SOSYAL VE BEŞERÎ BİLİMLERDE ARAŞTIRMA VE DEĞERLENDİRMELER

Cilt 1

EDİTÖRLER
DOÇ. DR. AYŞE ÇATALCALI CEYLAN
DR. FERHAT ÖZBAY
DR. ZAFER ÖZOMAY
DR. ÖĞRETİM ÜYESİ MUSTAFA BATUHAN KURT

gece kitaplığı

İmtiyaz Sahibi / Publisher • Yaşar Hız

Genel Yayın Yönetmeni / Editor in Chief • Eda Altunel

Kapak & İç Tasarım / Cover & Interior Design • Gece Kitaplığı

Editörler / Editors • Doç. Dr. Ayşe Çatalcalı Ceylan

Dr. Ferhat Özbay

Dr. Zafer Özomay

Dr. Öğretim Üyesi Mustafa Batuhan Kurt

Birinci Basım / First Edition • © Şubat 2021

ISBN • 978-625-7342-57-5

© copyright

Bu kitabın yayın hakkı Gece Kitaplığı'na aittir.

Kaynak gösterilmeden alıntı yapılamaz, izin almadan hiçbir yolla çoğaltılamaz.

The right to publish this book belongs to Gece Kitaplığı. Citation can not be shown without the source, reproduced in any way without permission.

Gece Kitaplığı / Gece Publishing

Türkiye Adres / Turkey Address: Kızılay Mah. Fevzi Çakmak 1. Sokak Ümit Apt. No: 22/A Çankaya / Ankara / TR

Telefon / Phone: +90 312 384 80 40

web: www.gecekitapligi.com

e-mail: gecekitapligi@gmail.com

Baskı & Cilt / Printing & Volume

Sertifika / Certificate No: 47083

Sosyal ve Beşerî Bilimlerde Araştırma ve Değerlendirmeler

Editörler

DOÇ. DR. AYŞE ÇATALCALI CEYLAN

DR. FERHAT ÖZBAY

DR. ZAFER ÖZOMAY

DR. ÖĞRETİM ÜYESİ MUSTAFA BATUHAN KURT

gece kitaplığı

İÇİNDEKİLER

BÖLÜM 1

SOSYAL HİZMET VE FEMİNİZM:KAVRAM, TARİHÇE VE TÜRLERİ ÜZERİNE BİR DERLEME

Büşra USLU AK 1

BÖLÜM 2

COVİD-19'LA MÜCADELE KAPSAMINDA ALINAN KAMUSAL ÖNLEMLERİN SÜREÇ BAĞLAMINDA İNCELENMESİ

Sinan GÜRCÜOĞLU 19

BÖLÜM 3

FELSEFİ DİETET(H)İC: FİLOZOFLAR NE YEDİLER NE SÖYLEDİLER?

Metin TOPUZ 39

BÖLÜM 4

YEMEK SOSYOLOJİSİ ÜZERİNE BİR YERLİ YAZIN DERLEMESİ

Oğuz NEBİOĞLU 71

BÖLÜM 5

TELEVİZYON PROGRAMLARI VE FİLMLERİN TURİZM SEKTÖRÜNE ETKİSİ

Hakan AKYURT & Cemre Sümeyye GÖKTAŞ 91

BÖLÜM 6

15 TEMMUZ DARBE GİRİŞİMİ SONRASI TÜRKİYE'NİN MAKROEKONOMİK GÖRÜNÜMÜ

M. M. Tuncer ÇALIŞKAN & Devran DENİZ 117

BÖLÜM 7

PALEOANTROPOLOJİK AÇIDAN KRANİOSİNOSTOZLAR VE OSMANLI DÖNEMİ BEYBAĞ SKAFOSEFALİ ÖRNEĞİ

Seda KARAÖZ ARIHAN 131

BÖLÜM 8
VERGİ MEVZUATINDA YAPILAN SON DEĞİŞİKLİKLER KAPSAMINDA İZAHA DAVET KURUMUNUN İNCELENMESİ
Ali SAKLAN 151

BÖLÜM 9
YEŞİL NESİL RESTORANLAR'DA EKOLOJİK YAKLAŞIMLAR
Tuba PEHLİVAN 169

BÖLÜM 10
MARTİN BUBER'İN DİYOLOJİK EĞİTİM ANLAYIŞI VE KARAKTER EĞİTİMİNE YANSIMASI
Beyhan BAYRAK 185

BÖLÜM 11
KARE PLANLI URARTU TAPINAKLARI
Cem HAYDAROĞLU 205

BÖLÜM 12
GEÇ MODERN ÇAĞDA GÜNDELİK HAYAT VE KAMUSAL KARŞILAŞMA: COVID-19 SALGININININ SOSYOLOJİSİ ÜZERİNE BİR ANALİZ
Aykut AYKUTALP 219

BÖLÜM 13
ÇEVRE DOSTU PROJE FİNANSMANINDA YEŞİL TAHVİL İHRACI
Dilşad Tülgen ÇETİN 237

BÖLÜM 14
BAFRA'DA UNUTULAN BİR EKONOMİK FAALİYET: IRMAKÇILIK (MORİNACILIK)
Mutlu KAYA* 253

BÖLÜM 15
ORGENERAL MEHMET SALİH OMURTAK PAŞA'NIN HAYATI VE ASKERİ FAALİYETLERİ (1889-1954)
Ersoy Zengİn 279

BÖLÜM 16
HAVACILIK İŞLETMELERİNDE E-BAKIM YÖNETİMİ: BAKIM PLANLAMASI VE UYGULAMALARI ÜZERİNE BİR MODEL ÖNERİSİ
Mustafa Kemal YILMAZ & Ethem Can ÖZGENÇ 313

BÖLÜM 17
ÇOKKÜLTÜRCÜLÜK, SEKÜLERİZM VE TECRÜBELER
Yılmaz CEYLAN 337

BÖLÜM 18
TİCARET HADLERİNE KAVRAMSAL BİR YAKLAŞIM
Şule TURHAN & Tuğçe Meryem KILIÇ 359

BÖLÜM 19
OSMANLI MİMARLIĞININ SON DÖNEMİNDE FAALİYET GÖSTERMİŞ İKİ YABANCI MİMAR RAİMONDO D'ARONCO VE ALEXANDRE VALLAURY'NİN OSMANLI ARŞİV BELGELERİ IŞIĞINDA ORTAK ÇALIŞMALARI
Mehmet Çağlayan ÖZKURT 375

BÖLÜM 20
KURAMLAR IŞIĞINDA SİNİZM VE ÖRGÜTSEL ADALET ALGISININ KARŞILAŞTIRMASI: HAVACILIK ENDÜSTRİSİ OLGUSU
Hanifi SEVER 403

BÖLÜM 21
6769 SAYILI SINAİ MÜLKİYET KANUNU'NA GÖRE TEKNİK FONKSİYONUN ZORUNLU KILDIĞI TASARIMLARIN KORUMA KAPSAMI DIŞINDA KALMASI
Salih POLATER 423

BÖLÜM 22
BULGARİSTAN'DAKİ MÜSLÜMANLARIN TÜRKİYE'YE 1930 YILI GÖÇÜ VE TÜRK VATANDAŞLIĞINA ALINMALARI
Nurhan AYDIN & Handan KAYA 445

BÖLÜM 23
KAYALIPINAR TOPLUMUNUN AĞIZ SAĞLIĞINA DAİR BİYOARKEOLOJİK BİR YAKLAŞIM
İbrahim SARI & Mehmet SAĞIR 465

BÖLÜM 24
AB VE TÜRK HUKUKUNDA REKLAM UYGULAMA ESASLARI BAKIŞ AÇISIYLA TÜKETİCİLERİN REKLAMA KARŞI TUTUMU VE SATIN ALMA DAVRANIŞI ARASINDAKİ İLİŞKİ
Ali Sedat ULUĞ 495

BÖLÜM 25
CUMHURİYETİN İLK DÖNEMLERİNDE HALKÇILIK İLKESİNİN TARIM POLİTİKASI ÜZERİNDEKİ YANSIMALARI
Enes ÖZ 523

BÖLÜM 26
ÜRETİM FONKSİYONLARI TEMELİNDE BİLGİ ÜRETİM FONKSİYONU ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME
Ferhat ÖZBAY 545

BÖLÜM 27
COVID-19 PANDEMİSİNDE BÜYÜK VERİ KULLANIMI: KÜRESELDEN ULUSALA BİR DENETİM PERSPEKTİFİ
Hacı Hasan SAF 563

BÖLÜM 28
SEÇİLİ ÜLKELERİN GELİŞMİŞLİK DÜZEYLERİNİN FAKTÖR ANALİZİ VE KÜMELEME ANALİZİ İLE İNCELENMESİ
Metin BAŞ & Merve AKDAĞ YÜNEY 589

BÖLÜM 29
SAĞLIK YÖNETİMİNDE POİSSON REGRESYON MODELİNİN UYGULANMASI
Abdulkadir ATALAN 613

Bölüm 1

SOSYAL HİZMET VE FEMİNİZM: KAVRAM, TARİHÇE VE TÜRLERİ ÜZERİNE BİR DERLEME

Büşra USLU AK[1]

1 Dr. Alman Uluslararası İş Birliği Kurumu, Toplum Merkezleri ve Yerel İnisiyatifler Proje Danışmanı

Giriş

Feminist kuramın sosyal hizmette kullanımının, birçok geleneksel kuramın cinsiyetçi önyargıları ile mücadele etmede yararlı bir yol olması sebebi ile önem arz ettiği düşünülmektedir (Carter ve diğerleri, 1994). Feminist kuram, daha bilindik hatta geleneksel diyebileceğimiz diğer kuramlardan farklı olarak, sosyo-politik konjonktür içinde kadın deneyimlerinin yapısı, dinamikleri ve kişilerarası cinsiyete dayalı hiyerarşiler ve ayrımcı sosyal yapılara dikkat çeker (Lewis, 1992). Sosyal hizmet uzmanlarının uygulama kapasitelerini geliştirmek için, kadınların sosyal ve bireysel sorunlarına karşı feminizme özgü çerçeveye hâkim olması gerekmektedir. Bu bağlamda bu bölümde, sosyal hizmet uzmanları için feminist kuramın sosyal hizmet ile ilişkisinin tasviri ve türlerine değinilmesi planlanmıştır.

Feminist kuram, kadınların karşılaştığı cinsiyete dayalı eşitsizlikler, kısıtlamalar ve baskı gibi yanlış uygulamaları ortadan kaldırmaya yardımcı olacak yollar önerir. Bu durum aynı zamanda sosyal hizmet uzmanlarının görev ve çalışma alanına girer. Fakat şu da bir gerçektir ki farklı bağlamlar, farklı kadınlar ve farklı zamanlar problem çözmeye farklı yaklaşımlar getirir. Bu noktada sosyal hizmet uzmanları kendi mesleki bilgi birikimleri, deneyimleri, becerileri ve etik konuları göz önünde tutarak, feminist kuramın geniş yelpazesinden uygulamalarına ışık tutacak kuramsal arka planı seçebilirler.

Feminist sosyal hizmette kişisel olan politiktir. Müdahaleler hem mikro düzeyde hem de makro düzeyde sunulur ve güçlendirme yaklaşımı müracaatçıları kendi yaşamlarının sorumluluğunu üstlenmeye teşvik etmek için kullanılır (Collins, 1986).

Ek olarak, feminist sosyal hizmet uzmanları, müracaatçılara mevcut olan tüm seçenekleri sunarak, cinsiyet normlarının ötesindeki unsurlara odaklanır. Örneğin, yoksullukla mücadele eden bir aileyle çalışırken, feminist kuramdan yararlanan bir sosyal hizmet uzmanı, fırsatları, ihtiyaçları ve kaynakları değerlendirdikten sonra, anneye istihdama erişimde yardımcı olurken, babaya ise çocuklarla evde kalmasını önerebilir. Müracaatçının kendi kaderini tayin etme prensibine saygı duymaya devam eden, sosyal hizmet uzmanı, kendisine sunulan tüm seçenekleri daha iyi anlamasına yardımcı olmak için müracaatçının ihtiyaç ve durumuna *cinsiyetçi olmayan* bakış açıları sunacaktır (Lazzari ve diğerleri, 2009). Ayrıca, önyargıları ortadan kaldıracak politikalar geliştirme amacı ile toplum ile çalışarak bilinçlendirme, kendi kendine yardım ağları ve terapi grupları kullanılır. Kullanılan sosyal hizmet müdahalesi türleri, sosyal hizmet uzmanının kullandığı teorik bakış açısına göre değişir (Nes ve Iadicola, 1989).

Feminizm

Şekil 1: *Avrupalı iki kadın oy hakları için eylem yapıyor. Kaynak: Boston Üniversitesi http://blogs.bu.edu/guidedhistory/moderneurope/ipek-bilici/*

1800'lerin ortalarında, "feminizm" terimi kadınların niteliklerine atıfta bulunmak için kullanılmıştır. İngilizce' de de cinsiyet eşitliği fikrine dayalı olarak kadınlar için eşit haklara olan inanç ve savunuculuk için kullanıldığı görülmektedir. İngilizce 'de "*feminism*" terimi, on dokuzuncu yüzyılın sonları ve yirminci yüzyılın başlarında Avrupa ve Amerika Birleşik Devletleri'nde kadınlara oy hakkı için seferberlikten kaynaklansa da kadınlar için adalet sağlama çabaları bu aktivizm dönemi ile başlamamış veya son bulmamıştır. Bu sebeple bazı kuramcılar, Amerika Birleşik Devletleri'ndeki kadın hareketini "dalgalar" halinde gerçekleştiğini düşünmekte ve dalgaları sınıflandırmaktadır (McAfee, 2018). Dalga modelinde, on dokuzuncu yüzyılın ortalarından 1920'ye kadar geçen süreçte temel siyasal haklara ulaşma mücadelesi "İlk Dalga" feminizm olarak sayılır. Feminizm hareketi, iki dünya savaşı arasında boşluğa düşmüştür ve 1960'ların sonlarında ve 1970'lerin başlarında "İkinci Dalga" feminizm olarak yeniden canlanmıştır. Bu ikinci dalgada, feministler, adalet için siyasi haklar arayışının ötesine geçmişlerdir. Feminizmin nispeten daha yeni dönüşümleri, bir "Üçüncü Dalga" ile sonuçlanmıştır. Üçüncü Dalga feministler sıklıkla İkinci Dalga feminizmi, ırk, etnik köken, sınıf, milliyet ve din nedeniyle kadınlar arasındaki farklılıklara dikkat etmediği için eleştirmektedirler (Breines, 2002). Aşağıdaki şekilde ifade edildiği üzere bu dalgalar esnasında odak konu ve talepler farklılık göstermektedir:

Şekil 2

Şekil 3. *Halide Edip Adıvar (Cumhuriyet Dönemi Öncü Kadın Figür; milletvekili, yazar, öğretmen, akademisyen)*

Kaynak: Kilis Kent Gazetesi http://kentgazetesi.biz/cok-yonlu-turk-kadini-halide-edip-adivar/

Abadan-Unat (1981), ülkemizdeki feminizm hareketini Osmanlı İmparatorluğu döneminde, kadınların haklara erişim ile ilgili mücadelesinin, savaş yılları esnasında başladığını ifade eder. Bu mücadelede, 1914'te üniversitelere giriş ve 1915' te fabrikalarda ve kamu hizmetlerinde çalışma gibi belli haklar kazanılmıştır. 1919'da ise oy hakkı ile ilgili kampanyalar başlatılmıştır. Bu noktada, yukarıda bahsedilen birinci dalga feminizm bağlamında, Osmanlı kadınları ve batılı kadınların birbirlerini yakından takip ettikleri ve birbirlerinden etkilendiklerini söylemek mümkündür. Sonrasında Cumhuriyet'in kurulması ile birlikte kadının statüsüyle ilgili olarak önemli reformların, 1926 Medeni Kanun'un kabulü ve kadınların seçme ve seçilme hakkı ve benzeri diğer olumlu gelişmelerin Osmanlı kadınlarının yıllarca süren aktivizminin Cumhuriyet dönemine yansıması sonucu denebilir.

Feminizm' de Normatif ve Açıklayıcı İddialar

Alanyazında, feminizm, biri normatif diğeri tanımlayıcı olmak üzere en az iki iddia grubunda tartışılmaktadır (McAfee, 2018). Normatif iddialar, kadınların nasıl görülmesi ve muamele edilmesi ya da edilmemesi gerektiği ile ilgilidir ve arka planda bir adalet veya ahlak kavramlarına dayanmaktadır. Tanımlayıcı iddialar, normatif iddialarda belirtilen adalet veya ahlak standartlarına uygun muamele olmadığını iddia ederek, gerçekte kadınların nasıl görüldüğü ve muamele edildiğiyle ilgilidir.

Bu kapsamda, feminizmi burada oldukça basit bir şekilde iki iddia açısından tanımlayabiliriz:

Normatif: "Erkekler ve kadınlar eşit haklara sahiptir."

Tanımlayıcı: "Kadınlar şu anda haklar açısından erkeklere kıyasla (… ve benzeri açılardan ve ... ve benzeri koşullar nedeniyle…) dezavantajlı durumdadır."

Bu nedenle, kadın ve erkeklerin eşit haklara sahip olması gerektiği normatif iddiadır ve ideali anlatır. Kadınların eşit haklardan mahrum olması ise gerçekliği yansıtır ve açıklayıcı iddia olarak belirtilmiştir. Bununla birlikte, açıklayıcı iddialar bu tür iddiaların, durumun ne olması gerektiğiyle değil, durumun ne olduğu ile ilgilidir. Üstelik, yukarıdaki üç nokta ile belirtildiği gibi, somut bir feminist görüşün tanımlayıcı bileşeni tek bir iddiada ifade edilebilir olmayacak, ancak kadınları haklardan mahrum eden belirli sosyal mekanizmaların bir açıklamasını içerecektir. Örneğin, kadının baskı altında olmasının birincil kaynağı aile içindeki rolü müdür? (Engels, 1845). Yoksa üremede kadının biyolojik rolü müdür? (Firestone, 1970). Bu bağlamda, sosyal hizmet uzmanının normatif ve tanımlayıcı iddialar ile ilgili bilgi sahibi olması, bireyler, gruplar ve toplumla sosyal hizmet uygulamalarında doğru müdahale planını hazırlama ve uygulamada yardımcı olacaktır.

Feminizm hem entelektüel bir alan hem de *kadınlar için adalet ve cinsiyete dayalı her türlü baskı ve şiddetin sona ermesini* isteyen politik bir harekettir. Sosyal adalet arayışıyla motive olan feminist araştırma, sosyal, kültürel, ekonomik ve politik olgular üzerine geniş bir perspektif yelpazesi sunar. Bu kuramsal yelpazeden, sosyal hizmet uzmanlarının yararlanması bir öneri olmanın yanı sıra bir ihtiyaçtır.

Feminist Kuramda Etik

Feminist etik, toplumsal cinsiyetin, ahlaki inançlarımız ve uygulamalarımız, ayrıca etik teoriye yönelik metodolojik yaklaşımlarımız dahilinde nasıl işlediğini ***"anlamayı, eleştirmeyi ve düzeltmeyi"*** amaçlamaktadır (Lindemann, 2005: 11).

Feminist etikçiler şunları anlamayı, eleştirmeyi ve düzeltmeyi amaçlamaktadır:

(1) Cinsiyete ilişkin ikili görüş,

(2) Erkeklere yönelik tarihsel ve mevcut ayrıcalıklar,

(3) Toplumsal cinsiyet hakkındaki görüşlerin baskıcı toplumsal düzenleri koruma yolları,

(4) Özellikle cinsellik ve cinsiyet kimliği üzerinden geçmişten günümüze kadınlar ve kız çocuklarına zarar veren uygulamalar (Norlock,2019).

Baskı, genellikle ötekileştirilenlerin bakış açılarını görmezden gelmeyi içerdiğinden, feminist etiğe yönelik farklı yaklaşımların ortak olarak, cinsiyete dayalı baskı altında olan kişilerin deneyimlerini daha iyi anlama taahhüdü vardır. Bu taahhüt, feminist etikte ampirik bilgileri ve materyalist gerçeklikleri hesaba katma eğilimiyle sonuçlanır. Feminist etik, cinsiyetlendirilmiş konularla sınırlı değildir, çünkü feminist etik anlayışı genellikle toplumsal cinsiyet meseleleriyle aynı özellikleri paylaşan veya cinsiyetin diğer baskı temelleriyle kesişimini yansıtan ahlaki deneyimlerin analizlerine uygulanabilir.

Cinsiyete ek olarak, kimliğin ırk, sınıf ve engellilik gibi birçok yönünün kesişme noktalarına dikkat eden feminist etikçiler, kültürel olarak baskın grupların üyeleri olmayan kadınların farklı deneyimlerini hesaba katmak için bu kesişme noktalarındakilere zarar veren ve onları marjinalleştiren baskıcı uygulamaları eleştirmeye ve düzeltmeye daha çok odaklanırlar (Khader 2013). Feminist etikçilerin odak çalışmalarının yaygın olarak paylaşılan bir özelliği, güce, ayrıcalığa veya haklara sınırlı erişime yönelik açık bir dikkatin olmasıdır. O halde geniş anlamda feminist etik temelde politiktir denebilir (Tong 1993: 160).

Feminist etik yalnızca bir felsefe alt dalı değil, aynı zamanda feminist uygulamaları etik olarak yapmanın bir yolu olduğu için (Lindemann, 2005:4), sosyal hizmet gibi uygulamalı disiplinler bundan yararlanabilir. Feminist etiğin amacı, ideal olarak, kuramı geliştirerek ve cinsiyetle ilgili olanlar da dahil olmak üzere mevzuya daha iyi yaklaşımlar sunarak etiği daha iyiye doğru değiştirmektir. Feminist etik, cinsiyete dayalı konularla sınırlı olmayıp, daha öncede bahsedildiği üzere, genellikle toplumsal cinsiyet meseleleriyle ve diğer baskı temelleriyle kesişimini yansıtan ahlaki deneyimlerin analizlerine uygulanabilir.

Feminizme Farklı Bakış Açıları

Feminizmin yukarıda da bahsedildiği üzere mutabık kalınmış tek bir tanımı yoktur. Bu nedenle feminist kuramcı ve uygulamacılar, birkaç farklı perspektif kullanırlar. Collins (1986), sosyal hizmet uzmanlarının

kullandıkları bakış açılarının farkında olmalarının önemli olduğunu, çünkü bilgi ve değerden bağımsız bir uygulama diye bir şey olmadığını ve bir sosyal hizmet uzmanın sahip olduğu bakış açılarının sosyal hizmet uzmanının uygulama yöntemlerini etkileyeceğini savunmaktadır. Collins, aynı çalışmasında ayrıca, sosyal hizmet uzmanlarının feminizm hakkındaki inanç ve bakış açılarının uygulamaları üzerindeki etkilerinin olduğunu kabul etmelerinin, müracaatçının mümkün olan en iyi sosyal hizmeti almasını sağlamada çok önemli olduğunu öne sürmüştür.

Feminist tutumların çeşitliliğini ölçmeye yardımcı olmak için, Feminist Perspektif Ölçeği (FPS) Henley, Meng, O'Brien, McCarthy ve Sockloskie (1998) tarafından oluşturulmuş olup, bu ölçek, feminist literatürde tanımlanan altı tür feminist perspektifi içermektedir: ***liberal, sosyalist, radikal, muhafazakâr, kültürel ve kadıncılık perspektifleri.*** Çalışmanın bundan sonraki kısmında, feminizmin Feminist Perspektif Ölçeği' nde vurgulanan alt türleri ele alanıcak olup, bunlara ek sosyal hizmet ve feminizmin ortak yönleri tartışılacaktır.

Liberal Feminizm

Liberal feminizm, *kadın ve erkeğin doğasında temel farklılıklar olmadığı ve her iki cinsiyetten insanların da aynı başarı potansiyeline sahip* olduğu varsayımına dayanır. Bu durumda eşitsizlik, motivasyon ve fırsattaki farklılıklardan kaynaklanmaktadır (Nes ve Iadicola, 1989). Liberal feministler için kapitalizm ve saldırganlık gibi "erk özellikleriyle" ilişkili güç sorun olarak kabul edilmezler çünkü liberal feministler bu sistemleri kabul eder ve içlerinde eşitliği sağlamaya çalışırlar (Lorber, 2005). Liberal feministler, eşitsizliğin her zaman toplumun bir parçası olduğunu ve olacağını ve bunun ancak çok fazla eşitsizlik olduğunda veya eşitsizliğin ayrımcılıktan kaynaklandığı zaman bir sorun haline geldiğini varsayarlar. (Eisenstein, 1984; Firestone, 1970). Bu nedenle liberal feministler, kadınların cinsiyetlerine dayalı olarak karşılaştıkları yapısal engellerle ilgilenirler (Nes & Iadicola, 1989). Liberal feministler için kadının bireyselliği, özerkliği ve yasal eşitliği önemlidir (Eisenstein, 1984). Amacı, cinsiyete bakılmaksızın herkesin eşit başarı şansına sahip olduğu bir toplum yaratmaktır. Liberal feminist bağlamında tasarlanacak müdahaleler kapsamında, kadınların kapitalist ve ataerkil toplumda başarılı olmaları için ihtiyaç duydukları becerileri kazanmalarına yardımcı ol-

Şekil 4. *John Stuart Mill (Filozof, Yazar, Sosyal Reformcu, Liberal Feminist.)*
Kaynak: Guardian Gazetesi
https://www.theguardian.com

mak üzere bireysel terapi ve psikoterapi kullanılabilinir (Nes ve Iadicola, 1989). Ek olarak, liberal feministler, olumlu eylem politikaları ve haklar bağlamında savunuculuk yoluyla yapıdaki yasal ve politik değişiklikleri teşvik ederler.

Sosyalist Feminizm

Sosyalist feminizmin Marksizm ile güçlü bir bağlantısı vardır (Eisenstein, 1979). Bu yaklaşım, erkeklerin ve kadınların doğalarının ihtiyaçlarına hem fiziksel hem de sosyal yönden nasıl yansıtıldığı ve bu ihtiyaçların nasıl karşılandığı ile ilgilidir (Nes & Iadicola, 1989). Sosyalist feministler, eşitsizliğin hem ataerkillik hem de sınıfçılıktan kaynaklandığına inanırlar (Freedman, 2002). Eisenstein (1979), fiziksel ihtiyaçların işyeri (üretim) yoluyla karşılandığını ve işletme sahiplerinin bu ihtiyaçları karşılama kapasitelerini kontrol ettiğini yazmıştır. Sosyal ihtiyaçlar evde karşılanır ve bu bağlamda da erkekler sosyal ihtiyaçları karşılama becerisini kontrol eder (Eisenstein, 1979). Freedman (2002), bu iki ihtiyacı da karşılamaya çalışırken, kadınların sıklıkla ikili sömürü ile karşı karşıya kaldıklarını belirterek şöyle devam eder: "*İşyerinde düşük ücretler alarak sömürülüyorlar ve daha sonra çocuk bakımı ve ev işi için yüksek beklentilerle ev hayatlarında sömürülüyorlar.*" Sosyalist feministlerin amacı baskıya son vermektir ve bunu yapabilmek için tüm grupların fiziksel ve sosyal ihtiyaçlarının dikkate alınması ve karşılanması gerektiğine inanılınır. Ancak, bu ihtiyaçlar hiçbir zaman başka herhangi bir gruba ***rağmen*** olmamalıdır (Hooks, 2000). Sosyalist feministler, bunun tüm baskı altındaki grupların örgütlenmesi ve herkesin ihtiyaçlarını karşılamak için birlikte çalışabilecek koalisyonların oluşturulması yoluyla yapılabileceğinin ve tüm insanlığın fiziksel ve sosyal ihtiyaçlarının karşılanabilmesi için karşılıklı saygıya dayanan ilişkiler kurulması gerekliliğinin altını çizmektedirler (Nes ve Iadicola, 1989).

Radikal Feminizm

Radikal feminizm, *kadın ve erkeğin doğasında farklılıklar* olduğu varsayımına dayanır (Eisenstein, 1984). Firestone (1970), liberal feministlerin fırsat eşitliği çabalarının yeterince ileri gitmediğini, kadın ve erkek arasındaki farklılıkların ve bu farklılıklardan kaynaklanan eşitsizliğin de tanınması gerektiğini belirtmiştir. Radikal feministler, kadınların adaletsizlik deneyimleri ve kadınların kişisel sorunlar olarak düşündüğü sorunların aslında güç dengesizliklerine dayanan politik meseleler olduğunu vurgularlar.

Radikal feministler, toplumu ataerkil olarak nitelendirmektedirler. Bu deyişle, hem tarihsel olarak ailelerin mirasının ve bağımlılığın erkeğe olacak şekilde organize edildiğini hem de toplumun erkeklere orantısız bir güç payı tahakkuk edecek şekilde inşa edildiğini kastetmektedirler (Sa-

ulnier, 2014:20-21). Radikal feministler, çağdaş toplumu ataerkil olarak nitelendirerek, en temel ve önemli toplumsal bölünmenin cinsiyete göre olduğunu varsayarlar (Jaggar, 1983). Ataerkillik, tüm kurumların bu sosyal düzeni güçlendirdiği kültürel bir evren olarak tanımlanmaktadır (Nes & Iadicola, 1989). Ataerkil yapı, bireysel kimliğin karmaşık politik manipülasyonu, sosyal etkileşimler ve yapısal iktidar sistemleri yoluyla erkeklere ayrıcalık tanıyan bir sistemden oluşur ve cinsel hiyerarşiyi yaratan ve güçlendiren sadece yasal sistemler değildir, aynı zamanda tüm kişiler arası etkileşimler erkek ayrıcalığı tarafından etkilenir (Eisenstein, 1981).

Muhafazakâr Feminizm

Muhafazakâr feminizm, alanyazında birçok yazar tarafından feminist bir perspektif olarak görülmese de (Jaggar & Rothenberg, 1993), feminizm çıkarımları bulunmaktadır ve bu nedenle Feminist Perspektif Ölçeği 'ne dahil edilmiştir (Henley ve diğerleri, 1998). Jaggar ve Rothenberg'e (1993) göre muhafazakâr feminizm, *erkeklerin ve kadınların doğalarının biyolojik ve dini nedenlerle farklı olduğu varsayımına* dayanır. Biyolojiye göre, erkekler ve kadınlar farklı kapasitelere sahiptir. Örneğin, erkekler fiziksel olarak daha güçlüdür ve bu nedenle, ekmek kazanan ve ailelerinin reisi rolünü üstlenebilirler. Muhafazakâr feministler, erkeklerin ve kadınların *eşit ancak tamamlayıcı* rollere sahip oldukları fikrini savunurlar ve onları biyolojik doğaları dışındaki görevleri tamamlamaya teşvik etmek hem erkekler hem de kadınlar için haksızlık olarak nitelendirilir. İkinci olarak, din argümanı, erkeklerin kadınlardan daha üstün bir toplumsal statüye sahip olması gerektiği fikrine katkıda bulunur (Henley ve diğerleri, 1998).

Şekil 5: *Jane Addams (1931 Nobel Barış Ödülü Sahibi, Sosyolog, Kadınlar Uluslararası Barış ve Özgürlük Ligi Başkanı)*

Kaynak: Nobel Vakfı Arşivi https://www.nobelprize.org/prizes/peace/1931/addams/facts/

Kültürel Feminizm

Kültürel feminizm, *erkeklerin ve kadınların doğasında farklılıklar olduğu ve kadın özelliklerinin erkek özelliklerinden üstün olduğu* konusunda özcü bir görüşe dayanır (Donovan, 1985). Bu bakış açısı kadın kültürüne odaklanmaktadır ve buna göre kadınlar aynı "iyiliği" paylaşır ve bu bakış açısı kadınlar arasında bir kültür yaratmaya odaklanır (Echols, 1989). Bu perspektifte, kadınlar arasında bir birlik ve kültür oluşturmak için ırk ve sınıf farkı da dahil olmak üzere farklılıklar azımsanmaktadır

(Saulnier, 2000). Donovan (1985), kültürel feminizmin amacının kadınlar arasında uyum yaratmak olduğunu belirtmiştir. Bunu yapabilmek için kültürel bakış açısına sahip feministler, toplumun yeniden yapılandırılması ve barış, başkalarına ilgi ve duygusal olarak ulaşılabilir olma istekliliği gibi kadın niteliklerine daha fazla değer verilmesi ve saldırganlık, güç ve duygusal ifade eksikliği gibi eril olduğu düşünülen niteliklere daha az değer verilmesi gerektiğini savunmaktadır (Donovan, 1985).

Kültürel feminist kurama göre cinsiyet; sınıf, ırk ve diğer eşitsizlik kaynakları üzerinde ayrıcalıklı temel bir ayrımdır. Kültürel feministler, kadınlar ve erkekler arasında derin ve yaygın bir farkın altını çizerler ve kadınlığa atfedilen ve erkeklerde tam tersi bulunan yönlerin daha üstün veya daha değerli gördükleri yönleri benimserler. Örneğin, kadınların fedakâr yönleri erkeklere atfedilen rekabet gücüne göre ayrıcalıklı olarak ele alınmaktadır. Duygu ve sezgi yoluyla bilginin gelişimi, kadınlar arasında bir topluluk duygusu önemlidir. On dokuzuncu yüzyılın sonlarında ve yirminci yüzyılın başlarında çalışan *sosyal hizmet öncülerinden Jane Addams,* feminist düşüncenin bu dalıyla bağlantılıdır (Donovan, 1985). Özetle, genel olarak kültürel feminizm, feministleri birleştirmeye ve kadınlar arasındaki bölünmeleri ortadan kaldırmaya çalışmaktadır. Bu hedeflere ulaşmak için, ırkçılık gibi çok önemli farklılıklar da dahil olmak üzere evrensellik ve farklılıkları azımsanmaktadır.

Kadıncılık

Şekil 6. *Alice Walker (1983 Pulitzer Ödülü Sahibi, Yazar ve Aktivist)*

Kaynak: Newyork Halk Kütüphanesi https://www.nypl.org/blog/2018/02/09/where-start-alice-walker

Hooks (1984), kadıncılığın beyaz kadının feminist hareketinin bir eleştirisi olarak ortaya çıktığını savunmaktadır. Hooks'a (1984) göre feminist hareket, siyahi kadınların özel ihtiyaçlarını dikkate almamaktadır. Bu bakış açısı, yoksulluğu, ırkçılığı ve etnosantrizmi, baskının yaratıcıları olarak cinsiyetçiliğe eşit olarak kabul etmektedir. Kadıncı feministler, beyaz ve beyaz olmayan olmak üzere iki kategoriye ilişkin birleşik bir görüşü teşvik ederek, kadın yerine siyah bir kadın olmanın ne anlama geldiğini anlamanın öneminin altını çizer ve beyaz olmayan kadınlara özgü endişeleri vurgular ve savunurlar (Henley ve diğerleri, 1998).

Walker'ın (2015) *"Mor ve lavanta arasındaki ilişki ne ise kadıncılık ve feminism arasındaki ilişki de odur."* ifadesi, kadıncılığın daha geniş

ideolojik şemsiyesinin yani feminizmin bir bileşeni olarak görüldüğünü öne sürmektedir. Ana akım feministler arasındaki çatışmanın dinamiklerini eleştirel bir şekilde ele almanın yanı sıra, kadıncılık, *yalnızca siyahi kadınların değil, beyaz olmayan tüm kadınların benzersiz deneyimlerine, mücadelelerine, ihtiyaçlarına ve arzularına* odaklanmaktadır (Collins, 1996).

Feminizm ve Sosyal Hizmetin Ortak Değerleri

Sosyal hizmette feminist yaklaşım, müracaatçıların sorunlarının tek başına birey olarak kadında değil, ataerkil ve kadınlara baskıcı olan toplumsal yapıdan kaynaklandığı varsayımına dayanmaktadır (Berlin ve Kravetz, 1981). Bu bakış açısının amacı hem kadın hem de erkek için eşit bir toplum yaratmaktır (Forte, 2007). Sosyal hizmet uygulamalarında feminist ilkeleri kullanan uzmanlar, kadınların deneyimlerindeki kişisel ve politik olanı birbirine bağlayarak bu eşitliği yaratmaya çalışırlar (Brickner-Jenkins ve diğerleri, 1991). Feminist sosyal hizmet uzmanları, kadınların kişisel deneyimlerini beklenen cinsiyet rolü normlarına, baskıcı sosyal yapılara ve ayrımcı uygulamalara bağlar (Berlin ve Kravetz, 1981). Feminist sosyal hizmet uzmanları, bir bireyin benzersiz deneyiminin ancak meydana geldiği politik, sosyal, kültürel ve ekonomik bağlamlara atıfta bulunarak anlaşılabileceği fikrini göstermek için sıklıkla "kişisel olan politiktir" sloganından alıntı yaparlar (Collins, 1986).

Feminizmin değerleri, Ulusal Sosyal Hizmet Uzmanları Derneği (NASW) Etik Kodlarında (2008) sunulan değerlerle ortaktır. Bu nedenle, bu feminizm ve sosyal hizmetin "*doğal*" bir ilişkiye sahip olduğu görülmektedir (Barretti, 2001). Sosyal hizmet ve feminist bakış açısı benzer değerlere sahiptir. NASW, Etik Kodlarında (2008) sunulan sosyal hizmetin temel değerlerinden hizmet, sosyal adalet, insan onuru ve değeri, insan ilişkileri ve yeterlilik feminist perspektifle uyumlu olup, hizmetin değerine dayalı olarak, sosyal hizmet uzmanlarının bir yandan ihtiyacı olan insanlara yardım ederken diğer yandan da sosyal sorunları ele alma hedefi vardır (NASW, 2008). Feminist kuram bu değer ile de paraleldir.

Feminist ilkelerin rehberliğinde eşitlik yaratma hedefi, sosyal hizmetin sosyal adalet değeri ile iç içedir. Bu değere dayanan sosyal hizmet uzmanları, özellikle savunmasız veya baskı altında olan müracaatçılar için sosyal değişimi önceler. Feministler, özellikle ataerkil kültür nedeniyle ezilen bir grup olarak görülen kadınların eşitliği için mücadele ederek eşitliği teşvik etmek ve adaletsizliklere meydan okumak için sosyal ve politik eylemlerde bulunmaya teşvik edilmektedir (Collins, 1986). Sosyal hizmetin bir gerekliliği olarak sosyal hizmet uzmanları, farklılıkları ve her bireyin biricikliğini tanıyarak ve birey ve gruplara yönelik ayrımcılığı ortadan kaldırarak herkese saygılı bir şekilde davranmalıdır. Feminist

bakış açısı ise paralel olarak, her bireyin kişisel deneyimini anlamanın ve her bir bireyin kendine özgü onur ve değerini belirlemenin önemini kabul eder (Wetzel, 1986). Ek olarak, sosyal hizmet uzmanları gibi feministler de kadınlara yönelik ayrımcılığı ortadan kaldırmayı hedefler (Collins, 1986).

Collins (1986), feminist perspektifte, bir bireyin hayatında insanların ve ilişkilerin birbirine bağlı olmasının önemine odaklanıldığını vurgulamıştır. Bu durum, sosyal hizmetin birey ve çevre ilişkisine paralellik gösterir. Berlin ve Kravetz' e (1981) göre, feminizmin "Kişisel olan politiktir." sloganı ve sosyal hizmetin "çevresi içinde insan" anlayışı arasında bağlantı bulunmaktadır. Bu bakış açılarının her ikisi de müracaatçıyı, kendisini etkileyen bağlamları da göz önünde tutarak çevresindeki ortamda ele alır. "Kişisel olan politiktir." politik bağlamının yanı sıra ekonomik, sosyal ve kültürel bağlamlarını incelemek bir bireyin deneyiminin ancak bütüncül bir yaklaşımla feministler tarafından kullanılır (Collins, 1986). "Çevresi içinde insan" anlayışı ile, sosyal hizmet uzmanları ise bir müracaatçının durumunu; sosyal işlevsellik faktörleri, bireysel, çevresel ve sağlık sorunları etrafında inceler (Hutchinson, 2011). Bu perspektiflerin her ikisi de bağlamsal faktörleri göz önünde bulundurarak müracaatçının deneyimini inceler. Son olarak, sosyal hizmet ve feminist perspektiflerin her ikisi de sürece sonucun önemli bir parçası olarak değer verir (Sandell, 1995).

Feministler, ataerkillik ve ataerkilliğin kadınların yaşamları üzerindeki etkileri hakkında bilgi sahibi olmadan, sosyal hizmet uzmanlarının kadınların bakış açılarını ve çıkarlarını tanıyıp doğrulayamayacaklarını ve farklı ve dinamik bir dünyanın taleplerine ve gerçeklerine yeterince cevap veremeyeceklerini savunmaktadırlar (Freeman, 1990; Kemp ve Brandwein, 2012). Collins (1986) ataerkil değerlerin toplumumuza gömülü olduğunu ve bunun yarattığı etki nedeniyle sosyal hizmet uzmanlarının, toplumsal kültürü ve kadınların ihtiyaçlarını anlamak için uygulamalarına feminist kuramı dahil etmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Freeman (1990), toplumumuzda kadınların rollerinin değiştiğini ve bu değişen rollerin ve ataerkil bir toplumun onlar üzerindeki etkisinin sosyal hizmet uygulamasında dikkate alınması gerektiğinin altını çizer.

Sonuç

Feminist bakış açısı, kadınlara, rollerine ve konumlarına olan ilgi ile beslenir. Ve bunlarla sınırlı olmamakla birlikte aşağıdaki soruları sorar:

- *Kadınlar neler yapıyor?*
- *Hangi sosyal / politik konumların parçası olmuşlar veya dışlanmışlar?*
- *Faaliyetleri erkeklerinkine kıyasla nasıl?*

- *Bazı kadın gruplarının faaliyetleri veya dışlanmışlıkları diğer gruplardan farklı mı ve neden?*
- *Kadınların çeşitli rolleri ve konumları neye izin veriyor veya neyi engelliyor?*

Bu soruların cevapları sosyal hizmet uzmanlarının çalıştıkları müracaatçı gruplarını anlamaları, bu anlayış ile uygulayacakları müdahale planlarını toplumsal cinsiyeti de göz önünde tutarak uygulamaya koymaları konusunda onlara yardımcı olacaktır. Feminist kuram, kadınların karşılaştığı cinsiyete dayalı eşitsizlikler, kısıtlamalar ve baskı gibi yanlış uygulamaları ortadan kaldırmaya yardımcı olacak yollar önererek, sosyal hizmet uzmanlarının görev ve çalışma alanına giren konulara ışık tutar. Fakat unutulmamalıdır ki farklı bağlamlar problem çözmeye farklı yaklaşımlar getirir. Bu noktada sosyal hizmet uzmanları kendi mesleki bilgi birikimleri, deneyimleri, becerileri ve etik konuları göz önünde tutarak, feminist kuramın geniş yelpazesinden uygulamalarını aydınlatacak kuramsal arka planı seçebilirler. Ayrıca, kadınların insan hakları ve toplumsal cinsiyet eşitliği ile ilgili bilinç artırma ve bilgilendirme çalışmalarında, kadınların insan hakları konusunda yapılması gereken eğitim faaliyetlerinin yaygınlaştırmada ve sürekli olmasında kadına özgü sorunlar olarak nitelendirilen sorunların, sosyo-ekonomik ve kültürel faktörlerin iyi anlaşılarak savunuculuk faaliyetlerinde sosyal hizmet uzmanları aktif rol oynamalıdır.

KAYNAKÇA

Abadan-Unat, N. (1981). *Social Change and Turkish Women*, Women in Turkish Society, (der.) Nermin Abadan-Unat, Leiden, E.J. Brill doi.org/10.1163/9789004433625_004.

Barretti, M. (2001). Social Work, Women and Feminism: A Review of Social Work Journals, 1988- 1997. Affilia, 266-294.

Berlin, S., Kravetz, D. (1981). Women as Victims: A feminist social work perspective. *Social Work, 26(6), 447-449.*

Brickner-Jenkins, M., Hooyman, N., Gottleib, N. (1991). *Feminist Social Work Practice in Clinical Settings.* Newbury Park: Sage Publications.

Breines, W. (2002). What's Love Got to Do with It? White Women, Black Women, and Feminism in the Movement Years, *Signs: Journal of Women in Culture and Society, 27(4): 1095–1133. doi:10.1086/339634*

Carter, C., Coudrouglou, A., Figueria-McDonough, J., Lie, G. Y., MacEachron, A., Netting, F. E., Nichols-Casebolt, A. Nichols, A.W., Risley-Curtiss, C. (1994). Integrating women's issues in the social work curriculum: A proposal. *Journal of Social Work Education*, *30*(2), 200-216.

Collins, B. (1986). Defining Feminist Social Work. *Social Work, (May- June) 214-219*.

Collins, P. (1996). What's In a Time: Womanism, Black Feminism, and Beyond. *The Black Scholar. 26: 9–17. doi:10.1080/00064246.1996.11430765.*

Donovan, J. (1985). *Feminist theory: The intellectual traitions of American feminism*. New York: Continuum.

Echols, A. (1989). *Daring to be bad: Radical feminism in America 1967-1975*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

Eisenstein, Z. (1979). *Capitalist Patriarchy and The Case For Socialist Feminism.* New York:Monthly Review.

Eisenstein, Z. (1984). *Feminism and Sexual Equality*. New York: Monthly Review.

Engels, Friedrich, (1845). *The Origin of the Family, Private Property, and the State.* New York: International Publishers.

Firestone, S. (1970). *The Dialectic of Sex: The Case for Feminist Revolution*, New York: Bantam.

Forte, J. (2007). *Human Behavior and the Social Environment.* Belmont: Brooks/Cole.

Freedman, E. (2002). *No Turning Back: The History of Feminism and the Future of Women*. New York: Ballantine Books.

Henley, M., Meng, K., O'Brien, D., McCarthy, W., Sockloskie, R. (1998). Developing a Scale to

Measure the Diversity of Feminist Attitudes. *Psycholgy of Women,* 317-348.

Hooks, B. (2000). *Feminist Theory from Margin to Center.* Brooklyn: South End Press.

Hutchinson, E. (2011). Dimensions of Human Behavior. Thousand Oaks: SAGE Publications.

Jaggar, A. M., Rothenberg, P. S. (1993). Feminist Frameworks: Alternative Theoretical Accounts of the Relations between Women and Men (3rd ed.). New York: McGraw-Hill.

Khader, S.J. (2013). Intersectionality and the Ethics of Transnational Commercial Surrogacy. *International Journal of Feminist Approaches to Bioethics*, Toronto: University of Toronto Press, 6 (1): 68–90.

Lazzari, M., Colarossi, L., Collins, K. (2009). Feminists in Social Work: Where Have all the Leaders Gone? *Affilia, November 24(4), 348-359.*

Lewis, E. (1992). Regaining promise: Feminist perspectives for social group work practice. *Social Work with Groups*, *15*(2/3), 271-284.

Lindemann, H. (2005). *An Invitation to Feminist Ethics*, McGraw-Hill.

Lorber, J. (2005). *Gender Inequality: Feminist Theories and Politics*. 3rd ed. Los Angeles: Roxbury.

McAfee, N. (2018) Feminist Philosophy, *The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Fall 2018 Edition), Edward N. Zalta (ed.),* Erişim https://plato.stanford.edu/archives/fall2018/entries/feminist-philosophy 05.01.2021.

Nes, J., Iadicola, P. (1989). Toward a Definition of Feminist Social Work: A Comparison of Liberal, Radial, and Socialist Models. *Social Work, 12-22.*

Norlock, K. (2019) Feminist Ethics, *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Summer 2019 Edition), Edward N. Zalta (ed.), Erişim: https://plato.stanford.edu/archives/sum2019/entries/feminism-ethics 08.01.2021.

Sandell, K. (1993). Different voices: Articulating feminist social work. *ProQuest Dissertations and Theses, 1-263.*

Saulnier, C.F. (2000). Incorporating Feminist Theory into Social Work Practice: Group Work Examples. *Social Work with Groups, 5-29.*

Saulnier, C. F. (2009). *Feminist theories and social work: Approaches and Implications*. New York, NY: Routledge.

Tong, Rosemarie, 1993, *Feminine and Feminist Ethics*, Belmont: Wadsworth Publishing Company.

Walker, A. (2015). *Everyday Use, The Story and Its Writer.* Ed. Anna Charters. Compact 8th edn. Boston: Bedfor/St. Martin's, 2011. 852–858. Print.

Wetzel, J. (1986). A Feminist World View Conceptual Framework. Social Casework. *The Journal of Contempory Social Work, 166-173.*

Bölüm 2

COVİD-19'LA MÜCADELE KAPSAMINDA ALINAN KAMUSAL ÖNLEMLERİN SÜREÇ BAĞLAMINDA İNCELENMESİ

Sinan GÜRCÜOĞLU[1]

1 Dr. Öğr. Üyesi, Uşak Üniversitesi

Giriş

İnsanın yaşam mücadelesi ve hayatta kalma çabası, insanlık tarihi boyunca var olmuş ve insan yeryüzünde var oldukça da devam edecektir. İnsan, normal gözle göremediği ve çok sayıda türü bulunan mikroskobik ölçekteki virüs, bakteri ve mikroplarla aynı gezegende birlikte yaşamaktadır. Bu canlıların bazıları insan için yararlı olabilmekte, bazıları ise insanın yeryüzünden tamamen yok olmasına neden olabilecek derecede tehlike arz etmektedir. İnsanın sağlığına ve yaşamına yönelik olarak yeryüzünde birçok tehdit bulunmakla birlikte kendini koruma mücadelesinde insan, bu en küçük canlılar karşısında büyük çaresizlik yaşamakta ve büyük kayıplar verebilmektedir. Bu canlıların özellikleri, bilim insanları tarafından yapılan araştırmalar ve bilimsel çalışmalarla tanımlanabilmekte ve uygun mücadele yöntemleri geliştirilebilmektedir. Ancak bu en küçük canlılardan özellikle virüslerin sürekli ve hızlı bir şekilde çoğalmaları, gelişmeleri ve mutasyona uğramaları insanın çaresizliğinin en temel nedenini oluşturmaktadır. Tarih boyunca insanın ölümüne neden olan faktörlere bakıldığında salgın hastalıkların ilk sırada olduğu görülmektedir. İnsanlık, tarih boyunca yaşadığı acı tecrübelerin sonucunda oluşan bilgi birikimi ve günümüzde bilim ve teknolojinin ilerlemesi nedeniyle salgın hastalıklarla mücadele konusunda eskiye nazaran ilerleme sağlayabilmiştir. Günümüzde artık salgının öğrenilmesi ile birlikte alınan acil önlemlerle ve uygulanan etkili karantina yöntemleriyle, salgın hastalıkların yayılma hızı düşürülmekte ve uygun aşı, ilaç ve tedavi yöntemi bulunabilmesi için zaman kazanılabilmektedir.

Salgın hastalıkların türleri, ortaya çıkış dönemleri ve ortaya çıktıkları coğrafi bölgeler farklı olsa da toplumsal hayatı olumsuz yönde etkileyişleri ortak nitelikleri arasında sayılmaktadır. Kısa süre içinde çok sayıda insanın kitleler halinde ölümüne neden olabilen salgın hastalıklar, insanları, toplumları hatta devletleri bile çözüm üretmekte zorlanacak düzeyde etkileyebilmektedir. 2019 yılında ilk olarak Çin'de görülen ve kısa zamanda hızla yayılarak diğer ülkelerde de etkili olan koronavirüs (covid-19) salgını, dünya genelinde çok sayıda insanın ölümüne neden olmuştur. Ülkeler, covid-19'la mücadele kapsamında birbirinden farklı önlemler almışlardır. Bazı ülkelerin yöneticileri bu virüsün öncekilerden farklı olmadığına ilişkin açıklamalar yapmış ve önlem almak konusunda yavaş davranmışlardır. Covid-19'la mücadele kapsamında bazı ülkeler ise önlem alma konusunda hızlı hareket ederek virüsün yayılım hızını düşürebilmiştir. Bu ülkelerden birisi de Türkiye olmuş ve sağlık, ekonomi, eğitim, kamu düzeni, din hizmetleri gibi alanlarda acil önlemler almış ve bu önlemleri etkin olarak uygulamıştır. Bu süreçte sosyal izolasyonun sağlanması için başta Sağlık Bakanlığı ve İçişleri Bakanlığı olmak üzere çok sayıda kamu kurum ve kuruluşu kendi alanları ile ilgili daha önce hiç uygulanmamış bu

döneme özgü çok sayıda düzenlemeler yapmış ve uygulanması için yoğun çaba harcamışlardır.

Bu makaleyle; covid-19'la mücadele için genelde ülkelerin özelde ise Türkiye'nin aldığı önlemler incelenerek bu önlemlerin toplumsal etkilerinin salgının kontrol altına alındığı olağan dönemlerde de kalıcı olup olamayacağını belirlemek amaçlanmıştır. Bu amaca yönelik olarak öncelikle, Asya, Avrupa ve Amerika Kıtasından covid-19'ün etkilerinin en yoğun şekilde hissedildiği bazı ülkelerin salgın ile mücadele kapsamında aldıkları önlemler incelenmiştir. Ardından Türkiye'de covid-19'la mücadele kapsamında uygulanan önlemlerin, yaşadığımız zamana dair oluşturduğu etkileri irdelenmiş ve geleceğe dönük yansımalarına ilişkin çıkarımlarda bulunulmuştur. Bu çalışma ile bağlantılı olarak da ayrıca covid-19 salgınının sona ermesinden sonra, salgınla mücadele sürecinde alınan önlemlerin etkilerinin kalıcı olup olmayacağına yada ne düzeyde kalıcı olabileceğine ilişkin değerlendirmelerde bulunulmuştur.

1. Covid-19'la Mücadelede Dünyada Alınan Kamusal Önlemler

Çin'in Wuhan şehrinde 31 Aralık 2019 tarihi itibariyle kaynağı bilinmeyen ve daha önce görülmemiş gizemli bir solunum yolu hastalığına rastlanmıştır. 7 Ocak 2020 tarihindeyse DSÖ bu hastalığın daha öncekilerden farklı yeni tip bir koronavirüsten kaynaklandığını açıklamıştır. 11 Ocak'ta ise hastalığa bağlı ilk ölüm vakası Çin'de yaşanmıştır. 13 Ocak'ta hastalığın kaynağı olan Çin'in dışında ilk vaka Tayland'da tespit edilmiştir. ABD'de ilk vaka 21 Ocak'ta görülmüş ve 30 Ocak'ta DSÖ dünya genelinde "küresel acil durum" ilan etmiştir. 11 Şubat'ta ise DSÖ salgın hastalığa neden olan bu yeni tip koronavirüse " covid-19" adının verildiğini duyurmuş ve 28 Şubat'ta virüsün küresel risk derecesini yüksekten çok yükseğe çıkarmıştır (Anadolu Ajansı, 2020).

2019 yılı Aralık ayında Çin'de başlayan ve hızla dünya geneline yayılan covid-19 salgını, 18 Mart 2020 itibarıyla 198 binden fazla insanın enfekte olmasına ve 7 bin 900'ün üzerinde insanın da ölümüne yol açmıştır. Vaka sayısının en fazla görüldüğü ülke olan Çin'i sırasıyla İtalya ve İspanya takip etmiştir. Türkiye'de ise vaka sayısı, virüsün ilk kez görüldüğü tarihi izleyen bir hafta içinde hızla artarak 97'ye ulaşmış ve bu süre içinde 1 kişi hayatını kaybetmiştir (World Health Organization, 2020).

Virüsün ilk ortaya çıktığı Vuhan kenti, 23 Ocak'ta giriş çıkışlara tamamen kapatılmış, şehir içi toplu ulaşım durdurulmuş, eğlence mekânları kapatılmış ve toplu etkinlikler yasaklanmıştır. Salgına yönelik olarak dünya çapında alınan önlemlerin başında havaalanlarında yapılan kontroller gelmiştir. Ülkeler, ilk etapta salgının kendi ülkelerine girişini önlemek amacıyla havaalanlarında termal ölçüm cihazlarıyla yolcuların vücut ısılarını ölçme uygulamasını getirmişlerdir. Covid-19'un hastalar üzerinde

meydana getirdiği en önemli belirtilerden birisinin yüksek ateş olması, bu uygulamanın virüsle etkin mücadele bakımından önemli olduğunu göstermektedir. Ancak yüksek ateş belirtisinin diğer birçok hastalıktan da kaynaklanabilir oluşu, virüsün tespit edilmesinde bu uygulamayı yetersiz kılmıştır. Covid-19'un kuluçka süresinin 14 gün olması dolayısıyla enfekte olan ya da salgının olduğu ülkelerden gelen kişiler için karantina uygulamasına gidilmiştir. (BBC, 2020).

Ülkelerin virüs salgınını doğru yönetme yöntemleri arasında en etkili olanın virüsün yayılma hızını yavaşlatarak vaka sayısını azaltmak olduğu bilinmektedir. Böylece sağlık sistemine aşırı yüklenilmesi önlenmiş ve bir aşı, ilaç veya etkili bir tedavi yönteminin geliştirilmesi doğrultusunda zaman kazanılmış olmaktadır (Anderson vd., 2020). Çin'den sonra dünyada salgından en çok etkilenen ülkelerden birisi bir Avrupa Birliği ülkesi olan İtalya olmuştur. Ülkede virüsün ilk görülmesinin ardından kısa sürede 28 bin kişiye virüsün bulaştığı ve covid-19 nedeniyle ölen kişi sayısının ise 2 binden fazla olduğu bildirilmiştir. Salgın hastalık nedeniyle ülkede hayat durma noktasına gelmiş ve zorunlu haller dışında vatandaşların evden çıkmaları yasaklanmıştır. Aynı şekilde zorunlu ihtiyaçların karşılanması için sınırlı sayıda dükkân ve işletmenin açık kalmasına izin verilmiş, bunların haricindeki neredeyse bütün işyerleri kapatılmıştır (Avrupa Birliği Türkiye Delegasyonu, 2020).

İspanya ise İtalya'nın ardından virüsün en hızlı yayıldığı Avrupa ülkesi olmuştur. Ülkede covid-19'un görüldüğü tarihten kısa bir süre sonra 500 kişi hayatını kaybetmiş ve hastalığın tespit edildiği kişi sayısı da 11 bini geçmiştir. İspanya salgınla mücadele kapsamında sert önlemlere başvurmuştur. Ülkede sokağa çıkma yasağı ilan edilmiş ve vatandaşlardan yalnızca doktora, eczaneye ya da alışverişe gidecek olanlara evlerinden çıkabilme izni verilmiştir. Vatandaşlara evden çıkmamaları konusunda çağrılar yapılmış ve insansız hava araçlarıyla yasağın kontrol edilmesi için polisler görevlendirilmiştir. Almanya'da ise 18 Mart 2020 itibariyle 6 bin civarında covid-19 vakasına rastlandığı Robert Koch Enstitüsü tarafından açıklanmıştır. Ülkede salgın hastalıktan hayatını kaybeden kişilerin sayısının artması nedeniyle salgınla mücadele kapsamında ülkedeki okullar, yuvalar, üniversiteler, spor merkezleri, tiyatrolar, eğlence merkezleri ve müzeler kapatılmış, restoranların ise yalnızca belirli saatlerde açılmasına izin verilmiştir. Sınırlarda yapılan kontrollerin üst düzeye çıkarıldığı ülkede çok sayıda fabrika ve işletme üretimini durdurma kararı almış veya çalışanlarının işe gelmeden evden çalışmalarına yönelik uygulamaları hayata geçirmiştir (Deutsche Welle, 2020).

Fransa'da covid-19'la mücadele konusunda sert önlemler almaktan çekinmemiştir. Ülkede covid-19 vaka sayısı kısa süre içinde 7 bin civarına ulaşmış ve 148 kişinin öldüğü bildirilmiştir. Ülkenin içinde olduğu bu du-

rumu Cumhurbaşkanı Emmanuel Macron savaşa benzetmiştir. Ülkede 17 Mart 2020 tarihinde ilk etapta iki hafta sürmesi öngörülen sokağa çıkma yasağı ilan edilmiş ve vatandaşlardan yalnızca alışverişe yâda doktora gidecek olanlara izin verilmiştir. Ülkede yuvalar ile okullar kapalı olduğundan çocukların bakımı ile ilgilenmek zorunda olanlarla yaşlı veya bakıma ihtiyacı bulunan kişilerle ilgilenenler yasağın kapsamı dışında bırakılmıştır. Sokağa çıkma yasağına uymayanlara polis tarafından 135 euroya kadar para cezası kesilebileceği açıklanmıştır. Hastalığın yaygın olduğu bölgelerdeki hastanelerin yükünü hafifletmek için ordunun da destek olacağı ve hastaların bir başka yere naklinde görev alacağı duyurulmuştur (Deutsche Welle, 2020).

İngiltere ise covid-19 salgını ile mücadelede diğer Avrupa ülkelerine kıyasla daha çekimser davranmıştır. İngiliz hükümeti, salgınla mücadele konusunda acele etmeyeceklerini, bu sayede radikal önlemlerle salgını bastırıp, sonbahar aylarında daha tehlikeli şekilde ortaya çıkmasını engellemeyi hedeflediklerini açıklamıştır. Başbakan Boris Johnson'ın salgınla mücadele konusundaki "sürü bağışıklığı" planı ülkede tartışmalara yol açmıştır. İngiltere salgınla mücadele konusunda vatandaşların ziyaretlerini, sosyal ilişkilerini, yolculuklarını ve kitlesel etkinliklere gitmelerini azaltmaya çağırmakla yetinmiştir. Ülkede bin 500 covid-19 vakası bulunduğunu, ancak covid-19 bulaşan kişilerin sayısının 55 bin olabileceğinin tahmin edildiğini ve ölü sayısını 20 binin altında tutmanın hedeflendiğini hükümetin sağlık danışmanı Patrick Valance parlamentoda yaptığı konuşmada dile getirmiştir (Deutsche Welle, 2020).

Amerika Birleşik Devletleri (ABD)'inde, covid-19 ile mücadele kapsamında öncelikle Avrupa'ya yapılan seyahatler durdurulmuş ve yalnızca ABD vatandaşları ile ülkede devamlı oturum izni bulunanların ülkeye girişine izin verilmiştir. Ülkeye giriş yapanların ise hemen sağlık kontrolünden geçmeleri ve 14 gün süresince evlerinde izole şekilde yaşamaları zorunlu tutulmuştur. 3 bin vaka ve 60 kişinin öldüğü bildirilen ABD'de, salgınla mücadele kapsamında sokağa çıkma yasağı uygulanmamıştır. Ancak ABD Başkanı Donald Trump, vatandaşlara gruplar halinde biraraya gelmemeleri, zorunlu olmadıkça seyahat etmemeleri ve dışarda yemek yememeleri konusunda çağrıda bulunmuştur (Deutsche Welle, 2020).

Avrupa ülkelerine kıyasla virüs vakalarının az olduğu buna karşın salgınla mücadele kapsamında sert önlemlerin alındığı ülkelerden biri de Filipinler olmuştur. Ülkede, 187 virüs vakasının tespit edildiği ve 12 kişinin de virüs nedeniyle hayatını kaybettiği bildirilmiştir. Ada ülkesi olan Filipinler'de 18 Mart 2020'de olağanüstü hal ilan edilmiştir. 100 milyon nüfusu ile ülkenin en büyük adası olan Luzon kentinde bir ay süreyle sokağa çıkma yasağı ilan edilmiştir. Ülkede okullar kapatılmış, iç ve dış hat uçuşları iptal edilmiş ve toplu taşıma durma noktasına gelmiştir.

2. Covid-19'la Mücadele Kapsamında Türkiye'de Alınan Kamusal Önlemler

Türkiye'de covid-19 vakasına rastlandığına ilişkin ilk açıklama 11 Mart'ta Sağlık Bakanı tarafından yapılmıştır. Ülkede 29 Mart 2020 tarihi itibarıyla covid-19 testi pozitif çıkan kişi sayısının 9 bin 217'ye yükseldiği ve can kaybının da 131'e ulaştığı görülmüştür. İlk vakanın görülmesinden önce bazı önlemler alınsa da esas itibariyle sağlık, adalet, eğitim, spor, turizm, ulaşım, ticaret ve dini hizmetler gibi birçok alanda kapsamlı önlemlerin alınmasına yönelik kararlar Bilim Kurulu toplantısında alınmıştır. Ardından önlemler süratle uygulamaya konulmuştur. Bakanlıklar ve diğer kamu kurumları kendi görev alanlarına giren konulardaki önlemlerin uygulanmasına ilişkin olarak birbiri ardına genelgeler yayımlamıştır. Sağlık Bakanlığı, Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı, İçişleri Bakanlığı, Milli Eğitim Bakanlığı, Ticaret Bakanlığı, Sanayi Bakanlığı, YÖK ve Diyanet İşleri Başkanlığı bu kurumlar arasında yer almaktadır (BBC, 2020).

Hükümet, sağlık alanı başta olmak üzere covid-19 salgını ile mücadeleye yönelik olarak çok geniş alanda kapsamlı önlemler almıştır. Ekonomi, eğitim, ticaret, din hizmetleri, aile ve sosyal hizmetler, taşımacılık, seyahat hizmetleri, turizm gibi toplumsal yaşamı önemli ölçüde etkileyen konularda acil önlemler almış ve bu önlemleri süratle hayata geçirmiştir. Bu önlemlerden bazıları aşağıda başlıklar halinde ele alınmıştır.

2.1. Sağlık Alanında Alınan Önlemler

Virüsle mücadele kapsamında alınan önlemlerin başında Sağlık Bakanlığı bünyesinde Yeni Koronavirüs Bilim Kurulu'nun oluşturulması gelmektedir. 10 Ocak 2020 tarihinde oluşturulan ve başkanlığını Sağlık Bakanı Fahrettin Koca'nın yaptığı kurul; "enfeksiyon, mikrobiyoloji, viroloji, iç hastalıkları, yoğun bakım ve göğüs hastalıkları" alanında üniversitelerde görev yapan 31 tıp bilimci akademisyenden oluşturulmuştur. Bilim adamlarının kurula davet edilmesinde alanlarındaki yetkinlikleri, bilimsel yayımlarının yabancı ülkelerden de atıf alabilmesi gibi kriterler dikkate alınmıştır. Kurul, kararlarını tavsiye niteliğinde Sağlık Bakanına sunmuş ve kararları yürürlüğe koyma yükümlülüğü Sağlık Bakanlığına verilmiştir. Kurul hükümete önemli tavsiyelerde bulunarak sürecin yönetimi ve yönlendirilmesinde çok etkin rol oynamıştır (Yener, 2020).

Sağlık Bakanlığı Halk Sağlığı Genel Müdürlüğüne bağlı olarak faaliyet gösteren Halk Sağlığı Acilleri Operasyon Merkezi'nde 7/24 esasına göre çalışan ekiplerin oluşturulmuş, Sağlık Bakanlığı İletişim Merkezi bünyesinde "Korona Danışma Hattı" kurulmuş ve "Alo 184" üzerinden hizmet vermesi sağlanmıştır. Ayrıca önlemler çerçevesinde; hastalığa dair tanı, olası vakalara ilişkin uygulanacak olan prosedürler, korunma

ve kontrol önlemlerine yönelik olarak bir rehber de hazırlanmıştır (T.C. Sağlık Bakanlığı, 2020). Halk Sağlığı Genel Müdürlüğü'nün web sitesinde bu rehberle ilgili tanıtıcı bilgilere yer verilmiştir. 10 Mart'ta yaptığı yazılı bir açıklama ile Sağlık Bakanlığı, bu tarihten itibaren merkez ve taşra teşkilatındaki tüm sağlık çalışanlarının izinlerini ikinci bir emre kadar iptal etmiştir (BBC, 2020).

2.2. Ekonomi Alanında Alınan Önlemler

Türkiye'de covid-19'la mücadelede kapsamında ekonomi alanında alınan önlemler şunlardır;

- Sosyal Güvenlik Kurumuna ödenecek Nisan, Mayıs ve Haziran ayı primleri ile Muhtasar ve KDV tevkifatları "Otomotiv, Perakende, Demir-Çelik, Lojistik-Ulaşım, Yiyecek-İçecek, Konaklama, Sinema-Tiyatro, Tekstil-Konfeksiyon ve Etkinlik-Organizayon" sektörlerine yönelik olarak 6 ay ertelenmiştir.

- Kasım ayına kadar konaklama vergisinin uygulanmamasına karar verilmiştir.

- Otel kiralamalarında alınan irtifak hakkı bedellerinin ve hasılat payı tahsilatlarının 6 ay ertelenmesine karar verilmiştir.

- Havayolu taşımacılığının yurt içi uçuşlarını kapsayacak şekilde yüzde 18 olan KDV oranı 3 ay süresince yüzde 1'e indirilmiştir.

- Covid-19 salgınıyla mücadelede alınan tedbirlerden finansal olarak olumsuz etkilenen firmaların bankalara olan kredi borçlarının anapara ve faiz ödemelerinin en az 3 ay süreli ertlenmesine ve gerektiğinde bu firmalara ilave finansman desteği sağlanmasına karar verilmişitir.

- İhracatın korunması amacına yönelik ihracatçıya stok finansmanı desteği verilmesi kararlaştırıldı.

- Olumsuz etkilendiğini beyan etmek suretiyle talepte bulunan esnaf ve sanatkârların Halkbank'a olan kredi borçlarının anapara ve faiz ödemelerinin 3 ay boyunca ve faizsiz olarak ertelenmesine karar verilmiştir.

- Kredi Garanti Fonu (KGF) limitinin 25 milyar Türk Lirası'ndan 50 milyar Türk Lirası'na çıkartılmasına ve kredilerde önceliğin pandemi sürecinden kaynaklı gelişmelerden dolayı likidite ihtiyacı oluşan ve teminat açığı bulunan firmalara ve KOBİ'lere verilmesine karar verilmiştir.

- Değeri 500 bin Türk Lirası'nın altındaki konutlarda yüzde 80 olan kredilendirilebilir miktar yüzde 90'a çıkartılmış, asgari peşinat oranı ise yüzde 10'a düşürülmüştür.

- Covid-19 nedeniyle alınan tedbirlerin etkisiyle Nisan, Mayıs ve Haziran aylarında ödeme zorluğu yaşayan firmaların kredi siciline "mücbir sebep" notu düşülmesine karar verişmiştir.

- Kaynağında yapılan kesintilerin ödemelerini içeren stopaj gibi ödemelere ilişkin muhtasar beyannamelerin süreleri 3 ay ertelenmiştir.

- Asgari ücrete verilen desteğin devam ettirilmesine karar verilmiştir.

- Mevzuatta yer alan uzaktan çalışma gibi esnek çalışma modellerinin daha etkin uygulanmasına karar verilmiştir.

- Kısa Çalışma Ödeneğinin devreye alınmasına, Kısa Çalışma Ödeneğinden yararlanabilme süreçlerinin kolaylaştırılmasına ve hızlandırılmasına karar verilmiştir. Bu sayede faaliyetlerine ara vermiş işyerlerinde çalışanlara geçici bir gelir desteği sağlanması ve işverenlerin üzerlerindeki maliyet yükünün azaltılması amaçlanmıştır.

- Emekli maaşlarında düzenleme yapılarak en düşük 1.500 liraya yükseltilmesine karar verilmiştir.

- Emeklilere yapılacak olan bayram ikramiyesi ödemelerinin Nisan ayı başında gerçekleştirişmesine ve maaş promosyonlarının da emeklilerin banka şubelerine gitmeden doğrudan hesaplarına yatırılmasına karar verilmiştir.

- Belirli kriterlere göre tespit edilen ihtiyaç sahibi ailelere yapılan nakdi yardımların 2 milyar Türk Lirası artırılmasına karar verilmiştir.

- İstihdamdaki sürekliliği sağlamak üzere üzere 2 aylık telafi çalışma süresinin 4 aya çıkartılmasına karar verilmiştir.

- Küresel tedarik zincirlerinde oluşabilecek aksamalara yönelik olarak alternatif kanallar geliştirilmesine karar verilmiştir.

- 80 yaş üstü ve yalnız yaşayan yaşlılara yönelik olarak, sosyal hizmet ve evde sağlık hizmetlerinden oluşan periyodik takip programının devreye alınmasına karar verilmiştir (TRT Haber, 2020).

Ülkede ekonomik önlemlerin yanında sosyal ve kamusal etkileri oldukça fazla olan çok sayıda önlem de uygulamaya konulmuştur. Covid-19'la mücadele kapsamında alınan tedbirlerden dolayı mağdur olan yevmiyeli çalışanlar başta olmak üzere dar gelirli vatandaşlara ilave destek sağlamak amacıyla, "Biz Bize Yeteriz Türkiyem" adıyla bir "Milli Dayanışma Kampanyası" Cumhurbaşkanı Recep Tayyip ERDOĞAN tarafından başlatılmıştır. Kampanyanın açılışını 7 aylık maaşını bağışlayarak bizzat kendisi yapmıştır. Kampanya kapsamında Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı bir yardım hesabı açmış ve yardım için toplanan pa-

raların bu hesaplardan Bakanlıkça ihtiyaç sahiplerine aktarılması kararlaştırılmıştır (T.C. Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı, 2020).

2.3. Eğitim Alanında Alınan Önlemler

Eğitim alanında alınan önlemler kapsamında ilk olarak öğrencilerin, öğretmenlerin ve velilerin sağlığını korumak amacıyla ülke genelindeki bütün okulların 16 Marttan 30 Mart Pazartesi tarihine kadar tatil edilmesi kararlaştırılmıştır. 16-30 Mart tarihleri arasındaki ilk haftada öğrencilere tatil verilmiş ve ikinci haftada ise eğitimlerin EBA ile internet aracılığıyla ve TRT ile de televizyon aracılığıyla uzaktan eğitim olarak yapılması yönünde karar alınmıştır. Milli Eğitim Bakanlığı tarafından ilk, orta ve lise kademesindeki öğrenciler için ders içerikleri hazırlamış ve bu içeriklerin öğrencilere aktarılması amacıyla, TRT tarafından ilkokul, ortaokul ve lise düzeyinde uzaktan eğitim yayını sağlayan üç uydu kanalı oluşturulmuştur. Ayrıca "Yüksek Öğretim Kurumları Sınavı"na hazırlanan öğrencilerin, "EBA Akademik Destek Platformu"ndan, "Liselere Geçiş Sistemi" kapsamında merkezi sınava hazırlanan öğrencilerin de yine EBA'dan sunulan ücretsiz destekle hazırlıklarına devam edebilmelerine yönelik önlemler alınarak ve EBA kullanımında bütün operatörlerden ücretsiz 3 GB internet erişimi imkânı sağlanmıştır. Ardından Milli Eğitim Bakanlığı, 25 Mart tarihinde Bilim Kurulunun önerisi üzerine 30 Nisan'a kadar uzaktan eğitimin sürdürülmesine karar verilmiştir (MEB, 2020).

16 Mart 2020 tarihinden itibaren yükseköğretime yönelik olarak salgınla mücadele önlemleri kapsamında yükseköğretim kurumlarında 3 hafta eğitime ara verilmiştir. Akademik ve idari personelden birim amirleri dışında kalan "60 yaş ve üzerinde bulunanlar ile hamilelerin, yasal süt izni kullananların, engelli çalışanların, Sağlık Bakanlığının belirlediği dezavantajlı grupların (bağışıklık sorunu olanlar, kanser hastaları, kronik solunum yolu hastaları, obezite ve diyabet, kalp damar hastaları, organ nakli olanlar, kronik hastalar) 16 Mart 2020 tarihinden itibaren on iki gün idari izinli" sayılmasına karar verilmiştir. Ayrıca "okul öncesi ve ilköğretimde çocuğu bulunan kadın akademik ve idari personelin yıllık izin taleplerinin karşılanmasına, yıllık izin hakkı bulunmayanlar için mazeret izinlerinin kullandırılmasına; diğer akademik ve idari personelin izin talepleriyle ilgili olarak mer'i mevzuat çerçevesinde işlem yapılması" kararlaştırılmıştır (Yükseköğretim Kurulu, 2020).

Salgınla mücadele kapsamında akademik ve idari personelin daha önceden planlanmış olanlar da dahil olmak üzere tüm yurtdışı çıkışları ikinci bir duyuruya kadar iptal edilmiş, bu nedenle "eğitim-öğretim, akademik değişim programları, sosyal ve kültürel faaliyetler, spor müsabakaları vb." yurtdışı faaliyetlere (önceden planlanmışlar da dahil) öğrencilerin, akademik ve idari personellerin ikinci bir duyuru yapılana kadar katılım-

ları da iptal edilmiştir. Ayrıca örgün eğitim programlarına devam eden tüm ön lisans ve lisans öğrencilerinin yanında sağlık, fen, mühendislik ve öğretmenlik gibi programlardan intörnlük, staj ve uygulamalı eğitimleri devam eden ön lisans ve lisans öğrencilerinin de eğitimlerine ara verilmesine karar verilmiştir (Yükseköğretim Kurulu, 2020).

Üniversitelerde de öğretim sürecine uzaktan eğitim yoluyla devam edilmesine karar verilmiş ve bu süreçte kendi dijital imkânlarını azami düzeyde ve etkili bir şekilde kullanmaları yönünde planlamalar yaparak gerekli önlemleri almaları YÖK tarafından üniversitelere bildirilmiştir. Üniversitelerin ihtiyacı olan eğitim içeriklerinin karşılanmasına yönelik olarak "Anadolu Üniversitesi, Atatürk Üniversitesi ve İstanbul Üniversitesi'nin ders havuzlarındaki" tüm dijital ders kitapları YÖK bünyesinde bir ara yüz oluşturularak açık erişime açılmıştır (Yükseköğretim Kurulu, 2020).

2.4. Kamu Düzenine İlişkin Olarak İçişleri Bakanlığınca Alınan Önlemler

Bakanlık 13 Mart 2020 tarihinde 81 İl Valiliği ve Hudut İdare Mülki Amirliklerine gönderdiği genelgeyle hastalığın hızla yayıldığı; Almanya, Avusturya, Hollanda, Belçika, İspanya, Fransa, Danimarka, Norveç ve İsveç'ten ülkemize yolcu girişlerinin hudut kapılarının tamamında durdurulduğunu bildirmiştir. Ayrıca bu ülkelerin vatandaşları ve son 14 gün içinde bu ülkelerde bulunan diğer 3. ülke vatandaşlarının 14 Mart 2020'den itibaren ülkemize alınmayacakları, bu ülkelerin vatandaşlarının Türkiye'den çıkmalarında kısıtlamaya gidilmeyeceği, Türk vatandaşların ise bu ülkelere seyahatlerinin geçici olmak üzere belirli süreyle durdurulduğu bilgisi de genelgede yer almıştır. Bakanlıkça ayrıca Irak, İran, İtalya, Çin ve Güney Kore'de uygulandığı şekilde 14 günlük gözetim ve gerekli görüldüğü durumlarda karantina işlemlerinin uygulanacağı da genelgede belirtilmiştir (T.C. İçişleri Bakanlığı, 2020).

Bakanlık bu süreçte Sağlık Bakanlığı ile koordineli bir şekilde çalışarak Bilim Kurulu'nun tavsiyeleri doğrultusunda covid-19'la mücadele için ek genelgeler yayımlamıştır. 15 Mart 2020 tarihi itibarıyla Türkiye ve Gürcistan Sarp Sınır Kapısı'nın geçici olarak karşılıklı yolcu trafiğine kapatılması kararı ve 21 Mart 2020 tarihinden geçerli olmak üzere "65 Yaş Ve Üstü İle Kronik Rahatsızlığı Olanlara Sokağa Çıkma Yasağı Genelgesi" bunlardan bazılarıdır. Bu genelge ile "65 yaş ve üzeri ile bağışıklık sistemi düşük ve kronik akciğer hastalığı, astım, KOAH, kalp/damar hastalığı, böbrek, hipertansiyon ve karaciğer hastalığı olanlar ile bağışıklık sistemini bozan ilaçları kullanan vatandaşların 21 Mart saat 24.00'den sonra ikametlerinden dışarı çıkmaları, açık alanlarda, parklarda dolaşmaları ve toplu ulaşım araçları ile seyahat etmeleri sınırlandırılarak sokağa çıkma-

ları yasaklanmıştır". İhtiyaçlarını kendisi karşılayamayan ve karşılayacak yakını da bulunmayan yalnız yaşayan kişiler ile 65 yaş ve üstü kronik rahatsızlığı olan vatandaşların mağduriyet yaşamamaları amacıyla zorunlu ihtiyaçlarını karşılamak üzere illerde vali, ilçelerde kaymakamların başkanlığında "Vefa Sosyal Destek Grubu" oluşturulacağı bildirilmiştir (T.C. İçişleri Bakanlığı, 2020).

İçişleri Bakanlığı bu süreçte covid-19 ile mücadele kapsamında virüsün yayılmasını engellenmenin en etkili yolu olarak görülen sosyal hareketliliği ve insanlar arası temasın azaltılarak sosyal izolasyonun sağlanmasına yönelik olarak da çok sayıda karar almış ve genelgeler yayımlamıştır. Kamu gücüne dayalı olarak alınan bu önlemlerin genel özelliğine bakıldığında, ülke genelinde etkili olan ve kamusal hayatı bütünüyle etkileyen, uyulması gönüllülük esasına bağlı olmayan, uyulmadığı takdirde yaptırımı bulunan ve denetimi kolluk kuvveti tarafından yapılan önlemler olduğu görülmektedir. Bu önlemlerden bazıları şunlardır;

"Umuma Açık İstirahat ve Eğlence Yerleri olarak faaliyet yürüten ve vatandaşların çok yakın bir mesafede bir arada bulunarak hastalığın bulaşma riskini artıracağı nedeniyle pavyon, diskotek, bar, gece kulüplerinin 16 Mart saat 10:00 itibariyle" geçici bir süre faaliyetleri durdurulmuştur. Bakanlık ardından bu önlemin kapsamını genişletmiş ve ek genelge ile 81 İl Valiliğine bu durumu bildirmiştir. Buna göre; "tiyatro, sinema, gösteri merkezi, konser salonu, nişan/düğün salonu, çalgılı/müzikli lokanta/kafe, gazino, birahane, taverna, kahvehane, kıraathane, kafeterya, kır bahçesi, nargile salonu, nargile kafe, internet salonu, internet kafe, her türlü oyun salonları, her türlü kapalı çocuk oyun alanları (AVM ve lokanta içindekiler dahil), çay bahçesi, dernek lokalleri, lunapark, yüzme havuzu, hamam, sauna, kaplıca, masaj salonu, SPA ve spor merkezlerinin faaliyetleri" de geçici olarak durdurulmuştur. Sonrasında ek bir genelge ile içkili ve/veya içkisiz tüm lokanta ve restoranlar ile pastane ve benzeri işyerlerinin yalnızca "paket servis, gel-al benzeri şekilde, müşterilerin oturmasına" izin vermeden hizmet vermelerine ve bu nedenle lokanta/restoranlar ile pastane ve benzeri işyerlerinin oturma alanlarının kaldırmalarına karar verilmiştir. Ayrıca dernek ve vakıf gibi sivil toplum kuruluşlarının genel kurulları ve yapacakları eğitimler de dâhil olmak üzere her türlü toplantı ve insanların biraraya gelmelerini gerektiren faaliyetleri (zorunlu yönetim faaliyetleri hariç) ile topluca vatandaşların bir arada bulunduğu "Taziye Evleri"nin faaliyetleri 16.03.2020 pazartesi saat 24:00'den itibaren durdurulmuştur (T.C. İçişleri Bakanlığı, 2020).

Bakanlığın aldığı ve toplumsal yaşamı önemli ölçüde etkileyen diğer bazı önlemler ise şunlardır;

Kuaför, güzellik salonu/merkezi, berber gibi işyerlerinin faaliyetleri

21 Mart 2020 saat 18:00'den itibaren geçici olarak durdurulmuştur. İl ve ilçelerde tüm marketlerin yalnızca saat 09:00 ile 21:00 saatleri arasında hizmet vermesi kararlaştırılmış ve market içinde bulunabilecek müşteri sayısında kısıtlamaya gidilmiştir. Ayrıca şehir içinde ve şehirlerarasında çalışan yolcu otobüsleri de dahil toplu taşıma araçlarının yolcu taşıma kapasitelerinin yalnızca %50'si kadar yolcu kabul edebilmesine ve araçta bulunan yolcuların oturma düzenlerinin yolcuların birbirleriyle temasını önleyecek şekilde olmasına karar verilmiştir (T.C. İçişleri Bakanlığı, 2020).

Bakanlık, 03 Nisan 2020 tarihli bir genelge ile Büyükşehir statüsündeki 30 ilde ve akciğer hastalıklarının sık görülmesi nedeniyle Zonguldak'ta şehir giriş- çıkışlarının 15 gün süreliğine geçici olarak yasaklanmasını kararlaştırmıştır. Bu tedbirin ardından 10 Nisan 2020 tarihinde yayımladığı bir genelge ile anılan illerde 10 Nisan 2020 saat 24:00'den, 12 Nisan 2020 tarihi saat 24:00'e kadar 48 saat tüm vatandaşların sokağa çıkmalarını yasaklamıştır. Ancak vatandaşların mağdur olmamaları için de ekmek, sağlık ürünleri ve tıbbi malzeme üreten yerlerin açık kalmasına izin verilmiştir. Ayrıca zorunlu kamu hizmetlerinin devamını sağlayabilmek için ilgili "kamu kurum ve kuruluşları ile kamu/özel sağlık kurum ve kuruluşları, eczaneler, doğalgaz, elektrik, petrol sektöründe stratejik olarak faaliyet yürüten büyük tesis ve işletmeler, PTT, kargolar vb. dağıtım şirketleri, hayvan barınak, çiftlik ve bakım merkezleri" de yasak kapsamı dışında tutulmuştur. (T.C. İçişleri Bakanlığı, 2020 a).

2.5. Din Hizmetleri Alanında Alınan Önlemler

Türkiye'de virüsle mücadele kapsamında Din hizmetleri alanında da bazı önlemler alınmıştır. Alınan önlemleri Diyanet İşleri Başkanı düzenlediği bir basın toplantısında kamuoyu ile paylaşmıştır. Buna göre covid-19 salgının oluşturduğu tehlikeler ortadan kalkana kadar cami ve mescitlerde yalnızca ferdi olarak namazların kılınabileceği, cemaatle namazın ve Cuma'nın kılınmasına ara verildiği, cuma namazı yerine öğle namazının kılınmasının yeterli olduğu bildirilmiştir. Din hizmetlerine yönelik alınan diğer önlemler ise şunlardır;

- Ülkeden umre çıkışlarının 27 Şubat 2020 Perşembe günü itibariyle durdurulması ve bu amaçla seyahate izin verilmemesi kararlaştırılmıştır.

- 27 Şubat 2020 tarihinden önce umre ziyareti için Suudi Arabistan'a seyahat etmiş vatandaşların yurda dönmeleri için uyarı ve yönlendirmeler yapılmış, talep etmeleri halinde dönüş tarihlerinin öne çekileceği bildirilmiştir.

- Suudi Arabistan'a turlar aracılığıyla 20-30 gün aralığında bir süre için gitmiş ve dönüşleri ileriki tarihlerde planlanan vatandaşların

daha fazla kalmasına izin verilmeyerek yurda gelişleri erken tarihe alınmıştır.

- Pandemi döneminde umrede olan vatandaşlara, Sağlık Bakanlığınca belirlenen korunma tedbirleri ile ilgili gerekli bilgilendirme yapılarak, hazırlanan broşür ve afişlerin dağıtımı sağlanmıştır.

- Umre dönüşünde yolcular, Sağlık Bakanlığı tarafından Suudi Arabistan'a gönderilmiş olan doktorlar ve diğer sağlık personelince titizlikle kontrole tabi tutulmuş, 14 gün boyunca aralıksız evlerinden çıkmamaları ve evlerine misafir kabul etmemeleri konusunda gerekli bilgilendirmeler yapılmıştır.

- Umreden yurda dönüş yapan yolcular önlem amacıyla Ankara ve Konya'daki Kredi ve Yurtlar Kurumu'nun öğrenci yurtlarına karantina önlemleri doğrultusunda ayrı odalara yerleştirilmeye başlanmıştır. Hastalık şüphesi olanlar ise test yapılmak üzere hastaneye kaldırılmıştır (Diyanet İşleri Başkanlığı, 2020).

Sonuç

İnsanın var oluşundan beri salgın hastalıkların da var olduğu bilinmektedir. Günümüzde salgın hastalıkların herhangi bir bölgenin, ülkenin ya da kıtanın sorunu olmadığı, dünyanın herhangi bir yerinde ortaya çıkan salgın hastalığın hızla dünya geneline yayıldığı görülmektedir. Bunun en somut örneği Aralık 2019 da ilk kez Çin'in Vuhan şehrinde görülen yeni tip covid-19 salgınıdır. Salgın üç ay gibi kısa sürede 151 ülkeye yayılmış ve dünyanın en önemli gündemi haline gelmiştir. İlk covid-19 vakasının tespit edilmesinden sonra, bulunduğu bölgeyle sınırlı kalmamış, kıtalar arası bildirimler olmuş, vaka ve vaka görülen ülke sayısı giderek artmış ve küresel pandemi olarak adlandırılmıştır. Ülkelerin salgınla ilgili yaklaşımları ve önlemleri birbirinden farklı olsa da covid-19'la mücadele kapsamında genel olarak vaka görünen her ülkenin acil önlemler alarak derhal uygulamaya koydukları görülmüştür.

Covid-19 salgınının etkilerinin insan ve toplum yaşamında çok önemli değişikliklere neden olduğu görülmektedir. Bu değişikliklerin birey, toplum ve devlet düzeyinde kalıcı olacağını, dolayısıyla artık hiçbir şeyin eskisi gibi olamayacağı söylenilebilir. Ülkede her gün çok sayıda insana virüs bulaştığı ve yine birçok insanın ölümüne yol açtığı haberleri toplumda kaygı, stres, endişe ve umutsuzluğa yol açan nedenlerden bazılarıdır. Virüsün insandan insana çok kolay bulaşma özelliğinin bulunması nedeniyle sosyal izolasyonun sağlanması ve sosyal mesafenin korunması yönünde alınan kararlar ve bu konuda yapılan ikazlar toplumsal etkileşimi de azaltmaktadır. Covid-19'la mücadele sürecinde Türk toplumsal yaşamında geleneksel olarak yerleşmiş çok sayıda davranış artık değişmiştir.

Bunlar arasında başta gelen ve bir güven ve samimiyet göstergesi olarak kabul edilen tokalaşma, el öpme ve sarılma gibi davranışlar sona ermiştir. Kolonya, dezenfektan ürünleri, maske, ameliyat eldiveni gibi ürünler normal yaşamın ayrılmaz bir parçası haline gelmişlerdir. Maske takmayanların marketlere, alışveriş merkezlerine, kamu kurum ve kuruluşlarına girişleri yasaklanmış, 65 yaş üstündeki kişilerin ve kronik hastalığı bulunanların sokağa çıkmaları yasaklanmış, bu kişilerin temel yaşamsal ihtiyaçları kamu görevlilerince evlerine bırakılmıştır. Vatandaşların evde kalmaları yönünde sürekli ikazlarda bulunulmuş, bu kapsamda ünlü kişilerin de katıldığı "evde kal" adıyla hazırlanan kamu spotu, televizyon kanallarında ve sosyal medya da sık sık tekrarlanmıştır.

Ülkemizin içinden geçtiği bu süreci covid-19'la mücadele dönemi olarak adlandırabiliriz. Bu süreçte insanların, başkaları tarafından kendilerine virüs bulaştırılabileceği korkusu ile ya da virüsü taşıyanların diğer insanlara virüs bulaştırmama kaygısı ile hareket ettikleri görülmüştür. Bu korku ya da kaygıyla insanların kendi çocuğundan, eşinden, anne ve babasından sosyal mesafelerini korumak için olabildiğince uzak durduğuna şahitlik edilmiştir. Özellikle virüs bulaşan kişilerin karantina süresince en yakınları ile dahi görüşememeleri bu sürecin olağan akışı olarak karşılanmıştır. İnsanlarda olumsuz bir ruh haline neden olan bu gibi dramatik durumlar, sosyal medyada, ulusal ve uluslar arası yazılı yada görsel medyada sık sık yer almıştır. Okul çağındaki çocukların ve gençlerin okula, parka, oyun alanlarına gidememeleri ve gün boyunca evden dışarı çıkamamaları, sosyal ortamlardan fiziki olarak uzaklaşmalarına neden olmuş, bu ise sanal ortamları kullanma oranlarını artırmıştır. Kahvehaneler, kafeteryalar, kantinler, pastaneler, oteller, berberler, kuaförler ve daha çok sayıda esnaf işletmesi belirsiz bir süre ile kapanmıştır. Bu işyerlerinin sahibi ve çalışanlarının eski yaşamlarına ne zaman dönecekleri, hayatlarını ne şekilde sürdürecekleri konusunda ise belirsizlik ortaya çıkmıştır. Özellikle, ücretle çalışan dar gelirlilerin bu süreçte yaşayacakları geçim sıkıntılarını bertaraf etmek amacıyla hükümet, bu kişilere destek ödemeleri yapma kararı almıştır. Ayrıca bu konuda devlet tarafından 'Biz Bize Yeteriz Türkiyem' adlı bir yardım kampanyası düzenlenmiştir. Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığınca yardım hesaplarının açıldığı kampanyada, ihtiyaç sahiplerinin herhangi bir kamu kurumuna gelerek sıra beklemesine gerek olmadığı, toplanan paraların ihtiyaç sahiplerinin banka hesaplarına Bakanlık tarafından doğrudan aktarılacağı bildirmiştir. İlköğretimden yükseköğretime dek eğitim- öğretimin yüzyüze yapılmamasınave uzaktan eğitim yöntemlerinin uygulanmasına karar verilmiştir. Bu karar özellikle eğitim çağında çok sayıda çocuğu bulunan ailelere ve eğitimcilere maddi olarak ilave bir yük getirmiştir. Ayrıca bir milyonun üzerindeki eğitimcinin ilk kez böyle bir durumla karşı karşıya kalması ve pandemi nedeniyle

zorunlu olarak bu yöntemle ilk kez ders verecek olması, ruhsal açıdan kendilerinde olumsuz etkiler oluşma ihtimalini doğurmuştur.

Covid-19 salgını kapsamında alınan önlemlerden en çok etkilenen alanlardan birisinin de ulaşım sektörü olduğu görülmüştür. Bu süreçte tüm yurtdışı uçuşları ve tren seferleri durdurulmuş, otobüs seferleri asgari düzeye düşürülmüştür. İnsanların mümkün olduğunca birbirlerinden uzak kalmaları için çaba harcandığı bu süreçte, hayata geçirilen uygulamaların ileriye dönük bireysel ve toplumsal etkilerinin kalıcı olacağı söylenebilir. Covid-19 ile mücadele kapsamında alınan önlemler devlet tarafından hayata geçirilmiş olup, takibi, denetimi ve kontrolüne ilişkin iş ve işlemler devlet tarafından yürütülmüştür. Bu süreçte en aktif rol alan kamu kurumları Sağlık Bakanlığı ve İçişleri Bakanlığı olmuştur. Her iki bakanlık da alınacak önlemlerin neler olacağına ilişkin olarak Bilim Kurulunun öneri ve tavsiyeleri doğrultusunda karar sürecinde aktif yer almış, özellikle İçişleri Bakanlığı, kararların uygulanmasını denetleme görevini etkin bir şekilde yerine getirmiştir. İçişleri Bakanlığı covid-19'la mücadele kapsamında sosyal izolasyonu en üst düzeye çıkarma amacına yönelik olarak, 30 Büyükşehir ve Zonguldak il sınırları içinde 10.04.2020 tarihi saat 24:00 ve 12.04.2020 tarihi saat 24:00 arasında 48 saat sürecek sokağa çıkma yasağı kararı almıştır. Sokağa çıkma yasağı kararı, Bakanlık tarafından saat 22:15 itibariyle Valiliklere gönderilen bir genelge ile duyurulmuştur. Kararın duyurulması ile birlikte halk marketlere akın etmiş ve uzun bir süredir sürekli uyarı ve ikazlar yapılmak suretiyle dikkatle ve titizlikle uygulanmaya çalışılan sosyal mesafe kuralı hiçe sayılmıştır. Bu durum, İçişleri Bakanı Süleyman SOYLU'nun istifasına neden olmuştur. Bakan SOYLU, yaşanan panik halinin ve halkın marketlere akın ederek covid-19'la mücadelede en etkili önlem olarak kabul edilen sosyal mesafe kuralının ihlalinin bütün sorumluluğunu üzerine aldığını istifasında belirtmiştir. Türk siyasi tarihinde ve kamu yönetiminde emsaline az rastlanan bir etik davranış örneği olarak kabul edilebilecek bu istifa, halk nezdinde büyük hayal kırıklığı ve üzüntüye neden olmuştur. Cumhurbaşkanı ise takdir yetkisini kullanarak bu istifayı kabul etmemiştir. Ardından İçişleri Bakanı Süleyman SOYLU; Türk halkına ve Cumhurbaşkanı'na atıfla; "*Devlet ve milletin emanetinde atılan adımlarda eksikliğimizin bu iki irade tarafından insani bir durum olarak kabul edilip onarma hakkı verilmesi, sorumluluğumuzu arttırmıştır.*" ifadelerini kullanarak bir açıklama yapmış ve görevine devam ettiğini duyurmuştur.

Covid-19'la mücadele kapsamında ülkede her türlü bilimsel toplantılar, kongreler, organizasyonlar, fuarlar, düğünler, nişanlar, törenler, kutlamalar iptal edilmiştir. Zorunlu olmayan ameliyatlar ertelenmiş, spor müsabakalarının tamamı iptal edilmiş, spor salonları ve stadyumlar kapatılmıştır. Çok sayıda işyeri kapanmış, covid-19 salgınının ne zaman sona

ereceğine dair belirsizlik kişileri geleceğe ilişkin plan yapamaz hale getirmiştir. İnsanların günlük yaşam rutinlerini değiştiren covid-19 salgınının, hem bireysel hem de toplumsal yaşamda yeni rutinler ve alışkanlıklar doğuracağı, bunların da covid-19 sonrasında da etkilerinin devam edeceği aşikardır. Covid-19'la mücadele sürecinde Kabe'nin ibadete kapatılması, cuma namazlarının kaldırılması ve camilerde cemaatle namaz kılınmasının yasaklanması ise Müslümanların yaşadığı ağır şartlar olarak tarihe geçmiştir. Bu süreçte camilerde okunan ezanlar, Müslümanları namaza çağırmaktan ziyade namaz vakitlerini bildirme fonksiyonunu yerine getirmiştir. Okunan ezanların ardından halka evde kalmaları yönünde çağrılar yapılmış ve ferdi olarak kılınanlar dışında camilerde cemaatle namaz kılınmayacağı anonsları yapılmıştır.

Covid-19'la mücadele sürecinde kamu yönetiminin öncelikleri değişmiş ve kamu yönetiminin bir fonksiyonu olarak "koordinasyonun" önemi daha da artmıştır. Geleneksel örgüt kuramcılarından Henry Fayol'un "*bütün çabaları ve bütün işlemleri uyumlaştırmak, birleştirmek ve birbirine bağlamak*" şeklinde tanımladığı koordinasyonun yanı sıra kriz yönetimi ve kamu yöneticilerinin kriz yönetimine dair yeterliliklerinin önemi de bu süreçte öne çıkan diğer bazı konular olmuştur. Covid-19'la mücadele dönemi henüz sona ermemiş ve ne zaman sona ereceği de bilinmemekle birlikte, Türkiye'de alınan önlemler ve bu önlemlerin kamu yönetimince kararlılıkla uygulanması gözönüne alındığında başarılı bir süreç yönetimi sağlandığı söylenebilir. Cumhurbaşkanlığı, Sağlık Bakanlığı, İçişleri Bakanlığı, Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı, Miil Eğitim Bakanlığı, Bilim Kurulu ve diğer kamu kurum ve kuruluşlarının aralarındaki koordinasyonun başarılı bir şekilde sağlanmış olması, Türk Kamu Yönetiminin covid-19'la mücadele bağlamında kriz yönetiminde başarılı olduğunu doğrulamaktadır.

KAYNAKÇA

Anadolu Ajansı, (AA). (2020). https://interaktif.aa.com.tr/koronavirus/, erişim tarihi: 18.03.2020

Anderson, R.M., Heesterbeek, H., Klinkenberg, D. and Hollingsworth T.D., (2020). "How will country-based mitigation measures influence the course of the covid-19 epidemic?". The Lancet. doi:10.1016/S0140, https://www.thelancet.com/pdfs/journals/lancet/PIIS0140-6736(20)30567-5.pdf, erişim tarihi: 14.04.2020.

Avrupa Birliği Türkiye Delegasyonu, (2020). https://www.avrupa.info.tr/tr/coronavirus-crisis/covid-19-10193, Erişim tarihi: 04.04.2020.

BBC News, (2020). https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-51815681, erişim tarihi: 18.03.2020

Deutsche Welle, (DW). (2020). https://www.dw.com/tr/koronavir%C3%BCs-ile-m%C3%BCcadelede-%C3%BClkeler-hangi-%C3%B6nlemleri-ald%C4%B1/a-52811940, erişim tarihi: 18.03.2020

Diyanet İşleri Başkanlığı, (2020). Diyanet İşleri Başkanlığı'ndan koronavirüse karşı alınan tedbirlerle ilgili açıklama, https://www.diyanet.gov.tr/tr-TR/Kurumsal/Detay/29397/diyanet-isleri-baskanligindan-koronaviruse-karsi-alinan-tedbirlerle-ilgili-aciklama, erişim tarihi: 06/04/2020

MEB, (2020). Bakan Selçuk, Koronavirüs'e Karşı Eğitim Alanında Alınan Tedbirleri Açıkladı, https://www.meb.gov.tr/bakan-selcuk-koronaviruse-karsi-egitim-alaninda-alinan-tedbirleri-acikladi/haber/20497/tr, erişim tarihi: 31/03/2020

Sağlık Bakanlığı, (2020). Türkiye'deki Güncel Durum, https://covid19.saglik.gov.tr/ Erişim tarihi: 03.04.2020.

Sağlık Bakanlığı, (2020a).Yeni Korona Virüs, https://www.saglik.gov.tr/, Erişim tarihi: 30.03.2020.

T.C. Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı, (2020). Cumhurbaşkanı Erdoğan, "Biz Bize Yeteriz Türkiyem" diyerek başlatılan 'Milli Dayanışma Kampanyası'nı tanıttı, https://www.iletisim.gov.tr/turkce/yerel_basin/detay/cumhurbaskani-erdogan-biz-bize-yeteriz-turkiyem-diyerek-baslatilan-milli-dayanisma-kampanyasini-tanitti, erişim tarihi: 14.04.2020,

T.C. İçişleri Bakanlığı, (2020 a). Sokağa Çıkma Yasağı, https://www.icisleri.gov.tr/2-gun-sokaga-cikma-yasagi, erişim tarihi: 14.04.2020.

T.C. İçişleri Bakanlığı, (2020). 81 İl Valiliğine Coronavirüs Tedbirleri Konulu, https://www.icisleri.gov.tr/81-il-valiligine-koronavirus-tedbirleri-konulu-ek-genelge-gonderildi, erişim tarihi: 03.04.2020.

T.C. Sağlık Bakanlığı, (2020). covid-19 Rehberi, Mart 2020, https://covid19bilgi.saglik.gov.tr/depo/rehberler/covid-19_Rehberi.pdf, erişim tarihi: 03.04.2020.

TRT Haber, (2020). Ekonomiye 100 milyar liralık "İstikrar Kalkanı", https://www.trthaber.com/haber/ekonomi/ekonomiye-100-milyar-liralik-istikrar-kalkani-468268.html, erişim tarih: 30 Mart 2020.

World Health Organization (WHO), (2020). Coronavirus disease (covid-19) Pandemic, https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019, Erişim tarihi: 08.04.2020.

World Health Organization (WHO), (2020a). Coronavirus, https://www.who.int/health-topics/coronavirus#tab=tab_1, Erişim tarihi: 05.04.2020.

World Health Organization, (WHO). (2020). https://www.who.int/, erişim tarihi: 18.03.2020.

Yener, D., (2020). Türkiye'nin koronavirüsle mücadele politikasına 'Bilim Kurulu' yön veriyor. Ankara: Anadolu Ajansı, Erişim tarihi: 30 Mart 2020, https://web.archive.org/web/20200328180255/https://www.aa.com.tr/tr/koronavirus/turkiyenin-koronavirusle-mucadele-politikasina-bilim-kurulu-yon-veriyor/1777215.

Yükseköğretim Kurulu, (2020). Koronavirüs (Covıd-19) Bilgilendirme Notu: 1, https://www.yok.gov.tr/Sayfalar/Haberler/2020/coronavirüs_bilgilendirme_1.aspx, erişim tarihi: 03.04.2020.

Bölüm 3

FELSEFİ DİETET(H)İC: FİLOZOFLAR NE YEDİLER NE SÖYLEDİLER?

Metin TOPUZ[1]

1 Dr. Öğr. Üye. Metin Topuz, Mersin Üniversitesi Felsefe Bölümü

Giriş

Erken dönem yaşamın veya kıtlığın getirdiği zorunluluklar dışında beslenme hiçbir zaman insan için yemek ve sindirim arasında salınan iki yönlü bir ilişki olmadı. Bilinen insanlık tarihi boyunca yemek yeme alışkanlığı, beslenme çeşitliliğini sağlayacak olanakları kovalamayı, sofra düzenini, yemeğin amacının belirlenmesini, bedeni disipline etmeyi, yemek yapmayı ve yemeyi kolaylaştıracak araçların geliştirilmesini, damak tadı zenginliğine ulaşma amacını kapsayacak bir yaşam biçimi oluşturma olanaklarını içerir. Dietetik (diyete ilişkin olan) sözcüğü tam da bu bağlamda anlamını bulur. Sözcüğün etimolojisini takip edildiğinde bu daha anlaşılır hale gelir: *Diyetetik*, Latince *diaeteticus* sözcüğünden; o da Antik Yunanca *diaitētikós* (*διαιτητικός*) sözcüğünden gelir. Kelimenin kökü ise *díaita* (*δῐ́αιτᾰ*), yani yaşama biçimi/anlayışı sözcüğüne dayanmaktadır (H. W. Fowler, F. G. Fowler, 1964: 340). Bir yoruma göre bu sözcük ise *diaitáō* (*διαιτάω*) sözcüğünden gelir ve bir şeyin belirli bir biçimde üstesinden gelmek, idare etmek, baş etmek veya yaşamını devam ettirmek anlamlarına gelir (Etymonline 1, 2021). Yüzeysel bir yorumla, insan için beslenmenin, hayatta kalmak için üstesinden gelinmesi gereken bir zorunluluğa bağlı olduğu[1] kadar yukarıda sözü edilen olanaklar bağlamında bir beğeni, disiplin, bellek ve düşünme işi olduğu söylenebilir.

Beğeniyle ilişkilidir çünkü tercihen böyle bir tutum sergileyenler olsa da insanlar genellikle yalnızca doymak için beslenmezler, olanaklara bağlı olarak damak tadı geliştirmeye çalışırlar. Beslenme aynı zamanda bir disiplin işidir, çünkü sağlıklı bir yaşam sağlayacak beden terbiyesiyle iç içedir. İster beğeni/haz ister disiplin anlamında olsun beslenme zorunlu olarak alışkanlıklarla (*êthos*), araç geliştirme becerisiyle –teknik bilgiyle– ve ilkelerle (*nómos*) –pişirme, geliştirme ve haz ilkeleriyle– yani *gastronomia* ile ilişkilidir. Ayrıca yemek ve beslenmenin kişisel belleği aşan, yerel ve evrensel ortak belleği de ele veren bir yanı vardır. Bu belleğin izlerini takip etmek zor olsa da, yüzeysel olarak, çiğ et ve ot yemekten, bugünkü çağdaş mutfağa dek uzanır ve her bireysel veya kültürel çabayı içinde barındırır. Eti pişirmek için ateşi ilk defa kullanma fikri, o kişinin etkisi, bir aile sofrasında, fast foodda veya Michelin yıldızlı bir şefin tabağında hala mevcuttur. Bunun yanı sıra, bu hayaletimsi bellek, yemekteki tada ve gör-

1 Türkçede beslenme sözcüğünün kökü olan *bés*(*i*) kökü, halk ağzında genellikle hayvanların gelişmesi ve güçlenmesi için kullanılan bir sözcüktür (Etimoloji, 2021). Dolayısıyla insanla hayvanı ortak kılan bir zorunluluğa işaret ediyor gibidir. Benzer biçimde *besle*[*n*]-*mek* sözcüğü ise terbiye etmek anlamına gelmektedir (Nişanyan, 2010: 67). Bu anlam da canlılığın ortak zorunluluğuna imada bulunuyor gibidir.

selliğe dair beğenimizi ve hatta fizyolojik yapımızı hala belirlemektedir[2]. Bu nedenle "nasıl bir beslenme alışkanlığına sahip olmak gerekir?", "beslenme konusunda hangi araçlarla ve ilkelerle zorunluluk ve haz arasında dengeli bir ilişki kurulabilir?" ve "beslenme biçimiyle düşünme biçimi arasında ilişki kurulabilir mi?" gibi sorular üzerine düşünmek de beslenmenin parçalarıdır.

Elbette beslenme üzerine düşünme yalın "nasıl beslenmeliyim?" sorusunun yanında pek çok soruya da kapı aralar; gıda politikaları, kıtlık, vejetaryenlik, veganlık, fast food, sınıflar veya toplumlararası beslenme ilişkileri, temiz ve sağlıklı besine ulaşabilirlik vb[3]. Fakat klasik filozoflar bu sorulardan biri veya birkaçı üzerine düşünmüş olsalar da ortak meseleler dışında çağımızın beslenme algısıyla klasik dönemin algısı arasında ciddi farklar vardır. Bu nedenle klasik filozofların beslenme üzerine düşünüşleri ahlaki, fizyolojik, dini, pedagojik, askeri ve toplumsal düzen bağlamında yaşam önerileriyle sınırlıdır. Bunun nedenlerinden biri henüz bolluk ekonomisinden ziyade kıtlık ekonomisine dair bir yaşayışla belirlenmiş bir düzen içinde yaşıyor oluşlarıdır. İkinci olarak –bütün filozoflar içinde genelleme yapılamasa da– bedenin disipline edilmesi, zihnin disip-

2 Orians, *Yılanlar, Gündoğumları ve Shakespeare* (2018) kitabında modern insanın beğenilerinin, belirli ölçüde, tarih öncesi atalarının çevreye verdikleri tepkiler ve sağladıkları uyumlar çerçevesinde biçimlendiğini iddia eder. Ona göre 'savan hayaletleri' adını verdiği atalarımızın bilgi, ilgi, becerileri ve deneyimlerinin mevcut sinirsel-düşünsel yapımızı belirlediğini düşünür (Orians, 2018: 45). Orians, yiyeceklere lezzet katmak için müdahale eden tek türün bizim türümüz olduğunu iddia eder. Bunun elbette yiyecekleri ömrünü uzatmak veya zararlı canlıları uzak tutmak gibi fiziksel nedenleri vardır. Hatta Orians, tropik bölgelerde hastalığa yol açan organizmaların diğer bölgelere göre daha yaygın olduğu için birinci bölgelerdeki yemek tariflerinin daha fazla baharat içerdiğini dile getirir (Orians, 2018: 138-139). Fakat tat meselesi, insan türü için beslenme gereksiniminin ötesinde bir anlama sahiptir. Öyle ki bazı değer ifadelerimiz bile tat-haz ilişkisine bağlı olarak ortaya çıkar: 'ekşi suratlı olmak' veya 'işin kaymağını yemek' gibi (Orians, 2018: 120-121). Öte yandan yiyecek aramak ile haz arasında kurulan ilişkinin de evrimsel bir geçmişi vardır. Yiyecek aramak, duygusal tatmin verir, çünkü avlanma ve risk alma motivasyonları etkindir. Bu bir yandan av başarısını artırır, diğer yandan avın getirdiği sosyal ve cinsel fayda sayesinde haz katlanır (Orians, 2018: 125-126). Orians, beslenmeye bağlı zevkin belirlenmesinde yenen yiyeceğin besin değerinin etkili olduğunu ifade eder. Yani besin değeri yüksekse bize zevk verir, onun tadından hoşlanırız. Çünkü "*sinir sistemimiz kolayca sindirilen ve enerji yönünden zengin basit şekerleri tatlıya dönüştürecek şekilde evrilmiştir*" (Orians, 2018: 133). Öyleyse evrimsel açıdan damak tadının, büyük oranda ince beğeniye sahip olmaktan değil, evrimsel belirlemeden geldiği söylenebilir. Orians yalnızca gastro-normların değil ahlaki normların da belirli ölçüde yemek ile kurulan ilişkiden türetilmiş olabileceğini dile getirir. Tiksinti üzerine odaklanan Orians, onun özellikle yiyeceklere bağlı 'sezgisel bir mikrobiyoloji' olduğunu dile getirir. Ona göre kültür tarafından çizilmiş temizlik ve tiksintiye bağlı durumlar (adet döngüsü, yemek yeme, yıkanma, cinsel yaşam ve cesetlere dokunma) ahlaki kuralların geliştirilmesini sağlamış olabilir. Ve bu kurallara uyanlar daha sağlıklı yaşamış olabilirler. Ayrıca Orians'ın belirttiği üzere yiyeceklere yönelik tiksinme tepkisinde çalışan kaslar ile ahlaki tiksinti için çalışan kasların ortaklığı, "*ahlaki tiksinme duygumuzun kendini bir yiyecek reddetme sistemi üzerine inşa edildiğine işaret eder*" (Orians, 2018: 136-137).

3 Wolfgang Schivelbusch'un *Keyif Verici Maddelerin Tarihi* (2000) ve Tom Standage'ın *Altı Bardakta Dünya Tarihi* kitapları buradaki soruların bazılarına cevap bulabilmek eşsiz birer kaynaktır. Özellikle ilk kitapta tuz, baharat, bira, şarap, çikolata, kahve ve tütün gibi maddelerin Avrupa beğenisini, coğrafi keşifleri, elitler ile halk arasındaki ilişkiyi nasıl belirlediklerini, erdem veya erdemsizlik aracı olarak nasıl simgeleştirildiklerini detaylı biçimde ele alır.

line edilmesine göre ikincil derecede öneme sahiptir. Üçüncü olarak muhtemelen, varlıklı olanların beslenmeleriyle ilgilenen hizmetçileri vardı, varlıklı olmayanlar için ise yemek felsefesi yapmak gerekli değildi. Yine de yüksek olasılıkla hepsi kötü aşçılardı. Ama bu onların düşüncelerini değersiz kılmaz. Aksine, dönemlerinin yaşayış biçimlerine etki eden ve hala güncelliğini koruyan öneriler ve tartışmalar sunmuşlardır.

Filozofların yemek felsefeleri üzerine olacak bu çalışma iki bölümden oluşan bir makale dizisi olarak hazırlanmıştır. Bu bölümün ana temasını, tamamen öznel bir tasnifle belirlenen Antik Yunan filozoflarının yemek üzerine olan düşünceleri oluşturmaktadır –ikinci makalenin temasını Augustinus, Voltaire, Kant ve Nietzsche'nin düşünceleri oluşturacaktır. Fakat eğer insanlık tarihinin sürekliliği içinde fikirlerin de bir sürekliliği varsa, filozofların düşüncelerinin de bu sürekliliğe ait olması kaçınılmazdır. Bu nedenle filozofların düşüncelerine geçmeden önce biraz arkeolojinin biraz da antropolojinin yardımıyla beslenme gerekliliğinin insanı zihinsel ve beceri açısından nasıl biçimlendirdiğine değinilecektir. Daha sonra binlerce yıllık sıçramayla Antik Yunan mitolojisinden anlatı örnekleri, bunların olası anlamları ve çağın besin *ethos*u hakkında bilgiler vermeye çalışılacaktır. Makalenin, filozofların düşüncelerine asıl giriş noktası Platon ve Aristoteles ile olacaktır, çünkü kötü bir benzetmeyle, eğer onlardan önce söylenenler sofranın aperatifi[4], yani açılışı ise onların düşünceleri sofranın *néktar*'ı[5] ve *ambrosia*sıdır[6]. Çünkü bu deha kafalar beslenmeyi fizyolojik, ahlaki, toplumsal, ekonomik ve –gastronomik olmasa da– *gastrolojik* anlamda ele almışlardır –besin, tat ve sindirim konularında olanaklı olduğu kadar *logos*la konuşmaya çalıştıkları söylenebilir–. Bu noktada çalışma Platon'un *Symposium* eserine odaklanmaktadır. Daha sonra sırasıyla Aristoteles, Diogenes ve Epiküros'ün tat çeşitleri, damak tadı üzerine düşüncelerine ve çeşitli beslenme öğütlerine yer verilecektir.

1. Yemek-Biliş İlişkisinin Kökleri

Yiyecek ve içecek tüketmek, türsel özelliğine bağlı olarak, bütün canlılar için ortak bir zorunluluk. Beslenme zorunluluğu kuşkusuz her türün kendi bilişsel ve fiziksel becerilerinin şekillenmesinde oldukça etkilidir ve tersi de doğrudur; belirli fiziksel ve bilişsel özellikler belirli beslenme biçimlerine yol açabilir –bunlara çevresel besin olanaklarını da eklemek gerekir. Özelde insan türü için konuşulacak olursa, beslenme ile fiziksel ve bilişsel beceriler arasındaki ilişkinin bugün sahip olduğu hale gelmesinde birkaç önemli kırılma noktası vardır. Bunlardan ilki ateşi kontrol

4 Fransızca *aperatif* sözcüğü *gevşetici likör* anlamına gelir ama kelime kelimesine çevirisi açılış anlamı taşır (Etymonline 2, 2021)

5 Tanrıların içeceği. Kelimenin Grekçe kökü *ölümün* (*nek-*) *üstesinden gelmek* (*-tar*) anlamını taşır (Etymonline 3, 2021).

6 Tanrıların yiyeceği. Kelimenin Grekçe kökü *ölümsüzlere ait olan* (*a-mbrotos*) anlamını taşır (Etymonline 4, 2021).

edebilmektir, çünkü –ateşi, yaklaşık 1,4 milyon önce kontrollü biçimde kullandığı düşünülen ilk familya olan *hominid*ler için– ateş, yırtıcılardan korunma, ısınma ve beslenme açısından çok önemli olmuş olmalıdır. Ateş sayesinde besinleri pişirebilmişler ve aslında çiğ haliyle sindirmesi zor olan buğday, pirinç ve patates gibi yiyecekleri kolay sindirebilir hale getirmişlerdir. Bu durum hem tüketim bakımından besin çeşitliliğine hem de damak tadı gelişimine yardımcı olmuş olmalıdır. Öte yandan bir teoriye göre sindirim kolaylaştıkça bağırsak boyu kısalmış ve vücutta yüksek enerji tüketen iki yandan birinden sağladığımız avantaj, diğer yanın, yani beynin gelişmesine yardımcı olmuştur (Harari, 2015: 25-26).

İkinci kırılma noktası ise insan fizyolojisindeki temel değişiklikler; iki ayak üzerine kalkması, nispeten büyük hacimli bir beyne sahip olmasıdır. İki ayak üzerine kalkınca insan ellerini daha serbest kullanabilir hale gelmiştir. Bu sayede yırtıcıların ve leşçilerin ardından kalan hayvan leşlerinden kemik iliklerini çıkarabilmek için taş aletler yapabilmiştir (Harari, 2015: 24). Ateşin kontrol edilmesiyle birlikte düşünüldüğünde bu hem teknik bilgiye doğru atılan büyük bilişsel devrimin ilk adımı olmuş hem de beynin gelişmesi ve aktif kullanımı için gerekli yakıt sağlanmıştır. Örneğin iki milyon yıllık 'Olduvai taştan yapılmış kesme aleti' incelendiğinde onu ağaç kabuğu soymak, kök kazımak ve kemik kırmak için yapılmış bir mutfak aleti, belki de zamanın İsviçre çakısı olarak düşünmek olanaklıdır (Macgregor, 2017: 12, 15). Bu tip aletler besin elde etmeyi kolaylaştırmış, beyni fiziksel ve teknik anlamda geliştirmiştir. Beyni geliştikçe insan, alet yapmada daha da rafineleşmiştir. Yine Olduvai'de 1,4-1,2 milyon yıl öncesine ait, bu rafineleşmenin örneği olan el baltaları bulunmuştur. Bu alet de geçen sürede insanın ne türden teknik-düşünsel bir atılım gerçekleştirdiğini göstermektedir.

Ayrıca besin için kolektif çalışma, avlanmak ve besin tüketmek için harcanan zamanı azaltmıştır. Böylece insanın ateş başında yemek yerken alet geliştirme becerisi ve muhtemelen her sofranın kaçınılmaz zihinsel besini olan dedikodu sayesinde dilini de geliştirmiştir[7]. Belki de Aristoteles'in erdemler ve beceriler için söylediği formülü[8] burada ilk insana yordamak olanaklıdır: fiziksel ve zihinsel becerileri geliştikçe insanın beslenme biçimi de gelişmiş, beslenme biçimi geliştikçe fiziksel ve zihinsel becerileri de gelişmiştir. Böylece insan zamanla besin zincirinde yukarılara doğru tırmanmaya başlamıştır. Ne var ki insan türü açısından bu beslenme alışkanlığının şekillenmesi o kadar uzun bir süre almıştır ki –tahminen 2,5 milyon yıl– bugün atalarımızla aynı koşulları paylaşmıyor olsak da genlerimizde avcı-toplayıcılığın mevcut olduğunu ileri sü-

7 Bazı nörolojik çalışmalar el aleti yaparken beynimizin kullandığımız alanları ile konuşma alanlarının büyük ölçüde örtüştüğünü göstermektedir (Macgregor, 2017: 17).

8 "*Erdemleri… yapa yapa öğreniriz… adil şeyler yapa yapa adil insan, ölçülü davranan davrana ölçülü… insanlar oluruz*" (Aristoteles, 2007:1103a30)

renler de mevcuttur. Örneğin çağımızda bir beslenme bozukluğu olarak değerlendirilen obezitenin altında, atalarımızda aldığımız yüksek kalorili besinlere yönelmemize neden olan 'tıkınma geni' olduğunu savunan teorisyenler vardır (Harari, 2015: 52-53).

Üçüncü kırılma ise tarımsal devrim –M.Ö. 10000 civarında– olmuştur. Ateş, alet yapma ve dil kullanma becerisi, kolektif çalışmanın gerekliliği insanı nispeten kolay ve öngörülebilir bir beslenmeye geçişe zorlamıştır. Bu durum artı ürünün çıkmasına, öngörülemeyen doğal felaketler ve bereket için doğanın kutsallaştırılmasına, dini ritüellere, toprak kavgalarına, sınıfların ortaya çıkmasına, kültürün, geleneğin ve göreneğin oluşmasına, hayvanların hem besin hem araç olarak evcilleştirilmesine ve ticaret ağlarının kurulmasına neden olmuştur. Bugün yazının, dini ritüeller için olduğu kadar tüketim fazlası yiyecek ve içeceklerin ticaretini kayıt altına almak için icat edildiği yönünde teoriler vardır. Aslında tarıma ve yerleşik hayata geçiş besin açısından sürdürülebilirliği sağlasa da özellikle erken dönem tarım toplumları, ataları avcı toplayıcılara göre daha az çeşitli besin tüketmişlerdir, hatta genellikle tek tip tarım ürünüyle beslenmişlerdir. Bunun yanı sıra bazı yorumculara göre tarım devrimini insanlığın bir başarı hikâyesi olarak görmek doğru değildir, çünkü savaşlara, nüfus patlamasına, kasların zayıflamasına, keyifli zaman geçirmenin azalmasına ve 'şımarık seçkinler'in ortaya çıkmasına neden olmuştur, dolayısıyla bu hikâye bir aldatmacadan ibarettir (Harari, 2015: 91-92). Fakat öte yandan yetiştirdikleri ürünlerini evcilleştirme konusunda uzmanlaşmışlar ve bugün mutfaktaki temel tarım ürünleri onlar sayesinde mevcut hale gelmiştir.

İlk tarım toplumlarının –ki dünyanın farklı yerlerinde neredeyse eş zamanlı olarak ortaya çıkmışlardır– besini üretimi ve bunlara uygun araçlar geliştirme konusundaki çabalarına, çıkan besini farklı biçimlerde tüketme çabaları eşlik etmiştir. Bir aslanı, *venison*'ı tütsülerken görmeyiz, zaten buna ihtiyacı da yoktur. Ama insanın hayal gücü ve yaptığı işe dönük haz beklentisi onda damak tadının gelişmesini sağlamış olmalı. Bu nedenle mutfak gereçlerini de bu haz beklentisine uygun hale getirmeye çalışmışlardır. Ne var ki beklenen haz ile onun gerçekleşme koşulları arasında bağ kurabilmek, yani aşçılık için zekâ gerekir. Örneğin 8000 yaşında olan ve Papua Yeni Gine'de bulunan 'Kuş Biçimli Havan Tokmağı' böyle bir zekânın ürünüdür (Macgregor, 2017: 12, 15). Buğdayı yenilebilir hale getirmek ve farklı biçimlerde tüketebilmek için bu tokmaklar kullanılıyordu. Ayrıca böyle hazırlanan yemeklerin oluşturduğu ziyafetler aile ve toplum ilişkilerinin yoğunlaşmasına neden olmuş olmalı. Teknik bilginin gelişmesiyle gıda temini kolaylaşmış, bu bilgiler kas hafızamıza kazındıktan sonra sanatsal ve kavramsal düşünme için zihnimizde yer açılmış olabilir. Böylece zamanla sanat ve kültür eserleri yaratmak için uygun fizyolojik, mental ve sosyal yapıya kavuşmuş olabiliriz.

2. Mitolojik Anlatı ve Sokrates-Öncesi Filozoflar: *Kutsama ve Lanetleme Olarak Yemek*

Yemek ve beslenme hakkında yukarıda sözü edilen meseleler insanlık tarihine indirgemeci bir bakış gibi görünebilir; ama değildir. Amaçlanan daha çok, insanı insan yapanın, insansal ilgiler ve etkinliklerin karşılıklı etkileşimi olduğuna dikkat çekmektir. Yemek için çeşitli beceriler geliştirdik ve bu beceriler geliştikçe yeni beslenme ilkeleri/biçimleri ürettik. Bu karşılıklı ilişkiye dayanan kolektif bir yemek/beslenme hafızası oluşturduk ki bu hafıza, ne yediğimiz kadar nasıl yediğimizi ya da nasıl/ne kadar/ ne zaman/kiminle/ ne için yememiz gerektiğini de içerir. Ne yazık ki bu hafızayı bütünüyle önümüze seren açık-kolektif bir aşçılık veya yemek kitabı mevcut değildir. Fakat sözlü gelenek, şiirler, anlatılar, romanlar, mektuplaşmalar, günlükler veya tarihsel notlar arasında yapılacak bir seyahat, bu büyük kitaba bir bakış atmayı olanaklı kılacaktır. İşte mitolojik anlatılar da hem bu belleğin içeriği hakkında hem de 'Antik Yunan'da filozoflar ve şairler yemek hakkında ne söylüyorlardı?' sorusuna cevap vermek için iyi bir giriş noktası olabilir[9].

Theogonia'nın giriş dizelerinden anlaşıldığı kadarıyla Hesiodos bir çobandır ve esin perileri Muselar, tanrıların doğuşunu ve tanrısal hakikatleri anlatmak için onun yanına inerler. Henüz ilk dizelerde tanrılar ile insanlar arasındaki fark, beslenme ve hakikatin bilgisi bakımından şu dizelerle yapılır; *sizler ki hep birer karınsınız sadece* (Hesiodos, 1991: 25-30). Karın sözcüğünün karşılığı *gráō* (*γράω*) fiilinden türetilmiş olan *gastḗr* (*γᾰστήρ*) sözcüğüdür ve bugün kullandığımız *gastro* sözcüğünün de köküdür. Muselar burada insanın diğer canlılarla ortaklığını ve tanrılarla arasındaki farkı vurgulamak ister gibidirler. Elbette tanrılar da yemek yerler (*ambrosia*) ve içerler (*néktar*). Ama hem onların besinleri farklıdır hem de onları insanlar üzerine çıkaran bilişsel ve fiziksel yetenekleri vardır. Bu farkı takip eden dizelerden anlamak olanaklıdır: Tanrılar, onlara tanrısallık kazandıran hakikat bilgisine sahiptirler.

Bu bilgiyi veya onun bir parçasını elde etmek ancak tanrıların lütfuyla olanaklıdır ve 'tanrılara öykünmek' veya 'tanrısal bilgiyi gasp etmeye çalışmak' en büyük cezaları gerektirmektedir. Prometheus –ve onunla bağlantılı olarak Pandora– anlatısı böylesi bir öykünmenin/gaspın ve cezanın anlatısıdır, ama aynı zamanda okuyana sofra âdetleri üzerine de bilgi verir. Çünkü Antik Yunanlılarda sofra konuğuna önem verilir; misafirperverlik önemlidir. Hatta sofradaki düşman elçisi bile olsa dokunulmazlığı vardır. Hele sofra misafiri bir baş tanrı ise en yüksek hürmeti göstermek gerekir. Anlatıya göre Prometheus, Zeus'u sofrasına davet eder ve ona uygun bir kurban keser. Büyükbaş hayvan keser ki Antik Yunan'da

9 Bu bölüm, Hesiodos'un *Theogonia* ile *İşler ve Günler* eserleri, bazı Sokrates-öncesi filozofların fragmanlarıyla sınırlandırılmıştır.

bu konuğun önemini gösteren bir işarettir (Deighton, 2005: 77-83). Ne var ki adının hakkını veren Prometheus –*Pro* + *manthánō*, öngörürlük anlamına geldiği gibi cinfikirlilik anlamına da gelir– kurbanın tanrıya layık kısmını gizler, sakatat kısmını güzel gösterir ve Zeus'un istediğini tercih edebileceğini söyler. Her-şeyi-gören ve bilen Zeus durumu fark eder. Bu durum aslında iki düzeyli bir kötülüktür; Prometheus bir yandan sofra konuğuna bir yandan da tanrıya saygısızlık yapmıştır. Zeus bu nedenle insanlara yıldırımlarıyla sunduğu ateşi geri alır.

Ateş, insanlar için, teknik bilginin olduğu kadar medeniyetin de simgesidir. Çünkü ateş bir yandan alet yapımına yardımcı olmakta, öte yandan çiğ besin tüketmekten pişmiş besin tüketmeye geçişi ifade etmektedir. Tam da bu nedenle anlatının cezalandırma kısmında Prometheus'un kardeşi Epimetheus'un (*epi-* + *manthánō*; aklıevvel) Pandora'nın getirdiği kötülükler kutusunu alması "*o ki bela oldu ekmek yiyenlere* (*alphēstēs*)" diye ifade edilir. Buradaki *alphēstēs*'i sözcüğü *ōmēstēs*'ten, yani çiğ et yiyenlerden ayırmak için kullanılır[10]. İnsanı vahşi hayvanlardan ayıran, onun, yüzeysel bir ifadeyle, medenileşmesini sağlayan en önemli simgedir ateş. Zeus bu nedenle hediyesini geri alır.

Anlatının ikinci kısmında Prometheus hatasını telafi etmek için Olympos'a tırmanır ve Zeus'tan ateşi çalar. Daha önceki sofra konuğunu ve bir tanrıyı aşağılama suçuna bu defa hırsızlık ve tanrıya öykünme suçunu da ekler. Zeus, sahipliğinin çalınmasıyla bir defa daha aşağılanır. Zeus öfkesini yine hem insanlara hem de Prometheus'un kendisine yönlendirir. İnsanlara Pandora'yı gönderir. Prometheus ise bir kayaya zincirlenerek bir kartalın yiyeceği olmaya mahkûm edilir. Burada yemek, 'tanrısal ceza' ile bağlantılı olarak karşısına çıkarı okuyucunun. Antik Yunan'ın temel ilkelerinden biri '*ex nihilo nihil fit*'tir; yüzeysel bir çeviriyle, hiçten hiçlik çıkar. Buna göre aynı zamanda hiçbir şey hiçlik olma anlamında yok olmaz; her şey ya metamorfoz geçirir (Dürüşken, 2014: 50-51) ya da bir 'döngüsellik' içinde kalır. Prometheus'un durumu ikincisidir. Ciğerinin her gün yenmesi ve bunun her gün tekrarlanması, onu döngüsel bir 'yemek-ceza nesnesi' haline getirir. Bu verilebilecek en yüksek cezalardan biridir.

Hiçliğe gitmeme meselesini Kronos anlatısında da buluruz. Zamanın kişileştirilmesi olarak Kronos çelik tırpanıyla babası Uranos'un hayalarını keser ve yer (Gaia) ile göğün birbirinden ayrılmasını sağlayarak yeryüzünde varoluşu başlatır. Bu anlamda zaman yaratıcıdır. Ama aynı zamanda zaman, tüketicidir. Hesiodos bu durumu yine yemek edimi üzerinden aktarır. Buna göre Kronos, kendi iktidarına ortak olmasınlar diye, annesinin sakladığı Zeus hariç bütün çocuklarını bir bir yutar fakat bütünüyle sindiremez. Bu durum 'hiçlik ilkesi' ile ilişkili olduğu kadar, hiçbir iktida-

10 Bu ifadenin ayrıca çiftçilik ile evlilik arasındaki bağı vurguladığı da ifade edilir (Detienne ve Vernant, 1989: 225)

rın kalıcı olmayışıyla ilişkili olarak aktarılmış da olabilir. Çünkü sonunda Zeus'un, babasının iktidarına son vermesiyle Kronos çocuklarını kusar. Kusmak, bir yandan bir tiksinti ifadesidir elbette ama öte yandan vücudun –burada egemenliğin– regülasyonuna ilişkin bir karşı-güçtür.

Hesiodos'un *İşler ve Günler* eseri ise kardeşi Perses'e verdiği öğütlerle bezelidir. Burada Hesiodos sıklıkla ürün elde etmek için çalışmaya, ölçülü beslenmeye ve beslenme sırasında dikkat edilmesi gereken ritüellere vurgu yapar. Örneğin toprağı vaktinde ekip biçmek gerektiğini ve yaşam kavgası dışında başka kavgaya karışmamak gerektiğini öğütler (Hesiodos, 1991: 20). Çalışmayı yüceltir; ona göre besin çalışmadan elde ediliyor olsaydı insan tembel olurdu (Hesiodos, 1991: 45). Bir başka yerde kardeşinin kendini kandırmasının ahlaken yanlış olduğunu vurgulamak için şunları söyler: *Yarım daha büyük olabilir bütünden / Bir tutam ebegümecinde, bir ot yapracığında / Bilmezler ne hazineler saklıdır* (Hesiodos, 1991: 40). Hesiodos'un ot yapracığı dediği *asphodel*, yani çiriş otudur. Çiriş otunun kökleri zengin olmayan Yunanlılarca yenirdi. Ama daha önemlisi *asphodel* aynı zamanda Hades'in üç katından biriydi. Buraya ne iyi ne kötü olanların gittiği düşünülürdü. Hesiodos kardeşinin kendisine yaptığı haksızlığa rağmen, kendisini düzelterek hiç değilse *asphodel*'e layık olmasını istiyor gibidir. Ona göre insan doğruluktan ve adaletten yana olursa, aşırılığa ve azgınlığa kaçmazsa tanrı onları bol meyveyle ve bereketle ödüllendirir (Hesiodos, 1991: 100-200).

Pek çok kültürde olduğu gibi Antik Yunanlılarda da kurban kesmek, tanrılarla insanlar arasında şükran bağını kurmanın en güçlü aracıdır. Hesiodos da bunu vurgular: *Lekesiz ellerle kurbanlar kes tanrılara / Pırıl pırıl butlar yak, kesene göre* (Hesiodos, 1991: 335) ve *Kurban etlerini yıkarken / Tanrı sırlarıyla eğlenmeye kalkma / Bu da pek kızdırır tanrıları* (Hesiodos, 1991: 755). Öte yandan sofra adabı da önemlidir, çünkü sofra yalnızca yemek yenip içki içilen yer değildir. Sofra ayrıca sosyalleşmenin temel aracıdır. Bu nedenle sofra kuralları sıkı biçimde düzenlenmiştir. Hesiodos bu anlamda da öğütlerde bulunur: *Seni seveni çağır sofrana, sevmeyeni değil* (Hesiodos, 1991: 340-345) ve *Ortak masraflı şölenlerde surat asma / Keyfin daha büyük olur, masrafın daha az* (Hesiodos, 1991: 720). Ayrıca nasıl ve ne kadar yemek gerektiğini de öğütler: *Fıçının açılışı ve bitişinde bol bol iç / Ama ortalarda tutumlu ol* (Hesiodos, 1991: 365-370); *Sabah sabah dört çizikli koca bir ekmeği yemeli* (Hesiodos, 1991: 440). Elbette her kültürde yeme biçimleri ile inanç arasında sıkı bağlar vardır. Bunun örneğini Hesiodos'ta da görmek olanaklıdır: *Maşrapayı küpün üstünde bırakma / şarap içerken, uğursuzluk getirir* (Hesiodos, 1991: 745). Hesiodos azimli ve çalışkan bir insan profili çizer ama verdiği çabanın sonunda kendini ödüllendirmeyi de bilir:

Deve dikenleri çiçek açtı mı / Ağır yaz günlerinde ağustos böceği / konup bir ağaca türküye başladı mı / hızla çırparak kanatçıklarını / keçiler daha yağlı, şarap daha tatlıdır / kadınlar daha azgın, erkekler daha gevşek / sirius yıldızı kafalarını, dizlerini yakar / derileri yanar kavrulur sıcaktan / O zaman bir kayanın gölgesine uzanmalı insan / Byblos şarabı, güzelce kızarmış ekmek olmalı / emzirmez olmuş keçilerin sütü / ormanlarda beslenmiş bir dananın / ya da yeni doğmuş bir kuzunun eti / içer kızıl şarabı yatarsın gölgeye / gönlünce yer içersin doyasıya / serin yellere doğru çevirip yüzünü / tertemiz bir kaynaktan su alıp / bire üç katarsın şarabına (Hesiodos, 1991: 580-595).

Son olarak dizelerde geçen keçi sütü ile ilgili birkaç bilgi vermek yerinde olacaktır. Her ne kadar Hesiodos için çalışmanın mükâfatı olan bir sofranın baş içeceklerinden biri olsa da keçi sütü –Herodot ve Homeros'un aktardığına göre– Antik Yunan'da barbar içeceği olarak görülürdü. Hekimlerden Hippokrates ve Galenos ise –muhtemelen sütün sindirilebilir hale gelmesinin tarihi çok uzun olmadığı için alerjik belirtileri yaygındı– kimisi için yararlı kimisi için zararlı olduğunu ifade etmişlerdir (Güveloğlu, 2018: 52-53). Oysa burada bir ilkellik belirtisi olarak görülen süt, yüzyıllar sonra, doğaya dönüşü bir felsefi söylem haline getiren Rousseau için doğallığın bir ifadesine dönüşür (Onfray, 2010: 45-49). Diogenes'te de benzerini göreceğimiz üzere Rousseau beslenmeyi süt tüketimi üzerine inşa ederek aslında uygarlık içinde genel kabul gören lüks tüketimin bir eleştirisini sunar. Tekrar süt meselesine dönmek gerekirse, Antik Yunanılar yoğurdu bilmiyordu, sütü daha çok peynir olarak tüketiyorlardı. Bu nedenle yaygın olarak sofranın bir parçasıydı. Öyle ki *kykeon* adını verdikleri içkileri şarap, sarı bal, soğan ve rendelenmiş keçi peynirinden yapılıyordu (Güveloğlu, 2018: 36-45)[11].

Her ne kadar kendisi özel bir bölümü hak etse de Antik Yunan'dan yeteri kadar söz edildiği için Pythagoras'a ayrı bir başlık açılmayacaktır. Ama besin yasakları konusunda ona değinmeden olmaz. Pythagoras'ın okulu hem teorik hem de ahlaki alanda eğitim vermekteydi ve okulun gerek eğitim gerek beslenme konusunda katı kuralları mevcuttu. Muhtemelen ruh göçü öğretisi nedeniyle et yemek yasaklanmıştı. Fakat Laertios'a göre bunun nedeni pişirmenin yükünden kurtulmak –ki Platon'da da benzer bir vurgu vardır– ve sade bir yaşam sürmektir. Bu yasağın ölmüş hayvan etleri de dâhil olmak üzere bütün etleri kapsadığını söyleyenler de yasağın yalnızca öküz ve koçu kapsadığını söyleyenler de mevcuttur. Öte yandan Pythagoras beyaz horozun yenmemesiyle ilgili özel bir yasak koymuştur. Olasılıkla bunun nedeni de Ay'ın simgesi olmasından dola-

11 *Kykeon* karıştırılarak içilen bir içecektir. Herakleitos bir fragmanında (125), her şeyin değişim dönüşüm içinde olduğunu, eğer böyle olmasaydı kozmosun olanaklı olamayacağı göstermek için bu durumla, *kykeon*un içme üslubu arasında analoji kurarak şunları söyler: "*kykeon* karıştırılmazsa ayrışır" (Herakleitos, 2014: 125).

yı ona yüklenen kutsallıktır. Son olarak Pythagoras bakla yemeyi de yasaklamıştır. Yasağın kökeni ile ilgili birbirinden farklı yorumlar vardır. Kimi yorumcular baklanın sindirimde gaza neden olduğunu ve bu yasağın yalnızca diyetetik bir kısıtlama olarak görülmesi gerektiğini ileri sürerler. Aristoteles'e göre ise Pythagoras baklayı cinsel organa veya Hades'in kapısına benzettiği için, yani psikolojik gerekçelerle baklayı yasaklamıştır. Son olarak Plinius'a göre bakla, ölülerin ruhlarını barındırdığı için Pythagoras ondan uzak durmayı salık vermiştir. Bu dini gerekçenin dışında son olarak aslında Pythagoras'ın *favizm* hastalığına sahip olduğu (Laertios, 2007: 150-151-152), –Nietzsche'de göreceğimiz üzere yanlış bir neden-sonuç ilişkisi kurarak– tekil bir durumu genel bir yasak haline getirdiği düşünülmektedir.

3. Platon: *Symposium*, *Ölçülülük, İçkinin Eğiticiliği, Beden Dalkavukluğu Olarak Aşçılık ve Tat Türleri*

Sokrates ve Aristoteles ile birlikte Antik Yunan düşünce dünyasının zirvesinde bulunan Platon epistemoloji, ontoloji, ahlak, din, siyaset, sanat ve kozmoloji gibi pek çok alanda felsefi eserler ortaya koymuştur. Yemek, içmek ve genel olarak beslenmek üzerine odaklanmış bir diyalogu yoktur fakat bu konular eserlerinde yan değiniler olarak mevcuttur. Beslenme-haz ilişkisi, tat türleri, vatandaşların nasıl beslenmesi gerektiği ve aşçılık gibi konulara diyaloglarında çoğunlukla hocasını konuşturarak değinir. Ama sofra düzeni konusunda en önemli bilgileri, Antik Yunanlılar için günün en önemli öğünlerinden birinin adını da taşıyan *Symposium* adlı eserinden öğreniriz.

Siteler arasında farklılıklar olsa da Antik Yunan'da öğünler, köle-özgür vatandaş ve zengin-fakir ayrımına bağlı olarak, dört türlü düzenlenmişti. Sabah kahvaltısı, yani *akratismós* (*ἀκρατισμός*); öğle yemeği, yani *ariston* (*ἄριστον*), akşam yemeği, yani *deipnon* (*δεῖπνον*); akşamdan sonra hafif yiyeceklerin yendiği öğün, yani *hesperisma* (*ἑσπέρισμα*). Bu öğünlere ek olarak içkili daveti ifade eden *Symposium* (συμπόσιον) ile askeri ve dini grupların bir arada yemek yediği *Syssitia* (*συσσίτια*) etkinlikleri de mevcuttur. Sabah kahvaltısı sulandırılmamış şaraba[12] (*akratos*) batırılmış arpa ekmeğinden (*artos*) –sert koşullara daha dayanıklı olduğu için buğday yerine tercih ediliyordu– zeytin ve –Platon'un çok sevdiği– incirden oluşuyordu. Öğle yemeği ekmek, zeytin, peynir, meyve ve balıkla yapılan hafif bir öğündü. En önemli öğün akşam yemeğiydi. Arpa ekmeği, yumurta, –varlıklı oluşa bağlı olarak– et, sarımsak, şarap ve meyve tüketilirdi. Her konuğun kendi masası olurdu ve herkese eşit yiyecek sunulurdu. Yemekten fazla pay almak, hızlı yemek veya et gibi yemeğin daha değerli kısmını hemen bitirmek saygısızlık olarak karşılanırdı. Yemekler elle

12 Şarabın tercih edilmesinin muhtemel nedeni, bir statü göstergesi olduğu kadar kaynatılmış olması nedeniyle, suya göre daha sağlıklı olmasıydı.

yenir, tanrılara sunular (*spondē*) ve libasyon[13] yapıldıktan sonra eller yıkanır, kokular sürülür ve çelenk takılarak *symposium*'a geçilirdi. *Syssitia* ise Girit ve Sparta'da yaygın olan yalnızca erkeklerin –çoğunlukla genç erkeklerin– katıldığı bir yemekli askeri-sosyal toplantıydı. Sparta ve Girit'te bu toplantılara, güçlü bir mazeret göstermeden kral bile katılmazlık edemezdi. Her katılımcıya sarhoş olmayacak kadar şarap, çorba ve bir ana yemek verilirdi. Çeşitli oyunlar oynanır ve erkekler arası sosyal bağların kurulması sağlanırdı –ki ileride anlatılacağı üzere birlikte yemek yeme, Platon'un üzerinde durduğu önemli konulardan biridir.

Birlikte içmek anlamına gelen *symposium* ise akşam yemeğinden sonra yalnızca erkeklerin konuk olarak katılabildiği, müzik, dans, şiir (*hymnos*) veya felsefi sohbet gerçekleştirilen bir etkinliktir. Evde kadınların bulunduğu bölümden (*gynaikeion*) ayrı olarak erkekler için hazırlanmış *andrōn*'da bir araya gelinirdi. Evin kadınları veya özgür kadınlar *symposium*'a katılamazken, *hetairai*ler ve *aulētris* hizmet için tutulabilirdi. Katılımcılar odanın üç duvarına sırayla yerleştirilen sedirlere (*kline*) önem sırasına göre otururlardı. En önemli konuk ev sahibinin sağına otururdu. Sohbetin yanı sıra *kottabos*[14] adı verilen oyunlar da oynanırdı. Müzisyenler *aulos* adı verilen bir enstrümanla sanatlarını icra ederlerdi. Şölen başlamadan şölen kurallarını belirleyecek kişi –genellikle ev sahibi veya en yaşlı kişi– (*symposiarkhos*) seçilir ve ne kadar içileceği ile hangi konuda konuşulacağı önceden belirlenirdi. Tam da bu nedenle 'şölen' sözcüğü, bu etkinliği tarif etmek için yeterli değildir. Aslında Platon *Symposium* eserinde *symposion* kelimesi yerine *deipnon* ya da *syndeipnon* (ziyafet) sözcüğünü kullanır (Platon, 2007a: Giriş, 9-10)[15], fakat *deipnon*'da birlikte içme eylemi gerçekleştirilmez; bu *symposium*a ait bir özelliktir.

Platon'un eserine gelecek olursak, *Symposium*, ilk tragedyasıyla birincilik kazandığı için Agathon'un evinde gerçekleşir. Katılımcılar Phaidros, Pausanias, Eryksimakhos, Aristophanes, Sokrates, kendisi orada olmasa da Sokrates'in düşüncelerini aktardığı Diotima, Alkibiades ve Agathon'un evine varmadan önce davet edilmediğini sanan ama davetin kendisin ulaşmadığı anlaşılan Aristodemos'tur. Aristodemos, davet edilmediğini düşündüğü için Sokrates ile gidip görgü kurallarını bozmak istemez, çünkü kurulan bir sofraya davetsiz (*áklitos*) gitmek hoş karşılanmazdı, hatta bu tip insanlar soytarı (*gelo topoiós*), asalak (*parasitoi*) veya serseri (*alazōn*) adlandırılırdı (Platon, 2007a: Dipnot 16). Sokrates'in davetlisi olarak onunla birlikte yola çıkar. Davet salonuna girmeden Sokrates dışarıda dü-

13 Yemek sırasında içilecek içeceğin, çoğunlukla şarabın, bir tanrıya, kahramana veya müteveffaya adanarak yere dökülmesidir. Sunular sıklıkla yemekleri de kapsıyordu. Kölelerin bu yemeklerden yemesi yasaktı fakat evcil hayvanlar yiyebiliyordu, bu nedenle ev hayvanlarının kölelerden daha iyi beslendiği hakkında kaynaklar vardır.

14 Kadehteki son damlayı belirli bir hedefe isabet ettirebilmeyi amaçlayan oyun.

15 Antik Yunan'da *symposium* dışında ziyafet anlamına gelen, Homeros'un kullandığı üç sözcük vardır: *dais*, *thoinē* ve *euōkhia*.

şüncelere dalar, bu onun yaygın olarak yaptığı bir şey olduğu için *symposium* kurallarını gevşetirler ve 'daha önce böyle bir yapmışlıkları olmasa da' yemeğe onsuz başlarlar (Platon, 2007a: 175b)[16]. Ev sahibi olarak Agathon en uç sedirde oturur, Sokrates ise baş konuk olarak en sağdaki, ev sahibin yanındaki onur yerine (*pronomē*) oturur (Platon, 2007a: Dipnot 57). Yemekten sonraki ritüel şöyledir: *agathos daimōn* için su karıştırılmamış şarapla sunu yapılır, eller yıkanır, sofra kölelerce toplanır, tekrar eller yıkanır, konukların başına çelenk takılır, tanrılara tekrar sunu yapılır ve son olarak *hymnos* söylenir (Platon, 2007a: Dipnot 65).

Daha sonra Pausanias ne kadar içileceğini sorar. Bir gün önceki zafer kutlamalarında küfelik oldukları için fazla kaçırmadan tadında içmeyi kabul ederler (Platon, 2007a: 176). Daha sonra müzik olup olmayacağına karar vermeye çalışırlar. Müzik istenmez, çünkü onlara göre müziğin ön planda olduğu bir etkinlik konuşacak bir şeyi olmayan insanların beğenisine hitap etmektedir; oysa bu *symposium*'da katılımcılar aydınlardır (Platon, 2007a: Dipnot 175). Phaidros, retorik, tragedya ve sofizm hakkında eğilimleri olan Atina entelektüel çevresinden genç bir adamdır. Agathon'un sevgilisi olduğu ima edilen Pausanias hakkında pek bilgi yoktur. Eryksimakhos hekimdir. Aristophanes, komedi yazarıdır. Sokrates'in düşüncelerini aktardığı Diotima hakkında farklı fikirler vardır. Kimi düşünürler onun kurgusal bir karakter olduğunu düşünür. Fakat önemli bir kısmı onun, zekâsıyla etkilediği Perikles'in metresi olan Aspasia olduğunu düşünür. Sokrates onu, 'aşk filozofu' olarak takdim eder ve Atina'daki vebayı sonlandırmayı başardığını ifade ederek ona ilahi bir zırh da biçer ki zaten adının anlamı da 'Zeus tarafından onurlandırılmış olan'dır. Alkibiades, Sokrates'e âşık olduğu ima edilen politik bir figürdür. Aristodemos ise bir Sokrates takipçisidir.

Davette tartışma konusunu, soruyu Phaidros'tan ödünç alan Eryksimakhos belirler: 'diğer tanrılara yazılan *hymnos*lar var da neden Eros'a yazılanlar yok?' (Platon, 2007a: 177a). İlk konuşmacı Phaidros olur. Kısaca ona göre Aşk tanrıların en eskisi olduğu için saygıdeğer olmalıdır. Eros ayrıca iyilik kaynağıdır; güzelce yaşamanın kaynağıdır. Aşk, çirkin şeylerden utanma, güzel şeylere düşkünlüktür; bir âşık sevdiğinin gözünde kötü duruma düşmemek için kötü bir şey yapmaz. Bu nedenle kentlerde âşıklardan oluşan bir ordu olması gerektiğini ifade eder. Bunun bir diğer nedeni aşkın insana cesaret vermesidir. Ayrıca tanrılar aşkın verdiği cesaretten dolayı aşığı onurlandırırlar, onu bir erdem olarak kutsarlar (Platon, 2007a: 178b-180b).

Pausanias mitolojik anlatılardan hareketle Aşk'ın Afrodit olmadan anlaşılamayacağını ifade eder. Anlatılarda iki tür Afrodit vardır; biri

16 A.g.e. 175b. Platon'un belki de *deipnon* sözcüğünü kullanmasının nedeni budur.

göksel (*ourania*) diğeri halka ait (*pandemos*) olandır. Öyleyse Eros'un da iki biçimi vardır. İkincisi bayağı olan aşktır ve sevdiklerinin ruhundan çok bedenine yönelir. Birincisi ise ruhsal aşktır. Bu aşktan pay alanlar, doğaları gereği güçlü ve akıllı olanlara yönelirler. Bu nedenle ikinci aşk kadınlara ve bedene yönelikken; birincisi erkeğe ve akla yönelik aşktır. Beden geçici ruh kalıcı olduğu için, birinci aşk kalıcı, ikincisi ise geçicidir. Çünkü sevdiğinin beden güzelliği yok olur olmaz, sevgisi de yok olur. Aşk iyi olana yönelik olduğu için ruhu bakımından iyi olan sevilmelidir, yani erkeğe yönelik aşk, onun bedenini arzulamaya dayanmamalıdır. O sevdiğinin değişmeyen niteliklerine, yani erdemine bağlıdır. Buna göre yaşça büyük ve erdemli olan âşık ile genç olan arasındaki aşk ilişkisi, bir akıl, düşünce ve erdem ilişkisi olmalıdır (Platon, 2007a: 180e-184e).

Sıra Aristophanes'e gelir ama onu hıçkırık tutar; bu nedenle yerini hekim Eryksimakhos alır[17]. Eryksimakhos aşk ile hekimlik arasındaki ilişkiyi inceler. Pausanias'ın ikili aşk ayrımını onaylar, fakat bunun insanlarla sınırlı olmadığını bütün canlılar için geçerli olduğunu söyleyerek onun evrensel bir tanrı olduğunu ima eder. Ona göre eğer her şey kendisine benzeyeni arzuluyorsa, sağlıklı bir beden göksel aşkı, hastalıklı beden halka ait/kötü aşkı arzular. Fakat her iki aşk da bütün canlılar da mevcuttur. Hekimlik bedendeki bu uzlaşmaz şeyleri uzlaştırma ve iyiliğe yönlendirme sanatıdır. Bunları ölçülü hale getirmek, hekimlikte ustalık gerektirir (Platon, 2007a: 186-188e).

Bir yazar olarak Aristophanes, Aşk'ı incelemeyi mitolojik anlatılardan hareketle yapmaya çalışır. Bu nedenle *androgynos* anlatısına başvurur. İki cinsin bir aradalığını ifade eden bu insanlar tanrılara karşı ayaklanırlar. Zeus da ceza olarak onları ikiye ayırır[18]. Böylece ayrılan tekler birbirlerine ceza olarak özlem duyarlar ve âşık olurlar. Onlar birbirlerinin tamamlayıcısı oldukları için ikilikten çıkıp bir olmayı amaçlarlar. Ona göre zina yapan kadın/erkek veya kadın sevicisi olan kadın bu soydan gelir. Bunların arasında 'doğaları gereği en erkek olanlar', erkeğe düşkün olanlardır. Aristophanes, oğlancılığı (*paiderastia*) över ve buna kanıt olarak böylesi erkelerin siyasette ne kadar başarılı olduklarını gösterir. 'En erkek olanlar' erkeklere cinsellik amacıyla değil, bir bütün olma, baştaki doğasına dönme arzusuyla yanaşırlar. Aşk adını almaya layık olan bu arzudur (Platon, 2007a: 190-193d).

Sonraki konuşmacı Agathon'dur. Ona göre aşk en yaşlı değil, en genç olandır; güzelliği bunu göstermektedir. Aşk, haksızlığa yol açmaz; çünkü aşkta gönüllülük vardır. Aşk, insanın zevk ve arzularına hâkim olmasını

17 Bu sırada bir hekim olarak Aristophanes'e hıçkırığını geçirmek için üç yöntemden söz eder: nefesini tutmak, gargara yapmak ve burnunu kaşıyıp aksırmak (Platon, 2007a: 185de).

18 *"... her birimiz bir insanın karşılığıyız; tıpkı kalkan balıkları gibi bir'den kesilip ikiye ayrıldık çünkü*" (Platon, 2007a: 191d).

buyurduğu için ölçülüdür. Ares ile Aphrodit arasındaki aşka işaret ederek, onun ayrıca cesaret sahibi olduğunu ifade eder. Son olarak Aşk bilgelik sahibidir, çünkü her türlü yaratışın, usta bir yaratıcısıdır. Böylece Agathon'a göre, Aşk dört büyük erdeme de sahiptir (Platon, 2007a: 195-197e).

Son olarak konuşma sırası Sokrates'e gelir. Sokrates ilke önce Agathon'un iddialarını çürütmeye girişir. Fakat Aşk konusunda bilgisinin Diotima adlı bir bilgeden geldiğini ifade eder. Bu nedenle onun söyledikleri üzerinden çürütmeyi gerçekleştirmeye çalışır. Diotima'ya göre eğer aşk, bir şeyin aşkıysa; aşk, aşık olduğu şeyi arzuluyorsa ve arzulayan, yoksun olduğu şeyi arzuluyorsa o zaman (1) aşk güzelliği arzuluyorsa, güzellikten yoksun demektir; (2) iyi olan aynı zamanda güzelse, Aşk iyi şeylerden de yoksundur (Platon, 2007a: 199d-202b).

Bu çürütmeden sonra Sokrates aşkın ne olduğunu ve onun işlerinin neler olduğunu açıklayacağını ifade eder. Ona göre (yukarıda ifade edilen) güzellikten yoksun olduğu çirkin olduğu veya iyilikten yoksun olması kötü olduğu anlamına gelmez. [1] Ona göre Aşk, güzel ile çirkinin, iyi ile kötünün arasındadır. Öte yandan eğer tanrılar en büyük, güzel, mutlu ve iyi varlıklarsa, o zaman [2] Aşk bir tanrı değildir. Tanrı değilse ölümsüz de değildir; [3] ölümlülük ile ölümsüzlük arasında bir varlıktır (*daimōn*). Onun işi [4] duaları ve adakları tanrılara yetiştirmek, karşılıklarını insanlara aktarmaktır; kehanet, bilicilik, büyücülük ve ayin konusunda tanrılarla insanlar arasında aracılık eder. [5] Aşk, talihli/varlıklı olmak ile sefil/yoksul olmak arasındadır. [6] Âşık olanlar, bilge ve cahil olmanın arasındakilerdir (Platon, 2007a: 201-203).

Peki, aşkın insanlığa yararı nedir? Diotima'ya göre aşk, güzeli arzular; güzel olan iyiyi ister ve nihai olarak istenen iyilik mutluluktur. Bazılarının mutlu bazılarının mutsuz olmalarının nedeni aşkın ve iyilerin türleri arasındaki ayrıma dayanır. Diotima üreme kavramını payanda olarak kullanır ve aşkın iyiliğin aşkı olduğu kadar ölümsüz olma arzusu olduğunu göstermeye çalışır. Bütün geçici iyiler nihai olarak ölümsüz olma arzusunun birer aracıdırlar; şöhret tutkusu, ölümsüz ün kazanma arzusudur veya çocuk sahibi olmayı istemek de bir tür ölümsüzlük arzusudur. Ruh bakımından gebe olanlar ise sağduyu ve erdem yoluyla ölümsüzlüğü arzularlar. Ruhsal gebeliğe sahip olanlar birlikte üreyebilecekleri (ruhsal anlamda) erdem üzerine konuşabilecekleri birilerini ararlar. Bu üreme ilişkisi bir öğrenci-öğretmen ilişkisidir. Bunların çocukları (fikirler) ölümsüz olur (Platon, 2007a: 204-209).

Diotima bu ölümsüzlüğe ulaşmak için izlenecek yolu şöyle özetler: insan gençliğinde güzel bedenlere yönelmeli, oradan bedenlerdeki güzelliğin ortaklığını anlamalı ve güzelin kendisine yönelmelidir. Bu aşamada beden güzelliğine ilgi yerini ruh güzelliğine bırakır. Giderek ruhtaki gü-

zelliğin bilgi güzelliği olduğu anlaşılır. Böylece güzelliğin/bilginin engin denizi temaşa edilebilir; buradan derin ve ölümsüz düşünceler doğar. Diotima'ya göre aşkın bütün çabalarının nihai amacı budur. Ne öyle ne böyle olan aşkın/güzelliğin tersine güzellik idesi değişmez, ezeli ve ebedidir, ne oradadır ne burada, her zaman kendi başınadır, güzel şeyler yalnızca ondan pay alır. Bir kere bu ide keşfedilince hakiki erdemlere yönelme isteği de doğar (Platon, 2007a: 210-212a). İşte beden arzusunun bir kenara bırakılmasıyla kişiler arasındaki ilişki/sevgi/aşk böylesi bir ideyi bulma ve ölümsüz fikirler doğurma sevgisine dönüşür.

Bu satırlardan sonra diyalogun dramatik öğesi olarak Alkibiades sahneye çıkar. Bu noktada okuyucular Sokrates'in anlattıklarının deneyimsel karşılığının bir pratiğine, Platonik aşk ve hakiki aşk çatışmasına seyirci olurlar. Çünkü Sokrates'in onunla dostluğu bir öğrenci-öğretmen ilişkisiyken, Alkibiades bedensel bir sevgiyle bağlıdır ona. Alkibiades davetli değildir aslında ama bir dost olduğu için işret meclisine[19] kabul edilir. Fakat çok fazla şarap içmiştir ki Sokrates çok fazla şarap içmeyen ama içtiği zaman da sarsılmayan biri olarak tasvir edilir. Alkibiades'in anlattıklarına göre Sokrates ona erdem timsali bir adam-öğretmen olarak yaklaşmıştır ama ondan etkilenen Alkibiades ona bedensel arzu nedeniyle yaklaşmıştır. Fakat yaklaşımına karşılık bulamamıştır. *Symposium*'un sonunda eve bir grup gelir toplantının düzeni bozulur ve başta belirlenen içme kuralları ortadan kalkar. Konukların bir kısmı gider, Sokrates kalır sabaha kadar içer ve sohbet eder. Sabah olunca evinin yolunu tutar.

İşte Platon'un bu diyalogu Aşk'ın ne olduğunu kavrayıcı bir dille anlatmaya çalışan bir eser olmanın yanı sıra aydınlara yakışır bir sofra adabının nasıl olması gerektiğini, nelerin, nasıl konuşulması gerektiğini anlatan, dramatik yapısı da güçlü bir diyalogdur. Ama aynı zamanda sofra adabı, Sokrates'in yüceltilen ideal kişiliği üzerinden aktarılmaya çalışılır. Ne var ki Platon'un yemek üzerine düşünceleri bununla da sınırlı değildir. Diyaloglarında yemek konusunu bazen doğrudan bazen de başka konularla ilintili olarak ele alır.

Platon için ideal bir devletin kurulma amacı belirli bir sınıfın değil, bütünün mutlu olmasıdır (Platon, 2003: 420). Bu nedenle bu amacı sağlayacak araçların belirlenmesi onun açısından önemlidir. Bu araçlardan biri de elbette devleti oluşturan canlıların türsel zorunluluklarından (Platon, 2003: 558) biri olan yemek yeme düzenine ilişkindir. Platon yeme düzenini gerek bireysel gerekse kişilerarası düzeyde düzenlemeye çalışır. Her iki düzeyin ortak erdemi *ölçülülük*tür, yani gerektiği kadar yemektir. Aslında Platon ideal vatandaş tipi için bireysellik-toplumsallık düzeyinin dışında başka iki düzeyde de ölçülülüğü savunur. Çünkü beslenme söz

19 İşret meclisinin detaylı bir incelemesi için bakınız: İnalcık, Halil. (2015). *Has-bağçede 'ayş u tarab*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

konusu olunca o ilk olarak bedensel ve ruhsal beslenmeyi anlar. Bedensel eğitim yemek ve idmanları kapsar. Ruhsal eğitim ise müzik, gramer, bilim ve erdem eğitimini kapsar. Platon özellikle gençlerin eğitimi söz konusu olduğunda bir yandan bedenin bir yandan ruhun dengeli eğitilmesi gerektiğini söyler, ne var ki öte yandan beden ve ruh arasında da bir ölçülülük olması gerektiğini de ifade eder. Ona göre çağının güreşçileri gibi bedene özen gösterip ruhun disiplinini bir kenara bırakmak veya tersini yapmak ölçüsüzlüğe neden olacaktır. Bu nedenle ilk olarak ayrı ayrı bedenin ve ruhun ölçülü disipline edilmesi, sonra beden ile ruh disiplini arasında bir ikinci ölçülülüğe dikkat edilmesi ve son olarak sosyal yapının gelişmesi için kişiler arası ilişkiler bağlamında beden ve ruhun sağlığına dikkat edilmesi gerekmektedir.

İkinci tür ölçülülüğün mottosu açıktır; ruhsal ve bedensel bakımdan dengeli ol. Birinci tür ölçülülük için ise çeşitli önerilerde bulunur. Örneğin ona göre devletin koruyucularının ne Sicilya mutfağında olduğu gibi çok çeşitli yemekle beslenmelerine ne de yemekte kendisine Korinthos'lu bir sevgilinin eşlik etmesine izin verilmemelidir ne de baharatlı yemek yemelidirler. Attika'nın meşhur tatlılarına[20] da düşkün olmamalıdır. Çünkü bu türden beslenme çeşitliliği, bedeni ölçüsüzlüğe, bozulmaya ve hastalığa sürükleyecektir. Veya askeri-pratik bakımdan savaş sırasında balık ve haşlanmış etten uzak durmaları, bunların yerine kızarmış eti tercih etmeleri gerekmektedir, çünkü birinciler tencere taşımayı gerektirir, oysa ikincisi için yalnızca ateş yakmak bile yeterlidir (Platon, 2003: 403-405). Bu düzeyde Platon'un amacı damak tadı, beğeni veya haz bakımından yemeği/beslenmeyi ele almak değildir; o, iyi cins bir insan/sağlıklı bir vatandaş yetiştirmeye yönelik pratikler sunmakla ilgilenir. Çünkü devlet organizasyonu, bütün parçaların ve işlevlerinin karşılıklı olarak birbirlerine etkiledikleri bir bütündür. Ve bu bütünün herhangi bir parçasındaki düzensizlik/ölçüsüzlük bütünün tamamını etkileyecektir. Özellikle bir toplumu oluşturan temel gereksinimlerden ilki olan beslenme (Platon, 2003: 369) ayrı bir öneme sahiptir. Bu nedenle yemek/beslenme düzeninin henüz ceninken düzenlenmesi gerektiğini düşünür. Burada önemli olan annenin hamileyken hareketli olmasıdır. Çünkü bu hem annenin hem bebeğin kaslarının güçlenmesine hem de sindirim kolaylaşmasına yardımcı olacaktır (Platon, 2007b: 789-790).

Platon'un üzerinde durduğu bir diğer konu içki ve sarhoşluk konusudur. Platon, ölçülü olmak şartıyla, şarabın kişisel beceriler ve kişilerarası ilişkiler bakımından düzenleyici bir rolü olabileceğini düşünür. Ama sarhoşluğu kesinlikle onaylamaz (Platon, 2003: 403). İdeal vatandaş dü-

20 Antik Yunan her ne kadar silphium, susam, hardal, şalgam, sarımsak, incir, zeytin gibi bitki ve meyve ağırlıklı bir rejimleri olsa da kolay hazırlanan börek ve pastalar konusunda da ünlüydüler (Deighton, 2005: 76-77).

şüncesi bağlamında çiftlerin sarhoşken çocuk yapmasını yasaklar, çünkü ona göre sarhoşluk ruhça ve bedence ölçüsüz çocukların doğmasına neden olacaktır (Platon, 2007b: 775cd). Öte yandan ölçülü şarap içmek, beden açısından sağlıklıdır[21]; özellikle koruyucuların korkularını yenmesini ve cesaret sahibi olmalarını sağlar ve son olarak sarhoş olup adının kötüye çıkacağından korkmak insanda ar duygusunun gelişmesini sağlar (Platon, 2007b: 646-648). Ölçüsüzlük ise insanı erdemsizliğe götürür[22]. Öte yandan ölçülü içmek hekimin veya *gymnasium*un sağlayacağından daha kısa bir yolla sağlık getirir. Çünkü sağlıklı olmak için ilkinde hekimin verdiği ilaçların rahatsızlığına ikincisinde beden yorgunluğuna katlanmak gerekir. Oysa şarabın eğitimi acısızdır (Platon, 2007b: 646) ve bu anlamda o, bir erdem iksiridir (Platon, 2007b: 649).

Yukarıda sözü edilen üçüncü ölçülülük biçiminin örneğini toplu yemek yeme etkinliğinde (*syssitia*) buluruz. *Devlet* ve *Yasalar* kitabında, bütüncül anlamda olmasa da, Platon bu konuda düşüncelerini bize sunar. Aslında Sparta ve Girit'te *Syssitia* katı kurallarla belirlenmiştir. Çünkü gerek sefer sırasında güvenliği sağlama gerekse ortaklaşalığı artırması bakımından bu etkinliğin büyük bir önemi vardır (Platon, 2007b: 625e). Ama Platon *syssitia*nın ayaklanmalara ve hemcinsler arasında ilişkiler kurulmasına neden olabileceği düşüncesiyle Sparta ve Girit yasasına mesafeli durmaktadır. Bu nedenle gerek *Syssitia* gerek *symposium*da, sofra konuklarının davranışlarını düzenleyen *archon* veya *archousa*ların olması gerektiğini dile getirir (David, 1978: 488). Ancak böyle bir sofra düzeni, katılımcıları eğitecek; eğitim erdemi, erdem ise zafer barışı getirecektir. Bu nedenle ona göre *agronom* ve yöneticilerin de *syssiti*alara katılmaları gerekir, hatta katılmayanlar cezalandırılmalıdır (Platon, 2007b: 672). Öte yandan Platon, çağına aykırı bir biçimde, "zayıf, gizliliğe eğilimli ve içten pazarlıklı" (!) kadınlar için de toplu yemek yemenin düzenlenmesi gerektiği savunur. Böylece devlet için olası zararları engellenmiş olacaktır (Platon, 2007b: 781-783). Böylesi sofralarda yemeye ve içmeye eşlik edecek müziğin seçimi de önemlidir. Sokrates özellikle koruyucuların gevşek ve tembel olmamaları için müzikte Ionia ve Lydia makamları yerine Dor ve Phrygia makamlarının tercih edilmesi gerektiğini önerir (Platon, 2003: 398-399).

Bütün bunların dışında Sokrates ve Platon'un yemek yapmayı, aşçılığı ele alan düşünceleri de mevcuttur. Örneğin *Gorgias* diyalogunda aslında söylev sanatı üzerine tartışılır. Sokrates söylev sanatının bir dalkavukluk olduğunu ifade eder ve bunu temellendirmeye çalışır. Ona göre beden ve ruh birbirinden ayrıdır ve bunlara uygun düşen sanatlar vardır. Ruhla

21 *Yasalar* kitabında Dionysos ve Hera'ya dair bir anlatıdan yola çıkarak şarabın bir ilaç gibi düşünülmesi gerektiği vurgulanır (Platon, 2007b: 672).

22 *Phaidon* diyalogunda ruh göçü anlatısının bir parçası olarak Sokrates *içkiye düşkün olanlar*ın tekrar dünyaya *eşek* bedeninde geleceğini söyler (Platon, 2012: 81e-82a).

ilgili sanat siyaset; bedenle ilgili sanatlar beden eğitimi ve hekimliktir. Bu sanatlar ruh ve beden için yararlıdır. Ne var ki bedenin ve ruhun iyiliğini gözetiyor*muş* gibi görünen dolayısıyla *dalkavukluk* adını almaları gereken dört görenek vardır: ruhla ilgili olarak sofistlik ve söylevcilik; bedenle ilgili olarak süs ve aşçılık (Platon, 2010: 462 ve devamı). Buna göre aşçılık çoğu zaman sevgi ve deneyimle hekimliğin kılığına bürünür; beden için en iyi besinlerin hangileri olduğunu bilir geçinir. Oysa o, en iyi olanı değil, *en hoşa gideni* amaçlar. Yani aşçılığın besin ve sağlık konusunda kavrayıcı bir bilgisi ve uygulaması yoktur; aşçılar genellikle iyi olanın değil haz verenin peşindedirler. Bu nedenle Sokrates aşçılığa hekimlik eşlik etmeyince sağlıksız bedenler ortaya çıkacağını ileri sürer (Platon, 2010: 465, 501, 517). Sokrates *Epinomis* diyalogunda da aşçılığı, bilim sınıfına girmediği için küçümser. Konuşmacılardan Atinalıya göre yemek bilimi her ne kadar arpa unu ile yulaf ununu bularak insanların, hayvanlardan ayrılmasını sağlamışsa da bilgelik adını almaya layık değildir. Çünkü bu gibi işler faydalı olmalarına rağmen, onların "erdem bakımından hiç değerleri yoktur" (Platon, 2001a: 975-976). Bunun nedeni sanıya ve deneyime dayanmaları ve örneğin hekimlikte olduğu gibi nedenler ortaya koyamamalarıdır.

Belki de Platon'un hekimlikle yemek bilimini birbirine yaklaştırdığı tek yer *Timaios* diyalogunda tatlardan söz ettiği yerdir. *Timaios* (65-66) diyalogunun tatlarla ilgili kısmı, insan vücudunda doğan belirli etkiler ve bunların nedenlerinin incelendiği kısımda ele alınır. Buna göre tatlar, 'dil'e bağlı etkiler olarak ortaya çıkmaktadırlar. Etki çeşitliliği yani tat farkları, diğer organlarla ortak olarak büzülme ve genleşmeden kaynaklanıyor gibi görünmektedir. Fakat bunun dışında dil-temelli etki çeşitliliği aynı zamanda pürüzlülüğü/sertliği (*roughness*) ve pürüzsüzlüğü/yumuşaklığı (*smoothness*) içeriyor görünmektedir. Buna göre topraksı şeyler dilin tat alma dokularına nüfuz eder ve küçük kanallar aracılığıyla yüreğe (!) ulaşırlar. Bu topraksı şeyler dilin nemli ve sulu dokusu üzerinde erirler. Bu süreçte etkileşime girdikleri, tat alma kanallarını kuruturlar. Topraksı şeyler sert/pürüzlü olduğunda insan bunları *ekşi* [*sour*], daha az sert/pürüzlü olduğunda *buruk* [*struphnon*] tat olarak duyumsar. Sodanın yaptığı gibi damarları çalkalayan ve dilin etrafındaki bütün alanı aşındıran tada *acı* [*pikron*] adı verilmektedir. Soda kadar güçlü olmayan hafif aşındırıcı tada *tuzlu* [*halmuron*] adı verilir. Ağzın ısısını emen, yumuşak olan ve yumuşaklığı kendine karşı gelen tatları ortadan kaldıran tada *kekre* [*drimu*] adı verilir. Dil üstünde ayrışma sürecinde ortaya çıkan ve böylece damarlardaki topraksı ve havası kısımları uyaran bir tat daha vardır. Burada uyarılan topraksı ve havası kısımlar birbirlerini kuşatırlar. Bir türün parçaları olmak üzere her biri diğerinin alanına girer. Böylece biri diğeri üzerinde işgal ettiği alan kadar boşluk yaratır ve kabarcıklar oluşturur. Bu

kabarcıklar bazen baloncuklar oluşturur ve köpürmeye neden olur. Bu tat *asit* [*oxu*] olarak adlandırılır. Bütün bu tatların karşıtı olan ve dolayısıyla karşıt bir nedene sahip olan bir tat daha vardır. Dilin damarlarına giren nemli parçaların birleşimi dilin doğal konumuna uygun olduğunda, bu giren parçalar pürüzlü/sert parçaları yumuşatır ve kayganlaştırır veya bazı durumlarda doğal olmayan bir biçimde genişlemiş veya kasılmış kısımları rahatlatır. Böylece her bir kısmın kararlı bir biçimde doğal konumuna dönmesini sağlar. Böylece diğer tatların neden olduğu şiddetli rahatsızlığa bir şifa gibidir. Herkes için güzel ve kabul edilebilir olan bu tada *tatlı* (*gluku*) adı verilir (Platon, 2001b: 65-66).

Aslında dil ve tat konusu Platon'dan önce Demokritos ve Hipokrat –daha sonra da Aristoteles– tarafından ele alınmıştır. Platon, Demokritos ve Hipokrat'a atıfta bulunmasa da belirli bir biçimde onlardan etkilenmiş olabilir. Örneğin Demokritos atom ve algı teorisi bağlamında tat konusuna değinir. Ona göre farklı tatlar oluşmasının nedeni dil ile temas eden atomların biçimsel farklılıklarından kaynaklanır: tırtıklı/sivri uçlu atomlar dili yırtar; acı tadın nedeni budur (Arslan, 2013: 333-334). Veya bazı atomlar pürüzsüzdür ve dilin üzerinde kolayca yuvarlanır; tatlılığın nedeni ise budur. Hippokrat'ın ise iki önemli vurgusu vardır. Birincisi aşırı tatlı, acı veya tuzlu tüketmenin sağlığa zararlı olduğunu ifade eder ki bu, ölçülülüğü temel erdem olarak gören Platon'un düşüncelerinin hekimlik açısından karşılığı olarak anlaşılabilir. İkinci olarak Hippokrat tatları altı kategoride birbirinden ayırır: tatlı, tuzlu, ekşi ve acı tatların yanında buruk (*struphnon*) ve yavan (*pladeron*) tatlarından söz eder. Platon her ne kadar görece bunlardan etkilenmiş olsa da belirli bir tat teorisi yoktur. Yine de erdem öğretisi ve özellikle ölçülülük erdemi bağlamında, ölçülü yemenin önemine değinmiştir.

4. Aristoteles: *Tat Türleri, Beslenme ve Yaşam Biçimi İlişkisi, Ölçülülük, Kuğu Boynu*

Yukarıda sözü edilen Platon'un tat teorisinin belirli bir izleğini, Aristoteles'in *Ruh Üzerine* ve *Duyum ve Duyulurlar Üstüne* adlı eserlerinde de bulmak olanaklıdır. Kısaca Aristoteles, Platon'dan aldığı mirasla canlıların sınıflandırmasını yapar. Bitkiler yalnızca beslenme gücüne sahiptir; hayvanlar bunun yanı sıra duyumsamaya, dolayısıyla arzulama gücüne sahiptir; insan bunların yanı sıra akla sahiptir (Aristoteles, 2018b: 414a28). Beslenme, üreme ile birlikte "ruhun ilk ve en ortak gücüdür", çünkü bunlar yaşamın gereği ve amacıdırlar (Aristoteles, 2018b: 415a23). Üreyen her şey beslenmesine rağmen beslenen her şey üremediği için (Aristoteles, 2018b: 416a19) (yaşlılar, yavrular ve katırlar gibi) Aristoteles araştırmasına beslenme ve tat konusundan başlar. Önce besleme ile ilgili kendinden önceki düşünceleri ele alır ve eleştirir –bunlar, çalışmanın sınırı nedeniyle kapsam dışında bırakılmıştır.

Aristoteles tat almayı dokunma duyusu altında ele alır. Ona göre bazı duyular –örneğin koku– bakımından insan, hayvanın gerisinde olsa da dokunma duyusu söz konusu olduğunda "*dokunma duyusu en keskin hayvandır*" (Aristoteles, 2018b: 421a7)[23]. Tat alma ise dokunma duyusuna bağlı olduğu için (Aristoteles, 2018b: 422a28) bu durum onun için de geçerlidir. Aristoteles tat nesnesinin, yani tadılır olanın açık ve gizil biçimde ıslaklık barındırması gerektiğini söyler, çünkü ona göre aksi takdirde tat duyumu gerçekleşmeyecektir. Fakat tat alma, tadı olan kadar olmayanın duyusudur, yani "*tadı çok az ya da zayıf olanın ya da tat almayı tahrip edenin duyusudur*" (Aristoteles, 2018b: 422a32). Buradan hareketle tada ilişkin olanlardan ilk olarak *içilir* olan ve *içilmez* olana geçiş yapar. İçilebilir olan doğal olarak tadılasıdır; içilemez olan ise tadımı zor ya da tat alma duyusunu tahrip eden bir şey olsa da, yine de tat almaya ilişkindir. Tat alma duyusunun etkin bir biçimde kullanılması için dilin ne bütünüyle ıslak ne de bütünüyle kuru olması gerekir (Aristoteles, 2018b: 422b1). Bu analizleri bağlamında Aristoteles tat türlerini sekize ayırır ve her birini karşıtlıklar biçiminde kurar. Bir başka deyişle iki uç tat, tatlı (*gluku*) ve acıdır (*pikron*). Bu iki uca yakınlıklar bakımından karşıt olan tatlar yağlı[24] (*liparon*) ve tuzludur (*halmuron*). Bunların arasındaki uç karşıtlıklar kekre (*drimu*) ve ekşi/asidiktir (*oxu*). En ortadaki karşıt tatlar ise buruk (*struphnon*) ve keskindir (*austeron*) (Aristoteles, 2018b: 422b11). Tatlı ve acıdan başlayarak ortaya doğru ilerleyecek biçimde tat çeşitleri için sırasıyla şu örnekler verilebilir: bal, zeytinyağı, biber, palamut, şarap, sirke, tuz ve küldür. Aristoteles tat aralığının uçlar (tatlı ve acı) bakımından sınırlı olduğunu ama bunların varyasyonlarının, iki uç arasındaki mesafe matematiksel bakımdan sonsuza bölünebildiği için, sonsuz sayıda olduğunu ifade eder (Aristoteles, 1991c: 442a13-442a28, 442b22-442b23, 445b21-446a19). Fakat ne yazık ki bütün varyasyonları adlandırılacak sabit bir terminoloji mevcut değildir. *Duyum ve Duyulurlar Üstüne* adlı eserinde ise yağlı tadı, tatlılığın bir varyasyonu olarak düşünür ve listenin dışında bırakır. Temel yedi renk ve aralarındaki süreklilik ile analoji kurarak, kalan yedi tat arasında bir süreklilik olduğunu ifade eder.

Kuşkusuz canlıların sahip oldukları farklı fiziksel özellikler ve yetilerinin yetkinliği bağlamında beslenme biçimleri arasında farklar mevcuttur. İyi bir gözlemci olarak Aristoteles *History of Animals* ve ve *Parts of Animals* kitaplarında bunun gibi fiziksel özelliklere bağlı konuları işlemiştir. Örneğin duyusal merkezin *kalp/yürek* olduğunu ve duyulardan yalnızca dokunma ve tat almanın kalple/yürekle aracısız bağlantılı olduğunu

23 Ayrıca (Aristoteles, 1991a: I, 494b17-494b18) içinde şu ifadeyi kullanır: "*İnsanların duyularına gelince, dokunmak en ince/keskin olandır; tat ise ikinci; diğer duyular söz konusu olunca hayvanların pek çoğu insanları geçer*". Benzer ifadeler *Duyu ve Duyulurlar Üstüne* (Aristoteles, 1991c) kitabının 440b26-441a2 satırları arasında da mevcuttur.

24 *Oleogustos* adıyla yağın altıncı tat olarak belirlenmesi üzerine bknz: https://evrimagaci.org/yeni-tatlara-yoluculuk-umami-ve-oleogustus-7939.

söyler (Aristoteles, 1991b: II, 656a14-656b6). Çünkü kalp bütün bedensel organların en sıcağı ve beynin karşılığıdır (Aristoteles, 1991c: 438b30-439a3). Beyin düşünmekle, kalp duyularla ilgilidir. *Politika* kitabında da yiyecek elde etme biçimleri ile yaşayış biçimleri arasında bağ kurar. Ona göre beslenme farklılıkları farklı yaşam türlerini meydana getirmiştir. Hayvanlar sürü halinde veya dağınık, etçil veya otçul olmalarına göre farklı yaşayış biçimlerine sahiplerdir. Benzer ayrılıklar insanlar arasında da vardır. Göçebeler, avcılar ve toprağa bağlı yaşayanların farklı beslenme alışkanlıkları ve yaşam biçimleri vardır. Göçebeler, az emek ve rahatlıkla yiyecek elde etmeyi amaçlarlar. Bu amaçla besinlerini evcil hayvanlardan elde ederler. Ama evcil hayvanları taze otlaklara götürmek zorunda oldukları için onlarla birlikte hareket ederler. Avcılar ise ya yağmacıdırlar ya bir gölün veya bir nehrin yakınında avlanırlar, bu nedenle yaşamları bu alanlarla sınırlıdır. Topraktan geçinenler ise onun ürünlerine ve yaşam biçimine tabidirler. Aristoteles bu ifadelerinden sonra antroposentrik bir çıkarımda bulunur: eğer doğa, amaçsız hiçbir şey yaratmıyorsa, onun, bitkileri hayvanlar için, her ikisini de insanlar için yarattığının düşünülmesi gerektiğini söyler (Aristoteles, 2018a: I, 8).

Erdemlerle ilgisi bakımından yemek konusu *Eudemos'a Etik* kitabında ele alınır. Burada belki de Aristoteles'in etiğinin bir özetini vermek, yemekle/beslenmekle ilgisinin anlaşılması için yararlı olacaktır. Aristoteles'e göre herkes iyiliği amaçlar, fakat herkesin iyiden anladığı başka başka iyilerdir. Fakat bir iyi vardır başka iyilere aracılık etmeyen, her iyinin onun uğruna yapıldığı iyiliktir. O, bunun mutluluk (*eudaimonia*) olduğunu söyler. Daha önce ifade edildiği üzere canlılar arasında sahip oldukları özgün özellikler bakımından fark vardır. İnsanın ayırt edici özelliği *logos* ve *nous* sahibi olmasıdır. Bu bağlamda Aristoteles, insana ne türden bir mutluluğun uygun olduğunu sorar. Ona göre kavramsal düşünme ve ilkeler yaratma yetisi olan *nous* sayesinde insan, diğer canlılarla paylaştığı ortak doğasının etkisinden kurtulabilir ve erdemler yaratabilir. Bu erdemler karakter ve düşünce erdemleri olarak ikiye ayrılır. Alışkanlıkla elde edilen karakter erdemleri, biri aşırılık diğer eksiklik olan iki uç arasında orta olanı tercih etme huyudur. Düşünce erdemleri ise bunları tek tek durumlara her seferinde kullanabilmeyi, orta olanı tek durumda bulmayı sağlayan erdemlerdir. Aristoteles 'orta olan'ın ne olabileceğine dair *Eudemos'a Etik*'te (1121a) bir tablo verir.

Meselenin tat, dokunma ve yemekle ilgili kısmı, eksikliği duyarsızlık, fazlalığı haz düşkünlüğü, orta olanı ise ölçülülük olan erdeme ilişkin tartışmanın olduğu kısımdır. Buna göre bu erdem ve erdemsizlikler bazı hazlar ve acılarla ilgilidir, özellikle tat alma ve dokunmaya bağlı hazlarla ilgilidirler. Çünkü güzel/çirkin şeylere bakmaktan, onları işitmekten ve duymaktan alınan haz veya acıya bağlı olarak kimse haz düşkünü veya

duyarsız olarak adlandırılamaz[25]. Öteki duyuların aksine dokunma ve tat almanın hazza düşkünlüğe neden olabileceğini Stranikos'tan aldığı şu sözle ifade etmeye çalışır: "*çiçeği koklamak güzel, yemeği koklamak ise hoştur*" (Aristoteles, 1999: 1231b10). Öyleyse yemek hazza ilişkindir ve diğer hazlarla kıyaslandığında, bu alanda hazza düşkünlük ve duyarsızlık daha olasıdır. Dolayısıyla burada biri aşırılık olarak *oburluk* diğeri eksiklik olarak *açlık* olmak üzere iki uç mevcuttur. Ahlaken iyi ise bunların ortası olan bir *dengeli beslenme* olabilir.

Öte yandan Aristoteles tat alma konusunda insan ile hayvan arasındaki farka da değinir. İnsanda tat alma, dilin ucu ile gerçekleşir, oysa hayvanlarda yemek borusuyla gerçekleştirilir –bu çıkarım olasılıkla yanlış bir çıkarımdır–. Aristoteles, yemek konusunda açgözlülüğün insana yakışmayan bir erdemsizlik olduğunu da vurgulamak için Homeros'tan bir alıntı yapar: "*Philoksenos gibi açgözlüler kocaman dilleri olmasını değil, bir kuğunun boynu gibi boyunları olmasını isterler*" (Aristoteles, 1999: 1231b15). Bu bağlamda ayyaşlık, oburluk ve şehvet, haz düşkünlüğüne ve dolaylı olarak tat alma ve dokunmaya bağlıdır. Tat ve dokunma konusunda haz ve acı duymayan ise duyarsızdır. Orta olan ise duyarsızlık ve haz düşkünlüğüne karşıt olan bir şey olmalıdır; Aristoteles bunu ölçülülük olarak adlandırır.

5. Diogenes ve Epiküros: *Damak Tadında Seçicilik*

Yaşam biçiminin yeme biçimi ile karşılıklı ilişki içinde olduğundan yukarıda söz edilmiştir. Filozoflar arasında bunun en açık örneği belki de Diogenes'in yaşamıdır. Diogenes Laertios'un aktardığına göre Kinik felsefesinin kurucusu Diogenes sahte para bastırdığı için sürgün edilmiş (Laertios, 2007: VI, 20) ve Atina'nın yolunu tutmuştur. Atina'da hem Antisthenes'le karşılaşması hem de bir sürgün hayatı sürdürmek zorunda oluşu onu basit bir yaşama ve beslenmeye zorlamıştır. Bu kinik zorunluluk aynı zamanda onun felsefe içeriğini de beslemiştir; "*doğaçlama yollu, azla yetinen ve uygarlık yapmacıklıklarından yoksun*" (Onfray, 2010: 30) sade bir yaşam tercih etmiştir. Basit yaşamını içinde aynı zamanda uyuduğu iki kat harmanisiyle ve yiyeceklerini koyduğu heybesiyle idame ettirmiştir. Toplum kurallarını önemsemeden her yerde yemek yemiş, konuşma yapmış ve uyurmuştur. Çünkü doğanın koyduğu kuralların üzerine toplumsallık tarafından biçilmiş kuralları birer yapmacıklık olarak görmüştür. Onun kinik reddedişinin en önemli ifadesi ev olarak bir fıçıyı tercih etmesidir (Laertios, 2007: VI, 23). Dolayısıyla beslenme tercihi de –Rousseau'dan çok önce– "*ilkel yabanıllığa geri dönüş*" (Onfray, 2010: 30) ilkesine bağlıdır. Onfray'ın ifadesiyle aslında Diogenes, 'beslenme nihilizminin ilk temsilcisi' olarak düşünmek olanaklıdır (Onfray, 2010:

25 "*Güzel şeyleri seyretmekle, güzel şarkıları dinlemekle haz düşkünü olunmaz*" (Aristoteles, 1999: 1230b35).

31). Çünkü Prometheus'un ateşi çalması ile medeniyetin varlığı arasında bir bağlantı kurulabilirse eğer, Diogenes'in *işlenmiş-pişirilmiş* gıdalardan uzak durması, medeniyete bir meydan okuma olarak değerlendirilebilir. Bu tavrı, hakkındaki bir anlatıda açıkça görmek mümkündür: zeytinle sabah kahvaltısını ederken biri çörek uzatınca, çöreği fırlatır ve "hükümdarların yolundan çekil, yabancı" der (Laertios, 2007: VI, 55).

Öte yandan medeniyet reddini taçlandırmak için çiğ et yemeyi de dener ama sindiremediği için vazgeçer. Her ne kadar denememiş olsa da insan eti yemenin (yamyamlığın) dine aykırı olmadığı söylemiştir (Laertios, 2007: VI, 73). Çünkü –olasılıkla Anaksagoras'ın düşüncelerinin etkisiyle– her şeyin içinde bütün unsurların olduğunu, ekmeğin içinde eti oluşturan unsurların olduğunu düşünüyordu. Aslında Diogenes'in bu toplum-dışı davranışları onun 'beden politikasının' (Onfray, 2010: 35) birer parçasıdır: basitlik, yetingenlik, doğaya uygunluk. Bu konularda Platon'la pek çok defa karşı karşıya gelmişlerdir. Bir seferinde Platon dostlarını yemeğe çağırdığında Diogenes, muhtemelen Platon'un sofrasının ihtişamını dostlarına gururla göstermek istediğini düşündüğünden, halının üstünde yürürken, "*Platon'un boş gururunu çiğniyorum*" der (Laertios, 2007: VI, 26). Bir başka zaman Platon'dan biraz şarap ve kuru incir ister. Platon da ona ağzına kadar dolu bir testi şarap gönderir. Muhtemelen basit isteğinin Platon'un gösterişiyle ezildiğini düşündüğünden ona ders vermek ister ve şöyle söyler: "*sana iki iki daha ne eder diye sorsalar, yirmi mi diyeceksin?*" (Laertios, 2007: VI, 26). Elini su içmek için kullanan bir çocuğu görünce tasını bir kenara atması, bir başka çocuğun ekmeğini kaşık gibi kullanmasını görünce kaşığını bir kenara atması (Laertios, 2007: VI, 37), Diogenes'in beden terbiyesine dair basitlik ve yetingenlik ilkelerinin birer ifadesidir. Doğallık ilkesinin örneğini ise o günün Atina'sı için aykırı bir yoldan gösterir: Agora'da mastürbasyon yapar ve "*keşke ovuşturmakla karnın da açlığı geçse*" der (Laertios, 2007: VI, 46).

Toplum yaşayışındaki dikotomi Diogenes'i rahatsız etmiştir. Örneğin sağlık için tanrılara kurban kesenlerin tıka basa yemek yemeleri ona anlamsız gelir. Ama öte yandan aynı törenlerde efendilerinin tıkınmalarını görmelerine rağmen hiç yiyecek çalmayan kölelere hayranlık duymuştur (Laertios, 2007: VI, 28). Dolayısıyla Diogenes, yemek edimi üzerinden ahlaksal, dinsel ve siyasal/sınıfsal belirlemelerde bulunur. Ona göre tanrılar insanlara aslında basit ve kolay bir yaşam biçimi vermişlerdir ama insanlar "*ballı çörek, koku ve benzeri şeylerin peşinde oldukları için*" (Laertios, 2007: VI, 44), bu hediyeye ulaşamamaktadırlar. Oysa ona göre yaşam basittir: ne zaman kahvaltı yapılması gerektiği sorulduğunda, "*zenginsen, istediğin zaman; yoksulsan, bulduğun zaman*" demiştir (Laertios, 2007: VI, 40). Diogenes, yaşamını sürdürme zorluğu nedeniyle basitliği seçen bir toplum düşmanı değildir. Özellikle beslenme konusunda daha varlık-

lı hale gelmek, başkalarının himayesine girmek için pek çok fırsat eline geçmiştir. Ama o, *"... zengin bir sofranın tadını çıkarmaktansa, Atina'da tuz yalamayı yeğlerim*" demiştir (Laertios, 2007: VI, 57). Dolayısıyla o, beslenme ile beden, aslında genel olarak yaşayış biçimi üzerine düşünmüş, ilkeler üretmiş ve yılmadan bu ilkelere uygun yaşamıştır. Ölümü de muhtemelen bu meydan okuyucu ve taviz vermez tavrına bağlı olarak çiğ ahtapot yemekten olmuştur (Laertios, 2007: VI, 76).

Felsefeyi okul sınırlarından çıkarıp 'Bahçe'sine (*κῆπος*), bir başka deyişle dostlar meclisine taşıyan ve tabir uygunsa 'çıkıntı' filozoflardan bir diğeri olan Epiküros'un hazcılığı genellikle yanlış bir biçimde, insanın kendini hazlara bırakması veya hazları sonuna kadar götürmek olarak anlaşılır. Oysa onun görüşünde arzulara yönelik derin bir kavrayış vardır. Hazzı genel olarak iki türlü bir kurtuluş olarak reçete eder. Birincisi ruhsal rahatsızlıklardan uzaklaşmak (*ataraxia*) ve bedensel acılardan kurtulmak (*aponia*). Öte yandan arzuları doğal ve zorunlu olanlar, doğal ama zorunlu olmayanlar ve ne doğal ne zorunlu olanlar olarak da birbirinden ayırır. Örneğin susayınca su içmek doğal ve zorunludur. Pahalı yiyecekler tüketmek doğaldır ama zorunlu değildir. Yemeklerden çelenk takmak ve heykel dikmek ne doğal ne de zorunludur ve çoğunlukla boş inançlardan kaynaklanırlar (Laertios, 2007: X, 149). Ve son olarak kalıcılık ve geçicilik açısından değerlendirir. Buna göre *katastematik hazlar*, acının yokluğu durumuna dayanmaktadır. Örneğin susuzluk, beden için acıdır, dolayısıyla susuzluğun olmayışı arzulanabilir/haz duyulur bir durumdur. Bir de *kinetik hazlar* vardır. Bu türden bir haz, susama durumunda su içmenin verdiği, ilişkili olduğu sürece bağlı hazzı ifade eder. Her ne kadar Epiküros, yemeğin verdiği kinetik hazdan yoksun kalmamak için yedikten sonra kendini kaz tüyüyle kusturduğu suçlamalarına maruz kalmış olsa da, öğretisinin amacı kalıcı, *katastematik* hazlara ulaşmaktır.

Ona göre bu arzular arasındaki ayrımı kavrayan insan beden ve ruh sağlığı açısından hangilerinin tercih edilmesi gerektiğini de anlayacaktır. Mutlu bir yaşamın örneğini yalnızca böylesi bir kavrayış sağlayabilir:

"*Böylece, hazzın erek olduğunu söylerken, bununla öğretimizi bilmeyen, bizimle aynı görüşte olmayan ya da yanlış anlayan bazı kimselerin düşündüğü gibi, yoldan çıkmış insanların hazlarını ve cinsel hazları söylemiyoruz, tersine bedence acı çekmemeyi ve ruhça sarsıntı içinde olmamayı anlıyoruz*" (Laertios, 2007: X, 131).

Bu nedenle Epiküros için en önemli erdem ölçülü olmaktır. Ölçülü olmaksa nelerin acıdan uzaklaşmayı ve yeteri kadar haz almayı sağlayacağını bilmektir. Ona göre "*yoksunluktan ileri gelen acıyı ortadan kaldıran yalın tatlar da zengin bir sofrayla aynı hazzı verir*" veya "*ekmekle su aç birinin ağzında en büyük hazzı verir*" (Laertios, 2007: X, 130-1). Epiküros

mutlu yaşam için hazların niceliksel çokluğunu ölçüt olarak almaz; onun için önemli olan insanın kendi yaşantısı hakkında doğru muhakeme yapması ve ölçülü bir yaşamı tercih etmesidir:

"*Birbirini izleyen içki ve şölen sofraları, oğlanlarla ve kadınlarla yaşanan cinsel ilişkiler, balıklar ve zengin bir sofrada sunulan daha ne varsa, işte bütün bunların verdiği hazlar, yaşamı zevkli kılmaz; yaşamı zevkli kılan, seçilmesi ve kaçınılması gereken her şeyin nedenini araştıran, insan ruhunu büyük kargaşaya sokacak yanlış sanıları kaldırıp atan ölçülü bir muhakemedir*" (Laertios, 2007: X, 132).

Ona göre söz konusu olan beslenme olduğunda, her ne kadar kendisi hakkında yemeğe günde 1 mina (100 drahmi) harcamakla suçlanmış olsa da, çizilen bu ölçülü yolun benzeri tercih edilmelidir. Sağlıklı bir beslenme nasıl yiyeceğin çokluğuna değil en lezzetli ve sağlıklı olanına ölçülü biçimde yönelmeyi amaçlıyorsa, yaşam konusundaki bilgelik de en uzun yaşamı değil, en hoş ve ölçülü olanı amaçlamalıdır. Böylesi bir yaşam sürdüren kişinin ölümden korkması da gerekmez. Ölümden korkarak yaşamak, aç kalma korkusuyla beslenmeye benzer. Bu korkular yaşamdan ve yemekten alınan hazzı ortadan kaldırır. Oysa ölümden korkmama bilgeliğine sahip olmak –bu bir ölümsüzlük özlemi değildir–, yaşamı keyifli kılar. Bu nedenle doğru yaşamış birinin ölümden korkmaması gerektiğini şu sözlerle ifade eder: "*biz varken ölüm yoktur, ölüm gelince de biz yokuz*" (Laertios, 2007: X, 124-125).

Değerlendirme

Bu felsefi seferin sofrasında çağlar boyu birbirine seslenen uzak atalarımız, Hesiodos, Pythagoras, Herakleitos, Platon, Aristoteles, Diogenes, Epiküros ve Rousseau kendilerine yer bulmuşlardır[26] –ne yazık ki pek çoğu da yer bulamamıştır. Zorunlu bir gereksinim gibi görünen yeme edimi üzerine kendi zamanlarını aşan bir kültürün, türlerine özgü yemek kültürünün oluşturucusu ve taşıyıcı olarak bütün insanlar, neyin, nasıl, hangi araçlarla, ne için yenmesi veya yenmemesi gerektiğini üzerine muazzam bir ortaklığın parçasıdırlar. Sözü edilen pek çok düşünür teknik anlamda yemek yapmanın ustaları olmasalar da insanın türsel, ahlaki, dini, sosyal, politik ve biyolojik temellerini ve ilgilerini göz önünde bulundurarak yemeğe ilişkin çeşitli tavırlar ve normlar geliştirmeye çalışmışlardır.

Bu bağlamda çalışmada ilk olarak yemek ile dil arasındaki yüzyıllara yayılmış kültürel geçişliliğe ilişkin örnekler verilmiştir. Daha sonra ateşin, bitkilerin ve hayvanların ıslah edilmesi, avlanma ve pişirme araçlarının geliştirilmesi ve bunların teknik ve ahlaki etkileri hakkında bir giriş yapılmıştır. Anlaşılan o ki besin çeşitliliği oluşturma ve temel gereksi-

26 Bir sonraki makalede de Augustinus, Voltaire, Kant ve Nietzsche felsefe sofrasındaki yerlerini alacaklardır.

nimleri, çok enerji elde etme az enerji harcama yönünde giderme arzumuz teknik becerilerimizin gelişmesine neden olmuştur. Fakat bu etki karşılıklıdır; teknik becerimizi geliştirdikçe yemekle kurulan ilişkimiz bir gerekliliğin ötesine geçerek bir haz ve beğeni meselesine dönüşmüştür. Yemek ekseninde gelişen bu ilişki, kişilerarası fiziksel ve düşünsel ilişkiler de sirayet etmiştir. Örneğin muhtemelen topluluğuna yüksek değeri olan besinler getiren avcılar, daha fazla saygı görmüş ve cinsel birliktelik yaşama şansına sahip olmuş olmalıdır. Belki de bu durum mikro ölçekte de olsa toplumsallaşmanın ve egemenlik ile ideolojilerin biçimlenmesinin yönünü belirlemiş olabilir. Veya benzer biçimde nüfus ve besin üretimi arasındaki ilişki uzun çağlar boyunca politik yapının temel belirleyicilerinden biri olmuş olmalıdır. Platon ile Sokrates'in sözünü ettiği yönetme sanatı, belki de büyük oranda besin ile nüfus arasındaki dengeyi sağlamak meselesidir, çünkü Aristoteles'in de ifade ettiği üzere beslenme biçimi, yaşam biçimini belirlemektedir. Dolayısıyla yaşam biçimi üzerinden beslenme, büyük politik organizasyonların yapısını da belirleyebilmektedir.

Platon'da gördüğümüz üzere yemek, genel politik yapının bir belirleyicisidir kuşkusuz fakat yemek aynı zamanda Diogenes ve Rousseau'da görüldüğü –ve daha sonra Voltaire'de görüleceği– üzere kişisel ahlaki/politik tavrın bir ifadesi biçimini de almaktadır. Veganlık, vejetaryenlik, endüstriyel üretime/işlenmiş/hayvansal gıdaya karşıtlık, GDO, organik üretim/tüketim gibi konular yalnızca çağımızın tartıştığı meseleler olmadığını sözü edilen filozofların düşüncelerinden anlamak mümkündür. Elbette bu düşüncelerin biçimlenmesi yukarıda sözü edilen besin-politika arasındaki bağı da içine almaktadır. Diogenes'in sıradan yaşama övgüsü ile Rousseau'nun doğaya dönüş projesi –ve belki de Epiküros'un Atina duvarları dışındaki bahçesi– bu iç içe geçmişliğe ilişkin yönelimlerdir.

Öte yandan yemek, haz/acı duymakla bağlantılı oluşu nedeniyle dini, sosyal ve etik normlar için de belirleyicilerden biri haline gelmiştir. Hesiodos'un anlatılarında ve Platon'un diyaloglarında yemeğin sosyal ve dini mekanizmalar içinde nasıl organize edildiğinin örneklerini buluruz. Hesiodos çalışma öğüdüne, dini motivasyonu biraz da yemek üzerinden eklemler gibi görünmektedir. Çünkü 'emeksiz aş olmaz' düsturunu, çalışanın tanrılarca sevilmeye layık olacağı umudu tamamlar. Yemeğe bir tür kutsallık atfedilmesi ve özellikle yemek ile içkinin tüketilmeden önce tanrılara sunulması bu bağlantıya işaret ediyor gibidir ki semavi dinler için de yemek ile kutsiyet arasındaki ilişki belirli ritüeller çerçevesinde varlığını devam ettirmektedir. Biraz yemeğin sahip olduğu kutsallık bağı, biraz da sözün/konuşmanın kutsallığı nedeniyle Antik Yunan'da bir sofra adabı oluşturulduğunu görmekteyiz. Platon'un *Şölen* diyalogu bunun önemli bir örneğidir.

Bunun ötesinde yemek, ölçülülük ilkesi bağlamında, neredeyse bütün düşünürlerde kendisine yer bulur. Ölçülü beslenmek fizyolojik-biyolojik bir norm olduğu kadar ahlaki bir normdur. Sınırlayıcılık yönünden okumak gerekirse aşırıya kaçmamak, bu yazıda değinilen neredeyse bütün düşünürlerin ortak buyruğudur. Çünkü bedenin işleyişi ile ruhsal işleyiş arasındaki benzerlikler, aşırı veya az beslenmeyi ahlaki aşırılıkların sık başvurulan bir örneği haline getirmiştir. Tam da bu nedenle örneğin Aristoteles erdemler konusunda 'orta olan'ın ne olduğunu tartışmaya beden egzersizinden/beslenmeden başlamıştır. Benzer biçimde Epiküros da büyük ahlaki hedeflerin gerçekleştirilmesinden önce yemek gibi yaşamın özünde bulunan bir zorunluluğun düzene sokulmasını, ahlaklılığın bir ön koşulu olarak görür. Elbette bütün bunların ötesinde yemek ve beden ilişkisinin bir de estetik beğeni yanı vardır. Antik Yunan'da yemek üzerine ahlaki normlar geliştirilmesinin altında biraz da güçlü görünüşe sahip bedenlerin makbul bulunması yatmaktadır.

Görünen o ki günlük yaşayışın önemli parçası olmasına rağmen temelleri ve etkileri üzerine düşünmekten çoğunlukla kaçınılan –ya da yalnızca beden güzelliğine etkisine indirgenen– yemeğin neredeyse bütün insansal ilgiler üzerinde etkisi vardır. Bu nedenle ahlaki, dini, sosyal, ekonomik, felsefi, psikolojik, evrimsel, fizyolojik ve gastronomik bakış açıları altında, ama herhangi birine indirgemeden, ele alınmayı hak etmektedir. Böylesi kapsayıcı bir araştırmanın faydasının ne olduğu sorulabilir, hatta böylesi bir araştırmanın gıda endüstrisinin, tüketim alışkanlıkları üzerindeki bozucu etkisini artıracağı eleştirisi de dile getirilebilir –ki bu soruların cevapları da çok yönlü bir tartışmayı gerektirir. Fakat genel olarak şu söylenebilir: bilgi ve fayda ilişkisi tam da tüketim/üretim dünyasının repertuarına aittir, oysa söz konusu olan ne olursa olsun felsefi bir tavır geliştirmek, kavram ilişkilerini eleştirel bir gözle görme ve buna uygun tavır oluşturma meselesidir. Bu görüş ve tavrın geliştirilmesinde de diğer disiplinlerin olduğu kadar felsefenin de söyleyecekleri vardır.

KAYNAKÇA

Aristoteles. (1999). *Eudemos'a etik*. (Çev. Saffet Babür). Ankara Dost Kitabevi

Aristoteles. (2007). *Nikomakhos'a etik*. (Çev. Saffet Babür). Ankara: BilgeSu Yayıncılık.

Aristoteles. (2018a). *Politika*. (Çev. Ö. Orhan). İstanbul: Pinhan Yayıncılık.

Aristoteles. (2018b). *Ruh üzerine*. (Çev. Ö. Aygün ve Y. Gurur Sev). İstanbul: Pinhan Yayıncılık.

Aristotle. (1991a). History of animals. Jonathan Barnes (Ed.). *The complete works of Aristotle* içinde. USA: Princeton University Press.

Aristotle. (1991b). Parts of animals. Jonathan Barnes (Ed.). *The complete works of Aristotle* içinde. USA: Princeton University Press.

Aristotle. (1991c). Sense and sensibilia. Jonathan Barnes (Ed.). *The complete works of Aristotle* içinde. USA: Princeton University Press.

Arslan, A. (2013). *İlkçağ felsefe tarihi 1*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

David, E. (1978). The Spartan syssitia and Plato's laws. *The American Journal of Philology*, Vol. 99, No:4. (ss. 486-495).

Deighton, H. J. (2005). *Eski Atina yaşantısında bir gün*. (Çev. H. Kökten Ersoy). İstanbul: Homer Kitabevi.

Detienne, M. & Vernant, J. P. (1989).*The cuisine of sacrifice among the greeks*. USA: The University of Chicago Press.

Dürüşken, Ç. (2014). *Antikçağ felsefesi*. İstanbul: Alfa Yayınları.

[Etimoloji]. https://www.etimolojiturkce.com/kelime/besin .(Erişim tarihi: 15.01.2021).

[Etymonline1].https://www.etymonline.com/word/dietetic#etymonline_v_31988 . (Erişim Tarihi: 15.01.2021)

[Etymonline 2]. https://www.etymonline.com/search?q=aperitif&ref=searchbar_searchhint . (Erişim 15.01.2021).

[Etymonline 3]. https://www.etymonline.com/word/nectar#etymonline_v_2363 . (Erişim tarihi: 15.01.2021).

[Etymonline 4]. https://www.etymonline.com/word/ambrosia#etymonline_v_10963 . (Erişim tarihi: 15.01.2021).

Güveloğulu, A. (2018). *Antik Çağ'da beslenme ve damak tadı*. İstanbul: Pinhan Yayıncılık.

Harari, Y. N. (2015). *Homo sapiens*. (Çev. E. Genç). İstanbul: Kolektif.

Herakleitos. (2014). *Fragmanlar*. (Çev. C. Çakmak). İstanbul: Alfa Yayınları.

Hesiodos, (1991). *Hesiodos eseri ve kaynakları – theogonia – işler ve günler*. (Çev. S. Eyuboğlu ve A. Erhat). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Laertios, D. (2007). *Ünlü filozofların yaşamları ve öğretileri*. (Çev. Candan Şentuna). İstanbul: YKY.

Macgregor, N. (2017). *100 objede insanlık tarihi*. (Çev. G. Bulut). İstanbul: Pegasus Yayıncılık.

Nişanyan, S. (2010). *Sözlerin soyağacı*. İstanbul: Everest Yayınları.

Orians, G. H. (2018). *Yılanlar, Gündoğumları ve Shakespeare*. (Çev. A. Babacan). İstanbul: Metis Yayınları.

Platon. (2001a). *Epinomis*. (Çev. Adnan Cemgil). İstanbul: Sosyal Yayınları.

Platon. (2001b). *Timaios*. (Çev. E. Güney ve L. Ay). İstanbul: Cumhuriyet.

Platon. (2003). *Devlet*. (Çev. S. Eyüboğlu ve M. Ali Cimcoz). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Platon. (2007a). *Şölen*. (Çev. E. Çoraklı). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Platon. (2007b). *Yasalar*. (Çev. Candan Şentuna ve Saffet Babür). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Platon. (2010).Gorgias. (Çev. T. Aktürel, M. C. Anday, A. Cemgil, T. Ünlü, T. Gökçöl, M. Gökberk ve Ö. N. Soykan). *Diyaloglar* içinde. İstanbul: Remzi Kitabevi.

Platon. (2012). *Phaidon – ruh üzerine*. (Çev. Nazile Kalaycı). İstanbul:Kabalcı Yayıncılık.

The concise Oxford dictionary of current english [OD]. (1964). H. W. Fowler ve F. G. Fowler (Eds.). UK: Oxford University Press.

Bölüm 4

YEMEK SOSYOLOJİSİ ÜZERİNE BİR YERLİ YAZIN DERLEMESİ

Oğuz NEBİOĞLU[1]

1 Oğuz NEBİOĞLU, Dr. Öğr. Üyesi, Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi

GİRİŞ

Bu çalışma, yemek sosyolojini yerli yazında ele alınan konular ışığında değerlendirerek bir çerçeve sunmayı hedeflemektedir. Bilindiği üzere yemek, insanların yaşamlarını idame ettirebilmeleri için gereken en hayati şeylerin başında gelir. Bu olgunun bu hayati önemi vurgulamış olması hususuyla, gündelik hayatta çoğunlukla fizyolojik bir gereklilik olarak görüldüğünü söylemek yanlış olmayacaktır. Bugün bile, insanoğlunun geçirdiği bu sosyal değişim içerisinde bu baskın fizyolojik ihtiyaçların izlerini hissederiz.

Ancak insanlık sürekli bir ilerleme içindedir. Bu ilerleme özellikle son dönemlerde sanayileşme, kentleşme, toplumsal tabakalaşma, küreselleşme gibi toplumsal değişimin nedeni ya da sonucu olarak görülebilecek bir takım faktörlerle ilişkilendirilmektedir. Özellikle sosyoloji, bu ilerleme içinde toplumu anlamaya yönelik girişimler geliştirmekte ve bu anlama işine farklı kesitlerden yaklaşmaktadır. Beardsworth ve Keil'e (2011) göre yemeğin sosyolojiyle ilişkisi her ne kadar ayrı bir sosyolojik alan olarak görülemeyecek kadar dar olsa da, yemek ve sosyoloji birlikte incelenmeye değer bir konudur. Pek çok açıdan önemsiz bir olgu olarak görülse de yemek, birçok toplumsal konu ile ilişkilendirilmektedir (Çaycı ve Aktaş 2018). Son yıllarda bu konunun artan önemine uygun biçimde özellikle uluslararası yazında yemek ve toplumsal konuların ele alındığı görülür. Bu akademik ilginin nedenini Ward, Coveney ve Henderson (2010) yiyecek içecek endüstrisinin küreselleşmesi, yiyecek içecek hizmetleri sistemine karşı oluşan güvensizlikler ve endişeler, sağlıkla ilgili konular ile etik mevzular şeklinde ifade eder.

Öyle ki uluslararası literatürde bu gelişmeleri farklı yönleriyle ele alan çok sayıda araştırma olduğu görülmektedir. Sobal, McIntosh ve Whit'e (1993) göre de yemek ve sosyoloji yiyecek ve besin sosyolojisi, yemek ve toplum ile beslenme sosyolojisi gibi çeşitli yönleriyle tartışılmalıdır. Bu tür nedenler ve araştırma önerileri ışığında özellikle uluslararası yazında yemek ve sosyoloji ilişkisinin farklı perspektiflerden incelendiği görülür. Yemek ve sosyoloji ilişkisine olan ilgi son yıllarda yerli yazında da görülmektedir. Bilimsel araştırmaların yanında yemek sosyolojisini ele alan derslerin çeşitli yükseköğretim kurumlarının lisans ve yüksek lisans müfredatlarına girdiği görülür. Bu akademik ilgiye ek olarak yemek ve sosyoloji ilişkisi gündelik yaşamda da ilgi çeken bir konu olmaya başlamıştır (Hekimoğlu 2020). Bu nedenle bu derlemenin amacı, yerli yazında yemek sosyolojisi üzerine yapılan çalışmaları incelendikleri bağlamlarda açıklayarak bütüncül bir bakış açısı sunmaktır. Çalışma önce uluslararası yazında yemek ve sosyoloji konusunda çalışılan alanlar konusunda bir çerçeve çizmiş, buradan hareketle yerli yazında yemek ve sosyoloji üzerine yürütülen araştırmalar üzerine bir derleme gerçekleştirmiştir.

YEMEK SOSYOLOJİNİN BAĞLAMLARI

Yukarıda da ifade edildiği gibi yemek, sosyoloji içinde başlı başına bir alan işgal edecek güce sahip olmasa da bu iki konunun farklı açılardan incelendiği görülür. Çalışmanın bu kısmı uluslararası yazında yemek ve sosyoloji ilişkisini ele alan araştırmaları, araştırma odağı ve ulaştığı sonuçlar üzerinden tartışmıştır.

Yemek ve sosyoloji ilişkisinin uluslararası yazında farklı şekillerde ele alındığı söylenebilir. Murcott'ın (1983) sınıflamasına göre bu ilişki yemek tüketimi, kültür ve sosyal yapı, yiyecek ve sağlık ile pişirme ve cinsiyetler bağlamında incelenebilir. Beardsworth ve Keil'e (2011) göre ise yemek sosyolojisi besin sisteminin toplumsal boyutları, yemek yemenin toplumsal örgütlenmesi, beslenme biçimi ve sağlığa ilişkin değişken algılamalar, besinlere yönelik tercih etme ve kaçınma biçimleri şeklinde yapılabilir. Bu çalışma yukarıda ifade edilen iki araştırmadan farklı olarak uluslararası yazındaki yemek sosyolojisi çalışmalarını daha sade bir sınıflamayla üretim ve tüketim biçiminde iki farklı açıdan ele almaktadır.

Üretimle ilişkilendirilen konulardan ilkini küreselleşme oluşturmaktadır. Küreselleşmenin gerçekleştirdiği etkileşim sayesinde yerel mutfak kültürleri üzerinde dönüştürücü etkilere sahip olduğu ifade edilir. Literatürde yerel mutfak kültürü ve küreselleşme ilişkilerinin farklı bağlamlarda açıklanmaya çalışıldığı görülür. Örneğin Hall ve Mitchell (2002) bu konuyu tarihsel bir bağlamda ticaret, göçler ve teknolojinin etkileriyle ele almış ve bu etmenlerin yemekler üzerindeki etkilerini açıklamıştır. Yerel mutfak kültürleri üzerindeki değişimin ilk çağlarda ticaret, sonrasında yeni yerlerin keşfedilmesi ile başlayan göçler, son olarak da sanayileşmenin tetiklediği sosyokültürel ekonomi ve teknolojik gelişmeler nedeniyle bir dönüşüm yaşadığı ifade edilmektedir. Bir başka çalışmada Bessiere (1998) mutfağın yaşadığı değişimi kültürel miras bağlamında açıklarken yereli geleneksel olarak tanımlamakta, gelenekselin karşısına da modernleşmeyi koymaktadır. Böylece modern ve geleneksel arasında yaşanan etkileşimin mutfak kültürlerinin dönüşümü üzerinde de etkili olacağı söylenmektedir. Yerel mutfaktaki bu dönüşüm küreselleşme ve yerelleşme gerilimiyle de ele alınmaktadır. Yerel ve küresel dinamiklerin etkileşiminin yerel mutfak kültürünü etkileyebileceği hatta bazen bu etkileşimin ortaya "küreyerel" (Glocal) olarak ifade edilen yeni yemekleri de çıkarabileceği belirtilmektedir (Mak vd. 2012). Tüm bu kronolojik etmenler ya da diyalektik ilişkiler yemek kültürünün şekillenmesini sosyolojik bağlamda açıklamaya çaba göstermektedir. Literatürde bu tür diyalektik ilişkilere ek olarak eski ve yeni sistem arasındaki farklılıkların tartışıldığı yorumlamalar da bulunur. Örneğin Beardsworth ve Keil (2011), yemek kültüründeki değişimi geleneksel ve modern gıda sistemleri kıyaslaması yoluyla gerçekleştirmektedir. Bu şekilde geleneksel sistemlerin üretim, dağıtım ve tüketim gibi çok

basit bir sürece sahip olduğunu belirtirken; modern sistemlerin daha karmaşık özelliklere sahip olduğunu izah eder. Bunlar kısaca uzmanlaşma, endüstrileşme, ticari pazar yapısı, fazla çeşitlilik sunma, uluslararası & küresel pazar nedeniyle kıtlığın neredeyse yok olması, yaşanan kıtlıkları ise çoğunlukla tedarikle ilgili değil, siyasi ve toplumsal kaynaklı olması biçiminde özetlenir.

Yemek kültürü ve küreselleşmenin etkisini inceleyen araştırmalara ek olarak küreselleşmenin bir sonucu olarak üretim bağlamında mekânın oluşumunu inceleyen araştırmalar da bulunmaktadır. Örneğin Edwars (2013) tarafından yapılan araştırma dışarıda yemek yemenin doğasını, daha açık bir şekilde, bir bütün halinde yiyecek içecek hizmetleri sektörünü anlamaya odaklanmaktadır. Çalışma öncelikle yiyecek içecek işletmelerini kar amaçlı/ticari işletmeler (asıl amacı yiyecek-içecek üretimi ve servisi olan; toplam deneyimin bir parçası olan; ek imkânlar sunan) ya da elzem/gerekli ikincil işletmeler (kamusal/kurumsal) olarak ikiye ayırmıştır. Bu işletmeler, (özellikle kar amaçlı/ticari işletmeler), sağlık yönünden kaygılara bağlı ortaya çıkan eğilimleri, yeni trendleri ve vergiler gibi devlet yaptırımlarını kabullenmek ve bunlarla baş etmek durumundadırlar. İşletmeler açısından dışarıda yemek yemek ticari ya da kurumsal bir anlam taşısa da tüketiciler için dışarıda yemek yemek, yemekten çok daha fazlasını ifade etmektedir. Buna göre dışarıda yemek yemek bir deneyimdir ve bu deneyimi yaratan bileşenler vardır; koşullar, zaman algılamaları, sosyal çevre ve fiziksel çevre. Koşullar yemeğin nerede, hangi şartlar altında ve hangi anlam yüklenerek tüketildiği ile ilgilidir. Zaman algılamaları ise 4 başlıktan oluşmaktadır; (1) yiyecek ve zaman uyumluluğu, (2) yemek tüketmek için sahip olunan zaman, (3) sırada bekleme ve (4) son yemek tüketiminden bu yana geçen zaman. Sosyal çevre bileşeni ise yemeğin yalnız ya da birlikte tüketilmesi, sosyal kolaylaştırıcı faktörler ve bunlar üzerine yapılan deneysel çalışmalar üzerinden anlaşılabilir. Fiziksel çevre çalışmada en çok önem atfedilen atmosfer ya da ambiyans olarak da anılabilecek bileşen ve faktördür. Masa ve oturma düzeni, müzik, koku ve dekor gibi bir restoranı oluşturan tüm unsurlara işaret etmektedir.

Üretim bağlamında Ritzer'in (2002) küreselleşmenin etkilerini dünyanın en büyük fast food zinciri üzerinden gösterdiği çalışmadan da bahsetmek gerekir. McDonaldslaşma olarak ifade edilen bu kavram, küreselleşmiş dünyada insanlara bilindik yiyeceklerin sunulduğu bir çevreyi sunmayı taahhüt etmektedir. Verimlilik, hesaplanabilirlik, kontrol edilebilirlik ve tahmin edilebilirlik şeklinde tanımlanan alt boyutlar, hem üretim hem de tüketimde kolaylığı sağlamaktadır. Verimlilik hem çalışan hem tüketici hem de yönetici açısından ele alınmıştır. Açlığı gidermede ve sistemli çalışmada en verimli yol olarak görülmektedir. Zaman tasarrufu, insanların yemek yemek için ne kadar vakit ayıracağı bu sistem ile hesap-

lanabilmektedir. Dolayısıyla insanlar bu sistemi hızlı ve ekonomik olarak görmektedir. Ayrıca dünyanın her tarafında standartlaştırılmış ürünlere ulaşmayı mümkün kılması sebebiyle tahmin edilebilmeyi sağlamaktadır. Bu sistemin avantajlarının yanı sıra dezavantajları da söylenmiştir. Üretimde kapasiteyi artırma, etkili kaynak kullanımı gibi avantajların yanı sıra tarımda, hayvancılıkta ve toprakta meydana getirdiği zararlar ile geri dönüşü zor olan sonuçlar doğurmaktadır. Ritzer (2002) bu sistemin faydalı ve zararlı yanlarını açıkça belirtmeye çalışmıştır. Eleştiriler rasyonelliğin irrasyonalitesi başlığı ile verilmiştir. Bu şekliyle Ritzer'in modelini sadece yemek olgusuna bağlamak haksızlık olacaktır. Ancak bu çalışma kapsamında Mcdonoldslaşma, üretim etkinliklerinde küreselleşmenin getirdiği bilinirliği vurgulamaktadır.

Üretim perspektifinin yanı sıra, yemek ve sosyoloji tüketim bağlamında da ilişkilendirilmektedir. Bu bağlam, kendi içinde alt boyutlara ayrılmaktadır. Yukarıda, Ritzer'in (2002) Mcdonaldslaşma konusunda değinilen küreselleşmenin yemek kültürünü bilindik kılma etkisinin karşıtı olan görüşler bu bağlamda sıklıkla dile getirilmektedir. Yiyecek korkusu olarak da adlandırılan bu olgu, insanların farklı bir kültüre ait yemeklere olan yaklaşımlarındaki çekingen durumu kavramsallaştırmaktadır. Sonuçta bir kültür için bilindik olan yiyecekler başka bir kültür için yenidir. Bu durumun hem bir çekim hem de engel olabileceğini ifade eden Cohen ve Avieli (2004) her bireyin yeni yiyeceklere olan yaklaşımlarının farklı düzeylerde olabileceğini ifade etmektedir. Bazı insanlar için yeni yemekler kolaylıkla deneyimleyebileceği şeyler olurken bazı insanlar için bir engel olarak görülmektedir. Bu durum da yiyecek korkusu olarak tanımlanmakta ve sosyolojide genellikle kültürle ilişkilendirilmektedir. Söz konusu korkunun nedeni hijyen, hasta olma endişesi ya da farklı kültürle yaşanan yabancı dil sorunları şeklinde özetlenmektedir. Choe ve Cho (2011) Güney Kore'de yiyecek korkusunu görgül olarak ele almışlardır. Araştırma bulguları katılımcıların çoğunluğunun yeni yemek tüketimine sağlık açısından yaklaştıklarını göstermektedir. Çin ve Amerikan yemeklerini daha bilindik ancak yağlı bulan katılımcılar bunun yerine daha az bilindik olmasına rağmen Akdeniz mutfağına sahip olduğundan daha sağlıklı olduğunu düşündükleri Yunan yemeklerini daha fazla tüketmek istediklerini belirtmişlerdir.

Yiyecek korkusuna ek olarak tüketilen yiyeceklerin simgesel yanı da yemek ve sosyoloji bağlamında irdelenmektedir. Yemeğin basit fizyolojik bir olgu olmadığı simgeselliğinin vurgulandığı araştırmalardan kolayca anlaşılır. Bu kapsamda Ogasawara'nın (1996) araştırma bulguları oldukça ilginç bulgular sunmaktadır. Söz konusu araştırma bulguları Japonya'da çikolatanın sevgililer günü kutlamalarında başrolde olduğunu göstermektedir. Japon çikolata şirketlerinin pazarlama ve reklam kampanyalarının

analiz edildiği araştırmada, çikolatanın Japon kültüründe sevgililer günü ile sembolik bir bağı olduğu görülmektedir. Araştırmanın devamında kültürel farklılıklar da test edilmiş, Amerikan ve Japon kültürlerinde çikolatanın anlamları anlaşılmıştır. Buna göre Japonların Amerikalılara kıyasla özellikle sevgililer günü gibi özel günlerde çikolata hediye etmeyi daha fazla tercih ettikleri anlaşılmıştır. Bu bulgular Japonlar için sevgililer gününde çikolatanın kadının gücünü ve erkeklerin kadınlara olan bağlılığını sembolize eden bir meta olduğunu göstermektedir. Heinz ve Lee'nin (1998) araştırmasında ise bu sembolik tutumun et üzerine yapıldığı görülmektedir. Amerika Birleşik Devletleri'nde et tüketiminin simgesel yanına odaklanan araştırma etin sadece bir besin öğesi olmadığı bunun yanında bir yemeğin en önemli parçası, bir gelenek ve erkeklik sembolü olarak görüldüğü ifade edilmektedir.

Bu farklılıklar sadece çikolata, et gibi belirli ürünlerde değil, aynı zamanda belirli kültürel, tarihsel ve genetik bağların şekillendirdiği ev yemeklerinde de görülmektedir. Bunlardan biri olan Moisio, Arnould ve Price'ın (2004) çalışması dışarda yemek yeme olgusunun çok gelişmiş olduğu Amerikan toplumunda ailelerin yemeğin birleştirici gücünden uzaklaştıkça bu kurumun nasıl değişip şekillendiğini kuşaksal bazda ortaya koymaktadır. Söz konusu araştırma ev yapımı yiyeceklerin bir aile kimliği oluşturduğunu, ev yapımı ile market ürünlerinin kişilere farklı duygular yaşattıklarını, yeniden sosyal inşayı etkilediğini ifade etmektedir. Buna ilaveten çalışma bazı marketlerin bu sembolik bağdan güç alarak ev yapımı ibaresini pazarlama aracı olarak kullanmaya başladıklarını göstermektedir. Ancak araştırma bulguları katılımcıların bu tür ibarelerden çok da memnun olmadıklarına; bu şekliyle ev yapımı tanımının çağdaş tüketimde hala sembolik önemini koruduğuna işaret etmektedir.

Yemek tüketimindeki bu farklılaşma sadece ürünlerin sembolizmiyle değil bu ürünlerin kimler tarafından tüketileceğiyle de ilişkilendirilmektedir. Yemek tüketiminde cinsiyetler arası farkların incelenmesi sosyolojinin üzerine eğildiği bir başka alandır. Bu alanda yapılan araştırmaların farklı cinsiyetlerin yemeğe yükledikleri anlamı, yiyecek ve sağlık ilişkisini inceledikleri söylenebilir. Sözgelimi Gough'un (2007) çalışması, cinsiyetlerin yemek konusunda belirli sınırlarının olduğunu göstermektedir. Buna göre kadınlar yemeklerle daha fazla ilişkilendirilmekte, bu durum da kadınların geleneksel olarak yıllar boyunca süren yiyecek malzemelerinin tedarik edilmesinden pişirilmesine kadar yemeğin neredeyse her aşamasından sorumlu olmalarıyla açıklanmaktadır. Böylelikle kadınlar yemek konusunda erkeklere nazaran daha sorumluluk sahibi bir role sahip olmaktadır. Aynı çalışmada diyet konusunun da cinsiyete göre farklılık gösterdiği söylenir. Buna göre erkekler diyet olgusunu kadınsı bulduklarından bu konuya mesafeli yaklaşmakta, diyet yapacaklarsa bile bunu

kaslı görünmek ve iyi hissetmek için kendi inandıkları ve amaçladıkları şekilde yapmayı tercih etmektedir. Bu araştırmada dile getirilen cinsiyetler bağlamındaki son ayrım ise et ile alakalıdır. Erkekler ve et arasında da resmi olmayan ama güçlü bir ilişki olduğunu düşünülmektedir. Bu durum erkeklerin meyve ve sebze gibi ürünler ile aralarında mesafe koymalarına neden olmaktadır. Diyet konusunu araştıran bir başka araştırmada Kerschke-Risch (2015), vegan beslenme tarzını ele almıştır. Araştırmaya katılanların büyük çoğunluğu (%80) kadındır. Vegan beslenmenin geçmiş yıllara nazaran daha kolay olduğunu ifade etmiş, veganlığı seçme nedenlerini de sağlık, iklim koruma gibi nedenlerle ilişkilendirmişlerdir. Bu şekliye araştırma bulguları sağlıklı beslenme bağlamında kadınların erkeklerden daha dikkatli olduklarını göstermektedir.

Tüketim bağlamında toplumsal sınıflandırmaların yapıldığı çalışmaları da görmek mümkündür. Bunlardan ilki her ne kadar bir bilim adamı olmasa da gastronomiyi bir bilim olarak görmek gerektiğini ifade eden ünlü Fransız yazar Brillat Savarin tarafından yapılmıştır. Savarine'e (2018) göre insanlar yemek tüketimlerine göre glouton, gourmand ve gurme olarak sınıflandırılabilir. Glouton yemek konusunda seçici olmayan insanları ifade eder. Gourmand iyi yemek peşinde olan ve tüketim konusunda pek ölçüsü olmayanları tanımlar. Gurme ise hem lezzet hem de miktar konusunda ölçülü davranabilen insanları betimler. Savarine'den günümüze kadar geçen süreçte yaşanan köklü toplumsal değişimler insanların yemekler özelinde yeniden toplumsal bir sınıflamaya yaşamasına olanak sunmaktadır. Bu kapsamda tüketicileri anlamaya odaklanan araştırmalar insanları ortak tutum ve davranışlara sahip gruplar şeklinde ele almakta ve insanları yemek tüketim biçimlerine göre iki gruba ayrılmaktadırlar. Bu gruplardan ilkini esnek, esnaf odaklı, içeriğe önem veren tipik postmodern tüketici oluştururken; diğer grubu popülariteye önem veren, McDonaldization fenomeni bireyler oluşturmaktadır (Johns ve Pine 2002).

Tüm bu araştırmalardan görüldüğü üzere üretim bağlamında yemek ve sosyoloji yemek kültürünün değişimi, dışarıda yemek yemenin doğası, mekânın üretimi ile McDonaldslaşmanın getirdiği yemeğin bilindik olma durumuna odaklanmaktadır. Tüketim konusu ise yemeğin sembolizmi, yemek ve cinsiyet ilişkisi, yiyecek korkusu ve tüketim temelli sınıflamalar üzerinde durur. Yukarıdaki gibi sade bir sınıflamada bile hem üretim hem de tüketimin alanına giren sosyolojik konular (örn: küreselleşmenin getirdiği yerel mutfak değişimlerine ek olarak insanların tüketim örüntülerindeki farklılaşmalar, sembolizm bağlamında yiyeceğin sembolizmi ile cinsiyet, milliyet gibi kişisel özellikler arasındaki girift ilişkiler) olabilmektedir. Bu nedenle bu araştırma bölümün sadeleştirme amacına da uygun biçimde yapılan araştırmaların yemek ve sosyoloji ilişkisinde her-

hangi bir gruplandırma yapmadan, araştırmanın odak noktası bağlamında açıklamayı amaçlamıştır.

YERLİ YAZINDA YEMEK SOSYOLOJİSİ ÇALIŞMALARI

Çalışmanın bu kısmı yerli yazındaki yemek sosyolojisi çalışmalarından oluşan bir derleme sunmaktadır. Bunu yaparken uluslararası yazında dikkat çeken konu başlıkları temel alınsa da anlam ve kavram kargaşasına düşmemek maksadıyla karmaşık bir sınıflandırmadan kaçınma kaygısı yaşamaktadır. Bu nedenle derlemede yer alan çalışmalar inceledikleri ana bağlamlar çerçevesinde gruplandırılarak tartışılmıştır.

Mutfak Kültürünün Dönüşümü

Mutfak kültürünün dönüşümü belirli bir bölgede hüküm süren yeme içme alışkanlıklarının, yemeklerin ve bunlara ilişkin davranışların çeşitli nedenlerle değişimini ifade eder. Bu kapsamda yapılan çalışmalar çoğunlukla küreselleşme ve teknolojinin baskın etkileri (Bekar ve Zağralı 2015; Gürhan 2017a), göçler gibi kalıcı (Akbaba ve Özel 2020) ya da turizm gibi geçici insan hareketliliğinin (Sağır 2020) mutfak kültürü üzerindeki olumsuz etkileri üzerinde durmuştur. Bu etkiler yöresel mutfak kültürünün ve otantizmin zarar görmesi (Açık ve Çakıroğlu 2018; Akbaba ve Özel 2020), yerel yemekler sunan mekânların bilindik lezzetlere doğru evirilmesi (Sağır 2020) şeklinde özetlenmektedir. Dahası televizyon programları aracılığı ile dolaşıma sokulan küresel kültür eklektik ve post modern bir yeme içme kültürünün ortaya çıkmasına neden olmakta (Tutar ve Durukan 2020); mutfak kültürünün yeniden inşasında neoliberalizmin etkisini vurgulanmaktadır (Hekimoğlu 2020a).

Bu etkiler bağlamında yerli yazında kahve örneği üzerinden çeşitli çalışmaların yapıldığı görülebilir. Kefeli'nin (2020) çalışması üçüncü nesil olarak tanımlanan yeni nesil kahvecilerde Türk kahvesinin sunumunda geleneksel yöntemlerden kaçınıldığını ifade etmektedir. Bu durum küreselleşmenin mutfak kültürü üzerindeki olumsuz etkilerine somut bir örnek oluşturmaktadır. Nitekim Fendal (2017) yerelleşme ve küreselleşme arasındaki diyalektik ilişkileri kahve kültürü üzerinden somutlaştırmakta; küresel kültürün izlerini Türk kahve kültürü ile olan etkileşimlerinde aramaktadır. Söz konusu araştırma bulguları, küresel ve yerel arasında simbiyotik bir ilişki olduğunu ortaya çıkarmıştır. Diğer bir ifadeyle yerelin küreseli, küreselin de yereli belirli ölçüde etkilediğini ifade etmektedir. Bu bulgulara benzer biçimde Kanık (2016) ise bu çift yönlü ilişkiyi bir Japon yemek programı olan Iron Şef üzerinden örneklendirmiştir. Ancak bu kapsamdaki çalışmaların geneli göz önünde bulundurulduğunda küresel kültürün olumsuz etkilerinin daha fazla vurgulandığı söylenebilir.

Tüketim Kalıpları ve Tüketime İlişkin Sınıflandırmalar

Bu boyut çoğunlukla küresel ve yerel kültür etkileşiminin tüketim üzerindeki izlerini sürmektedir. Kahve, fast food gibi çeşitli ürünler üzerinden yapılan bu incelemeler pek çok araştırma bulgularıyla somutlaştırılmıştır. Akarçay (2012) kahve tüketimini merkeze yerleştirdiği çalışmasında kahvecilerin küreyerel tüketim örüntülerine sahne olduklarını ifade eder. Aşık (2017) da bu kapsamda benzer konuları dile getirir. Her iki araştırma da Türk kahvesinin hala önemli bir kültürel unsur olduğunu kabul etmekle beraber küresel kahve markaları kahve tüketimini arttırırken, insanların kahve tüketim alışkanlıklarının değişmesine yol açmaktadır.

Alanyazında değişen tüketim kalıplarını kahve dışındaki ürünlerle de inceleyen çalışmalar bulunmaktadır. Bunlardan biri olan Umar'ın (2020) çalışması küresel ve yerel arasındaki gerilimin beslenme üzerindeki etkisini insanların tüketim konusunda ne yapacağını bilememe durumu içinde olmalarının yarattığı kargaşa ile açıklamaktadır.

Yukarıda kahve ve yemek örnekleri insanların somut tüketim örüntüleri hakkında bilgiler sunmaktadır. Buna ilaveten bazı çalışmalarda post modern tüketimin somut tüketimden daha fazlası olduğu belirtilmektedir. Bu somut olmayan tüketim en basit ifadeyle yemeklerin sosyal medya aracılığıyla paylaşılması şeklinde özetlenebilir. İletişim aracılığıyla yemeğe yapılan dijital vurgu insanların yeni tüketim alışkanlıklarının ortaya çıkmasına neden olmaktadır (Çaycı ve Aktaş 2018). Bu tüketim yemeği yemek olmaktan çıkaran bir tüketim nesnesi haline dönüştürmektedir. Böylece tüketim yemeğin somut yanı olan besin değerinden; soyut kısmı olan sunum, imaj, beğeni, takipçi gibi unsurlarla ilişkilendirilen farklı bir tüketim örüntüsüne dönüşmektedir (Şener 2014; Demirel ve Karanfiloğlu 2020). Şeşen ve Şıker'e (2019) göre bu yeni tüketim anlayışı bir ürünü tüketme değil de başkaları tarafından beğenilme ve takdir edilme çabalarına işaret etmektedir.

Belirli bir sınıfın tüketim örüntülerini anlama çabasıyla da tüketim olgusunu inceleyen araştırmaların yapıldığı görülür. Akarçay ve Suğur (2015) tarafından "kentsel tüketim kültürüne daha fazla eklemlenmiş olan kentli, seküler, eğitimli, profesyonel mesleklerde çalışan, üretken olmayan ve artı-değer yaratmayan, tüketimci" özelliklerle tanımlanan yeni orta sınıfın yerli yazında iki farklı tüketim boyutunda incelendikleri görülür. Bu tüketim boyutlarından ilkini fast food tüketim örüntüleri oluşturmaktadır. Araştırma bulguları söz konusu sınıfın bedensel kaygılardan ötürü fast food tüketiminden uzak durduklarını, fast food tüketseler bile, tüketim nedenlerinin ise zorunluluk ya da çocuklarının istekleri bağlamında gerçekleştiğini göstermektedir (Akarçay ve Suğur 2015). Bir başka araştırmada ise dışarıda yemek yeme pratikleri üzerinden yeni orta sınıfın

yemek tüketim örüntüleri ele alınmıştır. Bulgular yeni orta sınıfın yemek yeme nedenlerinin öğün bazlı değişim gösterdiğine işaret etmektedir. Öğle yemekleri onlar için sıradan bir rutini simgelerken; akşam yemekleri çoğunlukla sosyalleşme ve hedonizm gibi psikolojik motivasyonlarla gerçekleşmektedir (Akarçay 2016). Yemek tüketimlerine ilişkin bir başka sınıflandırma ise Hekimoğlu (2020b) tarafından "gündelik gurmeler" kavramıyla yapılmıştır. Söz konusu çalışma yemeğe yönelik özel ilgisi bulunduğu düşünülen insanların yemek yeme pratiklerini anlamaya odaklanmıştır. Araştırma bulguları yemek tercihlerinde din ce sosyal medyanın belirleyici olduğunu işaret etmekte; belirli bir gelir düzeyine sahip olmakta ve sağlıklı olma kaygısı taşımaktadırlar.

Yemeğin Sembolizmi

Yemek sosyolojisi yerli yazında yemeğin sembolizmi bağlamında da incelenir. Sembolizm, yemeğin fizyolojik bağlamı dışındaki anlamlarını ifade etmektedir. Bu aşamada yemek, beslenme bağlamı dışında kalan anlamlarıyla da anlaşılmaya çalışılır. Bunlardan ilki, yemeğin bir sosyal statü simgesi olarak görülmesidir. Bazı yiyecekler bazı toplumlarda statüyle ilişkilendirilir. Tam tersi bazı yiyecekler ise alt sınıflarla ilişkilendirilebilir. Bu durumu Beşirli (2011) Orta Asya Türk geleneklerinden örneklerle açıklamaktadır. Bir başka çalışmaya göre de yemek misafirperverliği göstermenin yanında maddi gücün önemli bir göstergesi olarak da görülmektedir (Abdürrezzak 2014).

Önemli bir statü simgesi olmasının yanında yemek, törensel bir unsur olarak da görülür (Erol ve Alaşhan 2020). Kız isteme merasimlerinde kahvenin rolü (Cengiz ve Lopar 2020) bu kısımda örneklendirilebilir. Yemek aynı zamanda var olmayı sembolize eder, bu anlamıyla ölümün zıttı olarak bilinir (Sağır 2014). Tüm bunlara ilaveten yemek, toplumsal birliği sağlaması, toplumsal ilişkileri güçlendirmesi (Sağır 2014; Çelik ve Aksoy 2017; Fidan ve Özcan 2019) açısından da sembolik anlamlara sahiptir. Örneğin çay içme kültürü insanlar arası iletişimi güçlendiren ve birliktelik vurgusu yapan milli bir içecek olarak görülür (Çalışır, Türkal, Türten, Kütükoğlu ve Özarslan 2019). Ekmek ise insanların doğru ve sağlıklı yaşamaları için içten bir saygı duydukları, bir nimet olarak niteledikleri bir ürün olarak bilinir (Samancı 2013).

Yemeğin bir kimlik unsuru işlevi görmesini de sembolizmle açıklamak mümkündür. Bir ülkeye ya da bölgeye ait yemeklerin o ülkenin çevresel ve kültürel özellikleriyle donanmış olması o ürüne bir kimlik kazandırır. Bu durum en iyi örneği ülkesel bağlamda yerli yazında da pek çok örneği sunulan Türk kahvesi olur. Bölgesel bağlamda ise Diker ve Deniz'in (2017) çalışmasında ayrıntılı sembolik yönünü yansıttıkları Kars yöresine ait kaz yemekleri olabilir.

Din ve Yemek İlişkisi

Yukarıda küreselleşme, teknoloji, neoliberalizm gibi çeşitli faktörler modernite bağlamında insanların değişen yemek yeme örüntüleri ile ilişkilendirilirken, dinler ve yemek ilişkisi bu denklemde geleneği temsil eder ve insanların inançları doğrultusunda neleri tüketip tüketmeyecekleri hususunda belirleyici bir role sahip olur. Bu alanda yerli yazında yapılan araştırmaların ilk bölümünü İslam dininin yemek kültürü üzerindeki etkisini inceleyen araştırmalar oluşturur. Bu kapsamda Tan'ın (2011) çalışması ikram, bir eğitim yeri ve farklı inanç gruplarının diyalog yeri olarak sofra gibi konularda İslam dinine uygun olarak yapılması gerekenleri ifade eder. Gürhan'ın (2017b) çalışması ise yemeğin üretiminden tüketimine dinin rolü üzerinde durmuştur. Söz konusu rolleri altı farklı sınıfta açıklayan araştırma dinin kimlik oluşumuna, beslenme şekillerine, kurban ve sadaka gibi ritüellere, bazı besinlere kutsallık atfederek simgeleştirmeye, sofra adabına ve üretim süreçlerine etki ettiğini ifade etmektedir.

Yerli yazında Alevi inanç kültürünün yemekle olan bağlarını irdeleyen araştırmalara da rastlanır. Alevi Bektaşi kültüründe lokma ritüelini ele alan çalışmalarında Ersal ve Görgülü (2017), yemek ritüel, inanç ve pratiklerini incelemişlerdir. Bir başka araştırmada ise Özdemir (2018) Alevi Bektaşi kültüründe "lokma" geleneğinin izlerini sürmüştür. Bu çalışmalara ek olarak Tosun (2014) tasavvuf kültüründe sofra konusunu ele almış ve "az yeme" vurgusu bağlamında yemek tüketimini incelemiştir.

Yerli yazın sadece İslam dini ve yemek konusuna ilişkin çalışmalar yapmamıştır. Beşirli'nin (2012) çalışması din ve yemek olgusunu İslam dini dışında Hristiyanlık, Musevilik, Şintoizm gibi farklı inançlar bağlamında ele almış. Dinlerin yemek kültürleri üzerindeki etkisini somut örneklerle sunmuştur. Bu araştırmaların bulgularından hareketle dinlerin getirdikleri kurallarla yemek kültürüne bir kimlik kazandırdığı söylenebilir.

Yemek ve Cinsiyet Yakıştırmaları ile Cinsiyet Temelli Mekân Üretimi

Yemek olgusu bazı durumlarda cinsiyetlerle de ilişkilendirilir. Bu kapsamda bazı besin türleri kadın ya da erkeklerle özdeşleştirilir (Tunçay Son ve Bulut 2016). Yemekler kadınlar ya da erkeklerin daha fazla tüketmeleri üzerinden bir cinsiyet kazanabilirler (Sevindik 2017). Çok bilindik bir örnekten gitmek gerekirse et yemek erillikle (Tunçay Son ve Bulut 2016; Çarpar 2020); sebze ya da tatlı ağırlıklı beslenmek ise dişil olmakla (Tunçay Son ve Bulut 2016; Sevindik 2017) yaftalanır. Öyle ki kadınların bedensel endişeleri onların yemek tüketim pratiklerini etkilemekte, bu durum ise zamanla onlara belirli yiyecekler ya da beslenme şekilleri üzerinden bir kimlik kazandırmaktadır (Dedeoğlu ve Savaşçı (2015).

Cinsiyet temelli bu tür yakıştırmaların yanında mekân üretimi konusunun da cinsiyet ve yemekle ilişkilendirildiği görülür. Bu çalışmalardan bir bölümü feminist bir bakış açısıyla kadının yerinin ev işleri, eş ve çocuklarla sınırlandırılmasını ve cinsiyet rollerindeki ataerkil baskınlıktan dolayı ikinci plana itilmesini ve mutfakla bağdaştırılmalarına dikkat çeker (Nahya 2017; Hülür ve Çat 2018).

Yerli yazında bu görüşün tersi olarak mutfağı kadınların alanı olarak gören ve burada kurduğu tahakkümle kendine bir statü belirlediğine dair görüşlere de rastlanır. Örneğin İnce (2015) mutfağı kadınların hakimiyet alanı olarak tanımlar. Abdürrezzak ise (2014) yemeğin kadın tarafından hazırlanmasının kadının hakimiyet sınırlarını belirlediği ve ona statü olarak üstünlük sağladığını vurgular. Kurtoğlu'na (2019) göre ise kadın kimliği mutfak üzerine inşa edilmesi gereken bir konudur.

Mutfakların kadınlarla ilişkilendirilmesine benzer bir durum kahvehaneler ve erkekler açısından da geçerlidir. Kahvehaneler eril tahakkümün sürdüğü mekânlar olarak bilinir. Buna göre erkekler kahvehaneleri rüştlerini ispatlayacakları yerler olarak görürler ve bazı kadınların mutfakları sahiplendikleri gibi sahiplenirler (Kanbir 2018).

SONUÇ

Yemek, önceleri her ne kadar farklı disiplinlerle ilişkilendirilse de son yıllarda sosyolojinin de ilgilendiği bir konu olmuştur (Beardsworth and Keil 2011). Gelişen bu ilgiden hareketle uluslararası yazında başta üretim ve tüketim olmak üzere çeşitli boyutlarla ele alınmıştır. Bu araştırma ise yemek sosyolojisini yerli yazındaki araştırmaların bulguları yardımıyla incelemiş; bu doğrultuda yemek ve sosyoloji ilişkisine bütüncül bir bakış sunmayı amaçlamıştır. Bunu yaparken de herhangi bir bağlama bağlı kalmadan kendi sınıflandırmasını yapma yolunu tercih etmiştir. Bu sayede yerli yazından derlenen özgün bir eser sunmayı hedeflemiştir. Yapılan derlemeye ilişkin açıklamalar Tablo 1'de görülmektedir.

Tablo 1. Yerli Yazında Yemek Sosyolojisi Üzerine Yapılan Araştırmalar

Çalışmaların Bağlamı	**Çalışmaların Vurguladığı Temel Noktalar**
Mutfak Kültürünün Dönüşümü	Çeşitli etmenlerle mutfak kültüründe meydana gelen değişimlerin küreselleşme ve yerelleşme bağlamında irdelenmesi.
Tüketim Kalıpları ve Tüketime İlişkin Sınıflandırmalar	Küreselleşme ve yerelleşme arasındaki etkileşimin insanların yemek tüketim pratikleri üzerindeki etkisi,
	Teknolojinin gelişimiyle hareketlenen yeni tüketim hareketleri (sosyal medyada yemek tüketimi),
	Belirli bir kitleye ilişkin tüketim örüntüleri.

Yemeğin Sembolizmi	Statü simgesi olarak yemek,
	Yemek ritüelleri,
	Yemeğin bütünleştirici gücü,
	Bir kimlik unsuru olarak yemek.
Din ve Yemek İlişkisi	Geleneğin muhafazası bağlamında yemek
Yemek ve Cinsiyet Yakıştırmaları ile Cinsiyet Temelli Mekân Üretimi	Cinsiyetler bağlamında yemek ayrımı,
	Mekânın ve statünün cinsiyetler bağlamında anlamlandırılması.

Kaynak: Yazar tarafından yukarıdaki araştırma bulgularından derlenerek hazırlanmıştır.

Bu çalışma kapsamında yerli yazında incelenen araştırmaların beş temel boyutta on bir farklı konuyu vurguladığı söylenebilir. Bu boyutlardan ikisi modernizmin etkileri ile mutfak kültüründeki dönüşüm ve bu dönüşümün neden olduğu yeni tüketim kalıplarını incelemektedir. Dolayısıyla bu araştırmaların küreselleşmenin neden olduğu dış etkilerin yansımalarının anlaşılmaya çalışıldığı araştırmalar oldukları söylenebilir.

Diğer yandan sembolizm, din ve cinsiyet bağlamında yapılan araştırmaların ise yemek ve sosyoloji ilişkisine korumacı ve gelenekselci bir paradigmadan yaklaştıkları ifade edilebilir. Bu araştırmalar ulusal ya da dini yemek kültürünün önemi, yemeğin sembolize ettiği şeyler ile cinsiyetler ve yemek konularını gelenekselci bir perspektiften ele almışlardır. Ancak yemek ve sosyoloji ilişkisine modern ya da geleneksel bağlamda yaklaşsalar da inceledikleri konular bağlamında yemeğin farklı yönlerini ortaya çıkararak yemek ve sosyoloji ilişkisine önemli katkı sunmuşlardır.

Söz konusu araştırmaların bulguları küresel kültürün ortaya çıkardığı küreyerel mutfak kültürlerini, bu mutfak kültürlerinde meydana gelen tüketim örüntülerini ayrıntılı olarak ortaya koymuştur. Özellikle bu tüketim örüntüleri içinde fiziksel olmayan, teknolojinin etkisiyle beğeni ve paylaşım amaçlı ifa edilen yemek tüketim davranışları tüketimin oldukça yeni ve ilgi çekici bir yanını oluşturmaktadır. Bu aşamada uluslararası yazında sıkça görülen ancak yerli yazında rastlanamayan bir konu da yiyecek korkusu konusu olmuştur. Uluslararası yazında hepçil ikilemi (omnivore's dilemma) (Beardsworth and Keil 2011) ve yiyecek korkusu (food neophobia) (Cohen ve Avieli 2004) şeklinde ifade edilen bu konulara yerli yazında fazla ilgi gösterilmediği görülmektedir. Ancak bu konuların yerli yazında daha çok gastronomi ve turizm ilişkisi kapsamında ele alındığına tanık olunmaktadır (Birdir, İflazoğlu ve Birdir 2019; Işın ve Ünlüönen 2020; Yiğit ve Doğdubay 2020). Yemek tüketiminde belirli sınıfların yemek tüketim örüntülerinin anlaşılmasını temel alan araştırmaların uluslararası yazındaki araştırmalarla benzerlik gösterdikleri, söz konusu araştırmalarda modernizmin etkilerinin anlaşılmaya çalışıldığı görülmektedir.

Uluslararası yazında ifade edilen et ve erkeklik ilişkisi, vegan/vejetaryen beslenme ve dişil olma durumu arasında kültürel olarak benzerlikler bulunduğu söylenebilir. Aynı zamanda bu benzerlikler cinsiyetler üzerinden mekân tasarımı ve statü sağlama konularında da görülebilir.

Araştırma, yerli yazında yemek ve sosyoloji ilişkilerinin izlerini süren derleme bir çalışmadır. Bu şekliyle ortaya koyduğu bilgiler öncül çalışma bulgularından elde edilmiştir. Bu durum, bu çalışmanın bir eksikliği olarak görülse de araştırma yerli yazında ulaşabildiği tüm kaynaklardan elde ettiği bulgular yardımıyla yemek sosyolojisi konusuna bütüncül bir bakış sunmayı hedeflemiştir. Bu kapsamda çalışma, gelecek araştırmalar için çeşitli öneriler sunmaktadır. Bu önerilerden ilki küresel/küreyerel mutfak kültürü ve bu kültürün ürünlerine karşı yiyecek korkusu konusunun üzerinde durulması gereken bir konu olduğudur. Bir diğer öneri ise mutfak kültürünü değiştirecek faktörlerin bütüncül bir bakış açısıyla ele alındığı görgül araştırmaların yapılmasını yönünde olacaktır.

KAYNAKÇA

Abdurrezzak, A. O. (2014). İşlevsel Teori Bağlamında Yemek Kültürünün İletişimsel Yönü. *Electronic Turkish Studies*, *9*(11), 1-16.

Açık, M. & Çakıroğlu, F. P. (2018). Sivas Mutfak Kültürü Ve Yöresel Yemeklerin Pişirilme Durumu, Social Sciences Studies Journal (SSSJournal), Vol:4 Issue:21 pp:3287-3296.

Akarçay, E . (2014). Kâh Kahvehane Kâh Café: Küreselleşen Eskişehir'de Kahve Tüketimi Üzerine Kuramsal Bir Giriş. Galatasaray Üniversitesi İletişim Dergisi, Özel Sayı: 2 (Aynalı Labirent: Küreselleşen Kentte Tüketim), 181-202.

Akarçay E. Suğur N. (2015). "Dışarıda Yemek: Eskişehir'de Yeni Orta Sınıfın Fast-Food Yeme-İçme Örüntüleri" Sosyoloji Araştırmaları Dergisi / Journal of Sociological Research Cilt:18 Sayı:1 (Nisan 2015) : 1-29.

Akbaba, M. & Özel, G. (2020). Kilis İli Yöresel Yemeklerinde Suriye Göçünün Gölgesi, Journal of Tourism and Gastronomy Studies, 2020, 8 (2), 971-982.

Akşit Aşık, N. (2017). Değişen Kahve Tüketim Alışkanlıkları ve Türk Kahvesi Üzerine Bir Araştırma. Journal of Tourism and Gastronomy Studies 5/4 (2017) 310-325.

Beardsworth, A., & Keil, T. (2011). Yemek ve toplum çalışmasına bir davet: yemek sosyolojisi. Çev. A. Dede). Ankara: Phoenix Yayınları.

Bekar, A., & Zağralı, E. (2015). The effects of Turkish food culture and technological developments on the food culture. Journal of Tourism Theory and Research, 1(1), 40-48.

Bessière, J. (1998). Local development and heritage: traditional food and cuisine as tourist attractions in rural areas. Sociologia ruralis, 38(1), 21-34.

Beşirli, H. (2012). Yemek Sosyolojisi. Yiyeceklere ve Mutfağa Sosyolojik Bir Bakış, Phoenix, 1-184.

Beşirli, H. (2011). Türk kültüründe güç, iktidar, itaat ve sadakatin yemek sembolizmi esasında değerlendirilmesi. Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, (58).

Birdir, S. S., İflazoğlu, N., & Birdir, K. (2019). Turist Rehberi Adaylarında Yeni Yiyecek Deneme Korkusu (Neophobia). Gastroia: Journal of Gastronomy And Travel Research, 3(4), 551-561.

Brillat-Savarin, J. A. (2018). Lezzetin fizyolojisi ya da yüce mutfak üzerine düşünceler. Çev. Heval Bucak), Oğlak Yayıncılık, İstanbul.

Çalışır, G., Türkal, İ., Türten, B., Kütükoğlu, E., & Özarslan, C. (2019). Çay İçme Kültürünün Kişilerarası İletişime Katkısı. Mavi Atlas, 7(2), 54-87.

Cengiz, A. K., & Lopar, E. B. (2020). Tüketim ve Beslenme Antropolojisinin Bakışıyla Prizren'de Kahve ve Türk Kahvesi İçme Kültürü. Milli Folklor, 16(126), 210-222.

Choe, J. Y., & Cho, M. S. (2011). Food neophobia and willingness to try non-traditional foods for Koreans. Food Quality and Preference, 22(7), 671-677.

Cohen, E., & Avieli, N. (2004). Food in tourism: Attraction and impediment. Annals of tourism Research, 31(4), 755-778.

Çarpar, M. C. (2020). Beslenme, Kimlik ve Erkeklik: Et Yemenin Sosyolojisi. İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi, 40(1), 249-277.

Çaycı, A. E., & Aktaş, C. (2018). Dijitalden Tatmak: Yemeğin "Yeni" Gastro Mekânlardaki Seyirlik Gösterisinin Kültürel Yansımaları. TRT Akademi, 3(6), 710-727.

Çelik, M. & Aksoy, M. (2017). Journal of Recreation and Tourism Research, 4 (Special Issue 1), 136-144.

Dedeoğlu, A. Ö., & Savaşçı, İ. (2005). Tüketim Kültüründe Beden Güzelliği Ve Yemek Yeme Arzuları: Kadınların Tüketim Pratiklerine Yansıması. *Ege Akademik Bakış Dergisi*, *5*(1), 77-87.

Demirel, G., & Karanfiloğlu, M. (2020). Sosyal Medyada Yemek Fotoğraflarının Kimlik İnşası Bağlamında Tüketimi: Instagram Örneği. *Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi,* (34), 236-259.

Diker, O., & Deniz, T. (2017). Kars kültürel ve gastonomik kimliğinde kaz. Eastern Geographical Review, 22(38).

Edwards, J. S. (2013). The foodservice industry: Eating out is more than just a meal. *Food Quality and Preference,* 27(2), 223-229.

Erol, G. & Alaşhan, A. (2020) Özel Günlerdeki Geleneksel Yemek Anlayışının Gastronomi Açısından Değerlendirilmesi: Ürgüp Örneği. Turkish Studies - Social, 15(8), 3521-3538.https://dx.doi.org/10.47356/TurkishStudies.47496

Ersal, M., & Görgülü, E. D. (2017). Yemekten ritüel yaratmak: alevi inanç sisteminde yemek kültü. Journal of Alevism-Bektashism Studies, (16), 139-200.

Fendal, D. (2014). Türkiye'deki Kahve ve Mutfak Kültürünün Dönüşümü Üzerinden Küreselleşme Sürecinde Küresel ve Yerel Kültürün Etkileşim ve Eklemlenişi. Galatasaray Üniversitesi İletişim Dergisi , Özel Sayı: 2 (Aynalı Labirent: Küreselleşen Kentte Tüketim) , 147-180 . Retrieved from http://iletisimdergisi.gsu.edu.tr/tr/pub/issue/7382/96648

Fidan, S. & Özcan, F. (2019). Gastronomi kenti Gaziantep'te özel gün yemekleri üzerine bir araştırma. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt: 12 Sayı: 67, 65-80.

Gough, B. (2007). 'Real men don't diet': An analysis of contemporary newspaper representations of men, food and health. Social science & medicine, 64(2), 326-337.

Gürhan, N. (2017a). Toplumsal Değişme Ve Yemek Kültürü Üzerine Sosyolojik Bir Çözümleme: Mardin Örneği, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt: 10 Sayı: 54, 561-570.

Gürhan, N. (2017b). Yemek ve Din: Yemeğin Dini Simgesel Anlamları Üzerine Bir İnceleme. Itobiad: Journal of the Human & Social Science Researches, 6(2).

Hall, M., & Mitchell, R. (2002). Tourism as a force for gastronomic globalization and localization. Tourism and gastronomy, 71-90.

Heinz, B., & Lee, R. (1998). Getting down to the meat: The symbolic construction of meat consumption. Communication Studies, 49(1), 86-99.

Hekimoğlu, G . (2020). MasterChef'e Sosyolojik Bakış: Türkiye Örneği. İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, 9 (5), 3500-3519. Retrieved from http://www.itobiad.com/tr/pub/issue/57287/746798

Hekimoğlu, G. (2020b). Yemek Sosyolojisinin Perspektifinden Gündelik Gurmeler: Batman Örneği Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt: 13, Sayı: 71, 587-599.

Hülür, A. Banu; Kalafat Çat, Arzu (2018) Gıda reklamlarında kadının temsili. Abant Kültürel Araştırmalar Dergisi, 3(6): 1-12.

Işın, A., & Ünlüönen, K. (2020). Yerel Yiyecek Tüketiminde Gıda Korkusu ve Kültürün Moderatör Etkisi: Yabancı Turistler Üzerine Bir Araştırma. Journal of Yasar University, 15(59).

İnce, Ş. (2015). İki kadın bir mutfak: kadınlararası iktidar ilişkileri. Moment Dergi, 2(2), 135-156.

Johns, N., & Pine, R. (2002). Consumer behaviour in the food service industry: a review. International Journal of Hospitality Management, 21(2), 119-134.

Kanbir, F. (2018). Cinsiyetçi Sosyalleşme Mekânları: Siirt Kent Kahvehaneleri Örneği. *Journal of International Social Research*, *11*(60).

Kanık, İ. (2016). Küreselleşme Sürecinde Kültürel Melezleşme Örneği Olarak Yemek Kanalları ve Programları. Folklor/Edebiyat, 22(86), 237-258.

Kefeli, E, Şahin, Ö, Yarmacı, N. (2020). Üçüncü Nesil Kahve İşletmelerinde Türk Kahvesinin Yeri: İstanbul Örneği. Uluslararası Batı Karadeniz Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi, 4(2), 130-147. https://doi.org/10.46452/baksoder.741837

Kerschke-Risch, P. (2015). Vegan diet: motives, approach and duration. Initial results of a quantitative sociological study. Ernahrungs Umschau, 62(6), 98-103.

Kurtoğlu, A. Yemek Temalı Web Günlüklerinde İslami Kadın Kimliğinin İnşası: Cahide Sultan, Akdeniz Kadın Çalışmaları ve Toplumsal Cinsiyet Dergisi, 2(1-Akdeniz Kadın Çalışmaları ve Toplumsal Cinsiyet Dergisi), 93-117.

Mak, A. H., Lumbers, M., & Eves, A. (2012). Globalisation and food consumption in tourism. Annals of tourism research, 39(1), 171-196.

Moisio, R., Arnould, E. J., & Price, L. L. (2004). Between mothers and markets: Constructing family identity through homemade food. Journal of consumer culture, 4(3), 361-384.

Murcott, A. (1983). Sociology of food and eating. Gower.

Nahya, Z. N. (2017). Toplumsal Cinsiyet Ve Beslenme: Toplumun Sofrasında Kadınlıklar Ve Erkeklikler, Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, Yıl: 5, Sayı: 50, Temmuz 2017, s. 24-36.

Ogasawara, Y. (1996). Meanings of chocolate: Power and gender in Valentine's gift giving. International Journal of Japanese Sociology, 5(1), 41-66.

Özdemir, C. (2018). Alevi-Bektaşi Kültüründe "Lokma" Geleneği. IV. Uluslararası Alevilik Ve Bektaşilik Sempozyumu (18-20 Ekim 2018 Ankara) Bildiriler Kitabı, 247-264.

Ritzer, G. (2002). An introduction to McDonaldization. McDonaldization: The Reader, 2, 4-25.

Sağır, A. (2012). Bir Yemek Sosyolojisi Denemesi Örneği Olarak Tokat Mutfağı. Electronic Turkish Studies, 7(4).

Sağır, A. (2016). Ölüm Sosyolojisi Bağlamında Yemek, Cenaze Ve Ölümün Sofra Pratikleri Üzerine. Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi, 20(1), 1-20.

Sağır, A. (2020). Yeni Bir Yaklaşım Önerisi: Katmanlaşma Teorisi Bağlamında Yemeğin Sosyolojik İzdüşümleri (Karabük Örneği). İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi, 40(1), 309-338.

Samancı, Ö. (2013). Osmanlı Kültüründe Ekmeğin Simgesel Anlamları, Yemek ve Kültür, Sayı 32, 72-77.

Sevindik, A. (2017). Türk Halk Kültüründe Yemek ve Cinsiyet İlişkisi. Dede Korkut Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi, 6/ 13, s. 611-637.

Sobal, J., McIntosh, W. A., & Whit, W. (1993). Teaching the sociology of food, eating, and nutrition. Teaching Sociology, 50-59.

Şener, N. (2014). Sosyal Medyada Günün Menüsü: Sosyal Medyada "Paylaşılan" Yemek Fotoğrafları Üzerine Bir Değerlendirme. Erciyes İletişim Dergisi, 3(3).

Şeşen, E. & Şıker, P. (2019). "Kahvehaneden Starbucks'a: Gösterişçi Tüketimden Gösterişçi Sıradanlığa", International Social Sciences Studies Journal, 5(38): 3345-3356.

Tan, Z. (2011). Kur'ân-I Kerîm'in Sofra Kültürümüze Kattığı Değerler, Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, cilt 13, sayı 2, 229-272.

Tosun, N. (2004). Tasavvuf Kültüründe Tekke Yemekleri, Tasavvuf: İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi, 123-135.

Tunçay Son, G. Y. & Bulut, M. (2016). Yaşam tarzı olarak vegan ve vejetaryenlik. Journal of Human Sciences, 13(1), 830-843.

Tutar, C. ve Durukan, D. (2020). Gastronomi kültürünün inşası ve dönüşümünde televizyon: Masterchef Türkiye ve The Taste Türkiye programları örneği. İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi, 40, 339–364. https://doi.org/10.26650/SJ.2020.40.1.0032

Umar, E. K. Neoliberal Küreselleşme Bağlamında Oltu'da Sağlığın Değişen Anlamı ve Beslenme Kültürü. Oltu Beşeri ve Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi, 1(1), 35-56.

Ward, P., Coveney, J., & Henderson, J. (2010). A sociology of food and eating: Why now?.

Yiğit, S., & Doğdubay, M. (2020). Tüketicilerin Yiyecekte Yenilik Korkusu Düzeyleri Üzerine Bir Araştırma. Gastroia: Journal of Gastronomy And Travel Research, 4(1), 1-16.

Bölüm 5

TELEVİZYON PROGRAMLARI VE FİLMLERİN TURİZM SEKTÖRÜNE ETKİSİ

***Hakan AKYURT*[1]**

***Cemre Sümeyye GÖKTAŞ*[2]**

1 Doç. Dr. Giresun Üniversitesi, Bulancak KK Uygulamalı Bilimler Yüksekokulu, Turizm İşletmeciliği Bölümü, hakan.akyurt@giresun.edu.tr, Orcid ID: 0000-0002-6522-684X

2 Yüksek Lisans Öğrencisi, Giresun Üniversitesi, Ekoturizm Rehberliği Bölümü, cemregoktas@yahoo.com, Orcid ID: 0000-0002-9512-8802

Giriş

Teknoloji ve iletişim çağının gelişmesi ile birlikte insanların televizyon ve diğer sosyal iletişim araçlarına sahip olma imkanı artmıştır. Bu durumun sonucu olarak televizyon izlenme oranlarının arttığı bilinmektedir. Özellikle son bir yıldır devam eden küresel salgın nedeni ile insanların evlerinde daha çok vakit geçirmeleri nedeni ile televizyon programlarının izlenme oranları da artmıştır. Her insanın kendi zevk ve tercihlerine bağlı olarak farklı özellikteki dizi, belgesel, film, yarışma, spor veya diğer türlerdeki televizyon programlarına ilgi duyduğu görülmektedir. Bu durumun sonucu olarak, televizyon programlarında gösterilen reklamların ve destinasyonların kitleler üzerinde etkisinin olduğunu düşünmek yanlış olmayacaktır. İnsanlar, izledikleri programlar arasında yayınlanan reklamlar ile satın alma davranışlarına yönlendirmeye çalışılmaktadır. Kitlelere ulaşmanın en kolay yolu olan ve önemli bir pazarlama aracı olan televizyon, günümüz satın alma davranışlarında etkili olan en önemli araçlardan biri konumundadır.

Bu kapsamda, konuyu turizm sektörü açısından değerlendirildiğimizde, turizm ile ilgili olan veya olmayan televizyon dizilerinin, filmlerinin veya gastronomi programları gibi diğer programlarının turizmin talebi ile doğrudan ilişkisinin varlığı söz konusudur. İnsanların bilinç altına yerleştirilmeye çalışılan bazı unsurların televizyon aracılığı ile yapılması hem pazarlama maliyetleri hem de kitlelere ulaşma açısından çok daha etkili olduğu bilinmektedir. Maliyet ve tanıtım açısından televizyon programlarının turizmin talebini arttırma amaçlı olarak kullanılması yeni bir durum olmamakla birlikte, son yıllarda bu konuda insanların tatil kararlarını etkilemek amacı ile daha fazla çalışma yapıldığı da kuşkusuzdur.

İnsanların bir filmde veya dizi de yer alan destinasyonları merak etmesi halinde o destinasyonları merak edeceği ve tatil planlamaları içinde olacağı geçmişteki film ve diziler üzerindeki araştırmalarda yer verilmiştir. Bu konudaki çalışmalar, dizi veya filmlerin çekildiği destinasyonların, bu dizi ve filmler çekilmeden önceki turistik talebine göre ciddi artışlara neden olduğunu ortaya koymaktadır. Çalışmanın ilerleyen bölümlerinde, dizi ve filmlerin turistik talebe yönelik olarak örnekleri ortaya konulacaktır. Bununla birlikte, son dönemlerde turizmde değeri artarak önemli bir yer edinen gastronomi turizmine yönelik olarak televizyon programlarının arttığı da belirlenen durumlardan biridir. İnsanların yemek yeme ve farklı tatlar arama amaçlı olarak farklı ülkelere seyahat ettikleri ve bu durumun her geçen yıl daha da artan bir turistik talep yarattığı görülmektedir. Gastronomi üzerine yapılan programlar ile kültürel değerlerin ortaya konularak, destinasyonların özelliklerinin arttırılmaya çalışıldığı ve de hem geçmişten gelen yemek kültürlerinin yaşatılmasına hem de destinasyonların ön plana çıkarılmasına yönelik programlar amaçlanmaktadır.

Yapılmış olan bu çalışma ile günümüz turizm talebine etki eden en önemli unsurlardan biri olan televizyon programlarının turizm sektörüne yansımaları ortaya konulmaya çalışılmıştır. Televizyon program türleri ele alınarak, turizm açısından önemi vurgulanmaya çalışılarak, turistik talebi arttırmak amaçlı olarak televizyon programlarının nasıl kullanılması gerektiği üzerinde öneriler sunulacaktır. Günümüz küresel salgını gibi olumsuz etkenlerin turizme katılma oranını düşürmesine rağmen, insanların televizyon programlarında gördükleri yerleri gezmek veya gastronomik ürünleri tatmak amaçlı olarak ilk fırsatta turizm faaliyetine katılmak isteyeceği şüphesizdir. Bu tur küresel olumsuzlukların gelecekte de olacağı ihtimaline karşın, insanların turizm bilincini arttırmak ve tanıtım faaliyetlerini daha uygun fiyatlarla yapmak amaçlı olarak televizyon programlarının turizm üzerinde olumlu etkiler oluşturacağı her zaman mümkündür. Bu nedenle, bir turizm destinasyonunun sürdürülebilirliği açısından televizyon programları önemli bir kitlesel araç olarak önemli olacaktır.

Televizyon Programlarının Etkisi

Konunun anlaşılması ve daha iyi algılarda yer edinmesi bakımından kısaca televizyon programlarının insanlar üzerinde genel etkilerinden bahsetmek uygun olacaktır. Televizyon programlarının kitlesel olarak geçmişten günümüze tarihsel yapısının incelenmesinden ziyade, genel olarak insanların üzerindeki etkilerinin neler olduğu konusunda üzerinde durmak gerekmektedir. Televizyon programcılığı, tarihi ve gelişim süreci farklı bir bilim dalının temel konusu olduğundan, insanlar üzerinde yarattığı psikolojik etkiler üzerinde durmak, çalışmanın konu bütünlüğü açısından gereklidir.

Teknolojinin gelişimi ile birlikte kendini sürekli olarak yenileyen bir sektör olarak televizyon sektörü, insanların temel olarak boş zamanlarını değerlendirme ve eğlence amaçlı olarak programlar sunmaktadır. Ayrıca, insanların bilgi edinmelerini, farklı kültürel yapıları görmelerini ve de birçok alanda görsel ve işitsel olarak zaman geçirmelerini hedefleyen bir araç olarak kabul edilmektedir. Televizyon programlarının diğer amaçlarından biri de insanların tüketimine yönelik olarak çalışmalar yapmasıdır (Torlak, 2010: 50). Televizyon programlarının ağırlıklı olarak, dizi, film, yarışma programları ve magazin programları ile izleyicilerine tüketime yönelik mesajlar verdiği ve de satın alacakları ürünler ile hayatlarını kolaylaştıracakları konusunda ikna edici yayınlar hazırladıkları bilinmektedir (Ceylan,2012: 47).

Televizyon programlarının insanların psikolojik olarak etkileme çabası olduğu açıkça görülmektedir. Amaç, programların izlenme oranının artması ile birlikte sürekli olması taşımakta olsa da, her program içinde insanların satın alma davranışlarına etki eden unsurlar gizli ya da açık

şekilde bulunmaktadır. Bu programlar içinde açık olarak yasal sınırlar içerisinde yer verilen reklamalar ile insanların satın alma davranışlarına yönelik faaliyetler gerçekleştirilmektedir. Bununla birlikte, programlar içinde gizli ürün yerleştirmeler, mesajlar ve özendirici simgeler ile insanların algılarında yer almasını hedefledikleri durumlar söz konusudur. Hem programların sürdürülebilir bir hale gelmesi hem de kar elde etmek amaçlı olarak, televizyon programlarında insanları satın almaya yönelten kalıpların kullanılması öncelik taşımaktadır.

Televizyon programlarında gerek dizi ve filmlerde gerekse yayınlanan reklamlar içerisinde toplum içerisinde ünlü olan insanların kullanımı ile etkilemeye çalışma söz konusudur. Örneğin, bir dizi içindeki başrol oyuncusunun kıyafeti, spor yıldızının kullandığı ürün gibi belirleyici insanların kullanılması doğal bir satın alma davranışına yöneltme durumudur. İnsanların kendi hayatlarının dışındaki insanlar ile özendirme veya heveslendirme yolu ile tüketime yönelik olarak davranışlar sergilemesi hedeflenmektedir. Doyumsuzluk ve buna bağlı olarak daha fazla ürün ya da hizmet satmak amaçlı olarak televizyon programlarının insanlar üzerindeki bu hedefleri her ne kadar etik dışı olarak görülse bile, doğal bir televizyon pazarlama taktiği olarak hayatlarımıza yerleşmiştir (Şentürk, 2008: 225).

Bilinçli olarak televizyon programlarını izlemeyen insanlar için televizyon programları israfa ve gereksiz tüketime yol açabilecek olumsuz etkilere sahiptir. Bununla birlikte, akılcı şekilde bu programları takip eden insanlar için teknolojinin takip edilmesi ve yenilikler hakkında bilgi edinilmesi açısından faydalı programlar olarak nitelendirilmektedir. İnsanların psikolojik durumuna etki etmeyi amaçlayan televizyon programlarının kişilerin özelliklerine göre yansımalarının farklı olacağı muhakkaktır. Çocuklar üzerinde yoksunluk ve kırgınlık hislerinin oluşması bakımından televizyon programlarının olumsuz etkilerinin daha fazla olacağı bilimsel bir gerçek olarak belirtilmektedir. Özellikle de reklamlar vasıtasıyla gereksiz bir tüketim içine giren insanların hayatlarında olumsuz yansımalar olmaktadır (Baran ve Baran, 2014: 173). Bu nedenle, televizyon programlarımın niteliğine göre çocuklara sınırlamalar getirilmesi ve reklamlar konusunda bilgilendirmeleri gerekmektedir. İnsanların televizyon programlarını izlerken gizli ve açık mesajlardan etkilenmemeleri, satın alma davranışlarını ve yaşamlarını bu programlara göre şekillendirmemeleri önemli bir husus olarak dikkat edilmesi gereken bir konudur.

İnsanların yaş, cinsiyet, kültür, eğitim ve ekonomik durumları televizyon programlarından etkilenme derecelerinin farklı olması durumunu ortaya çıkarmaktadır. Bununla birlikte, yaşanan çevre, iş ortamı ve arkadaşlıklar televizyon programlarının insanlar üzerindeki psikolojik etkilerini değiştirmektedir. Toplumun bu programlara karşı gösterdiği genel

tepkiler, bireylerin tek olarak vereceği tepkilerden farklı olabilmekte ve bu durumda bireyler davranış şekillerini toplumsal tepkilere göre şekillendirmektedir. Böylelikle, kendi başlarına etki altında kalmayacak insanların toplumsal tepkiler neticesinde farklı tepkiler verebileceği ve de etki altında kalabilecekleri görülmektedir. Televizyon programlarına verilen toplumsal tepkilerin bireylerin tepkilerini doğrudan etkileme ihtimalinin yüksek olduğu ifade edilmektedir (Lull, 2001).

Televizyon programlarının insanlar üzerindeki olumsuz etkilerinden kurtulabilmesi için bilinçli ve seçici bir şekilde davranmasının önemli olduğu belirtilmektedir. Aile içerisinde büyüklerin çocuklara karşı seçici uygulamalar yapması, kendileri için de satın alma kararlarında etkili olmayacak bilinç düzeyine ulaşmalarını sağlayacak bilgi ve birikime sahip olması önem arz etmektedir. Bireylerin kendi tutum ve davranışlarını etkileyen programları sorgulamaları ve de oluşacak etkiye nasıl tepki vereceklerini düşünmeleri gerekmektedir. Önemli olan izlenen programların niteliği ile beklenen algısal unsurların birbiri ile tutarlı bir biçimde örtüşmesini sağlamaktır. Olumsuz etkilerden kurtulmak amacı ile insanların izledikleri farklı türdeki televizyon programlarını hangi amaçla izlediklerinin farkına varmasıdır (Lapierre vd., 2020: 7).

Ancak, televizyon programları ile insanların kendi bilgi seviyelerini arttırmaya ve gelişimlerine destek sağlamaya yönelik izlemeler yapması da mümkündür. Satın alma konusunda karar verirken, bilgi ve birikimlerini olumlu yönde etkileyecek seçici televizyon programlarını tercih ederek, hayatları için olumlu etkiler oluşturmaları mümkündür. Televizyon programlarının birçoğunda satın almaya yönelik faaliyetler olsa da, insanların bilinç düzeylerini arttırarak, bu programların olumsuz etkilerinden kurtulmaları mümkündür. Günümüz televizyon yapısında her geçen gün kanal sayısının arttığı ve tercih edilecek program çeşitliliği düşünüldüğünde, olumsuz etki yapabilecek televizyon programlarından kurtulmak ve de hayata olumsuz etkilerde bulunacak programları izlememenin mümkün olduğu da bir gerçektir.

Televizyon Dizileri ve Turizm İlişkisi

İnsanların turizm hareketlerine katılma oranının dünya genelinde bir sorun olmadığı ve kısıtlamalar yaşanmadığı sürece arttığı görülmektedir. Salgın, doğal afetler, ülkeler içindeki güvensizlikler ve terör olayları gibi etkenler olmadığı müddetçe insanların tatil ihtiyaçlarını gerçekleştirdiği bilinmektedir. Bu durumda özellikle destinasyonların özelliklerinin ne olduğu ile birlikte pazarlama faaliyetleri önemli hale gelmektedir. Destinasyonların turistik çekiciliklerinin yeterli olması ve farklı turistik ürünlere sahip olması turistik talep açısından yeterli olmamaktadır. Bu nedenle farklı tanıtım şekilleri ile destinasyonların turistlere tanıtılması

gerekmektedir. Bu tanıtım şekillerinden biri de televizyon programlarından biri olan dizilerdir.

Dizilerin bir destinasyona turizm değeri kazandırması ve imajının olumlu yönde değişmesi açısından katkılarından bahsetmek mümkündür. Sürekli yayınlanan ve ilgi çeken dizilerin büyük kitlelere yayın yapması ile birlikte, farklı ülkelere satılan dizilerin turistik bir destinasyona marka imajı kazandırdığı görülmektedir. Konusu bakımından ilgi çeken ve izlenen dizilerin zamanla çekildiği yerlere ait görüntülerinin insanlar üzerinde etkili olduğu bilinmektedir. İnsanların merak duygusunu harekete geçiren bu tür diziler, destinasyonun turistik açıdan marka imajına olumlu etkiler yapmaktadır. Bir bölgenin tanıtımında dizilerin etkili olduğu son yıllarda yapılan akademik çalışma sonuçlarında da ortaya konulmaktadır.

Yapılmış olan akademik çalışmalar sonucunda dizilerin turizm açısından etkinliği aşağıdaki tablo-1'de sunulmaktadır. Yayınlandığı tarihe göre çok izlenen bazı yerli ve yabancı diziler arasında olan bu yayınların, turistik talep etkileri belirtilmektedir.

Tablo 1: Bazı Dizilerin Turizme Etkisi

Diziler	Çekildiği Destinasyon	Turizme Etkisi
Yabancı Damat	Gaziantep	Şehre gelen turist sayısı %20 Artmıştır
Gümüş	İstanbul	Dizinin çekildiği alanlarda bir yıl öncesine göre %100 turist artışı belirlenmiştir
Asmalı Konak	Ürgüp/Nevşehir	Özellikle yerli turist oranının %35 oranında artığı ifade edilmiştir
Dallas	South Ranch, Dallas	Dizinin yayınladığı yıllarda her yıl 500.000 turist geldiği bildirilmiştir
Miami Vice	Miami	Ziyaretçi sayısının her yıl %30 arttığı, özellikle Alman turistlerin talebi belirtilmiştir

Kaynak: *Tuclea ve Nistoreanu, 2011; Demirbulat vd., 2015.*

Televizyon dizileri ile filmler turizm açısından birlikte kullanılan iki kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Konunun daha ayrıntılı olarak ele alınmasının nedeni, her iki program çeşidinin etkilerinin farklılığının net olarak anlaşılmasını sağlamak amaçlıdır. Literatürde filmler ve diziler bir olarak ele alınmakta, farklı araştırmacılar konulara göre ayrı olarak

incelemektedir. Bu kapsamda, dizi ve film turizmi adı altında incelenen konu, ilk olarak Hudson ve Ritchie tarafından 2006 yılında ortaya konulmuştur. Günümüz turizminde dizi ve filmlerin etkilerinin araştırıldığı çalışmasında, film ve dizilerin turizm ile ilişkisine yönelik olarak bilgiler bulunmaktadır.

Dizi ve filmlerin, turistler üzerinde yarattığı etkiler birçok çalışmada incelenmiştir. Bu kapsamda, programlarda yer alan kahramanlar, destinasyonlar ve kıyafetler insanlar üzerinde etkili olmaktadır. İnsanlar, dizilerin veya filmlerin çekildiği destinasyonları merak etmekte, dizi ve film içinde sunulan yöresel mutfakları tatmak istemekte ve kendi hayal dünyalarında oluşturdukları imajları görme arzusu içine girmektedir. Dolayısıyla, bu durumda da turistik hareketler o destinasyonlara karşı kaçınılmaz olarak gerçekleşmektedir (Yılmaz ve Sarıbaş, 2013: 37). Film ve dizilerin insanların yaşamlarında önemli etkilerinin olduğu gerek kıyafetlerin veya ziynet eşyalarına olan talep ile gerekse de insanların bu destinasyonlara olan ziyaretleri ile açıklanabilmektedir.

Televizyon programları arasında dizilerin diğer programlara göre bazı temel farklılıkları vardır. Bunların başında iş, aile veya yakın çevre arasında popüler olan diziler hakkında insanların daha fazla sohbet etmesi ve sosyal bir kültür olarak paylaşılmasıdır. Dizilerde rol alan oyuncuları kendileri ile bütünleştiren ve senaryoları kendi hayatlarına benzeten insanların dizilere olan bağımlılığı diğer programlara göre daha fazla olmaktadır (Kim vd., 2007). Bu kapsamda, dizinin çekildiği destinasyonların bu bağımlı izleyici kitlesi tarafından ziyaret edilme ihtimali artmaktadır. Dizilerin yapıldığı alanları görme ve oyuncular ile buluşma ve de tanışma imkanı gibi durumlar nedeni ile turistik seyahatlerin gerçekleşmesi kuvvetle muhtemel bir durumdur.

Televizyon dizilerinin sayısının ve türünün fazla olması nedeni ile her kitleye yönelik olarak etkilerde bulunma ihtimali bulunmaktadır. Özellikle günümüz pandemi süreci gibi insanların evde kalış sürelerini arttıran durumlar nedeni ile insanların kendilerine özgü dizilere ilgi gösterdiği görülmektedir. Turizm seyahatlerinin ve tatillerin doğal olarak azaldığı bu süreçte, dizilerin çekildiği destinasyonların insanların zihninde yer ettiği ve pandemi sürecinin bitmesi ve de azalması durumunda bu destinasyonlara olan talebin artma ihtimalinin olduğu düşünülebilir. Turistik talebe olan etkinin ancak dünya genelindeki bu tür süreçler tamamlandıktan sonra ortaya çıkacağı bir gerçektir. Bununla birlikte, daha önceki süreçlerde görüleceği üzere, dizileri izleyen insanların merak duyguları ve izledikleri kahramanlarının bulundukları ortamları görmek amacı ile dizilerin çekildiği destinasyonlara ziyaretleri sürekli olarak yaşanan bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır.

Dizi ve film turizmini çeşitli araştırmacılar yorumlamakta ve tanımlamaktadır. Ancak genel olarak bu turizm çeşidini, "Daha önce planlı bir şekilde senaryolaştırılarak kaydedilen eserlerin, sosyal medyada ya da televizyonda insanlara ulaştırılması ve seyredilmesi sonucunda, çekim yapılan destinasyonlara yapılan turistik seyahatler" şeklinde tanımlamak mümkündür (Hudson ve Ritchie, 2006: 387; Jacobs, 2013: 3). Dizi veya filmlerin çekildiği alanların sürekli ya da belirli süreler içerisinde turistik bir çekicilik unsuru olarak ön plana çıkarılması, bu turizm çeşidinin temel unsuru olarak kabul edilmektedir. Burada önemli olan husus, turistlerin birincil seyahat amacının dizi ya da filmlerin çekildiği destinasyonları görme amacıdır. İnsanların dizilerdeki kahramanlarını kendi iç dünyasında hayal güçleri ile şekillendirdiği ve çekim yapılan destinasyonların özelliklerini keşfetme duygusu ile seyahat hareketine geçmeleri önem arz etmektedir. Bu duygusal ve zihinsel durumun net olarak ortaya çıkarılması ise ancak destinasyonu ziyaret eden turistlerin görüşleri ile mümkün olabilecektir. Bilimsel olarak yapılan araştırmalar bulunduğu gibi yöresel olarak bu konuda araştırma yapan turizm yöneticilerinin de film ve dizilerin çekildiği destinasyonların turistik taleplerinin durumu konusunda bilgiler ortaya koyduğu görülmektedir. Hem turizm yöneticileri hem de turizm akademisyenlerinin film ve dizi turizminin önemli bir tanıtım faaliyeti olduğu konusunda aynı fikirleri paylaştığı bilinmektedir.

Kültürel bir yapının parçası olarak kabul edilen diziler, insanların toplum içindeki alışkanlıkları ve yaşam biçimleri sırasında etkili olan popüler bir kültürü ifade etmektedir. Dizileri yapan şirketler, toplumların genel durumları hakkında detaylı bilgi sahibi olmakla birlikte, hangi dizilere karşı nasıl tepki vereceklerini de önceden araştırmaktadır. Hedef kitlelerini belirleyerek, dizinin yapılacağı yer, dizi oyuncuları, çekimin yapılacağı özel alanlar ve coğrafi özelliklerin konumu gibi birçok faktör önceden tasarlanmakta ve de daha sonra dizi çekimleri yapılmaktadır. Bu nedenle, izleyiciler için çekim yeri ve destinasyonların özellikleri akılda kalıcı şekilde algılara yerleştirilebilmektedir. Dizinin insanlarda bağımlılık yaratıcı özelliklere sahip olması, aynı zamanda izleme oranlarını ve sürdürülebilirliğini de doğrudan etkilemektedir (Özcanlı ve Güzel, 2015). Bununla birlikte, dizinin çekim yerlerinin net bir şekilde insan bilincinde yer etmesi ile seyahat motivasyonu ortaya çıkmakta ve dolayısıyla dizi turizmi ortaya çıkmaktadır. Dizinin çekildiği coğrafi konum, dizi müziği, dizi oyuncuları ve senaryonun dizi turizmini ön plana çıkardığı oldukça açık şekilde ortaya konulmaktadır (Yanmaz, 2011).

Film turizmi ile dizi turizmi ortak şekilde ele alınmakla birlikte, bazı farklılıkları nedeni ile ya da araştırmacıların konularından kaynaklı olarak incelenmiştir. Dizi ve filmlerin çekim yerlerinin turizm açısından önemli bir çekim gücü destinasyonu yarattığı bir gerçektir. Ancak, bu iki programda temel bir farklılık iki kavramı birbirinden az da olsa ayırmak-

tadır. Dizilerin birçoğunun belirli seneler devam etmesi halinde, bu destinasyonlara olan talep uzun süreli olarak devam edebilmektedir. Bununla birlikte, filmlerde çekim yıllarından itibaren zamanla turistik talepte azalmalar görülebilmektedir. Birkaç süreli film halinde seriye bağlanmış bile olsa filmlerin turistik talepleri vizyona girdiklerin yılların peşinden gelen yıllarda fazlalaşmaktadır. Filmlerin vizyona girdikleri yılların zamana göre eskimesi ile bu tür destinasyonlar ilk yıllardaki gibi turistik talep görmemektedir. Ancak, çok önemli olarak görülen ve bir klasik haline gelen filmlerin çekim yerleri az da olsa talep alabilmektedir. Dizilerde ise bu durum dizinin uzun yıllar boyunca sürmesi halinde daha fazla turistik talep yaratmaktadır.

Örnek vermek gerekirse, zamanın en önemli Amerikan dizilerinden biri olan Dallas dizisinin, yayınlandığı seneler boyunca önemli oranda talep aldığı ve bu sürenin dizi bitmesi sonrasında yavaşlayarak azaldığı görülmektedir. Dizinin 13 yıl süresince televizyonlarda yer aldığı düşünüldüğünde, bu tür uzun dizilerin çekimlerinin yapıldığı destinasyonlara uzun süreli talep sağladığını söylemek yanlış olmayacaktır. Benzer şekilde, zamanında vizyonda önemli bir yer edinmiş olan Cesur Yürek adlı filmin, vizyonda kalması ve sonrasında turist sayısını kısa sürede arttırdığı görülmektedir. Ancak, filmin vizyondan kalkması ve zamanla eskimesi nedeni ile bu amaçla gelen turist sayısının azaldığı da aşikardır. Özetle, film ve dizi turizmi arasındaki temel fark izlenme yılı ve süreleri ile birbirinden ayrılmaktadır. Filmlerin eşsiz değerde olan ve klasik hale gelenleri ancak uzun süreli turistik talep yaratmaktadır. Aynı şekilde, uzun yıllar süren ve televizyonda kendi izleyici kitlesine sahip dizilerin de uzun süreli turistik talep yarattığı aşikardır. Bu iki benzer turizm çeşidi bu nedenle genel olarak birlikte ele alınmakta ve araştırmalara konu olmaktadır. Buna rağmen, dizilerin uzun süreli olarak televizyonda yayınlanması, yıllar geçse bile çekimlerin yapıldığı destinasyonlara önemli turist akışını sağlamaya devam etmektedir. Dizi ve film turizmi, her iki durumda da turistik talebin yaratılması ve de sürdürülebilirliği açısından önemli derecede etkili unsurlar olarak turizm içerisinde yerini korumaya devam edecektir.

Günümüzde televizyon dizileri, insanların seyahat etme arzularını arttıran ve tatil tercihlerini etkileyen bir niteliğe sahiptir. Turizm faaliyetlerinin çoğalması, destinasyonlarda kalış sürelerini ve dolayısıyla turizm gelirlerini olumlu yönde etkilemektedir. Kitle iletişim araçları ile sunulan dizilerin tanıtım açısından destinasyonların ön plana çıkarılmasında yansımalarının büyük olduğu ifade edilmektedir. Bu kapsamda yapılan çalışmalar, özellikle ülke içindeki dizilerin bölgesel turizm açısından ilk planda yerli turistleri daha sonra eğer dizi diğer ülkelere satılmış ise yabancı turistleri dizilerin çekiminin yapıldığı destinasyonlara çekmektedir. Destinasyonların tanıtımı ve sürdürülebilir turizm tanıtımının yerleştiril-

mesi için diziler, önemli bir sektör olarak bu görevi üstlenmektedir (Çiftçi, Şahinalp ve Günal, 2017: 275).

Ülkemiz için durum değerlendirilmesini yapmak gerekirse, genel olarak filmlerden daha ziyade diziler ile tanıtım ve pazarlama işlevlerinin gerçekleştirildiği görülmektedir. Örneğin, Asmalı Konak dizisi ile Kapadokya bölgesinin daha fazla turist çektiğini ifade eden çalışmalar bulunmaktadır. Dizinin 60 farklı ülkeye satılması neticesinde turistik talebi olumlu olarak etkilediği bilinmektedir. Türk dizileri özellikle son yirmi yıl içerisinde hem ülke içinde hem de ihracat yolu ile birçok insan tarafından izlenmektedir. Bunun sonucu olarak dizilerin çekildiği destinasyonlara olan ilginin arttığı da ifade edilmektedir. Bu durum, Japonya da yayın yapmakta olan bir televizyon kanalının ilgisini çekmiş ve Türk dizilerinin turizm ile pazarlama açısından önemine yer verilen belgesel yapılmıştır (Kömürcü ve Öter, 2013: 4). Turizmin genel yapısı gereği, tanıtım ile birlikte olumlu bir imaj oluşumu destinasyonlar açısından son derece önemlidir. Sürdürülebilir bir turizm talebi için olumlu imaj yaratılmasında dizilerin etkilerinin beklenenden çok daha fazla olacağı bilinmelidir.

Dizilerin turizm sektörü içinde etkinliği seyredilme sıklığı ve oranına göre değişim göstermektedir. Senaryo bakımından izlenme oranı yüksek olan dizilerin sadece ülke içinde değil, ülkeler arasında da satışı ile farklı ülkelerde izleyici kitlelerine sahip olduğu bilinmektedir. Böylelikle, dizilerin çekilmiş olduğu destinasyonlara olan talep yerli turistler ağırlıklı olmak üzere dizinin satılmış olan ülkelerden gelen yabancı turistler tarafından da ziyaret edilmektedir. Türkiye'de üretilen dizilerden 102 farklı ülkeye binlerce saatlik dizilerin satıldığı ve önemli bir dizi pazarının olduğu ifade edilmektedir. Bu bakımdan ele alındığında Türk dizi sektörünün birçok ülkeye tanıtım açısından yararlı bir eser gönderdiğini ifade etmek yanlış olmayacaktır. Türk dizilerinin, Arap ülkeleri, Balkan Ülkeleri, Kuzey Afrika ülkeleri ve diğer Türk Cumhuriyetlerine satılması ile çekimlerin yapıldığı destinasyonlara önemli turist akışını yönlendiren bir unsur olduğu belirtilmektedir (Özdemir, 2010).

Bununla birlikte, televizyon dizilerinin net olarak hangi ülkeler satıldığı ve ne kadar süre yayında kaldığına dair net olarak verilerin bulunmaması önemli bir husus olarak karşımıza çıkmaktadır. Yukarıdaki paragrafta belirtilen ülkelerin, yapılan akademik çalışmalar ile ve genel bilgiler sonucunda elde edildiği görülmektedir. Dizilerin, hangi ülkelerde ne kadar sıklıkla yayınlandığı ve turizm ile olan ilişkisi ortaya konulduğu takdirde, turizmin planlanmasında önemli bir kaynak olacağı kuşkusuzdur (Arbatlı ve Kurar, 201: 46). Halbuki, her hafta ve uzun süre yayında kalan dizilerin, destinasyonların çekim güçlerini arttıran önemli bir kaynak olduğu bilinmektedir. Destinasyonların tanıtımlarının uzun süreli olarak yapılabildiği ve insanların dizi senaryoları ile bağımlı hale getirme

ihtimalleri olduğu düşünüldüğünde, dizilerin turizm sektörü açısından değerli bir tutundurma aracı olduğu da bir gerçektir. Tanıtım maliyetlerinin azalmasına ve daha fazla insana ulaşması bakımından televizyon dizilerinin etkinliğini ortaya koymak gerekmektedir (Boukari, Veyseller ve İyigün, 2019: 372).

Dizilerin turizm sektörü üzerinde olumlu etkilerinin olması ile birlikte, olumsuz etkileri de olma ihtimali bulunmaktadır. Dizi senaryolarının beğenilmemesi, yörede yaşayan insanları yanlış temsiller ve dizi oyuncularının sevilmemesi gibi durumlarda dizilerin turizm açısından olumsuz bir destinasyon imajı oluşturması durumu söz konusudur. Dizi senaryolarının hayal gücü ile yazılmış olmasına ve oyuncuların sadece rol yaptıklarına aldırmayan izleyici kitlesinin olması muhtemeldir. Bu durumda, dizinin çekildiği destinasyon hakkında olumsuz önyargılar oluşacak ve destinasyonun imajı olumsuz olarak etkilenecektir. Bu nedenle, dizilerin çekilmesinin planlandığı destinasyonlarda yöre halkı ve diğer insani unsurların önceden araştırılması gerekmektedir. Böylelikle, destinasyon için imaj kontrolü sağlanabilecek ve olumsuz önyargılar azaltılabilecektir. Bu durumlar kontrol altında tutulduğu takdirde, televizyon dizileri, turizmin mevsimsellik özelliğini azaltabilecek etkiye sahiptir. Destinasyonlar hakkında olumlu imajın yaratılması ve ekonomik olarak turizmi destekleyen etkilerin ortaya konulması ancak planlı bir imaj çalışması ile mümkün olacaktır (Şahbaz ve Kılıçlar, 2009: 38).

Turistlerin dizilerde yer alan destinasyonlara gelme nedenleri incelendiğinde, merak duygusu, kendini dizi kahramanları ile özdeşleştiren insan yapısı, çekimlerin yapıldığı destinasyonların doğal güzellikleri, tarihsel yapılar ve çekim alanlarını görme isteği, dizi ve oyunculara olan sevgi, destinasyon hakkında olumlu marka imajının zihinlerde oluşması gibi faktörlerin etkili olduğu görülmektedir. Dizilerden veya filmlerden etkilenerek turizm hareketine kalkışan insanların ülkemizde genel olarak talep çeken deniz, kum ve güneş üçlüsünden farklı olarak, tamamen kültürel yaklaşımlarla ilgili olarak tercih yaptıkları ifade edilmektedir (Çiftçi vd., 2017: 282). Bu durum turizmin bölgelere ayrılması ve farklı turistik ürünlerin ülke genelinde ortaya çıkarılması bakımından önemli bir unsur olarak dikkat çekmektedir. Turizmin sürdürülebilir olması ve turistik talebin arttırılarak, turizmden elde edilen gelirlerin bölgelere daha adaletli bir şekilde dağılımının sağlanması bakımından, dizilerin turizm sektörü açısından olumlu bir etken olduğu ortadadır. Televizyon dizilerinin turizm açısından öneminin bu kadar açık ve net olduğu günümüzde, dizilerin etkinliğinin turizm sektörü açısından sürdürülebilir bir turizm anlayışı ile desteklenmesi ve ortak planlamalar yapılması gerekmektedir. Bu durumda he dizi sektörü hem de turizm sektörü açısından olumlu yansımaların olacağı kuşkusuzdur.

Filmlerin Turizm Üzerinde Etkileri

Film kaynaklı turizm, dünya çapında büyüyen ve sürekli olarak gelişen bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. Filmler ve televizyon, turistlerin seyahat ve destinasyon seçimleri üzerindeki kararlarını etkilemektedir. Filmlerin vizyonda izlenilmesi ile birlikte, dünyanın her yerinden izleyicilerin kendilerini kaptırmaları ve filmlerin çekildiği destinasyonlara gitmeyi amaçladıkları bilinen bir durumdur. Filmler, destinasyonları teşvik etme ve turizm talebini teşvik etme gücü olan uluslararası bir pazarlama faaliyeti görevi görmektedir. Dolayısıyla, film ve televizyon dizileri genellikle turizmde daha uzun süreli etkilere sahiptir. Günümüzde, Hollywood ve Bollywood gibi film endüstrisinin olduğu destinasyonlar önemli oranda turist çekmektedir. Bununla birlikte, dizi ve filmlerin çekildiği özel temalı parklar oluşturulmuş ve turistlerin ziyaretlerine açılmıştır. Film turizminin gelişmesi ile birlikte, ülkeler ve turizm yöneticileri çekimlerin yapıldığı destinasyonları turistlerin ziyaretlerine yönelik olarak hazırlama sürecine girmişlerdir.

Filmlerin, izleyicileri tarafından merak duygusu uyandıran ve seyahat etme arzusunu tetikleyen birçok unsura sahip olduğu görülmektedir. Başarılı ve klasik haline gelen filmler, turistik talep yaratma ve sürdürülebilir turizme destek olma konusunda doğal bir özelliğe sahiptir. Filmin çekilerek sadece sinema ya da televizyona aktarılması, kısa süreli çekim yapılan destinasyonlarda istihdam ve tanıtım sağlıyor olarak görülse de, uzun vadede turizm açısından fırsatlar yaratmaktadır. Filmler, yörede yaşayan insanların ekonomik anlamda turizmden gelir elde etmelerini sağlamaktadır. Filmden etkilenen kitleler, çekim alanlarına doğal bir turizm hareketi başlatarak, destinasyondaki turizm yatırımlarının ve turizme karşı bakış açısının olumlu yönde değişimine yardımcı olmaktadır. Bu bakımdan, film turizmi günümüz turizm sektörü içerisinde önemli bir tanıtım işlevi ile birlikte, ekonomik olarak turizmin uzun süreli desteklenmesini sağlamaktadır.

Filmlerin turizm sektörü için öneminin anlaşılması ile birlikte, planlı bir film turizminin gelişiminden bahsetmek mümkündür. Turizm kaynaklarının etkili ve sürdürülebilir şekilde planlaması turizm sektörü açısından zor bir süreç olarak kabul edilmektedir. Bu durumda da turizmin tanıtım unsurlarının sürekli şekilde pazarlanmasının ve planlanmasının önemi artmaktadır. Film turizminin planlamasında yöre halkının dahil edilmesi ve de katkıda bulunmasının desteklenmesi önem arz etmektedir. Bu turizm çeşidinde, turistler yöre halkı istese de istemese de turizm hareketliliğini gerçekleştireceği için, yöre halkının turizm aktiviteleri içinde yer alması gerekmektedir. Filmlerin çekildiği destinasyonları merak eden ve gezmek isteyen turistleri engellemek mümkün olmayacağından, turizmin alt yapısı hazırlanarak, yöre halkının turizme olan ilgisini teşvik

etmek önemlidir (Beeton, 2005: 149).

Film turizminin planlamasının etkin şekilde yapılması, çekim yapılan destinasyonların sürdürülebilir bir turizme kavuşmasını sağlamaktadır. Sürdürülebilir turizm gelişimini sağlamak ve devam ettirmek ancak turizmin diğer paydaşlarını planlama içine dahil etmekle mümkün olacaktır. Aşağıdaki Şekil-1'de görüleceği üzere, film turizmi planlamasında paydaşların önemi vurgulanmakta ve bu kuruluşlar arası ortak turizm hedefleri olmakla birlikte, film turizminden elde edilen gelirlerin adaletli bir şekilde dağıtılması gerekmektedir. Farklı turizm paydaşlarının bir destinasyon içinde olması doğal bir durum olduğundan, film turizmi konusunda tüm paydaşların planlama içinde yer alması sürdürülebilir turizm anlayışının destinasyona yerleştirilmesi bakımından önem arz etmektedir (Heitmann, 2010: 37).

Şekil-1: *Film Turizmi Paydaşları*

Kaynak: *Heitmann, 2010: 37.*

Yukarıda ifade edilen şekilde de görüleceği üzere, film turizminin planlı şekilde sürdürülebilir turizme katkı sağlaması için destinasyondaki turizm paydaşlarının planlama içerisinde yer alması gerekmektedir. Planlı şekilde filmlerin turizme kazandırılması, uzun vadede destinasyona turistik talep açısından olumlu şekilde yansıyacaktır. Turizm paydaşlarının film turizminin sürdürülebilirliği üzerinde doğrudan etkili olduğunu

belirtmek gerekmektedir. Ancak, her bir turizm paydaşının film turizmi içerisinde katılımı ve ilgisi farklı olacağından dolayı planlama sürecinde de katkısı farklılık gösterebilmektedir. Bu nedenle, film turizminin planlamasında her bir paydaşa yönelik olarak hedeflerin ve amaçların doğru şekilde verilmesi, paydaşlar arası ilişkilerin açık şekilde ortaya konulması gerekmektedir. Bu sayede film turizminin etkin yönetimi sağlanabilecek ve sürdürülebilir film turizminin gelişiminden bahsetmek mümkün olacaktır.

Film endüstrisinin bir filmi, turizmi destinasyonunun geliştirilmesinde önemli etkisi söz konusudur. Çünkü, belirli bir yerde çekim yapma kararı, bu destinasyona olan ilgiyi ve dolayısıyla bu alanın bir turizm destinasyonuna dönüşme potansiyelini tetiklemektedir. Ancak, genel olarak film üreticileri kendi filmlerinin konusunda uygun destinasyonları seçerken, yerel halkı ve turizm unsurlarını göz ardı edebilmektedir (Carl, Kindon and Smith, 2007: 52). Bu durumda, filmin yapımını üstlenenler ile turizm yöneticilerinin planlama aşamasında; amaç, hedeflerin tanımı, kaynaklar, organizasyonlar, turizm sisteminin belirlenmesi, alternatiflerin oluşturulması ve değerlendirilmesi, turizmin tanıtımının seçimi ile uygulanması ve de son olarak izleme ve değerlendirme konularında sorunlar ortaya çıkabilmektedir. Etkili paydaş yönetimine göre, film endüstrisi, hedeflerin ve hedeflerin tanımlanmasının ilk adımı da dahil olmak üzere iş birliği yapmak zorundadır. Ancak, film endüstrisinin farklı amaçları olduğundan iş birliği konusunda turizm yönetimleri ve diğer paydaşlar arasında yetersizlikler oluşmaktadır. Film endüstrisi için temel hedef, pazarlamanın veya topluluğun istediği turizm imajının ortaya çıkması değil, istedikleri filmi yaratmak olmaktadır (Beeton, 2005). Bugüne kadar, film endüstrisinin aktif olarak turizm planlama sürecine dahil edildiğine dair sınırlı kanıt bulunmaktadır. Film endüstrisi iş birliği konusunda daha az hevesli olsa da, çekim için uygun koşulların söz konusu olduğundan dolayı diğer turizm paydaşları ile olabildiğince anlaşma sağlamak zorunda kalmaktadır. Film mekânlarının turizm destinasyonları haline gelmesinin faydalarından ötürü film endüstrisi ile turizm paydaşları arasında bu ilişkiler günümüzde de halen aynı şekilde devam etmektedir.

Filmler ile turizm sektörünün ilişkisinde destinasyonun önemli olduğu ve filmin izlenme oranlarının artmasında mistik, egzotik, tarihsel ve doğal alanların etkili olduğu ifade edilmektedir. Bu kapsamda bazı yabancı filmler ile turizm çeşitleri arasındaki bağlantılar ortaya konulmaktadır. Turizm çeşitleri ile ilişkilendiren bu filmlerin, çekildiği destinasyonlar ve filmin senaryosunun bağlantıları aşağıdaki tanlo-2'de verilmektedir.

Tablo 2: Filmler ve Turizm Çeşitleri İlişkisi

Filmin Adı	Turizm Çeşidi
Slumdog Millionaire	Topluluk Turizmi
Pride & Oreyduce Lord of the Rings Braveheart DaVinci Code Tomb Rider	Kültür Turizmi
Nottin Hill Mission Impossible	Kentsel Turizm
Lorg of th Rings Breveheart	Ekoturizm- Doğa Turizmi
Lorg of th Rings Tomb Rider Mission Impossible James Bond	Macera Turizmi

Kaynak: *Heitmann, 2010: 40.*

Filmlerin etkilerinin turizm açısından açık ve önemli olduğu günümüz turizm anlayışı içerisinde, klasik olmuş ve vizyonda önemli izlenme oranlarına sahip olan filmlerin etkisinin olduğu bilinmektedir. İlginç bir örnek vermek gerekirse, "Casablanca" adlı film Fas'ın Kazablanka kentinde ikinci dünya savaşı sırasında geçen bir konuyu işlemiştir. Konunun savaş ve aşk ile birlikte Oscar ödülü alması ve Amerikan Film Endüstrisi tarafından 2002 yılında en iyi aşk filmi seçilmesi gibi özellikleri nedeni ile klasik bir film niteliğindedir. Filmin, tüm sahnelerinin New York'ta çekilmiş olmasına rağmen, Fas'ta çekilmiş gibi gösterilmesi önemlidir. Bu filmin, konusunun geçtiği ülkede çekilmemiş olmasına rağmen, Fas'ın Kazablanka kentinde film sahnelerinin benzerleri inşa edilmiş ve kentim turizm potansiyeli artmıştır. Turistler, filmdeki alanları görmek ve gezmek amacı ile Fas'ın Kazablanka kentine seyahat etmektedir. Bu örnekte

görüleceği üzere, filmler eğer başarılı ve çok izlenen film olduğu takdirde, çekimlerin yapıldığı destinasyonlar farklı dahi olsa turistik talep yaratılabilmektedir.

Filmlerin turizme olan etkisi ve insanları turizm hareketine yönlendirdiği çok açık şekilde belirtildiğine göre film turisti adı altında bir kavramında varlığından bahsetmek gerekmektedir. Film turistleri, "Ulaşılamaz bir şeyin sembolü olarak izledikleri filmlerin etkisi ile farklı destinasyonlara seyahat eden ve hayali dünyaları ile bağlantı kurma motivasyonu içinde olan turistler" olarak ifade edilebilmektedir (Roesch, 2009: 209). Ancak film turistleri sadece mekânları ziyaret etmekle kalmayıp, mekânlarda yapılan etkinlikleri de ziyaret ettiği vurgulanmaktadır (Robinson, Heitmann ve Dieke, 2011: 189). Film turistlerinin temel amacı, filmlerdeki alanları, kahramanlarının hayalini, filmde kullanılan malzemeleri ve diğer unsurları tur programları ile ya da bireysel olarak görmek ve hayallerinde canlandırmaktır. İlham aldıkları film mekanlarını veya kahramanlarını çekimlerin yapıldığı yerlerde hayal güçleri ile gezip, görmek isteyen turistler, film turisti olarak kabul edilebilir.

Film turizmi çok farklı biçimlerde ele alınmaktadır. Bir film mekanı turisti, hem açık hem de kapalı yerleri ziyaret eden kişilerden oluşmaktadır. Film turizminin biçimi, bir filmde tasvir edilen konum türüne ve ziyaretçiyi harekete geçmeye nasıl motive ettiğine göre sınıflandırılmaktadır. Bu sınıflandırma aşağıdaki gibi yapılmaktadır (Beeton, 2005; Roesch, 2009; Papathanassis, 2011;):

- *Film Çekim Yerlerinde Film Turizmi:* Mekanlar, gerçek binalar ve sokaklar gibi doğal ortamdan bulunan çekim yerleri veya filmle ilgili yerlerdir. Bu durumlarda, daha önce önemsiz olduğu düşünülen destinasyonlar, kendi başlarına turistik cazibe merkezlerine dönüşebilmektedir.

- *Konum Dışı Film Turizmi:* Dış mekanlar yapaydır ve özellikle film çekimi, film stüdyoları veya film parkları gibi turizm amaçlı olarak inşa edilmiştir. Günümüzde, Warner Bross, Universal ve Fox gibi hemen hemen her büyük film stüdyosu ya film stüdyosu turları ya da temalı film parkları işletmektedir.

- *İş Turizmi Kapsamında Film Turizmi:* Film turizmi doğal olarak bir iş kolunun içindedir. Doğru yerleri arayan ya da zaten çekim yapan film yapımcıları, bir iş turisti olarak görülmelidir. Bu iş turistleri, film turizminin tatil ve rekreasyon kısmını oluşturmada yardımcı olabilecek kişilerdir. Turizm acenteleri, restoranlar ve eğlence gibi yerel hizmetleri tüketmenin diğer yollarından bahsetmeye gerek kalmadan, çoğu zaman diğer iş seyahatinde olanlardan daha fazla konaklama yarattıkları için, prodüksiyonlar turizm sektörüne değer ve talep katmaktadır.

Filmlerin turizm üzerindeki etkilerinin daha açık anlaşılması için Tablo-3'te bazı filmlerin turizme etkisinin sunulduğu bilgiler verilmektedir.

Tablo 3: Bazı Filmlerin Turizme Etkisi

Filmin Adı	Turizme Etkisi
The Shining	Filmin çekildiği Stanley Oteli, Amerika'da Denver'a yakın bir konumdadır. Otel film sonrasında ruhlar ve gizemli olaylar ile ilgilenen turistlerin yoğun talebi ile günlük turlar, filme uygun oyunlar ve konaklamalar ile talep görmektedir. Yılın belirli zamanlarında korku festivali düzenlenmektedir
Twilight	Filmin son serisi ile çekim yapılan alanlara kurt adam ve vampir hikayelerine ilgi duyan film fanatikleri ve turistler tarafından seyahatler ve tur programları düzenlenmektedir
Casino Royale	Filmin çekiminin yapıldığı otellere ve alanlara yönelik olarak tur programları düzenlenmektedir. Her yıl binlerce turist bu mekanları ziyaret etmektedir
Rocky	Filmin çekim yapıldığı destinasyonlarda filmde kullanılan malzemeler, afişler ve filmdeki benzer alanlar inşa edilmiştir. Bu alanlara turistlerin yoğun olarak ilgi gösterdiği belirtilmektedir.
Harry Potter	Filmlerin çekildiği destinasyonlarda film sahneleri ve malzemeleri ile ilgili alanlar yapılmış ve bu destinasyonlar her yıl binlerce turisti bu alanlara çekmektedir.
Star Wars	Özellikle film fanlarının yoğun olarak ziyaret ettikleri özel alanlar inşa edilmiştir. Her yıl film fanları için organizasyonlar düzenlenmektedir. Film için inşa edilmiş alanlara turistlerin yoğun ilgi gösterdiği bilinmektedir.
Jurassic Park	Filmde kullanılan maketlerin sergilendiği özel alanlara turistik talebin yoğun olduğu bilinmektedir. Geçmiş çağlarda yaşayan hayvan maketleri ile filmde kullanılan malzemeler için filmden sonra özel alanlar inşa edilmiş ve turistlerin yoğun ilgisini çekmiştir.
Lord of Rings	Yeni Zelanda'da turistlerin yoğun ilgisini çeken ve halen turistik turlar bu destinasyon, klasik bir film olarak turistlerin yoğun ilgisini çekim yapılan alanlara çekmiştir.

Mission Impossible	Sydney'de çekilen parklara olan turistik talebi arttırmıştır. Günümüzde bu alanlara turistik turlar düzenlenmektedir
Brave Heart	İskoçya'da ve filmin çekildiği alanlarda turist sayısını %100'ün üzerinde arttırdığı belirtilmektedir.

Kaynak: *https://screenrant.com/movies-tv-shows-create-tourism-booms/. (Erişim Tarihi:12.01.2021).*

Tablo-3'te sunulan filmler, vizyona girdiği zaman dünya genelinde çok sayıda izleyici ile buluşan ve zamanla televizyonlarda da gösterilmesi ile önemli bir kitlesel ilgi odağı olan filmlerden sadece bazılarıdır. Bu filmlerin halen internet siteleri, fanları ve organizasyonları yapılmakta, ayrıca halen çekim yapılan destinasyonlara turistik talep yaratıcı etkisi devam etmektedir. Bu nedenle, filmlerin turizm üzerindeki etkisinin ne kadar önemli olduğu konusunda çalışmalara hız verilmiştir. Günümüz film turizmi çalışmalarında, filmler ile turistik destinasyonların ilişkilerinin çok daha planlı ve sistemli olarak yapılması konusunda bilgiler sunulmaya çalışılmaktadır.

Filmler, bazı araştırmacılar tarafından kültür turizminin bir parçası olarak kabul edilmektedir. Çekim yapılan yerlerin tarihi ve kültürel alanlarla ilgili olması durumunda kültür turizmine doğrudan tanıtım katkısı veren yapısı olduğu iddia edilmektedir. Filmler sanat ve kültür ve yerel geleneklerin bir parçası olduğu kadar eğlence endüstrisinin bir parçası olduğu için, film turizmi kültür turizmi dalının bir parçası olarak adlandırılabilir (McKercher and Cros, 2002: 133). Örneğin Birleşik Krallık'ta filmler yerel yaşam tarzı, dil ve tarih için önemli temsilciler olarak görülmektedir. Ayrıca SAGE Journals tarafından yayınlanan bir araştırmada film turizminin, kültür turizmi çatı terimine sığabilecek bir turizm türü olduğu ve eğlence endüstrisinin ve de uluslararası seyahatin büyümesiyle teşvik edildiği belirtilmektedir (Hudson and Ritchie, 2006: 387). Kültür turizminin bir parçası olan anıtlar ve tarihi miras alanları filmler içinde yer aldığından, film turistleri de belirtilen bu işaretleri ve görsel simgeleri ya da onlara bir filmde görülen sahneleri hatırlatan simgeleri arama yoluyla turizme katılmaktadır.

İnternetin gelişmesi, günümüz modern dünyasına birçok hizmet sunmuş ve internet teknolojisini kullanarak insan yaşamına birçok konfor sağlamıştır (Demirdağ ve Pelit, 2016: 102). İnternetin gelişimi ve günümüzde filmlerin sadece televizyonda ya da sinemada izlenmemesi nedeni ile filmlerin veya dizilerin kitlesel izlenme oranları tahmin edilemeyecek kadar büyük oranlara yükselmiştir. Bu nedenle, film ve turizm ilişkisinde, filmlerin etkilerinin sadece televizyon programları ile sınırlandırılması yanlış olacaktır. Günümüz internet ortamında insanlar birçok filmi veya

diziyi televizyon ya da sinemalar dışında internet ortamında izleme şansı bulmaktadır. Bu durumda, film ve dizilerin turizmi etkileme konusunda çok daha önemli tanıtım araçları olduğunu ortaya koymaktadır.

Filmlerin turizm üzerindeki etkileri ile ilgili çalışmaların günümüz turizm akademisinde ve turizm sektöründe giderek arttığı görülmektedir. Film endüstrisi ile turizm sektörünün ilişkisi bugüne özel bir durum olmadığı gibi halen günümüzde yasal izinler dışında tam bir bağın kurulamadığı açık şekilde belirlenebilmektedir. Bu nedenle, film endüstrisinin kar ve süreklilik hedeflerinin, filmlerin çekildiği destinasyonlardaki turizmin sürdürülebilirliği hedefleri ile örtüşmesi uygun olacaktır. Film sektörünün temel amacının turizm olmadığı ve olamayacağı aşikar olan bu süreçte, turizm yöneticilerinin daha fazla çaba harcaması gerekmektedir. Film yapımcıları ve endüstrisi ile ortak hedefler altında buluşacak bir iletişim kanalının sağlanması ve turizmin unsurlarının filmlerden ne kadar kolay etkilendiğinin ortaya konulması, her iki sektör açısından sürdürülebilir hedefler bakımından önemlidir. Turizm sektörü, yapılan ve gelecekte yapılacak olan filmlerden olumlu ya da olumsuz olarak etkilenecektir. Bu durumun, destinasyonların olumlu bir marka imajı oluşturması bakımından sistemli ve planlı şekilde her iki sektörün ortak çabaları ile gerçekleştirilmesi gerekmektedir.

Gastronomi Programları ve Turizm İlişkisi

Gastronomi alanı özellikle son yirmi yılda hızla yayılan bir turizm çeşidi olarak günümüz literatüründe kendine yer bulmaktadır. Bu alanda, eğitim programları ve televizyon programlarının dünya genelinde olduğu gibi ülkemizde de artan sayılar ile devam ettiği bilinmektedir. Gastronomi üzerine üniversite bölümleri, yüksek lisans ve doktora programlarının açıldığı ve bu konuya ilgi gösteren insan sayısının giderek arttığı görülmektedir. Eğitim ile birlikle televizyonlarda gastronomi gezi programları, gastronomi yarışmaları ve yeme-içme kültürüne yönelik olarak program sayıları da oldukça artmıştır. Programların artmasının temelinde, meslek olarak bu konuya ilgi duyan insanların varlığı ile birlikte, bu tür programların insanların ilgisini çekmesi durumu da belirtilmektedir. Özellikle yarışma programları ile ilginin arttığının görüldüğü ülkemizde, turizm açısından da önemli bir turizm çeşidi olarak çalışmalar yapılmaktadır. Hatta gastronominin ne kadar önemli bir turistik talep unsuru olduğunun kanıtı olarak, ülkemizde açılan gastronomi müzeleri ile UNESCO'da gastronomi yaratıcı şehirler ağı içinde bulunan Hatay, Gaziantep ve Afyonkarahisar illeri verilebilmektedir.

Farklı kültürel yeme-içme unsurlarının yayınlandığı programların insanların ilgisini çektiği ve bu destinasyonlara ziyaretler gerçekleştirdikleri bilinmektedir. Günümüz turizm anlayışı içerisinde diğer turizm çeşitleri ile birlikte gastronomi kültürlerini merak eden oldukça fazla turist

olduğu gibi sadece gastronomik ürünleri tatmak ve denemek amacı ile seyahat eden turistlerin varlığı söz konusudur. Bu nedenle, ülke ve destinasyon yönetimleri, Unesco gibi kuruluşlara kendilerini kabul ettirerek tanıtımlarını gerçekleştirmektedir. Ancak, turizm alanında gastronomi programlarının dizi ve film turizmi programlarına yönelik olarak yapılan çalışmalara göre henüz çok daha az etkili olduğu da ortadadır. Gastronomi programlarının özellikle ülkemizde turizm amaçlı olarak yansımalarının diğer turizm programlarına göre geride kaldığını ifade etmek yanlış olmayacaktır.

Televizyon programlarının hem görsel hem işitsel olarak turizm tanıtımlarındaki payı ve katkısı önemlidir. Gastronomi konusunda ilerlemiş destinasyonların, ortaya koyacakları ürün ve hizmetleri ile televizyon içerikleri içinde tanıtım faaliyetlerine dâhil edilmesi gerekmektedir (Aydın, Doğan, Gürbüz, 2017: 36). Televizyon programlarında ya da reklamlarda gösterilen gıda ve gastronomi ürünlerine yönelik olarak tanıtımlar, insanların satın alma davranışları üzerinde doğrudan etki göstermektedir. Hemen satın alma davranışları sergilenmese bile, daha sonra bu ürünler ile ilgili algıda seçicilik durumu söz konusu olmaktadır. Bu durum çocuklarda özellikle daha yoğun olarak etkili olmaktadır (Boyland and Halford, 2013: 240). Bu bakımdan, televizyon programlarında ya da günümüz sosyal medyasında gastronomi ürünlerinin tanıtıldığı programların yapılması, insanların fırsat bulduğu takdirde o destinasyonlara seyahat etme arzularını tetikleyecektir. Günümüz turist profilinin, seyahat ettikleri destinasyonlarda özellikle yöresel mutfak ile ilgili deneyim yaşamayı tercih eden bir yapıda olduğu bilinmektedir. Bu durumda, televizyon ve sosyal medya programları ile gastronomi ürünlerinin tanıtılmasının ve destinasyon çekim unsurlar içerisinde değerlendirilmesini zorunlu hale getirmektedir. Yerli turist açısından ziyade bu durumun yabancı turistler açısından değerlendirilmesi ve yöresel mutfak kültürlerinin televizyon ve de sosyal medya aracılığı ile sürekli olarak turistlere sunulması gerekmektedir. Gastronomi ürünleri, günümüz turizmi açısından her platformda sürekli olarak tanıtımının yapılması gereken ve üzerinde çalışmaların devam etmesinin zorunlu olduğu, önemli bir turizm çeşidi olarak yerini korumaya devam edecektir.

Belgeseller ve Diğer Programların Turizme Etkisi

Televizyon programlarının çeşitliliğinin çok fazla olması nedeni ile hangi tür programların turizm sektörünü etkilediğine yönelik olarak çalışmalar yapılmaya devam etmektedir. Ancak, televizyon kanal sayılarının ve programlarının çeşitliliğinin fazla olması, turizme etki eden televizyon programları konusunda en temel programlar üzerinde durulmaktadır. Bu programlardan biri de belgeseller olarak ifade edilmektedir. Özellikle vahşi yaşam ve doğa ile ilgili olarak yayınlanan belgesel programları

insanların seyahat motivasyonlarını etkilemektedir. Doğal yaşama merak salmış, vahşi hayvanları görmek isteyen ve doğal yaşamı koruma amaçlı olan seyahat eden insanların sayısı dünya genelinde önemli sayılardadır. Özellikle, Afrika kıtasında safari turları ve kültürel yaşamlara yönelik turların yapıldığı, bu kıtada birçok destinasyonda turizmden elde edilen gelirler ile yaşamlarını devam ettiren insanların olduğu bilinmektedir.

Belgesel programları ile dünyanın çeşitli yerlerinde yaşayan farklı kültürleri, doğal alanları, vahşi yaşam ve bitki örtüsü gibi birçok farklı destinasyonu izletmek mümkündür. Bu durum sonucunda da, insanlarda farklı destinasyonlara seyahat etme arzusu ortaya çıkmaktadır. Öğrenme ve merak ile algılarında yer edinen destinasyonlara seyahat motivasyonu içinde olan turistler, diğer turizm çeşitlerinden farklı tatil seçeneklerine yönelmektedir. Belgesellerin bu itici gücü, sosyal medya videoları, televizyon programları ve filmler ile turistlerin algılarındaki seyahat isteklerini tetiklemektedir. Bu nedenle, belgeseller destinasyon tercihlerinde turistler üzerinde etkili bir unsur olarak ifade edilmektedir (Cereci, 2015: 583).

Belgesellerin turizm üzerinde etkilerini; Afrika'ya seyahat etme nedenini televizyonda National Geographic kanalında izlemiş olduğu "Ewan McGregor ile Maceraya Yolculuk" adlı belgeselden etkilenmesi sonucu olduğunu ifade eden bir televizyon kanalı muhabiri; Mardin ile ilgili belgesellerin televizyonda yayınlanması ile turist sayısının artmasını; Safranbolu'da Zaman adı belgesel ile Safranbolu ilçesinin turizm odaklı olarak kullanılması ve turist sayısının artışını; Gelibolu belgeseli ile Gelibolu yarımadasına gelen turist sayısında artışını, örnek olarak göstermek mümkündür (Erdem, Türkmendağ ve Akyürek, 2016: 114). Her ne kadar ülkemizde belgesel izleme oranları gelişmiş ülkelere oranla daha düşük olsa da, belgesellerin turizmi dünya genelinde harekete geçiren televizyon programlarından biri olduğunu düşünmek, yanlış bir çıkarım olmayacaktır.

Televizyonda yayınlanan her programın kendine özgü izleyici kitlesinin olduğu düşünüldüğünde, her programın satın alma gücü olan insanlara yönelik olarak turizm ile bağdaştırıcı şekilde yapıldığı takdirde, insanların seyahat etme arzularını, merak ve gezip-görme isteklerini etkileyeceği kuşkusuzdur. Kitlelere ulaşma bakımından önemli bir araç olan televizyon programlarının, seyahat etme kararında insanlara etki ettiği ve diğer tanıtım araçlarına göre çok daha hızlı yayılma durumuna sahip olduğu bilinmektedir. Bu nedenle, televizyondaki tüm programların turizm açısından değerlendirilmesinin mümkün olduğu ve sistemli bir turizm planlaması ile turistik talepte artış sağlanacağı görülmektedir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Turizm sektörünün rekabet şartlarının yoğun olması nedeni ile destinasyonların turistik çekiciliklerini tanıtmaları ve iyi bir şekilde turist-

lere pazarlamaları gerekmektedir. Televizyon programları ve filmler, bu konuda ülke ve işletme turizm yöneticilerine ciddi anlamda maliyetleri azaltacak ve de sürdürülebilir bir pazarlama imkanı sunmaktadır. Turizm alanında televizyon programları ve filmlere yönelik olarak yapılan akademik çalışmaların da gösterdiği üzere, bu programların insanlar üzerinde önemli derecede etkili olabileceği belirtilmektedir.

Bu çalışmada, film ve televizyon programların turistleri nasıl etkilediği ve hangi durumlarda seyahat isteklerinin ortaya çıkarıldığına yönelik bilgiler bulunmaktadır. Televizyon ve filmlerin, insanların tatil kararlarını almada etkili olduğu ve insanları merak duygusu ile çekimlerin yapıldığı destinasyonlara yönlendirdiği belirtilmektedir. Ayrıca, gastronomi programları ve belgesellerin de insanların tatil destinasyonlarına karar vermelerinde etkili program türleri olduğu, yapılan akademik çalışmalar ile ortaya konulmaktadır.

Ancak, film ve dizilerin ya da diğer televizyon programlarının temel amacı, turistik talep yaratmak ve turizmi geliştirmek değildir. Turizm ile televizyon ve film sektörü arasındaki ilişkilerin bu bağlamda, sadece yasal süreçler sırasında kurulduğu, turizmi destekleyici amacın ilk planda hedefler arasında olmadığı görülmektedir. Türkiye'de özellikle dizi pazarının varlığından bahsetmek mümkündür. Bu durumda da, dizilerin satıldığı diğer ülkelerden turistik talep söz konusu olduğu belirlenmektedir. Diziler dışında filmlerin ve diğer televizyon programlarının ülkemiz turizminde etkinliğinin maalesef çok fazla olmadığı, dizilerinde yapılış amaçlarının kar amaçlı olarak ön plana çıktığı ifade edilmektedir. Bu kapsamda, turizm ile televizyon ve film sektörü arasındaki temel sorunun, çekim yapılan turistik destinasyonların turizm amacına hizmet etmesinin ilk hedefler arasında olmaması gösterilebilir.

Turizmin, sürdürülebilir bir tanıtım ve kendini yenileme süreci ile turistik destinasyonların korunması ve de geliştirilmesine muhtaç olduğu düşünüldüğünde, televizyon programlarının ve filmlerinin bu amaca uygun olduğu görülmektedir. Turizm planlamalarında televizyon ve film sektörünün dahil edilmesi, süreçler içinde yapımcıların, televizyon yöneticilerinin ve bu sektör içinde yer alan temsilcilerin paydaş olarak katılımının sağlanması gerekmektedir. Her iki sektöründe işbirliği içinde çalışması, hem televizyon ve film sektörünün turistik destinasyonları kullanımında kolaylıklar sağlayacaktır hem de turizm sektörünün tanıtımında ve de sürdürülebilir gelişiminde etkili olacaktır. Bu nedenle, ülke turizm yöneticileri ile televizyon programcılarının işbirliği içinde çalışması, turizmin geliştirilmesi, korunması ve turistik talep sağlaması açısından önem arz etmektedir.

KAYNAKÇA

Arbatlı, M. S. ve Kurar, İ. (2015). Türk Dizilerinin Kazak-Türk Kültürel Etkileşimine ve Türkçe'nin Yaygınlaşmasına Etkisi. *Turkish Studies*, 10(2): 31-48.

Aydın, O.B., Duğan, Ö. ve Gürbüz, S. (2017). Gastronomi Tv Programı Kaynaklı Turizm: Gaziantep Örneği. MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi, 6(5): 33-48.

Baran, T. ve Baran, S. (2014). Televizyon Programları, Sembolik Tüketim Ve Toplumsal Yansımaları. *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, Özel Sayı: 171-175.

Beeton, S. (2005). *Film-Induced Tourism*. Clevedon: Channel View Publications.

Boukari, Z., Veyseller, F. ve İyigün, N.Ö. (2019). Türk Televizyon Dizilerinin Destinasyon Tercihi Açısından Değerlendirilmesi: Ortadoğulu Turistler. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 18(35): 367-382.

Boyland, E. J., and Halford, J. (2013). Television Advertising and Branding. Effects on Eating Behaviour and Food Preferences in Children. *Appetite*, 62: 236-241.

Carl, D., Kindon, S. and Smith, K. (2007). Tourists' experiences of film locations: New Zealand as "Middle-Earth", *Tourism Geographies*, 9(1): 49–63.

Cereci, S. (2015). Televizyon Kanallarında Yayınlanan Gezi Programlarının Turizmin Gelişmesindeki Rolü. *I. Avrasya Uluslararası Turizm Kongresi*, 28-30 Mayıs, Konya, 580-587.

Ceylan, Y. (2012), Toplumsal Değerler ve Medya Etiği. *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4(7): 45–58.

Çiftçi, B., Şahinalp, M.S. ve Günal, V. (2017). Dizi turizmi bağlamında Karagül televizyon Dizisi'nin eski Halfeti'yi ziyaret eden turistlerin ziyaret kararları üzerindeki etkisi. Kesit Akademi Dergisi (The Journal of Kesit Academy), 3(9): 271-284.

Demirbulat Güdü, Ö., Oflaz, M. ve Buzlukçu, C. (2015). Kırsal Yörelerde Televizyon Dizilerinin Turizm Hareketleri Üzerindeki Etkisi: Sevdaluk Dizisi Örneği, *I. Eurasia International Tourism Congress: Current Issues, Trends, and Indicators (EITOC-2015)*, Konya, 28-30 Mayıs 2015, ss. 256-265.

Demirdağ, Ş.A. ve Pelit, E. (2019). Socıal Medıa Usage Motıvatıons of Unıversıty Students. *Innovation and Global Issiues Congress V*. 02-03-04 May 2019, ss.102-112, Ankara / Turkey.

Erdem, B., Türkmendağ, T. ve Akyürek, S. (2016). Televizyonda Yayınlanan Gezi Belgesellerinin Turistlerin Tatil Tercihleri Üzerindeki Etkileri: Muğla İlinde Yerli Turistler Üzerinde Bir *Araştırma. Akademik Bakış Dergisi*, 54: 108-133.

Goeldner, C. and Ritchie, J. (2006). *Tourism: Principles, practices, philosophies*. New Jersey: JohnWiley & Sons.

Heitmann, S. (2010). Film Tourism Planning and Development—Questioning the Role of Stakeholders and Sustainability, *Tourism and Hospitality Planning & Development*, 7(1): 31-46.

Hudson, S. and Ritchie, J R B. (2006). Promoting Destinations via Film Tourism: An Empirical Identification of Supporting Marketing Activities. *Journal of Travel Research*, 44: 387-396.

Jacobs, L. (2013). Influences of Films on Tourism Behaviour. *Multinational and Tourist Groups*, Hes so Valaıs, Wallıs.

Kim, S.S., Agrusa, J., Lee, H. and Chon, K. (2007). Effects of Korean Television Dramas on The Flow of Japanese Tourists, *Tourism Management*, 28: 1340- 1353.

Kömürcü, S. ve Öter, Z. (2013). Türkiye'nin Destinasyon Olarak Pazarlanmasında Dizi ve Filmlerin Rolü. *Pazarlama ve İletişim Kültür Dergisi*, 12(34): 1-10.

Lapierre, M. A., Krcmar, M., Choi, E., Haberkorn, K. A. and Locke, S.J. (2020). Take a deep breath: the effects of television exposure and family communication on family shopping-related stress, *International Journal of Advertising*, 39: 1-24.

Lull, J. (2001). *Medya İletişim Kültür*. (Çeviren: Nazife Güngör). Ankara: Vadi Yayınları.

McKercher, B. and Cros, H. (2002). *Cultural tourism: The partnership between tourism and cultural heritage management*. Binghamton: The Haworth Hospitality Press.

Papathanassis, A. (2011). *The long tail of tourism: Holiday niches and their impact on mainstream tourism*. Germany: Deutsche Nationalbibliothek.

Robinson, P., Heitmann, S. and Dieke, P. (2011). *Research themes for tourism*. Oxfordshire: CAB International.

Roesch, S. (2009). *The experiences of film location tourists*. Bristol: Channel View Publications.

Screenrant.com. (2021). 15 Movies And TV Shows That Created A Tourism Boom. https://screenrant.com/movies-tv-shows-create-tourism-booms/. (Erişim Tarihi: 12.01.2021).

Şahbaz, R.P. ve Kılıçlar, A. (2009). Filmlerin ve Televizyon Dizilerinin Destinasyon İmajına Etkileri. İşletme Araştırmaları Dergisi, 1(1): 31-52.

Şentürk, Ü. (2008), Modern Kontrol: Tüketim. *Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 32(2): 221–239.

Torlak, Ö. (2010). *Gündelik Hayatta Tüketime Yön Veren Değerlerdeki Değişim*. İstanbul Ticaret Odası Tüketim ve Değerler, İstanbul: Altınoluk Yayın San. A.Ş.

Tuclea, C.E. and Nistoreanu, P. (2011). How film and television programs can promote tourism and increase the competitiveness of tourist destinations. *Cactus Tourism Journal*, 2(2): 25-30.

Bölüm 6

15 TEMMUZ DARBE GİRİŞİMİ SONRASI TÜRKİYE'NİN MAKROEKONOMİK GÖRÜNÜMÜ

M. M. Tuncer ÇALIŞKAN[1]
Devran DENİZ[2]

1 Dr. Öğr. Üy., Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, mcaliskan@bandirma.edu.tr
2 Dr. Öğr. Üy., Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, ddeniz@bandirma.edu.tr

1. GİRİŞ VE MOTİVASYON

Siyasal istikrar bir ülkenin ekonomik performansını etkileyen en önemli unsurlardan biridir. Siyasal istikrarı bozan en önemli faktörler ise sosyal ve siyasi ayaklanmalar, sık kabine değişiklikleri, askeri darbe ve müdahalelerdir (Özsağır, 2013: 71). Bunların arasından siyasal istikrarı bozan en önemli unsur şüphesiz siyasi iktidara karşı yapılan askeri darbe ve müdahalelerdir. Askeri darbe, askeri kuvvetlerin sivil yönetimi/hükümeti zorla görevden uzaklaştırması ve ülke yönetimini devralmasıdır. Askeri müdahale ise silahlı kuvvetlerin hükümeti veya parlamentoyu çeşitli şekillerde baskı altına alarak belirli kararların alınması/alınmamasının sağlanması veya hükümet değişikliklerinin gerçekleştirilmesidir (Özsağır, 2013: 766). Bu bakımdan askeri müdahale yönetimi devralmak yerine sivil siyasete baskı kurulması olarak değerlendirilebilir. Ancak geniş anlamda askeri müdahale kavramı askeri darbeyi de kapsamaktadır.

Türkiye siyasi tarihinde 1950'lerde çok partili siyasal hayata geçilmesinden bu yana yaklaşık 10 yılda bir doğrudan veya dolaylı şekilde askeri müdahaleler yapılmış, sistem yeniden dizayn edilmiş ve yönetim tekrar sivil siyasilere devredilmiştir (Özsağır, 2013: 761-762). Nitekim bu darbe girişimlerinden[1] en yakını 15 Temmuz 2016 günü gerçekleşmiş ve teşebbüs aşamasında kalmıştır.

Askeri müdahalelerin siyasi istikrarı bozan önemli faktörlerden biri olması nedeniyle 15 Temmuz 2016 darbe girişiminin de Türkiye ekonomisine zararlar verdiği aşikârdır. Ancak birçok araştırmacıya göre 2001 finansal krizinden sonra alınan mali önlemler ve tek parti hükümetlerinin gelmesi ile 2002 yılından itibaren Türkiye ekonomisi krizlere karşı daha dirençli hale gelmiştir. Bu nedenle birçok dramatik olayın yaşanmasına neden olan darbe girişiminin ekonomiye etkisinin sınırlı kaldığı söylenilebilir (Kavcıoğlu, 2019; Ünay ve Dilek, 2017). Ancak yine de bahsedilen etkinin sıfır olduğunu söylemek oldukça zordur (Anadolu Ajansı, 13.07.2019). Nitekim söz konusu darbe girişiminden sonraki ilk günlerde borsa endeksi, döviz kuru, borçlanma faizi, CDS risk primlerinde kötüleşmeler yaşanmış, sonraki ilk çeyrekte de negatif büyüme gerçekleşmiştir. Ayrıca kredi derecelendirme kuruluşlarının not düşürmesi, ülkeye gelen turist sayısı ve turizm gelirindeki azalışlar da bunlara örnek olarak verilebilir (Gültekin, 2016: 324-326).[2]

1 Darbe girişimi darbe eyleminin gerçekleştirilmeye çalışılması olarak tanımlanmaktadır (Safi, 2019: 144)

2 2016 yılında Türkiye'ye gelen turist sayısı yaklaşık 11 milyon azalmıştır (www.tursab.org.tr). Rusya Federasyonu ile yaşanan "uçak krizi" nedeniyle bu ülkeden gelen turist sayısındaki 4 milyonluk azalış çıkarıldığında diğer etkenlere bağlanabilecek 2016 yılında Türkiye'ye gelen turist sayısında bir önceki yıla göre azalış yaklaşık 7 milyondur. Söz konusu azalışın en önemli unsurları İŞİD terör örgütü tarafından 2016 yılı başında Sultanahmet'te yapılan terör saldırısı ve 15 Temmuz darbe girişimi olarak değerlendirilebilir. Nitekim her iki olaydan sonra otel rezervasyonlarında önemli boyutta iptaller gerçekleşmiştir.

Yukarıda sayılan nedenlerle bu çalışmada, 15 Temmuz 2016 darbe girişiminin Türkiye ekonomisine verdiği makroekonomik zararlar tespit edilmeye çalışılmıştır. Bunun için darbe girişiminden sonraki kısa ve uzun dönemli makroekonomik değişimler incelenmiştir. Ayrıca bu değişimler Avrupa ülkeleri, gelişmekte olan ülkeler ve tüm dünya ülke ortalamaları ile karşılaştırılmıştır.

Çalışmanın bundan sonraki kısmı; Türkiye'de askeri müdahalelerin tarihi, 15 Temmuz sonrası makroekonomik görünüm ve sonuç kısımlarından oluşmaktadır.

2. TÜRKİYE'DE ASKERİ MÜDAHALELERİN TARİHİ

Türkiye'de çok partili rejime geçiş olan 1950 yılından itibaren, 27 Mayıs 1960 ve 12 Eylül 1980 tarihlerinde hükümetin değişmesi ile sonuçlanan darbeler yaşanmıştır. Onun dışında, 12 Mart 1971 ve 28 Şubat 1997'de askeri müdahaleler yaşanmış ve yine hükümet değişikliği ile sonuçlanmıştır. 27 Nisan 2008'de ise e- muhtıra şeklinde siyasilerin kararları üzerinde baskı oluşturmayı amaçlayan bir askeri müdahale yaşanmış ancak bir hükümet değişikliği yaşanmamıştır (Ünay ve Dilek, 2017: 11). Son olarak 15 Temmuz 2016 tarihinde hükümeti devirmek suretiyle yönetimi devralmayı amaçlayan ancak hedefine ulaşamayan bir darbe girişimi/kalkışma[3] yaşanmıştır.

27 Mayıs 1960 darbesi Türkiye Cumhuriyeti'nde yaşanan ilk askeri darbe olup belirtilen tarihte meydana gelmiştir. Bu darbe 1950 yılında DP'nin iktidara gelmesinden sonra iktidarla muhalefet (CHP) arasındaki gerginliğin ülke geneline yansıması ve ülkede kaotik bir ortamın oluşmasından sonra gerçekleşmiştir. Bu süreçte muhalefet DP'yi antidemokratik uygulamaları ile, DP de muhalefeti öğrenci ayaklanmalarına destek vermek ve darbe ortamını hazırlamakla suçlamıştır. Nihayet ülke genelinde yaşanan kutuplaşma ve kaotik ortamın neticesinde 27 Mayıs 1960 tarihinde TSK (Türk Silahlı Kuvvetleri) yönetime el koymuştur. TSK Cumhurbaşkanı, Başbakan, Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanı, DP milletvekilleri ve DP sorumlularından oluşan pek çok kişiyi tutuklayarak Yassıada'da kurulan mahkemede yargılamıştır (Dikici, 2014: 15). Yargılama sonucunda nihai olarak Başbakan Adnan Menderes, Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu ve Maliye Bakanı Hasan Polatkan idam edilmiştir. DP kapatılmış ve pek çok DP üyesine siyasi yasak getirilmiştir. Sonuç olarak Türk siyasal hayatı çok partili hayata geçişte yaşanan sorunların neticesinde ağır yaralar almıştır.

3 Kalkışma, demokratik bir ülkede belirli bir gücü elinde bulunduran bir kesimin yönetimi ele geçirmek için faaliyete geçmesi, isyan etmesi veya ayaklanması olarak değerlendirilmektedir (Safi, 2019: 144).

12 Mart 1971 tarihinde TSK'nın emir komuta kademesi içerisinde gerçekleştirdiği ilk askeri müdahale olma özelliği taşıyan askeri müdahalesi (muhtıra) gerçekleşmiştir. Nitekim 12 Mart 1971 tarihinde Genelkurmay Başkanı Memduh Tağmaç ve kuvvet komutanlarının imzasıyla Süleyman Demirel hükümetinin iktidardan çekilmesi gerektiği ve yerine Atatürk ilkeleri doğrultusunda ülkeyi yönetecek bir hükümetin kurulması gerektiği Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay'a ve Süleyman Demirel'e bir muhtıra ile bildirilmiş ve radyoda okunmuştur. Hükümetin istifa etmeyi reddetmesi durumunda ise Türk Silahlı Kuvvetleri'nin yönetime el koyacağı bildirilmiştir (Karataş, 2016). Bunun sonucunda Bakanlar Kurulu olağanüstü toplanmış ve Süleyman Demirel istifasını Cumhurbaşkanı'na sunmuştur. Askeri muhtıranın etkileri 3 yıl kadar sürmüştür. Bu süreçte askerler siyasi yasaklamalar ve parti kapatmaları gerçekleştirmemiş ancak partiler üstü hükümetlerle ülkeyi yönetmeye çalışmışlardır. Fakat 3 yıllık sürenin sonunda bu hükümetlerin ülkenin sorunlarını çözemediği gibi daha da derinleştirdiği görülmüştür (Karataş, 2016: 144).

12 Mart 1971 muhtırasından sonra 1973 seçimlerinden itibaren koalisyon hükümetleri dönemi başlamıştır. Sıkça değişen koalisyon hükümetlerinin sonunda ülkede ekonomik durum olumsuz bir noktaya doğru sürüklenmiştir. Ayrıca 1980'e doğru gelirken ülkedeki kutuplaşmalar artmış, sağ sol çatışmaları kuvvetlenmiş ve 13 ilde sıkıyönetim ilan edilmiştir. Hatta çatışmalardan kaynaklı ölü sayısı günlük 20'li rakamlara ulaşmıştır (Alacadağlı, 2016: 580-581). Bütün bunların neticesinde 12 Eylül 1980 tarihinde TSK bir kez daha yönetime el koymuştur. Mevcut siyasi partiler kapatılmış, birçok siyasiye siyasi yasaklama getirilmiştir. Yeni açılan siyasi partiler ve yeni siyasilerle ülkedeki kaotik ortamın giderilmesi hedeflenmiştir.

28 Şubat darbesi askerin doğrudan müdahalesi şeklinde olmayıp sivil toplum kuruluşları ve siyasi partiler üzerinden siyasal ve toplumsal değişikliklerin gerçekleşmesi amaçlanmıştır. Bu şekilde silah kullanma yoluna gitmeden demokrasi içinde kalınıyor görüntüsü verilerek darbenin meşru görünmesi amaçlanmıştır (Kılıçaslan, 2017: 53).

2007 e- muhtırası ise cumhurbaşkanlığı seçimleri öncesinde iktidar ve muhalif görüşler arasında ülke geneline yansıyan gerilimler sonucunda gerçekleşmiştir. Muhalif kesimler genel olarak Ak Parti kanadından bir siyasinin (R. Tayyip Erdoğan veya Abdullah Gül'ün üzerinde yoğunlaşmıştır bu süreç) aday olmamasına gayret göstermiştir. Nitekim CHP genel başkanı Deniz Baykal bu duruma sıkça karşı çıkmış, Atatürkçü Düşünce Derneği tarafından ülke genelinde mitingler düzenlenmiş hatta dönemin genelkurmay başkanı Yaşar Büyükanıt ve cumhurbaşkanı da tartışmaya

katılmışlardır.[4] Bütün tepkilere rağmen Ak Parti cumhurbaşkanlığı seçiminin anayasada belirtildiği şekilde gerçekleştirileceğini belirterek 24 Nisan'da Abdullah Gül'ü aday göstermiştir. 27 Nisan'da 3. tur oylaması sonucunda Abdullah Gül 361 oyun 357'sini alarak Cumhurbaşkanı seçilmiştir. O günün akşamında saat 23:17'de Genelkurmay Başkanlığı sitesinde bir bildiri yayınlanmış ve bu bildiri toplumun hemen her kesimince bir e- muhtıra olarak değerlendirilmiştir.[5] Ana muhalefet partisi CHP de bunun bir muhtıra olduğu ve hükümetin gereğini yapması gerektiğini açıklamıştır. Ancak hükümet kanadı da gece yarısı Bakanlar Kurulunun toplanmasıyla ertesi gün 28 Nisan'da Genelkurmaya karşı bildiri hazırlamış ve muhtıraya karşı Türkiye Cumhuriyetinin anayasal bir hukuk devleti olduğunu ve hükümetin bu konuda net bir tutum sergileyeceğini belirtmiştir.[6] Hükümetin bu güçlü duruşunun arkasında iki neden bulunmaktadır. Bunlardan ilki hükümetin arkasındaki güçlü halk desteği, ikincisi ise darbelere karşı toplumda oluşan bilinçlenme ve medya organlarının askeri müdahaleye karşı vermiş oldukları mesajlardır. Sonuç itibari ile iktidar partisi ve toplumsal katmanlardan gelen bu güçlü duruştan sonra TSK sivil yönetim konularına çok fazla müdahil olmamıştır (Ağır, 2017: 14).

15 Temmuz gecesi ise saat 22:00 sularında İstanbul boğaziçi köprüsünün bazı askerler tarafından tutulması ile daha öncekilerinden farklı bir şekilde darbe girişimi başlamıştır. Söz konusu askerler TRT'den darbeyi anons ettirmiş, TBMM'yi ve Cumhurbaşkanlığı Küllliyesi'ni bombalamıştır. Ancak daha darbe girişiminin ilk saatlerinde halk sokaklara çıkarak darbenin meşruiyetini tanımayacağı ve direniş göstereceğini ortaya koymuştur (Alkan, 2016: 254). Bunun neticesinde darbeyi gerçekleştirenler sokaktaki korumasız vatandaşlara karadan ve havadan ağır silahlarla ateş açmışlardır (Alkan, 2016: 255). Söz konusu saldırılar sonucunda 251 vatandaş şehitlik mertebesine erişmiş, 2 bin 194 vatandaş ise yaralanarak gazi olmuştur (Habertürk, 15.07.2019). TSK

4 Genelkurmaybaşkanı, 12 Nisan'da "Cumhurbaşkanı cumhuriyete sözde değil özde bağlı olmalıdır" açıklamasında bulunmuştur. Dönemin Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer de 14 Nisan'da Harp akademilerinde yaptığı konuşmada "Rejim hiç bu kadar tehlike altında olmamıştır" açıklamasını yapmıştır (Dursunoğlu ve Yazıcı, 2018: 219).

5 Söz konusu bildiri de "…Türk Silahlı Kuvvetleri laikliğin kesin savunucusudur… Türk Silahlı Kuvvetleri yapılmakta olan tartışmaların ve olumsuz yöndeki yorumların kesin olarak karşısındadır, gerektiğinde tavrını ve davranışlarını açık ve net bir şekilde ortaya koyacaktır. Bundan kimsenin şüphesi olmaması gerekir…" ifadeleri yer almaktadır (Safi, 2019: 153).

6 Bu karşı bildiride ana hatlarıyla Genelkurmay Başkanlığı'nın Başbakan'a bağlı bir kurum olduğu, Türkiye Cumhuriyeti'nin anayasal bir devlet olduğu ve bunun çiğnenmesi durumunda sonuçlarından Genelkurmay'ın sorumlu olduğu belirtilmiştir (Temiztürk, 2009: 14). Sonuç olarak Hükümetin bu karşı bildirisi Türkiye'deki askeri müdahaleler tarihinde sivil siyasetin askere karşı ilk güçlü duruşu olarak tarihe geçmiştir (Ağır, 2017: 14).

15 Temmuz darbe girişiminin önceki askeri müdahalelerden önemli bir farkı darbeyi gerçekleştirenlerin kimliklerini saklamış olmalarıdır. Türkiye Cumhuriyeti tarihinde daha önce yapılan tüm darbe veya askeri müdahalelerde, müdahaleyi yapan askerler kimliklerini açıkça belirtmişlerdir. 15 Temmuz darbe girişiminde ise "Yurtta Sulh Konseyi" adı dışında hiçbir isim kullanılmamıştır (Alkan, 2016: 254). Yani TSK içinden kendini gizleyen bir grup darbe girişiminde bulunmuştur. 15 Temmuz darbe girişiminin öncekilerinden bir diğer farkı ise darbenin gerçekleştirilme amacıdır. Önceki darbe veya askeri müdahaleler genellikle Atatürk ilkelerinin korunması veya toplumsal kaosların önlenmesi amacıyla gerçekleştirilmiştir (Akıncı, 2014: 55). 15 Temmuz darbe girişimi ise TSK içindeki bir grubun ait oldukları örgüt ile siyasi iktidar arasındaki çekişme nedeniyle başlatılmıştır. Sonuç olarak bu darbe girişimi ile kendilerine karşı olan siyasi iktidarın tasfiye edilmesi ve söz konusu örgütün sosyal ve ekonomik alanda güçlenmesi hedeflenmiştir. Bu bakımdan bu darbe girişimi dönemin başbakanı Binali Yıldırım ve kimi çevrelerce bir kalkışma olarak değerlendirilmiştir.

Sonuç olarak 15 Temmuz darbe girişimi TSK içindeki bir grup azınlık tarafından başlatılmış olup hem TSK içinde hem de halk nezdinde istediği desteği bulamamıştır. Bu nedenle mezkûr girişim siyasi iktidarın ve halkın güçlü duruşu ile başarısız olmaya mahkûm olmuştur. 15 Temmuz darbe girişiminin halk tarafından püskürtülmesinden sonra Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın verdiği yetkiye dayanarak 65. Hükümet 21 Temmuz 2016 tarihinde olağanüstü hâl ilan etmiştir. Olağanüstü hal 18 Temmuz 2018 tarihine kadar devam etmiş yani yaklaşık 2 yıl sürmüştür.

3. 15 TEMMUZ SONRASI MAKROEKONOMİK GÖRÜNÜM

Bu kısımda 15 Temmuz darbe girişiminden sonra Türkiye'deki makroekonomik değişimler sunulmuştur. Bunun için öncelikle darbe girişiminden sonraki ilk haftada piyasanın tepkisi gösterilmiştir. Daha sonra ise 2016-2019 arasında Türkiye'nin makroekonomik değişkenleri sunulmuş ve çeşitli ülke grupları ile karşılaştırılmıştır. Bu şekilde darbe girişiminden sonra piyasanın kısa dönemli tepkisi analiz edilmiş ve sonrasındaki yaklaşık 3 yıllık süreçte makroekonomik görünüm incelenmiştir. İncelenen makroekonomik değişkenler döviz kuru, gösterge faizi, doğrudan yabancı yatırım ve gayrisafi yurtiçi hâsıladaki (GSYH) değişimdir.

Tablo 1'de darbe girişiminden sonraki ilk piyasa tepkisi bulunmaktadır. Darbe girişimi 15 Temmuz gecesi saat 22:00 sularında başladığı için piyasanın ilk tepkisi ertesi haftanın ilk iş günü olan 18 Temmuz Pazartesi olmuştur. Görüldüğü gibi borsa endeksinde ilk gün yaklaşık %7, hafta boyunca da %14'lük kayıp yaşanmıştır. Dolar kurunda da ilk gün %5,

hafta boyunca %7; Euro kurunda ise ilk gün %4, hafta boyunca %5'lik bir yükseliş yaşanmıştır. Kısacası darbe girişiminden sonraki haftada borsa yaklaşık %14'lük; Türk Lirası da yabancı para birimlerine karşı ortalama %6'lık değer kaybı yaşanmıştır.

Tablo 1: Darbe Girişimine Piyasaların İlk Tepkisi

	15 Temmuz	18 Temmuz	19 Temmuz	20 Temmuz	21 Temmuz	22 Temmuz
BİST100	82.825	76.957	76.177	74.903	71.594	71.738
Dolar/TL	2,88	3,02	2,98	3,09	3,07	3,07
Euro/TL	3,20	3,33	3,36	3,40	3,39	3,36

Kaynak: *tr.investing.com*

Grafik 1'de darbe girişiminden sonraki süreçte dolar kurunun gelişimi bulunmaktadır. Grafikten dolar kurunun darbe girişimi öncesinde 3 TL civarında seyrettiği ve Haziran ayı sonunda 2,87 TL olduğu görülmektedir. Ancak darbe girişiminde sonra kurun yükselişe geçtiği ve Temmuz 2018 itibari ile 5 TL seviyesine, 2019 Aralık sonu itibari ile de 6 TL seviyesine kadar tırmandığı görülmektedir. Kurdaki artışın tamamı darbe girişimi ve sonrasında yaşanan olağanüstü hâl sürecine bağlanmamakla birlikte olağanüstü hâl dönemi boyunca TL'nin dolar karşısında yaklaşık %60 değer kaybettiği görülmektedir. Ayrıca Türk Lirası, Euro karşısında da benzer değer kaybını yaşamış olup benzer eğri oluştuğu için grafik olarak sunulmamıştır.

Grafik 1: Döviz Kuru USD/TL Aylık

Kaynak: *tr.investing.com*

Grafik 2'de kamu borçlanma faizini göstermesi bakımından önemli olan gösterge faiz oranının gelişimi gösterilmiştir. Görüldüğü gibi Temmuz 2016'da %9 civarında seyreden gösterge faiz oranı darbe girişiminden sonraki aylarda artış göstermiş ve yaklaşık 2 yıl içinde %25,90 ile maksimum seviyesine ulaşmıştır. Aralık 2019 itibari ile de %11,70 seviyelerine kadar gerilemiştir. Söz konusu yükselişin ne kadarlık payının darbe girişiminde kaynaklandığını ölçmek mümkün olmamakla birlikte, kamu borç stoğunun seviyesi düşünüldüğünde faiz oranlarındaki her birimlik artışın kamuya maliyetinin ne kadar büyük olduğu tahmin edilebilmektedir.

Grafik 2: Gösterge Faiz Oranı (%)

Kaynak: *www.bloomberg.com.tr*

Makroekonomideki önemli bir gösterge ülkeye doğrudan yabancı yatırım girişidir. Çünkü doğrudan yabancı sermaye girişi yatırımcılar tarafından ülkeye olan güveni yansıtmaktadır (Kılıçaslan, 2017: 59). Bu nedenle Grafik 3'te yıllara göre yurtdışındaki yerleşik kişiler tarafından Türkiye'ye yapılan doğrudan yatırım tutarı gösterilmiştir. Görüldüğü gibi 2016 yılında ülkeye giren doğrudan yabancı yatırım tutarı 2015 yılına göre ve 2011-2015 yıllarının ortalamasına göre sert bir düşüş göstermiş ve 7,5 milyar ABD doları seviyesine inmiştir. Olağanüstü hâlin devam ettiği 2018 yılına kadar bu tutar ortalama 7 milyar ABD doları seviyesinde kalmıştır. Söz konusu azalışın nedenlerini ayrıştırma olanağı bulunmamakla birlikte yaşanan darbe girişimi ve olağanüstü hâl durumunun önemli bir etkisi olması muhtemel görünmektedir.

Grafik 3: Doğrudan Yabancı Yatırım (Milyar ABD Doları)

Kaynak: *TCMB Elektronik Veri Dağıtım Sistemi*

Darbe girişiminin ekonomi üzerindeki olumsuz etkisini açıklayabilecek en önemli değişken ülkenin ekonomik büyümesidir. Bu nedenle Grafik 4'te çeyreklik GSYH büyüme oranları sunulmuştur. Görüldüğü gibi 2008 finansal krizi nedeniyle 2009'un ilk 3 çeyreğinde negatif büyüme gerçekleşmiştir. Sonrasında 2009'un 4. Çeyreğinden itibaren 27 çeyrek boyunca pozitif büyüme gerçekleşmiştir. Bu süreçteki büyüme oranlarının ortalaması %7, en büyüğü %11,7, en küçüğü ise %2,9'dur. Darbe girişiminin yaşandığı 2016 yılının 3. çeyreğinde ise 27 çeyrek sonra ilk kez negatif bir büyüme gerçekleşmiştir (-%0,8). Sonraki 10 çeyrek boyunca pozitif büyüme gerçekleşmiş ve bu dönemde büyüme ortalaması yaklaşık %3,5'dir. 2019 yılındaki küçülmede ise darbe girişiminin sonuçlarının ne kadar etkili olduğunu belirleme imkânı bulunmamaktadır.

Grafik 4: GSYH Büyüme Oranları Çeyreklik (%)

Kaynak: *TÜİK*

Grafik 5'te ise son 15 yıl için yıllık GSYH büyüme oranları verilmiştir. Bu grafikte de görüldüğü gibi 2005 yılından itibaren sadece 2009 yılında küresel finans krizi nedeniyle negatif büyüme yaşanmıştır. 2010-2015 arasında ise %7 ortalamasında büyümeler gerçekleşmiştir. 2016 yılında ise 3. çeyrekteki negatif büyümenin etkisiyle büyüme %3,2 seviyesine inmiştir. 2019 yılı büyümesi ise %0,9 ile sıfıra oldukça yakındır. Dolayısıyla 2016-2019 arasındaki büyüme ortalaması %3,5'tir.

Grafik 5: GSYH Büyüme Oranları Yıllık (%)

Kaynak: *TÜİK ve IMF*

Grafik 7'de 2004 yılından itibaren Avrupa bölgesi ülkeleri, gelişmekte olan ülkeler, tüm dünya ülkeleri ve Türkiye'nin yıllık GSYH büyümeleri sunulmuştur. Görüldüğü gibi 2016 yılına kadar tüm yıllarda Türkiye'nin büyümesi Avrupa ortalamasının üzerinde olmuştur. Gelişmekte olan ülkeler ve tüm dünya ortalamasının da birçok yıl üzerinde bulunmaktadır. Ancak 2016 yılının 3. çeyreğindeki negatif büyümenin etkisiyle 2016 yılında hem gelişmekte olan hem de dünya ülkeleri ortalamasının altında büyüme gerçekleşmiştir. 2016 yılındaki düşük büyümenin baz etkisinin sağladığı katkı ile 2017 yılında Türkiye 3 gruptan daha yüksek büyümeye ulaşmıştır. Ancak 2018 yılında Türkiye gelişmekte olan ülkeler ve tüm dünya ortalamasının, 2019'da ise bütün grupların altında sıfıra yakın büyüme gerçekleştirmiştir. Genel olarak 2016 yılı ve sonrasındaki 4 yıllık süreçte Türkiye'nin büyüme oranları hem 2016 yılı öncesine göre hem de bu dönemde diğer gruplara göre düşük kalmıştır. Ekonomik büyümedeki bu gerilemenin nedenlerini net bir şekilde ayrıştırmak olanak dâhilinde değildir. Ancak söz konusu gerilemenin önemli nedenleri arasında 2016 yılındaki darbe girişimi ve sonrasındaki 2 yıllık

süreçte ülkenin olağanüstü hâl ile yönetilmesi gibi faktörlerin olması muhtemel görünmektedir.

Grafik 5: GDP Büyüme Oranları (Milyar ABD Doları)

Kaynak: *Uluslararası Para Fonu (IMF), 2019 verileri IMF beklentisini göstermektedir.*

4. SONUÇ ve DEĞERLENDİRME

Yüz yıla yaklaşan tarihi ile Türkiye Cumhuriyeti, çok partili hayata geçtikten sonra her 10 yılda bir askeri müdahalelere maruz kalmıştır. Söz konusu askeri müdahalelerin sonunda ülke ekonomisi genellikle iyiye gitmemiş bir çok olumsuz sonuçlar yaşanmıştır. Bu çalışmada ise 15 Temmuz 2016'da gerçekleşen darbe girişiminin ülke ekonomisine etkisi araştırılmaya çalışılmıştır. Bunun için darbe girişimi sonrasında kısa ve uzun vadeli bir dönemde Türkiye'nin makroekonomik görünümü incele-analiz edilmiştir. Darbe girişiminden sonra ilk haftada Türk lirası dolar ve Euro'ya karşı ortalama %6 civarında değer kaybetmiş, borsa ise %15 seviyesinde gerilemiştir. 2019 sonuna kadar geçen 3 buçık yılda ise Türk lirasının 2,8 TL seviyesinden 5,95 seviyesine gelerek 2 katından fazla değer kaybetmiştir. Benzer şekilde darbe girişimine kadar 27 çeyrektir pozitif büyüme gösteren ülke ekonomisi, darbe girişimi sonrasında negatif büyüme yani daralma göstermiştir. Darbe girişimi öncesinde ortalama %7 seviyesinde büyüme oranları darbe girişimi 3 buçuk yıl için ortalama %3,5 seviyesine gerilemiştir.

Türkiye'ye yapılan doğrudan yıllık yatırım tutarında da darbe girişimi sonrasında önemli bir azalış olmuştur. Önceki yılalrda yıllık 10 milyar doların üzerinde olan bu tutar sonraki yılalrda 6 milyar dolar seviyesinde

gerçekleşmiştir. Benzer şekilde gösterge faiz oranlarında da darbe girişimi sonrasında önemli artışlar gerçekleşmiştir. Ülkeye gelen turist sayısında da dramatik azalışlar gerçekleşmiştir.

Askeri müdahalelerin ekonomiye olan net etkisini ölçebilmek mümkün görünmese de müdahaleler sonrası genellikle makroekonomik görünümde bozulmalar olduğu aşikardır. 15 Temmuz darbe girişiminden sonra da bir çok ekonomik göstergede bozulma yaşanmıştır. Bu nedenle 21. yüzyılda, askeri müdahalelerin yaşanamması ve kesintisiz bir demokrasi sürecine girilmesi sonucunda Türkiye ekonomisinin daha güçlü şekilde yoluna devam edebileceği öngörülmektedir.

KAYNAKÇA

Ağır, Osman, (2017), "Türkiye'de Askeri Darbeler Karşısında Siyaset Kurumunun tutumu", KSÜSBD, Malatya, 1-26.

Akıncı, Abdulvahap, (2014), "Türkiye'nin Darbe Geleneği: 1960 ve 1971 Müdahaleleri", Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi, 9(1), 55- 72.

Alacadağlı, Esmeray, (2016), "Darbeler, Ordu ve Siyaset", Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi & Karasam, Uluslararası Demokrasi Sempozyumu, 568- 592.

Alkan, Haluk, (2016), "15 Temmuz'u Anlamak: Parametreler ve Sonuçlar", Bilig, 79, 253-272.

"Anadolu Ajansı, (2019), "15 Temmuz Sanayi Çarklarını durduramadı", https://www.aa.com.tr/tr/ekonomi/15-temmuz-sanayi-carklarini-durduramadi/1530608

Dikici, Ali, (2014), "27 Mayıs 1960 Askerî Darbesi ve Türk Polisi", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, 30(89), 55-72.

Dursunoğlu, İsmail, Yazıcı, Sinan (2018), "Türk Demokrasi Hayatında Askeri Uyarılar: 1971-2007 Muhtıralarının Karşılaştırmalı Analizi", Economics, Finance and Politics, 13(22), 211-223.

Karataş, Murat (2016), "12 Mart Muhtırası ve Partilerüstü Hükümetler", Demokrasi: Darbeler ve Tepkiler Sempozyumu, Giresun, 141-167.

Kavcıoğlu, Ş. (2019), "15 Temmuz Darbe Girişiminin Ekonomi Üzerindeki Tahribatı", https://www.yenisafak.com/yazarlar/sahapkavcioglu/15-temmuz-darbe-girisiminin-ekonomi-uzerindeki-tahribati-2052065.

Kılıçaslan, Harun, (2017), "15 Temmuz Darbe Girişimi ve Türkiye'nin Ekonomik ve Malî Göstergeleri", *Uluslararası Politik Araştırmalar Dergisi*, 3(3), 51-64.

Özsağır, Arif, (2013), "Askeri Darbe ve Müdahalelerin Ekonomik Performans Üzerine Etkisi: Türkiye Örneği", *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 12(4), 759-773.

Gültekin, Sadettin, (2016), "Darbe Girişiminin Türkiye'nin Dış Ticaretine Etkileri", 2016 Uluslararası Demokrasi Sempozyumu, 15-16 Aralık 2016, Giresun, 324-339.

Safi, İsmail, (2019), "Osmanlı Devleti'nden Günümüze Parlamentarizm ve Parlamenter Rejime Müdahaleler - Muhtıra, Darbe ve Darbe Girişimleri Üzerine Bir Analiz", Ege Akademik Bakış, 19(1), 141-157.

Temiztürk, Hakan, (2009), "Türkiye'de Ordunun Siyasete Müdahale Geleneği Ve Basın: 27 Nisan 2007 Muhtırasından Önce ve Sonra", Erciyes İletişim Dergisi, 1(1), 6-26.

Tursab, www.tursab.org.tr

Ünay, Sadık ve Dilek, Şerif, (2017), "15 Temmuz: Başarısız Bir Darbe Girişiminin Ekonomi Politiği", SETA Analiz, 184, 5-27.

Bölüm 7

PALEOANTROPOLOJİK AÇIDAN KRANİOSİNOSTOZLAR VE OSMANLI DÖNEMİ BEYBAĞ SKAFOSEFALİ ÖRNEĞİ

Seda KARAÖZ ARIHAN[1]

1 Dr.Öğr.Üyesi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Antropoloji Bölümü

Giriş

Eski uygarlıkların paleopatolojik değerlendirmeleri içerisinde kafatası deformasyonları inceleme konularından birisidir. Deformasyonların sebepleri arasında kültürel deformasyonlar, travmalar ve doğumsal anomaliler sayılabilir. Doğumsal anomaliler içerisinde Kraniosinostozlar önemli bir yer tutmaktadır.

Etimolojik olarak kraniosinostozlar, Latince *cranio* (kranyum), *syn* (birleşme-birlikte) ve *osteosis* kemik ile ilişkili olarak tanımlanmıştır (Çeltikçi vd. 2013), Barnes'a göre (1994, 2012) bu durum sutural agenesis (sütürün yokluğu) olarak tanımlanmaktadır. Ona göre sütür oluşmadığı ya da sütürlar hiç gelişmediği için bu gelişimsel rahatsızlığa ilişkin yapılan sutural agenesis tanımlaması kraniosinostoz tanımlamasına göre tercih edilmelidir. Ancak bu makale kapsamında literatürde daha yaygın kullanımı olan kranosinostoz terimi kullanılacaktır.

Genel olarak kraniosinostozlar, kafatasında bulunan sütürların biri ya da daha fazlasının erken kaynaşması ya da yokluğu olarak tanımlanabilir (Aufderheide., Rodriguez-Martin, 1998, Çeltikçi vd. 2013, Flaherty vd. 2016) Bu erken kaynaşma ya da kapanma, beyin gelişimi henüz tamamlanmadan oluştuğu için, anormal kafatası deformasyonlarına ve anomalilere yol açmaktadır (Parker and Parker 2003). Kraniosinostozların dünya genelinde görülme sıklığı araştırmacılar tarafından 1/2000 (Özer ve Geyik 2017), 1/2500 (Paşahan ve Önal 2017) literatürde 2000/2500 doğumda 1 olarak belirtilmiştir (Çeltikçi vd. 2013, Ghizoni vd. 2016, Flaherty vd. 2016).

Kafa ve yüz kemikleri sütür adı verilen yapılar ile birbirlerine bağlanırlar ve bir bütün oluştururlar. Bu sütürlar yaş ile birlikte, zaman içerisinde yavaş yavaş kemikleşirler ve bu özellikleri nedeniyle paleoantropolojik çalışmalarda da yaş belirleme belirteçlerinden biri olarak kullanılırlar (Nikita 2017).

Yapılan hayvan deneylerinde sütürların açık kalmasında ya da kapanmasında dura materin (beyin zarı) etkisi olduğu gösterilmiştir. Yeni doğan ratlarda yapılan bir çalışmada metopik sütürün altına bir bariyer konduğunda metopik sütürun kapanmasının geciktiği tespit edilmiştir (Özbek ve Vural 2017).

Anne karnındaki bebeğin kafatasında; metopik, lambdoid, coronal ve sagittal sütürlar bulunur. Bu sütürların varlığı, doğum sırasında bebeğin doğum kanalından geçmesine yardımcı olmasının yanı sıra, bebeğin doğduktan sonra beyin gelişimini sağlamak için yeterli genişleme imkâ-

nı sağlar. Sütürların kapanma süreleri birbirinden farklılık gösterebilir. Normal gelişim sürecinde, metopik sütür en erken kapanan sütürdür ve 3 ila 9'uncu ayda kapanması beklenirken, diğer sütürların kapanması 22 ila 39'uncu aylar arasında beklenmektedir (Çeltikçi vd. 2013).

Erken kapanan sütürların günümüzdeki tedavi yöntemi cerrahi yöntemlerdir. Bu erken kaynaşma, kafada şekil bozukluğuna sebep olmasının yanı sıra, kafa içinde basınç artışına yol açmaktadır. Bunlar, bazı işlev bozukluklarına da neden olabilmektedir. Bu durumlarda erken teşhis önemlidir. Çünkü ameliyatlar için en önemli zamanlama doğumdan sonra genellikle 3-6 ay arasındadır. Bunun ana nedeni henüz kemikleşmenin devam etmesi ve yeniden şekillendirmenin daha kolay olmasıdır (Aycan 2018).

Kraniosinostozların Tarihçesi

Tarih öncesi zamanlardan bu yana yaşamış olan bireyler üzerinde yapılan incelemelerde kafatası deformasyonları karşılaşılmıştır. Bu deformasyonların bazıları genetik kökenli sendromlara ya da doğumsal anomalilere ait iken bazıları da geleneksel veya mistik inanışlar ile ilgili olarak yapılan baş bağlama ya da levhalar ile baskı uygulayarak oluşturulan kültürel deformasyonlardır. Örneğin; bebeğin başının beşiğe sıkıca tutturulmasıyla deformasyonlar gelişebilmektedir. Bilinçli olarak yapılan kültürel deformasyonlarda asillere ait bir görüntü yaratmak ya da sadece kültürel bir güzellik anlayışının sonucu olarak kafatası değişimini gerçekleştirmek olasıdır (Solomon vd. 2011).

Kraniosinostozları tarihin sayfalarında araştırdığımızda, Eski Mısır Uygarlığı bu açıdan bize önemli bilgiler sunmaktadır. Hem arkeolojik buluntular hem de mumyalar üzerinde yapılan modern görüntüleme teknikleri ile yeniden değerlendirilen örnekler bize farklı bir bakış açısı kazandırmıştır.

İngiliz Mısır bilimci Howard Carter tarafından bulunmuş olan Kral Tutankhamun bulunduğu tarihten (1922) itibaren pek çok araştırmanın konusu olmuştur. Bu araştırmalar sonucunda Eski Mısır Uygarlığı'nın 18. Hanedanı'nın bir Firavunu (Yeni Krallık) olan Tutankhamun'un öldüğünde yaklaşık 18-22 yaşlarında olduğu düşünülmektedir.

Tutankhamun'un ölüm nedeni henüz net olarak ortaya konulamasa da, sağlık durumu üzerinde birçok teori ortaya konulmuştur. Bu teorilerin bazıları özellikle kemiklerdeki deformasyonlar ile ilgili olarak tanımlanan, Marfan sendromu, Wilson-Turner sendromu, Klinefelter sendromu, Antley-Bixler sendromu ya da sagittal Kraniosinostozis

sendromlarından biri olabileceği varsayılmaktadır (Pausch vd. 2015). 2012 yılında Kemp ve Zinc tarafından yayınlanan çalışmada 18. Hanedanlık dönemine tarihlenen 11 mumyanın antropolojik, arkeolojik değerlendirmeleri yapılmıştır. Bunun yanı sıra çalışmada kralların soyu üzerine önemli bilgiler sunan paleogenetik araştırmaları da içeren ve çok disiplinli araştırma sürdürülmüştür. Bu amaçla kraliyet mumyalarının DNAsı incelenmiş ve kemikler üzerinde radyolojik analizler yapılmıştır. Tutankhamun'un baba tarafından olduğu düşünülen KV55 numaralı mezarda bulunan mumyanın, ele geçen arkeolojik verilere göre Akhenaten olduğu görüşü ağır basmaktadır. Diğer bir olasılık hakkında daha az şey bilinen Firavun Smenkhkare olabileceği üzerindedir. Ancak yapılan DNA analizi sonuçlarına göre; KV35 Yaşlı Kadın ve KV55 mumyaları net bir şekilde tanımlanabilmiştir. Bu verilere göre KV55 de bulunan mumyanın Akhenaten'e ait olduğunu ve Yaşlı Kadın olarak tanımlanan KV 35 numaralı mezardaki bireye ait mumyanın Tutankhamun'un babaannesi Kraliçe Tiye olduğuna dair önemli kanıtlar sağladığı aktarılmıştır. Daha da ötesi KV55 ve KV35 Genç Kadın mumyaları Tuthankhamun'un babası ve annesi olarak analiz sonucunda tanımlanmıştır. Daha önceki başka araştırmacıların çalışmalarında Akhenaten ve aile bireyleri için bazı hastalıklar öne sürülmüştür. Bunlardan biri hormonal bir değişikliğe bağlı olarak gelişen jinekomasti olarak düşünülmüştür. Erkeklerde memenin büyümesi ile karakterize olan bu hastalık için, Akhenaten mumyası üzerinde yapılan değerlendirmede yumuşak dokuların, özellikle göğüs bölgesinin olmaması nedeniyle ve ele geçen diğer vücuda ait parçaların herhangi bir kadınsı özellik göstermemesi jinekomasti tanısınoı desteklememiştir. Bir diğer hastalık Akhenaten ve bazı aile üyelerinin Marfan sendromu olduğuna dair görüşlerdir. Ancak araştırmacılar buna ilişkin kanıt bulamamışlardır. Başka bir görüş ise, dolikosefali varlığıdır. Normalden daha uzun kafa biçimi olarak tanımlanan bu durum için, araştırmada bahsi geçen 15 mumyanın sefalik indeksi değerlendirilmiştir. Birçok bilim adamının görüşü 18. Hanedan üyelerinin bu duruma sahip olduğu şeklindedir. Bunlar içerisinde Nefertiti, Akhenaten ve Tutankhamun önde gelen örneklerdir. Kafatası ölçümlerine göre, dolichocephaly, sefalik indeksi (CI) 75 veya daha az olan bir kafatası olarak tanımlanır. Yuya dışında (CI = 70.3) Tutankhamun'un soyundan hiçbir mumya, bu ölçüme uygun olarak belirlenmemiştir. Bununla birlikte, Akhenaten'ın CI'si 81.0 ve Tutankhamun'un 83.9 olarak bulunmuş ve kafataslarını brakisefali veya anormal derecede geniş olarak tanımlamışlardır (Kemp ve Zing 2012).

M.Ö.1353-1336 yılları arasında hüküm süren Mısır'ın 18. hanedanın ünlü firavunu Akhenaten'in de, sağlık durumu ile ilgili farklı görüşler de ileri sürülmüştür. Cavka vd'leri tarafından öne sürülen bir görüş ise, Akhenaten'in homosistinüri hastası olabileceği ve makalede olası önceki görüşlerden olan Marfan sendromunun söz konusu olamayacağı üzerine fikirler öne sürülmüştür (Cavka 2010).

Konu ile ilgili yapılan başka bir çalışma ise, Braverman vd'ne aittir (2009). Eski Mısır'da 18. Hanedanlıkta görülen ve bu hanedanlığın bir üyesi olan Akhenaten ile de ilişkilendirilen iki hastalık üzerinde durulmuştur. Bunların her ikisi de genetik kökenli olup biri sagittal kraniyosinostoz diğeri ise Antley-Bixler sendromunun bir varyantıdır.

Kafatası deformasyonları çok eski dönemlerden beri dikkati çekmiş olup, ancak bunların doğru tanımlamalarının yapılabilmesi ve hastalıkların nedenlerinin anlaşılabilmesi uzun zaman almıştır. En erken tanımlamalardan bir diğerine, antik dönem mitolojisinde rastlanılmaktadır. Homeros'un İlyadası'nda savaşçı Thersites için "*Truvadan gelen çirkin adam ...başı belli bir noktaya kadar koşuyordu*" şeklinde söylenilmektedir (Mehta vd. 2010). Thersites ile ilgili metinde sözü geçen tek tanımlama aşağıdaki gibidir (Erhat 1993).

Yalnız Thersites kopardı yaygarayı, konuştu ileri, geri,

o Thersites ki saçmalar dururdu biteviye,

kralları kızdırmak için laf ederdi, gelişigüzel,

Argosluları güldürsündü yeter ki,

İlyon 'a gelen en çirkin kişiydi o,

bacakları çarpık, bir ayağı aksaktı,

sırtı kambur, göğsü çöküktü içeri,

kafası omuzlarının üstünde sivriydi,

tek tüktü basında saçı.

Mehta vd'leri tarafından, yukarıdaki tanımlama oksisefali'in (oxycephaly) karakteristik özellikleri olarak değerlendirilmiştir (2010). Bir başka değerlendirme de ise Thersites'in, Troya Savaşı'na katılan Yunanlardan olup orduda maskaralık yapıp askerleri eğlendirdiği belirtilmiştir. Onun Yunanların en korkağı ve en çirkini olduğu vurgulanmış, ölçüsüz konuşmaları ve bedensel çirkinliği de özellikle tanımlanmıştır. Şaşı ve topal olduğu, kalkık omuzlara sahip olduğu, içeri kaçmış gibi görünen boynu ile sivri ve kel başı anlatılmıştır (Can 1994).

Antik dönemin ünlü hekimlerinden Hipokrates'e (M.Ö. 460-370) atfedilen Hipokratik Corpus'un bir bölümü "Kafa Yaralanmaları Üzerine" adlı bölümdür. Bu bölümde ilk kısım kafa sütürları ile ilgilidir. Hipokrates'in tanımlamasına göre "*İnsanların kafaları aynı değildir ve kraniyal sütürlar aynı şekilde düzenlenmemiştir*". Ona göre, kraniyal sütürlar tau (T) harfi biçiminde şekil almıştır ve kısa çizgi kabartılı yapının üzerinde enlemesine yerleşirken uzun çizgi kafatasının ortasından uzunlamasına enseye kadar değişmeden gelmektedir. Başının her iki ucunda kabartı olan kişinin hem ön hem de arka kısımda, sütürları eta (H) harfine benzer şekilde görülmektedir. Uzun çizgiler, her bir kabartının üzerinde enlemesine yer almaktadır ve kısa çizgi kafatasının ortasından her iki kabartı doğrultusunda uzunlamasına doğru görülmekte ve uzun çizgilerde sonlanmaktadır. Ancak her iki ucunda da kabartısı olmayan kişide kraniyal sütürlar chi (X) harfi şeklinde olduğunu belirtmiştir (Hanson 1999). Hipokrates genel olarak "Kafa Yaralanmaları Üzerine" adlı eserinde kraniyal sütür ve kafa morfolojisi üzerinde durarak, kafatasındaki sütürların düzenleri ve buna bağlı olan değişebilen kafa şekilleri üzerine bilgi vermiştir (Frassanito ve Rocco 2011).

Antik dönemin bir diğer önemli hekimi Bergamalı Galenos da (MS 130–200) kafatası sütürlarının varlığı ve deformitelerinin farkına varmış olan bir diğer hekimdir (Özer ve Geyik 2017). Galenos, oxycephaly terimini kullanarak kraniyosinostoz kavramını tanıtmıştır (Frassanito ve Rocco 2011).

Kraniyal sütür deformitelerinin antik çağlardan beri bilinmeleri ve tanımlamaları dönemin ileri görüşlere sahip, Hipokrates ve Galenos gibi hekimlerce yapılmıştır. Bu deformitelerin görsel olarak insan kafatasında yaptığı şekil değişikliğinin konunun araştırılmasında büyük etken olduğu unutulmamalıdır.

İlginç bir şekilde antik dönemden, sütürlar ile ilgili bir bilgi de tarihçi Heradotos'tan (M.Ö. 484-425) gelmektedir. Sütürlar, o dönemde sadece hekimleri değil dönemin ünlü tarihçisi Heredotos'u da etkilemiştir. Heredotos, Tarih (Historia) adlı eserinde, Pausania liderliğindeki Yunanların Pers ordusunu Mardonius'un mağlup ettiği Platea savaşını anlatırken, bize herhangi bir sütürün olmadığı, benzersiz bir kemikten yapılmış bir kafatasının nadir bulgusunu tarif etmiştir (Frassanito ve Rocco 2011). Antik dönem içerisinde bu konuya değinen bir diğer kişi de Romalı ansiklopedist Cornelius Celsustur (M.Ö. 25- M.S.50). O da sütürları olmayan kafatasları tanımlamıştır (Solomon vd. 2011).

Sanat dünyasında, özellikle Rönesans Dönemi'nde hem Andreas Vesalius'un (1514-1564), Fabrica adlı eserinde hem de Leonardo da Vinci'nin (1452-1519) illüstrasyonlarında aynı zamanda Albrecht Durer (1471-1528) ve Johann Nepomuk della Croce'un (1736-1819) eserlerinde birçok kafatası çizimi görülmektedir. Vesalius'un ve Croce'un çizimlerinde hatalı biçimlenmiş kafa çizimleri bulunurken Leonardo da Vinci ve Durer'in illüstrasyonlarında anormal yüz ve kafa biçimleri yer almıştır (Leon 2011).

De Humani Corporis Fabrica adlı eserinde Andreas Vesalius, insan kafatasının ve kraniyal sütürlerin morfolojisindeki farklılıkları tanımlamış, bunun yanı sıra bugün hidrosefali veya kraniyosinostoz olarak tanımlanan bazı kafatası özelliklerini klinik patoloji olarak belirtmiştir. Ancak günümüz modern bilimsel bakış açısı ile çizimlerde eksiklikler olduğu ya da tam olarak doğru biçimde yansıtılmadığı da araştırmacılar tarafından belirtilmiştir (Frassanito ve Rocco 2011).

16. yüzyıla gelindiğinde anatomist Magnus Hundt'un kranial sütürların varlığını belirterek sütürların şekillerini ve erken sütür kapanması nedeniyle oluşan deformitelerin özelliklerini de belgelemiş olduğu bilinmektedir. Johannes Dryander tarafından da sagittal ve koronal sütürların varyasyonları ortaya konulmuştur (Mehta vd. 2010).

Bu gelişmelerin sonrasında 1790'larda bu konudaki ilk açıklamaların ötesinde bilimsel çalışmayı ortaya koyan kişi Samuel Thomas Von Sömmering'tir (1755 –1830) Kraniyal sütürlerin anatomisi ve anormal sütür gelişimleri ile ilgili ilk bilimsel çalışmaları Sömmering ortaya koymuştur (Mehta vd. 2010). Sütürların kraniyal büyümenin yeri olduğunu açıkça tanımlayarak erken kaynaşmasının kafatası deformitelerine yol açacağını belirtmiştir (Solomon vd. 2011). Sömmering erken sütür kaynaşmasının sadece birincil kusurlarını ve buna bağlı olan kozmetik sorunları değil, aynı zamanda ikincil kraniyal etkilerini de aydınlatmaya çalışmış ve Patogenezi tanımlayan birleştirici bir mekanik teori geliştirmeyi amaçlamıştır (Mehta vd. 2010).

Modern kraniosinostoz kavramları Wilhelm Otto (1786-1845) ve Rudolph Virchow'un (1821–1902) çalışmalarına dayanmaktadır. 1851'de ünlü Alman bilim adamı ve doktor Rudolf Virchow, monosütüral füzyondan kaynaklanan deformasyonların bilimsel bir sınıflandırmasını yapmıştır (Solomon vd. 2011).

Wilhelm Otto, hayvanlar ve insanlar üzerindeki gözlemlerine dayanarak erken sütür kapanması sonucunda, telafi edici bir özellik ola-

rak kafatasının başka bir alana doğru genişlediğini öne sürerek kraniyal anomalilerin açıklanmasını sağlamıştır (Mehta vd. 2010). Kafatasların şekilleri ile ilgili ilk sınıflandırma 1851 yılında Rudolph Virchow tarafından yapılmıştır. Virchow'un sistemi kafa şekilleri ile ilgili olup dört gruba ayrılmıştır. Bunlar; büyük kafalar (macrocephaly), küçük kafalar (microcephaly), kısa kafalar (brachycephaly) ve uzun kafalar (dolichocephaly) olarak tanımlanmıştır (Marilyn ve Jones 2002:29). Virchow'un çalışmalarına göre, sütür erken füzyon olmuş ise o sütüre dikey olacak şekilde büyümede gerilik görülürken, paralel olacak biçimde büyümenin devam ettiğini açıklanmıştır. Bu durum literatürde Virchow kanunu olarak bilinmektedir (Çeltikçi 2013).

Kraniosinostoz tanımlamalarının ötesinde tedavi amaçlı ilk cerrahi müdahale Odilon Lannelonque (1840-1911) tarafından 1890 yılında kraniyektomi yöntemi ile beynin normal şekilde büyüyebilmesi amacıyla yapılmıştır (Frassanito ve Rocco 2011).

Kraniosinostozların Nedenleri

Kafatasını oluşturan kemikler, fibroz sütür yapıları nedeniyle birbirlerine birleşik ve aynı zamanda da ayrı kalırlar. Bu durum doğum sırasında, doğum kanalından geçişi kolaylaştırmakta ve doğum sonrasında da beynin büyümesi ve gelişimi için yeterli yerin olmasını sağlamaktadırlar (Çeltikçi 2013).

Kraniosinostozların nedenleri, sendromik ve sendromik olmayan şeklinde sınıflandırılabilinir . Genel olarak değerlendirildiğinde, sendronomik olmayan kraniosinostozlar sendromik olanlara göre daha fazla görülmektedir. Sendromik olmayan durumların birçoğunun genetik temeli net olarak bilinmemekle birlikte sendromik olanların, sebepleri içerisinde birçok gen mutasyonunun olduğu yapılan çalışmalarla ortaya konulmuştur. (Flaherty vd.2016).

Kraniosinostozlar içerisinde sendromik olmayanların oranı yaklaşık %80-85 olarak literatürde belirtilmiştir (Paşahan ve Önal 2017). Yapılan çalışmalarda, sendromik olmayan kraniosinostoz oranı yeni doğanlarda 1/2000-3000 olarak belirtilmiştir (Aycan 2018).

Bir diğer sınıflama ise birincil ve ikincil kraniosinostozlardır. Birincil kraniosinostozlar basit ve kompleks olarak ayrılırlar. Tek bir sütürün kaynaşması olanlar basit olarak tanımlanırken, kompleks olanlar iki ya da daha fazla sütürün kaynaşması olarak ele alınırlar. Bunları yaratan nedenler arasında sendromik ve sendromik olmayan sebepler gösterilmiştir. İkincil kraniosinostozların nedenleri arasında hipertiroidizm

gibi metabolik bozukluklar, mikrosefali gibi doğumsal bozukluklar ya da anne karnında valproik asit, fenitoin ve diğer bazı maddelere maruz kalmak gibi nedenler sayılmaktadır (Ghizoni vd. 2016). Bunların dışında fetal dönemde başın fiziksel kısıtlaması gibi bazı biyomekanik faktörler de ikincil kraniyosinostoz sebepleri arasında gösterilmektedir (Yıldız 2017). Kraniosinostozlarda genetik özellikler önem taşımaktadır. Sendromik olmayanlarda %2, sendromik olanlarda ise yaklaşık %50 oranında aile öyküsü görülmektedir (Çeltikçi vd.2013).

Sendromlarla ilişkili kraniosinostozlar içinde yaklaşık 180 sendrom belirtilmektedir. Bu sendromlardan bazıları göreceli olarak daha yaygın olarak görülmektedir. Bunlar Crouzon sendromu, Apert sendromu, Jackson-Weiss sendromu, Pfeiffer sendromu, solomon sendromu, Loeys-Dietz sendromu, Saethre-Chotzen sendromu, Shprintzen-Goldberg sendromu olarak literatürde belirtilmiştir (Çeltikçi vd. 2013) Bu sendromların her biri farklı sütürların etkilenmesine neden olmaktadır. Örneğin Apert sendromu coronal sütüru etkilerken Crouzon sendromu coronal, sagittal ve/veya lamboid sütüru etkilemektedir. Pfeiffer sendromunda etkilenen sütürlar coronal ve sagittal iken Muenke sendromunda coronal sütürlar tek ya da çift taraflı olarak etkilenmektedir. Saethre-Chotzen sendromunda ise coronal, lamboid, ve/veya metopic sütür sorunludur. Anntley-Bixer sendromunda coronal ve/veya lamboid sütür etkilenmektedir (Governale 2015).

Tablo 1'de Barnes (2012) tarafından yapılan ve tarafımızca yeniden düzenlenen kraniosinostozların çizimleri, onlara ilişkin isimlendirmeleri ve etkilenen sütürlar gösterilmiştir. Bu şekilde sınıflandırma ile ilgili ilk tanımlamalar 1851 yılında Virchow tarafından yapılmıştır. Virchow'un sisteminde başlangıçta dört ana morfolojik şekil tanımlanmıştır. Bunlar büyük kafalar (makrosefali), küçük kafalar (mikrosefali), uzun kafalar (dolichocephaly) ve kısa kafalar brakisefali (brachycephaly) olarak sınıflandırılmıştır. Bu sınıflandırmada yer alan dolikosefali (dolichocephaly) ve brakisefali (brachycephaly) olarak tanımlamalar sütürların kaynaşması ile ilişkilidir. Daha sonra Virchow kafatası şekilleri ile sütürların kaynaşması arasında bağlantı kurarak; dolikosephali, trigonosefali, plagiosefali gibi terimleri kullanmıştır (Marilyn ve Jones 2002). Kraniosinostozlar arasında en sık görülen sagittal sinostozdur. Yaklaşık olarak %60 oranında görülmektedir. Koronal sütür kaynaşması %25 ve metopik sütür kaynaşması ise %15 oranında görülürken, lamboid kraniosinostoz %2'lik oran ile en nadir görülen durumdur. Tüm kraniosinostozların oluşumunda bireyde kafada deformiteler, dişlerde maloklüzyon, görme bozuklukları, kafa ba-

sıncının artmasına bağlı olarak bilişsel sorunlar gibi problemler ortaya çıkabilmektedir (Burokas 2013).

Tablo 1: *Kraniyosinoztozlar ve isimlendirmeleri Barnes (2012)'den alıntılanarak yeniden düzenlenmiştir.*

GÖRÜNÜŞ ŞEKLİ	İSİMLENDİRME	İLGİLİ OLDUĞU SÜTÜR
	Scaphocephaly (skafosefali)	Sagittal
	İki taraflı Brachycephalic (brakisefali) Tek taraflı Plagiocephalic (plagiosefali)	Coronal
	Oxycephalic (oksisefali)	Coronal+Lambdoidal
	Oxycephalic	Coronal+Sagittal
	İki Taraflı Brachycephalic(brakisefali) Tek taraflı Plagiocephalic (plagiocephali)	Lamboidal
	Dolichocephalic (dolikosephali)	Lambdoidal+Sagittal
	Trigonocephalic (Trigonocephali)	Metopic

		Deformasyon Görülmüyor	Temporal Squamosa
		Deformasyon Görülmüyor	Sphenofrontal
		Deformasyon Görülmüyor	Temporooccipital

Sagittal Sinostoz (Skafosefali): Skafosefali, diğer adlandırması ile sagittal sinostoz en yaygın görülen kraniyosinostozdur. Kafanın şeklinin uzun olmasından dolayı günümüz tıp literatüründe dolikosefali olarak da yer almaktadır. Sagittal sütürün kaynaşması ile kafa öne ve arkaya doğru büyümektedir. Kafanın aldığı şekil nedeniyle kayık kafa olarak da tanımlanmaktadır. Daha ileri olgularda ise koronal sütür üzerinde bir çöküntü oluşmaktadır. Bu durum eyer kafa (klinosefali) adı ile de anılmaktadır (Şahinoğlu vd. 2017). Amerikan toplumunda yeni doğanlarda 1/1700 ila 1/2100 oranında görülen bir durumdur. Frontaldeki şekil değişikliği ile ilgili olarak bilateral, dikdörtgen ve normal olarak adlandırılan varyantları bulunmaktadır (Leon 2011). Kraniosinostoz vakaları erkelerde, kadınlara oranla %75-85 oranında daha fazla görülmektedir (Ghizoni 2016). Tüm kraniosinostoz vakaları içerisinde Sagittal kraniosinostozun görülme sıklığı yaklaşık olarak %45 oranındadır (Dempsey vd. 2019). Uzun ve dar bir kafa yapısı ile tanımlanan bu durum için CI 70'in altında olmalıdır (Aufderheide., Rodriguez-Martin, C. 1998).

Koronal Sinostoz (Brakisefali / Plagiosefali) Skafosefalinin ardından en yaygın görülen durumdur. Kraniyosinostoz vakalarının %25'inde görülmektedir (Dempsey vd. 2019). Tek bir koronal sütürün kapanması plagiosefali olarak adlandırılırken koronal iki sütürün kapanması brakisefali olarak adlandırılır (Ghizoni 2016). Koronal sütürün erken kapanması, frontal kemiğin düzleşmesine ve yan taraflarda çıkıntı oluşmasına neden olabilir (Leon 2011). Şaşılık gibi sorunlar vakaların %50-60'ında görülebilir. Bununla birlikte koronal sütürün erken kapanması kaşların ve kulakların asimetrik olmasına, mandibulada sorunlara sebep olabilir (Ghizoni 2016). Kafada ön-arka çapta kısalma olurken yüz ve alın genişliğinde ise büyüme izlenmektedir. Beynin büyümesi nedeniyle artan kafatası basıncı gelişebilir ve buna bağlı olarak zihinsel gelişim bozuklukları da görülebilir (Küçük vd. 2017). Brakisefali ve plagiosefali hem

koronal hem lamboid sütürde görülmektedir. Genel ayrım için Barnes'ın tablosunda (Tablo 1) da yer aldığı üzere, koronal için anterior brakisefali ve plagiosefali olarak isimlendirilirken lamboid için posterior brakisefali ve plagiosefali olarak tanımlanır.

Metopik Kraniyosinostoz (Trigonosefali): Yunanca *trigonon* (üçgen) ve *kephale* (kafa) kelimelerinin birleşmesinden oluşan trigonosefali metopik sütür erken kapandığında oluşan durumdur (Özek 2017). Bu durumun fiziksel görünüşünde alın sivrileşmiştir, frontonazal açı daralmış ve bitemporal mesafe ise azalmıştır. Gözler arasındaki mesafe de daralmış durumdadır (Çeltikçi vd. 2013). Bu kraniyosinostoz durumu 3. yaygın görülen durumdur. Yaklaşık olarak tüm vakaların %20 'sini oluşturmaktadır (Dempsey vd. 2019). Ülkelere göre görülme sıklığı değişse de yaklaşık olarak 1/700 ile 1/15000 oranında görülme sıklığı vardır (Paşahan ve Önal 2017). Trigonosefali tek sütür kapanması olgularında nörolojik problemler açısından daha fazla soruna neden olduğu belirtilmektedir. Bu tanıyı almış bireylerde zekâ geriliği, dikkat eksikliği, davranışsal bazı sorunlar ya da hiperaktivite gibi bazı durumların görüldüğü belirtilmiştir (Özek 2017).

Lamboid Kraniyosinostoz: Sendronomik olmayan kraniosinostozlar içerisinde daha az yaygın görülen formu lamboid sütürün erken kapanması ile oluşan bir kraniyositoz olan posterior plagiosefalidir. Bu durum kafatasının asimetrik görünümünü tanımlamaktadır. Yatış pozisyonundan kaynaklı olabilen dış etkenler nedeniyle oluşabildiği gibi lamboid sütürun erken kapanması gibi doğumsal nedenlerle de oluşmaktadır. Tüm kraniosinostozlar içerisinde posterior plagioseflalinin görülme sıklığı %2-3 oranındadır (Topuz ve Çolak 2017).

Beybağ Osmanlı Dönemi Skafosefali Örneği

Çalışma materyalimizi oluşturan Beybağ iskeletleri Muğla İli Beybağ Mevkii kazılarından gelmektedir. Bu alan 2007-2008 yıllarında Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın izniyle Konya Selçuk Üniversitesi öğretim üyelerinden Prof. Dr. Ahmet Tırpan ve ekibinin yaptığı çalışmalar ile ortaya çıkartılmıştır. Muğla Müzesi'nin izinleri ile çalışılmış olan iskeletlerin geldiği alan Bizans ve Osmanlı Dönemi'ne tarihlendirilen iki ayrı küçük kırsal yerleşim yeridir (Tırpan vd. 2009). Bizim örneğimiz Osmanlı dönemi mezarlarının bulunduğu ve M.S. 13-15 yy'a tarihlendirilen alandan gelmektedir.

Bu alan içerisinden gelen ve çalışma materyalimizi oluşturan iskelet ise, 2008 yılında açılan 08 BBS 34 numaralı sondaj alanındaki bir me-

zardan gelmektedir. Orta erişkin yaş grubuna dahil olan ve bir kadına ait olan iskeletin az sayıda kemiği korunmuştur. Cinsiyet ve yaş tanımlamaları kafatası morfolojik özelliklerine göre yapılmıştır. Vücut kemiklerine ait çok az korunmuş kemik bulunmaktadır.

Kafatası üzerinde yapılan değerlendirmede sagittal sütürün erken kapanması nedeniyle görülemediği, bu durum nedeniyle kafatasının şeklinin literatürde geçen tanımı ile kayık biçimini aldığı görülmektedir. Beynin gelişimini sürdürdüğü, erken çocukluk evresinde bu durumun oluşması kafatasının frontal ve oksipital yönde uzamasına neden olmaktadır. Resim 1'de görüldüğü gibi, frontal alan bombelenmiş, oksipital alanda da kemik normal şeklinden farklı bir görünüm almıştır. Kafatasının iç kısımlarında yer yer incelmiş yapı görülmüş bu durum özellikle frontal alanda izlenmiştir. Resim 2 ve 3'te görüldüğü gibi sagittal sütürün kapanmasına bağlı olarak yaklaşık sütür hattı boyunca bir çıkıntı oluşumu görülmektedir.

Bu örnek üzerinde skofasefali dışında izlenebilen başka patolojik oluşumlar da vardır. Frontal bölgede görülen 3 adet button osteoma (Resim 4 ve 5), Resim 6'da izlenebildiği gibi kafatasının sol tarafında oksipital, temporal ve parietal kesişim alanında olasılıkla çarpma ya da düşme kaynaklı travma nedeniyle oluşan renk değişimi ve deformasyon, metabolik bir sorun olan demir eksikliği anemisinin etkileri olan orbitler içerisinde deliklenmeler görülmüştür. Vücut kemiklerine ait az sayıda parça olması nedeniyle patoloji tanımlamaları yapılamamıştır.

Örneğimiz 18.5 cm uzunluk ve 12.5 cm genişlik ölçülerine göre uzun ve dar bir kafatası formuna sahip olup 67,5 kraniyel kafa endisi ölçülerine göre hiperdolikosephali (hyperdolichocephaly çok uzun) kafa grubuna girmektedir.

Resim 1: *Beybağ Skafosefali temporalden görünüm*
Resim 2: *Beybağ Skafosefali parietalden görünüm*

Resim3: *Beybağ skafosefali oksipital görünüm*

Resim 4: *Beybağ skafosefali frontalden görünüm*

Resim5: *Frontal alanda botom osteomalar*

Resim 6: *Oksipital ve temporal alandaki patolojik jezyonlar*

Tartışma ve Sonuç

Erken sütür kaynaşmaları hem modern hem de geçmiş toplumlarda sendronomik ya da sendronomik olmayan sebeplerle ortaya çıkan kafatası şekil bozukluğuna neden olan ve bununla birlikte bazı patolojik sorunları da beraberinde getirebilen bir durumdur. Geçmiş dönem insan iskeletleri üzerinde yapılan çalışmalarda da kraniosinostoz bulguları ile karşılaşılmıştır.

Gracia vd'nin yaptıkları çalışma (2010) paleoantropolojik olarak en erken kraniosinostoz örneği durumundadır. Bu örnek İspanya Burgos'tan (Atapuerca'daki Sima de los Huesos alanından) *Homo heidelbergensis* türüne aittir. Cranium 14 olarak adlandırılan bu örnek bir çocuğa ait olup lambdoid kraniosinostoz örneğidir. Çocuğun kafatasında sol lambdoid sinostoz teşhis edilmiştir. İnsan türlerine ait bildirilen farklı

kraniosinostoz örnekleri bulunmaktadır. 2001-2002 yılına ait kazılarda ortaya çıkarılan bu buluntu, ait olduğu 530 bin yıllık yaşı ile bilinen en erken örneği temsil etmektedir. Bu kafatasında, yüz ile ilgili yapılar bulunmamakla birlikte nörokraniyum neredeyse tam olarak elde edilebilmiştir. Daha sonraki araştırmalarda Benjamina adı verilen örneğin, 10 yaşında bir kız olduğu düşünülmüştür. Sahip olduğu bu paleopatolojik duruma rağmen bu yaşa ulaşabilmesi kendisine ait olduğu sosyal grup tarafından bakım verildiği ve sosyal bakımın bu erken hominidlerde de olduğu yönünde değerlendirilmiştir.

Pospíšilová ve Procházková'nın (2006) Çek Cumhuriyeti'nde 13-18. yy.'a ait Broumov'dan gelen 745 kafatası üzerine yaptığı çalışma asimetrik kafa biçimi gösteren plagiosephali sıklığı ile ilgilidir. Ele alınan çalışmada, paleoantropolojik literatürde plagiosefali gibi daha nadir görülen kraniosinostozlar değerlendirilmiş ve 87 yetişkin ve 19 çocuk olmak üzere 106 örnekte (%14,22) plagiosefali tanımlaması yapılmıştır. Broumov popülasyonunda literatür bilgilerinin aksine plagiosefali sıklığı yüksektir. Araştırmacılar tarafından, bu durumun geleneksel olarak bebeklerin yatırılış biçimlerine bağlı olabileceği düşünülmüştür.

Pakistan'da İndus vadisinde yer alan bronz çağına tarihlenen Harappa uygarlığından gelen bir kadın bireyde skafosefali örneği tespit edilmiştir. Yaşının 28-35 yaş aralığında olduğu belirlenmiş olan örnek üzerinde yapılan değerlendirmelerde skafosefalinin yanı sıra travma ya da enfeksiyon nedeni ile oluştuğu düşünülen patolojik oluşum ile buttom osteoma da tespit edilmiştir. Bunların yanı sıra vücut kemiklerinde de bazı patolojiler belirlenmiştir. Harappa örneğinde kafatasının oksipital alanında yer alan travma belirteçleri ile Beybağ örneğinde de oksipital ve parietal alanda izlenen travma bulgusu ile her iki örnekte de farklılaşmış kemik dokusu oluşumu olarak tanımlanabilecek bottom osteomaların bulunması her ne kadar yazarların da belirttiği gibi skafosefali ile ilgisi net olmasa da dikkat çekici benzerliklerdir (Kennedy vd 1993).

Anadolu paleopatoloji örnekleri içerisinde kraniosinostoz örnekleri oldukça nadirdir. Bu örneklerden biri Sağır vd. tarafından (2008) literatüre sunulan İstanbul Karaca Ahmet Mezarlığı'ndan çıkarılan ve Geç Osmanlı dönemine tarihlendirilen yaklaşık 300 kafatasının paleopatolojik olarak değerlendirilmesi ile ortaya çıkmıştır. Yapılan değerlendirmede 13 bireyde patolojik bulgulara rastlanılmıştır. Bunlardan sadece biri sagittal kraniosinostoz örneğidir. Erişkin bir erkeğe ait olan bireyde skafosefali tanımlanmıştır. Bireyden elde edilen ölçümlerde kafatası uzunluğunun 193mm, kafa genişliğinin ise 135mm olduğu tespit edilmiştir.

Kafatası endisi ise 69,95 olarak hesaplanmış ve çok uzun kafa olarak tanımlanan hiperdolikosefali (hyperdolichocephaly) olarak sınıflandırılmıştır. Skafosefali olarak tanımlanan Beybağ örneğimiz de benzer şekilde hiperdolikosefali olarak belirlenmiştir.

Bir diğer örnek Demirel ve Özkanlı'ya ait çalışmadır. Tekirdağ İl'inde yer alan Herakleia Perinthos antik kentinden ele geçen örnek M.S.9-13.yy'ları arasında tarihlendirilen bir mezarlık alanından gelmiştir. Ele geçen örnek 3-4 yaşlarında bir çocuğa ait olup skafosefali olarak tanımlanmıştır. Bireyin yaşının küçük olması cinsiyetinin tespit edilememesine neden olsa da, ele geçen arkeolojik buluntu olan küpeler nedeniyle bir kız çocuğuna ait olduğu düşünülmüştür (Demirel ve Özkanlı 2014). Bizim örneğimiz de bir kadına aittir. Literatürde sendromik olmayan kraniosinostozlar için cinsiyetler arasındaki ilişki erkeklerde kadınlara göre daha fazla görüldüğüdür. Genel olarak bu oranlar trigonosefali için 3:1, skafosefali için 4:1 ve plagisefali için 1:2 olarak kaydedilmiştir (Leon 2011). Ancak ele geçen paleopatolojik örneklerin az olması eski popülasyonlarda bu değerlendirmeyi yapmayı zorlaştırmaktadır. Beybağ örneği, nispeten sağlam korunmuş olması nedeniyle Anadolu örnekleri içerisinde skafosefalinin tanımlandığı önemli bir örnek durumundadır. Bu anlamda literatüre katkı sağlayacaktır düşüncesindeyiz.

TEŞEKKÜR

Çalışmanın materyallerinin temini için Prof. Dr. Ahmet Tırpan'a ve Prof. Dr. Bilal Söğüt'e ve Tüm kazı ekibine, malzemenin çalışılmasına destek olan Muğla Müzesine teşekkür ederiz.

KAYNAKÇA

AUFDERHEIDE, A.C., RODRIGUEZ-MARTIN, C. (1998) *The Cambridge Encylopedia of Human Paleopathology*, Cambridge University Press.

AYCAN A. (2018) Kraniyosinostozis: Ardışık 15 Vakanın Analizi ve Tedavisi *Van Tıp Dergisi* 25(2): 150-154, 2018 DOI: 10.5505/vtd.2018.28199

BARNES E. (1994) *Developmental Defects of the Axial Skeleton in Paleopathology*, University Press of Colorado

BARNES E (2012) *Atlas Of Developmental Field Anomalies of the Human Skeleton* Wiley-Blackwell Canada 2012

BRAVERMAN I..M, REDFORD D. B., MACKOWIAK P. A., (2009) Akhenaten and the Strange Physiques of Egypt's 18th Dynasty *Annals of internal medicine* · May 2009 DOI: 10.7326/0003-4819-150-8-200904210-00010 · Source: PubMed

BUROKAS L. (2013) Craniosynostosis: Caring for Infants and Their Families" *CriticalCareNurse* Vol 33, No. 4, August 2013

CAN Ş. (1994) *Klasik Yunan Mitolojisi*, İnkılap Yayınevi İstanbul 1994

CAVKA M, KELAVA T., CAVKA VLATKA, BUSIC Z., OLUJIC BAND BRKLJACIC (2010) Homocystinuria, a Possible Solution of the Akhenaten's Mystery *Coll. Antropol*. 34 (2010) Suppl. 1: 255–258

ÇELTIKÇI E., BÖRCEK A.Ö., BAYKANER K. (2013) Kraniosinostozlar Craniosynostosis *Türk Nöroşirürji Dergisi* 2013, Cilt 23, Sayı 2, 132-137

DEMIREL A., ÖZKANLI (2014) Herakleia Perinthos (Marmara Ereğlisi) Toplumunda Erken Sutur Kaynaşması *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Antropoloji Dergisi*, Sayı 28, sf 87-107 Ankara 2014 ISSN: 0-378-2891

DEMPSEY, R. F., MONSON, L. A., MARICEVICH, R. S., TRUONG, T. A., OLARUNNIPA, S., LAM, S. K., DAUSER, R. C., HOLLIER, L. H., & BUCHANAN, E. P. (2019). Nonsyndromic Craniosynostosis. *Clinics in Plastic Surgery*, 46(2), 123-139. https://doi.org/10.1016/j.cps.2018.11.001

ERHAT A. (1993) *Mitoloji Sözlüğü*, Remzi Kitapevi, İstanbul 1993

FRASSANITO P. & ROCCO D. C. (2011) Depicting Cranial Sutures: A Travel into the History *Childs Nerv Syst* (2011) 27:1181–1183 DOI 10.1007/s00381-010-1352-2

FLAHERTY K., SINGH1 N., RICHTSMEIER J.T (2016) "Understanding Craniosynostosis As a Growth Disorder *Wiley Interdiscip Rev Dev Biol* . 2016 July ; 5(4): 429–459. doi:10.1002/wdev.227.

GHIZONI E., DENADAI R., AMARAL C. A. R., JOAQUIM A.F., TEDESCHI H., AMARAL C. E. R., (2016) Diagnosis of Infant Synostotic and Nonsynostotic Cranial Deformities: A Review for Pediatricians *Rev Paul*

Pediatr 2016 Dec;34(4):495-502. doi: 10.1016/j.rpped.2016.01.004. Epub 2016 May 12.

GRACIA A, MARTÍNEZ-LAGE JF, ARSUAGA JL, MARTÍNEZ I, LORENZO C, PÉREZ-ESPEJO MA. (2010) The earliest evidence of true lambdoid craniosynostosis: the case of "Benjamina", a Homo heidelbergensis child. *Childs Nerv Syst*. 2010 Jun;26(6):723-7. doi: 10.1007/s00381-010-1133-y. PMID: 20361331.

GOVERNALE L.S. (2015) Craniosynostosis, Pedia*tric Neurology* Volume 53, Issue 5, November 2015, Pages 394-401 https://doi.org/10.1016/j.pediatrneurol.2015.07.006

HANSON M. (1999) Edition, translation and commentary Hippocrates On head wound *Corpvs Medicorvm Graecorvm*, CMG I 4,1, Berlin 1999

KEMP, BARRY AND ALBERT ZINK.(2012) Life in Ancient Egypt: Akhentanen, the Amarna Period, and Tutankhamun. In: *Sickness, Hunger, War, and Religion: Multidisciplinary Perspectives,* edited by Michaela Harbeck, Kristin von Heyking, and Heiner Schwarzberg, RCC Perspectives 2012, no. 3, 9–23

KENNEDY K.A.R., LOVELL NANCY C., LUKACS J.R., HEMPHILL B.E. (1993) Scaphocephaly in a Prehistoric Skeleton from Harappa, Pakistan *Anthrop, Anzeiger* jg 51 1-29

KÜÇÜK A., DURMUŞ A., ÖKTEM S. (2017) Bilateral Koronal Sinostoz: Brakisefali *Türk Nöroşir Derg* 27(3):318-321, 2017

LEÓN F. C. P. (2011) Craniosynostosis. I. Biological Basis and Analysis of Nonsyndromic Craniosynostosis, *Bol Med Hosp Infant Mex* Vol. 68, September-October 20112011;68(5):309-322

MARILYN C. JONES, M.D. (2002) Terminology and Classification of Craniosynostosis, Understanding Craniofacial Anomalies : *Etiopathogenesis of Craniosynostoses and Facial Clefting* , Chapter 2, Edited by Mark P. Mooney, Michael I. Siegel. Wiley-Liss, Inc., New York

MEHTA V.A, B.S., BETTEGOWDA C., JALLO G.I, AND. AHN E.S, (2010) The Evolution of Surgical Management for Craniosynostosis *Neurosurg Focus* 29 (6):E5, 2010

MUENKE M., KRESS W., COLLMANN H., SOLOMON B.D. (2011) Craniosynostoses : *Molecular Genetics, Principles of Diagnosis, and Treatment, Monographs in Human Genetics* Vol 19, Karger, Basel, ISBN 978-3-8055-9594-0

NIKITA E. (2017) *Osteoachaeology A Guide to the Macroscopic Study of Human Skeletal Remains*, Elsevier Amsterdam

ÖZBEK Z., VURAL M. (2017) Karanial Sütürların Biyolojisi, Sütür Büyüm, Gelişme ve Kapanmasının Regülasyonu *Türk Nöroşir Derg* 27(3):245-250, 2017

ÖZER M.İ., GEYIK M. (2017) Kraniosinostoz: Tanı ve Tedavinin Tarihçesi *Türk Nöroşirürji Dergisi* 27(3) 223-226

ÖZEK M.M., BAŞARIR M. (2017) Trigonosefali *Türk Nöroşir Derg* 27(3):307-313, 2017 | 307-313

PAŞAHAN R., ÖNAL Ç (2017) Kraniyosinoztoz Epidemiyolojisi *Türk Nöroşirürji Dergisi* 27(3): 227-230

PARKER J.N.AND PARKER P. M. (2003) The Official Parent's Sourcebook on Craniosynostosis ICON Health Publications, USA

PAUSCH N. C., NAETHER F, KREY K. F. (2015) Tutankhamun's Dentition: The Pharaoh and his Teeth *Brazilian Dental Journal* (2015) 26(6): 701-704 http://dx.doi.org/10.1590/0103-6440201300431

POSPÍŠILOVÁ B., PROCHÁZKOVÁ O.(2006) Paleopathological Findinds of Dry Skulls, *ACTA MEDICA* (Hradec Králové) 2006;49(4):219–226

SAĞIR M. ÖZER I. GÜLEÇ E. (2008) Osmanlı Dönemi Kafataslarının Paleopatolojik Analizi, 24. *Arkeometri Sonuçları Toplantısı,* T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları ISBN: 978-975-17-3397-9 ISSN: 1017-7671, Ankara

SOLOMON B.D., COLLMANN H., KRESS W., MUENKE M., (2011) Craniosynostosis: A Historical Overwiev Craniosynostoses: Molecular Genetics, Principles of Diagnosis, and Treatment. Monogr Hum Genet. Basel, Karger, 2011, vol 19, pp 1–7

ŞAHINOĞLU M., GEZER B., KARABAĞLI H., (2017) Sagittal Sinoztoz (Skafosefali)*Türk Nöroşirürji Dergisi* 27 (3) 299-306

TIRPAN A., SÖĞÜT B., BÜYÜKÖZER A. (2009) Lagina, Börükçü, Belentepe ve Mengefe 2008 Yılı Çalışmaları *31. Kazı Sonuçları Toplantısı* 3. Cilt T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü sf.505-527

TOPUZ A.K. ÇOLAK A(2017) Unilateral Lambdoid Sinostoz (Posterior Plagiosefali) ve Deformasyonel Oksipital Plagiosefali, *Türk Nöroşir Derg* 27(3):322-325, 2017

YILDIZ M. E. (2017) Kraniosinostozlu Olgularda Radyolojik Değerlendirme, *Türk Nöroşir Derg* 27(3):263-277, 2017 | 263-277

Bölüm 8

VERGİ MEVZUATINDA YAPILAN SON DEĞİŞİKLİKLER KAPSAMINDA İZAHA DAVET KURUMUNUN İNCELENMESİ

Ali SAKLAN[1]

1 (Dr.),İç Denetçi (E.Vergi Müfettişi), Necmettin Erbakan Üniversitesi İç Denetim Birimi Başkanlığı, Konya-TURKİYE, https://orcid.org/0000-0002-2498-808X, e-mail: drasaklan@gmail.com

GİRİŞ

Mükellefler vergisel sorumluluklarını yerine getirmesi için, elde ettikleri kazanç üzerinden hesapladıkları vergileri beyanname yoluyla bağlı oldukları vergi idaresine vererek, iradi şekilde beyan etmektedir. Mükellefler tarafından verilen vergi beyannamelerinde zaman zaman ödemek zorunda oldukları vergilerin tam yansıtılmadığı görülmektedir.

Bu açıdan vergi mükellefleri ile vergi idareleri arasında mükelleflerin vergisel yükümlülüklerini tam yerine getirememe hususunda ihtilaflar yaşanmaktadır. Bu ihtilaflar, vergi mükelleflerinin vergisel sorumluluklarını yeterince icra edememelerinden, vergisel sorumluluklarını yerine getirmelerinde eksikliklere neden olduklarından kaynaklanmaktadır. Bu eksikliklerden dolayı verginin tam ve yerinde tahsil edilmesini engellemektedir.

Mükellefin beyanları ile vergi idaresince elde edilen bulguların uyum sağlamadığı zamanlarda, vergi idareleri, vergi mükelleflerinin yerine getirmeyi ihmal ettiği veya yerine getirmediği vergisel ödevlerinden kaynaklanan uyumsuzlukları gidermek ve bunun sonucunda vergi kayıp ve kaçağına sebep olacak durumların yaşanmaması için bu eksikleri mükelleflerin verdikleri bilgiler veya harici yollarla tespit etmektedir.

Vergi idaresince yapılacak tespitle vergi idaresi, mükelleflere belirtilen şartlar altında vergi ziyaına neden olan eksik vergi beyannamesini düzeltip tamamlamasını veya hiç vermedikleri vergi beyanlarını verme fırsatı vermektedir. Bu noktada, son dönemlerde mevzuatta yapılan değişikliklerle vergi sistemine dahil olan, uyumsuzlukların hızlı ve kolay bir yöntemle giderilmesinde yardımcı olması beklenen mekanizmalardan biri olan izaha davet kurumu devreye girmektedir. Bu kurumla amaçlanan, yaşanan ihtilafın idari aşamada çözümlenmesidir.

İzaha davet kurumu, mükelleflerin vergiye karşı gönüllü uyumunu artırmada, gerekli şartlar bulunması durumunda vergi incelemesi veya takdir işlemlerine gerek kalmaksızın, vergi idaresinin mükelleflerden eksik veya hatalı beyanlarının düzeltilmesi veya hiç verilmemiş beyanların verilmesi ile çıkacak vergi ve cezanın daha seri ve kolay yönden tahsilinin sağlanmasında önemli bir müessese olarak karşımıza çıkmaktadır.

İzaha davet kurumu sayesinde, mükelleflerin, vergi incelemesi ve takdir işlemlerinden kaynaklı kaygı ve stresi çekmeden, şartları taşıdıkları takdirde indirimli vergi ziyaı cezası *(vergi ziyaı cezasının, ziya uğratılan vergi üzerinden %20 oranında kesilmesi)* uygulamasından yararlanarak, vergi idaresi ile aralarındaki ihtilafların giderilerek vergisel yükümlülüklerini yerine getirmeleri sağlanacaktır. Hazine adına izaha

davet mekanizması değerlendirildiğinde, kurumun etkin kullanılması sonucunda, daha seri bir şekilde vergi tahsilatı ve vergi kayıp ve kaçağının azaltılması sağlanacaktır.

Yapılan açıklamalarda da görüleceği üzere izaha davet kavramı, vergi mevzuatında gerekli şartlar içinde verginin tahsil gücünü artıracak etkin mekanizmalardan biridir. Vergi mevzuatında idari çözüm yolları arasında önemli bir kurum olmasında bahisle, yapılan bu çalışmada izaha davet kavramı üzerinde durulacaktır. Çalışmada kurum ilk önce genel itibariyle tam olarak neyi ifade ettiği ele alınacak, ardından konuyla ilgili yapılan vergi mevzuatında yapılan yasal düzenleme ile tebliğde yapılan değişiklikler dikkate alınarak konu gözden geçirilecektir.

1.İzaha Davet Kavramı

Vergi idaresi, mükelleflerin ödevlerini ve bu ödevler sonucu ortaya çıkan yükümlülüklerini yerine getirmelerini sağlama maksadıyla, kanuni yetkileri çerçevesinde birtakım kurumlardan ve mükelleflerden beyanname yoluyla veya elektronik ortamda istenilen diğer belgeler vasıtasıyla bilgi toplamaktadır. Yapılan bu işlemlerin amacı, ödenmesi gereken vergilerin doğruluğunu tespit etmektir (Uzunöner,2019: 5). Ancak bazı durumlarda toplanan bilgilerin çapraz incelemelerle karşılaştırılması sonucunda, mükelleflerin beyanları ile örtüşmediği görülmektedir. Bu durumda mükelleflerden uyum sağlamayan, örtüşmeyen bilgiler açısından bilgi istenmesi ihtiyacı doğmuş ve izaha davet müessesesi bu noktada vergi sistemimize dahil olmuştur (Altıntaş, 2019: 80).

İzaha davet müessesesi, 213 sayılı Vergi Usul Kanununun (VUK) mülga 370. Maddesi, 09.08.2016 tarih ve 29796 sayılı Resmi Gazetede yayımlanan 6728 sayılı Yatırım Ortamının İyileştirilmesi Amacıyla Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun *(Çalışmanın devamında 6728 sayılı kanun şeklinde ifade edilecektir.)* ile "İzaha Davet" başlığı altında yeniden düzenlenmiştir (Vergi Müfettişleri Derneği, 2019: 649). Bu düzenleme, 07.12.2019 tarihinde Resmi Gazetede yayımlanan 7194 sayılı Dijital Hizmet Vergisi ile Bazı Kanunlarda ve 375 sayılı Kanun Hükmünde Kararnamede Değişiklik Yapılması Hakkında Kanunun *(Çalışmanın devamında 7194 sayılı kanun şeklinde ifade edilecektir.)* 25. Maddesiyle *(01.01.2020 tarihi yürürlük tarihi olmak üzere)* tekraren düzenlenmiştir. Bu sayede vergi uyuşmazlıklarının idari yoldan çözümlenmesi sağlayan yeni bir yol öngörülmüştür (Kaneti vd., 2019: 440).

İzaha davet, haricen elde edilen bulgularla verginin ziyaa uğramış olabileceği idarece saptandığı hallerde, haklarında vergi incelemesine veya takdir sevk işlemlerine başlanılmamış mükelleflerden yetkili merciler tarafından izahat talep edilmesidir (Şenyüz vd., 2019: 294). Diğer bir anlatımla izaha davet kavramı, tedbir niteliği ağır basan, vergi idare-

sinin vergi mükellefini daha kolay izleyerek, ödenmesi gereken verginin daha basit yoldan tahsilini sağlayan ve vergi mükellefinin yanlış yapmasını engelleyen bir araçtır (Bayraklı ve Hatipoğlu, 2018: 563).

İzaha davet kurumu pişmanlık-ıslah ile uzlaşma arasındaki bir idari çözüm yoludur. Vergi incelemesi öncesi tespit edilen bulgular marifetiyle vergi kaybına sebep olan işlemlerin mükelleflerin gönüllü uyumu ile belirlenmesi ve çözümünü esas alarak vergi matrahında oluşan aşınmanın seri ve en az maliyetle çözümlenmesi hedeflenmektedir (Doğan ve Kabayel, 2018: 59). Yine izaha davet kurumunun, aşağıda belirtilen şu amaçlar doğrultusunda şekillendiği söylenebilir (Bozdoğan ve Çataloluk, 2018: 44).

- Gereksiz inceleme ve takdir işlemlerinin önüne geçilmesi,
- Uyuşmazlıkların idari süreçte çözülmesi ve azaltılması,
- Mükelleflerin gereksiz ve haksız işlemlere maruz kalmasının engellenmesi,
- Mükelleflerin gönüllü uyumunun sağlanarak vergi kayıp veya kaçağının en aza indirilmesinin sağlanması ve vergi kaçakçılığı suçunun önüne geçilmesi.

Sonuç olarak izaha davet kurumu düzenlemesiyle, vergi idaresi ile vergi mükellefi arasında iyi niyetle barışçıl bir çözüm yolu amaçlanmıştır (Biyan, 2016: 49).

2.7194 Sayılı Kanun ile Yapılan Değişiklikler

7194 sayılı Kanunun 25. Maddesiyle *(01.01.2020 tarihi yürürlük tarihi olmak üzere)* 213 sayılı VUK'un "İzaha Davet" başlıklı 370. maddesinde değişikliğe gidilmiştir.

370.maddenin yeni ve eski hali birlikte incelendiğinde; değişiklikten sonraki yeni halinde madde metni a,b,c olmak üzere üç fıkraya bölünerek ifade edildiği görülmektedir. Maddede yer alan yeni düzenlemeyle, eski düzenlemede 15 gün olan izaha davet süresi 30 güne çıkarılmıştır. Yine yapılan yeni düzenlemeyle eksik veya hatalı verilen vergi beyanının düzeltilmesi ya da hiç verilmemiş beyannamenin verilmesi ve çıkan verginin hesaplanan nispette pişmanlık zammıyla birlikte ödenerek, indirimli vergi ziyaı cezasından yararlanmak için ödeme süresi 15 günden 30 güne çıkarılmıştır. Ayrıca bu sürenin başlamasında belirtilen *"izahta bulunulan tarihten itibaren"* ifadesi, *"izahın yeterli bulunmaması halinde değerlendirme sonucunu içeren yazının tebliğinden itibaren"* şeklinde değiştirilmiştir. Yani yapılan yeni düzenlemeyle izahın yeterli bulunmadığı durumlarda değerlendirme yazısı devreye girmekte, beyanname verme ve ödeme süresinin başlangıcını belli etmektedir.

(b) fıkrasında sahte ve muhteviyatı itibariyle yanıltıcı belge *(çalışmanın geri kalan kısmında SMİYB şeklinde ifade edilecektir.)* kullanma fiiline ait ön tespitlere ilişkin eski düzenlemede yer almayan alternatif SMİYB tutarı tespiti sağlanmıştır. Buna göre tutar bir takvim yılında 100.000-TL'yi *(522 Sıra No.lu V.U.K Genel Tebliği ile 1.1.2021'den itibaren109.000 TL)* geçmeyecek ya da ilgili yıldaki toplam mal ve hizmet alışının %5'ini aşmayacaktır.Bu şartları sağlayan mükelleflere ön tespite ilişkin yazı tebliğ edilir.Eski düzenlemede belirlenen şartlara haiz mükellefler "izaha davet edilebilir" ifadesine yer verilmesine rağmen, yeni düzenleme de belirtilen şartlara haiz mükelleflere "ön tespite ilişkin yazı tebliğ edilir" ifadesine yer verilmiştir.

Ayrıca yeni düzenlemenin (b) fıkrasının devam hükmünde, ön tespite ilişkin tespit yapılan mükelleflere eksik ve hatalı vergi beyanlarını düzeltme ya da hiç vermedikleri beyanları verme hakkı verilmekte, bu şekilde beyan veren mükelleflerin çıkan vergi ve hesaplanan izah zammını 30 gün içinde ödemeleri halinde indirimli vergi ziyaı cezasından yararlanma hakkı vermektedir.

3.519 Sayılı VUK Genel Tebliğinde Yapılan Değişiklikler

30.07.2020 tarih ve 31201 Resmi Gazetede yayımlanan 519 sayılı Vergi Usul Kanunu Genel Tebliği 25.07.2017 tarih ve 30134 Resmi Gazetede yayımlanan 482 sayılı Vergi Usul Kanunu Genel Tebliğini yürürlükten kaldırmıştır. İlerleyen başlıklarda, bu iki tebliğ arasındaki farklılıklara binaen yapılan değişiklikler ve öne çıkan hususlar gözden geçirilmeye çalışılacaktır.

3.1.Ön Tespit

519 Sayılı VUK Genel Tebliği; birinci bölümünde giriş ve amaç ifadelerine yer verdikten sonra, ikinci bölümde yasal dayanak başlığı altında 213 sayılı VUK 370. Maddenin değiştirilmiş haline yer vermiştir. Üçüncü bölümde ön tespit ve şartlarından bahsedilmiştir. Tebliğe göre ön tespit özetle, Ön Tespit ve İzah Değerlendirme Komisyonunca verginin ziyaa uğramış olabileceği yönünden yapılan tespiti ifade eder. Komisyon bu tespiti yaparken, vergi kanunlarının verdiği yetki kapsamında vergi incelemesi yapmaya ve/veya mükellefler veya mükelleflerle muamelede bulunan diğer gerçek ve tüzel kişilerden bilgi toplamaya yetkili kılınanlar tarafından doğrudan veya dolaylı olarak elde edilen bilgilerden yararlanır. Tebliğde ön tespitin şartları da aşağıda şekilde sıralanmıştır.

- Vergi incelemesine başlanılmamış veya takdir komisyonuna sevk işleminin yapılmamış olması,

- İhbarda bulunulmamış olması (ihbarın, tespit konusuna ilişkin tespit tarihine kadar yapılmamak kaydıyla)

519 sayılı VUK Genel Tebliğinde ön tespit şartlarından ikinci ihbar şartında 482 sayılı VUK Genel Tebliğinden farklı olarak ihbarda bulunulması durumunda tebliğ edilecek evraklar arasına izaha davet yazısı ile birlikte sahte veya muhteviyatı itibariyle yanıltıcı belge (SMYİB) kullanılmasına ilişkin ön tespit yazısının da tebliğ edilmeyeceği belirtilmiştir.

3.2.Ön Tespit ve İzah Değerlendirme Komisyonu

Ön tespit şartlarından sonra dördüncü bölümde, ön tespit ve izah değerlendirme komisyonuna ilişkin bilgilere yer verilmiştir. 519 sayılı VUK Genel Tebliğinde, 482 sayılı VUK Genel Tebliği'nden farklı olarak komisyonun ismi ön tespit ve izah değerlendirme komisyonu *(482 sayılı VUK Genel Tebliğinde izah değerlendirme komisyonu olarak ifade edilmiştir.)* olarak değiştirilmiştir. 519 sayılı VUK genel tebliği ile komisyonlar ön tespiti yapacak, izaha davet veya SMİYB ön tespit yazısını tebliğ edilmek üzere gönderecek ve kendisine yapılan izahı değerlendirmeye tabi tutarak izahla ilgili nihai kararı vereceklerdir. 482 sayılı VUK Genel Tebliğinden farklı olarak komisyonun görevleri arasına SMYİB ön tespit yazısının tebliği ve izahları değerlendirdikten sonra değerlendirme sonucunu içeren yazının ilgili mükelleflere tebliğ edilmesi görevleri eklenmiştir.

Komisyonlar, Hazine ve Maliye Bakanlığına verilen yetkiye istinaden iki farklı mercinin bünyesinde kurulmuştur. Bahsi geçen merciler Gelir İdaresi Başkanlığı ve Vergi Denetim Kurulu Başkanlığı'dır. 482 sayılı tebliğden farklı olarak yeni tebliğde Gelir İdaresi Başkanlığı bünyesinde kurulan ön tespit ve izah değerlendirme komisyonuna vergi dairesi başkanlığı ve defterdarlık yanında vergi dairelerine bağlı olarak kurulan komisyonlarda eklenmiştir. Tebliğe göre, vergi dairelerinde kurulan komisyon, vergi dairesi müdürünün başkanlığında, vergi dairesi müdürü tarafından görevlendirilen, başkan dahil toplam üç kişiden oluşur. Yine Vergi Denetim Kurulu veya Grup Başkanlıkları bünyesinde birden fazla komisyon ifadesi, Vergi Denetim Kurulu veya Daire Başkanlıkları bünyesinde birden fazla komisyon şeklinde değiştirilmiştir.

3.3.İzaha Davet

İzaha Davet başlıklı tebliğin beşinci bölümünde ise; izaha davetin kapsamı, izaha davet yazısı, izahın değerlendirilmesinden bahsedilmiştir. İzaha davetin kapsamı konusunda, 482 sayılı VUK Genel Tebliğinde, izaha davet kapsamına alınan 16 adet konu başlığı sayılmıştır. 482 sayılı tebliğin aksine, 519 sayılı VUK Genel Tebliğinde herhangi bir konu başlığına yer verilmemiş bunun yerine; *"verginin ziyaa uğradığına delalet eden emarelerin tespit edilmesine bağlı olarak işleyen izaha davet müessesesi kapsamında, Hazine ve Maliye Bakanlığına bağlı ilgili birimlerce*

verginin ziyaa uğradığına delalet eden emareler bulunduğu yönünde yapılan çalışmalar neticesinde belirlenen konulara ilişkin olarak haklarında ön tespit yapılanlar izaha davet edilirler. Ön tespitin yapılacağı tarih itibarıyla haklarında ön tespit konusu ile ilgili olarak; ihbar bulunan ya da vergi incelemesi başlatılan veya takdir komisyonuna sevk işlemi yapılan mükelleflere ilişkin olarak ön tespit yapılmaz ve bu mükellefler izaha davet edilmezler." ifadelerine yer verilmiştir.

Yine bu başlık altında izaha davet yazısının içeriğinden bahsedilmiştir. 519 sayılı VUK Genel Tebliğinde, 482 sayılı VUK Genel Tebliğinden farklı olarak, izaha davet yazısında izahın yapılma süresi, izaha davet yazısının tebliğinden itibaren 15 günden 30 güne çıkarılmıştır. Ayrıca izaha davet yazısında "*Ön tespite ilişkin olarak yapılan izahın; izaha davet yazısında yer verilen ziyaa uğramış olabilecek vergi tutarını doğrular nitelikte olması veya yeterli bulunmaması halinde, bu yöndeki değerlendirme sonucunu içeren yazının tebliğ edildiği tarihten itibaren 30 gün içerisinde, hiç verilmemiş olan vergi beyannamelerinin verilmesi, eksik veya yanlış yapılan vergi beyanının tamamlanması veya düzeltilmesi ve ödeme süresi geçmiş bulunan vergilerin, ödemenin geciktiği her ay ve kesri için, 6183 sayılı Kanunun 51 inci maddesinde belirtilen nispette uygulanacak gecikme zammı oranında bir zamla (izah zammı) aynı sürede ödenmesi şartıyla vergi ziyaı cezasının ziyaa uğratılan vergi üzerinden %20 oranında (indirimli olarak) kesileceği,"* ifadesine yer verilerek indirimli vergi ziyaına ilişkin ödeme süresi, 482 sayılı VUK Genel Tebliğinin aksine 15 günden 30 güne çıkarılmıştır. Yine 519 sayılı VUK Genel Tebliği ile izaha davet yazısına "*Vergi Usul Kanununun 370 inci maddesinin (a) fıkrası kapsamında %20 oranında vergi ziyaı cezası kesilmesi halinde bu ceza için, uzlaşma talep edilebileceği veya cezada indirim müessesesinden yararlanılabileceği,"* ifadeleri eklenmiştir. Son olarak 519 sayılı VUK Genel Tebliğinde izaha davet yazısında tek bir maddede "*Yapılan izahın; ziyaa uğramış olabilecek vergi tutarını doğrular nitelikte olması veya yeterli bulunmaması ve bu duruma uygun olarak beyanname verilmemiş olması halinde vergi incelemesine veya takdir komisyonuna sevk işlemlerinin yapılacağı,"* belirtilerek hangi durumlarda incelemeye sevk veya takdir komisyonuna sevk işlemlerinin yapılacağı açıklığa kavuşturulmuştur. *(482 sayılı VUK Genel Tebliğinde 15 günlük süre içinde izahta bulunulmaması durumunda, izahın yeterli görülmemesi halinde mükellefin incelemeye sevk veya takdir komisyonuna sevk edileceği farklı maddelerde belirtilmiştir.)* 482 sayılı VUK Genel Tebliğine paralel olarak tebliğde, başta defter ve belgeler olmak üzere yapacağı izahı desteklemek amacıyla her türlü delilin sunulabileceği ve davet konusu ön tespitle ilgili olarak VUK 371. Maddesindeki pişmanlık hükümlerinden yararlanılmayacağı belirtilmiştir.

İzahın değerlendirilmesi başlığı altında tebliğde, 482 sayılı VUK Genel Tebliğinden farklı olarak kendisine izaha davet yazısı tebliğ edilenlerin tebliğ tarihinden itibaren 30 gün içerisinde *(482 sayılı VUK Genel Tebliğinde bu süre 15 gün idi.)* yetkili komisyona izahta bulunmaları gerektiği, Süresinde yapılan izah, komisyonca en geç 45 gün içinde *(bu süre 482 sayılı VUK Genel Tebliğinde 10 gün idi.)* değerlendirilerek sonuca bağlanacağı belirtilmiştir. İzahın değerlendirilmesi konusunda tebliğ üçlü bir ayrıma gitmiştir. Buna göre;

➢ ***İzahın Değerlendirilmesi Sonucu Vergi Ziyaına Neden Olunmadığının Tespit Edilmesi Üzerine***; Bu durumda, mükellefçe yapılan izah ön tespit ve izah değerlendirme komisyonunca yeterli bulunması ve mükellefçe beyanname verilmesi veya beyanın tamamlanmasına ihtiyaç görülmemesi halinde, değerlendirme yazısı mükellefe tebliğ edilerek, mükellefe incelemeye ve takdire sevk işlemine tabi tutulmaz.

➢ ***İzahın Değerlendirilmesi Sonucu Vergi Ziyaına Neden Olunduğunun Tespit Edilmesi Üzerine;*** Tebliğde bu şık kapsamında komisyonca yapılan tespitlerin vergi ziyaına sebebiyet verecek vergi tutarını doğrulayıcı nitelikte olduğu veya mükellefin verdiği izahın yeterli olmaması halinde, değerlendirme sonucu içeren yazının tebliğinden itibaren 30 gün içinde eksik ve hatalı yapılan vergi beyanının düzeltilmesi veya tamamlanması ya da hiç verilmemiş beyannamenin verilmesi, ödeme zamanı geçen verginin belirlenen nispetteki izah zammıyla ödenmesi halinde indirimli vergi ziyaı cezasından yararlanabilir. Yine burada vergi mükellefinin izah konusuna ilişkin beyanname vermiş olmasına rağmen, beyannamede yer verilen verginin komisyonca tespit edilen vergiden az olması durumunda inceleme veya takdir sevk işlemi yapılacağı, yukarıda bahsedildiği gibi beyanında düzeltme ve yeni bir beyan verme durumunda çıkacak vergiyi hesaplanan izah zammı ile ödemesi durumunda indirimli vergi ziyaı cezasından yararlanabileceği belirtilmiştir.

➢ ***Mükellefin İzahta Bulunmadığı Durumda;*** Mükellef izaha davet süresince izahta bulunmazsa, komisyonca ziya uğratılmış olabilecek verginin (izaha davet yazısında belirtilen) beyan edilmesi gerektiğine karar verilir. Bu kararın ardından, değerlendirme sonucunu içeren yazının tebliğinden itibaren 30 gün içinde yukarıdaki şıklarda belirtilen beyan işlemlerini yerine getirmesi ve ödemesi geçmiş vergiyi pişmanlık zammıyla ödemesi durumunda yine indirimli vergi ziyaı cezasından yararlanma avantajından faydalanabilecektir.

482 sayılı VUK Genel Tebliğinde ise izahın değerlendirilmesi konusunda ikili bir ayrıma gidilmiş, tebliğ ikinci ayrımı iki alt başlığa ayırmıştır. Buna göre 482 sayılı VUK genel tebliğinde, izah değerlendirme süreci 519 sayılı VUK genel tebliğine benzer şekilde, ziyaa uğratılmış

olabilecek vergi tutarını doğrular nitelikte olması durumu ve verginin ziyaa uğratılmadığı durumu *(yapılan izahın yeterli bulunması/ bulunmaması şeklinde iki alt başlıkta)* olarak iki ayrı başlık altında değerlendirilmiştir. 482 sayılı VUK genel tebliğinden farklı olarak, 519 sayılı VUK genel tebliğinde mükelleflerin izahta bulunmadığı durumu ayrı başlık altında değerlendirmiştir.

519 sayılı VUK Genel Tebliğinde izahın değerlendirme sürecinde yukarıda görüleceği üzere, yaklaşık olarak süreler haricinde 482 Sayılı VUK Genel Tebliğine benzer bir düzenleme içinde olduğu görülmektedir.

3.4. Sahte ve Muhteviyatı İtibarıyla Yanıltıcı Belge Kullanılmasına İlişkin Yapılan Ön Tespitler

Tebliğin altıncı bölümünde SMİYB kullanılması ilişkin yapılacak ön tespitler ile ilgili bilgiler verilmiştir. 482 nolu VUK Genel Tebliğinden farklı olarak, 519 sayılı VUK Genel Tebliğinde mevzuat değişikliğine benzer olarak yer almıştır. Tebliğe göre VUK'nun 359. Maddesine göre kaçakçılık fiilleriyle verginin ziyaa uğratılması halinde mükellef izaha davet edilemez. Fakat aşağıda detaylı bir şekilde belirtilecek alternatifli durumların gerçekleşmesi halinde mükellefe SMİYB ön tespit yazısı tebliğ edilebilmektedir.. Buna göre SMİYB kullanılmasına ilişkin ön tespit için ya kullanılan SMİYB tutarı, bir takvim yılında 100 bin Türk lirasını aşmaması gerekmekte ya da 100.000-TL *(522 Sıra No.lu V.U.K Genel Tebliği ile 1.1.2021'den itibaren 109.000 TL)* tutarını geçse de ilgili yıldaki toplam mal ve hizmet alışlarının %5'ini aşmaması gerekmektedir. Yine tebliğe göre, SMİYB belge tutarı ile mal ve hizmet alış tutarının hesaplanmasında vergiler hariç tutarın dikkate alınması gerekmektedir.

Mevzuat hükmü dikkate alındığında görüleceği üzere gerek VUK gerekse de 519 sayılı VUK Genel Tebliğinde bu varsayımları ayrı ayrı ele alındığı dikkatten kaçmamalıdır. Bu noktada tebliğ SMİYB toplam tutarının ilgili haddi aşmaması veya mal ve hizmet alışlarının %5'inin aşılmamasını ayrı ayrı başlıklar altında izah etmiştir.

1. SMİYB Toplam Tutarının İlgili Haddi Aşmaması; Bu varsayımda kullanılan SMİYB toplam tutarının vergiler hariç, bir takvim yılında 100.000-TL'sını *(522 Sıra No.lu V.U.K Genel Tebliği ile 1.1.2021'den itibaren 109.000 TL)* geçmeyen mükelleflere SMYİB ön tespit yazısı tebliğ edilir. *"Örneğin; (A) Ltd. Şti. hakkında sahte fatura düzenleyicisi olduğuna dair vergi tekniği raporu düzenlenmiştir. Düzenlenen bu raporun sonuç bölümünde (B) Ltd. Şti.'nin, (A) Ltd. Şti. tarafından düzenlenen sahte faturaları kullanmış olabileceğine dair bulgular yer almaktadır. Bu faturaların tutarı vergiler hariç 50.000 TL, 40.000 TL ve 10.000 TL*

olup, şirketin ilgili yıldaki toplam mal ve hizmet alış tutarı ise 300.000 TL'dir. Buna göre, kullanılan sahte faturaların toplam tutarı (100.000 TL) ilgili yıldaki toplam mal ve hizmet alışlarının %5'i olan 15.000 TL'yi aşmış olmasına rağmen, söz konusu faturaların toplam tutarının bir takvim yılı için belirlenen 100 bin Türk lirası sınırını aşmaması nedeniyle mükellefe SMİYB ön tespit yazısı tebliğ edilecektir." Örnekte de görüleceği üzere kullanılan sahte fatura tutarı toplam mal ve hizmet alışlarının %5'ini aşmasına rağmen mevzuat hükmünde geçen "veya" ifadesi mükellefe ön tespit tebliği için alternatif sağlamıştır.

2. Mal ve Hizmet Alışlarının %5'inin Aşılmaması; Bu varsayımda kullanılan SMİYB tutar toplamı 100.000-TL'yi *(522 Sıra No.lu V.U.K Genel Tebliği ile 1.1.2021'den itibaren 109.000 TL)* geçse de, bir takvim yılındaki toplam mal ve hizmet alışlarının %5'ini aşmayan mükelleflere SMİYB ön tespit yazısı tebliğ edilir. *"Örneğin; (C) Ltd. Şti. hakkında sahte fatura düzenleyicisi olduğuna dair vergi tekniği raporu düzenlenmiştir. Düzenlenen bu raporun sonuç bölümünde (D) Ltd. Şti.'nin, (C) Ltd. Şti. tarafından düzenlenen sahte faturaları kullanmış olabileceğine dair bulgular yer almaktadır. Bu faturaların toplam tutarı vergiler hariç 1.000.000 TL olup, şirketin ilgili yıldaki toplam mal ve hizmet alış tutarı ise 20.000.000 TL'dir. Buna göre, kullanılan sahte faturaların toplam tutarı (1.000.000 TL) bir takvim yılı için belirlenen 100 bin Türk lirası sınırını aşmış olmasına rağmen, söz konusu faturaların toplam tutarının ilgili yıldaki mal ve hizmet alışlarının %5'i olan 1.000.000 TL'yi aşmamış olması nedeniyle mükellefe SMİYB ön tespit yazısı tebliğ edilecektir."* Birinci varsayımda yer alan örneğin tam tersi bir durum bu örnekte yer almış, yine mevzuat düzenlemesinde yer alan "veya" ifadesi tebliğ için alternatif bir durum yaratmıştır.

Tebliğe göre; yukarıda bahsi geçen iki varsayımda, bir mükellef için gerçekleşmemişse diğer bir ifadeyle ilgili haddin aşılmış ve mal, hizmet alışlarının %5'inin de aşılması durumunda alternatifli her iki şart gerçekleşmediğinden SMİYB ön tespit yazısı tebliğ edilemez. "*Örneğin; (E) Ltd. Şti. hakkında sahte belge düzenleyicisi olduğuna dair vergi tekniği raporu düzenlenmiştir. Düzenlenen bu raporun sonuç bölümünde (F) Ltd. Şti.'nin, (E) Ltd. Şti. tarafından düzenlenen sahte faturaları kullanmış olabileceğine dair bulgular yer almaktadır. Bu faturaların toplam tutarı vergiler hariç 1.000.000 TL olup, şirketin ilgili yıldaki toplam mal ve hizmet alış tutarı ise 10.000.000 TL'dir. Buna göre, kullanılan sahte faturaların toplam tutarının (1.000.000 TL), bir takvim yılı için belirlenen 100 bin Türk lirası sınırını ve ilgili yıldaki mal ve hizmet alışlarının %5'i olan 500.000 TL'yi aşmış olması nedeniyle mükellefe SMİYB ön tespit yazısı tebliğ edilmeyecektir."*

Yine tebliğe göre; SMİYB ön tespit yazısının tebliğinin yapılıp yapılmamasında, SMİYB her bir ön tespit itibariyle daha önce o yıl için yapılan ön tespitlerdeki tutarlar da dikkate alınarak, alternatifler açısından bir takvim yılında 100 bin Türk lirasının ve/veya ilgili yıldaki toplam mal ve hizmet alışlarının %5'inin aşılıp aşılmadığı bakımından değerlendirilecektir. *"Örneğin; 3/2/2020 tarihinde (G) A.Ş. hakkında düzenlenen ve 10/8/2020 tarihindeki ön tespite ilişkin değerlendirmede esas alınan vergi tekniği raporunda, (H) Ltd. Şti.'nin 2019 yılına ilişkin vergiler hariç 120.000 TL'lik sahte faturayı kullanmış olabileceğine dair bulgu mevcut olup, şirketin ilgili yıldaki toplam mal ve hizmet alış tutarı ise 5.000.000 TL'dir. Öte yandan, (I) A.Ş. hakkında 4/9/2020 tarihinde düzenlenen ve 2/11/2020 tarihindeki bir başka ön tespite ilişkin değerlendirmede esas alınan vergi tekniği raporunda ise (H) Ltd. Şti. hakkında 2019 yılına ilişkin vergiler hariç 200.000 TL'lik sahte faturayı kullanmış olabileceğine dair bulgu yer almaktadır. 3/2/2020 tarihinde düzenlenen raporda belirtilen faturayla ilgili olarak mükellefe SMİYB ön tespit yazısı tebliğ edilmesi mümkün iken, 4/9/2020 tarihinde düzenlenen raporda belirtilen fatura tutarı tek başına ilgili yıldaki mal ve hizmet alışlarının %5'i olan 250.000 TL'yi aşmıyor olmakla birlikte, 3/2/2020 tarihinde düzenlenen rapora istinaden tebliğ edilen SMİYB ön tespit yazısındaki 120.000 TL ile 4/9/2020 tarihinde düzenlenen raporda belirtilen 200.000 TL'nin toplamının (120.000 TL + 200.000 TL = 320.000 TL) ilgili yıldaki mal ve hizmet alışlarının %5'i olan 250.000 TL'yi aşmış olması nedeniyle mükellefe 4/9/2020 tarihinde düzenlenen raporda belirtilen faturayla ilgili olarak SMİYB ön tespit yazısı tebliğ edilmeyecektir."*

Tebliğde, ön tespit şartlarının her yıl için ayrı ayrı değerlendirilmesi gerektiği belirtilmiştir. Buna göre, tek vergi tekniği raporuyla birbirinden farklı yıllara ilişkin SMİYB kullanılmasına dair bulgular mevcutsa, bu türlü durumlarda ilgili had şartı veya %5'lik oran şartı her yıl ayrı ayrı değerlendirilmesi gerekmektedir. Birbirinden farklı yıllarda bir yılın şartları uyup diğer yılın şartlara uymaması şartları sağladığı yıl için ön tespit yazısı tebliğine engel olmayacaktır. *"Örneğin; 4/5/2020 tarihinde (İ) Ltd. Şti. hakkında düzenlenen vergi tekniği raporunda, (K) A.Ş.'nin 2018 yılına ilişkin vergiler hariç 20.000 TL ve 110.000 TL'lik, 2019 yılına ilişkin olarak ise vergiler hariç 70.000 TL ve 90.000 TL'lik sahte faturaları kullanmış olabileceğine dair bulgular mevcuttur. (K) A.Ş.'nin 2018 yılına ilişkin toplam mal ve hizmet alış tutarı 3.000.000 TL, 2019 yılına ilişkin toplam mal ve hizmet alış tutarı ise 3.100.000 TL'dir. Buna göre, 2018 yılına ilişkin kullanılan sahte faturaların toplam tutarı (130.000 TL) bir takvim yılı için belirlenen 100 bin Türk lirası sınırını aşmış olmasına rağmen, söz konusu faturaların toplam tutarının ilgili yıldaki mal ve hizmet alışlarının %5'i olan 150.000 TL'yi aşmamış*

olması nedeniyle 2018 yılına ilişkin faturalar için mükellefe SMİYB ön tespit yazısı tebliğ edilecektir. Bununla birlikte 2019 yılına ilişkin kullanılan sahte faturaların toplam tutarının (160.000 TL), bir takvim yılı için belirlenen 100 bin Türk lirası sınırını ve ilgili yıldaki mal ve hizmet alışlarının %5'i olan 155.000 TL'yi aşmış olması nedeniyle mükellefe 2019 yılına ilişkin faturalar için SMİYB ön tespit yazısı tebliğ edilmeyecektir."

Tebliğin bu bölümünde ayrıca Katma Değer Vergisi (KDV) mükellefi olan ve olmayan (basit usule tabi mükellefler) mükelleflerde toplam mal ve hizmet alış tutarlarının nasıl belirlenmesi gerektiği de izah edilmiştir. Buna göre;

➢ ***KDV Mükellefi Olanlarda;*** tespit tarihine kadar verilen KDV beyannamelerinde yer alan indirilecek KDV'ye ilişkin her bir KDV oranı ayrı ayrı esas alınmak suretiyle söz konusu toplam mal ve hizmet alışlarına ulaşılacaktır.

➢ ***KDV Mükellefiyeti Olmayanlarda;*** hesap özetinde yer alan "Dönem İçinde Satın Alınan Emtia" ve "Giderler" satırlarının toplam tutarı dikkate alınacaktır.

Tebliğ yukarıda belirtilen durumları izah ettikten sonra SMYİB ön tespit yazısının içeriği hakkında bilgilendirmede bulunmuştur. Ön tespit yazısında özetle; ön tespit yazısının tebliğ tarihinden itibaren 30 gün içinde hatalı veya eksik beyanın düzeltilmesi veya verilmeyen beyannamenin verilmesi ve ödeme zamanı geçen verginin belirlenen izah zammı birlikte aynı sürede ödenmesi halinde indirimli vergi ziyaı cezasından faydalanabileceği, ayrıca indirimli vergi ziyaı cezası (ziyaa uğratılan vergi üzerinden %20) için tarhiyat sonrası uzlaşmadan yararlanamayacağı fakat cezada indirim müessesesinden yararlanabileceği, 30 günlük süre içinde beyanname verilmemesi halinde incelemeye veya takdir komisyonuna sevk edileceği ve son olarak ön tespitle ilgili pişmanlık hükümlerinden yararlanılmayacağı hususlarına yer verilmiştir.

Yukarıdaki ön tespit yazısı içeriğinde de tebliğin ilerleyen bölümünde de görüleceği üzere; beyanname ve ödeme süresinde yapılması durumunda diğer bir ifadeyle şartların yerine getirilmesi durumunda mükellef indirimli vergi ziyaı (ziyaa uğratılan vergi üzerinden %20) cezasından yararlanabileceği, verilen süre içinde beyanname verilmemesi halinde mükellef tespite ilişkin incelemeye veya takdir komisyonuna sevk edileceği belirtilmiştir.

370. maddenin değiştirilmeden önceki halinde ve kanun maddesine benzer şekilde 482 sayılı VUK Genel Tebliğinin izaha davetin kapsamı başlıklı ikinci bölümünün 16. Maddesinde SMİYB kullanılması durumunda mükellefin izaha davet edilmesi konusunda özetle şu ifadelere

yer verilmiştir. "*Vergi Usul Kanununun 359 uncu maddesinde yer alan fiillerle verginin ziyaa uğratılmış olabileceği hallerde izaha davet hükümleri uygulanmayacaktır. Bununla birlikte, sahte veya muhteviyatı itibarıyla yanıltıcı belge kullanma fiilinin işlenmiş olabileceğine dair vergi inceleme yetkisini haiz kişilerce düzenlenen raporlara istinaden yapılan ön tespitlerde, kullanılan sahte veya muhteviyatı itibarıyla yanıltıcı belge tutarının; her bir belge itibarıyla 50.000 TL'yi geçmemesi ve mükellefin ilgili yıldaki toplam mal ve hizmet alışlarının %5'ini aşmaması kaydıyla mükellefler izaha davet edilir. Sahte veya muhteviyatı itibarıyla yanıltıcı belge kullanma fiilinin işlenmiş olabileceğine dair belge tutarının tespiti ile mal ve hizmet alış tutarının hesaplanmasında vergiler hariç tutarlar dikkate alınacaktır."* ifadede görüleceği üzere değiştirilmeden önceki halde ilgili had ile %5 oran arasında "ve" ifadesi kullanılarak, herhangi bir alternatif tanınmamakta ve her iki şartın yerine getirilmesi istenmektedir. Ayrıca burada "izaha davet edilir" ifadesine yer verilmiştir. 519 sayılı VUK Genel Tebliğinde mevzuat değişikliğinden sonra ayrı bir bölüm halinde düzenlenmiş, SMYİB ön tespit yazısı tebliği ifadelerine yer verilmiştir.

3.5 Diğer Hususlar

Tebliğin yedinci bölümünde diğer hususlara yer verilmiştir. Yedinci bölümle ilgili, 519 sayılı VUK Genel Tebliğinde belirtilen hususların birkaç farklı husus hariç 482 sayılı VUK Genel Tebliğinde de yer aldığı görülmektedir. Farklı hususlar özetle şu şekildedir. Öncelikle 370. Madde kapsamında verilen beyannamelerle ilgili vergi ve izah zammının ödeme süresinin 482 sayılı VUK genel tebliğinde, değiştirilmeden önceki mevzuat düzenlemesine benzer şekilde 30 gün değil 15 gün olarak belirlenmiştir. Yine tarhiyat sonrası uzlaşma başvurusu kısmında, 519 sayılı VUK genel tebliğinde, tarhiyat sonrası uzlaşma başvurusu değiştirilmeden sonraki kanun maddesinde a ve b fıkrası olarak ayrıştırılmakta a fıkrasında %20 oranında kesilen vergi ziyaı cezası için tarhiyat sonrası uzlaşma başvurusundan yararlanırken, b fıkrası tarhiyat sonrası uzlaşma bakımından kapsam dışı bırakılmaktadır. 482 sayılı VUK Genel Tebliğinde ise böyle bir ayrıma yer verilmemekte, 370. Maddesi kapsamında, %20 oranında kesilen vergi ziyaı cezasına ilişkin ihbarnamelerin tebliği üzerine mükellefler tarhiyat sonrası uzlaşma başvurusunda bulunabilirler, ifadesine yer verilmektedir.

Değerlendirme ve Sonuç

Çalışmada 213 sayılı Vergi Usul Kanununun 370. Maddesinde yer verilen, 6728 sayılı kanunla vergi sistemimize dahil olan ve 7194 sayılı kanun ve 519 sayılı VUK Genel Tebliği ile daha işlevsel hale getirilen izaha davet müessesesi incelenmeye çalışılmıştır.

İzaha davet kavramı gerekli şartların oluşması ve yerine getirilmesi kaydıyla, vergi incelemesi veya takdire sevk işlemine tabi olmadan, mükelleflerin vergiye gönüllü uyumunu ve tespit edilen bulgu ile mükelleflerin beyanlarının uyumsuzluğunun hızlı ve en az maliyetle giderilmesinin sağlanmasında ve vergi kayıp kaçağının azaltılmasında etkin rol oynayan mekanizmalardan biridir.

İzaha davet müessesesi, 01.01.2020 tarihinden itibaren geçerli olmak üzere 7194 sayılı kanun ile 30.07.2020 tarihinde yürürlüğe giren 519 sayılı VUK Genel Tebliği ile kapsamlı değişikliğe uğramıştır. Çalışmada yapılan bu değişiklikler üzerinde durulmuştur. Özetle izaha davet müessesesinde yapılan değişikler ve öne çıkan hususlar şu şekilde sıralanabilir.

1. İzaha cevap verme süresi, 15 günden 30 güne çıkarılmıştır.

2. İzaha davet sonucu eksik ve yanlış verilen beyannamelerin veya hiç verilmeyen beyannamelerin verilmesi ve indirimli vergi ziyaı cezası uygulamasından yararlanmak için ödeme süresi, 15 günden 30 güne çıkarılmıştır.

3. İzah Değerlendirme Komisyonun ismi Ön Tespit ve İzah Değerlendirme Komisyonu olarak değiştirilmiştir.

4. Gelir İdaresi Başkanlığı altında oluşturulacak komisyonların arasında vergi dairelerince açılacak komisyonlarda eklenmiştir.

5. Ön tespit ve izah değerlendirme komisyonun görev ve yetkilerinde değişikliklere gidilmiştir.

6. İzaha davet yazısının içeriğinde de değişikliğe gidilmiştir.

7. İzah değerlendirme süresi 10 günden 45 güne çıkarılmıştır.

8. İzah davet yazısı içeriği daha detaylandırılarak çeşitli değişikliklere gidilmiştir.

9. SMYİB kullanan mükellefler için ön tespit yazısı tebliği için şartlar belirlenmiştir. Bu şartların yerine getirilmesi durumunda, mükelleflerin belirlenen ödeme süresi içinde eksik veya yanlış beyanın düzeltilmesi, verilmeyen beyannamenin verilmesi ve diğer şartları yerine getirmesi kaydıyla indirimli vergi ziyaı cezasından yararlanmalarına imkan verilmiştir.

10. Mükellefe tebliğ yapılacak SMYİB ön tespit yazısının içeriğine ilişkin belirlemelerde bulunulmuştur.

11. SMYİB ön tespit yazısının tebliği için kanun lafzında ve tebliğde "veya" ifadesi kullanılarak alternatifli çözüm yolu getirilmiştir. (SMYİB toplam tutarının vergiler hariç, bir takvim yılında 100.000-TL'sını *(522 Sıra No.lu V.U.K Genel Tebliği ile 1.1.2021'den itibaren 109.000 TL)*geç-

meyen mükelleflere veya kullanılan SMYİB tutar toplamı 100.000-TL'yi *(522 Sıra No.lu V.U.K Genel Tebliği ile 1.1.2021'den itibaren 109.000 TL)* geçse de, bir takvim yılındaki toplam mal ve hizmet alışlarının %5'ini aşmayan mükelleflere SMYİB ön tespit yazısı tebliğ edilir.)

12. SMYİB ön tespit yazısıyla indirimli vergi ziyaı cezasından yararlanan mükelleflerin indirimli vergi ziyaı cezası yönüyle tarhiyat sonrası uzlaşmaya başvurması yasaklanmıştır.

İzaha davet müessesesine ilişkin kanuni düzenleme ve tebliğ ile yapılan değişikliklerle kavram daha da güçlü bir hale gelmiş, gerek vergi mükellefi gerekse de vergi idaresi açısından çeşitli avantajları beraberinde getirmiştir. Sonuç olarak yapılan değişikliklerle izaha davet kurumuyla,

- Mükellefe verilen izah sürelerinin artırılması ile mükellefin vergiye karşı gönüllü uyumunun ve vergi algısının pozitif yönde artırılması,
- Mükellefe verilen ödeme süresinin genişletilmesi ile mükellefin şartların gerçekleşmesi durumunda indirimli vergi ziyaı cezasından yararlanılmasının artırılması,
- Sahte ve muhteviyatı itibariyle yanıltıcı belge kullanan mükelleflere alternatif çözüm yolu getirilerek bu konuda mükelleflerin müesseseden yararlanılmasının artırılması,
- Vergi idaresince kurulan komisyonlar açısından izah değerlendirme süresi uzatılarak, komisyonun vereceği kararın daha yerinde, daha adaletli ve daha isabetli bir şekilde verilmesinin artırılması,
- Gerek vergi mükellefi açısından gerek vergi idaresi açısından şartların gerçekleşmesi durumunda, vergi incelemesi ve takdir komisyonu yollarına başvurmadan ihtilafların idari aşamada çözümlenmesine yardımcı olunması,
- Son olarak yapılan değişikliklerle gelişen izah davet müessesesi, vergi idaresi açısından tahsilatın hızlanarak kolaylaşması ve vergi gelirlerinin artırılması,

sağlanacaktır.

KAYNAKÇA

ASLANTAŞ, E. (2019), Vergiye Gönüllü Uyum: İzaha Davet Müessesi, *Yüksek Lisans Tezi Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul.

BAYRAKLI, H. H., HATİPOĞLU, M. (2018), İzaha Davet ve İzah Üzerine Yapılacak İşlemlerin Davaya Konu Olması, *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt:9, Sayı:2, s.561-592.

BİYAN, Ö. (2016) İdari Aşamada Yeni Bir Çözüm Yolu: İzaha Davet, *Bilanço Dergisi*, Sayı:162, s.46-49.

BOZDOĞAN D., ÇATALOLUK, C. (2018), Vergi Usul Kanununda Yer Alan "İzaha Davet" Kurumunun Değerlendirilmesi ve Öneriler, *Journal of International Management, Educational and Economics Perspectives,* 6 (1), s. 42-56.

DOĞAN, A. KABAYEL, M. (2018) Vergi Hukukunda İzaha Davet Uygulaması, *Vergi Raporu Dergisi*, Sayı: 224, s.58-66.

GELİR İDARESİ BAŞKANLIĞI, https://gib.gov.tr/, Erişim Tarihi: 01.12.2020.

KANETİ, S., EKMEKÇİ E., GÜNEŞ, G., KAŞIKCI, M. (2019), *Vergi Hukuku*, İstanbul: Filiz Yayınevi.

ŞENYÜZ, D., YÜCE, M., GERÇEK, A., (2019), *Vergi Hukuku (Genel Hükümler)*, Bursa: Ekin Yayınevi.

T.C.CUMHURBAŞKANLIĞI MEVZUAT BİLGİ SİSTEMİ, https://www.mevzuat.gov.tr/, Erişim Tarihi: 01.12.2020

T.C.CUMHURBAŞKANLIĞI RESMİ GAZETE, https://www.resmigazete.gov.tr/, Erişim Tarihi: 01.12.2020.

UZUNÖNER, M. (2019), Vergi Hukukunda İzaha Davet Kurumu, *Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul.

VERGİ MÜFETTİŞLERİ DERNEĞİ (2019), *Beyanname Düzenleme Rehberi (Vergi Usul Kanunu Rehberi)*, Ankara:Vergi Müfettişleri Derneği Yayını.

Yararlanılan Kanun ve Tebliğler

213 Sayılı Vergi Usul Kanunu

6728 Sayılı Yatırım Ortamının İyileştirilmesi Amacıyla Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun

7194 sayılı Dijital Hizmet Vergisi İle Bazı Kanunlarda ve 375 Sayılı Kanun Hükmünde Kararnamede Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun

482 Sayılı Vergi Usul Kanunu Genel Tebliği

519 Sayılı Vergi Usul Kanunu Genel Tebliği

522 Sayılı Vergi Usul Kanunu Genel Tebliği

Bölüm 9

YEŞİL NESİL RESTORANLAR'DA EKOLOJİK YAKLAŞIMLAR

Tuba PEHLİVAN[1]

1 Dr. Öğr. Üyesi Tuba PEHLİVAN. Gaziantep Üniversitesi, Turizm Fakültesi, Gastronomi ve Mutfak Sanatları Bölümü e mail:tpehlivan@gantep.edu.tr ORCID ID:0000-0002-6787-3397

GİRİŞ

Ekosistem Dünya üzerindeki tüm canlılar ve onların etrafında bulunun cansız öğelerin birbirleriyle oluşturdukları etkileşimler neticesinde meydana gelen yaşam alanları olarak tanımlanabilir (Şekil 1). Örneğin orman ekosistemi, göl ekosistemi gibi. Her ekosistemin içinde yer alan elemanlar kendi aralarında belli bir düzen ve sirkülasyonla yaşamlarını sürdürmektedir. Her elemanın sistem içerisinde işlevlerini yerine getirmesi sonucu bulunduğu ekosistem denge hali kazanır. Buna doğal denge yada ekolojik denge demekteyiz (Çepel, 2002).

Şekil 1. Ekosistemi oluşturan elemanlar

Ekosistem elemanlarının arasında meydana gelen ilişkilerden biri ekosistemin cansız unsurlarının canlı unsurları üzerinde yaptığı değişiklikler yani "Aksiyon" dur. Bu durum cansız bir çevre unsurunun direk etkisi ile olabileceği gibi başka bir cansız unsurun ekosistemdeki cansız öğeleri etkilemesi sonucunda da gerçekleşebilmektedir. Ortamda mevcut olan kirleticilerin, tarım ilaçları, aşırı yağış ve sıcaklık gibi faktörlerin ekosistemdeki canlıları olumsuz etkilediğini yada topraktan alınan besin maddeleri, yeterli su miktarı, uygun sıcaklık gibi faktörlerin ise ekosistemdeki canlıları olumlu yönde etkilediğini söylemek mümkündür. Bunun tam tersi biçimde ekosistemdeki canlı öğeler de cansız elemanlar üzerinde etkili olabilmektedir. Bu duruma "Reaksiyon" adı verilir. İnsanların madde döngüsünü bozması, kirleticileri doğaya bırakmak gibi zararlar buna örnek teşkil etmektedir. Canlı öğelerin birbirleri ile olan etkileşimlerine ise "Koaksiyon" adı verilmektedir. İnsanlar tarafından hayvanları avlaması, neslini tüketmesi yada insanların bitkilere

su vermesi, bitki böcek ilişkisi gibi örnekler koaksiyona örnek olarak verilebilir (Gökmen, 2007). İnsanların son yıllarda giderek artan biçimde ekosistemdeki canlı/cansız unsurlar üzerinde olumsuz etkilerinin olduğunu görmekteyiz. Bu durum doğal dengenin bozulmasına neden olmakta, ortaya çıkan olumsuz sonuçların faturasını ekosistemdeki tüm unsurlar ile birlikte insanoğlu da ödemektedir.

Geçmişte doğaya insan müdahalesi nedeniyle oluşan bazı olumsuz sonuçlara birçok örnek vermek mümkündür. Çepel (2002)'e göre unlardan biri Asuvan barajı inşaatı ve meydana getirdiği ekolojik sonuçlardır. Mısır Nil nehri dolaylarında yapılmış bu baraj 1968'de bir mühendislik harikası olarak nitelendirilmişti. Yapım amacı içme kullanma ve sulama suyu elde etmek ve elektrik enerjisi üretmekti. Barajın işletime açılmasından sonra ortaya bazı olumsuz sonuçlar çıktı. Barajın delta tarafında kalan topraklar kuraklaştı. Çoraklaşma ve tuzlanma başladı. Toprak verimliliği düştü. Özellikle bazı köylerde bir tür karaciğer hastalığı yaygınlaşamaya başladı. Nil nehrinin denize döküldüğü kısımlarda yaşayan balık türleri azaldı. Birçok tür kayboldu. Arazi çoraklaşması, verimsizlik meydana geldi. Nil nehrinin tarıma çok verimli olan alüvyonlu toprakları baraj tarafından tutuldu. Baraj yapımından önce Nil nehri deltayı suluyordu. Baraj deltaya suyun ulaşımını engellediğinde az miktarda su buharlaşarak toprak altındaki tuz toprak yüzeyine ulaştı. Baraj öncesi Nil nehri döküldüğü denize oksijen ve besin taşıyordu. Baraj engeli ile yeterli besin ve oksijen bulamayan bazı balık türleri yok oldu, bazı türlerin ise popülasyonu (sayısı) azaldı.

İnsanlar tarafından yapılan ekolojik müdahalelerin diğer bir yönü ise gıda temini ile ilgilidir. Burada en büyük değişim yeşil devrim veya gıda devrimi olarak nitelendirilen bir dizi uygulamayı içermektedir. Gıda devrimi 1960'lardan bu yana dünya genelinde hakim olan bir uygulamadır. İçerik olarak; tarımında tane veriminin artırılması amacıyla genetiği değiştirilmiş tohumların (GDO) ekilmesini hedefleyen, tarım ilaçları, yoğun gübreleme ve sulama gibi uygulandığı bölgenin yerel bitki türleri, toprak canlıları gibi canlı elemanlarına ve toprak, su gibi cansız elemanlarına zarar veren tarımsal üretimi ifade etmektedir. Böylelikle ekolojinin elemanları kimi zaman yaşanan süreçlerden ötürü geri dönüşü olamayacak düzeyde zarar görmektedir.

Geçmişten günümüze alışılagelen tarımsal süreçteki bu değişim; küresel gıda şirketlerince desteklenen görsel ve yazılı medya kuruluşlarınca "Gıda devrimi; bir milyondan fazla insanı aç kalmaktan kurtarmış, herbisit/mollusit/pestisit/ahicide (yabancı ot, solucan, böcek,

kuşlara karşı) gibi kimyasal mücadele maddeleri ve yapay gübre gibi girdilerin teminini kolaylaştırmış ve böylelikle koruma tekniklerini çağdaşlaştırmış, çiftçilere melez tohum temini sağlayarak verimli tahıl türlerini geliştirmiş, sulama olanaklarını iyileştirmiştir" şeklinde ifade edilmektedir. Bu girdiler aşırı sulamadan toprak tuzlulaşması ve verimsizleşmesine, toprak kaybının oluşumuna, uygulamanın yapıldığı alandaki canlılarının ölümüne, sebep olabilir (URL 1). Ekolojik manada toprak yitimi çok büyük bir sorundur ve kaybedilen bu toprağın miktar olarak yeniden elde edilmesi için çok ciddi zamana (Tarım için uygun 1 cm. toprak için ortalama 100 ile 1000 yıl arası süre, 40-50 cm'lik bir toprak için en az 20-25 bin yıllık süre) ihtiyaç duyulur (URL 2).

Vandana Shiva, geleneksel olarak atalarımızdan öğrenerek geldiğimiz birçok çeşit ürünün yetiştirilmesine olanak sağlayan polikültür tarımın ile endüstriyel tek çeşidin hakim olarak yetiştirildiği monokültür tarım ile israf boyutunun kıyaslandığı bir çalışmadan söz ederek; bir polikültür tarımda 5 birim girdi ile 100 birim gıda üretilebildiğini fakat bir monokültür tarımda100 birim gıda üretmek için 300 birim girdi gerektiğini ifade etmektedir. (Shiva, 2006).

Yeşil devrim ilke olarak doğaya uyum sağlayan gıda üretmenin dışında doğayı üretilmesi planlanan gıdaya uydurma düşüncesine sahiptir. Bu fikir doğanın sınırlarının zorlanması anlamına gelir ki ekolojik bakımdan çok büyük maliyetler getirdiği gibi biyoçeşitliliği gözardı ederek tek çeşit ve yörenin ekolojisine toprak, su iklim gibi istekler bakımından kimi zaman kesinlikle uyum sağlamayan tek taneli tahıl (buğday, mısır gibi) ve GDO'lu tohumlardan üretimin yaygınlaşmasını ve yerel gıda pazarlarını yok ederek global gıda pazarının yaygınlaşmasını sağlar. Gıda bu şekli ile mevcut bütün yerel kimliğinden sıyrılmak durumda bırakılır (URL 2). Ayrıca gıda şirketleri ürettiği ürünleri kısa sürede dağıtıma sokmayı karlı bulmaz. Onlar için ayda bir ürünleri dağıtmış olmak maliyet yönünden daha avantajlıdır. Endüstriyel gıda albenili ambalaj ve reklamlarla propagandalarla güvenli olarak lanse edilir. Fakat ambalajlanan bu ürünlerin çoğu endüstriyel tarımla elde edilmiş kimyasal kalıntılı ürünlerdir. Bu kalıntılı ürünleri işlenirken ayrıca raf ömrünü uzatmak için kimyasal katkı maddesi katılmaktadır. Gıda imalatçısı şirketler yaptıkları propagandalar sayesinde yerel Pazar olan köy ürünlerinin denetimsiz ve sağlıksız olduğunu yaygın bir kanı haline getirilerek yasaklatırlar (Aysu, 2019).

.

Günümüzde su kaynakları, fosil yakıtlar gibi doğal kaynakların hızlı tükenişi ileride gelecek olan nesillere bu kaynakların aktarılabilmesi, yaşanabilir ve sürdürülebilir bir çevre sunma arzusunda olan bireyleri farklı arayışlara sevk etmektedir (Dölekoğlu ve ark., 2014). Bu yönelimler nedeniyle bütün sektörler kendi konumlarını revize etmek zorunda kalmış ve böylelikle üretim aşamalarındaki her basamağa bazı uygulamalar yapılma gereği ortaya çıkmıştır (Dölekoğlu ve ark., 2014). **S**on yıllarda çevresel olumsuzlukları minimize etmek, işletmelerin yerine getirmesi gerektiği toplumsal sorumluluklarının belki de en başında gelmektedir. İşletmeler bu sorumlulukları yerine getirebilmek adına üretime yönelik çevresel duyarlılık taşıyan bazı kararlar almalı ve üretim süreçleriyle birlikte çevre koruma hassasiyetini bir arada değerlendirmelidir (Erbaşlar, 2012).

Bu değişimden etkilenen sektörlerden biri de yiyecek içecek sektörüdür. Bu bağlamda işletmeler geleneksel uygulamalardan uzaklaşmış ve yeni nesil bazı uygulamalara yönelmiştir. Yapılan yeni uygulamalarda kapsam piyasaya arz edilen ürünün hammadde halinde elde ediliş yada tercih ediliş biçiminden başlayarak hammaddenin ticari bir mamül oluncaya kadar geçirdiği her aşamada kullanılan girdilerin seçiminden başlayarak girdi ve son ürün bazında israfın önlenmesi, yerel olanın tercih edilmesi, atık oluşumunun en aza indirilmesi ve atık değerlendirmesi gibi konuları kapsamaktadır.

Günümüzde yiyecek /içecek işletmelerinde ürün hazırlama esnasında meydana gelen atıklar ve elektrik, su gibi girdilerin azaltılmasıyla ve atıklar sonucu oluşan çevre kirliliğinin önlenmesi ile ilgili bazı çalışmalar yapılmaktadır. Üretimi yapılan gıdaların üçte birinin çöpe atılmasıyla 750 milyar dolarlık (Dölekoğlu ve ark., 2014) zarar meydana gelmektedir.

YEŞİL NESİL RESTORANLAR; HAMMADDE TERCİHİ, ÜRETİM VE EKOLOJİYİ KORUMA YAKLAŞIMI

Geleneksel pazarlama kavramı firma ve müşterileri arasında bir olgu iken yeşil pazarlamada çevre koruma ile ilgili isteklilik göze çarpar. Bu bağlamda firmalar bazı değişimler içerisine girer. İşletme üretim amacı, işletme sorumlulukları, pazarlama kararı ile yasal sorumlulukların da dışında olumlu girişimlerde bulunur.

Şekil 1. Geleneksel ve Yeşil Pazarlama arasındaki farklar

Şekil 1'de görüldüğü gibi, geleneksel ve yeşil pazarlama arasında düşünce ve uygulamalar bakımından önemli farklılıklar bulunmaktadır (Chamorro ve Bañegil, 2006)

Yeşil pazarlama konusu ilk kez 1975 yılında Amerikan Pazarlama Birliği (AMA) tarafından düzenlenen bir seminerde tartışılarak literatürde yer almıştır. Bu seminerde ekolojik pazarlama "Pazarlama faaliyetlerinin çevre kirliliği, enerji tüketimi ve diğer kaynakların tüketimi üzerine olumlu veya olumsuz etkileriyle ilgili çalışmalardır" şeklinde ifade edilmiştir (Erbaşlar, 2012). ,Ekolojik pazarlama yeşil pazarlamanın sorumlu olduğu alanları kapsamakla birlikte işletme içerisinde bir kısım hammaddenin üretimi ve tüketiciye verdiği uygulamalı eğitimler gibi konular ile bazı farklılıkları bulunur (ekbiçyeiç restoran gibi).

Yeşil pazarlama yaklaşımı da dört aşamada gerçekleşmektedir (Warner, 1996).

1. Yeşil ürün tasarımı (Yeşil hedefler ile planlama aşaması)

2. Plana yönelik strateji geliştirme (az atık çıkarmak, enerji verimliliğini arttırmak gibi)

3. Plana uygun olmayan üretimin sonlandırılması (yeşil olmayan ürünlerin üretimini durdurmak)

4. Uygulamada sadece yeşil ürünlerin üretilmesi ve işletme ve sosyal sorumluluk bilincinin açığa çıkışı

İşletmeler sektörde yer edinebilmek için çevre koruma amaçlı alınacak önlemlerde çağın şartlarına uyum sağlayabilmek bakımından günümüz bilgi ve teknolojisinin aktif biçimde kullanmak zorundadır. Bu nedenle günümüz bilgi ve teknolojisinin nabzının işletmeler tarafından tutulması yeniliklerin takibi ve işletme bünyesine kazandırılması gerekmektedir. Bu nedenle günümüz şartlarında işletmeler çevreye duyarlılıklarını kanıtlamak ve tüketici taleplerini karşılamak için çevreye duyarlı üretim teknolojileri kullanmaktadırlar.

Gıdaların üretim aşamasından tüketimine varıncaya kadar geçen süreçte gıda atık miktarının en aza seviyeye indirilmesi, iş gücünden tasarrufunun sağlanması, üretim maliyetlerinin azaltması ve en önemlisi gelecek nesillere daha yaşanabilir bir dünya bırakılabilmesi adına Yeşil restoran anlayışı geliştirilmiştir (Akar Şahingöz ve Güleç, 2018).

Amerika'da 1990 yılında faaliyete başlayan Yeşil Restoranlar Birliği (GRA) kâr amacı gütmeyen uluslararası bir yeşil restoran sertifikasyon kuruluştur. GRA, uyguladığı sertifikalandırma sistemiyle, binlerce restoranın yiyecek üretiminde çevre dostu uygulamalar yapmalarını teşvik etmektedir. GRA, Amerika'da 41 eyalette ve Kanada'da faaliyet göstermektedir (Kurnaz ve Özdoğan, 2017; Akar Şahingöz ve Güleç, 2018). Bir başka önemli yeşil restoran topluluğu ise Sürdürülebilir Restoranlar Birliği (SRA) dir. İngiltere'de 2010 yılında kurulmuş, kâr amacı gütmeyen bir kuruluştur. Aynı zamanda İrlanda'da faaliyetlerini sürdürmektedir. Dünyada binlerce restoran SRA aracılığıyla yeşil restoran olarak belgelenmiştir (Kurnaz ve Özdoğan, 2017; Akar Şahingöz ve Güleç, 2018). SRA, yiyeceklerin sürdürülebilirliğini amaçlamakta bu bağlamda ve evrene yardımcı olmayı kendilerine misyon edinmektedir. Bu misyonu bilgi, kaynaklar, destek ve akreditasyon zenginliği oluşturarak sağlamaktadır. SRA, Dünya Doğayı Koruma Vakfı (WWF) ile iş birliği halinde çalışmaktadır (URL 3, Akar Şahingöz ve Güleç, 2018). LEAF Criteria Version 2.0 Leaders in Environmentaly Accountable Foodservice (Çevreye Duyarlı Yiyecek İçecek Hizmetleri Endüstrisi Liderleri) 2009 yılından itibaren Kanada'da yiyecek içecek hizmetleri endüstrisinin çevresel etkilerinin azaltılmasında görev yapan bir sivil toplum kuruluşudur (URL 6, Sever, 2016).

Resim 2. Yeşil Nesil Restorancılık amblemi

Yeşil Nesil Restoran Hareketi ise Türkiye ve Boğaziçi Üniversitesi tarafından, Beşiktaş Belediyesi, TURYİD ve Unilever Food Solutions desteğiyle hayata geçirilen Türkiye'ye özgü bir sertifika programıdır. İçerik olarak; gıda tedarik süreci, yemek hazırlama, soğutma, ve saklanmada ve kullanılan enerji tüketimi, gıdanın ve ortamın temizliği için kullanılan su tüketimi, kimyasal kullanım oranı, yemek hazırlama esnasında ve sonrasında oluşan atıklar gibi konuları kapsar (URL 4).

Yeşil restorancılık kavramı ve kurallarına uygun kriterleri taşıyan işletmeler olduğu gibi bunu aksi davranış sergileyen işletmeler de maalesef bulunmaktadır. Bu tip işletmeler gerçekten çevre dostu uygulamaları yerine getiremeyip etiğe aykırı bir biçimde yeşil restoran olduğunu savunur. Litaratürde bu duruma "yeşil göz boyama" (greenwashing) denilmektedir (Yavuz, 2009: 128). Wahba (2012) Müşterilerin %68 gibi yüksek bir oranı işletmelerin yeşil göz boyama yaptıklarını ve çevreye olan duyarlılıklarını abarttıklarını düşünmektedir. Buna paralel olarak da, işletmelerin göz boyamaları ile ilişkilendirilmesi sebebiyle çevreye duyarlılık zedelenmekte ve çevreye duyarlılığa karşı bir önyargı meydana gelmektedir (Sauve, vd., 2016; Sever, 2016). Devlet ve STK'lar ortaya koyacakları standartlar ve denetimler ile yeşil uygulamaları, müşterileriler nazarında şeffaf ve güvenilir duruma taşımalıdır (Sever, 2016).

Yurt içi ve yurt dışında yeşil nesil restoran sisteminin işletilmesinde kullanılan bazı uygulamalar şunlardır;

- İşletmenin tasarlanması aşamasında ısı ve ışık tasarrufu sağlayacak (bina yönü, pencere sayısı, kullanılan yapı malzemesinin türü, duvarlarda tercih edilen boya rengi, alt yapı uygunluğu vb.) çözüm yollarını tespit ve tercih etmek

- İşletmede kullanılan yapı malzemelerinin sürdürülebilir malzemeden tercih edilmesi
- İşletmede kullanılacak enerjinin işletmede güneş panelleri kullanmak gibi doğal kaynaklardan faydalanılarak gerçekleştirilmesi
- İşletmede cam kırma makinesi gibi geri dönüşüme olanak sağlayan makineler, tasarruf sağlayan ekipman ve araç gereçler kullanmak (ampül, musluk, sipariş alma işleminde bilgisayarların kullanımı, enerji tasarruflu cihaz kullanımı vb.)
- İşletme menüsünde yer alan hayvan ve bitkilerin nesillerinin tükenme tehlikesini göz önünde bulundurmak, yasal mevzuata uygun tür ve nitelikte canlı tercih etmek (örn. Avlanması yasak olan balık türleri ve izin verilmeyen boyutlarda balıklar endemik bitki türleri ve mantarlar, nesli tükenen bazı av hayvanları gibi)
- Masa örtüsü kullanımından temizlik ütü gibi aşamalarında doğal kaynak israfı oluşturması vb. nedenlerle vazgeçmek
- Plastik su şişesi, paketli şeker, tek kullanımlık ürünlerden vazgeçmek
- Kağıt hammaddesi olan ağaçların kesilmesini önlemek, gereksiz atık oluşumunun önüne geçmek için Amerikan servisi kağıtlarının atığının önlenmesi, ıslak mendillerin çoklu paket içerisinden alınmasını sağlamak
- İşletmenin bulunduğu bölgeye ait olan hammaddelerin yani yöresel ürünlerin menü oluşturulurken tercih edilmesi, semt pazarları vb. yerel üreticilerin desteklenmesi, dışarıdan hammadde getirilmesi esnasında karbon salınımı, vb. etkilere dikkat edilmesi nedeniyle yabancı menşeili ürün tercih etmemek
- İşletmede tercih edilen her girdinin ekolojik ayak izi konusunda duyarlı olmak
- Yiyeceğin porsiyonlarının küçültülebilmesi, tabaktan arta kalan yemeğin paketlenerek tüketiciye verilmesi gibi imkaların sağlanması
- Salata, turşu vb. servisinde açık büfe imkanının sağlanması. Böylelikle miktar ve çeşit nedeniyle gerçekleşebilecek israfın önüne geçilmesi
- Servis tabağının gereksiz yere değişiminin önüne geçilerek yıkamada meydana gelecek su ve deterjan israfının önüne geçilmesi, Su servisini sürahi kullanılarak gerçekleştirilmesi

- İşletmenin gün sonunda artan yiyecekleri kullanılabilme imkanlarını değerlendirmesi (yurt dışında işletme standardına uygun olmaktan çıkan ama tüketilebilir durumdaki bazı hammaddeleri uygun ambalajlamayı yaptıktan sonra ücretsiz tüketiciye sunması,

bazı kurum kuruluşlara göndermesi), tercihen bazı hammaddeleri hayvan barınaklarına göndermek, meyve/sebze kabukları veya yenilmeye uygun olmayan kısımlarını kompost yapmak

- Sağlığa zararlı olmayan temizlik ürünleri ve biyo-tarımsal atık ürünleri gibi çevre dostu ürünlerin satın alınması

Yeşil uygulamalar işletmelerde değişimi gerekli kılmaktadır. Bu değişim işletmeler için masraflı göründüğü için kimi zaman işletmenin yeşil uygulamalara bakışı olumsuz olabilmektedir. Fakat yeşil uygulamalar işletmenin rekabet gücü, bilinilirliği, işletme içi ve dışında prestijini arttırmakta, kimi devlet teşvikleri konusunda önünü açmaktadır. Böylece işletme yeşil uygulamalar sayesinde ilk etapta maliyetlerini arttırdığını düşünse de yaptığı uygulamalar neticesinde dolaylı yoldan işletme maliyetlerinin düştüğünü ayrıca rekabet üstünlüğü kazanarak karlılığını arttırdığını görmektedir. Bu olumlu sonuçlar müşteri tatmini ve sadakatinin sağlanmasından kaynaklanmaktadır.

Örneğin su tasarrufunda gelişen teknolojiler kullanarak daha az su ile daha fazla fayda sağlanabilir. Su verimliliğinde ilk adım içme suyunun tüketim alanlarının dışında kullanımını engellemektir. Bu alanlarda toplanmış yağmur suyu yada kullanılmış suyun tekrar kullanımına oluşmaktadır. Yağmur suyu toplama tankları çatı sularını (Vatalis, ve ark., 2013: 750) toplayabilir, fotoselli musluklar ve enerji sınıfı makinaların kullanımı su tüketimini azaltabilir. Sebze yıkama gibi alanlara kullanılan kimyasal kalıntısı içermeyen sular tekrar kullanılarak değerlendirilebilir.

Katı atıkların dönüştürülmesi de işletme karlılığı açısından oldukça önem arz etmektedir. 1 ton karton yada kağıt atığından geri dönüşüm yaparak 17 ağacın kesilmesinin önüne geçilebilir. 1 ton cam atığının geri dönüştürülmesi ile 100 litre petrol ve 1 ton plastik atığın geri dönüştürülmesiyle %95 oranında enerji tasarrufu elde edilebilir. Yalnızca bir metal içecek kutusu geri dönüştürüldüğünde ise 100 watt'lık bir ampul 20 saat çalışabilmektedir. (URL 6).

Boğaziçi Üniversitesi'nin yaptığı çalışmalara göre restoranlarda yapılan bazı değişikliklerle büyük faydalar elde edilebilir. Bir restoran aşağıdaki uygulamaları gerçekleştirdiği takdirde sağlanacak fayda şu şekilde ifade edilebilir:

- Plastik şişe yerine sürahide su verildiğinde yılda 10 bin adet cam ve plastik şişe atığını engellenebilir.
- Servis esnasında gereksiz tabak değişimi yapmadığı taktirde yılda 15 ton su tasarrufu sağlanabilir.
- Garnitür seçimi ve porsiyon büyüklüğü müşteri seçimine bırakıldığı takdirde yıllık tabaktan dönen 4 ton atık engellenebilmektedir.

Konu hakkında yapılan bir araştırmada yeşil restoranların menü zenginliği, coğrafi konumları, fiziki çekicilikleri ve atmosferlerinin diğer restoranlardan farklı olduğu tespit edilmiştir. Söz konusu restoranların sektörde öncü olmak, uluslararası boyutta büyümek işletme hedefleri içerisinde yer almaktadır. Restoranların su tasarruflu sistemlerini etkin biçimde kullandığı ve enerji, kullanımınınım en çok mutfak ekipmanlarında olduğu tespit edilmiştir (Kurnaz ve Özdoğan, 2018).

Yeşil ürün çevreye duyarlı olarak elde edilen ürünleri kapsamaktadır. Yeşil restoranlarda üretilen ürünler, yeşil ürün kapsamında değerlendirilebilir. Konu üzerinde yapılan çalışmalardan bazıları şu şekildedir. Alkibay (2001)'ın 1200 üniversite öğrencisi üzerinde yaptığı çalışmada kadın tüketicilerin yeşil ürünlere erkeklere oranla daha fazla destek verdiği, erkeklerin yeşil ürünlere daha çok ödeme yapabileceğini kadınların gelir düzeyindeki, artışla beraber yeşil ürünlere daha fazla ödemede istekli oldukları sonucuna ulaşılmıştır.

Fraj ve Martinez (2007) yaptıkları çalışmada 573 kişiye anket uygulaması gerçekleştirmiş ve çevresel tutumların ekolojik davranış sergileme ve satın alma yönelimi konusunda önemli etkiye sahip olduğunu tespit etmiştir.

Azizan ve Suki (2013) Malezya büyük şehirlerde yaşayan 430 kişi üzerinde anket çalışması gerçekleştirmiştir. Buna göre çevre bilinci, satın almayı etkileyen en önemli etkendir. Çalışmada sağlık bilinci ise ikinci sırada yer almaktadır. Ayrıca yeşil etiketlemenin satın almada konusunda düşük oranlarda etkili olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Hussein ve Cankul (2010)'un 225 öğrenciye uyguladığı anket sonucunda, öğrencilerin ebeveyn meslekleri ile öğrencilerin yeşil satın alma davranışı arasında ilişki olduğunu bildirmiştir. Öğrencilerin çoğunda çevrenin zarara uğraması ile ilgili endişeler olmasına karşın ürün satın alma tutumunda değişiklik yapmadıkları görülmüştür.

SONUÇ

Tüketicinin yeşil ürün kavramı ve önemi hakkında bilgi sahibi olması tüketici tutumlarının olumlu yönde değişmesini sağlayabilmekle beraber tek başına yeterli değildir. Bunun için küçük yaşlardan itibaren çevre duyarlılığının kazandırılması fayda sağlayabilir. Maalesef çevre konusunda duyarlı olunmasına rağmen bu bilgi gerçek hayatımıza aktarılırken zorluklar yaşanmaktadır. Bunun için uygun eğitim öğretim modellerinin hayata geçirilmesi farkındalık sağlamaya yardımcı olabilir. Örneğin yurtdışında Reggio Emillia yaklaşımı ile küçük yaşlarda çocuklara ekolojik farkındalık kazandırılan eğitim yöntemleri uygulanmaktadır.

Ayrıca tüketici alım düzeyinin, ürünlerin ulaşılabilirliğinin kolay oluşunun ürün tercihinde etkili olduğu bir gerçektir. 1960'ların sonunda Amerika Birleşik Devletleri'nde (ABD) ortaya çıkan, gıda bankacılığı uygulamasının ülkemizde çeşitli illerde gerçekleştiriliyor olması sevindiricidir. Bu sistemde son kullanma tarihine yaklaşmış, üretim fazlası olan gıda maddeleri, giysi ve yakacak gibi ürünleri bedelsiz olarak ihtiyacı olan kişilere ulaştırılmaktadır.

Yeşil nesil restoranların mevsiminde hammadde kullanması, yerel pazarların takibi, yöre çiftçisinden ürünlerin temin etmesi işletme maliyetini düşürür ayrıca yörede bulunan çiftçilerin ekonomisine katkı sağlar. Aysu (2019)'a göre yerel pazarlar, ticaret biçimlerinin en eski ve kadim biçimidir. Üretici ile tüketiciyi doğrudan buluşturur. Burada tüketiciler, talepleriyle üreticileri yönlendirir. Besinleri insanlarla buluşturma yöntemleri içinde yerel pazar tarzı bu bakımdan ayrıcalıklıdır. Üretici-tüketici ilişkisinden ötürü tüketici de yediklerinden dolayısıyla üretimden sorumlu durumdadır. Bu nedenle tüketiciler "yarı üretici" olarak tanımlanır. Yerel pazarlar buna zemin sunabilir. Bu işleviyle yerel pazarlar insan ile gıdayı buluşturma mekanından daha fazla şey ifade eder.

Yöreye gelen turistlerin yöresel ürünleri tatma isteği, doğal ürünlere rağbeti çevre duyarlılık ile birleştirilerek yeşil restoranların menülerinde desteklenebilir. Mönülere farklılık katılması doğal ve farklı ürünlerin oluşturularak müşteri beğenisine sunulması bir başka artı olabilmektedir. Hatta farklı metotlar kullanılarak geçmişten günümüze aktarılan bilgilerle toksik etkiye sahip bitkiler yada gıda hammaddeleri ön işlemden geçirilerek zararlı etkileri giderilip kullanılabilir. Meşe palamudunun toprak altına bir süre gömüldükten sonra zararlı etkisinin giderildiği ve böylelikle yiyecek olarak tüketildiği gibi.

Yeşil nesil restoranların menülerde coğrafi işaretli ürün kullanımı da oldukça önem arz etmektedir. Aslaner (2019) Coğrafi İşaretli (Cİ) ürünlerin; üretimi belli bir alanda özellikle yerel aile işetmelerinde yöresel üretim metotlarıyla ve yerel hammaddeler kullanılarak gerçekleştirildiğini bildirmektedir. Bu ürünler hammadde ve üretim yeri bakımından aile çiftlikleri/yerel işletmelerin sürdürülebilirliğinin sağlanmasında; göçün önlenmesi ve ekonomik eşitsizliğin giderilmesinde önemli rol oynamaktadır. Cİ tescili, ürünler çoğunlukla yerel üretici birliklerinin kurulması, kooperatifleşme, yani üreticiler arasında kümeleşmeyi teşvik eder.

Birçok baharat bitkisi ve kırsal alanlardaki yöresel sebze yemekleri doğadan toplanan bitkilerden yapılmaktadır. Bu da yenilebilir otlar ve bazı baharatların neslinin tükenme tehlikesi taşıdığı anlamına gelmektedir. İşletmeler yeni mönüler oluşturulurken doğadan toplanan bitkilerin kullanımı hakkında bilinçli olmalıdır. Bu konu ekolojiyi korumak bakımından önem taşır ve yeşil nesil restoranların ilkeleri arasında yer alır. Nesli tükenme tehlikesi taşıyan bu bitkilerin ekolojik tarım metotlarıyla üretiminin devlet eli ile teşvik edilmesi ve işletme bünyesinde bu bitkilerin yetiştirilmesiyle hammadde temini nedeniyle ortaya çıkabilecek ekolojik zararların önüne geçilebilir.

Ekolojik restoran sınıfına giren EkBiçYeİç restoran hakkında yapılan bir araştırmada alan yazın ile desteklenen bulgularda restoranın içine ve bahçesine mikro ve makro ölçeklerde kurulacak permakültür ilkeleriyle oluşturulan alanlarda tarımsal üretim gerçekleştirilmektedir. Çalışmanın sonucunda bir restoran işletmesinin hayata geçirdiği yerinde ekoloji-dostu perma-kültür uygulamalarının, yaşanan ekolojik sorunları çözmede, organik ürünlerin tedariğinde ve tüketicilerin yeni eğilimlerini karşılama derecesinde etkili olduğu ortaya çıkmıştır. Bu sistem bünyesinde barındırdığı sürdürülebilir yöntem ve çalışmaların sürekli gelişime olanak vermesi nedeniyle önümüzdeki yıllarda daha fazla üzerinde önemle düşünülmesi gereken konulardan biri haline gelebilme niteliği taşır. İşletmelerin uygun envanter seviyeleri belirlemesiyle bu tür uygulamalar dünyada ve ülkemizde yaygınlaşmaya başlayabilecektir (Eren, 2018).

Bu bağlamda yeşil nesil restoranların zaman içerisinde hammadde üretimlerini işletme dışından temin etmenin yanı sıra kendi bünyesinde de yetiştirebilmesiyle ekolojik restoranlara dönüşümü çevre bilincinin işletmeler bazında tam manasıyla gerçekleşebilmesi bakımından elzemdir.

KAYNAKÇA

Aslaner A. (2019) Açlık ve Yoksullukla Mücadelede Etkili Bir Araç: Coğrafi İşaretler (Cİ'ler) 1. Uluslararası Malatya Uygulamalı Bilimler Kongresi 20-22 Aralık 2019/ Malatya

Aysu A. (2019) Yemek Yemek Politik Bir İştir Kooperatifler. Yeni İnsan Yayınevi

Chamorro, A. & Bañegil, M.T. (2006). Green Marketing Philosophy: A Study of Spanish Firms with Ecolabels. Corporate Social Responsibility and Environmental Management Corp. Soc. Responsib. Environ. Mgmt., 13(1), 11-24.

Durna D. (2020) merika Birleşik Devletleri'nde Gıda Bankacılığı Uygulaması. Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi. 340. yıl: 20 sayı.

Erbaşlar, G . (2012). Yeşil Pazarlama. Mesleki Bilimler Dergisi (MBD) , 1 (2) , 94-101 . Retrieved from https://dergipark.org.tr/tr/pub/mbd/issue/34035/376687

Eren, S. (2018). Ekolojik Restoranlar ve Perma-kültür Uygulamaları: Ekbiçyeiç Restoranı Üzerine Bir Araştırma. Güncel Turizm Araştırmaları Dergisi. 2(Ek.1), 534-552.

Kurnaz, A., Özdoğan O.N. (2017). İstanbul'da Yer Alan Yeşil Restoran İşletmeleri Hizmet Kalitesinin Grserv Modeli İle Değerlendirilmesi. İşletme Fakültesi Dergisi. 1, 75-99. doi: 10.24889/ifede.286740

Kurnaz, A., Özdoğan O.N. (2018). İstanbul'da Yer Alan Restoranlardaki Yeşil Uygulamaların Değerlendirilmesi. Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi. 16, 240-257 Doi: http://dx.doi.org/10.11611/yead.359874

Parlak, N. N.. Altınçekşç T. H. , (2018). Permakültür Kavramının Dünyadan ve Ülkemizden Örneklerle İrdelenmesi . 2. Uluslararası Mimarlık ve Tasarım Kongresi, Çanakkale (pp.203-212). Çanakkale, Turkey

Sever y 2016 Yeşil Mutfak Kalitesi Ölçüm Modeli Y-Mutkal. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi. Eskişehir

Shiva V. 2006 Çalınmış Hasat - Küresel Gıda Soygunu. BGST yayınevi

Wahba, Gihan Hussein (2012), "Latest trends in environmental advertising design "application study of Egyptian society", Procedia - Social and Behavioral Sciences,C: 51, s. 901-907.

WARNER, M., (1996), İnternational Encyclopedia of Business and Management, New York Vol. 4.

Yavuz, Şenay (2009), "Yeşil Halkla İlişkiler ve İkna", 143 İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Hakemli Dergisi, C: 37, s. 128-143.

URL 1 https://gaiadergi.com/yesil-devrimin-paradoksu-aclik-siddet-ve-dislama/

URL 2 https://kirsehir.tarimorman.gov.tr/Haber/351/5-Aralik-Dunya-Toprak-Gunu

URL 3 http://www.thesra.org

URL 4 http://yesilnesilrestoran.org

URL 5 http://leafme.ca/mission-and-objectives

URL 6 gagiad.org.tr

Bölüm 10

MARTİN BUBER'İN DİYOLOJİK EĞİTİM ANLAYIŞI VE KARAKTER EĞİTİMİNE YANSIMASI

Beyhan BAYRAK[1]

1 Doktora Öğrencisi, Uludağ Üniversitesi, Eğitim Bilimler Enstitüsü, Bursa. Orcid: 0000-0001-7428-936X

GİRİŞ

Martin Buber (1878-1965), Yahudi asıllı bir filozof olup önemli teist varoluşçulardandır. Felsefesinin temel hatlarını "diyalog" ilkesi oluşturmaktadır. Diyalog felsefesinde özneler arası ilişkileri açıklayıp kategorileştirmiştir. İlişkileri Ben-Sen ve Ben-O olarak iki temel kelime çiftine ayırır. Ben-Sen ilişki dünyasını yani gerçek hayatı temsil ederken, Ben-O tecrübe dünyasını temsil etmektedir. Ele aldığı bütün konularda (politika, psikoterapi, etik, eğitim vs.) bu ilişki dünyasının etkisi görülmektedir. Buber, eğitimle ilgili görüşlerini "Betwen Man and Man" adlı eserinde dile getirmektedir. Esere "çocuk… bir gerçekliktir" ve "eğitim bir gerçeklik haline gelmelidir" (Buber, 2004: 99) sözüyle başlamaktadır. Çocuğun gerçekliğini diyolojik ilişkiler doğrultusunda belirlemeye çalışır. Çocuk gerçekliğini, Ben-O tecrübe dünyasında değil Ben-Sen ilişkiler dünyasında ortaya koyabilir. Çünkü çocuk somut bir durum içerisinden kendisini gerçeklik olarak sunar ve biz de ona Sen diyerek yöneliriz. Bu doğrultuda çocuk, tanımlanabilecek, belli amaçlar doğrultusunda işlenebilecek ve geliştirilebilecek bir şey değildir. Çocuk, iştirak edilecek, karşılıkta bulunulacak ve etkileşim içerisinde olunacak bir gerçekliktir (Tüzer, 2009: 21). Eğitimin görevi de bu gerçekliği ortaya çıkarmaya yönelik olmalıdır. Buber, mevcut olan eğitim sistemlerinin görevinde başarısız olduğunu ve var olan eğitim modelleriyle herhangi bir şeyin yapılamayacağını vurgular (Buber, 2004: 99; Buber, 1957: 99). Ona göre, *"eğitim, saf içgüdüsel cenneti kaybetti ve şimdi bilinçli olarak yaşam ekmeği için hizmet ediyor"* (Buber, 2004: 107). Buradaki düşüncesiyle halen mevcut olan geleneksel ve modern eğitim modellerini işaret eder. Buber, eğitimdeki gerçekliği belirlerken öncelikle mevcut olan konu merkezli yani geleneksel eğitim ile öğrenci merkezli yani modern eğitimi eleştirel bir tavırla inceler. Çünkü bu eğitim modellerinde bütün çocukların aynı konuyu öğrenmesi, hepsinin daha önceden belirlenmiş standartlara ulaşması ve tüm okulların ulusal olarak düzenlenmiş müfredatı uygulaması söz konusudur (Noddings, 2016: 69). Bu eğitim modellerinde Ben-O tecrübe dünyası hâkimiyeti görülür ve eğitimde ya öğretmen ya da öğrenci ön plandadır. Var olan eğitim modellerinin yerine çocuktaki gerçekliği ortaya çıkaracak ilişki merkezli eğitim modelini oluşturur. Eğitim ortamında gerçek bir eğitimin olabilmesi için öğretmen ve öğrenci arasında doğrudan bir iletişim olmalıdır. Öğretmen tecrübesini somut bir şekilde Sen olarak öğrencisine aktarmalıdır. Sen'in varlığını hisseden öğrencinde güven duygusu oluşacak ve eğitime olan ilgisi artacaktır. Öğretmen ve öğrenci arasında karşılıklı deneyimle süreci başlayacaktır. Bu deneyim sadece bilgilerden değil hayata karşı sorumluluklara yönelikte olmalıdır. Bu doğrultuda ilişki merkezli eğitimin

temelinde karakter ve güven ilişkisiyle oluşan karakter eğitimi vardır. Çünkü karakter eğitimi, eğitimin nihai hedefidir.

Günümüzde var olan eğitim sistemlerinin eksikliklerini Buber farklı bakış açısıyla ele almıştır. Bu çalışmadaki amaç, Buber'in felsefesinin esası olan diyolog kavramını ana hatlarıyla belirlemek ve ardından felsefesini oluşturan kavram üzerinden eğitimin anlamına, mahiyetine ve yöntemine yönelik fikirlerini gerçeklik, yaratıcılık, özgürlük, sorumluluk, güven ve karakter kavramlarıyla ilişkilendirerek ortaya çıkarmaktır. Bu doğrultuda çalışmada, öncelikli olarak Buber'in diyalog felsefesindeki iki temel kavrama yönelik bilgi verilmiştir. Sonrasında mevcut eğitim sistemlerine yönelik eleştirileri ele alınmış ve arzuladığı ilişki temelli eğitim modeli hakkında bilgi verilmiştir. Belirlenen ilişki temelli eğitimin nihai hedefi olan karakter eğitimi tüm boyutlarıyla irdelenmiştir.

1.Buber Felsefesin Temeli Diyolojik İlişkisi

Buber, "Diyalog" kavramına ilişkin genel çerçeveyi "Ben-Sen" adlı eserinde oluşturmaktadır. Ona göre insan dünyası iki boyutludur ve bu dünya içerisinde insan davranışı da iki boyutludur. Boyutlar insanın konuşabildiği iki temel kelimeye uygun olarak şekillenmektedir. Temel kelimelerinden biri Ben-Sen kelime çifti diğeri ise Ben-O kelime çiftidir. Buber'e göre insanın Ben'i iki boyutludur ve Ben-Sen' deki Ben temel kelimesi ile Ben-O'daki Ben temel kelimesi farklıdır (Buber, 2017: 71). Ben-Sen temel kelimesi, ancak, kişinin bütün varlığıyla söylenirken, Ben-O kelimesi, hiçbir zaman, kişinin bütün varlığıyla söylenemez. Temel kelimelerden herhangi birini kim söylerse, kelimenin içerisine girer ve orada durur. Bu duruşta her O, diğer O'larla sınırlanır ancak Sen denen yerde Sen'in sınırları yoktur (Buber, 2017: 72). Ben-O temel kelimesindeki O âleminin temelini şöyle dile getirir:

"*Ben bir şeyi algılarım. Ben bir şeyi hissederim. Ben, bir şeyi hayal ederim. Ben, bir şeyi isterim. Ben, bir şeyi sezerim. Ben, bir şeyi düşünürüm." Bir insanın hayatı, bütün bunlardan ve benzerlerden ibaret değildir sadece. Bunlar ve benzerleri, o âleminin temelidir" (Buber, 2017: 72).*

İki temel kelime çiftinden Ben-O tecrübe dünyasını kurarken, Ben-Sen ise ilişki dünyasını kurmaktadır. Buber, Ben-O ve Ben-Sen temel kelime çiftine dair bütün bilgilerini, vurguladığı tecrübe dünyası ve ilişki dünyasıyla ilişkilendirerek ve karşılaştırarak sunmuştur. Bu doğrultuda Ben-O tecrübe dünyasına baktığımızda insan, şeylerin yüzeyi üzerinde ilerler ve onların durumuyla ilgili bilgi elde eder. Böylece insan, şeylere ne olduğunu tecrübe etmiş olur. Ancak sadece tecrübeler insanlara dünyayı getirmez. İnsanlara tecrübelerin getirdiği şey, bir tek

O'dan oluşan dünyadır. Tecrübeyi gerçekleştiren insanlar, dünyaya iştirak etmezler. Çünkü tecrübe, insanlarla dünya arasında değil insanların içindedir. Dünya ise bu durumda kendisinin tecrübe edilmesine razı olur fakat tecrübeye iştirak etmez. Tecrübe, Sen'den uzaklıktır ve kendisine Sen dediğim kişiyi tecrübe etme girişiminde bulunmam. Fakat onunla ilişki içinde, kutsal temel kelime olan Sen içinde bulunurum. Fakat bundan çıktığım zaman, onu tekrar tecrübe ederim (Buber, 2017: 73-74).

Ben-Sen ilişki dünyasında kendisine sen değdim insanoğlu, kendi tecrübesinde onu işitmese bile, ilişki elde edebilir. Sen, O'nun bilmesinden daha fazla olandır yani Sen, O'nun bilmesinden daha fazla olaylarla karşılaşma gücüne sahiptir. Buraya hiçbir hile ulaşamaz ve gerçek hayatın temeli buradadır. Gerçek hayat, bütünüyle karşılaşmadan ibarettir. Çünkü başlangıçta ilişki vardır ve ilişki, mütekabiliyettir (Buber, 2017: 80-85). Ben-Sen ilişki dünyasını şöyle dile getirir;

"Sen, lütuf olarak benimle karşılaşır. Fakat ben onunla, doğrudan ilişki içinde olurum. Dolayısıyla, bu ilişki, seçilme ve seçmedir, aynı anda pasif ve aktif: bütün kısmi hareketleri ve dolayısıyla, daima sınırlı ölçüde, güçlüklerle uğraşmaya dayanan her türlü hareket hissini bertaraf ettiğinden, külli varlığın hareketi, hareketsizliğe yaklaşmalıdır. Ben-Sen temel kelimesi, kişinin ancak bütün varlığıyla söylenebilir. Ben olmak için, bir Sen'e gerek vardır; ben, Ben olmak içi Sen der" (Buber, 2017; 80).

Herhangi bir gaye, istek ve ümit, Ben ve Sen arasına giremez. Karşılıklı bir ilişki söz konusudur ve Sen ile ilişki aracısızdır. Benim Sen'im, benim üzerimde etkilidir; Ben onun üzerinde etkili olduğum gibi. Unutulmamalıdır ki insan, bir Sen'den dolayı Ben olur. Karşımızda olan, gelir ve gözden kaybolur; ilişkiyle ilgili durumlar, şekil alırlar, yayılırlar ve bu değişmeler sayesinde, sabit tarafın bilinci, yani Ben-bilinci, her durumda daha fazla belirginleşir (Buber, 2017: 98).

Buber, Ben-Sen'i ilişki dünyası ve Ben-O'yu tecrübe dünyası olarak vurguladıktan sonra iki dünya arasındaki farklılıkları sunmaya devam eder. Ben-Sen ilişkisi şimdiki zamanı temsil ederken, Ben-O tecrübe dünyası geçmiş zamanı temsil etmektedir.

"...Ben, sadece bir geçmişe sahiptir, şimdiki zamana değil. Şimdiye kadar, bir insan olarak, tecrübe ettiği ve kullandığı şeylerle yetindiği sürece, geçmişte yaşar ve onun şu anı, varlığa sahip değildir. Objelerden başka hiçbir şeyi yoktur; fakat objeler, bulunmakta olan şeylerden oluşur. Öze ait olan şey, şimdide yaşanandır; objeler ise, geçmişte" (Buber, 2017; 82).

O-dünyasında, nedensellik bir hâkimiyete sahipken, Sen dünyasında herhangi bir hakimiyeti söz konusu değildir. Ben ve Sen, hiçbir ne-

denselliğe bulaşmadan rahat bir şekilde karşı karşıya gelir. İnsan burada, kendi varlığının ve hürriyetinin teminat altında olduğunu fark eder. Sadece Sen'in varlığından ve ilişkisinden haberdar olanlar, karar verme gücüne sahip olurlar. Karar veren insan varlık huzuruna adım attığı için hürdür. Hür olan insanı zorunluluk denilen şey korkutamaz; çünkü insan, hakiki zorunluluğu yani kaderi keşfetmiştir. Kader ve hürriyet birbirine bağlı iki durumdur. Kaderle ancak hürriyeti gerçekleştirebilen insan tanışır (Buber, 2017: 120).

Ben-O temel kelimesindeki Ben, bir ego olarak görünür ve Ben-Sen'deki Ben, bir şahıs olarak görünür. Egolar, kendilerini diğer egolardan ayırırlar, kişiler ise başka insanlarla ilişki kurarlar. Ego doğal farklılığın; şahıs doğal birlikteliğin tinsel formlarıdır. Egoya sahip kişinin kendisini ayrı bir yere koymasındaki amacı; hayatı tecrübe etmek ve kullanmaktır. Bunun sonucunda ise insanın, yaşamı boyunca ölmesi söz konusudur. Şahısta ilişkinin amacı ise bizatihi ilişkinin kendisidir. Şahıs Sen'e yöneldiği, onu etkileyebildiği zaman, ezeli- edebi hayatın bir parçası olur. İlişkide bulunan şahıs, bir gerçekliğe iştirak eder ve BEN, gerçekliğe iştirakinden dolayı gerçekliktir. Ayrıca iştirak ne kadar kusursuz ve mükemmel ise, BEN de o kadar çok gerçek hale gelir (Buber, 2017: 131-132).

O dünyası, mekân ve zamana bağımlıdır. Sen dünyası, mekân ve zamana bağımlı değildir (Buber, 2017: 102). Sen ile ilişki aracısız olduğu için Sen, benim karşımda durmaktadır. Ben, onunla doğrudan ilişki kurarım. İlişkinin varlığı devam ettiği müddetçe, bu dünyayı-kapsayıcılığı bozulamaz. Fakat bir Sen, bir O haline gelir gelmez, ilişkinin dünyayı-kapsayıcılığı yerine onun dışlayıcılığı gelir. Ben-Sen ilişkisinde son nokta olan Tanrı'yla ilişkide, şartsız dışlayıcılık ve şartsız kapsayıcılık vardır (Buber, 2017: 145). Tanrı ne dünyanın içerisinde ne de dünyayı terk ederek bulanabilir. Kim Sen'ine doğru tüm varlığıyla dâhil olur ve dünyanın tüm varlığını Sen'ine getirirse, Tanrıyı aramadan bulur. Kim gerçekte dünyaya yönelirse, Tanrı'ya doğru yönelmiş demektir. Ezeli- ebedi Sen, tabiatı gereği tam Sen'dir; fakat bizim tabiatımız bizi, O-dünyası ve O-dili içine çekmeye çalışır (Buber, 2017: 169). Sen ve O arasında bu döngü doğa gereği olmaktadır. Önemli olan en son noktada Sen'i elde etmektir. Diyolojik ilişkinin genel çerçevesi böylelikle ortaya konulmuştur. Buber'in Ben-O tecrübe dünyasının ve Ben-Sen ilişkiler dünyasının özelliklerini ve farklılıklarını belirledikten sonra bunların eğitime olan yansımalarını irdelemeye geçelim.

2. Ben-O Tecrübe Dünyasında ve Ben-Sen İlişkiler Dünyasında Eğitim

2.1. Ben-O Tecrübe Dünyası: Geleneksel ve Modern Eğitim

Buber, varoluşçu bir filozof olarak eğitimin genel durumunu ve eğitimle ilgili yaşanan sorunları farklı bakış açısıyla ele almaktadır. Felsefi düşüncesine uygun şeklide eğitime yönelik yeni yöntemler ve çözümler üretmektedir. Buber, geleneksel eğitime ve ona karşı getirilen modern eğitime yönelik yıkıcı eleştirilerde bulunarak eğitime dair fikirleri ortaya koymaya başlar. Çünkü mevcut eğitim modellerinin hiçbirinin eğitime katkısı bulunmamaktadır. Varolan eğitim modellerinin merkezinde BEN-O temel kelimesi hâkimdir. Bu doğrultuda eğitim tecrübeye dayalıdır ve tek taraflıdır. Geleneksel eğitimde her şeyin hakimi öğretmendir ve öğrenci kenara çektirilerek pasif hale getirilmiştir; modern eğitimde ise öğrenci merkezdedir ve öğretmen sadece rehber konumundadır. Buber, modern yani öğrenci merkezli eğitimi "EROS" kavramı ile geleneksel yani konu merkezli eğitimi de "Güç/İktidar İradesi" kavramları ile sembolleştirmektedir.

"Aslında, biri diğeri kadar küçük bir eğitim ilkesidir. Bir eğitim ilkesi, bir anlamda hala açıklığa kavuşturulması gereken, ancak eğitimde yerine getirilen temel bir ilişki olabilir. Fakat Eros ve iktida/güç iradesi, gerçek detaylandırma için başka bir yerde hazırlanmış olan ruhun tutkularıdır. Eğitim onlar için sadece tesadüfi bir alan sağlayabilir ve dahası, onların detaylandırılması için bir sınır belirleyen bir alan sağlayabilir; ne de bu sınır, krallığın kendisi yok edilmeden ihlal edilemez. Biri, diğeri kadar az eğitim tutumu oluşturabilir"(Buber, 2004:110).

Buber'e göre var olan eğitim modellerini, eski ve yeni eğitimcilerin fikirleri yönlendirmektedir. Bir yandan konu merkezli, ezberci ve klasik bilgilerin aktarıldığı "nesnel" eğitimi vurgulayanlar, diğer yandan, bilginin öznelliğini, yaratıcı gücün ve özgürlüğün gelişimini vurgulayan "öznel" eğitimciler çağımızın eğitim tavrını oluşturmaktadır (Fredman, 1955: 117). Bu eğitim modellerinden geleneksel eğitimde nesnellik boyutunda "zorlama", modern eğitimde ise öznellik boyutunda "özgürlük" ve "yaratıcılık" ön plana çıkmaktadır. Buber geleneksel eğitimi "huni" kavramıyla ele alırken modern eğitimi de "Pompa" kavramıyla nitelendirmektedir. Geleneksel eğitimde öğretmen öğrencilerin beynine bilgileri huni sayesinde doldurur, modern eğitimde ise öğretmen öğrencilerin sahip olduğu gizil güçleri pompalayarak dışarı çıkmasını sağlar.

Buber'e göre geleneksel eğitimde, öğretmen görevini sadece aktarım olarak algılamakta ve öğrencilerine hükmederek dersi işlemektedir. Bu eğitimde çocuğun alması gereken ilkeler, kanunlar ve bilgiler öğretmen tarafından aktarılmaktadır. Çocuk ise pasif bir şekilde bu bil-

gileri alır ve ezberler. Bu koşullar altında yetişkin değerleri tarafından belirlenen konuların, çocuğa aktarılması doğal bir durum gibi görülür (Cohen, 1983: 32; Thompson, 2001: 263). Geleneksel eğitimde güç iradesi olan eğitimci geçmişi yani tarihi temsil etmektedir. Bir nevi tarihin elçisi konumundadır. Tarihin geleneksel yapısını taşıyan öğretmen çocuğa daha önceden düzenlenmiş bilgiler doğrultusunda değerleri aşılar ve çocuğu bu değerlerin içine çeker. Öğretmen tarihin aktarıcısı ve güç sahibi olarak kendini gördüğü için otoriter tutumunu çoğu zaman arttırır. Öğrenciyi her bakımdan zorlamaya başlar. Zorlama, olumsuz bir gerçekliktir ve eğitimde zorlama ayrılık, aşağılama ve isyan demektir (Buber, 2004:108-110). Çocuk eğitimde otorite tarafından kısıtlanıp, pasifleştirildiği için zamanla isyan etmeye başlar ve eğitimden uzaklaşır. Bu durum bazen yerini öfkeye bırakır. Öğrenci, öğretmeni tarihin bir elçisi olarak değil, bir birey olarak görmeye başlar. Bu süreçte artık isyan başlar. Ayaklanma ve isyan sonucu yeni bir eğitim anlayışına ihtiyaç duyulur ve EROS belirir. Erosta, eğitimci ne kadar güçlü olursa olsun ele geçirilir. Artık hâkimiyet öğrencidedir (Buber, 2004: 111).

Modern eğitim olarak tanımlanan öğrenci merkezli eğitimde, Ben-O tecrübe dünyasında artık öğrenci her şeyin hâkimidir, öğretmen ise değerleri aktarıcı değil öğrenciye yol gösterici ve rehber konumdadır. Modern eğitimde sorumluluk öğrenciye yüklenmiştir. Bu sorumluluk doğrultusunda öğrenci yaratıcı gücünü ve özgür düşünme şeklini kullanır. Buber, modern eğitimin bu iki kavrama yüklediği anlamı ve görevi eleştirir. Çünkü modern eğitim yaratıcılığı amaç olarak görmektedir. Buber için yaratıcı güç başlangıç güdüsü değil birleşme içgüdüsüdür ve insanın kendiliğindenliğini temsil eder. Gerçek eğitim, kendiliğindenliğin bastırılmamasıdır (Buber, 2004: 104). Yapmış olduğu diğer eleştirisinden biride yaratıcı güçte bireysel başarıya götüren eylem tek yönlüdür, yani Ben-O temel kelimesine yöneliktir. Bir şeyler yapmak insan için gurur verici bir durumdur. Ancak bu durum tek yönlü ise insanoğlu zamanla kendini toplumdan soyutlar, yalnızlaşır, egosunu beslemeye başlar ve bu içgüdünün peşinden koşar. Ben-O dünyasında ego ön plandadır. Egoya sahip kişi kendini diğerlerinden ayrı tutar ve varlığını zamanla terk eder. Çünkü ego, *"Benim ile kendisini meşgul eder: Benim tarzım, Benim ırkım, Benim eserlerim, Benim üstün yeteneğim gibi sözlerle kendini üstün tutmaya çalışır*" (Buber, 2004: 133). Böylece ego, hiçbir gerçekliğe iştirak etmez ve herhangi bir gerçeklik de kazanmaz. Bu durum modern eğitimin öğrenci üzerinde yarattığı en büyük sıkıntılardan biridir.

Yaratıcı gücü tecrübe boyutunda kullanan çocuk bir şeyler öğrenirken ve yaratırken o şeyin olasılığını, kökenini, yapısını ve bağlantılarını öğrenir. Bu şekilde nesne olarak dünyanın varlığını öğrenir ama özne

olarak öğrenemez. Yani hayatın özünü öğrenemez (Buber, 2004: 103-104). Bu yüzden birey yaratıcı gücünü kullanırken onu amaç olarak değil araç olarak görmeli ve yaratıcı gücü beslemek için Ben-Sen iletişim şeklini kullanmalıdır. Çünkü çocuğun yaratıcılığı doğal bir içgüdüden daha fazla bir şeydir (Cevizci, 2016:163). Aslında Buber yaratıcı güce karşı değildir, karşı olduğu şey bu güce yüklenen anlam ve gerçekleştirmesi gereken görev şeklidir.

Buber yaratıcı gücün yanında "özgürlük" kavramını da değerlendirir. Özgürlük kavramının eğitim için önemli bir yere sahip olduğunu belirtir. Ancak otoriter eğitim özgürlük ve yaratıcılığın değerini anlamadığı gibi çocuk merkezli eğitim teorisi de zorunlu olan ancak gerçek eğitim için kendi başına yeterli olmayan özgürlüğün değerini yanlış anlamaktadır (Fredman, 1955: 177). Buber özgürlüğü, "karar verme özgürlüğü" ve "gelişim özgürlüğü" olarak iki şekilde ele alır. Asıl olan özgürlük karar verme özgürlüğüdür. Gelişim özgürlüğü ise mevcut eğitimin temelini oluşturan, büyüme kapasitemizi ifaden eden ama hiçbir şekilde büyümemizin kendisini ifade etmeyen bir özgürlüktür. Gelişim özgürlüğü eğitim çalışmalarının başlangıcı olarak önem taşısa da eğitimin temel görevi değildir. Modern eğitim gelişim özgürlüğünü, zorlamanın karşı kutbu olarak nitelemektedir. Ancak zorlamanın karşı kutbunda özgürlük değil paylaşım ve birliktelik vardır. Zorlama olumsuz bir gerçekliktir, paylaşım ise pozitif bir gerçekliktir. Çevreyle olan iletişim sayesinde özgürlük bir anlam ifade edebilir. Buber'e göre, özgürce yaşanan hayat kişisel sorumluluktur. Yani bireyin kendi varoluşuna dair karar verme gücünü gerçeklikle ilişkilendirerek verme durumudur. Kişisel sorumluluk BEN-SEN ilişkisi çerçevesinde karşılıklı iletişim ve anlaşmayı ifade etmektedir (Buber, 2004: 107- 109). Sadece ilişkiden ve SEN'in varlığından bilgi sahibi olanlar, karar verme gücüne sahiptir. Karar veren insan hürdür, çünkü o, varlık huzuruna adımını atmıştır (Buber, 2017: 119).

Buber, geleneksel eğitimdeki öğretmeni eleştirdiği gibi modern eğitim öğretmenini de eleştirmektedir. Geleneksel eğitimde öğretmen öğrenciyi zorlamakta, modern eğitimde ise öğrenciye müdahale etmeden sadece yol göstermektedir. Öğrenciyi her şeyin merkezine koymakta kendini kenara itmektedir ve belirli aralıklarla belirli konular üzerinde dersi işlemektedir. Bu kenara geçiş sonrasında öğretmen sınıfa ve öğreteceği konulara karşı yabancılaşmaya başlayacaktır. Sınıfta birbirine yabancılaşacak iki grup oluşacaktır. Ancak Buber, eğitimde öğretmenin eleştirel rehberlik anlayışını ve yönlendirici ruh rolünü benimsemesi gerektiğine inanır. Aksi takdirde sınıf ortamında istenilen öğrenme gerçekleşemez.

2.2. Ben-Sen Dünyasında: İlişki Merkezli Eğitim

Dünya içerisindeki öğelerden olan doğa, çevre ve toplum insanların güçlerini ortaya çıkarır, onları eğitir ve varolan kurallarını benimsetir. Böylelikle dünya bireydeki kişiyi yaratır. Bireyin kişiliğini yaratma sürecinde yer alan eğitim önce amaçsız bir şekilde gerçekleşir. Eğitimcinin ortaya çıkmasıyla birlikte eğitim bireyde bilinçli ve istekli hale gelir. Eğitimci ve birey arasında karşılıklı bir ilişki gerçekleşir ve birey dünyanın gerçek öznesi haline gelir (Buber, 2004; 106). Doğanın ve toplumun çocuk üzerindeki etkisi ile eğitimcinin etkisi arasındaki fark, eğitimcinin faaliyetinin altında yatan niyetinde ortaya çıkmaktadır (Cohen, 1983: 37). Çünkü eğitim, gerçekliğe ve gerçekleştirmeye yönelik bir rehberdir (Buber, 1957: 105).

Eğitimin bir gerçeklik haline gelmesini dile getiren Buber için eğitimin temeli ilişkidir ve "eğitimdeki ilişki saf bir diyalog ilişkisidir" (Buber, 2004, 116). Öğretmenin otoritesinin ve daha önce belirlenmiş bilgilerin aktarımının hâkim olduğu geleneksel eğitim ile öğrenci özgürlüğünün ve yaratıcı gücünün hakim olduğu modern eğitimi Ben-O temel kelimesine dayandıran Buber için artık yeni bir eğitim anlayışı oluşturulmalıdır. Çünkü var olan eğitim modelleri tecrübeye dayalı ve tek yönlüdür. Geleneksel eğitim sadece öğretmeni egemen güç olarak görür, öğrenciyi yok sayar; modern eğitim ise öğrenciyi egemen görür, öğretmeni kenarda bırakır. Bu modellerdeki tek taraflı hâkimiyetten dolayı kişinin zamanla egosu ortaya çıkmaktadır. Bu ego yüzünden çocuk gerçeklikten gün geçtikçe uzaklaşmaktadır. Buber içinde, çocuk gerçekliktir ve eğitim bu gerçeklik için mücadele etmelidir. Bu doğrultuda gerçekliğe ulaşmak için yeni bir eğitim anlayışı gereklidir. Bu eğitim anlayışın temelindeki kelime ise Ben-Sen'dir.

Ben-Sen temel kelimesinde karşılıklı ilişki söz konusudur ve eğitim, öğretmen-öğrenci arasındaki karşılıklı ilişkiye dayalı olmalıdır. Artık Ben-O'daki ego değil, Ben-Sen'i belirleyen şahıs ortaya çıkmaya başlayacaktır. Ben-Sen ilişki sürecindeki denge "karşı tarafı deneyimleme, tecrübe etme" şeklinde oluşmaktadır. Bu deneyimleme sürecinde "kapsayıcılık" sözkonudur. Kapsayıcılık, varlığın tüm gerçekliğiyle tam olarak oluşturulmasıdır. Buber, kapsayıcılık kavramına yönelik bir uyarıda bulunur. Çünkü kapsayıcılık ile empatinin karıştırılmaması gerekmektedir. Empati, kişinin kendi somutluğunu dışlaması, kendini başka tarafa aktarması, aktardığı tarafın özüne girmesi ve benliğini yok saymasıdır. Oysa kapsayıcılık kişinin kendi somutluğunun uzantısında, yaşamının gerçek durumunun gerçekleşmesi ve deneyimin iki kutbunun eş zamanlı olarak algılanmasıdır. Bu doğrultuda kapsayıcılık noktasındaki ilişkiyi diyolojik ilişki olarak adlandırır. Diyolojik ilişkinin de üç unsuru bulunmaktadır. Bunlardan "birincisi, iki kişi arasında ne türden olursa olsun

bir ilişki; ikincisi, en az bir kişinin aktif olarak katıldığı ortak olarak tecrübe edildiği bir olay ve üçüncüsü ise bu tek kişinin, etkinliğin hissedilen gerçekliğinden hiçbir şey kaybetmeden, diğerinin bakış açısından ortak olayı yaşamasıdır" (Buber, 2004: 115).

Eğitimcinin, saf diyolog ilişki sürecinde dikkat etmesi gereken unsurları vardır. Eğitim sürecinde öğretmen ve öğrenci arasındaki ilişkide; öğretmen öğrencinin öğretim durumunu tecrübe edebilir ancak öğrenci öğretmenin eğitimini tecrübe edemez. Öğretmen, ortak ilişkinin her iki ucunda iken öğrenci yalnızca bir ucundadır. Öğrenci kendini karşı tarafa atabildiği ve olayı oradan deneyimleyebildiği anda, eğitici ile ilişkisi bozulur ve ilişki arkadaşlığa dönüşür. Arkadaşlık diyolojik ilişkinin üçüncü biçimidir. Burada insanların ruhlarını karşılıklı olarak gerçek anlamda deneyimlemesi sözkonudur (Buber,2004: 119). Bu deneyimle sürecinde öğretmen de öğrenci de karşılıklı olarak birbirinden bir şeyler öğrenmiş olur. Ben-Sen ilişki sürecinde öğretmen, öğrencinin neye ihtiyacı olduğunu ya da olmadığını, neyi öğrenip öğrenemediğini belirler. Ayrıca öğretmen olarak neler yapabildiğine, neye ihtiyaç duyduğuna ve ne verebileceğine dair bilgiler edinir. Dolayısıyla öğretmen ona tahsis ve emanet edilen öğrencinin sorumluluğunu yüklenir. Çocuğun gerçekliğini inşa edebilmek için ihtiyaç duyduğu dünya güçlerini seçmeli ve öğrencinin tercihine sunmalıdır. Öğretmenin görevi, görüşlerinin veya kişisel gerçeklerinin "doğruluğunu" öğrencilerine empoze etmek değil, arzu edilir ve doğru olduğuna inandığı şeyleri onlara aşılamak ve bunu da kendi kişisel deneyimini kullanarak yapmaktır (Cohen, 1983: 37; Jermy, 2008: 10). Eğitimci, çocuğun varlığını kendi yaşamına ve birliğine kanalize etmesine yardımcı olmalıdır (Yaron, 1993: 5). Ben-sen ilişki sürecine göre düzenlenmiş eğitimin daha sağlıklı ve güvenilir olması için öğretmenin üzerine düşen önemli bir görev vardır. Bu görev aslında eğitimde ulaşılmak istenilen nihai hedefi temsil etmektedir. Bu nihai hedefte karakter eğitimidir.

3. Karakter Eğitimi

Buber için eğitimin nihai amacı karakter eğitimidir (Buber, 2004:123). Eğitim sürecinde öğretmen sadece öğrencinin bireysel işlevlerini yerine getiren, belirli şeyleri bilmeyi veya yapabilmeyi öğretmeyi amaçlayan biri değildir. Eğitimcinin endişesi, bir bütün olarak hem geçmiş ve şimdiki gerçekliğe hem de gelecekteki olasılıklardaki kişiye yöneliktir. Ancak bu şekilde insan ya kişi olarak ya da karakter olarak bir bütün şekilde bağlantılı olarak tasarlanabilir. Öğrenciyi bütünlüğü içinde kavramada bu iki tarz arasında temel bir fark vardır. Kişilik gelişimi eğitimcinin görevi dışında kalan bir şeydir, ama karakterin şekillenmesine yardımcı olmak onun en büyük görevidir (Buber, 2004: 123). Zira kişilik bir tamamlamadır, karakter ise bir görevdir. Birey kişiliğini geliş-

tirebilir, eğitimde ise karakterin gelişimi hedeflenir. Eğitimde karakterin kazandırılmasına yönelik sürecin nasıl işleneceği iyi belirlenmelidir. Bu duruma ilişkin Buber bir örnek vermektedir.

"Cebir öğretmek zorunda kalırsam, öğrencilerime iki bilinmeyen büyüklüğe sahip ikinci dereceden denklemler hakkında bir fikir vermeyi bekleyebilirim. Zeki olmayan çocuk bile bunu o kadar iyi anlayacaktır ki, geceleri uykuya dalamadığı zaman denklemleri çözerek kendini eğlendirecektir. Ve hafızası en yavaş olan biri bile yaşlılığında x ve y ile nasıl oynanacağını unutmayacaktır. Ama karakter eğitimiyle ilgileniyorsam, her şey sorunlu hale geliyor. Öğrencilerime kıskançlığın aşağılık bir duygu olduğunu açıklamaya çalışıyorum ve yoldaşlarından daha fakir olanların gizli direnişini bir anda hissediyorum. Zayıflara zorbalık yapmanın kötü olduğunu açıklamaya çalışıyorum ve hemen güçlülerin dudaklarında bastırılmış bir gülümseme görüyorum. Yalan söylemenin yaşamı mahvettiğini ve korkunç bir şey olduğunu açıklamaya çalışıyorum: Sınıfın en kötü yalancısı, yalan söylemenin yıkıcı gücü üzerine parlak bir makale yazdığını görüyorum. Etiği öğretme gibi ölümcül bir hata yaptım ve söylediklerim güncel bilgi olarak kabul edildi; hiçbiri karakter oluşturan maddeye dönüştürülmez. Ancak zorluk hala daha derin. Bir konunun öğretiminde, öğretme niyetimi istediğim kadar açık bir şekilde ilan etsem de bu sonuçları etkilemez. Sonuçta, öğrenciler çok fazla olmasa bile çoğunlukla bir şeyler öğrenmek isterler, böylece zımni bir anlaşma mümkün olur. Ancak öğrencilerim karakterlerini eğitmek istediğimi fark eder etmez, gerçek bağımsız karakterin en çok işaretini gösteren kişiler tarafından kesinlikle direnişler olacak; kendilerini eğitmelerine izin vermeyecekler veya daha doğrusu birilerinin istediği fikirlerden hoşlanmayacaklar" (Buber, 2004:124).

Değerler eğitiminin ve bu doğrultuda karakter eğitiminin sınıfta bir derse dahil edilmesinin getirdiği güçlükleri dile getirmiştir. Öğrenci gizli nedeni fark etmese bile, öğretmenin eylemler üzerinde olumsuz etkisi olabilir. Eğitimcinin, öğrencisinin tüm varlığını etkileyebilmesi için kendisini tüm varlığıyla ve tüm kendiliğindenliğiyle açması gerekmektedir. Eğitmek için bir ahlaki dehaya ihtiyacınız yoktur, ancak tamamen canlı ve kendisini diğer varlıklarla doğrudan iletişim kurabilen bir kişiye ihtiyacınız vardır. Kişinin canlılığı onlara akar ve onları en güçlü ve saf bir şekilde etkiler (Buber, 2004: 125). Bu etkinin temelinde olan şey ise güvendir. Öğretmenler, görev yerlerinde her yeni dönem yeni öğrencilerle karşılaşır. Onlar öğrencilerini seçemezler, belirlenen sınıflara giderler ve sınıfla olan kaderlerini yaşamaya başlarlar. Öğrenci ile öğretmen ilk karşı karşıya geldiklerinde öğrenci, öğretmen ile iletişime geçme durumunu kendi içinde sorgulamaya başlar. Eğitimcinin, öğrencilerin bu sorgulamalarına yönelik olumlu bir sonuç çıkarabilmesi

için gerekli niteliklere sahip olması ve öğrenci ile Ben-Sen ilişkisine girebilecek bir yapıda olduğunu göstermesi gerekmektedir. Eğitilmeye karşı direniş gösteren öğrencinin güveni kazanıldığında, öğrenci eğitimciyi bir kişi olarak kabul eder. Bu adama güvenebileceğini, onun hayatında yer aldığını, onu etkilemeyi arzulamadan önce onu kabul ettiğini düşünür (Buber, 2004: 126). Öğrencinin öğretmene güvenebileceğini düşünmesi eğitimci için ilk önemli adımdır. Çünkü güven, eğitimdeki ilişkinin en önemli başarısıdır.

"Güven, dünyaya güven, bu insanlık var olduğu içindir -bu, eğitimdeki ilişkinin en manevi başarısıdır. Bu insanlık var olduğu için anlamsızlık, ne kadar baskı altında olursanız olun, gerçek doğru olamaz. Bu insanlık var olduğu için karanlıkta içinde ışık, korku içinde kurtuluş ve insanların duyarsızlığı içinde büyük bir sevgi gizlidir" (Buber,2004: 116).

Öğretmen ve öğrencisi, somut ve gerçek olan benzersiz bir öz olarak birbirlerinin varlığına yanıt verirler; birbirlerinin farkına varırlar, ama bir şekilde farklı bir deneyim alanına ait bir işlem olan karşılıklı katılımdan etkilenmezler. Daha önce de belirttiğimiz gibi, karşılıklı içerme eğitici ilişkiyi bozar. Fakat, karşılıklı farkındalık ve iki kişinin bir varlık olarak algılanması eğitici ilişkiyi sürdürür ve bunlar öğrencinin öğretmene olan güveninin temellerini oluşturur (Cohen, 1983:42).

Buber'e göre eğitimcinin görevi, neyin iyi ya da neyin kötü olduğunu öğrenciye dikte etmek değil, somut olan bir soruyu yanıtlamak, yaşanılan bir durum üzerinde neyin doğru ve neyin yanlış olduğunu göstermektir. Bu durumda ancak güven ortamında olabilir. Oluşturulan bu ortamda güven, rahat davranan kişiler tarafından kazanılmaz, onu kazanmak için çaba sarf etmek gerekmektedir. Bu kişinin uğraştığı insanların hayatına doğrudan ve akıllıca katılımıyla- bu durumda öğrencinin hayatına- ve bu katılımdan doğan sorumluluğu üstelenerek gerçekleşir. Eğitimci, öğrenci ona bir soru ile yaklaştığında eğer bilgi ve vicdanı doğrultusunda en iyi cevabı vermeye çalışırsa, öğrencinin çelişkilerini aktif bir şekilde giderir ve bir karakter olarak kendini göstermiş olur. Bu durumda öğretmen, öğrencisinin hayatında yer alır ve aralarında kasıtlı veya politik bir niyet olmaksızın bilinçli bir karakter ilişkisi oluşur. Yalnızca öğretmen eğitimdeki sınırlarını unutmamalıdır, kendine güven duysa bile her zaman uzlaşmayı beklememelidir. Güven, koşulsuz anlaşma anlamına gelmez. Böylelikle öğretmen çatışmaların da eğitsel bir değeri olduğunu unutmamalıdır. Bir öğrenciyle çatışma, öğretmen için en büyük sınavdır. Bu durumda, kendi içgörüsünü gönülden kullanmalıdır, bilgisinin delici etkisini köreltmediği gibi deldiği kalbin iyileştirici merhemine de hazır olmalıdır (Buber, 2004: 127).

Dolayısıyla eğitici ilişki, hem gerçekleştirmenin karşılıklılığından hem de dâhil etmenin tek yanlılığından oluşur. Karşılıklılık eğitim ilişkisini mümkün kılar, çünkü öğrenciyi güvenilir ve erişilebilir kılar. Tek taraflılık, katılımcılar arasındaki mesafeyi koruduğu için eğitici ilişkiyi sürdürür. Son olarak, mesafe, tek taraflı içermenin sürekliliğini sağlar ve böylece eğitici ilişkinin yok edilmesini ve dostluk ilişkisine dönüştürülmesini önler. Öğretmenin öğrencisi ile ilişkisinin doğasını belirleyen şey, bu eşzamanlı uzaklık ve yakınlık ikililiğidir. Bu ilişkiler, öğretmenin öğrencilerini keşfettiği bağlamdır: hem neyin eksik olduğunu hem de neye ihtiyaçları olduğunu öğrenmeye başlar; ayrıca öğrencileri için ne yapıp ne yapamayacağını belirleyen kendi sınırlamalarına dair daha derin bir anlayış kazanır. Öğretmenin böylece kendisine emanet edilen ruha karşı kazandığı sorumluluk duygusu, kendini eğitmenin yolunu açar. Öğrencinin varlığını şekillendirmek için ihtiyaç duyduğu dünya potansiyelleri, öğrencinin göğsünde saklanmak üzere öğretmen tarafından toplanır. Eğitimci, dünyanın yaratıcı güçlerini bir araya getirir (Cohen, 1983: 42).

Buber, karakter eğitiminde eğitimci ve öğrenci arasındaki ilişkiden kaynaklanan kişisel zorluklardan bahsettikten sonra karakter kavramının kendisini incelemeye başlar (Buber, 2004: 128). Karakter kavramını incelerken öncelikli olarak "mutlak değer" kavramı üzerine yoğunlaşır. Buber'in görüşüne göre Tanrı insanı yaratırken o zamandan beri hiç eksilmeyecek biçimde bir bağımsızlık ve özgürlük tesis etmiştir. İnsan, tesisi edilen bağımsızlık ve özgürlükle Tanrının karşısında yer alır. Yaratıcı ile gerçekleşecek olan diyalogda insan sınırsız bir özgürlük, bağımsızlık ve kendiliğindelikle dâhil olur. İnsanın kendi ruhu içinde içsel olarak tamamladığı seçim bu şekilde tamamlanır.

Bütün etik değerlerimizin kaynağı yalnızca Tanrı olduğu için insan Tanrı'nın ölümsüz gücü ile temasa geçtiğinde edebi değerleri keşfedebilir. Bu noktada, "Mutlak norm, Mutlağın huzuruna götüren yolu göstermek için konulur" (Buber, 2013: 125). Ancak çağımızda mutlak değerler ve normlar görecelileştirilmiştir. Toplumlar karşı çıkarları doğrultusunda kişiye, olaya ve amaca göre değerler anlamlandırmıştır. Değerlerin görecelileştirilmesine karşı gelen Buber bu durumu şöyle dile getirmiştir;

"Ahlaki özerkliğe veya yaratıcısı insan olan ahlak kanunlarına karşı ahlaki heterenomiyi ya da dış kaynaklı ahlak kanunlarını destekliyor olduğum zannedilirse, söylemekte olduğum şeyle ilgili ciddi bir yanlış anlama hasıl olur. Mutlağın karşılıklı bir ilişki içerisinde konuştuğu yerde artık bu tür alternatifler yoktur. Gerçekten de karşılıklı ilişkinin bütün anlamı tam da bu noktada yatar, öyle ki onun istediği kendisini dayatmak değil, özgürce idrak edilmektir. O bize idrak edilebilecek bir şey ve-

rir; fakat idraki vermez. Bize ifşa olunacak şeyin ifşa olması için fiilimiz bütünüyle kendimize ait olmalıdır. Şeriatta ilahi kanun bizzat seni arar, sana bakar ve gerçek vahiy seni sana vahyeder" (Buber, 2013: 119).

Buber'e göre evrensel değerlerin ve mutlak normların varlığını inkar etmek, karakter eğitiminin önündeki en büyük engeldir. Bu engeli kaldırmanın yolu da kişinin kendi beniyle tekrar ilişki kurmasından geçmektedir.

"İnsanın, yapayalnız olduğu anlarda, yer yer aniden patlak veren bir acıyla hastalığın farkına vardığı alana işaret ederek, yani bireyin kendi beniyle ilişkisine işaret ederek işe koyulmalıdır. Mutlakla kişisel bir ilişkiye girebilmek için öncelikle yeniden bir kişi olmamız, gerçek kişiliğimizi, bütün benliği yiyip bitiren kolektivizmin azılı dişlerinden kurtarmamız gerekir. Bunu gerçekleştirme isteği, kendi beniyle parçalanmış ilişkisinin sancısını çeken bireyin acısında gizlidir. Her seferinde o birey acıyı dâhice bir zehirle hafifletir ve böylece söz konusu isteği de bastırmış olur. Acıyı diri tutmak, isteği uyarmak – Ebediyetin karartılmasından üzüntü duyan herkesin öncelikli görevi işte budur. Aynı zamanda bu, çağımızdaki hakiki eğitimcinin de öncelikli görevidir" (Buber, 2004: 131).

Birey yeniden benlik olma sürecinde kendisine meydan okuyan güçlere karşı bütün gücüyle mücadele etmelidir. Tüm benliğiyle eylemde bulunmak da "büyük karaktere" özgüdür. Büyük karaktere göre, varlık sorumluluk gerektirir ve bu sorumluluk varlığın birliğini ifade eder. Varlık birlik olduğu için- kabul edilen sorumluluğun birliği- aktif yaşamda birliğe uyum sağlar. Büyük karakterin kendine özgü bir içgörüsü bulunmaktadır. Bu içgörünün oluşabilmesi için eğitimci, inanılır ve arzu edilebilir değerleri ortaya çıkarmaya çalışmalıdır (Buber, 2004: 134-136).

Bugün gençlerin bir bölümü, kolektif tarafından özümsendikleri için, önemli ve yeri doldurulamaz bir şeyin onlar için kaybolduğunu hissetmeye başlar.

"Bu genç insanlar hakikaten kolektif yapıya, yani bir partiye/gruba körcesine bağlılıklarının kendi kişisel hayatlarının hakiki bir edimi olmadığının henüz farkında değiller; onlar, düzensizlik ve kafa karışıklığının hüküm sürdüğü bu çağda, bağlılıklarının kendilerine güvenme, yani istikametini artık ebedi değerlerden almayan bir bene güvenme korkusundan kaynaklandığının farkında değiller. Dolayısıyla onlar, bağlılıklarının, inandıkları ve inanmak istedikleri bir otoritenin sorumluluğu kendi üzerlerinden almasına dönük bilinçsizce arzudan beslendiğinin henüz ayırdında değiller. Bu bağlılığın bir kaçış olduğunu henüz bilmiyorlar. Yineliyorum, sözünü ettiğim genç insanlar bunun henüz farkında değiller. Bununla birlikte onlar, bütün varlığıyla, artık ne yapacağına

veya yapmayacağına karar vermeyen ve bunun sorumluluğunu üzerine almayan kimsenin ruhen kısır olduğunun farkına varmaya başlıyorlar. Bir ruh kısır olunca da ruhluğundan bir şey kalmaz." (Buber, 2004: 137).

Eğitimcinin başlayabileceği ve başlaması gereken yer burasıdır. Böylelikle eğitimci, gençlerde hayata yeniden omuz verme cesaretini uyandırabilir. Hayata ve dünyaya cevap vermeyi reddeden öğrencilerine, karşılaştığı her şeyin sorumluluğunu kabul eden büyük bir karakterin imajını kazandırabilir. Öğrencilerine bu imajı, aralarından en çok disipline ve düzene ihtiyaç duyanların amaçsız özgürlük arzusuna karşı korkmadan gösterebilir: disiplin ve düzenin de kendi sorumluluğuna giden yolda başlangıç noktaları olduğunu kabul etmelerini bu yolla öğretebilir. Büyük karakterin bile kusursuz doğmadığını, eylem ve tavırlarının sırasına göre kendini ifade etmeden önce varlığının birliğinin olgunlaşması gerektiğini gösterebilir. Ancak kişinin birliği ve yaşamın birliği tekrar tekrar vurgulanmalıdır. Kafa karıştırıcı çelişkiler, kendi kendilerine bırakılırsa birbirlerini yiyip bitiren kolektifler tarafından çözülemez (Buber, 2004: 137). Bu çelişkiler yığını, ancak kişisel, yaşamsal ve eylemsel birliğin yeniden doğmasıyla karşılanabilir ve fethedilebilir. Toplumlarını seven, ancak onu sadece korumakla kalmayıp, daha üst seviyeye çıkarmak isteyenlerden oluşan büyük karakterler bugün hala halkın düşmanı olarak görülseler de "yarın insanlığın yeni birliğinin mimarı" olacaklardır. Bu birliğe olan inanç ve onu başarma arzusu, bireyciliğe bir "dönüş" değil, bireysellik ve kolektivizmin tüm bölünmüşlüğünün ötesinde bir adımdır. İnsanı kendi birliğine geri getirmeye yardım eden eğitimci, onu Tanrı ile yeniden yüz yüze getirmeye yardımcı olacaktır (Buber, 2004: 138-139). Karakter eğitimine dair böylesine önem veren Buber'e göre bu eğitimle yetiştirilmiş bir nesilde, edebi değerler yeniden görülecek ve bu değerler arzu edilebilir boyutta kendini gösterecektir.

SONUÇ

Buber, varoluşçu bir filozof olarak bütün felsefi düşüncesinin temeline Diyalog kavramını yerleştirmiştir. Sanat, politika, eğitim gibi alanlarda yapmış olduğu çalışmaların merkezinde diyolojik ilişkiler bulunmaktadır. Fikirlerinin temelinde olan diyolojik ilişkide özneler arası ilişkiler sözkonudur. Bunlar Ben-O tecrübe dünyası ve Ben-Sen ilişkiler dünyasıdır. Ben-O geçmiş zamanı ve egoyu, Ben-Sen şimdiki zamanı ve gerçekliği yani şahsı temsil eder. Buber Ben-O'yu eleştirirken, Ben-Sen için mücadele eder ve ezeli ebedi Sen'e ulaşmanın yolunun Sen'i oluşturmaktan geçtiğini belirtir. Buber'in eğitim görüşünün temelinde Ben-O tecrübe dünyası ve Ben- Sen ilişki dünyası yer almaktadır. Günümüzde var olan eğitim modelleri istenilen eğitim şeklini oluşturamamıştır. Çünkü bu eğitim modelleri tek taraflı tecrübeye dayalıdır ve karşısındaki onun için değerli değildir. Geleneksel eğitimde öğretmen otoritesini

kullanarak daha önceden kabul edilmiş değer ağırlıklı bilgileri öğrencilere ezberci yöntemle aktarır. Öğretmen her şeyin hâkimidir, öğrenci pasif konumda kenarda ders dinleyen kişidir. Bazen öğretmen otoritesini ayarlayamaz ve öğrencilere sert davranır. Bu eğitime alternatif olarak getirilmiş modern eğitimde de durum farklı değildir. Bu eğitimde öğrenci artık yaratıcı gücünü kullanarak tecrübeyi oluşturan kişidir. Öğretmen öğrenciye kenardan destek veren ve rehber olan bir görevi yüklenmektedir. Her iki modelde Ben hâkimdir. Ben'ler zamanla egoyu ortaya çıkarır. Kişi kendini üstün görüp gün geçtikçe toplumdan uzaklaşır ve yabancılaşır. Ben-O egoları, Ben-Sen ise şahsı ortaya çıkarır. Karşılıklı ilişkiler şahsı yani gerçekliği meydana getirir. Karşılıklı ilişkiler boyutunda öğrencinin ve öğretmenin aktif olduğu bir eğitim anlayışı olmalıdır. Öğrencinin ve öğretmenin öğrenmede aktif olmasını isteyen Buber, modern eğitimin amacı olan yaratıcılığı ve özgürlüğü farklı açılarda ele alır. Çünkü modern eğitim yaratıcılığı ortaya çıkarmayı amaç olarak görür ve çocuk bu amacı tek başına başarmalıdır. Buber için yaratıcılık bir amaç değil sadece hayatı deneyimleme sürecinde birlikteliği gerektiren bir araçtır. Modern eğitimde özgürlük zorlamanın karşıtı olarak görülür. İlişki temelli eğitimde zorlama, paylaşım ve birlikteliğin karşıtı olarak görülür. Özgürlük, bireyin varoluşuna dair karar verme gücüdür ve özgürce yaşanan hayat kişisel bir sorumluluk gerektirir.

Çocuğun gerçekliğini ve özgürlüğü geliştirme boyutunda öğretmene düşen görev büyüktür. Öğretmen kendini her alanda iyi yetiştirmeli, ilişkiye açık olmalı ve toplumun benimsediği değerleri benimseyerek üzerinde taşımalıdır. Bu sayede dünyaya güvensiz bakışlarla bakan öğrenciye güven duygusunu aşılayabilir. Öğretmenine bu ilişki sürecinde güven duygusuyla bakan öğrenci için öğretmen artık bir şahıs olur. Eğitim karşı tarafı deneyimleme ve tecrübe etme üzerine kurulur. Deneyimleme sürecinde de kapsayıcılık sözkonusudur. Ancak burada ince bir çizgi vardır. Öğretmen öğrencinin gelişim sürecini tecrübe edebilir ama öğrenci bu süreçte öğretmenin eğitimini tecrübe edemez. Bu süreçte öğretmen, öğrencinin neler öğrendiğini, hangi noktada eksiği olduğunu ve bu durumda neler yapabileceğini bir sorumluluk içerisinde belirlemeye çalışır. Böylelikle her iki taraf kendini birbirine daha rahat açacaktır. Ben-Sen ilişki sürecinde öğretmen ve öğrenci ne kadar fazla kendini karşı tarafa açarsa o kadar fazla güven oluşur. İşte bu noktada eğitimin nihai hedefi olan karakter eğitimi devreye girer. Karakter eğitimi okullarda ders olarak verilecek bir eğitim değildir. Bu yüzden öğretmen iyi ve kötü gibi ahlaki kavramları soyut olarak aktarmamalıdır. Yaşanılan durumlar üzerinde değerler somutlaştırılmalı ve benimsenmesi sağlanmalıdır. Öncelikli olarak öğretmen ahlaki değerleri yaşamına yerleştirmiş ve benimsemiş olmalıdır. Davranışlarıyla bu değerleri yansıtmalıdır.

Böylelikle öğrenci öğretmenine daha fazla güvenecek ve bu değerleri kendi de taşımaya başlayacaktır. Sınıf içerisindeki bütün öğrencilerde zamanla karakter olarak gelişimler görülecektir. Bu süreçte kazandırılan değerlerin göreceli olmadığını mutlak değerlerin var olduğunu belirtir. Çünkü ahlaki değerlerimizin kaynağı Tanrı'dır ve Sen boyutunda Tanrı'yla ilişki kurduğumuzda mutlak değerleri elde etmiş oluruz. Sonuç olarak günümüzdeki eğitimle birlikte gençler gün geçtikçe iletişimden uzaklaşarak, kendi dünyalarında yaşamayı tercih eder hale geldi. Bunu giderebilmek için eğitimde karşılıklı ilişkinin önemi daha fazla hissedilir oldu. Bu doğrultuda eğitimcinin görevi, gençleri yeniden cesaretlendirerek hayata karşı sorumluluklarını görmelerini sağlamak olmalıdır. Bu sorumluluğu yüklenen gençlerde harika karakterler oluşacaktır. Karşılıklı ilişkiler sayesinde egosunu tatmin eden nesiller değil gerçekliğini yani şahsını geliştirmeye çalışan karakterli nesiller ortaya çıkacaktır.

KAYNAKÇA

Buber, M. (1957). *Pointing the Way Collected Essays,* New York: Harper & Brothers.

Buber, M. (2013). *Tanrı Tutulması*. çev. Abdullatif Tüzer. Ankara: Lotus Yayınevi.

Buber, M. (2004*). Between Man and Man*. Chicago: Routledge.

Buber, M. (2017). *Ben ve Sen*. çev. İnci Palsay. İstanbul: Kopernik Kitap.

Cevizci, A. (2016). *Eğitim Felsefesi*. İstanbul: Referans Kitaplar

Cohen, A. (1983).*The Educational Philosophy of Martin Buber*. London: Fairleigh Dickinson University Press.

Friedman, M. (1955). *Martin Buber: The Life of Dialogue*. Chicago: Routledge.

Jeremy, F P. (2008). *In Dialogue with Martin Buber on Education*. Paper prepared for PL828: German-Jewish Thinkers, Boston College December, 11.

Morgan, W.J., Guilherme, A. (2012). *"I and Thou: The Educational Lessons Of Martin Buber's Dialogue With The Conflicts Of His Times"*. Educational Philosophy And Theory 44/9, 979–996.

Noddings, N. (2016). *Eğitim Felsefesi*. Ankara: Nobel Yayıncılık.

Thompson, C. (2001). *Martin Buber*. Fifty Major Thinkers on Education (ed. By J.A.Palmer), London, 260-265.

Tüzer, A. (2009). *Varoluşçu Düşünür Martin Buber'in Diyalog Felsefesi Ve Bu Felsefi Yaklaşımın Eğitim Açısından Uzanımları.* FLSF (Felsefe Ve Sosyal Bilimler Dergisi) 4/8, 17-40.

Yaron, K. (1993). *Martin Buber*. Prospect: The Quarterly Review of Comparative Education, 23, 1/2, 135-146.

Bölüm 11

KARE PLANLI URARTU TAPINAKLARI[1]

Cem HAYDAROĞLU[2]

1 "Kare Planlı Urartu Tapınakları" isimli yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

2 Öğretim Görevlisi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, E-Posta: cemhaydaroglu@yyu.edu.tr

1- Giriş

M.Ö. IX. yüzyıldan itibaren Yakındoğu tarihinde önemli bir rol oynayacak olan Urartu Krallığı ile ilgili ilk bilgiler M.Ö. XIII. yüzyılın başlarına kadar çıkmaktadır (Çilingiroğlu, 1994: 1). M.Ö. 1274–1244 yılları arasında Asur Krallığının başında olan Salmanasar I; krallığının ilk yıllarındaki olaylarla ilgili olarak 1274 yılında Urartu, eski Asurca şekli ile Uruatri'ye karşı bir sefer yaptığını, 8 memleketi zaptederek 51 şehri tahrip ettiğini kitabesinden anlamaktayız. Bundan sonra Asur kralı Salmanasar I'in oğlu Tukulti-Ninurta I'in kaynaklarında, Doğu Anadolu'da "Nairi Ülkeleri"ni ele geçirdiğini, Nairi aşiretinden 40 kralı mağlup ederek, onları zincire vurdurduğunu ve ülkelerini Yukarı Deniz (Van Gölü) sahillerindeki ülkelerle birlikte hâkimiyetine geçirerek haraca bağladığını arkeolojik bilgiler bizlere sunmaktadır (Erzen, 1992: 24-25).

Devletin başkenti Doğu Anadolu bölgesindeki Van Gölü' nün doğu kıyısında bulunmaktaydı; daha sonraki dönemlerdeki adıyla Tosp, Urartucadaki Tuşpa'ya dayanmaktadır Anadolu tarihi içerisinde önemli bir yeri bulunan Urartu devletinde merkeziyetçi anlayış ön plandaydı. Bu durum ülkenin her yerinde kendini belli etmekteydi. Ülke tek merkezden yönetilirdi. Bu merkezden çıkan emirler ülkenin her tarafında aynen uygulanmaktaydı. Bu anlayış sadece yönetim bazında değil her alanda kendini gösterirdi. Urartular bu anlayıştan yola çıkarak ülkenin her yerinde, adeta bir taslağa bağlı kalınmış gibi aynı tipte tapınaklar inşa etmişlerdir. Yaptığımız araştırmaya göre birkaç örneğin dışında yapılan tapınakların hepsi baş Tanrı Haldi'ye adanmıştır. Bu durum baş tanrıya olan saygıyı gözler önüne sermektedir.

Din olgusunun yaşam içerisinde oldukça önemli bir yeri olan Urartularda iki farklı kutsal mekânın varlığı söz konusudur. Bunlar açık hava tapınım yerleri ile kalelerde bulunan ve resmi kimlik kazanmış tapınaklardır. Bu iki tapınım merkezi devletin teokratik yapısı da düşünüldüğünde ülke için büyük önem arz etmektedir (Çilingiroğlu, 1997: 73; Işık, 1995: 211-243). Bu çalışmada Urartu Dönemi için önemli mimarilerden olan kare planlı Urartu tapınakları incelenmiştir.

2- Kare Planlı Urartu Tapınakları

Urartularda tapınak yapıları genel itibari ile açık hava kutsal alanlarının yanında dini pratiğin uygulandığı yerler olduğu düşünülmektedir. Yine tapınakların bir kısmı mezarlıklar yanındaki kutsal alanlarda da karşımıza çıkmaktadır.

Urartu tapınaklarının oluşmasında Anadolu ve Yakın Doğu etkisini göz ardı edemeyiz. Fakat her ne kadar bu etki mevcut olsa da Urartu

tapınakları bu uygarlığının has özelliklerini bünyesinde barındırır. Bu yüzden tapınakların bir kültür etkileşiminin sonucu olarak ortaya çıktığını söyleyebiliriz (Bilgiç, 1984: 34).

Tapınakların küçüğüne verilen isim "su-si"dir. Bunlar plan ve ölçek bakımından ufak ancak kutsallık bakımında yine oldukça değerli yapılardır.

Urartu üzerine çalışma yapan bir çok bilim adamı Urartu tapınaklarını tanımlarken en çok Asur Kralı II. Sargon'un büyük bir saray inşa edip saraya kendi ismini verdiği Dur-Şarrukin'de (Khorsabad) bulunan duvar kabartması temel almıştır (Coşkun, 2020: 122). Bu kabartma aynı zamanda köken konusunda da bilim adamlarının dayanak noktası olmuştur. Bu kabartmadan yola çıkarak Urartu tapınakları hakkında önemli bilgiler edinilir. Bu kabartmada II.Sargon'un, Muşaşir'deki Haldi tapınağını ele geçirişi betimlenmektedir (Coşkun, Demirtaş, 2020: 2118). Buradaki tapınak betimlemesi Urartu tapınak tiplerinin belirlenmesi bakımından önem taşır. Bu kabartama yer alan tapınak betimlemesinden yola çıkarak Urartu tapınaklarının rekonstrüksiyonu yapılamaya çalışılmıştır. Ayağa kaldırma çalışmalarının temel noktası bu kabartmadaki tapınak betimlemesi olmuştur (Batmaz, 2003: 90).

Urartu tapınaklarında kare planlı ve kare *cella*lı anlayış o kadar sık tekrarlanmıştır ki bunu katı bir mimari saplantı olarak da kabul etmek yanlış olmaz. Bu durum hiç kuş yok ki merkeziyetçi zihniyetin bir sonucudur (Belli, 1978: 74).

Tapınakların iç ve dış ölçüleri farklar bulunmasına karşın hepsi köşelerinde rizalitlerle destekli kalın taş temellere sahip olduğu bilinmektedir. Bu taş temeller yapının sağlamlığına önemli bir katkı sağladığını düşünen bilim adamları bu rizalitlerin yapılma nedeninin sağlamlık kavramı olduğunu savunmaktadır (Batmaz, 2003: 88-89).

Urartu tapınaklarının bazılarında düz dam uygulamasına gidilmiş olabileceği düşünülmektedir. Bölge üzerine çalışan mimarlar bu durumun bir gelenek olarak günümüze kadar geldiğini belirtmektedir. Aynı zamanda yine bu çatı örgüsü dışında kırma çatı denilen bir çatı türünün de uygulanmış olabileceği düşünülmektedir (Özgüç, 1966: 5).

*Cella*ya giriş kademeli yapıldığı düşünülmektedir. En kutsal odaya üç kademeli bir kapı ile girildiği bilinmektedir. Üç kademeli kapıdan giriş burayı takip eden koridor ile gerçekleştirildiği tahmin edilmektedir. Bu konu hakkındaki arkeolojik buluntular oldukça az olduğundan kesin bir bilgi vermemiz şu an itibari ile pek mümkün değildir (Çilingiroğlu, 1997: 67).

*Cella*nın iç duvarlarına çeşitli resimler yapıldığı düşünülmektedir. En azından Ayanis örneği bu duruma önemli bir örnektir. Bu resimlerde ağırlıklı olarak mavi ve kırmızı renkler kullanıldığı tahmin edilmektedir. Ayrıca nadiren kakmalar ile de *cella* duvarı süslenildiğini bazı tapınaklardan yola çıkarak söyleyebiliriz (Sevin, 2004: 217). Bu konuda en iyi örneğin Ayanis tapınağı *cellası olduğu söylememiz yanlış olmayacaktır.*

Tapınak alanları tanrılarla ilgili kutsal alanlar olduğundan estetik kaygı çok ön planda tutulması oldukça doğal bir durumdu. Bu alanların görsel öğelerle ile süslenildiği tahmin edilmektedir. Bu görsel öğeler tapınak duvarlarından başlamaktaydı. Duvarların kerpiç bedeni kil ile sıvanıp boyanmaktaydı. Önceleri bu sadece II. Rusa dönemine ait bir anlayış gibi düşünülmüşse de sonraki çalışmalar bu tezi çürütmüştü. Tapınak alanlarındaki işçiliğin oldukça kaliteli olduğu düşünülmektedir.

Urartu tapınak *cella'*larında mevcut olan hafif yükseltilerin tam anlamı ile ne amaçla kullanıldıkları bilinmemektedir. Bu konuda çeşitli görüşler vardır. Bunlardan biri üzerinde bir taht, bununda üstünde bir tanrı heykeli bulunduğu önerisidir. Yine diğer bir görüşte bu alandaki yükseltinin dini merasimlerde hediyelerin bırakıldığı yer olduğu görüşüdür. Hangi amaçla kullanılırsa kullanılsın bu bilgilerden yola çıkarak bu alanların kutsal değer taşıdığını söylememiz yanlış bir durum olmayacaktır.

Tapınakların yüksekliği konusu biraz muallakta kalmış bir konudur. Çünkü hiçbir Urartu tapınağının çatısı veya üst yapısı nerdeyse ele geçmemiştir. Bu yüzden tapınak yükseklikleri konusunda tam bir bilgi sahibi değiliz. Kabul edilen bir bilgi Urartu tapınaklarının yüksek kuleler şeklinde olduğudur. Bu birçok bilim adamı tarafından kabul görmüş bir durumdur. Ama kesin bir bilgiden söz etmek yanlış olacaktır. Eğer bu bilgi kanıtlanırsa İran'daki ateş tapınaklarına benzerliği ortaya çıkacaktır. Ayağa kaldırılan tapınaklar ile İran'da Nakş-i Rüstem benzerliği oldukça dikkat çekicidir (Batmaz, 2003: 92).

Genel olarak Urartu tapınakları küçük bir cella ve kalın duvarlar içinde basit bir girişten oluşurdu. Sıvayla kaplı duvarlar düzgün, sıva olmadan birleştirilen (genelde bazalt yada andezit) taş duvarlardan oluşan bir kaide üzerine inşa edilmiştir. Kapının karşısında *cella*ya girişin önünde altara dönük şekilde bir tanrının sembolü ya da figürü bulunmaktadır (Forbess, 1983: 60).

Kutsal oda *cella*nın, kutsal olma nedeni içinde tanrı heykeli bulunmasıdır. Bu heykelin bir yükselti üzerinde durduğu düşünülmektedir (Çilingiroğlu, 1997: 67).

Tapınak alanlarında ateşin sürekli yandığını düşünülmektedir. Çilingiroğlu, Ayanis tapınağı ile ilgili yaptığı çalışma sonucu tapınak alanında ateşin sürekli yandığı söylemektedir (Çilingiroğlu, 1997: 66-67). Ateşin sürekli yanma nedeni ise kralın gücüne işaret ediyor olmasıdır. Bu bilgiden yola çıkarak tapınak alanlarında ateşin, tıpkı diğer uygarlıklarda olduğu gibi Urartu tapınaklarında da sürekli yandığını söylenebilir.

Urartu tapınaklarının ortak özelliklerinden bir de duvar kalınlıklarının yaklaşık 4 metre olması idi. Bu da tek tip modele uyan bir anlayıştır. Bu kalınlık ölçülerinin yapıya sağlamlık kattığını da söyleyebiliriz (Nauman, 1968: 46). Genel olarak zaten Urartu tapınaklarında ölçülerde standartlık söz konusu idi. Dışta 10 ile 13.80 metre ve *cella*da 4.50 metre ile 5.30 metre arasında değişen ölçüler söz konusuydu (Çilingiroğlu, 1997: 67).

Bazı Urartu tapınakları sadece avlu ve kutsal oda *cella'*dan ibaret olduğu düşünülmektedir.. Bu da komplex bir yapı olmalarına engel olmuştur (Özgüç, 1966: 5). Bazı Urartu tapınakları ise büyük bir sarayın en dikkat çekici ve en önemli bölümünü oluştururdu. Bu yapıların etrafı galeriler ile çevrilidir. Bu yüzden bu galeriler büyük önem taşırdı. Aynı zamanda bu galerilere açılan yollarda önem arz ederdi. Çünkü tapınağın en önemli noktasına çıkardı bu yollar (Çilingiroğlu, 1997: 67). Tapınakların önünde merasimlerin yapıldığı bir avlu da bulunmaktaydı (Çilingiroğlu, 1997: 67-68). Tüm bu veriler ışığından yola çıkarak kompleks yapı kavramı kullanılabilir.

Urartu tapınakları her ne kadar tek tip model anlayışı ile yapılmışsa da belirli farklılıklar da gösterirdi. Örneğin Arin Berd'de iyi işlenmiş taşlar *cella*nın belirli yerlerinde kullanılmıştır. Bunun aksine Altıntepe Tapınağı'nda her taş ayrı ayrı incelikte işlenmiştir (Şekil 2). Altıntepe tapınağındaki işçilik kalitesine Arin-Berd tapınağında rastlamak zordur. Bu durum tapınaklar arasında işçilik bakımından farklılıklar ortaya çıkarmıştır (Oghanesian, 1961: 25-27).

Oda sayısının belirlenmesinde muhtemelen arazinin şekli büyük önem taşırdı. Arazinin şekline göre oda sayısı belirlendiği düşünülmektedir. Bu yüzden bu konuda tam anlamı ile belirli bir sabitlik söz konusu olmamıştır (Oghanesian, 1961: 25-27).

Tapınakların ahşap kapıları vardır. Bazı araştırmacılara göre bu kapılar iki kanatlıdır (Tarhan ve Sevin, 1975: 392-399). Bunlar kapatıldığı zaman, tapınağın önden görünüşü adeta bir kaya nişine benzer. Bu da asla bir tesadüf olamaz. Bu her iki kutsal unsur için de bir benzerlik göstergesidir (Tarhan ve Sevin, 1975: 397). Yalnız son zamanlarda yapılan araştırmalar sonucu bu kapıların tek kantlı olabileceği görüşü de ortaya atılmıştır. Gerçekten de kapıların tek kanatlı olma ihtimali yüksektir.

Çünkü kapıların ölçüleri çok fazla büyük olmadıklarını göstermektedir. Büyük olmayan kapıların ikiye ayrılması zor görünüyor. Bu yüzden tek kanatlı olma ihtimali daha yüksektir.

Kapılar monolit kapı eşiği ve eşikardı boşluğu diye iki ana kısımdan meydana gelmektedir (Tarhan ve Sevin, 1975: 391). Monolit kapı eşiği tapınak girişinin esasını oluşturur. Bu kısımlarda çok iyi bir işçilikle işlenmiş bazaltlar kullanılmıştır. Bu kısma genel itibari ile taştan yapılmış basamaklar ile çıkılırdı. Bura tapınak ön avlusunun zemininden yüksekte bulunurdu. Bazalt eşiğin her iki tarafında yükselen yan duvarların alt tarafı bazalt bloklardan inşa edilmiştir. Üst taraf ise kerpiç duvarlardan inşa edilmiştir. Mimari yönden bu blokların cepheye bakan kısmı üç kademeli bir diş şeklinde, yanlarda dik, üstte ise yatay bir tarzda kapı fasadını çevrelemektedir. Bazalttan yapılan bu kısmın üzerinde kerpiç tuğlalar yükselir. Tek cepheli olan Urartu tapınaklarında bütün ağırlık bu fasat kısmına verilmiş olmalıdır. Bu mimari bir anlayışın getirisidir (Tarhan ve Sevin, 1975: 391).

İkinci kısım olan eşikardı boşluğu ise tapınak girişinin ikinci kısmını meydana getirdiği düşünülmektedir. Burası cellanın duvar kalınlıkları ile orantılı bir şekilde derinlik kazandığı fikri kabul gören bir fikirdir. Mesela bu derinlik tablodan da anlaşılabileceği gibi Altıntepe'de 2.00 m., Çavuştepe'de 0.90 m., Kayalıdere'de ise 1.85 m.'dir. Yapılan çalışmalar sonucu tapınak kapısının bu kısımda olduğunu söylemek pek de yanlış bir bilgi olmaz (Tarhan ve Sevin, 1975: 391).

Penceresiz (kör pencere) oldukları düşünülen Urartu tapınaklarına ışık kapının açılması ile içeriye girebilmektedir. Yani Urartu tapınaklarında Epifani uygulamasına gidildiği tahmin edilmektedir (Çilingiroğlu, 1997: 153). Yukarıda da belirtildiği gibi Urartu tapınaklarında yalancı pencereler kullanılmıştır. Bunun örneklerine British Museum'da korunan tunç levha üzerindeki betimlemelerde ve Çavuştepe'de ele geçen buluntular arasında rastlarız. Bunlar in-situ olarak bulunmamıştır. Çünkü doğal olarak çökmüş kerpiç duvar içinde yer alırlardı. Bu yalancı pencereler Pers yapıları olan Pasargadai'daki Zindan-ı Süleyman ve Nakş-ı Rüstemdeki Ka'bah-i Zerdust'da da kullanılmıştır. Bu benzerlik de oldukça ilginç bir durumdur (Salvini, 2018: 162-163).

Yapılan çalışmalar sonucu Urartu tapınaklarında kutsal değer taşıyan portatif hayat ağaçları bulunmuştur. Zaten kutsal ağaç gibi dini değer taşıyan bir unsurun bu kutsal alanlarda olması çok doğal bir durumdur (Baştürk, 2013: 71).

Urartu kazı alanlarında özellikle de tapınaklarda ele geçen miğfer kalkan sadak ve ok uçları gibi silahların hemen hemen hepsi baş tanrı Haldi'ye atfedilmiştir. Bu silahlar tapınaklar ile ilgili depolarda saklan-

maktaydı. Yapılan kazılarda bu türden çok sayıda eser ele geçmiştir (Çilingiroğluı, 1997: 232). Tüm bu bulgular büyük olasılıkla dini törenlerde de kullanılmaktaydı.

Urartu tapınaklarında ele geçen bulgular arasında tohumlar da vardır. Bu tohumlar tapınak alanlarından belli bir kutsallaştırma sürecinden geçmekteydi. Beklide bunlar kutsal ağaç fikrinin olgunlaşmasına neden olabilecek arkeolojik bulgulardır (Baştürk, 2013: 91).

Tapınaklar direk kutsallık ile ilgilidir. İçinde bir tapınak bulunan tüm Urartu şehirlerinin kutsal sayılması bunu kanıtlar niteliktedir (Baştürk, 2013: 99).

Urartu Devleti'nde tapınağın yeri çok önem arz ettiği için Urartu kralları tapınak yapımına büyük önem vermişlerdir. Bunlar hem devletin gücünün bir göstergesi hem de kralın dinine bağlılığının bir simgesi halini almışlardır.

Urartu krallarının inşa ettiği tapınaklar şunlardır

Menua Dönemi (MÖ 810-786)

Menua, dini reformundan sonra ülkedeki tanrıları tek çatı altında toplamıştır. Menua hüküm sürdüğü krallık döneminde şu tapınakları yaptırmıştır.

• Aznavurtepe Tapınağı

• Körzüt (şekil 3)

• Yukarı Anzaf

Yukarıda ismi geçen tapınakların hemen hepsi baş tanrı Haldi'ye adanmış standart planlı tapınakladır (Baştürk, 2013: 61).

I. Argişti Dönemi (MÖ 786- 764)

Argişti, Menua döneminde yürütülen çalışmaklara devam etmiştir. Menua döneminde yapılan tapınaklara, I. Argişti zamanında şu tapınak eklenmiştir.

• İrepuini (Arin-Berd)

Tapınak Tanrı Haldi'ye adanmış ve dikdörtgen plana sahip bir tapınaktır (Baştürk, 2013: 62).

II. Sarduri Dönemi (MÖ 764-734)

II. Sarduri döneminde yine tapınak yapımı ön plana çıkmıştır. Bu zamanda yapılan ve standart plana sahip tapınaklar şunlardır.

• Çavuştepe Aşağı Kale İrmuşini Tapınağı (Van) (Şekil 1)

• Çavuştepe Yukarı Kale Tapınağı (Van)

• Kayalıdere Tapınağı (Muş)

Çavuştepe Yukarı Kale tapınağı ile Kayalıdere Tapınağı Haldi'ye adanırken, Çavuştepe Aşağı Kale Tapınağı İrmuşini'ye adanmıştır (Baştürk, 2013: 62).

II. Argişti Dönemi (MÖ 714-685)

Bu dönemde yapılan ve standart plana sahip tapınak olan Altıntepe tapınağı Haldi'ye adanmıştır (Baştürk, 2013: 62).

II. Rusa Dönemi (MÖ 685-645)

Bu dönemim hiç kuşku yok ki en önemli tapınağı Ayanis'te bulunan tapınaktır. II. Rusa döneminde yapılan ve standart plana sahip tapınaklar şunlardır.

• Ayanis Tapınağı

• Toprakkale Tapınağı

Yukarı ismi geçen Urartu tapınaklarının aslında ilk örneği, daha doğru bir deyimle en eski örneğini Musasir'de görürüz. Ardini (Musasir)'de inşa edilmiş ve tanrı Haldi'ye adanmış bu tapınak aslında var olan bir tapınağın Urartu formuna sokulmuş olma ihtimalide vardır (Çilingiroğlu, 1997: 70).

Urartu tapınaklarında belirgin sorunlardan biri köken sorunudur. Bu konuda ortaya atılmış birçok fikir mevcuttur. Tapınakların üst örtüsü, köken sorununa ışık tutabilir. Tapınakların üst örtüsü nasıl olduğu, kazı ve araştırmalarda böyle bir bilgi bulunmaması sebebiyle tam olarak bilinmemektedir. Bu konuda İran'daki Ahamenid kule tapınakları dikkate alınmış ve bir takım bilgilere ulaşılmıştır (Ussishkim, 1991: 117-122). Çilingiroğlu tarafından, Khorsabad kabartmasında gözlendiği gibi, tapınakların piramidal çatı ile örtüldüğü belirtilmektedir (Çilingiroğlu, 1997: 70). Sevin ve Özgüç'e göre ise tapınakların köşe rizalitleri kule biçiminde yükselir ve dendanelerle sona erer. Burada Ahamenid örneklerinin dikkate alınması Urartu tapınakları ile Ahamenid tapınakları arasında bir ilişki kurulabilceği görüşünü doğurmuştur.

Tapınaklarda yer alan depo yapıları da mimari açıdan oldukça dikkat çekicidir. Ayanis Kalesi'nde yer alan tapınak depoları tapınak avlu zemininden ortalama 5-5,5 m kadar derine inşa edilmiş dikdörtgen veya kareye yakın formdaki odalardan oluştuğu tespit edilmiştir (Batmaz, 2015: 183). Çavuştepe Kalesi'nde yapılan 2. Dönem kazı ve restorasyon çalışmalarında İrmuşini tapınağı arkasındaki yapıların birbirleri ile olan bağlantıları daha net anlaşılmıştır (Çavuşoğlu vd, 2017: 188).

Sonuç

Anadolu coğrafyası tarih boyunca birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Özellikle demir çağları içerisinde kurulan devletler; Anadolu topraklarına derin izler bırakmışlardır. Bu izleri kimi zaman filolojik bir eserde; kimi zaman bir mezarda; kimi zamanda mimari yapılarda görmekteyiz.

Çok tanrıcılığın hakim olduğu Anadolu uygarlıkları aynı zaman da bu inanç sisteminin yansıması olan tapınak mimarisine de büyük önem vermişlerdir. Hemen her medeniyet kendilerinden geriye çok sayıda tapınak bırakarak bu topraklardan göç etmişlerdir.

İşte bu uygarlıklar içerinde yer alan Urartu Devleti'de diğer kültürler gibi paganist bir inanç sistemine sahipti. Baş tanrı Haldi ve diğer tanrılar ülkenin her yanında oldukça değer ve saygı görmekteydi.

Başta Haldi olmak üzere Urartu Panteonunda yer alan tanrılar adına yapılan tapınaklar Urartu Devleti'nin dini mimaride ulaşmış olduğu seviyeyi de gözler önüne açıkça sermektedir. Günümüzde mimari izleri net olarak görülen bir yapılar ile ilgili yapılan çalışmalar tapınakların ne kadar görkemli olduğunu da ortaya koymaktadır.

Kentlerde yer alan tapınakların korunaklı alanlara inşa olması da tapınak kavramının devlet içerisindeki önemine işarettir. Aynı zaman da Çavuştepe'de yer alan ve yerel bir tanrı olan İrmuşini'ye adanan tapınakta ülke sınırlarındaki hoşgörü kavramını net olarak göstermekteydi.

Urartu uygarlığının tapınakları, uygarlığının diğer unsurlarında olduğu gibi aslında bir etkileşime uğramıştır. Bu bilimsel verilerle kanıtlanmış bir gerçektir. Ama her ne kadar köken konusu bir yere dayandırılmaya çalışılsa da Urartu tapınaklarının ağır basan tarafı Urartulu tarafıdır.

Sonuç olarak Demir çağ içerisinde Doğu Anadolu'da güçlü bir uygarlık kurmuş olan Urartu Devleti hemen her alanda kendini kanıtlamıştır. Gerek sanat gerekse mimari alanda coğrafyaya derin izler bırakmışladır.

KAYNAKÇA

Baştürk, M.B. (2013). "Urartu Devletinin Kurucuları Üzerine", *M. Taner Tarhan'a Sunulan Makaleler*, İzmir: Ege Yayınları.

Batmaz, A. (2003), *Urartu Krallığı'nın II. Rusa Dönemi'ndek Tarihi ve Kültürü, (Ege* Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İzmir.

Batmaz, A. (2015), "Ayanis Kalesi'ndeki Haldi Tapınağı'nın Depo Odaları", *Uluslar arası Doğu Anadolu Güney Kafkasya Kültürleri Sempozyumu*, 175-189.

Belli, O. (1978), "Urartu Sanatının Soyso Ekonomik Açıdan Eleştirisi Üzerine Bir Deneme" *A.S.T.,* VI*,* 74-90.

Bilgiç, E. (1984), *Urartular*, Ankara: Türk Ansiklopedisi Yayınları.

Coşkun, İ. (2020), "Asur Ordugâhları Üzerine Gözlemler", Diyalektolog – Ulusal Sosyal Bilimler Dergisi sayı-25, 115-130.

Coşkun, İ; Demirtaş, D. (2020) "Yeni Asur Saray Sanatı", Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi Cilt 7, Sayı 4, 2102- 2154.

Çavuşoğlu, R., Biber, H., Kılıç, S., Yılmaz, H. (2017), "Van-Çavuştepe Kalesi 2015-2016 Yılı Çalışmaları", 39. Kazı Sonuçları Toplantısı, 3. Cilt, 187-206.

Çavuşoğlu, R. Biber, H, Kılıç, S., Yılmaz, H., Coşkun, İ., Haydaroğlu, C., "Van Çavuştepe Kalesi ve Urartu Nekropolü 2018 Yılı Çalışmaları" 41. Kazı Sonuçları Toplantısı, 4. Cilt, 17-30

Çilingiroğlu, A. (1997), *Urartu Tarihi,* İzmir: Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı.

Dinçol, A. (1976)."Die Neuen Urartaischen İnschriften aus Körzüt" . *İstt.Mitt*, 26, 26 – 37.

Erzen, A. (1978), *Çavuştepe I*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Erzen, A. (1992), *Doğu Anadolu ve Urartular,* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Forbes, T.B. (1983), *Urartian Architecture*, Oxford: BAR Int. Series 170.

Işık, F. (1995), "Das Felsgrab von Köseoglu und Totentempel Urartus", *Archäologische Mitteilungen aus Iran 28, 1995/1996*, 211–234.

Nauman, R. (1968), "Bumerkungen Zur Urartaıschen Tempelen", *İstt. Mitt. 18*, 46-62.

Oghanesian, K. (1961), *Arinberd I,* Erevan: Architektura Ere-buni.

Özgüç, T. (1966), *Altıntepe I*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Salvini, M. (2018), Urartu Tarihi ve Kültürü, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Sevin, V. (2004), Anadolu Arkeolojisi, İstanbul: Der Yayınları.

Ussishkim, D. (1991), "On the Architectural Origin of the Standart Temples", *Anatolian İron Ages II*, 117 – 122.

Şekil 1 Çavuştepe İrmuşini Tapınağı (Erzen, 1978'den yeniden çizim)

Şekil 2 Altıntepe Tapınağı (Özgüç, 1966'dan yeniden çizim)

Şekil 3 Körzüt Kalesi Tapınağı (Dinçol 1976'dan yeniden çizim)

Bölüm 12

GEÇ MODERN ÇAĞDA GÜNDELİK HAYAT VE KAMUSAL KARŞILAŞMA: COVID-19 SALGININININ SOSYOLOJİSİ ÜZERİNE BİR ANALİZ

Aykut AYKUTALP[1*]

1 * Dr. Öğr. Üyesi, Kafkas Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Sosyal Hizmet Bölümü. ORCID ID: 0000-0001-5991-0306

Giriş

Salgın hastalıklar etkileri bakımından gündelik hayatın olağan akışını bozan, insan eylemlerini ve toplumsal karşılaşmaları yeniden biçimlendiren özelliği nedeniyle toplumsalın işleyişini sekteye uğratan durumlardır. İnsanlık tarihi boyunca farklı dönemlerde ortaya çıkan salgın hastalıklar ilahi bir cezayla, gizemle, korkuyla, şeytanilikle, delilikle ve yoksullukla ilişkili bir dizi metafor ya da mitle birlikte ele alınmıştır (Sontag: 2005). Modern toplumda ortaya çıkan salgın hastalıklar ise insan eylemlerinin sonucu olarak yaratılmış risklerle doğrudan ilişkilidir. Yaratılmış riskler zaman-mekan uzaklaşmasını olanaklı kılan ulaşım/iletişim ağlarının ve yerinden çıkarıcı mekanizmaların varlığı nedeniyle sadece belirli bir bölgeyle ya da yerle ilişkili olmaktan daha çok giderek tek bir dünyada yaşadığımızı göstermesi bağlamında küresel bir boyuta sahiptir. Küresel ölçekte risklerin artışı artık riskin sadece insan eylemlerinin bir sonucu olarak görülmeyeceğini, aynı zamanda insan eylemlerini şekillendiren kurucu bir unsura dönüştüğünü göstermektedir. COVID-19 nedenli küresel salgın koşulları da insan eylemlerini biçimlendirmesi bağlamında toplumsalın ve gündelik hayatın yeniden şekillenmesini beraberinde getirmektedir. Salgın; iş ve çalışma hayatından kamusal karşılaşmalara, eğitim ve sağlık hizmetlerinden insan ilişkilerine kadar tekrara dayalı bir dizi gündelik hayat pratiğinin değişmesine neden oldu. Salgının neden olduğu bu değişim insan eyleminin yapılaşması sonucunda mümkün hale gelen toplumsalın yeni bir kuruluşu olarak ele alınmalıdır. Çünkü toplumsal hayatı "yalnızca orada duran "toplum" olarak veya buradaki "bireyin" eseri olarak görmek yerine, aynı zamanda daha büyük kurumları yeniden üreten, insanların çeşitli uygulamaları ve süregiden faaliyet dizileri olarak" birey ve toplumun etkileşiminin bir ürünü olarak görmek gerekmektedir (Giddens & Pierson, 2001: 59-60). Salgın koşulları tam da tekrara dayalı insan eylemleri tarafından üretilen toplumun, değişen yeni koşullar altında meydana gelen yeni tekrara dayalı eylemler yoluyla yeniden kurulmasıdır.

Bu çalışma COVID-19 nedenli küresel salgın koşullarında gündelik hayatın ve insan eylemlerinin değişimi bağlamında toplumun yeni bir kuruluşunu analiz etmektedir. Bunu yaparken gündelik tartışmaların dışına çıkarak modern toplumun örgütlenme tarzını ve toplumsalın kuruluşunu merkeze alan sosyolojik bir perspektifle toplumsal ilişkilerde meydana gelen değişimleri insan ilişkilerinin kırılganlığını ve kamusal karşılaşmaların zaman-mekan boyutunda yapılaşmasını ele almaktadır. Salgın hastalığın yarattığı toplumsal değişim, insanların eylemlerini biçimlendiren koşulların değişimiyle doğrudan ilişkilidir. Bu açıdan felaketleri ve özelde COVID-19 nedenli küresel salgın koşullarını hayatın olağan akışını ve insan ilişkilerinin yapılaşmasını olanaklı kılan

pratiklerin sekteye uğradığı bir süreç olarak görmek gerekir. Elbette bu süreç aynı zamanda yeni alışkanlıkların, gündelik hayat pratiklerinin ve insan ilişkilerinin yeniden kurulmasını beraberinde getirmektedir. Albert Camus'nun *Yabancı* romanında romanın kahramanı Meursault annesinin bakımevindeki ilk günlerinde gündelik düzenindeki değişimle birlikte yaşadığı üzüntüyü ve birkaç ay sonra bakımevinden alınırsa yaşayacağı sıkıntıyı bir dizi alışkanlıklara bağlamaktaydı (Camus: 2020: 13). Benzer biçimde toplama kampı deneyimini gündelik hayatın yıkımı ve yeniden kurulması üzerinden ele alan Giddens da toplama kamplarıyla birlikte gündelik hayatın olağan akışının bozulması ile insanların kendi eylemleri üzerindeki özerkliğini kaybettiğine, yüksek derecede kaygının ortaya çıktığına ve bedensel güvenliğin ortadan kalktığına, toplumsal yaşamın öngörülebilir çerçevesinin bozulduğuna; buna karşın uzun süre kamp hayatını deneyimleyen ve hayatta kalmalarını olanaklı kılacak bir denetime sahip olabilenlerin otoriteyle bir tür kendini özdeşleştirme yoluyla "yeniden toplumsallaşma" sürecine girdiklerine değinmektedir (Giddens: 1999: 110-112). Küresel salgın koşulları insanlar için başlangıçta gündelik hayatın yıkımı olarak görülürken, ilerleyen süreçte yeni koşullar altında gündelik hayatın yeniden inşasını beraberinde getirmiştir. Salgınla birlikte mekânsal farklılaşma üzerine kurulu gündelik ve toplumsal hayatın salgın sonrasında mekânsal olarak silikleştiğini; ev, okul, işyeri, eğlence gibi farklı mekanlardaki bir dizi faaliyetin, aynı zamanda iş zamanı, okul zamanı, eğlence zamanı, boş zaman gibi faaliyetlerin evin mekânsal sınırlarına hapsedildiğini söylemek mümkündür (Fuchs: 2020: 379). Salgın gündelik hayatın zamansal-mekansal boyutlarının yıkılışını göstermesi bakımından önemli bir yere sahiptir. Dolayısıyla gündelik hayatın bu dönüşümü toplumsalın yeniden kuruluşu olarak görülmelidir. Çünkü gündelik hayatın işleyişi bireysel bir tutumun sonucu olarak değil aksine toplumun bir bütün olarak katılımıyla mümkün hale gelmektedir. Bu açıdan toplumun tamamının bireysel bir eylem biçimi olarak görmüş olduğu sosyal izolasyon ve karşılaşmaların sınırlandırılması, esasında toplumun tamamının ortak biçimde paylaştığı yeni bir zaman-mekan pratiğinin örgütlenmesine olanak sağlamaktadır. Bu çalışma COVID-19 salgınıyla birlikte gündelik hayat pratiklerinin değişimini hem toplumsalın kuruluşuna olanak sağlayan zaman-mekan boyutunda meydana gelen değişimlerle hem de kamusal alandaki karşılaşmaların değişen biçimleriyle birlikte ortaya çıkan yeni rutinler, yeni alışkanlıklar, yeni zaman-mekan pratikleri ve yeni kamusal karşılaşmalar bağlamında ele almaktadır.

I. Toplumsalın Kuruluşu ya da Gündelik Hayatın Rutinleşmesi

Toplumsalın kuruluşu bir dizi yapısal koşula bağlı olarak görülse de insan eylemleri tarafından şekillenmesi bağlamında failin pratikle-

riyle doğrudan ilişkilidir. Bu açıdan toplumun kuruluşu birey ve toplum kavramlarının sınırını aşan toplumsal pratiklerin bir sonucu olarak görülmelidir. Gündelik hayatın örgütlenmesi tam da toplumsalın yeniden üretimini olanaklı kılan bir dizi eylemle mümkün hale gelmektedir. Gündelik kavramı toplumsal yaşamın belirli bir zaman-mekan ölçeğinde rutinleşmesi olarak gün gün gerçekleştirilen etkinliklerin tekrarlanabilir olması, aynı zamanda toplumsalın kendini tekrarlanabilirlikler üzerinden oluşturmasıdır (Giddens: 1999: 26). Gündelik hayat mekanik ve yeniden keşfedilen bir alan değildir; insan eylemleri tarafından biçimlendirilen, sınanan, biriktirilen, değerlendirilen ve deneyimlenen bir süreçtir (Şahin & Balta: 2001: 185-186). Bu yönüyle rutin, toplumsal etkinliğin bir dizi alışkanlıkla gündelik olarak tekrar edilmesini ve tekrar tarafından toplumsalın yeniden kurulmasını olanaklı kılmaktadır. Dolayısıyla rutin gündelik hayatın oluşumunda belirleyici bir öğe konumundadır. Giddens'ın da (2003: 9) belirttiği gibi "rutinleşme sosyal hayatta temel önemde bir olgudur; ancak tüm rutinler daima olumsal ve potansiyel olarak kırılgan icralardır". Rutinin olumsal ve kırılgan olma durumu bu açıdan sabit bir kategori olmadığını ve değişime açık olduğunu göstermektedir. Öyleyse hangi toplumsal durumlar rutinlerin farklı biçimler almasına neden olmaktadır? Özneler gündelik hayatın rutini içerisinde herhangi bir sorun çıkmadığı durumlarda rutinin koşullarını sorgulama gereği duymazlar. Bu da toplumsal düzenin kendini yeniden üretmesini olanaklı kılan bir dizi tekrara dayalı koşulların mevcudiyetini yaratır. Toplumsal sistem tam da bu tekrara dayalı kuralların rutinleşmesi ya da düzenliliği sayesinde yapılaşır.

Giddens'a göre insanlar toplumsal etkinlikler içerisinde eylemlerini kısmen usa vurarak inşa etmektedir. Eylemlerini inşa ederken neden böyle yaptıklarını ve neden başka türlü eylemde bulunmadıklarını belirleyen esas unsur pratik bilinçle ilgilidir. Pratik bilinçten kasıt "yapanların toplum yaşamı bağlamlarında nasıl "yürünüp gidileceğini" üstü kapalı olarak bildikleri, ne ki bunları açık bir biçimde, usavurmaya dayalı olarak dile getiremedikleri her şeyden oluşur" (Giddens: 1999: 25). Rutin bu açıdan tekrara dayalı alışkanlıklarla ve pratik bilinçle ilişkili olarak toplumsal etkinliğin temel bir unsuru olarak görülmektedir. Rutin, günlük etkinliklerin tekrara dayalı olması nedeniyle bir taraftan kişiliğin sürekliliğine diğer taraftan da toplumun ve toplumsal kurumların yeniden üretimine neden olur (Giddens: 1999: 25). Buna karşın rutinin yapısının bozulduğu olağanüstü durumlar günlük yaşamın alışkanlıklarının yıkılmasına ve kişiliğin yeni koşullar nedeniyle değişmesine neden olmaktadır. Olağanüstü koşullar insanların gündelik hayatının olağan koşullarını yıkıma uğrattığından insan eylemlerinin özerkliğini bütünüyle yok etmekte ve varlıksal kaygının ortaya çıkmasına neden olmak-

tadır (Giddens: 1999: 110-112).

Rutinleşme; güven ve varlıksal güvenlik durumuyla doğrudan ilişkilidir. Giddens *Modernliğin Sonuçları* eserinde modern toplumda güven ve risk kavramlarını tartışmaktadır. Güven aynı zamanda riskle birlikte düşünülmelidir. Giddens'a (2004: 16) göre içinde bulunduğumuz toplum diğer bütün toplum tiplerinden farklı olarak hem insan yaşamını güvenli kılacak bir iyimserlik olarak hem de risklerin artışına neden olan tehlikelerin varlığı bağlamında iki yönlüdür. Modern toplum bu yönüyle gergin ve tehlikeleri içeren bir yapıya sahiptir. Modern toplumda güven insanın ve sistemin belirli durumlar karşısında nasıl davranacağına duyulan itimatla doğrudan ilişkilidir. Risk ise geçmişe değil geleceğe ilişkin durumlarla ilgilidir (Giddens & Pierson, 2001: 90). Modern toplumda risk tanrının ya da doğaüstü güçlerin müdahalesinden daha çok insan eylemlerinin sonuçlarından kaynaklanmaktadır (Giddens, 2004: 37). Bu yönüyle modern toplumlar hem güven hem de risk bağlamında mekana bağımlı olmaktan çıkmıştır. Başka bir ifadeyle modern öncesi toplumlarda insanların yüz yüze karşılaşmaları ve aynı mekanı paylaşmaları nedeniyle güven ve risk aynı zamanda belirli bir alanla sınırlı olgulardır. Modern dünyada ise güven ve risk mekandan bağımsız olgular olarak kürenin farklı bölgelerindeki herhangi bir olayın kürenin farklı bölgelerindeki insanları etkilemesi bağlamında yerden bağımsız olgulara dönüşmüşlerdir. Küresel iklim değişikliği, nükleer tehlikeler ya da salgın hastalıklar gibi imal edilmiş riskler belirli bir yere özgü olmaktan çıkmış küresel bir boyut kazanmıştır (Giddens: 2000a: 40). Salgın hastalıkların küresel bir boyut kazanmasındaki en önemli dönüşüm modernliğin yerinde çıkarıcı mekanizmaların gelişimiyle zaman-mekan uzaklaşmasını olanaklı koşulların ortaya çıkmış olmasıdır (Giddens, 2004: 27-28). Örneğin, 16. yüzyıldaki sömürgecilik pratiğine kadar Amerika kıtası Avrupalı kolonistlerin taşıdığı birçok hastalıktan haberdar değildi; insan ilişkilerini sınırlandıran mekânsal mesafelerin aşılmasını sağlayan ulaşım araçlarının gelişmesi hastalıkların belirli bir bölgeyle sınırlı olma durumunu ortadan kaldırmıştır. Dolayısıyla modern toplum en başından itibaren uzak mesafeler boyunca insan akışkanlığını olanaklı kılan yerinden çıkarıcı mekanizmalarla küresel bir boyuta sahiptir. Ulaşım ve iletişim araçlarının, ekonomik ve çalışma hayatının, küresel finansal ağların ve kültürün küresel ölçekte örgütlenmesi modern toplumun yerinde çıkarıcı mekanizmalarının küresel yönüne işaret etmektedir. Bu açıdan küreselleşme gitgide "tek bir dünyada" (Giddens, 2012: 84) yaşadığımızı gösteren, küresel karşılıklı bağımlılığını içeren bir olgu olarak salgın hastalıkların yerle/mekanla olan bağlantısını koparmıştır. Salgının küresel boyutu düşünüldüğünde gündelik hayatın örgütlenmesi ve yeni rutinin inşa edilmesi de küresel ölçekte inşa edilen yeni bir top-

lumsal duruma göndermede bulunmaktadır. Çünkü insanlar olağanüstü koşullar içerisinde olsalar bile onların varlıksal güvenliğini olanaklı kılan durumların oluşması halinde "yeniden toplumsallaşma" sürecini inşa ederler.

II. Toplumsalın Yeniden İnşası ve Kamusal Alanda Karşılaşmaların Dönüşümü

Toplumsal yaşam faillerin diğerleriyle ve nesnelerle olan rutin ilişkileri bağlamında hem fırsat verici hem de kısıtlayıcı bir dizi kurallar tarafından biçimlendirilmektedir. Bu yönüyle bireyler toplum içerisinde birbirleriyle girmiş olduğu ilişkilerde bir dizi kuralı gözeterek hareket ederler. Goffman'a (2019: 11) göre "çeşitli saiklere riayet eden ve çeşitli şekillerde işlev gören bu fiili davranış kalıpları ve temel kurallara ilişkin rutinlerin hepsi, beraberce "toplumsal düzen" dediğimiz şeyi" meydana getirmektedir. Toplumsal düzen doğal ve değişmez bir durum olarak değil tam da bireylerin pratiklerinin sonucunda ortaya çıkan rutinin sınırları tarafından belirlenir. Buna karşın bütün toplumlar iyi ya da kötü bir dizi toplumsal kurallar olmaksızın var olamazlar. Toplumsal kurallar her ne kadar ihlalleri de içerseler toplumsal düzen için elzem olarak görülürler. Küresel salgın tam da Goffman'ın çerçevesini çizdiği bağlamıyla toplumsal düzenin kurallarının eski alışkanlıklarının bir kısmının terk edilmesine ya da belirli kısıtlar altında gerçekleşmesine neden olan bir süreci beraberinde getirmiştir. Toplumsal düzen kamusal karşılaşmaları olanaklı kılan rutinlerin değişmesi bağlamında bir değişimle karşı karşıya kalmaktadır. Elbette rutindeki her değişim zorunlu olarak onun yerini alacak başka rutinlerin ortaya çıkmasını gerektirir. Bu süreci "yeni normal" kavramıyla açıklayanların üstü örtük biçimde değindiği esas durum, eski rutinlerin ve toplumsal düzenin yerini yeni kurallarla örülmüş rutinlerin almasıdır (Karakaş, 2020). Bu açıdan yeni normal bir taraftan insan pratiklerinin yapılaşması bağlamında toplumsal sistemlerin yeni rutinlerine göndermede bulunurken diğer taraftan insanların eylemlerini inşa ettiği yeni zaman-mekan pratiklerine göndermede bulunmaktadır.

Goffman toplumsal düzenle bir arada düşünülecek kamusal düzen kavramını tartışmaya sokarak yüz yüze etkileşimlerin olduğu kadar kişiler arasında doğrudan teması gerektirmeyen durumların da belirli kurallar tarafından yönetildiğini ele almaktadır. Kamusal mekanlar herkesin girişine açık olması bağlamında açık bir sosyal uzam olmakla birlikte özel mekanlar ise sadece üye ya da davetlilerin girebildiği alanlardır (Goffman, 2020: 16). Özel mekanlar bu açıdan belirli giriş kurallarına tabii olduğundan kamusal mekanlardan ayrılırlar. Goffman (2020: 17-18) özel mekanlardaki kısıtlamalara benzer biçimlerin bazı durumlarda belirli grupların parklardan dışlanması, sıkıyönetim zamanlarında sokağa çıkma yasakları, küçük yaştakilerin ebeveynleri olmaksızın sokağa çık-

masının meşru görülmemesi ya da öğrenci yurtlarında belirli saatlerin dışında dışarı çıkmanın yasaklanması gibi bir dizi kurallarla birlikte kamusal mekanlarda da mümkün olduğuna değinmektedir. COVID-19 salgınıyla beraber kamusal düzenin korunması gerekçe gösterilerek kamusal mekanların sınırlandırıldığı ve insan akışına kapatıldığı yeni kurallar uygulamaya konulmuştur. Sadece kamusal mekanlar değil aynı zamanda özel mekanlardaki etkinliklerin kamu düzenini tehdit edecek bir boyuta varacağı varsayımı da özel mekanların nasıl kullanılacağına ilişkin üstü örtük yeni tip kuralların oluşturulmasını beraberinde getirmiştir. Özel mekanlardaki davet, toplanma, sosyalleşme ve eğlencenin kimlerle ya da nasıl yapılacağı konusu kamu düzeni gerekçesiyle özel alana bir tür müdahale biçimine dönüşmektedir. Bu yönüyle salgınla birlikte kamusal karşılaşmaların sınırlandırılması, özel alanın kurallarının tekrar düzenlenmesi gibi bir dizi eylemin ortaya çıktığını söylemek mümkündür. Kamusal ve özel mekanlardaki karşılaşmaların kurallarını yeniden biçimlendirmek yeni toplumsal normların ve rutinlerin üretilmesi bağlamında yeni bir toplumsallaşma biçiminin inşası anlamına gelmektedir.

Gündelik yaşamın rutini içinde insanlar birbirleriyle fiziksel olarak bir arada bulunurlar. İnsanların aynı mekan içerisinde karşılaşmaları aynı zamanda bedenseldir. Karşılaşmaların örgütlenmesi Spinozacı anlamda olumlu ve olumsuz niteliklere sahiptir. Bedensel karşılaşmaların üreticiliği bu anlamıyla duyguların oluşumunda esastır. Aynı zamanda yüz ve jestler ve bedensel ifadeler yaşamsal güvenin oluşumunda merkezidir. Karşılaşmış olduğunuz kişinin yüzü ya da jestleri onun güvenilir bir kişi olup olmadığını anlatan toplumsal bir dizi yargıyla güçlendirilmiştir. Giddens'ın (1999: 115-116) da ele aldığı gibi yüz "yalnızca konuşmanın en yakın kökeni değil, aynı zamanda üzerine deneyimin karmaşıklığının, duyguların ve istemelerin yazıldığı bir beden alanıdır" ve bireylerin karşılaşmalarının biçimini belirler. Judith Butler'da *Kırılgan Hayat* kitabında Levinas'a atıfla yüz mefhumunu tartışırken ötekine ait olan yüzün istemediğimiz ve reddetme hakkımız olmayan ahlaki iddiaları içerdiğini ve ötekini öldürmeyeceksin buyruğunu salık verdiğini tartışır (Butler, 2005: 134). COVID-19 nedenli küresel salgın koşulları toplumsal alandan yüzün çıkarılmasına ya da saklanmasına neden olduğundan karşılaşmaların olumludan olumsuza geçişini olanaklı kılan bir dizi etkiye neden oldu. Yüzün kamusal gösteriminin ortadan kalması yani saklanması, korunması gereken bir beden alanı olarak yeniden anlamlandırılması; insanların yüz yüze karşılaşmalardan kaçınması ya da kamusal alanlarda birbirine sırtını dönmesi karşılaşmaların olumludan olumsuza geçişinin birer biçimleridir. Dolayısıyla kamusal karşılaşmaların bir kaygı unsuru haline gelmesi, insansızlaşmanın bir talebe ve beklentiye dönüşmesine neden olmuştur. Karşılaşmaların sorunlu bir

karşılaşma ya da neredeyse düşmanla karşılaşma biçiminde şekillenmesi Goffman'ın uygar kayıtsızlık olarak tarif ettiği gündelik etkileşimin yıkımına neden olmuştur. Goffman'ın uygar kayıtsızlığı; "başkalarını dikkate almamakla aynı şey değildir. Her birey, öteki insanın farkında olduğunu gösterir ancak çok teklifsiz görünebilecek herhangi bir jestten kaçınır. Uygar kayıtsızlık, bizim az çok otomatik olarak gerçekleştirdiğimiz bir şeydir; ancak etkin bir biçimde ve kimi zaman yabancılar arasında korkmadan yürütülmesi gereken toplum yaşamının var olmasında temel bir öneme sahiptir" (Giddens: 2012: 167). Salgın ile birlikte insanlar sokakta, kaldırımda ya da kamusal alanın farklı alanlarında karşılaştığı kişilerle göz göze gelmekten, onun varlığının farkına varmaktan dahi imtina etmektedir. Goffman'ın (2020: 105) da belirttiği gibi "etrafındakilere yabancılaşmak için geçerli sebepleri olduğunu düşünen birisi bunu bir tür "bakış anormalliği" ile özellikle de gözlerini başka çevirerek ifade edecektir". Göz göze gelmek ötekinin hasta bedenine temas etmek kadar kaygı verici bir durum olarak görülmektedir. Elbette yüzün belli bir kısmının maske ile kapatılmasına yönelik resmi kararlar, sokak ya da alışverişte maskenin zorunlu hale gelmesi kimle karşılaştığınız konusundaki belirsizliği berberinde getirmiştir. Bu belirsizlik hali ise karşılaşmaların kaygılı bir karşılaşma olmasına neden olmuştur.

Küresel salgının yarattığı kaygı toplumsalın ikili bir biçimde yeniden parçalanmasına neden oldu. Toplumsalın parçalanması gündelik hayatta kullanılan dilin sınırları içerisinde anlam kazanmaktadır. Çünkü dil "bir yapıya, bir biçime sahiptir; ama yapı görünür değildir ve ancak insanların onu kullanmasıyla ve yine insanların gündelik hayatta yaptıkları şeylerin bir kısmını fiilen biçimlendirerek "mevcut" olmaktadır" (Giddens & Pierson, 2001: 60). Küresel salgınla birlikte kullanılan dil gündelik hayatta olduğu kadar kamusal alanda da insan ilişkilerinin dönüşümünü biçimlendiren önemli bir yere sahiptir. Salgınla birlikte karşımıza çıkan en önemli dilsel kullanım hasta ve hasta olmayan arasında kurulan esaslı ayrımdır. Öyleyse hasta olan kimdir? Hasta olanı ayırt edebileceğimiz izler var mıdır?. Hastalığın ya da sağlıklı olmanın sınıfsal bir görüngüsü var mıdır? Goffman'ın *Damga* adlı çalışması normal ve damgalı bireyler arasında toplumsal karşılaşma ve gündelik hayatın örgütlenmesi bağlamında ne türden ayrımlar yapıldığını ele almaktadır. Goffman (2014: 24) Antik Yunan'da damga kavramının kullanımının kişinin ahlaki düşüklüğünün, olağan dışı ve kötü biri olma durumunun bedenine kazınan bir işaretle ilişkili olduğunun ve kişinin köle, suçlu ya da hain olduğunun belirlenmesine yaradığını belirtmektedir. Damga kavramı Hristiyan döneminde ise iki anlam kazanmıştır. İlki cildin üzerinde tomurcuk benzeri yaralara sahip olan kişinin tanrının merhametinin bedendeki izleri olarak görülmesi; ikincisi fiziki bozuklukların

bedendeki görünümleridir. Modern dönemde ise damga bedensel bir işarete gönderme yapmaktan daha çok gözden düşmenin doğrudan kendisidir (Goffman: 2014: 27). Modern toplumda karşılaşmaların gayrişahsi ve formel bir niteliğe sahip olması nedeniyle karşılaşılan kişinin kim olduğuna ilişkin önyargılara ya da önsel bir dizi tanımlama prosedürüne sahibizdir. Önyargı kişi hakkındaki bilgilerin değişimiyle bile ortadan kalkmayabilir. Toplumda dışsal bir yere sahip olan yabancı figürü toplumsal yaşam içerisinde kötü, tehlikeli, zayıf ya da uzak durulması gereken sosyal bir fenomendir. Yabancı aynı zamanda sağlıklı olmayan, lekeli, sakat vb. damgalara sahip bir figürdür. Goffman damganın bir sıfat olmaktan daha çok bir tür ilişki biçimi olduğuna ve normal olanlar ile damgalı olanlar arasındaki ayrımı güçlendirdiğine vurgu yapar. Bu nedenle COVID-19 salgının başladığı ilk günlerde hastalığa yakalananların bu durumu herkesten sır gibi saklaması tam da damgalanma korkusuyla baş etmek için geliştirilmiş bir strateji olarak düşünülebilir. Çünkü damgalı olmak istenilen bir şey değildir. O nedenle bireyler kendisinden beklenilen toplumsal talepleri yerine getirdiğini ve normal olduklarını varsayar ve tam da bu nedenle normalle normal olmayanlar arasındaki ayrım bulanıklaşır (Goffman, 2014: 33). Goffman'ın damgaya ilişkin yaklaşımının işlediği alan onun karma temaslar olarak adlandırdığı normal ile damgalı olanların rastlantısal ya da bilinçli fiziksel karşılaşma durumlarıdır. Damgalı insanlar temas kurulmaması ve kaçılması gerekenlerdir. Damgalı birey karma temaslar içinde kendisinin bir gözetim ve denetim altında tutulduğunu düşünme eğilimindedir ve ötekilerin kendi hakkında ne düşündüğünü bilmediği bir hisse kapılır (Goffman: 2014: 43). Karma sosyal ortamlar tekinsiz etkileşimlerin geliştiği alanlar haline dönüşebilir. Karşılaşmaların her zaman olumlu olmadığı varsayıldığında karşılaştığımız kişileri kategorik olarak sınıflandırabileceğimiz çeşitli kişi tipleri vardır. Dolayısıyla karşımızdakinin görünümü bizim onun kişiliğinde canlandıracağımız bir dizi kavramla doludur. Karşılaştığımız kişileri büyük oranda görünüşleri ve tavırları nedeniyle daha önce karşılaştığımız benzer kişiler üzerinden ele alırız (Goffman, 2018: 15). Bu açıdan kamusal alanda karşılaştığımız kişileri kafamızda ya da sosyal dünyamızda devşirdiğimiz çeşitli tiplerle ve ona atfedilmiş bir dizi özellikle beraber inşa ederiz (Goffman, 2014: 48). COVID-19 salgını kamusal alandaki karşılaşmaların sınırlı bir örgütlenmesine neden olmakla birlikte bu sınırlılığa rağmen insanlar başka bireylerle karşılaşmaları durumunda kendisi dışındaki herkesi kodlamıştır. Kendisi sağlıklı ve normalin sınırlarında tarif edilirken diğerleri ise hasta ve damgalı bireye dönüşmüştür. Örneğin; yabancılar ya da göçmenler hastalığın taşıyıcıları ya da yoksullar bir tür virüslü bireylere dönüşmektedir. Bu açıdan karma sosyal ortamlardaki karşılaşmalarda etrafımızı saran insanları tam da Goffman'ın belirttiği gibi çeşitli kişi

tipleri üzerinden hasta ya da sağlıklı diye kodladığımız, kiminle iletişim kurulacağı ya da kimin yanından hızlıca geçileceği gibi sosyal mekanı ürettiğimiz durumlar söz konusudur. Kimse iyi ya da temiz giyinimli, orta sınıf bir kişinin hasta olabileceğini düşünmezken, kötü ya da kirli elbiselere, esmer bir ten rengine ya da çekik bir göze sahip kişilerin hasta olduğu varsayılmaktadır. Bu açıdan salgınla birlikte çoğu zaman normal olanın sınırları estetik açıdan güzel, ahlaki açıdan iyi ve ekonomik olarak zengin olanla kodlanırken, normal olmayan ise ırksal ya da etnik açıdan sorunlu (göçmen ve yabancı da olabilir) ve sınıfsal açıdan aşağı olanla özdeşleştirilmiştir.

Salgınla birlikte kamusal karşılaşmalar büyük oranda Georg Simmel'in ünlü toplumsal tipolojisi yabancıyla karşılaşmalar biçimini almıştır. Simmel'in yabancısı temelde toplumun dışında ve topluma uzak bir kişi değildir. Aksine bir arada bulunmaya dayalı özelliği nedeniyle aynı mekanı paylaşan bir figürdür. Simmel'e (2009: 149) göre yabancı "en başta ona ait olmamasının ve ona baştan beri onun bir parçası olmayan, olamayacak nitelikler taşımasının etkisi altındadır". Yabancı toplum içinde var olan ama toplumun bir parçası olmayan, grubun bir unsuru ama aynı zamanda grubun dışında ve grupla karşı karşıya gelmeyi içeren bir figürdür (Simmel, 2009: 149). Modern toplumun temel özelliği kent yaşamı içerinde farklı türden, yaşam tarzından, inanç ve felsefi gelenekten beslenen birçok insanı bir araya getirmiş olmasıdır. David Harvey'in (2013: 117) tanımladığı gibi "şehir her türden ve sınıftan insanın -her ne kadar gönülsüzce ve agonistik bir biçimde de olsa- yan yana gelerek durmadan değişen, gelip geçici, ama yine de müşterek bir yaşantıyı ürettiği bir mekandır". Kent yaşamının büyüklüğü farklı birçok kişinin bir araya gelmesini olanaklı kılmasına rağmen kent yüz yüze karşılaşmaların ve tanışıklığın en az sayıda olduğu bir yerdir. Kent içerisinde insanlar sınırlı bir insan çevresiyle ilişki kurarlar. Salgın koşulları kentin kamusal alanlarında meydan gelen karşılaşmaların bir tür yabancıyla karşılaşma alanına dönüşmesine neden olmuştur. Kamusal alanda müşterek bir yaşamı kurduğumuz herkes Simmel'in bahsettiği anlamda yabancıya dönüşmüştür. Alışveriş için markete gittiğinizde ya da kaldırımda yürüdüğünüzde herkes hastalığı taşıyan yabancılara dönüşmektedir. Çünkü yüz yüze karşılaşmalarla ve tanışıklıklarla kurulmuş ilişkilerdeki kişilerin -aile, akraba, yakın arkadaş gibi- sağlıklı, onun dışında kalan herkesin ise hastalıklı olacağı düşünülmekte ve yabancının potansiyel olarak hastalığa sahip olduğu varsayılmaktadır.

III. Toplumsal Zaman-Mekan Örgütlenmesinin Dönüşümü

Gündelik hayatın örgütlenmesi en temelde zaman ve mekanın örgütlenmesi bağlamında anlam kazanmaktadır. Başka bir ifadeyle toplumsal davranışların kökeninde zamansallık kadar mekansallık da ku-

rucu bir yöne sahiptir. Gündelik hayatın akışı içerisinde insanlar farklı zamanlar ve mekanlar arasında hareket etmektedir. Bu açıdan zaman ve mekan insan varoluşunun temelini oluşturan merkezi bir yere sahiptir (Harvey, 2010: 227). Zaman-mekan doğal kategoriler değildir. Bir dizi aktör ya da topluluklar zaman ve mekan ölçeğinde yeniden ürettiği ilişki örüntüleri bağlamında toplumsal sistemleri meydana getirirler (Giddens, 2000b: 27). Modern toplumda zamanın örgütlenmesi temelde saat zamanının icadıyla mümkün olmuştur. Saat çizelgelerinin oluşturulması -okul saati, tren saati, çalışma saati, yemek saati, dinlenme saati- zamanı kendi içerisinde kategorik olarak farklı anlara bölmüştür. Modern öncesi toplumlar ise döngüsel ya da çevrimsel zaman anlayışını toplumsal ve gündelik hayatın örgütlenmesinde merkeze almıştır. Zamanın örgütlenmesi gibi modern toplumda mekanın örgütlenmesi de bir dizi toplumsal pratiğin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Kapitalist fabrika tam da ev ile iş, yeniden üretim mekanı ile üretim mekanı arasındaki farklılaşmayı olanaklı kılan ve mekanın örgütlenmesinde kapitalist rasyonelliği ortaya çıkaran önemli bir dönüşümü beraberinde getirmiştir. Bu açıdan bütün toplumsal sistemler kendilerine has zaman-mekan örgütlenmesi bağlamında aktörlerin gündelik hayatın akışı içerisinde bir dizi düzenli etkinlikleri yoluyla meydana gelirler. Giddens'ın (2000b: 41) da belirttiği gibi "tüm toplumlarda, günlük etkinliğin bir çoğunluğu bireylerin zaman-alan içindeki belirli "istasyonlar" arasında yer değiştirdikleri alışkanlığa dayalı pratiklerden oluşur". İstasyonlar insanların sadece farklı mekanlar arasında yer değiştirmelerine değil, aynı zamanda gündelik hayatın akışı içerisinde evler, caddeler gibi bireyler arasındaki karşılaşmaları/etkileşimleri inşa eden zaman-mekan konumlarının oluşmasına da neden olmaktadır (Giddens, 1999: 164). Toplumsal karşılaşmalar farklı istasyonlar arasında meydana gelmiş olsa da belirli kısıtlara tabi olabilirler. Hägerstrand'ın zaman coğrafyası yaklaşımı zaman-mekandaki karşılaşmaların bir dizi kısıtlar altında meydana geldiğine dikkat çekmektedir. Hägerstrand'a (1970: 11-12) göre bireylerin günlük yaşamın zaman-mekan boyutunda karşılaşmaları kapasite kısıtları, birliktelik kısıtları, otorite kısıtları olmak üzere üç kısıt altında meydana gelmektedir. Kapasite kısıtları, insanın biyolojik yapısı gereği yeme, içme, uyuma gibi faaliyetlerini gerçekleştirmesi için gerekli olan zamanın ya da insanın bir yerden bir yere gitmesini olanaklı kılan araçlar nedeniyle bireylerin etkinliklerinin kısıtlanmasıdır. Birliktelik kısıtları bireylerin zaman-mekan yollarının kesişmesi ya da kesişememesi nedeniyle karşı karşıya kaldıkları kısıtlardır. Otorite kısıtları ise bireylerin eylemlerini sınırlandıran kurallar, yasalar gibi kısıtları içermektedir. Giddens Hägerstrand'ı, bireylerin eylemlerini biçimlendiren kısıtların bir taraftan yapı-özne arasındaki etkileşimi görmediği diğer taraftan istasyonları verili olarak kabul ettiği ve zaman-mekandaki hareketlerin sadece kı-

sıtlar üzerinden anlaşılamayacağı ve bu kısıtların aynı zamanda eyleme olanak sağlayan bir boyuta sahip olduğu bağlamında eleştirmektedir (Giddens, 1999: 170). Her ne kadar insan eylemlerini sınırlandıran kısıtlayıcı unsurlar söz konusu olsa da zaman-mekandaki karşılaşmaların örgütlenmesi toplumsal ve gündelik hayatın kurucu unsurudur. Bu bağlamda rutin gündelik hayat bir dizi farklı "etkinlik öbekleri" içerisinde bireylerin toplumsal karşılaşmalarının binalar, sokaklar, kurumlar gibi farklı istasyonlar içerisinde yollarının kesişmesiyle mümkün hale gelmektedir. Giddens (1999: 171) Hägerstrand'ın istasyonlar olarak ele aldığı insan karşılaşmalarının durdurulduğu ya da azaltıldığı durak yerlerinin sadece fiziksel bir boyutu ifade etmediği aynı zamanda insan eylemlerinin anlamlı bir içeriğinin oluşmasına katkı sağlayan bir boyuta sahip olduğu iddiasındadır. Bu sebeple etkileşim ortamlarının oluşmasına olanak sağlayan "lokal" kavramını önermektedir. Lokaller insanlar arasındaki etkileşimin oluşmasına olanak sağlayan bir boyuta sahiptir. Bu açıdan lokaller sabit fiziksel yapılar ya da mimari biçimler değildir. İnsan etkinliklerinin oluşmasında temel olduğu kadar insan eylemleri tarafından yeniden biçimlendirilirler. Örneğin bir sokak ancak insanlar üzerinde yürümeye başladığı andan itibaren fiziksel bir yapı olmaktan çıkıp gerçek anlamda sokak haline gelmektedir. Lokaller aynı zamanda bir dizi etkileşimin ortaya çıkmasını olanaklı kılması bağlamında bölgeselleşmişlerdir. Ev insan etkileşimleri için bir lokal olarak görülebileceği gibi evin odaları ise farklı zaman-mekan pratiğini olanaklı kılması bağlamında bölgeselleşmiştir (Giddens, 1999: 172).

Küresel salgın koşullarında kamusal alanda insan ilişkilerinin ve toplu yaşamın yeniden düzenlenmesi gerekliliği zaman ve mekan boyutunda radikal bir değişimin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Gündelik hayatın rutininde meydana gelen değişimlerle birlikte zaman-mekan ölçeğinde insan karşılaşmalarını olanaklı kılan istasyonlar arasındaki yer değiştirmeler belirli kısıtlar altında meydana gelmiştir. Örneğin; Hägerstrand'ın otorite kısıtları olarak ifade ettiği yasal kısıtlar merkeze alınarak insan akışının sınırlandırılması amaçlanmıştır. Kamusal alan herkesin katılımına açık bir sosyal uzam olmasına karşın salgınla birlikte belirli bir yaş aralığının bu alandan dışlanması, bazı caddelerin araç trafiğine kapatılması, AVM, kafe, eğlence gibi toplu mekanların çalışma saatlerinde yapılan düzenlemelerle yasal kısıtlar üzerinden bireylerin hareketliliği yeniden düzenlenmiş, bir yerden bir yere gitmeyi olanaklı kılan araçların çeşitli kurallara tabi olması üzerinden bireylerin kapasiteleri sınırlandırılmıştır. İnsan akışını kısıtlayan bir dizi uygulama toplu yaşamın zaman-mekan boyutunda yeniden düzenlenmesini beraberinde getirmiştir. İnsanların gerçek zaman-mekanda karşılaşmaları sınırlandırılmakla birlikte uzaktan eğitim, konferans, çalışma gibi pratiklerle

insanların sanal mekanlarda karşılaşmaları mümkün hale gelmiştir. Zaman-mekanın örgütlenmesi bağlamında önemli bir değişim ise ev ile iş, okul gibi mekanların iç içe geçmiş olmasıdır. Ev insanların günlük faaliyetlerinde bulundukları bir istasyon olmaktan çıkmış diğer istasyonları içerisinde bulunduran bir istasyona dönüşmüştür. Salgın ile birlikte iş, eğlence, eğitim, kamusal/özel alan gibi toplumsal karşılaşmalar evin mekansallığında yeniden örgütlenmiş, boş zaman, çalışma zamanı, eğlence zamanı gibi farklı istasyonlar içerisinde meydana gelen pratikler aynı mekanda birleşmiştir. Bu radikal değişimle birlikte eskiden belirli veya sınırlı pratiklerin gerçekleşmesine olanak sağlayan mekânsal ayrımlar ortadan kalkmakta; belirli bir mekana özgü olduğu varsayılan pratikler bulanıklaşmaktadır. Evin, eskiden olduğundan farklı olarak, farklı istasyonlarda gerçekleştirilen pratiklerin ve karşılaşmaların ortak mekanı haline gelmesi; artık evin sadece ev olmaktan öteye kentsel ve toplumsal karşılaşmaların gündelik akışının yeniden üretildiği bir mekana dönüştüğünü göstermektedir. Evin merkezileşmesinde önemli diğer bir olgu salgınla birlikte sosyal mesafenin sağlanacağı güvenli ve steril bir alan olarak görülmüş olmasıdır (Furedi, 2020: 397). Elbette burada kast etiğimiz ev gibi sınırlı bir uzamın bütün toplumsal ilişkilerin ve gündelik hayat pratiklerinin örgütlendiği evrensel bir merkez haline gelmiş olması değildir. Aksine salgın koşulları her ne kadar "ev merkezli" bir gündelik hayat akışı ortaya çıkarmış olsa da işyerleri, okullar, eğlence merkezleri, alışveriş merkezleri, sokaklar, parklar gibi toplumsalın zaman-mekanda inşa edilmesini olanaklı kılan farklı istasyonlar hali hazırda mevcudiyetini koruyacaktır. Vurgulanmak istenen salgınla birlikte evin istasyonlar arasında hareket edilen tekil bir istasyon olmaktan çıkarak diğer istasyonlarda gerçekleştirilen pratiklerin tek bir mekanda toplandığı yer haline gelmiş olmasıdır. Toplumsal zaman-mekanda meydana gelen radikal değişimler bir taraftan öznelerin pratiklerinin bir dönüşümü diğer taraftan insan eylemleri tarafından biçimlendirilen yapısal koşulların değişimiyle birlikte yeni bir toplumsallığın ve yeni toplumun ortaya çıkışının bir göstergesi olarak görülmelidir. Toplumun zaman-mekansal örgütlenmesinde meydana gelen radikal kırılma bir toplum tipinden diğer toplum tipine doğrudan bir geçiş olarak değil, aksine farklı gündelik hayat pratiklerine dayalı zaman-mekan karşılaşmalarının bir arada yürütülmesinin ve iç içe geçmişliğinin göstergesi olarak görülmelidir. Küresel salgın koşulları da göstermektedir ki zaman-mekan sabit kategoriler olmayıp insan eylemlerinin bir ürünü olarak değişen toplumsal koşullara göre yeni anlamlar ve yeni biçimler almaktadır.

Sonuç ve Değerlendirme

Küresel salgın etkileri bakımından gündelik hayatın örgütlenmesi ve kamusal karşılaşmaların sınırlanmasına neden olan bir süreci bera-

berinde getirmiştir. Salgın gibi olağanüstü koşullar insan yaşamının olağan akışını bozması nedeniyle toplumsalın zaman-mekan ölçeğinde inşa ettiği bir dizi rutin pratiğin değişmesine neden olmuştur. Salgın koşulları tam da insanların gündelik hayatın akışı içindeki sosyal eylemlerini biçimlendiren ve toplumsal yaşamın nasıl yürütüleceğini üstü kapalı olarak bildikleri koşulların yıkılmasıdır. Bu aynı zamanda yeni gündelik hayat ve karşılaşmaların örgütlenmesini olanaklı kılan bir durumun ortaya çıkması bağlamında yeni toplumsallaşma biçimlerini beraberinde getirmiştir. Salgınla birlikte ev, okul, işyeri, eğlence gibi farklı istasyonlarda inşa edilen gündelik hayat ve toplumsal karşılaşmalar farklı zaman-mekan ölçeğinde yeniden üretilmiştir. Bireylerin farklı mekanlarda ve zamanlarda inşa ettikleri gündelik hayat pratikleri yeni koşullar altında evin merkeziliği üzerinden şekillenmiş; eski alışkanlıklar yerini yeni alışkanlıklara ve rutinlere bırakmıştır. Bu açıdan salgın koşullarıyla birlikte inşa edilen gündelik hayat pratikleri, karşılaşma mekanları (enformasyon teknoloji, iletişim ağları gibi) salgın ortadan kalksa bile kalıcı bir şeye dönüşebilir. Salgınla birlikte karşımıza çıkan diğer bir unsur toplumsal karşılaşmaların belirli kısıtlar altında gerçekleşmiş olmasıdır. Kamusal karşılaşmaların kaygılı karşılaşmalar şeklinde ortaya çıkması, kamusal alandan bazı grupların dışlanması (belirli yaş grubuna getirilen yasaklar), belirli caddelerin araç trafiğine kapatılması, toplu mekanların çalışma saatlerinin yeniden düzenlenmesi, insan akışını olanaklı kılan taşıyıcı araçların kullanımının sınırlandırılması ya da yasaklanması gibi kısıtlar insan ilişkilerini düzenleyen toplumsal rutinlerin yıkılmasını beraberinde getirmiştir. Küresel salgın ile birlikte düşünülmesi gereken diğer bir olgu da sağlıklı ve hasta olan arasında yapılan ayrımın dost ve düşman arasındaki kategorik ayrımların karşılığı olarak düşünülmeye başlanmasıdır. Modern toplumun kentsel nitelikleri de düşünüldüğünde her sınıftan insanın gelip geçtiği kent yaşamında insanların yaşadığı konut alanları, parklar, kaldırımlar gibi ortak yaşamın mekanları tam da kim olduğu belli olmayan düşmanlar tarafından istila edilmiştir. Bahsi geçen düşman iki kategoride düşünülmelidir. Düşman salgın hastalığa yakalanıp yakalanmadığı ya da virüsün taşıyıcısı olup olmadığı dışarıdan bakıldığında belli bile olmayan bireyler olabildiği gibi, aynı zamanda salgına neden olan ve bulaşmış olduğu insan bedeni aracılığıyla olduğu gibi nesneler yoluyla da potansiyel tehlike olma halini sürdüren virüsün ta kendisidir. Düşmanın kategorik tanımının zor olması bir taraftan kentsel mekanın insansızlaştırma yoluyla steril hale getirildiği; diğer taraftan da sağlıklı ve hasta arasında yapılan ayrımların zorluğu nedeniyle kamusal alanda karşılaşılan herkesin hastalığın potansiyel taşıyıcısı olduğu varsayımı ile bir bütün olarak kişilerin damgalanmasını beraberinde getiren bir sürece dönüşmüş, kamusal karşılaşmalar bir tür düşmanla karşılaşma halini almıştır. Salgınla birlikte insan

teması kadar nesnelerle olan temastan kaçınılması da her an hastalığa neden olacak düşmanla mücadele halini almıştır. Savaş meydanlarındaki görüntü gündelik hayatı şekillendirmiş, maske, dezenfektan, eldiven veya kolonya birer savaş aleti olarak düşünülmüştür. Bu sebeple salgının başlangıcında maske takan kişiler uzak durulması gereken sosyal fenomenler olarak görülürken, ilerleyen süreçte düşmanla mücadelenin bir simgesi olarak tam da maske takmayan bireyler uzaklaşılması gerekenler olarak kodlanmıştır. Bu yönüyle salgın sadece tıp bilimini ilgilendiren bir olgu olmaktan çıkarak sosyolojik koşullara etkisi bakımından insan ilişkilerini düzenleyen yapılaşmış toplumsal koşulların yeni bir biçiminin ortaya çıkmasına kapı aralamıştır. İnsan ilişkileri biçiminde yaşanan en gözle görülür dönüşümlerin ise ilk defa tanışılan biri ile ya da tekrar eden karşılaşma durumlarında karşımızdaki ile nezaket kuralı gereği yapılan el sıkışma ritüelinde ve daha samimi bir karşılaşma hali olan sarılma eyleminde yaşanan dönüşümler olduğunu söylemek mümkündür. Elbette toplumsal değişimleri bir anda olup biten bir olgu olarak değil bireysel, toplumsal ve kurumsal yapıların uzun erimli dönüşümleri bağlamında düşünmek gerekir. Küresel salgın bu açıdan toplumsalı biçimlendiren pratiklerin değişimine kapı aralamış olmakla birlikte salgın nedeniyle ortaya çıkan koşulların bireysel ve toplumsal yaşam bağlamında düşünüldüğünde ne kadar kalıcı bir etkiye sahip olacağı ise tartışmalıdır. Ancak hiçbir şeyin eskisi gibi olmayacağı ortadadır.

KAYNAKÇA

Butler, Judith (2005). *Kırılgan Hayat: Yasın ve Şiddetin Gücü*. (Başak Ertür, Çev.). İstanbul: Metis Yayınları.

Camus, Albert (2020). *Yabancı*. (Ayça Sezen, Çev.). İstanbul: Can Sanat Yayınları.

Fuchs, Christian (2020). Everyday Life and Everyday Communication in Coronavirus Capitalism. *tripleC*. 18(1), 375-399.

Furedi, Frank (2020). Social Distancing, Safe Spaces and the Demand for Quarantine. *Society*, 57, 392-397.

Giddens, Anthony & Pierson, Christopher (2001). *Modernliği Anlamlandırmak*. Çev., Serhat Uyurkulak ve Murat Sağlam. İstanbul: Alfa Yayınları.

Giddens, Anthony (1999). *Toplumun Kuruluşu*. (Hüseyin Özel Çev.). Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.

Giddens, Anthony (2000a). *Elimizden Kaçıp Giden Dünya: Küreselleşme Hayatımızı Nasıl Yeniden Şekillendiriyor?*. (Osman Akınhay, Çev.). İstanbul: Alfa.

Giddens, Anthony (2000b). *Tarihsel Materyalizmin Çağdaş Eleştirisi*. (Ümit Tatlıcan, Çev.). İstanbul: Paradigma Yayınları.

Giddens, Anthony (2003). *Sosyolojik Yöntemin Yeni Kuralları.* (Ümit Tatlıcan, Bekir Balkız, Çev.). İstanbul: Paradigma Yayınları.

Giddens, Anthony (2004). *Modernliğin Sonuçları*. (Ersin Kuşdil, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Giddens, Anthony (2012). *Sosyoloji*. (Hüseyin Özel, Çev.). İstanbul: Kırmızı Yayınevi.

Goffman, Erving (2014). *Damga: Örselenmiş Kimliğin İdare Edilişi Üzerine Notlar*. (Ş. Geniş, L. Ünsaldı, S.N. Ağırnaslı, Çev.). Ankara: Heretik Yayıncılık.

Goffman, Erving (2018). *Günlük Yaşamda Benliğin Sunumu*. (Barış Cezar, Çev.). İstanbul: Metis Yayınları.

Goffman, Erving (2019). *Kamusal Alanda İlişkiler: Toplu Yaşamın Mikro İncelemeleri*. (M. Fatih Karakaya, Çev.). Ankara: Heretik Yayıncılık.

Goffman, Erving (2020). *Toplum İçinde Davranmak: Etkileşimlerin Sosyal Düzenine Dair Açıklamalar*. (Adem Bölükbaşı, Çev.). Ankara: Heretik Yayıncılık.

Hägerstrand, Torsten (1970). What about people in regional science?. *Papers of the Regional Science Association*. 24, 7-21.

Harvey, David (2010). *Postmodernliğin Durumu: Kültürel Değişimin Kökenleri*. (Sungur Savran, Çev.). İstanbul: Metis Yayınları.

Harvey, David (2013). *Asi Şehirler*. (Ayşe Deniz Temiz, Çev.). İstanbul: Metis Yayınları.

Karakaş, Mehmet (2020). Covid-19 Salgınının Çok Boyutlu Sosyolojisi ve Yeni Normal Meselesi. *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*. 40, 541-573.

Simmel, Georg (2009). *Bireysellik ve Kültür*. (Tuncay Birkan, Çev.). İstanbul: Metis Yayınları.

Sontag, Susan (2005). *Metafor Olarak Hastalık: AIDS ve Metaforları*. (Osman Akınhay, Çev.). İstanbul: Agora Kitaplığı.

Şahin, Özlem & Balta, Ecehan (2001). Gündelik Yaşamı Dönüştürmek ve Marksist Düşünce. *Praksis*. 4, 185-217.

Bölüm 13

ÇEVRE DOSTU PROJE FİNANSMANINDA YEŞİL TAHVİL İHRACI

Dilşad Tülgen ÇETİN[1]

1 (Dr. Öğr. Gör.) Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, e-mail: dtozturk@mehmetakif.edu.tr, Orcid: 0000-0001-9321-6991

GİRİŞ

İklim değişikliği tehdidi, gerekli önlemlerin alınabilmesi için küresel bir çabaya ihtiyaç olduğunu ortaya koymuştur. 2015 yılında, Paris Anlaşması aracılığıyla Birleşmiş Milletler, küresel sıcaklık artışını belirlenmiş sanayi öncesi seviyelerin 2°C altına düşürmeye yönelik evrensel bir çağrıda bulunmuştur (UNFCCC, 2019). Aynı yıl, kuruluş, 2030 yılına kadar hedeflenen sürdürülebilir kalkınmaya ulaşmak için çevresel, sosyal ve yönetişim gündemini daha da güçlendirmek için Sürdürülebilir Kalkınma Hedeflerini (SKH'ler) uygulamaya koymuştur. Çevresel sürdürülebilirlik, yayımlanan 17 hedeften yedisine odaklanmaktadır. Bu hedefler: Hedef 6: Temiz Su ve Sanitasyon; Hedef 7: Uygun Fiyatlı ve Temiz Enerji; Hedef 11: Sürdürülebilir Şehirler ve Topluluklar; Hedef 12: Sorumlu Tüketim ve Üretim; Hedef 13: İklim Eylemi; Hedef 14: Suyun Altındaki Yaşam ve Hedef 15: Karada Yaşamdır (UNDP, 2018).

Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi (United Nations Framework Convention on Climate Change-UNFCCC) gündeminin detaylandırılmasını takiben, dünyanın dört bir yanındaki hükümetler, daha yeşil bir gelecek için iklim değişikliği sorunlarının ele alınmasına yönelik kendi stratejilerini ortaya koymuştur. Bununla birlikte, bu stratejilerin uygulanması muazzam bir finansal maliyete neden olacağından, özellikle gelişmekte olan ülkelerin yükünü artıracaktır. Örneğin, Asya Kalkınma Bankası (Asian Development Bank-ADB) büyüme ivmesini sürdürmek, yoksulluğu engellemek ve iklim değişikliğine karşı önlem almak için bölgeyi geliştirmenin, altyapı yatırımları açısından 2016'dan 2030'a kadar yıllık 210 milyar ABD dolara mâlolacağını öngörmüştür. Belirtilen tutarın 26 milyar ABD doları, karbon emisyonu sorunlarının azaltılması ve iklim değişikliğine karşı bölgesel dayanıklılığın artırılması için gerekli altyapı yatırımları kapsamındadır (ADB, 2017).

Yeşil enerji projeleri olarak adlandırılan iklim ve çevre dostu projeler, sermaye yoğun projeler olup uzun vadeli yatırım vizyonu gerektirmektedir. Yeşil enerji projelerinin daha yüksek sermaye gereksinimine, daha yüksek risk algısına ve fosil yakıta dayalı alternatiflere göre daha uzun yatırım zaman çizelgelerine sahip olması temiz enerji altyapısına özel yatırımları kısıtlamaktadır (OECD, 2015).

Yeşil finansman, çevreye duyarlı projelerin finansal kuruluşlar tarafından uygun fırsatlar sunularak finanse edilmesidir. Burada düşük faiz oranları ve düşük ihraç maliyetleri, çevreci kuruluşlara yapılan bağışlar vb. yöntemlerle yatırımcıların yeşil finansal ürünlere yatırım yapmala-

rı teşvik edilmektedir. İklim ve çevre projelerinin finansmanında faize dayalı finansal araç olarak yeşil tahvil ve İslami ilkelere uygun faizsiz finansman aracı olarak yeşil sukuk ihraç edilebilmektedir.

Çeşitli finansal ürünlerden oluşan Sürdürülebilir ve Sorumlu Yatırımlar (Sustainable and Responsible Investments-SRI), yeşil finansmanı daha da ileriye taşımak için son birkaç yılda önemli bir ivme kazanmıştır. Özellikle yeşil tahviller, SRI'da detaylandırılan ve en çok ilgi çeken finansal ürünlerden biridir. Yeşil tahviller; getiri, vade ve değerleme açısından diğer tahvillerle benzer özelliklere sahip olmakla birlikte, sunduğu bir takım muafiyet ve vergi istisnaları sayesinde ihraççılarına maliyet avantajı ve rekabet üstünlüğü sağlamaktadır(Ehlers ve Packer, 2017). Yıllık yeşil tahvil ihracının potansiyel olarak 2020'li yıllarda trilyon dolara ulaşabileceği öngörülmektedir (CBI, 2020).

Çalışmanın temel amacı, iklim ve çevre projelerinin finansmanında kullanılan yeşil tahvilin kavramsal çerçevesinin ortaya konulmasıdır. Bu konuda yapılan uluslararası literatürdeki çalışmalar, yeni ve gelişmekte olan bir konu olması nedeniyle oldukça sınırlıdır. Benzer şekilde Türkiye'de de yeşil tahvil konusundaki çalışma sayısının yok denecek kadar az olması, literatürdeki boşluğu doldurmak üzere bu çalışmanın temel motivasyonu olmuştur.

Türkiye'de yalnızca beş adet etiketlenmemiş yeşil tahvil ihracı bulunmakta ancak, etiketli yeşil tahvil ihracı bulunmamaktadır (Özkan, 2019). Çalışma, yeşil tahvilin tanımlanması, türleri, avantaj ve dezavantajlarının açıklanması ve Türkiye'de yaygınlaştırılabilmesi konusunda kılavuzluk etmesi açısından önem arz etmektedir.

YEŞİL TAHVİL

Finans sektörü, hesap verebilirlikle yönetildiğinde istikrarlı ve müreffeh bir ekonomi inşa etmede kritik bir rol oynamaktadır. Sermaye piyasaları, bu endüstrinin önemli bir parçası olup, temel amacı özel, kamu veya yarı kamusal yatırımcıları ve ihraççıları birbirine bağlayarak projeleri ve faaliyetleri finanse etmek için gereken kaynakları seferber etmektir.

Tahvil piyasaları, ekonomik büyümeyi doğrudan etkileyen bir ekonominin finansal piyasasını derinleştirmede bankaları ve hisse senedi piyasalarını tamamlamaktadır. Gelişmiş tahvil piyasalarında kurumsal yatırımcılar (bankalar, emeklilik fonları, sigorta şirketleri) yatırımcı tabanına hâkim olurken, bunun aksine gelişmekte olan piyasalarda, bankalar ve finans kurumları en büyük yatırımcılar olmaktadır. Ağustos

2020 yılı itibariyle küresel tahvil piyasasının 128,3 trilyon dolar olduğu tahmin edilmektedir (ICMA, 2020). Tahvil piyasası, bankalardan daha geniş bir yatırımcı tabanından borç finansmanını harekete geçirerek iklim ve çevre projelerinin finansman açığını kapatma potansiyeline sahiptir.

Dünya Bankası 2007 yılında çevresel, sosyal ve yönetişim kriterlerini içeren ve sürdürülebilir etkiye sahip olan yatırım fırsatları için artan talebi karşılamak üzere yeşil tahvilleri uygulamaya koymuştur. Bu tahviller, aynı zamanda iklim tahvilleri (climate bonds) olarak adlandırılmaktadır.

Yeşil tahvil; yenilenebilir enerji, düşük karbonlu ulaşım ve iklim değişikliğine uymaya veya hafifletmeye katkıda bulunabilecek projeler gibi yeşil projeler için finansman sağlayan bir tahvil türüdür. Sabit getirili araçların güven unsuru ile iklime uyum sağlama bilincini entegre ederek, yatırımcılara iklim ve çevre ile ilgili yatırımları finanse etme imkanı sağlayan bir yatırım aracıdır. Yeşil tahviller, geleneksel tahvillerle aynı özelliklere sahiptir, ancak fonların ve gelirlerin kullanımına ilişkin bazı ek yükümlülükleri vardır.

Kalkınma ve İklim Değişikliği Stratejik Programının bir parçası olarak Dünya Bankası, yeşil tahvil kavramını geliştirmek için İskandinavya Bankası (Skandinaviska Enskilda Banken AB) ile birlikte çalışarak beş temel ilke belirlemiştir. Bu ilkeler (Aassouli *vd.*, 2018):

i. Basitlik: Proje süreçlerinin açıkça belirlenmesini ifade etmektedir.

ii. Yönetişim: Uygun yeşil projeler için kriterlerin tanımlanmasını ifade etmektedir.

iii. Güvenilirlik: Tarafsız ikinci bir görüş alınmasını ifade etmektedir. İkinci taraf görüşü, genelde yeşil tahvil ilkeleri ile uyumun değerlendirilmesini gerektirir.

iv. İzlenebilirlik: İhraçtan sağlanan fonların ayrı bir hesapta izlenmesini ifade etmektedir.

v. Şeffaflık: Fonların kullanımı ve projenin çevresel etkileri hakkında etkin bir raporlama yapılmasını ifade etmektedir.

Yeşil tahvil ihracı yoluyla sağlanan finansman, yalnızca yeşil proje yatırımlarında kullanılabilmektedir. Bu projeler (ICMA, 2018):

- Yenilenebilir enerji üretimi ve iletimi projeleri

- Enerji verimliliğini arttırmaya yönelik yatırımlar
- Kirliliğin önlenmesi veya azaltılmasına yönelik projeler
- Doğal yaşamın sürdürülebilirliğine yönelik yatırımlar,
- Sürdürülebilir su kaynakları yönetimine yönelik yatırımlar
- Temiz ulaşım ve karbon emisyonunun azaltılmasına yönelik yatırımlardır.

Yeşil tahvilde, ihraç sürecinden kaynakların kullanımına ve nakit akışlarının yönetimine kadar tüm süreçlerde şeffaflık önemli bir kriter olmaktadır. Sağlanan fonların sadece yeşil projelerde kullanılabilmesi amacıyla bir alt hesaba veya portföye aktarılması ve kaynakların hangi alanlarda kullanıldığının raporlanması zorunludur. Raporun içeriği konusunda bir standart bulunmamakla birlikte, kaynak kullanımının detaylandırılması ve proje yatırımının beklenen çevresel etki ve sonuçlarının yer alması gerekmektedir.

YEŞİL TAHVİL TÜRLERİ

The Climate Bonds Initiative (CBI) yeşil tahvilleri dört kategoriye ayırmaktadır (CBI, 2016):

i. Tahvil fonlarının yeşil finansman için kullanımı: İhraççıya rücu hakkı veren bir borç yükümlülüğü sağlamaktadır. Fon kullanımının izlenebilirliğini sağlamak amacıyla ihraçtan sağlanan fonlar bir alt hesapta izlenmektedir.

ii. Tahvil fonlarından sağlanan gelirlerin yeşil finansman için kullanımı: İhraççıya rücu edilemeyen bir borç yükümlülüğü sağlamaktadır. Rücu hakkı, tahvil ihracından sağlanan fonların yatırıldığı projeden kaynaklanan finansal akışlara yapılabilmektedir.

iii. Yeşil proje tahvili: Yatırımcı doğrudan finanse edilen yeşil yatırımın gelirlerinden pay almakta ve rücu hakkı ihraççıya değil projenin kendisine olmaktadır.

iv. Menkul kıymetleştirilmiş yeşil tahvil: Tahvil bir veya daha fazla varlık veya proje tarafından teminatlandırılmaktadır.

Yukarıdaki sınıflandırmanın yanı sıra CBI, yeşil tahvilleri etiketli (labeled) ve etiketsiz (unlabeled) yeşil tahviller olmak üzere iki gruba ayırmaktadır (CBI, 2016):

i. Etiketli yeşil tahvil: Gelirleri yeşil projeler için ayrılan ve buna göre belirlenen tahvillerdir. Bir tahvilin yeşil tahvil olarak etiketlenmesi,

o tahvili geleneksel tahvillerden ayrıştırarak ihraç yoluyla elde edilecek fonların çevreye duyarlı projelerde kullanılacağının taahhüt edilmesini ifade etmektedir.

ii. Etiketsiz yeşil tahvil: Bu tür tahviller, düşük CO2 emisyonlu projelere yatırım yapmak gibi belirli kriterleri karşılamaktadır. Ancak fonların alt hesaplarda izlenmesi ve yeşil projelerin doğrudan finansmanı gibi yeşil tahvillerin tüm özelliklerini karşılamamaktadır.

YEŞİL TAHVİLİN AVANTAJ VE DEZAVANTAJLARI

Yeşil tahvilin, ihraççılar ve yatırımcılar açısından sağladığı bazı avantaj ve dezavantajları bulunmaktadır.

Yeşil Tahvilin Avantajları

Yeşil tahvillerin sağladığı avantajlar şu şekilde sıralanabilir (UNDP, 2016):

- Yeşil tahvil, sağlanan destek ve teşvikler nedeniyle daha düşük faiz oranları ve ihraç maliyetleri ile çıkarılır.
- Yeşil tahvil, yüksek sermaye gereksinimleri nedeniyle ekonomik bulunmayan çevre dostu projeleri gerçekleştirebilmek için uzun vadeli yüksek tutarlı kaynak sağlar.
- Yeşil tahvilde fon kullanımının raporlanma zorunluluğu, yatırımların çevre ve iklim üzerindeki etkilerinin açıklanmasını ve kaynakların kullanımında şeffaflık sağlar.
- İhraççılar açısından yeşil tahvil ihracı, sürdürülebilir ve sosyal sorumlu kuruluşlar olarak itibarlarını artırır.
- Yeşil tahviller, çevre ve iklim konularında yatırımcılar arasında farkındalığın artırılmasına katkı sunar.
- Yeşil proje yatırımlarının artırılması ve bu alanda yeni teknolojilerin geliştirilmesi amacıyla kamu-özel sektör ortaklıklarının kurulmasına imkân sağlar.

Yeşil Tahvilin Dezavantajları

Yeşil tahvillerin taşıdığı dezavantajlar şu şekilde sıralanabilir (OECD, 2015):

- Yeşil tahvilin taşıması gereken nitelikleri konusunda fikir birliğinin olmaması, yatırımcılar açısından bir belirsizlik kaynağıdır. Yeşil tahvile ilişkin mutlak standartların olmaması piyasanın gelişimini engellemektedir.

• Yeşil tahvil piyasasında şeffaflık ve raporlama gönüllülük esasına dayanmaktadır. Bu nedenle bir raporlama standardı bulunmamakta ve yapılan raporlamalar yeterince şeffaf olmamaktadır. Pazar büyüdükçe şeffaflık giderek daha önemli bir konu haline gelecektir.

• Yeşil tahviller henüz borçlanma araçlarına iyi bir şekilde entegre edilmediğinden perakende yatırımı oldukça sınırlıdır. Entegrasyonun sağlanması, yeşil tahvil ihraç maliyetlerinin düşmesine neden olacaktır.

• Yeşil tahvil etiketinin alınması, raporlama ve izleme gibi süreçler ek maliyetlere neden olmaktadır. Bu durum, yeşil tahvil ihracı yoluyla sağlanan fonların maliyetini kısmen yükseltmektedir.

• Yeşil tahvil piyasasındaki ihraç tutarlarının düşük olması, piyasa derinliğinin ve buna bağlı olarak ikincil piyasasının yeterince gelişmemesine neden olmaktadır. Bu durum yatırımcılar açısından likidite riskinin yüksek olmasına yol açmaktadır.

• Yatırımcılar ve ihraççılar, çevre ve iklim dostu yeşil projelerin sağlayacağı yararlar konusunda yeterince bilinçli değildir. Bu konudaki duyarlılığın artması, ihraççılar üzerinde yüksek sermaye yatırımları gerektirmesine rağmen daha çevreci projelerin yapılması konusunda baskı yaratacak ve yeşil tahvil piyasasının gelişmesine yol açacaktır.

YEŞİL TAHVİLİN TAŞIDIĞI RİSKLER

Yeşil tahvil, tahvilin temel özelliklerini taşıdığından bir tahvilin maruz kaldığı tüm risklere maruz kalmaktadır. Tahvillerin taşıdığı ana risk, kredi riski yani ihraççının temerrüde düşme riskidir. Kredi riski, ihraççının yükümlülüklerini yerine getirmede temerrüt veya gecikmeden kaynaklanan anapara kaybı veya finansal ödeme kaybı olasılığını ifade etmektedir. Ayrıca yeşil tahvil; faiz oranı riski, kur riski ve emtia risklerinden oluşan piyasa riskine maruz kalmaktadır. Piyasa riski, piyasada oluşan faiz oranları, döviz kurları ve fiyatlardaki değişimlere bağlı olarak tahvilin değerinde beklenen kayıplar olarak tanımlanmaktadır.

Yukarıda açıklanan risklerin yanı sıra yeşil tahvil, yeşil projelerin doğasından kaynaklanan bazı özel riskleri de taşımaktadırlar.

Yeşil tahvil ihraççıları tarafından talep edilen çevresel faydaların değerlendirilmesi, piyasanın büyümeye başlamasından bu yana önemli bir konu olmuştur. Yeşil tahvil ihraççıları için özellikle üçüncü taraflarca etiketlenen tahvillerin "yeşil" olmadığı tespit edildiğinde yatırımcıların güveni olumsuz yönde etkilenecektir. Ayrıca bu durum, ihraççı kurumun itibarının zedelenmesine yol açacaktır.

Yeşil tahvil piyasası, henüz yeterince gelişmemiş olduğundan likiditesi nispeten düşüktür. İyi yapılandırılmış ve yeterli derecede likit bir ikincil piyasanın bulunmaması, gerektiğinde sahip oldukları yeşil tahvilleri alıp satmak isteyen yatırımcılar için daha fazla risk oluşturmaktadır. Bu nedenle çoğu yatırımcı, değer kaybı riskinden kaçınmak sahip oldukları yeşil tahvilleri vadeye kadar ellerinde tutma eğilimindedir (UNDP, 2018).

YEŞİL TAHVİL PİYASASI

İlk yeşil tahvil ihracı, 2007 yılında yenilenebilir enerji ve enerji verimliliğini artıracak projeleri finanse etmek amacıyla Avrupa Yatırım Bankası tarafından 600 milyon Euro tutarında ihraç edilmiştir (Ehlers ve Packer, 2017). Yeşil tahvil piyasasında, ilk ihracın gerçekleştiği 2007 yılından 2019 yılsonuna kadar toplam 776,4 milyar dolar ihraç gerçekleştirilmiştir. Yeşil tahvil ihracının bölgelere göre dağılımı Tablo 1'de sunulmuştur (CBI, 2020).

Tablo 1: Yeşil tahvil ihracının bölgelere göre dağılımı (2007-2019)

Bölge	*Ülke Sayısı*	*İhraççı Sayısı*	*Tutar (milyar USD)*
Avrupa	25	269	307,4
Kuzey Amerika	2	167	190,4
Asya-Pasifik	18	345	183,6
Uluslar üstü		11	79,4
Latin Amerika	11	47	12,9
Afrika	6	16	2,7
Toplam	62	855	776,4

Kaynak: CBI. (2020), Green Bonds Global State of the Market-2019, Climate Bonds Initiative.

Tablo 1'e göre, Avrupa ülkeleri gerçekleştirdikleri 307,4 milyar dolarlık yeşil sukuk ihracı ile ilk sırada yer alırken, onu 190,4 milyar dolar ile Amerika ve Kanada'nın (Kuzey Amerika) gerçekleştirdiği ihraçlar takip etmektedir.

Yeşil tahvil piyasası, 2019 yılsonu itibariyle 245,8 milyar dolarlık bir hacme ulaşmıştır. Piyasa hacminin %71,2'si sıralamadaki ilk on ülke tarafından gerçekleştirilmektedir. 2019 yılında yeşil tahvil ihracında yer alan ilk on ülke Tablo 2'de verilmiştir.

Tablo 2: Yeşil tahvil ihracında ilk 10 ülke (2019)

Ülke	*İhraççı Sayısı*	*İhraç Sayısı*	*Tutar (Milyar USD)*
Amerika	105	1128	51,3
Çin	79	99	31,3
Fransa	19	54	30,1
Almanya	12	25	18,7
Hollanda	15	17	15,1
İsveç	40	106	10,3
Japonya	47	66	7,2
Kanada	14	17	7
İtalya	10	11	6,8
İspanya	11	17	6,5
Toplam	352	1540	184,3

Kaynak: CBI. (2020), Green Bonds Global State of the Market-2019, Climate Bonds Initiative.

Tablo 2'ye göre yeşil tahvil piyasasında, 51,3 milyar dolar ihraçla ve %19,8 payla Amerika lider iken, onu %12 ile Çin ve %11,6 ile Fransa takip etmektedir.

Yeşil tahvil ihracı ile sağlanan fonların kullanım alanlarına göre dağılımı Şekil 1'de verilmiştir. Şekilde yer alan kullanım alanı sınıflandırması Climate Bonds Taxonomy tarafından yapılmıştır. Bu sınıflandırmada yer alan projeler şunlardır (CBI, 2020):

Enerji: Güneş, rüzgâr, jeotermal, biyoenerji, hidroelektrik enerji ile enerji iletim ve dağıtım projelerini kapsamaktadır.

Ulaşım: kişisel ulaşım, toplu taşıma, hafif raylı sistemler, havacılık ve suda ulaşım projelerini kapsamaktadır.

Su: İzleme, depolama, arıtma, dağıtım ve sel savunması projelerini kapsamaktadır.

Binalar: Ticari, mesken, verimlilik sağlayan ürün ve sistemler, kentsel gelişim projelerini kapsamaktadır.

Arazi kullanımı: Tarım, ormancılık, ekosistem koruma ve tedarik zinciri yönetimi projelerini kapsamaktadır.

Sanayi: Çimento, demir-çelik, alüminyum, cam, kimyasal ve yakıt üretimi projelerini kapsamaktadır.

Atık: Atıkların hazırlanması, geri dönüşümü, yeniden kullanımı, biyolojik ıslah, radyoaktif atıkların yönetimi ve enerji israfının önlenmesi projelerini kapsamaktadır.

Bilişim: Genişbant ağlar, internet, telekomünikasyon, yazılım ve hizmet, veri merkezleri ve güç kaynağı yönetimi projelerini kapsamaktadır.

Diğer: yukarıda tanımlanan sınıflandırmanın dışında kalan her türlü çevre dostu ve iklim projelerini kapsamaktadır.

Şekil 1: Yeşil tahvil fonlarının kullanım alanlarına göre dağılımı

Kaynak: CBI. (2020), *Green Bonds Global State of the Market-2019*, Climate Bonds Initiative.

Şekil 1'e göre, 2019 yılında gerçekleştirilen ihraçlardan sağlanan fonların kullanım alanlarına göre dağılımında ilk sırada enerji yatırımları (%32) yer almaktadır. Enerji yatırımlarını sırasıyla binalar (%30), ulaşım (%20), su (%9), atık (%3), arazi kullanımı (%3), sanayi (%1), bilişim (%1) ve diğer projeler (%1) takip etmektedir.

Türkiye'de sürdürülebilir tahvil adıyla etiketsiz tahvil türündeki ilk yeşil tahvil ihracı 2016 yılında Türkiye Sınai Kalkınma Bankası tarafın-

dan gerçekleştirilmiştir. 2016 yılından bugüne kadar toplam 5,28 milyar TL değerinde sadece beş adet ihraç gerçekleşmiştir (Özkan, 2019). Etiketli tahvil ihracı ise henüz gerçekleştirilmemiştir. Türkiye'de yeşil tahvil piyasası çok fazla büyüme kaydedememiş olmasına rağmen, çevre farkındalığının artması ile birlikte gelecek dönemlerde büyüme potansiyeline sahip bir piyasadır.

YEŞİL TAHVİLİN GELİŞİMİNİN ÖNÜNDEKİ ZORLUKLAR

Yeşil tahvil piyasası henüz gelişim aşamasında bir piyasa olduğundan, önünde bazı zorluklar bulunmaktadır. Bu zorluklar şu şekilde sıralanabilir (OECD, 2015; G20, 2017):

- Yeşil tahvile ilişkin genel kabul görmüş standartların ve tanımlamaların eksikliği,
- Güvenilir ve standartlaştırılmış yeşil projelerin geliştirilmesindeki yetersizler,
- Yurt içi tahvil piyasalarının yeterince gelişmemiş olması ve yerli yeşil yatırımcıların eksikliği,
- Yeşil projeler, tahviller ve kurumsal yatırımcılar arasındaki ölçek uyuşmazlığı,
- Yeşil tahvillerin ve mevcut uluslararası uygulamaların faydalarına ilişkin farkındalık eksikliği,
- Yeşil tahvil ihracına ilişkin yasal düzenlemelerin eksikliği/yetersizliği,
- Yeşil tahvil piyasasının temelini oluşturan gereklilikleri karşılamanın işlem maliyetleri,
- Yeşil tahvil derecelendirmelerinin, endekslerin ve kotasyonlarının eksikliği,
- Uluslararası yatırımcıların yerel pazarlara erişimde karşılaştıkları zorluklardır.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Dünyada henüz olgunlaşmamış bir piyasa olmasına rağmen yeşil tahvil piyasası, son yıllarda artan bir hızla büyümektedir. İlk kez 2007 yılında ihraç edilen yeşil tahvil, 2019 yılsonu itibariyle 245,8 milyar dolar, yeşil sukuk ve yeşil kredi piyasası dâhil edildiğinde ise toplam 258,9 milyar dolarlık bir hacme sahiptir.

Yeşil tahvil piyasasında öncü ülkeler değerlendirildiğinde tamamı-

nın beşeri gelişmişlik seviyelerinin yüksek olduğu görülmektedir. Çevreye duyarlılık, gelişmişlik seviyesiyle doğru orantılı olarak artmaktadır. Bu nedenle, iklim değişikliği ve çevre kirliliğinin yarattığı zararlar konusundaki yatırımcı duyarlılığı arttıkça yeşil tahvil piyasasının büyüyeceği öngörülmektedir.

Yeşil tahvillerin çevre üzerindeki doğrudan etkisi, büyük ölçüde finanse edilen projelerin kalitesine ve performansına bağlıdır. Projelerin kalitesi, çevresel ve iklim faktörlerinin proje tasarımına daha derin bir şekilde entegre edilmesiyle (birden fazla çevresel fayda elde edilecek şekilde proje tasarımı yapılması) güçlendirilebilecektir. Dünya Bankası, yaptığı çalışmalarla yeşil projelerin tahmini çevresel etkilerine ilişkin veriler sağlamaktadır. Örneğin, Çin'de yeşil tahvillerden sağlanan 400 milyon ABD dolarıyla finanse edilen iki enerji tasarrufu projesinin yılda 12,6 milyon ton CO2 eşdeğeri emisyonu azaltması öngörülmektedir (UNDP, 2016).

Çok taraflı kalkınma bankaları, yenilenebilir enerji ve yeşil tahvillerle finanse edilen enerji verimliliği projelerine ilişkin etki raporlaması için uyumlu bir çerçeve oluşturmuştur. Bu da zamanla yeşil tahvillerin raporlanmasında standardizasyonun gelişmesine ve daha sıkı bir etki ölçümüne yol açacaktır.

Tahvil piyasalarının büyümesi, yeşil projelerin uygulanmasını finanse etmek için artan fırsatlar sağlayacaktır. Ayrıca, yeşil tahviller finans sektöründe çevresel ve sosyal yönetişimin desteklenmesine yardımcı olabilecektir. Yeşil tahviller, çevre dostu bir büyümeyi hızlandırmak için finansal, düzenleyici ve ekonomik politika reformlarını teşvik ederek, ülkelerin düşük karbonlu ekonomiler olma yolunda geçiş yapmalarına yardımcı olabilirler.

Türkiye'de yeşil tahvil piyasanın gelişebilmesi için öneriler

Türkiye'de yeşil tahvil piyasası, varlığından söz edilemeyecek bir seviyededir. Yeşil tahvilin ihraççıya yüklediği yükümlülüklerin tam olarak karşılandığını belgeleyen etiketli yeşil tahvil ihracının henüz hiç gerçekleşmemiş olması bunun bir kanıtıdır. Etiketsiz ilk ihracın gerçekleştirildiği 2016 yılından günümüze kadar küçük tutarlı yalnızca beş ihraç gerçekleşmiştir.

Türkiye'de yeşil tahvil piyasanın gelişebilmesi için öneriler şu şekilde sıralanabilir:

- Yeşil tahvilin tanımı, kapsamı, yeşil projelerin özellikleri vb. konularda standartlar geliştirilmeli.

- Yeşil projelerin çevresel etkilerinin ölçülmesi amacıyla raporlama standartları geliştirilmeli.
- Vergi ve yatırım teşvikleri sağlanmalı.
- İhraç maliyetleri diğer tahvil türlerine kıyasla daha rekabetçi olabilmesi için düşürülmeli.
- Yeşil tahvil ihraçlarını değerlendirmek üzere piyasaya has özellikleri dikkate alan derecelendirme metodolojileri oluşturulmalı.
- Yeşil tahvil ihracı için, devletin garantörlüğünde kredi güçlendirme yöntemleri uygulanarak yüksek derecelendirme notlarının alınması sağlanmalı.
- Yüksek derecelendirme notları hem yatırımcıların daha az risk algısına sahip olmalarını hem de borçlanma maliyetlerinin düşük olmasını sağlayacaktır.
- Yeşil tahvil piyasası oluşturularak yatırımcıların üstlendiği likidite riski azaltılmalı.
- Yeşil tahvil piyasasını harekete geçirmek ve özel sektör yatırımlarına örnek teşkil etmek amacıyla hazine ihraçları gerçekleştirilmeli.
- Yeşil tahvil piyasasının diğer borçlanma araçları piyasaları ile entegrasyonu sağlanmalı.
- Piyasa geliştikçe, yeşil tahvil endeksi oluşturulmalı.
- Yeşil projelerin finansmanın kullanılan yeşil sukuk ve yeşil kredi için de benzer bir altyapı çalışması yapılmalı ve desteklenmeli.

KAYNAKÇA

D. Aassouli vd., "Green Sukuk, Energy Poverty, and Climate Change: A Roadmap for Sub-Saharan Africa", Policy Research Working Papers. Washington D.C. 2018.

ADB 2017. "Meeting Asia's Infrastructure Needs", Asian Development Bank, Manila. doi:10.22617/ FLS168388-2.

CBI 2016. Green Bonds Highlights 2016. Climate Bonds Initiative. https://www.climatebonds.net/resources/reports/green-bonds-highlights-2016 (Erişim: 18 Ocak 2021).

CBI 2020. Green Bonds Global State of the Market 2019. Climate Bonds Initiative. https://www.climatebonds.net/system/tdf/reports/cbi_sotm_2019_vol1_04d.pdf?file=1&type=node&id=47577&force=0

T. Ehlers ve F. Packer, "Green Bond Finance and Certification", *BIS Quarterly Review*: 89–104, 2017.

G20 2017. G20 Green Finance Synthesis Report 2017. G20 Green Finance Study Group: Sanya, China.

ICMA 2018. Green Bond Principles: Voluntary Process Guidelines for Issuing Green Bonds. International Capital Market Association.

ICMA 2020. Global Bond Markets. International Capital Market Association.

OECD 2015. Green Bonds: Mobilising Bond Markets for a Low-carbon Transition. Organisation for Economic Co-operation and Development. https://www.oecd.org/environment/cc/Green%20bonds%20PP%20%5Bf3%5D%20%5Blr%5D.pdf

T. Özkan, "Yeşil Tahvil Piyasaları: Türkiye Örneği", içinde Istanbul Finance Congress. İstanbul: PressAcademia Procedia, V. 10: 73–75, 2019.

UNDP 2016. Green Bonds, United Nations Development Programme. Available at: http://www.undp.org/content/sdfinance/en/home/solutions/green-bonds.html (Erişim: 19 Ocak 2021).

UNDP 2018. "Sustainable Development Goals", United Nations Development Programme. http://www.undp.org/content/undp/en/home/sustainable-development-goals.html.

UNFCCC 2019. "What Is the Paris Agreement?", United Nations Framework Convention on Climate Change. https://unfccc.int/process-and-meetings/the-paris-agreement/what-is-the-paris-agreement.

Bölüm 14

BAFRA'DA UNUTULAN BİR EKONOMİK FAALİYET: IRMAKÇILIK (MORİNACILIK)

Mutlu KAYA[1*]

1 Dr. Öğr. Üyesi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Turizm Fakültesi, mutlu.kaya@omu.edu.tr, Orcid İd: 0000-0001-9165-0110.

Giriş

Havyar diye ifade edilen ürün; mersin balıklarının yumurtalıkların bağ dokularından ayrılmış, tuzlanmış ve kürlenmiş yumurtalarıdır. Tarih boyunca kralların sofralarında yer alan, havyar, günümüzde de dünya mutfağında önemini korumaktadır. Havyar, besin değeri yüksek ve ekonomik açıdan değerli bir üründür. Birçok farklı balık türünden havyar elde edilmesine rağmen en popüler ve beğenilen havyar türleri mersin balığından üretilmektedir ve bunlar orijinal havyar olarak kabul edilmektedir (Özden vd., 2018). Mersin balığı, köpek balığı büyüklüğünde ve biçiminde bir balık olup ağzı başının altındadır. Çift gezerler ve suyu pek derin olmayan yerlerde yaşamayı tercih ederler. Göçmen balıklar grubunda olan mersin balıkları, çevre şartlarına kolayca uyum sağladıklarından, deniz, göl ve ırmaklara kadar çok değişik sulara girebilmekte ve adapte olabilmektedirler. Büyüme evrelerini derin sularda geçiren mersin balıklarının üremeleri nehirlerde gerçekleşir. İlkbaharda suların ısınmaya başlamasıyla birlikte üremek üzere nehirlere hareket eden yetişkin mersin balıkları nehirlerin bol oksijenli, çakıllı sularına yumurtalarını bıraktıktan sonra tekrar denizlerin derin sularına dönerler (Akbulut, 2002:10). Ağırlıklarının üçte biri oranında yumurta taşıyabilen mersin balıklarının havyarı taze konserve veya tuzlanmış olarak pazarlanmaktadır (Yiğit, 1968).

Mersin balıkları öncelikle beslenme ve üreme gibi iki temel nedene bağlı olarak göç ederler. Beslenme için yapılan göçler genel olarak akıntı yönünde olur ve besin yönünden zengin olan tatlısu ve tuzlusu karışım alanları ya da nehirler ve büyük göller arasında ki geçiş bölümleri tercih edilir. Yumurtlama için yapılan göçler ise genel olarak akıntıya karşı gerçekleşir. Kış dönemini sığ sahil sularında geçiren mersin balıkları Mart ayından itibaren eylül ayına kadar nehirlerin yukarı çığırlarına doğru hareket ederler. İlkbahar ortalarına kadar yumurtalarını bırakmış balıklar denize geri dönerler. Türlere göre değişmekle birlikte yumurtalar nehir suyu sıcaklığının 12–13 ºC olduğu zamanlarda 1–10 m derinliklerde kumlu, çakıllı veya taşlı ortamlara yapıştırılır. Yumurtaların açılması su sıcaklığına bağlı olarak 3–10 gün arasında değişir. Yumurtadan çıkan larvalar ilk zamanlar planktonla beslenir ve 10–15 cm boya ulaşınca onlar da denize inerler (Eroğlu, 2008).

Türkiye sularında Karadeniz'e özgü 6 mersin balığı türü *(Acipenser gueldenstaedtii, A. nudiventris, A. stellatus, A. sturio, A. ruthenus ve Huso huso)* bulunmaktadır. 1980'lerin sonunda bu sayı dörde düşmüştür *(H. huso, A. gueldenstaedtii, A. stellatus, A. sturio).* Bunlardan da sade-

ce üçü *(H. huso, A. gueldenstaedtii, A. stellatus)* 2000'li yıllara kadar varlıklarını sürdürebilmişlerdir (Memiş, 2014). Mersin balığı Türkiye'de genel olarak havyarı için avlanmasına rağmen kılçık oranının düşük yağ oranının fazla olması nedeniyle eti de oldukça lezzetli kabul edilmektedir. Bu sebeple havyarı alınan balıkların etleri de değerlendirilmiştir. Türkiye'de mersin balığı avcılığı genel olarak Kızılırmak, Yeşilırmak ve Sakarya nehirlerinin denizle buluştuğu alanlarda yapılmıştır.

Bu çalışmada Kızılırmak ağzında yapılan mersin avcılığı ve havyar üretimi sosyo-kültürel ve ekonomik özellikleri açısından ele alınacaktır. Bafra, Sivas-Kızıldağ'dan kaynağımı alan, yaklaşık 1355 km'lik uzunluğu ile Türkiye'nin sınırları içindeki en büyük akarsuyu olan Kızılırmak'ın (Yılmaz, 2007) oluşturduğu delta ovası üzerine kurulmuş bir tarım yerleşmesidir. Tarım faaliyetleri yanında Kızılırmak Nehri'nin taşıdığı su ve alüvyon miktarının fazlalığı denizle buluştuğu kesimde önemli bir balıkçılık potansiyeli ortaya çıkarmıştır. Nehrin bu özelliği sayesinde kendine çektiği balık türlerinden biri de mersin balığıdır. Bu balığın havyarının yüksek ekonomik değeri nedeniyle şubat-haziran ayları arasında yoğunlaşan av döneminde ırmakçı ya da morinacı adı verilen ve Karadeniz'in farklı yerlerinden gelen balıkçılar kurdukları geçici barınaklarda yaşamış ve mersin avcılığı yapmışlardır. Avladıkları mersin balıklarından çıkardıkları siyah havyar, Bafra havyarı olarak Türkiye'de ve ülke dışında bir marka haline gelmiştir.

Veri ve Yöntem

Çalışmada kullanılan veriler konuyla ilgili daha önceki çalışmalardan, havyar üretimine katılan balıkçılarla yapılan görüşmelerden ve saha çalışmalardan elde edilmiştir. Konu hakkında hazırlanan yarı yapılandırılmış görüşme formu kullanılarak geçmişte ırmakçılık yapan balıkçılar, konu hakkında bilgi sahibi yöre halkı ve yerel araştırmacılarla yüz yüze, telefonla ve elektronik posta yoluyla görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Yörede yaşayan eski balıkçılarla mersin balıklarının avlandığı Kızılırmak Nehri'nin Karadeniz'e döküldüğü alan ziyaret edilmiş ve balıkların avlanması, havyarın üretim aşamaları ve balıkçıların sosyal hayatı hakkında bilgi alınmıştır. Bu veriler konu ile ilgili literatürde yer alan çalışmalardan elde edilen bilgilerle birlikte değerlendirilmiştir.

1. Türkiye'de Havyar Üretimi

Karadeniz'de yaşayan mersin balıkları ilkbaharda yumurtlamak için Sakarya, Kızılırmak ve Yeşilırmak nehirlerinin iç kısımlarına girmektedir. İlkbaharda kar erimeleri ile bulanık akan nehir suları balık-

ların nehir ağızlarını bulmalarını kolaylaştırmaktadır. Balıklar, nehre giriş için nehir sularının bulanık akmaya başlamasını beklerken aynı dönemde balıkçılar da nehir ağızlarında onların geçmesini beklemektedir. Türkiye'de genel olarak Yeşilırmak, Kızılırmak ve Sakarya Nehri ağızlarında gerçekleştirilen mersin balıklarının avlanmasında nehirlerin ağzına kurulan ve karmak adı verilen kanca sistemi ya da kıyıya yakın kesimlerde balık ağları kullanılmıştır (Anonim, 1966).

Türkiye'de Mersin balığı avcılığı ve havyar üretiminin geçmişi Osmanlı dönemine kadar uzanmaktadır (Pesen, 2015). Memiş (2014)'in Deveciyan (1926)'dan aktardığına göre 1900'lü yılların başında, yaklaşık 800 kişinin Mersin avcılığı yaptığı Kızılırmak Nehri'nden yıllık 14.000 kg et ile 2.000 kg havyar; yaklaşık 1.000 kişinin avcılık yaptığı Yeşilırmak Nehri'nden yıllık 15.000 kg et ve 1.200 kg havyar; yaklaşık 800 kişinin mersin avcılığı yaptığı Sakarya Nehri ağzında ise yıllık 7.000 kg et ve 500 kg havyar elde edilmektedir. Türkiye'de havyar üretiminin kökeni Osmanlı dönemine uzansa da sistemli olarak yapılması 1950'li yıllara tekabül etmektedir. 1950'li yıllarda yoğun bir şekilde yapılan mersin avcılığında 1960'larda önemli oranda üretim artışı görülmüş fakat 1970'lerin sonlarına doğru hızlı bir düşüş yaşanmıştır *(Foto 1)*.

Foto 1. *Sakarya Karasu (Sakarya)'da kanca sistemiyle yakalanan bir mersin balığı (Milliyet, 1962).*

Samsun ve Sakarya'da üretilen havyar zaman zaman ihraç edilse de genel olarak İstanbul ve Ankara gibi iç pazarlara gönderilmiştir. 1950-1960 arasında üretim genel olarak yıllık 1-3 ton arası olmasına rağmen en yüksek ihracat rakamı 100 kg'ı geçmemiştir *(Tablo 1)* (Anonim, 1966).

Tablo 1. *1955-1964 yılları arası siyah havyar üretimi.*

Yıllar	Üretim	Yıllar	Üretim
1955	3	1960	4
1956	2	1961	3
1957	7	1962	3,6
1958	3,3	1963	3,3
1959	2	1964	4

Kaynak: *(Memiş, 2014)*

2. Bafra'da Havyar Üretimi

Türkiye'de siyah havyar üretiminin en önemli duraklarından biri olan Bafra'da havyar üretiminin nasıl başladığına dair net bir bilgi bulunmamaktadır. Yöredeki balıkçılara ve Genç (2016)'in havyar ustası Cemil Kullukçu'dan aktardığına göre havyar üretimi Bafra'da önce Kazaklar tarafından yapılmış ve Bafra'ya gelen Sürmeneli balıkçılar bu avcılığı onlardan öğrenmiştir. Mersin avcılığını öğrenen ilk kuşak Sürmeneliler sonrasında bunu komşu ve akrabaya öğretmişler ve bu işte uzmanlaşmışlardır. Yine Yiğit (1985)'in Nuri KAYA isimli eski bir balıkçıdan aktardığına göre Bolşevik Devrimi sonrasında Rusya'dan kaçan bir grup kazak Bafra'ya yerleşmiştir ve geçimlerini balıkçılıkla (havyarcılıkla) devam ettirmişlerdir. Diğer bir görüşe göre havyarcılık geleneğinin temelinde Bafra'da yaşayan gayrimüslimler vardır (Yılmaz, 2020). Bugünkü adı Mustafapaşa eski adı Sinasos olan Nevşehir'in Ürgüp ilçesine bağlı bir kasabada yaşayan Anadolu Hristiyanları havyarcılık konusunda uzmanlaşmış ve İstanbul'daki havyar ticaretinde oldukça etkili konuma gelmişlerdir (Özbek, 2017). Sinasoslular hakkında çalışmalar yapan tarihçi Evangelia BALTA'dan alınan bilgiye göre Sinasoslular 1800'lü yıllardan itibaren dünyanın en önemli siyah havyar üreticilerinden biri kabul edilen Ioannis Varvakis ile birlikte çalışmışlardır. Önceleri Rusya'da havyar üretimi yapan Sinasosluların Karadeniz'in güney kıyısında Bafra'da bu faaliyeti sürdürmüş olabileceği varsayımlar arasındadır.

Balıkçılar, balıkların belli zamanlarda uğradıkları yerlerde balığın geçme süresi boyunca geçici mesken kurarak bu süreden en verimli şekilde yararlanmaya çalışırlar. Balıkçılık amacıyla geçici olarak kurulan bu yerleşmelere sezon köyleri adı verilir. Sezon köyü kurulan alanlarda biri de mersin balıkçılığı yapılan Bafra- Kızılırmak ağzıdır (Mengi, 1968a). Siyah havyar üretimi, Çarşamba (Yeşilırmak) ve Karasu (Sakarya)'da da yapılmasına rağmen Bafra Siyah Havyarı markalaşmış ve ünü Türkiye

dışına yayılmıştır. Akşam Gazetesi (1932)'nin haberine göre bir İtalyan firma mersin balığı yakalamak ve havyar çıkarmak üzere Bafra'ya bir tesis kurmak istemiş fakat izin verilmemiştir. Bafra'daki havyar üretimi konusunda 1930'lu yıllarda birçok çalışma yapılmıştır. Türkiye'nin İkinci Sanayi Planı'nda Bafra'daki havyar üretimine önemli bir yer ayrılmıştır (İnan, 1972). Akabinde 1936 yılında Maliye Bakanlığı tarafından Türkiye'de havyar üretimi konusunda çalışma yapmak üzere Sovyetler Birliği'nden uzmanlar davet edilmiştir. Bu uzmanlar Türkiye'de havyar üretim alanlarında incelemelerde bulunmuş ve Kızılırmak ağzını bu anlamda en verimli alan olarak tespit etmişlerdir (Akşam, 1936) *(Foto 2).*

Foto 2. *Bafra'da havyar üretimi hakkında tetkiklerde bulunan bir heyet (Genç, 2016).*

2.1. Irmakçılık (Morinacılık)

Kızılırmak ağzında yapılan mersin avcılığı ve havyar üretimine ırmakçılık ya da morinacılık, bu işi yapanlara da ırmakçı ya da morinacı ismi verilmiştir. Irmakçılık önceleri sadece Doğu Karadenizli balıkçılar tarafından yapılırken ilerleyen dönemde onlarla çalışan ya da onlardan bu işi öğrenen Yakakent, Alaçam ve Bafralı balıkçılar da mersin avcılığı yapmaya başlamıştır.

Av dönemi yaklaştığında, Trabzon'dan Bafra'ya gelecek ırmakçı ekibini kuran ve reis adı verilen balıkçı, ekibinde kakacı, başçı, başçı

yamağı, kürekçiler, aşçı, aşçı yardımcısı ve tayfa olarak çalışacakları belirlerdi. Mersin avcılığında omurgaları kayın ve gürgen, kaburgaları ve diğer tahta kısımları kestane ağacından yapılan, yelken ve kürek ile yol alan kayıklar kullanılıyordu. Kayıklarla yola çıkan balıkçılar Samsun'a giden gemilerin ya da çektirmecilik yapan motorlu deniz taşıtlarının arkasına bağlanarak Bafra'ya ulaşıyorlardı (Karabacak, 2007).

2.1.1. Balığın Yakalanması

Yumurtalarını bırakmak için Kızılırmak Nehri'ne giren balıklar Kızılırmak girişinde karmak denilen kanca sistemiyle ya da denizin sığ alanlarında ağlarla yakalanmıştır. Karmak, Mersin balığının yakalanmasında kullanılan en tipik alettir. Nehirlerde ve denizlerin 15 m derinliğe kadar olan kısımlarında kullanılır. Kancalar Bafra'daki ve Sürmene'de Çamburnu'ndaki demircilerden temin edilmiştir (Arpa, 2012; Karabacak, 2007). Takım adı verilen kanca sistemi çalışmada kolaylık sağladığı için iki kısma ayrılmıştır. Bu kısımların her birine salık adı verilmektedir. Salıklarda ortalama 50-65 kanca bulunmakta ve böylece bir takım 100-129 kancadan oluşmaktadır. Karmaklarda birinci kanca mantarlı olduğu için yüzer durumda, ikinci kanca mantarsızdır ve ağırlığı ile zemin üzerine yatar. Diğer kancalar da aynı şekilde bir mantarlı ve bir mantarsız olarak devam ederler *(Foto 3).*

Foto 3. *Karmak takımı ve kancaların su içinde durumu (Arpa, 2012).*

Kancaların kalitesi yakalanan balık miktarını doğrudan etkilemektedir. Kancalar, demirciler tarafından 0,4 mm kalınlığındaki demir çu-

buklardan, 150 – 180 mm arasında değişen boylarda ve balığın kancadan kurtulmasını engellemek için palalı (damaklı) şekilde yapılmaktadır. Yüzdürülmesi gereken kancalar için büyüklükleri az çok değişen fakat genel olarak 65 x 60 x 45 mm boyutlarında olan mantarlar kullanılır ve bu mantarlar bir şişle ortasından delinir. Balıkçılar, kendi özel işaretlerini ateşte ısıttıkları damgayla bu mantarlara basarlar. Fırtınalı havalarda azgın dalgaların etkisiyle kazıklardan sökülen karmak takımları birbirine karıştığında mantarlardaki işaretler sayesinde ayırt edilebilmekte böylece balıkçılar arsında sorun çıkması engellenmektedir (Aça, 2014; Mengi, 1968a).

Karmaklar, derin yerlerde taşla, sığ yerlerde ise kazıklarla sabitlenmektedir. Takımın yerini tespit etmek için, 2-3 m boyunda olan kazıklar Kızılırmak'ın denize döküldüğü alanda kumluk bölgeye tokmakla, 3-3,5 metre boyundaki kazıklar ise derin sulara bomba ya da çakma kazığı adı verilen köknar ağacından özel hazırlanmış kalın bir sırıkla çakılırdı (Karabacak. 2007). Kazığı çakmak için altında takriben 1 m boyunda bir demir boru bulunan uzun bir çakma kazığı kullanılır. Çakma kazığının boyu nehirde pek fazla olmamakla beraber denizde kullanılanlar 12-15 m'yi bulurlar. Bu kazıklar, ya balıkçılar tarafından ormanlık alandan kesilip yapılır ya da çevre halktan satın alınırdı (Mengi, 1968a). Salıkların bağlı olduğu bu kazıkların sağlam olması gerekir. Mersin balıkları güçlü olduğu için kancaya takıldığında sürükleyememesi gerekir.

Karmakların ırmak içinde koyulduğu yer sabitti ve değiştirilmiyordu. Balığın denizden ırmağa girdiği ağız kısmına yakın olmak avcılık açısından avantaj sağladığı için av sezonu başında erken gelen karmak takımını suya atıyor ve yerini belirliyordu. Karmaklar değişeceği zaman yerine bir ip geriliyor böylece başka bir balıkçı oraya karmak koyamıyordu. Kancalar deniz ve nehirde hava şartları müsait olduğu takdirde sabah ve akşam olmak üzere iki kere kontrol edilir, denizde 2 - 3 nehirde ise 3 - 4 gün kaldıktan sonra değiştirilirdi. Bu takım değiştirme işlemine trampa denirdi. Kancaların uçları körlendiğinde, balık değdiği zaman, hemen batması için alınıp eğelenir, uçları sivrileştirilirdi. Sivriltilen kancalar katran, don yağı, balık yağından yapılmış boya ile boyanırlar ve takriben 1 m boyunda olan taşıma sopalarına sıralanırlar. Bu işlem sayesinde hem takımın korunması sağlanmakta hem de takımın su içine batması ve zeminde kalması kolaylaşmaktadır (Açıkgöz, 2000). Karmaklarda kullanılan ipler kendirden imal edilir ve Kastamonu ya da Gümüşhacıköy'den satın alınırdı. Bu iplerin denizde çürümemesi için bunların üstlerine de katran sürülüyordu (Arpa, 2012).

Kancalara bir balık takıldığında balık takımla birlikte suyun üzerine çıktığı için birinin balığı alma ihtimaline karşı karmaklar belirlenen saatlerde aynı anda kontrol ediliyordu. Bunun için seçilen bir görevlinin belirlediği saatlerde çaldığı düdükle hep birlikte karmaklara gidilir ve herkes kendi takımını kontrol ederdi. Karmaklar çok sık kontrol edildiği ve mersin balıkları dayanıklı hayvanlar olduğu için kancalara takılan balıklar genelde canlı olurdu. Bu nedenle yakalanan balığı kayığa almakla görevli başçı ve yardımcıları hem güçlü hem de atik olmalıdır. Bazen 100 kilodan fazla olan balıklar bir kuyruk darbesiyle balıkçıların yaralanmasına ya da rüzgarlı havalarda suya düşmesine neden olabilmektedir.

Mayıstan sonra balık az, sivrisinek çok olduğu için balıkçıların çoğunluğu gider, az sayıda kişi yaz balıkçılığı için kalırdı. Yaz mevsiminde ırmağın suyu azaldığı için balıkçılar ırmak içine çit yapıyorlar, bu çitin deniz tarafına birkaç metre uzağa çit boyunca takım atıyorlardı. Denizden gelen balık ilk geçişte yakalanmadıysa, çitlere rastlayınca geri dönüyor o zaman yakalanıyordu (Arpa, 2012; Karabacak, 2007).

Ağlar, mersin avcılığında karmakların yanında kullanılan diğer av aletlerini oluşturmaktadır. Kuvvetli akıntılar ve nehir sularının sürüklediği birçok ağaç parçası, vb. malzemenin ağlara takılması sonucu ağlar kullanılmaz hale geldiği için nehirde ağ kullanılmamaktadır. Denizden gelen balık, yumurtalarını dökeceği yere gidebilmek için çamurlu nehir suyunu takip etmektedir. Rüzgarın esiş yönüne göre nehrin çamurlu suyu doğu ya da batıya doğru yön aldığı için suyu takip eden balıklar bu kısımlarda bulunan balıkçıların ağlarına takılırlardı. Bu nedenle balık yakalanan şubat- haziran döneminde ırmağın suyunun artıp çamurlu akması balıkçılar için oldukça önemlidir.

Denizde mersin yakalamak için kullanılan ağlar, uzatma ağları ve fanyalı ağlar (8 parmak) olmak üzere iki gruba ayrılmaktadır. Bunlardan uzatma ağları genel olarak 15 m derinliğe kadar, fanyalı ağlardan 8 parmak ağ ise 30 m. derinliğe kadar atılmaktadır. Ağ atılırken aynı kancada olduğu gibi kazık çakılır ve denize doğru geniş bir açı teşkil eden 3 kazığa iki ağ kancalarda olduğu gibi bağlanır. Ağ yeri bir şamandıra ile işaretlenir. Kazıklar arasındaki mesafe ağ boyu kadardır. 60 m ye kadar atılan bu ağlarda kazık çakılamayan derinliklerde kazık yerine büyük taşlar kullanılır. Taşlar arasındaki ip bağlantıları ve markalama aynen kazıklarda olduğu gibidir. Ağlar sabah ve akşam olmak üzere günde iki kere kontrol edilirler. Denizde kalma müddetleri parçalanma ve kirlenmelerine göre farklılaşmaktadır (Mengi, 1968b).

2.1.2. Havyarın Çıkarılması

Kızılırmak kıyısındaki balıkçıların mersin avının öncelikli amacı havyar olduğu havyarcılar ekipteki en önemli elemanlardandır. Balığı yakalamak kadar havyarın iyi yapılması da büyük önem taşımaktadır. Havyarın başarısız olması tüm emeklerin boşa gitmesi anlamına gelmektedir. Ülkenin farklı yerlerinden çok sayıda balıkçının mersin balığı için geldiği Bafra'da, havyarcılık sezonu olan şubat-haziran döneminde ekip ya da balıkçı başına ortalama 50-60 kg havyar yapılmıştır. Fakat zaman zaman 100 kilodan fazla havyar yapan balıkçılara ya da tek balıkta 20-30 kilo havyara rastlanabiliyordu *(Foto 4).*

Foto 4. *Kızılırmak ağzında yakalanan mersin balığı ve ırmakçılar (Arpa, 2012).*

Yakalanan balık küçük ve canlıysa havyar hemen kayıkta alınmakta, balığın karnı tekrar dikilerek suya bırakılmaktadır. Hatta balığın tekrar karmaklara yakalanmaması için kayıkla deniz içine kadar götürülerek orada denize salınmaktadır. Fakat karmakla yakalanan balıklar avlanma esnasında genellikle ağır yara aldıklarından yaşama şansları oldukça az olmaktadır (Artüz, 1958). Kayıkta alınamayacak kadar büyük olan balıklar sedyelerle ya da sürüklenerek barınaklara götürülür, taşınırken başkasının nazarı değmesin diye üzeri örtülürdü. Barınaklarda havyar çıkarmak için ayrılan küçük bölüme götürülen Mersin Balığı sırt üstü yatırılır, balığın karnı iki ucundan tutularak bir bıçakla boydan boya yarılır, dalak gibi bir zarın içinde olan ve karnı dolduran yumurta kütlesi dışarı çıkarılırdı *(Foto 5).*

Foto 5. *Mersin balığından havyarın çıkarılması (Safet Ay).*

Balığın yumurtaları iyice olgunlaşmışsa el yardımı ile kolayca dışarı alınabilmektedir. Balıkların karnından ayrılan balık yumurta petekleri, havyar üretimi için özel olarak yapılmış elekler üzerine alınır. Bu elekler dört köşeli olup çerçeveleri tahtadan, elek telleri ise kirişten olup ilmiksizdi. Elek numarası, balık yumurtasını kolayca aşağıya geçirebilecek şekilde seçilirdi. Elek üzerine alındıktan sonra el ile baskı yapılmadan yumurta taneleri bağlı bulundukları dokudan ayrılıp deliklerden düşürülmektedir. Bu şekilde ayıklanan yumurtalar tartıldıktan sonra 1 kg tuza 40 gr koruyucu madde koyularak elde edilen karışımın 50 gr'ı 1 kilo havyara denk gelecek şekilde katılarak ufak bir tahta kürekle yaklaşık 5-6 dakika dikkatli bir şekilde karıştırılırdı. Bu aşamadan sonra ince kıl elekler üzerine yumurtalar sallanarak içindeki köpüğümsü yapışkan sıvı aşağı geçirilerek ve varsa kan pıhtıları el ile alınarak havyar temizlenmiş olur. Bu işlemin yaklaşık 10 dakikada bitmesi önemlidir. Aksi taktirde elde edilen havyarın tadında bozulmalar olabilir. Bu aşamadan sonra tuzlu suyun akması için eleğe hafif bir meyil verilerek yumurtalar yaklaşık 2 saat kendi haline bırakılır. İşlemleri tamamlanan havyarlar yarım kiloluk cam kavanozlara veya müstecir tarafından verilen konserve kutularına içinde boşluk (hava) kalmayacak şekilde doldurulur ve ağızları sıkıca kapatılır. Bu havyarlar soğuk ortamda muhafaza edilerek

buzlu olarak veya soğutucu araçlar yardımıyla sevk edilirdi (Akçagüneş, 1960; Karapınar, 1962; Yiğit, 1985).

Havyarın değeri, yumurta tanelerinin iriliği, renklerinin açıklığı, tazeliği ve temiz hazırlanışına göre belirlendiği için havyarın hazırlanma aşaması oldukça önemlidir. Olumsuz fiziki şartlarda havyar elde edilirken gerek taşıma gerekse havyarın çıkarımı sırasında özellikle rüzgârlı zamanlarda tavandan ve yanlardan yabancı maddeler, kum, toz, toprak gibi unsurların havyara karışması mümkün olmakta, bu şartlarda hazırlanan havyarın satışı güçleşmektedir *(Foto 6)*(Mengi, 1968b).

Foto 6. *Barınak önünde havyar çıkarılması (Mustafa YURTTAŞ).*

Havyarı işleyen, kullandığı aletlerin ve ambalâj kaplarının temizliğine, işleme ve ambalajlamanın enfeksiyona izin verilmeden yapılmasını, balığın türüne, ağırlığına, havyarın olgunluk durumuna ve sıcaklık şartlarına göre kullanılacak konservan maddenin oran ve miktarını, tuzlama sonrası ortaya çıkan yapışkan sıvının elekten ne kadar sızdırılması gerektiğini belirleyebilecek; havyarın kaplara, taneler zedelenmeden, aralarında ve kabın üst kısmında boşluklar bırakılmadan doldurulmasını sağlayabilecek derecede bilgi ve yeteneğe sahip olmalıdır. Aksi durumda lezzet ve nitelik, hattâ dayanma süresi bakımından ortaya çıkacak farklar ürünün değerini düşürecektir. Nitekim İstanbul piyasasına Bafra'dan gelen taze havyar Rusya'dan gelen çok tuzlu havyara göre daha pahalı

alıcı bulmuştur. Rusya'dan fıçılarla gelen tuzlu havyarın içine zaman zaman mersin balığının karnından çıkan yağlar ve barsaklar hatta siyah zeytin dahi karıştırıldığı iddia edilmekte ve Bafra havyarı kadar lezzetli olmamaktadır (Akçagüneş, 1960; Aygün, 1964; Aygün, 1965; Dikmen, 1949).

Balıklardan elde edilen havyarlar ırmağın müstecirine satılırdı. Havyarların müstecir kimse, ona satılması mecburdu ve başkasına havyar satılmazdı. Kızılırmak'ta müstecirler arasında Bafralı Ali İŞMAN ve Civralı Şevki Demircioğlu ilk akla gelen isimlerdir *(Foto 7-8)*. Havyarı soğuk ortamda muhafaza etmek gerektiği için Bafra'da ilk buzdolabını Ali İŞMAN satın almıştır. Bu dönemde Bafra'da elektrik olmadığı için buzdolabı gazyağı yardımıyla çalışan bir sisteme sahiptir. Buzdolabında havyar saklama yanında kaza vb. acil durumlar için buz, hamileler için birkaç parça yiyecek bulundurularak sosyal işlerde de kullanılmıştır. Önceleri havyarını İstanbul'a pazarlayan Ali İŞMAN sonrasında Ankara'da lokanta sahibi olan Rus Karpiç ile tanışmıştır. İŞMAN'dan numune alan Karpiç beğenmiş ve ona havyarı sadece ona satması karşılığında yeni bir havyar üretim tekniği öğretmiştir. Karpiç'in verdiği formül ve koruyucu laç sayesinde havyar üretiminde tuzsuz dönem başlamıştır. Bu yöntemi başarıyla uygulayan İŞMAN Ankara piyasasında Rus havyarını geride bırakarak en beğenilen havyarları üretmeye başlamıştır. Balıkçılar çıkardıkları havyarları yükçülere veriyor onlar da at arabası ile İŞMAN'ın evine getiriyordu. Karpuz büyüklüğünde torbalarla dolu gelen havyarlar ilaçlanarak teneke kutulara doldurulup ağızları lehimlenerek soğutucuya koyuluyordu (Genç, 2016).

Foto 7-8. *Bafra'nın en ünlü havyar tüccarlarından Ali İŞMAN ve mezarı. Mezartaşında "Kızılırmak siyah havyarının istihsal ve inkişafında büyük hizmetleri görülen ve onu dünyaya tanıtan havyar tüccarı Nazmioğlu Ali İŞMAN" yazmaktadır (Safet AY).*

Yağ oranı fazla olduğu için genel olarak ızgarası pişirilerek tüketilen Mersin balığının aynı zamanda pilakisi ve baş kısmından yapılan çorbası da meşhurdur (Anonim, 1956). Havyar çıkarıldıktan sonra kalan balıklar ve havyarı olmayan erkek mersin balıkları yükçü denilen, at arabası ya da cipler ile taşımacılık yapan kişilere cüzi fiyata ya da yiyecek karşılığı satılıyordu. Kızılırmak'ın batı kıyısından ırmakçıların bulunduğu yere ulaşmak zor olduğu için balıklar ırmağın doğu tarafına geçiriliyor Koşu Köyü yolundan gelen yükçülere veriliyordu. Kancaya takılan erkek balık canlıysa, solungaçlarından ip geçirilip, ırmağa bırakılıp yükçüler gelene kadar taze kalması sağlanıyordu (Arpa, 2012). Mersin balığının eti lezzetli, yağlı ve kılçıksız bir balık olduğu için çok tercih edilmiştir.

2.2. Irmakçıların Sosyal Hayatı

Şubat-haziran ayları arasında kalan av döneminde Kızılırmak kıyısında yaklaşık 300 balıkçı bulunmaktadır. Kızılırmak kıyısına ulaşan balıkçılar, av sezonunda barınmalarını sağlamak üzere, ırmak kenarında uygun bir yere, üstü ve yanları sazlarla kaplı kelif, kelik, mağaza, salaş ya da balaban adı verilen barınaklar yaparlardı *(Foto 9)*. Üst kısımları sazlarla, tabanları goga ile kapatılan bu barınaklar çok korunaklı yapılar değildi. Çevredeki yabani hayvanlar içine girebildiği gibi ırmakçıları av döneminde yağışlardan koruma konusunda da çok başarılı sayılmazlardı. Bazı sabahlarda balıkçılar üstlerine yağan karlarla güne merhaba diyebiliyordu. Fakat çevrede yakacak odun fazla olduğu için bu durum balıkçıları olumsuz etkilemiyordu. Barınaklar uyumak dışında malzemelerin depolandığı, yemek yapılan ve yenilen, havyarın çıkarıldığı mekanlardı. Barınakların ortasında ateş yakılıyor, bu ateş hem ısınma ihtiyacını karşılıyor hem de üzerinde asılı kazanda yemek pişiriliyordu. Bir av mevsimi sonunda boşaltılarak olduğu gibi terkedilen bu barınaklar gelecek mevsimde tamir edilerek yeniden kullanılıyordu (Aygün, 1965).

Foto 9. *Samsun da Yeşilırmak ve Kızılırmak kıyısında balıkçılık yerleşimleri (Genç, 2016).*

Barınaklarda balıkçıların yatması için ranzalar, mutfak eşyası olarak tencere, tava ve içinde mısır ekmeği pişirilen taş pilekiler bulunurdu. Görevi sadece yemek pişirmek olan aşçılar, pilekilerde mısır ekmeği, tavandan sarkan ipin ucunda asılı kazan ve altında yakılan ateşte 10-15 kişiyi doyuracak büyük kazanlarla yemek pişirirlerdi. Balık dışında en çok pişirilen yemekler kara fasülye ve makarnaydı. İçme ve kullanma suyu ihtiyacı ırmaktan karşılanıyordu. Kızılırmak genelde çamurlu ve bulanık aktığı için bu ırmak suyu temiz kaplara konularak durulması bekleniyordu. Kaplardaki suyun çamuru dibe çökünce üstte kalan duru su, içmede ve yemek yapımında kullanılırdı. Bazen Bafra'dan balık almaya gelen arabalara fırınlardan ekmek ısmarlanır, yoğurt, süt ihtiyacı yakın çevredeki köylerden balık verilerek karşılanırdı.

Sezon bittikten sonra kazançları bölüşen balıkçılar Samsun bölgesinde bulunup memleketlerinde bulunmayan ya da az bulunan malzemeleri (buğday unu ve mısır gibi) tedarik ederek memleketlerine dönüyordu. Havyar üretimi ekonomik getirisi yüksek bir ekonomik faaliyetti ve Sürmeneli ve Bafralı birçok balıkçı bir yıllık ekonomik kazançlarını elde ederek buradan ayrılıyordu. Havyar üretimi bu önemiyle türkülere dahi konu olmuştu.

(1)

Gemiciler kalkalım,
Şu yelkeni takalım.
Şusurupta yelkeni,
Sırt üstüne yatalım.

(2)

Kızılırmak başına
Şu ırgatı atalım.
Tutalım balık havyar,
Keyfimize bakalım.

(3)

Kaptan attık ırgatı,
Sende tut ha bu çatı.
Gel girelim ırmağa,
Esecek ha şu batı.

(4)

Gemici uşakları,
Deniz başının tacı,
Yoklayın şu ırgatı,
İnşallah çıkar acı.

(5)

Çekin uşaklar çekin,
Hemen aldık ırgatı,
Geliyor bir sert poyraz,
Vuralım iki katı.

(6)

İsmaila Murada,
Hasan geçsin çördeğe,
Uşaklar ben dümende,
Coştum arkadaş coştum,
Biraz çalam kemençe.

Kaynak *(Altunsaray, 2008).*

Balıkçılık zor ve yorucu bir faaliyet olsa da akşamları çalan radyo eşliğinde türküler söylenir horon oynanırdı. Balık sezonunda Kızılırmak ağzına balık tutmaya gelenlerin oluşturduğu ticari potansiyeli değerlendirme adına Koşu Köyünde panayır kurulur at yarışları düzenlenirdi. Balıkçılar da bu organizasyonda hem eğlenir hem de ihtiyaçlarını karşılardı.

Bafra'da morinacılık yapan Doğu Karadenizli balıkçıların geleneksel eğlencelerinden biri de viya çekmekti. Bu eğlence deniz üzerinde kayıkla ya da yüzerek yapılırdı. Viya'nın kendine has özellikleri vardı. Denizde yüzen bir kişi tahtayla yüzerken önde gelen dalgaya karşı hızla yüzer, dalganın altından geçerek arkadan gelen ve yarmakta olan büyük dalgayı yakalamaya çalışırdı. Bu oyunu çok seven Sürmeneliler denizin sakin olmasını istemezdi. Aynı eğlence kayığı dalgaya doğru hareket ettirerek de yapılırdı (Açа, 2015).

1954 yılının şubat ayında soğuğun karada ve denizde narasını attığı bir günde deniz hafif serbeşiktir. Irmakçılar normal işlerini bitirdikten sonra denizde aheste aheste akan dalgaların sevdalı haline dayanamaz ve dalgaların çağrısına uyarak viya çekmek için uygun dalga beklerler. Viya çekmeye uygun dalganın geldiğini gördükleri gibi küreklere asılıp kayığı viyaya kaptırırlar ve kayıkla viya yapmayı ilk seferinde başarırlar. Hep çalışmak olmaz deyip tekrar küreklere asılıp viya çekmek için denize açılırlar. Viya çekmek için uygun olduğuna karar verdikleri ikinci dalgayı beklerler ve küreklere asılıp viyaya kaptırırlar kayığı. Ama bu seferki viya ilkine benzemez ve kayık yan yola gelmeden alabora olur. Kayığın içindeki viya sevdalısı Uzun Aydın (Aydın Çakır), Gölonsalı Ayan Çebi ve Baştımarlı Alay'ın Yaşar denize düşerler. Aydın Çakır,

yaklaşık bir saat denizde kalmış ve ırmağın akıntısının etkisiyle denize düştüğü yerden yaklaşık 500-600 metre uzaktan karaya çıkabilmiştir (Karabacak, 2007).

2.3. Bafra Siyah Havyarı

Mersin balığı avcılığı ve havyar üretimi Türkiye'de Sakarya, Kızılırmak ve Yeşilırmak ağızlarında yoğun bir şekilde yapılmıştır. Bu alanlarda yapılan balıkçılık faaliyeti sadece yöre insanı için değil yakın çevre iller için de önemli bir ekonomik kaynak ortaya çıkarmıştır. Kızılırmak ağzında sezonluk balıkçı yerleşmeleri kurulmuş hatta bu balıkçıların birçoğu Bafra'ya yerleşip yaşamlarının geri kalanını Bafra'da geçirmişlerdir. Hem eti hem de havyarı değerlendirilen mersin balığının özellikle havyarı oldukça kıymetli olduğu için ekonomik faaliyetlerin çeşitlenmediği 1950'li yıllarda önemli bir geçim kaynağı haline gelmiştir. Bafra havyarla markalaşmış Bafra Havyarı Türkiye dışında da tanınır hale gelmiştir. Devletin üst düzey misafirlerinin ağırlanmasında, önemli organizasyonlarda çoğu kez menünün en başında Bafra Havyarı yer almıştır *(Foto 10)*. Türkiye'yi ziyaret eden Fransız başbakanı Joseph Laniel (Milliyet, 1953) ve İran Şahı ve eşi Kraliçe Süreyya (Hürriyet, 1965) bunlardan bazılarıdır. Yine 1980 yılında İçişleri Bakanı Orhan EREN, Bafra Belediye Başkanı Orhan PEKER'i arayarak Macaristan Dışişleri Bakanı'nın Türkiye'yi ziyaret edeceğini ve ona ikram edilmek üzere Bafra havyarı istediklerini iletmiştir. Bafra'da hazırlanan havyar Ankara'ya gönderilmiştir (Genç, 2016).

PROGRAMME DE MUSIQUE

1 —	W. A. Mozart	Les Noces de Figaro (Ouverture)
2 —	L. van Beethoven	Sonate Pathétique
3 —	G. Puccini	Madame Butterfly
4 —	G. Bizet	L'Arlésienne
5 —	Erno Kostal	La Rose de Grenade
6 —	A. Thomas	Entr'acte Gavotte
7 —	P. Tschaikovsky	Casse Noisette
8 —	F. Liszt	Rhapsodie Hongroise No. 2
9 —	F. Schubert	Moment Musical
10 —	Johann Strauss	Le Beau Danube Bleu
11 —	Joe Rixner	Kindertraum
12 —	Johann Brahms	Danse Hongroise No. 5

MENU

Caviar frais de Bafra

Consommé

Bar braisé au vin

Perdreau rôti
Sauce Madère
Salade waldorff

Fonds d'Artichaut à la Turque

Parfait aux Pistaches

Fruits

Ankara, le 11 Fevrier 1953

Foto 10. *Cumhurbaşkanlığı tarafından düzenlenen konserde misafirlere sunulan menü (Koleksiyonevi, 2020).*

Türkiye'nin önemli gazetecileri zaman zaman köşelerinde Bafra havyarına yer ayırmışlar, Bafra havyarından övgüyle bahsetmişlerdir:

Çiftlik Havyarı

İran, Rus havyarları özellikle, yeşile çalan gri renkli ve iri taneli olanları lezzet şölenidir. Azerbaycan diaspora bakanı dostum Hazar denizinin doğal "beyaz havyar"ını da tattırmıştı. Bana göre bizim "Bafra havyarı" en iyisidir. Taze ve tuzlanmamıştır. İngiltere Prensesi Margaret'in de favorisiymiş. İstanbul'daki dostları ona kiloluk kutularda götürürdü. Şimdi ara ki bulasın (Civaoğlu, 2012).

Haydi Bafra

Bizim Bafra ve Samsun bölgesi. Bu bölgede çok lezzetli havyar üretiliyor. Adı siyah havyar, ama aslında rengi koyu kurşun. Bafra havyarının İstanbul, Ankara ve İzmir gibi büyük şehirlerde meraklıları vardır. Ama bölgenin yıllık üretimi sadece 300-400 kilo. Talep attığı zamanda Rusya'dan ithal yoluna gidiliyor. Belki de Rusya havyarı, Bafra havyarı adı altında pazarlanıyor (Özkök, 2000).

2.4. Irmakçılık ve Havyar Üretiminin Sona Ermesi

Üreme büyüklüğündeki anaç mersinlerin illegal olarak sınırsızca avlanması ve etlerinin el altından büyük şehirlere kadar satılmasından dolayı ilk defa Ticaret Vekâleti tarafından, 6 Mart 1959 tarihinde, avlanan siyah havyar balıklarından, havyarlarını döküp dönmekte olan her yaştaki balıklarla, her ne zaman olursa olsun şip balığının 15, mersin balığının 10 kilodan küçük olanlarının avlanmaları yasaklanmıştır. 1960'ların sonlarına doğru havyar üretimi gittikçe azalmış, Tarım Bakanlığı tarafından, bu düşüşün nedenlerini araştırmak ve havyar üretimini eski düzeye çekmek için bölgeye uzmanlar gönderilmiş ve 9 maddelik bir öneri paketi hazırlanmıştır. Bundan başka havyar üretim teknolojisini geliştirmek amacı ile 1967 senesinde, havyar ticaretinde meşhur Samsunlu Demircioğlu firması tarafından Batı Almanya Balıkçılık Dairesi Müdürü Dr. Andres Von Branet, Bafra'da siyah havyarcılığın geliştirilmesi konusunda teknik incelemeler yapmak üzere Samsun'a davet edilmiştir. Havyar üretiminin azalmasıyla yapılan çalışmalar havyar üretimini arttırmaya ve geliştirmeye yöneliktir. Aksine mersin balığı stoklarının korunmasına ve avcılığın sınırlandırılmasına yönelik ciddi bir tedbir alınamamıştır (Zengin, 2019).

Kıymeti fazla olan mersin balığının avlanması da o derece fazla olmuş, balığın yumurtasından havyar üretildiği için balıklar yumurtlamalarına izin verilmeden avlanmışlardır. 1950'li yılların sonunda 7 tonlara

kadar yükselen havyar üretimi, ilerleyen yıllarda özellikle aşırı ve kaçak avlanma sonucunda gittikçe azalmıştır. Erençin (1970), 1957 - 1958 yıllarındaki inceleme gezilerinde yalnız Samsun balıkhanesine günde ortalama on kadar çeşitli büyüklükte (çoğunlukla küçük) mersin balığı geldiğini aktarmaktadır.

Bilge (1971), Türkiye'de havyar üretimi ile ilgili makalesinde üretim düşüşünü şöyle açıklamıştır:

Dedelerinden gördüğü usullerle mersin balığı avlayan Kızılırmak ve Yeşilırmak balıkçıları, herhangi bir ikazı daima, gülerek karşılarlar. Bilgiç bilgiç kafa sallayarak, dedelerimiz bununla geçindi, biz de geçiniyoruz, diyerek bu nimetin denizden geldiğini söylerler. Halbuki dava hiç de böyle değildir. Son ilmî tetkikler göstermiştir ki tatlısularda yumurtadan çıkıp denize açılan bütün balıklar yumurtalarını bırakmak için mutlak ve mutlak kendi doğdukları suya girip yumurtlarlar. Bu değişmez kaideyi ve balıkların bu içgüdüsünü bilmeyen çevre balık avcıları, yumurta bırakmak üzere nehirlere giren balıkları suların deltasında yakalayarak yumurtalarını alıp etini de sattıklarından her sene nehirlere girecek balık miktarı azalmaktadır. 1968 yılı balık anketinde Karadeniz bölgesinde 172 ton mersin balığı yakalandığını görmekteyiz. Bu rakamın hakikate uygun olmamasını çok temenni ederiz. Zira 172 ton balığın yakalanıp öldürülmesinin, ertesi sene bu balıklardan mahrum olmamız demek olduğu meydandadır.

Bengü (1935)'nün Bafralı bir balıkçı ile söyleşisindeki kısa bölüm aslında ırmakçılığın neden sona erdiğinin özeti niteliğindedir:

...En iyi havyarı veren balık bizlerin burada Morina adını verdiğimiz hayvandır. Bu hayvanın has havyarını alabilmek, ancak onu tatlı suya daldığı zaman yakalamakla mümkündür. Bunun bir mevsimi vardır. Bu mevsimde Morina, tuzlu deniz suyundan uzaklaşmak ister, tatlı bir suya dalmak ihtiyacı duyar. Grup halinde morinalar dolaştıkları kıyıların ırmaklarını ararlar ve adeta akın ederler. İşte ağlarımız tatlı suyun içindedir. Irmağa giren balık havyarını dökmeye fırsat bulamadan ağlarımıza düşer.

Bu aşırı avlanmaya, barajların yapılması ile su seviyesinin düşmesi, tarım alanlarından ve kentsel kaynaklı atık suların nehirleri kirletmesi, vb. sebeplerin de eklenmesiyle gittikçe azalan balık popülasyonu sonucu mersin balıklarının avlanması 1990'lı yıllarda tamamen yasaklanmıştır. Ahıshalıoğlu (2011), çocukluk yıllarında bazı esnafın çırak çocukları çağırarak herkese birer kaşık havyar verdiğini aktarmaktadır. Çocuklara

dağıtılabilecek bollukta olan kralların yiyeceği Bafra havyarı günümüzde Bafralı çocukların ne olduğunu bilmediği bir hatıraya dönüşmüştür.

Sonuç ve Öneriler

Türkiye'de mersin balığı avcılığı yapılan ve havyar üretilen Yeşilırmak ve Sakarya Nehri ile beraber üç merkezden biri olan Kızılırmak Nehri ve Bafra, havyarla markalaşmış ve tanınır olmuştur. Irmakçı ya da morinacı adı verilen Karadeniz'in farklı bölgelerinden gelen balıkçılar av sezonu boyunca kurdukları balıkçı yerleşmesinde yaşamışlar ve mersin avcılığı yapmışlardır. Bafra'da üretilen havyar İstanbul ve Ankara ile Avrupa'ya pazarlanmıştır.

1950'li ve 1960'lı yıllarda gittikçe artan havyar üretimi 1970'li yıllardan itibaren hızla azalmaya başlamıştır. Nitekim balık popülasyonundaki azalmanın devam etmesi sonucu 1990'lı yıllarda avlanma tamamen yasaklanmıştır. Mersin popülasyonundaki azalmanın temel sebebi havyarın yüksek ekonomik değere sahip olmasından dolayı yoğun bir şekilde avlanmasıdır. Hatta balıkların bir kez bile yumurtlamasına izin verilmeden yakalanması balığın neslinin tükenmesi noktasına varmıştır. Mersin balıkları çok geç üreme olgunluğuna ulaşan balıklar olup, dünyanın en büyük tatlı su balığı olarak da bilinen Mersin morinası (6 metre boya 2 ton ağırlığa ulaşabilir), en az bir buçuk metre boya ulaştığında yani yaklaşık 20 yaşında üremeye başlamaktadır. Üreme olgunluğuna ulaşamadan avlanan mersin morinaları ise nesillerine katkı sağlayamadan yok olmaktadır (Ustaoğlu Tırıl ve Memiş, 2013). Bunlara ek olarak artan trol balıkçılığı ve bu faaliyetin deniz tabanında yarattığı tahribat balıkları olumsuz etkilemiş, kentsel, sanayi ve tarımsal kaynaklı kirlilik nehirleri gün geçtikçe daha çok etkilemiş ve bu nehirlerde yaşayan ya da üremeye çalışan hayvanlar da bu durumdan olumsuz etkilenmişlerdir. Kızılırmak nehri üzerine yapılan Derbent ve Altınkaya barajlarının akarsudaki su seviyesini sınırlandırması ve balıkların göç etmesini engellemesi Mersin nüfusunu olumsuz etkileyen faktörlerden biridir. Irmakların debisinde meydana gelen düşüşler morina balıklarının yaşam alanlarındaki ekolojik şartlarda yıkıcı etkiler yaratmıştır. Kızılırmak, üzerine Altınkaya ve Derbent Barajlarının inşasından sonra mersin balıklarının yumurtlama göçü engellenmiştir. Kızılırmak'ın döküldüğü yer ile Derbent Barajı arasındaki en uzun bölüm 30 km kadardır ve sonrası için balık geçidi bulunmamaktadır (Eroğlu, 2008). Suların yüksek olduğu dönemde alt kısımda balık hareketi kolay olmaktadır fakat barajın gövdesi yukarı çığıra göçü engellemektedir. Tüm bu etkenlere rağmen barajların mersin balıkları üzerindeki etkisini sadece su miktarı ve göçü engellemesi ile

sınırlandırmamak gerekir. Barajdaki HES santralinin su alma ağzı yapısı 140-160 metre kotlarında yer almakta, türbinden geçen suyun sıcaklığı yaz-kış dönemlerinde çok değişmemekte ve yaklaşık 10 °C civarında seyretmektedir (Altınkaya HES İşletme Müdürlüğü, 2018). Sadece bu durum bile balıkların yumurtlaması ve yumurtalardan çıkacak yavruların sağlıklı bir şekilde hayata gelmesini olumsuz etkilemektedir. Baraj seti akarsuyun taşıdığı alüvyonları tuttuğu için azalan alüvyon miktarı akarsuyun bulanıklığını azaltmaktadır. Denizle akarsuyun buluştuğu alanda çamurlu akan suyu takip ederek ırmağa ulaşan balıklarda sudaki berraklaşma olumsuz bir durum ortaya çıkarmıştır. Barajların elektrik üretmek, sulama ve içme suyu sağlama, kültür balıkçılığı ve su sporları, vb. birçok faydası bulunmaktadır. Fakat bu faydaların yanında doğal hayata yapılan müdahalenin olumsuz sonuçları da olmaması imkansızdır. İşte bu olumsuz sonuçlardan biri mersin balıklarının göç ve yumurtlama etkinliğinde açıkça ortaya çıkmaktadır. Bu manada baraj gövdelerinde yapılacak balık geçitleri ile göç hareketine olumlu katkı sağlanabilir.

Geçmişte Bafra halkının sofralarında etiyle ve havyarıyla yer bulan mersin balıkları ilçenin hafızasından silinmeye başlamıştır. Mersin balığını ve havyarı tanıyanların sayısı gittikçe azalmaktadır. Nokul, kaymaklı lokum, pide gibi coğrafi işaretli gastronomik ürünlere sahip olan Bafra için Bafra Havyarı gibi bir markayı kaybetmek günümüz dünyasında gastronomi turizminin geldiği nokta düşünüldüğünde oldukça büyük bir kayıptır. Mersin balıklarının neslinin tükenme tehlikesiyle karşı karşıya olduğunu ve bu nedenle koruma altında olduğunu düşünürsek bu markayı aynı orijinallikle tekrar ortaya koymak günümüz şartlarında ne yazık ki imkansızdır. Fakat böyle bir markanın hafızalardan tamamen silinmesine izin vermeden Bafra'da bu konuda gerekli çalışmaların yapılması ilçenin ekonomik ve kültürel tarihi açısından önem taşımaktadır.

KAYNAKÇA

Açа, Mustafa. (2014). *"Giresun ve Trabzon İlleri Balıkçılarının Meslek Folkloru."* Yayınlanmamış Doktora Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon.

Açıkgöz, Yüksel. (2000). *"Karadeniz'de Yaşayan Mersin Balıkları Üzerine Araştırmalar."* Ege Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İzmir.

Ahıshalıoğlu, Alptekin. (2011). Ah Bafra Ah. Postiga Yayınları. İstanbul.

Akbulut, Bilal. (2002). "Mersin Balığı Yetiştiriciliği", SÜMAE Yunus Araştırma Bülteni, 2 (2), 10-11.

Akşam Gazetesi.(1932). 5 Ocak 1932 tarihli gazete.

Akşam Gazetesi. (1934). 23 Temmuz 1934 tarihli gazete.

Akşam Gazetesi. (1936). 25 Temmuz 1936 tarihli gazete.

Akşam Gazetesi. (1939). 28 Temmuz 1939 tarihli gazete.

Altunsaray, İsmail. (2008). *Meslek Türküleri ve Meslek Türkülerinde İnceleme Prensipleri.* Haliç Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Musikisi Anasanat Dalı. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul.

Anonim. (1956). Depo Şefi Amatör Bir Balıkçı Daha. Balık ve Balıkçılık Dergisi. Cilt:4, Sayı:11: 12-16.

Anonim. (1966). Balık Ürünlerimizden Havyar. İstanbul Ticaret Odası Yayınları, 48 s, İstanbul.

Arpa, Hamdi. (2012). Yakakent'ten Balık ve Balıkçılık Öyküleri. Yakakent Belediyesi Kültür Yayınları. No:1, Ankara.

Artüz, M. İlham. (1958). Karadeniz Havzası Mersin Balıkları Hakkında. Balık ve Balıkçılık Dergisi. Cilt: 6 Sayı:10.

Aygün, Cevdet. (1965). Türkiye'de Siyah Havyar (Caviar) İstihsali ve Problemleri (Kısım II). Balık ve Balıkçılık Dergisi. Cilt: 13 Sayı:1.

Bafra Gazetesi (1960). 14 Temmuz 1960 tarihli gazete.

Bafra Gazetesi. (1963). 28 Kasım 1963 tarihli gazete.

Bengü, Vedat. (1935). Mühim bir iş: Havyar ticareti. *Zaman Gazetesi.* 31 Ocak 1935.

Bilge, İbrahim. (1971). Karadeniz Bölgesi. Balık ve Balıkçılık. Cilt: 19, Sayı: 5.

Civaoğlu, Güneri. (2012). Çiftlik Havyarı. (2 Eylül 2012) 10.11.2020 <https://www.milliyet.com.tr/yazarlar/guneri-civaoglu/new-york-u-tansiyon-ilaci-kesmez-1589818>

Erençin, Zihni. (1970). *Kıyılarımız*.1970.

Genç, Güven. (2016). Çarşamba'nın Kıymetlisi Mersin Balığı (1905-2016). Çarşamba Belediyesi Kültür Yayınları. Erol Ofset Matbaacılık. Samsun.

Hürriyet Gazetesi.(1965).*18* Ocak 1965 tarihli gazete.

İnan, Afet. (1973). Devletçilik ilkesi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin birinci sanayi planı 1933. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

Karabacak, Rıfat.(2007). "Irmakçılık", Tekne Kültür-Sanat Dergisi, 12: 40-42.

Karapınar, Şeref. (1962). En kıymetli deniz mahsulü (HAVYAR). Balık ve Balıkçılık Dergisi. Cilt: 10 Sayı:1-2.

Koleksiyonevi. (2020). Konser Yemek Menüsü (Cumhurbaşkanı Celal BAYAR). 11.11.2020 <https://www.koleksiyonevi.net/en/product/233811/konser-yemek-menusu>

Memis, Devrim. (2014). A short history of sturgeon caviar production in Turkey. Journal of Applied Ichthyology, 30(6): 1552-1556, 2014.

Mengi, Tekin. (1968a) Türkiye'de Mersin Balığı Yakalama Aletleri (Kısım I). Balık ve Balıkçılık Dergisi. Cilt: 16 Sayı:10.

Mengi, Tekin. (1968b). Türkiye'de Mersin Balığı Yakalama Aletleri (Kısım II). Balık ve Balıkçılık Dergisi. Cilt: 16 Sayı:11.

Milliyet Gazetesi. (1953). 10 Kasım 1953 tarihli gazete.

Milliyet Gazetesi. (1962). 25 Mayıs 1962 tarihli gazete.

Milliyet Gazetesi. (1965). 13 Mayıs 1965 tarihli gazete.

Milliyet Gazetesi. (1966). 9 Haziran 1966 tarihli gazete.

Özkök, Ertuğrul. Haydi Bafra. (2000). 11.11.2020 <https://www.hurriyet.com.tr/ertugrul-ozkok-gusto-pazarina-bafra-havyari-39161718>

Ulus Gazetesi. (1937). 19 Mart 1937 tarihli gazete.

Ustaoğlu, Serap. (2006). Nesli Tükenme Tehlikesindeki Mersin Balıklarını (Acipenseridae) Koruma Stratejilerinin Değerlendirilmesi. Su Ürünleri Dergisi, 23(3): 509-514.

Ustaoğlu Tırıl, Serap ve Memiş, Devrim. (2013). Mersin Balıklarının Türkiye Sularındaki Durumu. Ankara: Biyolojik Çeşitlilik Sempozyumu Bildiri Kitabı: 22-23, Ankara.

Yiğit, Ömer. (1968). Denizlerin ve Tatlı Suların Gıda Teşkil Eden En Önemli Balıkları. Balık ve Balıkçılık. Cilt: 16 Sayı:6.

Yiğit, Hasan. (1985). Bütün yönleriyle zümrüt Bafra. Temel Matbaacılık. İstanbul.

Yılmaz, Cevdet (2007). Bafra Ovası'nın Beşerî ve İktisadi Coğrafyası. Baskı, Kızılırmak Ofset.

Yılmaz, Recep. (2020). "Bafra tarihine damgasını vuran Sinasoslular ve siyah havyar". (4 Mayıs 2020) 01.09.2020.<https://www.bafrahaber.

com/yazaryazi/bafra-tarihine-damgasini-vuran-sinasoslular-ve-siyah-havyar--36126.html>

Zengin, Mustafa. (2019). Karadeniz Türk Balıkçılığının Yüz Yıllık Tarihine Genel Bir Bakış. Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, 5(7): 31-67.

Bölüm 15

ORGENERAL MEHMET SALİH OMURTAK PAŞA'NIN HAYATI VE ASKERİ FAALİYETLERİ (1889-1954)

Ersoy ZENGİN[1]

1 Dr. Öğr. Üyesi, Munzur Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Tunceli. ersoyzengin@munzur.edu.tr ORCID: 0000-0002-2173-8720).

Giriş

Mehmet Salih Bey 6 Eylül 1889 tarihinde doğdu. Doğum yeri hakkında İstanbul Sofular[1] ve Selanik[2] gösterilmektedir. Eğitim yıllarında Salih ismiyle birlikte "Sofular'ın" özdeşleştirilmesi çocukluk yıllarının İstanbul'un Aksaray semtindeki Sofular'da geçtiğine işaret etmektedir. Salih Bey'in memleketi Trabzon-Akyazı olup Kulaksızoğlu sülalesine mensup olduğu bilinmektedir.[3] Babası Hüsamettin Bey annesi ise Fatma Hidayet Hanımdır.[4] Babasının Bulgaristan'ın Omurtak Köyü'nde Ermeniler tarafından öldürülmesinden dolayı Mustafa Kemal Atatürk tarafından soyadı olarak Omurtak verildiği[5] ileri sürülmüşse de bu bilginin doğru olmadığı anlaşılmaktadır. 12 Aralık 1934 tarihinde Mustafa Kemal Atatürk tarafından Bulgar Türklerinin büyük hükümdarı *Omurtak*[6] ismi Salih Beye soy isim olarak verilmiştir.[7] Mustafa Kemal Atatürk el yazısı ile şunları yazmıştır;

"Omurtak: Tuna Bulgar Türklerinin büyük krallarının adıydı. Onun büyük Türk olduğu Madara[8] *kayalarında şimdi okunan yazılanda anlaşıldı."*[9]

Mehmet Salih Bey ön adı olan "Mehmet'i" genellikle kullanmamıştır. Salih (Omurtak) Bey, ilk öğrenimini Yusufpaşa'daki özel Mekteb-i Osmani'de tamamladı.[10] Salih Bey'in çocukluk yılları Osmanlı Devleti'nin hızla parçalanma sürecine girdiği bir döneme denk gelmektedir. Birçok toprak kaybının yanında diğer etnik unsurlara nazaran Türkler yoksulluk içindeydi. Böyle bir ortamda gençlik kurtuluş çareleri için gizli teşekküllere yönelmişti.[11] Sultan II. Abdülhamid yönetimine karşı örgütlenmeler en fazla yüksek mektep talebelerinde göze çarpmaktaydı. 14 Ocak 1905'te Harp Okuluna giren Mehmet Salih Bey, henüz 16 yaşındayken ihtilalcı fikirlerle tanıştı. Nitekim Ahmet Bedevi (Kuran)

---

1 https://ata.msb.gov.tr/06_milli_mucadele_komutanlari/mehmet_salih_omurtak.html. (E.T. 02.01.2021).
2 Türk Silahlı Kuvvetleri Genelkurmay Başkanlığı (www.tsk.tr) (E.T. 02.01.2021).
3 Mustafa Yazıcı, *Trabzon Akyazılı Salih Omurtak Paşa*, Akyazı Belediyesi Kültür Yayınları, Trabzon 1999, s. 9-10.
4 https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/Mehmet_Salih_Omurtak_(_1889-_1954). (E.T. 03.01.2021).
5 Yazıcı, *a.g.e,* s. 10.
6 Tuna Bulgar Devleti'nin en parlak dönemi Omurtag (814-831) devrinde yaşamıştır. Bkz. Mithat Aydın, *Tuna Bulgarları Tarihine Genel Bir Bakış (681-1018),* Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, Yıl: 2002 (1), Sayı:11, s. 119-120.
7 *K. Atatürk Yolu,* (Edt. Kemal Arıburun), S.1, 01.03.1959, s.9.
8 Bulgaristan'ın Kuzeydoğusunda Şumnu'ya bağlı Madara köyü.
9 *Atatürk'ün Bütün Eserleri, C-27*, 1934-1935, Kaynak Yayınları, İstanbul 2010, s.107.
10 Hasan Ali Yücel, "30 Ağustos'ta," *Cumhuriyet*, 29.08.1954, s. 2.
11 Osmanlı Devleti'nde kurulan bazı gençlik örgütleri hakkında bilgi almak için Bkz. Salih Başkutlu, "İttihat Terakki Cemiyeti'nin Genç Nesil Algısı ve Yönetimi", *Uluslararası Anadolu Sosyal Bilimler Dergisi,* 4 (4), 2020, ss. 4-21

Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Milli Mücadele isimli eserinde; Bulgaristan'da Rıza Paşa tarafından neşredilerek İstanbul'a gizlice sokulan "Gayret" isimli gazeteyi takip ederek fikri gelişimini ilerletip, örgütlenmeye karar verdiğini bildirmektedir. Ahmet Bedevi Kuran, Baytar Rüştiyesi'nden mezun olduktan sonra Kulelideki Askeri İdadiye başladığını, burada yapılan imtihanda birinci olarak Başçavuş olduğunu ve Salih Sofular'ın da Bölük Emini sıfatıyla yanına verildiğini kaydetmiştir. Ahmet Bedevi Bey; Namık Kemal, Ziya Paşa ve diğer hürriyet kahramanlarının eserlerini gizlice okula sokup, okulda hürriyetçi bir zümre yaratmaya çalışıyordu.[12] Salih Bey'in okul yıllarının ihtilalci bir atmosferde geçtiği anlaşılmaktadır.

Salih Bey, 20 Eylül 1907'de Mülazım-ı sani (teğmen) rütbesiyle okulunu birincilikle bitirerek kurmay sınıfına ayrıldı. 13 Ağustos 1910 tarihinde de Harp Akademisinden yüzbaşı rütbesiyle yine birincilikle ayrıldı. Genelkurmay 3. Şube'de çalışmaya başladı.[13]

Yemen, Balkan ve Birinci Dünya Savaşı Yılları

19. yüzyılın ikinci yarısında Yemen'de kronikleşen isyanlar 20. yüzyılda da devam etmekteydi. Osmanlı Devleti, 1904 yılında İmam Yahya liderliğindeki isyanı bastırmak için büyük kuvvetler göndermek zorunda kalmıştır.[14] 1910 yılında İmam Yahya ve İdrisi'nin isyanlarını bastırmak üzere Ahmet İzzet Paşa görevlendirilmişti. Harbiye'den yeni mezun olmuş olan Salih Bey isyanı bastırmak için görevlendirilen Başkomutan Ahmet İzzet Paşa'nın emrine verildi. Kolağası İsmet (İnönü), Saffet (Arıkan), Nazım,[15] Reşit,[16] Kolağası Kadri, Albay Avni, Binbaşı Asım, Doktor Abdülselam Paşa, Kaymakam Recep, Binbaşı Fuat beylerle birlikte 1910 yılının Şubat ortalarında Rauf (Orbay) Bey'in kumanda ettiği Hamidiye kruvazörü ile Yemen'e doğru yola çıkılmıştır. İsyanın bastırılma aşamasında İtalya'nın Trablusgarp'ı işgali başladı. İtalyanların Yemen'deki isyancıları desteklemesi ve deniz yollarını kontrol etmeleriyle Yemen'deki Osmanlı kuvvetleri zor durumda kaldı. 1910-1911 yıllarında uzun ve zorlu çarpışmalardan sonra isyan bastırılabildi.[17] Salih Bey genç

12 Ahmed Bedevî Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2012, s. 397.

13 *Türk İstiklal Harbine Katılan Tümen ve Daha Üst Kademelerindeki Komutanların Biyografileri,* Genelkurmay Baş. Yay. Ankara 1989, s. 253-254.

14 *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi-VI, Hicaz, Asir, Yemen Cepheleri ve Libya Harekâtı 1914-1918,* Genelkurmay Basımevi, Ankara 1978, s. 30.

15 Nazım Bey, Kütahya-Eskişehir Savaşlarında 15 Temmuz 1921'de hayatını kaybetmiştir.

16 Mareşal Fuat Paşa'nın oğlu olan Süvari Yüzbaşısı Reşit Bey Balkan Savaşı'nda Edirne'nin geri alındığı gün (21 Temmuz 1913) hayatını kaybetti. Ahmet İzzet Paşa*, İstiklal Harbinin Gerçekleri Feryadım-I,* Timaş, İstanbul 2017, s. 113.

17 Ahmet İzzet Paşa, *a.g.e,* s. 113-126.

kurmay subayı olarak iki sene Yemen seferinin güç şartları altında çalışmış ve 31 Aralık 1911'de kurmaylığı onaylanmıştır.[18]

Trablusgarp Harbi'nin devam ettiği bir sırada 8 Ekim 1912 tarihinde Karadağ'ın savaş ilan etmesiyle Birinci Balkan Harbi başladı. Osmanlı ordusu Karadağ, Sırbistan, Yunanistan ve Bulgar orduları karşısında ağır bir yenilgiye uğrayarak Çatalca'ya kadar çekilmek mecburiyetinde kaldı. 23 Haziran 1913 tarihinde Balkan devletlerinin kendi aralarında anlaşamayarak Bulgaristan'a saldırması sonucunda 21 Temmuz 1913 tarihinde Edirne, Osmanlı kuvvetlerince geri alınabildi.[19] İki yıl boyunca Yemen seferinin güç şartlarında görev yapan Salih Bey Balkan Harbi'nin son safhasında vazife aldı.[20]

Mehmet Salih Bey, 8 Ocak 1914 tarihinde Genelkurmay 3. Şubeye, 18 Şubat 1914'te 1. Kolordu Kurmaylığına atandı.[21] 28 Haziran 1914 tarihinde Avusturya-Macaristan veliahdı François Ferdinand'ın Saraybosna'da bir Sırplı tarafından öldürülmesiyle iki blok'a ayrılmış olan Avrupa devletleri kısa süre içinde birbirlerine savaş ilan ettiler. 2 Ağustos 1914 tarihinde Osmanlı Hükümeti, Almanya ile bir ittifak imzaladı. 29-30 Ekim 1914 tarihinde Enver Paşa'nın emriyle Amiral Souchon'un Osmanlı donanmasını alarak Odessa ve Sivastapol gibi Rus limanlarını bombalamasıyla Osmanlı Devleti savaşa girdi.[22]

Osmanlı Devleti, Çanakkale, Kafkas, Kanal, Irak, Yemen ve Galiçya gibi cephelerde savaşmaya başladı. Salih Bey, 7 Şubat 1915'te 2. Ordu Kurmaylığına atandı. 24 Mayıs 1915'te Kolağalığına (Kıdemli Yüzbaşı) yükseltildi.[23] 9 Temmuz 1915'te Çanakkale Cephesi'nde 2.Ordu Komutanı Vehip Paşa'nın kurmayı olarak savaşa iştirak etti. Cephedeki ilk muharebesi 12-13 Temmuz 1915'teki İkinci Kerevizdere'de cereyan etti. Daha sonra 6-10 Ağustos muharebelerine fiilen katıldı.[24]14 Aralık 1916'da binbaşı oldu. 29 Haziran 1917'de 4. Kolordu kurmay subaylığını yaptı. 10 Ekim 1917'de Avrupa'daki cepheleri görmek üzere Almanya'ya gönderildi.[25]

Birinci Dünya Savaşı yılları içinde cereyan eden önemli hadiseler-

18 *Türk İstiklal Harbine Katılan…,* s. 254.
19 Cevdet Küçük, "Balkan Savaşı". *TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 5*, İstanbul 1992, s. 24.
20 *K. Atatürk Yolu, a.g.m,* s.9.
21 *Türk İstiklal Harbine Katılan…,* s. 254
22 Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, C-I-II,* Alkım Yayınları, İstanbul 2002, s. 108-110.
23 *Türk İstiklal Harbine Katılan…,* s. 254
24 Mithat Atabay, "Çanakkale Kara Savaşlarının 102 Yıldönümü Hatırasına: İhtiyar Askerler Hiçbir Zaman Ölmezler" http://www.canakkaleaynalipazar.com/yazarlar/dr-mithat-atabay/canakkale-kara-savaslarinin-102-yildonumu-hatirasina-ihtiyar-askerler-hicbir-zaman-olmezler/155/ (E.T. 04.01.2021).
25 *Türk İstiklal Harbine Katılan…,* s. 254

den birisi de Rusya'da çıkan Bolşevik İhtilali'dir. Kasım 1917'de iktidarı ele geçiren Bolşevikler bir an evvel savaşın sonlandırılmasını ve ilhaksız tazminatsız barış antlaşmalarının yapılmasını istiyorlardı. İtilaf Devletleri'nin bu çağrıya yanıt vermemeleri üzerine İttifak Devletleri'yle 3 Aralık 1917'de Brest-Litovsk'ta mütareke görüşmeleri başladı. Mütarekeden sonra Sovyet Rusya ile barış görüşmelerinin de yapılması için Sadrazam Talat Paşa, Hariciye Nazırı Ahmet Nesimi Bey, Berlin Sefiri İbrahim Hakkı Paşa, Birinci Ferik Zeki Paşa ve askeri temsilci olarak Ahmet İzzet Paşa görüşmelere katıldı. Binbaşı Mehmet Salih Bey, Ahmet İzzet Paşa ile beraber Brest-Litovsk'a gitti. Heyetin içinde Miralay Emin, Süvari Binbaşı Sadık, Binbaşı Muzaffer, Askeri Savcı Emin Ali (Türkgeldi), Binbaşı Kemal, Bahriye Nezaretinden Erkân-ı Harbiye Reisi Rauf (Orbay) Beyler bulunmaktaydı. Heyet 29 Aralık 1917'de yola çıktı.[26]

Binbaşı Mehmet Salih Bey, Birinci Dünya Savaşında Çanakkale'den sonra Doğu ve Azerbaycan cephelerindeki muharebelere katıldı. 28 Şubat 1918'de 5. Ordu Harekât Şube Müdürü, 8 Haziran 1918'de Şark Ordular Grubu Harekât Şube Müdür, 12 Ağustos 1918'de 3. Ordu Kurmay Başkan Yardımcısı olarak tayin edildi. 23 Ekim 1918'de Genel Karargâh I. Şube Müdür Yardımcısı oldu.[27]

Brest-Litovsk Antlaşmasına göre Kars, Ardahan ve Batum halkının hangi idareyi istediğine dair bir plebisit yapılması kararlaştırılmıştı. Dâhiliye Nezareti Müsteşarı Abdülhalik (Renda) Bey reisliği altında Şakir (Kesebir), Necati, Asaf Talat ve Hilmi (Uran) Beyler plebisiti yapmakla görevlendirildiler. Bahriye Nazırı Cemal Paşa, Hariciye Nazırı Halil Bey, Dr. Nazım Bey ile birlikte Mayıs ayında İstanbul'dan Gülnihal vapuruyla Batum'a doğru harekete geçildi. Vapur Trabzon'a gelince 3. Ordu komutanı Vehip Paşa'da heyete katıldı. Elviye-i Selase'de plebisit yapılmış ve bölge halkı Osmanlı Devleti'ne katılmayı tercih etmişti. 15 Ağustos 1918 tarihinde Sultan VI. Mehmet Vahdettin'in ilhak beyannamesiyle Kars, Ardahan ve Batum Osmanlı topraklarına katıldı ve Batum vilayeti teşkil edildi.[28] Salih Bey'de bu süreçte görev almıştır.

Salih Bey, 1918 yılının Temmuz-Ekim aylarında, Başkumandan ve Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın Amcası Halil (Kut) Paşa'nın emrinde Kafkas Ordusu'na atandı. Yanında 1910-1911 yıllarında Yemen'de görev

26 Selami Kılıç, Türk-*Sovyet İlişkilerinin Doğuşu*, Ülke Kitapları Yayınları, İstanbul 1998, s. 132.
27 *Türk İstiklal Harbine Katılan…,* s. 254
28 Hilmi Uran, *Meşrutiyet, Tek Parti, Çok Parti Hatıralarım (1980-1950*), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2008, s. 76-97.

yaptığı Saffet (Arıkan) ve Nazım Bey de bulunmaktaydı. İngiliz, Rus ve Ermeni birliklerince korunan Bakü'yü zapt etmeye çalışan Nuri (Killigil) Paşa'ya yardıma giden Halil Paşa'nın emrindeki orduda görev aldı. 14 Eylül 1918 sabahı Bakü zapt edildi. Halil Paşa, müttefik Almanya'nın Bakü petrollerini ele geçirme emellerini bildiğinden Bakü'nün zaptına Alman birliklerinin katılmasını engellemişti. Bundan dolayı Bakü'nün zaptı sırasında Osmanlı ordusundaki Alman Kurmay Başkanı Paraküvin ile Türk Kurmay Başkanları arasında gergin anlar yaşanmaktaydı. Paraküvin Osmanlı ordusunun yenilmesini istiyor ve sık sık bu harekâtın başarısızlıkla sonuçlanacağını Osmanlı subaylarına söylüyordu. Osmanlı ordusunun ilerlediği bir sırada Salih Bey Hazar Denizi'ndeki irili ufaklı 50'ye yakın vapur ve tekneyi işaret ederek düşmanın geri çekildiğini Alman Kurmay Başkanı Paraküvin'e söyleyerek artık moral bozucu konuşmalardan vazgeçmesini amaçladı. Osmanlı ordusunun başarısından oldukça rahatsız olan Paraküvin, cevap olarak; onların düşman askeri değil Türklerin zulmünden kaçan Ermeniler olduğunu söyledi. Salih Bey, Paraküvin'in bu küstah hareketini cevapsız bırakmamış ve şunları söylemiştir:[29]

-Şu anda üstün olduğumuz için size bir şey söyleyemeyeceğim. Ancak ben Türk ordusunda binbaşıyım, siz Alman ordusunda... İkimiz de eşit şartlar altındayız. Namuslu bir subaysanız, sizi bugünkü görevinizden ayrıldığınız gün düelloya davet ediyorum. Ve şu andan itibaren sizi üst olarak tanımıyorum.

Bakü'nün alınmasıyla Osmanlı orduları büyük bir başarı kazanmıştı. Ancak Kafkaslarda kazanılan başarılar uzun sürmedi. Filistin'de Osmanlı ordusu yenilerek Halep'e çekilmişti. Bulgarlar da 29 Eylül 1918 tarihinde İtilaf Devletleri'yle mütareke imzalamışlardı.[30]

Milli Mücadele Yılları

30 Ekim 1918 tarihinde Mondros Mütarekesinin imzalanmasının ardından Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşı'ndan yenilmiş olarak ayrıldı. Wilson Prensiplerinin (8 Ocak 1918) gizli antlaşmaları yasaklanmış olması ve 12. maddede Türklerin çoğunlukta bulunduğu yerlerde mutlak bir hükümranlık hakkının tanınıyor olması, kamuoyunda Osmanlı ülkesinin parçalanmayacağı umudunu doğurmuştu. Ancak 11 Aralık 1918 tarihinde Hatay Dörtyol'un ve ilerleyen tarihlerde de daha başka birçok yerin işgal edilmesi sonucunda beklenildiği gibi adil bir barışın olmaya-

29 Selahattin Yurtoğlu, *Yüzbaşı Selahattin'in Romanı*, (Haz. İlhan Selçuk), Remzi Kitabevi Yayınları, İstanbul 1973, s. 412
30 Yurtoğlu, *a.g.e,* s. 344-348

cağı anlaşılıyordu. İtilaf Devletleri, Birinci Dünya Savaşı sürecinde paylaşmış oldukları Osmanlı topraklarını işgal etmek için fırsat kollamaktaydılar. Mütarekenin 7. maddesinde İtilaf Devletleri güvenliklerini tehdit edecek bir durumun ortaya çıkmasında herhangi bir stratejik yeri ve Vilayât-ı Sitte'de bir karışıklık çıkması durumunda vilayetlerin herhangi bir kısmını işgal edebileceklerdi. İtilaf Devletleri askerlerinin 13 Kasım 1918 tarihinde İstanbul'da görülmesiyle azınlıklar büsbütün şımarmıştı. Bu siyasal atmosferde İttihatçılar savaş suçlusu olarak aranmakta, 1915 yılında çıkarılan Sevk ve İskân Kanununu uygulayan kamu görevlileri Divan-ı Harp Mahkemeleri'nde yargılanmaktaydı. Sultan VI. Mehmet Vahdettin'in hükümeti kurma görevini verdiği Damat Ferit Paşa da İtilaf Devletlerine karşı milli hakları korumaktan acizdi.[31]

1919 yılının Ocak ayında toplanan Paris Barış Konferansı'nda eski Osmanlı toprakları parçalanıyor, yeni sınır ve devletler ortaya çıkarılıyordu. Doğu'da bir Ermenistan kurulacağı, İstanbul ve Boğazların Türklerden alınacağı, Batı Anadolu'nun Yunanistan'a verileceği söylentilerinin dolaştığı bir atmosferde 11 Ocak 1919'da Mehmet Salih Bey, Harbiye Nezareti Başyaveri olarak tayin edildi.[32]

Osmanlı hükümetleri fiili işgallere karşı koyamadıkları gibi İtilaf Devletlerinin isteklerini yerine getirmekten başka bir çare düşünemiyorlardı. İtilaf Devletleri, Ermeni ve Rumların tehcir sırasında katledildiklerini, buna sebep olan kişilerin tutuklanarak yargılanmalarını istiyorlardı. Tüm olanaklara sahip olarak yaptıkları araştırmalardan katliam yapıldığına dair bir belge bulamayan İtilaf Devletleri görevlileri yine de Osmanlı Hükümetine baskı yaparak Divân-ı Harb-i Örfî Mahkemeleri'nin kurulmasını isteyerek tehcir sırasında görev alanların cezalandırılmalarını sağladılar.[33]

Tamamen İtilaf Devletleri'nin baskı ve isteğiyle kararlar alan bu mahkemelerin suçlu bulduğu kişilerden birisi de Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey idi. 5 Şubat 1919 tarihinde başlayan Yozgat Tehcir Davası 8 Nisan 1919 tarihinde Kemal Bey hakkında idam kararını verdi. Sadrazam Damat Ferit Paşa karardan bir gün sonra 9 Nisan 1919 Çarşamba günü Sultan Vahdettin ile görüşerek kararnamenin acele olarak imzalanması için özel bir gayret sarf etmiştir.[34] Adil yargılanma hakkından yoksun olarak alınan idam kararını Sultana götürme vazifesi Harbiye

31 Selahattin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar-I,* MEB Yayınları, İstanbul 1991.
32 https://ata.msb.gov.tr/06_milli_mucadele_komutanlari/mehmet_salih_omurtak.html (E.T. 04.01.2021).
33 Feridun Ata, *İşgal İstanbul'unda Tehcir Yargılamaları*, TTK Yayınları, Ankara 2005, s. 15.
34 Ata, *a.g.e,* s. 168-169.

Başyaveri Salih Bey'e verilmiştir. Seryaver Salih Bey, mühürlü bir zarfta Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey'in idam ve Jandarma kumandanı Tevfik Bey'in on beş sene kürek cezasıyla mahkûmiyetine ait kararnameyi 9 Nisan'da akşama doğru Sultan Vahdettin'e götürdü. Sultan Vahdettin bir taraftan bu tür kararların toplumda intikam hissini uyandıracağını düşünmekte, diğer taraftan da cezanın verilmemesi durumunda suçluların korunduğu düşünüleceği endişesindeydi. Sultan Vahdettin, sultan olarak bu kararı tasdik etmekte tereddüt etmekte bir sakınca görmediğini çünkü Kanun-i Esasi hükmünce sorumluluğu bulunmadığını, ancak halife olarak karar vermekte tereddüt yaşadığını, bundan dolayı Şeyhülislam tarafından fetva verilmedikçe kararnameyi imzalamayacağını ifade etti.[35] Fetva henüz çıkmadan Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey 10 Nisan 1919 tarihinde Beyazıt Meydanı'nda idam edildi. Damat Ferit Hükümeti'nin, siyasi bir tavırla verdiği bu cezayı nefretle karşılayan halk cenaze merasiminde büyük bir protesto gösterisinde bulundu. Tıbbiyeliler *"Türklerin Büyük Şehidi Kemal Bey"* yazılı bir çelenkle törene katılmışlardı.[36]

Mehmet Salih Bey seryaverlik göreviyle Osmanlı başkentinde 1919 yılında yaşanan acılara tanıklık etmekteydi. 15 Mayıs 1919'da İzmir işgal edilmiş, binlerce Müslüman katledilmişti. İşgalci Yunan askerleri başlarında Vali Kambur İzzet olmak üzere tüm Osmanlı idarecilerini esir gibi İzmir sokaklarında dolaştırdılar. İzmir'in işgali Türk halkında büyük bir heyecan yaratmıştı. Halk bu durumu kabul etmiyor ve mücadele vermek istiyordu. İstanbul hükümeti ise durumu protesto ederek Avrupa siyasetine bel bağlamaktan başka bir şey yapamıyordu. Anadolu'nun her tarafından işgale karşı protesto telgrafları yağdırılıyordu. 18 Mayıs 1919'da Veznecilerdeki Darülfünun konferans salonunda Doktor Besim Ömer başkanlığında toplanan heyet İzmir'in işgali karşısında halkın gösterdiği kutsal isyana katıldıklarını ifade ediyordu. 19 Mayıs 1919 tarihinde Sultanahmet Meydanı'nda, Fatih Türbesi önünde İzmir'in işgali protesto edildi. 22 Mayıs'ta Kadıköy'de miting yapıldı. 23 Mayıs'ta 150.000 kişinin katıldığı Sultan Ahmet mitingi toplandı. Halkın birbirine kenetlendiği bu zaman diliminde Harbiye Nazırı Ferik Şevket Turgut Paşa, yaveri Tarık Mümtaz (Göktepe) Bey ile halkla temasta bulunmak üzere miting alanına gitti. Şevket Turgut Paşa, görünüm itibariyle Sultan VI. Mehmet Vahdettin'e çok benzediğinden miting alanındakiler Paşa'yı, Padişah Vahdettin zannetmişti. Şevket Turgut Paşa, Padişah olmadığını halka izah etmekte zorlanınca Beyazıt'ta bulunan Harbiye Nezaretine

35 Ali Fuat Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim,* TTK, Ankara 2010, s. 202-204.
36 Ata, *a.g.e,* s. 172.

yürüyerek dönmek mecburiyetinde kaldı. Halk da Şevket Turgut Paşa'yı takip ediyordu. Şevket Turgut Paşa, Harbiye Nezaretine geldiği zaman kendisini takip eden kalabalığa yönelerek; "*gösterdiğiniz heyecanlı milli tezahürü Zat-ı Şahaneye bizzat arz etmeye gideceğim. Aranızdan seçeceğiniz temsilcileri de götürmeye hazırım.*" dedi. Şevket Turgut Paşa, Seryaveri Erkan-ı Harbiye Binbaşısı Mehmet Salih Bey ve halkın arasından temsilcilerle birlikte otomobile binerek Yıldız Sarayı'na gittiler. Saray'da Padişah, heyeti huzuruna kabul etti. Mitingde alınan kararları derin bir alâka ile ayakta dinledikten sonra temsilcilere iltifat ederek vaatlerde bulundu.[37]

19 Mayıs 1919 tarihinde 9. Ordu Kıtaat-ı Müfettişi sıfatıyla Samsun'a çıkan Mustafa Kemal Paşa, İstanbul Hükümetinin milli hakları koruyamadığını, Anadolu'da başlatılacak Milli Mücadele hareketi ile bunun başarılabileceğine inanarak bu yolda çalışmaya başladı. Her tarafta Müdafaa-i Milliye ve Redd-i İlhak Cemiyetlerinin kurulmasını istedi. Amasya Genelgesinde *'ulusun bağımsızlığını yine milletin azim ve kararının kurtaracağını'* ifade ederek Milli Mücadele meşalesini yaktı. Erzurum ve Sivas Kongrelerinde bağımsızlık kararları alındı. Misak-ı Milli olarak adlandırılan bu kararların tüm dünyaya duyurulması için son Osmanlı Mebusan Meclisi 12 Ocak 1920 tarihinde toplanarak faaliyete başlamıştı. Salih Bey, Mustafa Kemal Paşa'nın İstanbul'daki en önemli destekçilerinden biriydi. İstanbul'daki Mustafa Kemal Paşa taraftarlarıyla Ankara arasındaki iletişimi O, sağlıyordu.[38]

28 Ocak 1920'de Osmanlı Mebûsan Meclisi, Misak-ı Milli'yi ilan ederek İtilaf Devletleriyle imzalanacak olan barış antlaşmasının buna uygun olmasını istedi. Bunun üzerine 13 Kasım 1918 tarihinden beri İtilaf Devletleri'nin işgali altında bulunan başkent İstanbul, 16 Mart 1920'de ikinci kez işgal edildi. İşgal esnasında Şehzadebaşı Karakolunda uyuyan askerlere ateş açılmış ve dört asker hayatını kaybetmiş, 10 kişi de yaralanmıştı. Bunun yanında birçok mebus, bürokrat ve aydın tutuklanarak Malta Adası'na sürgün edilmişti. İstanbul'da Türk halkının haklarının savunulamayacağını gören mebus ve aydınlar Mustafa Kemal Paşa'nın çağrısıyla Anadolu'ya geçmeye başlamışlardı. İstanbul'un işgali olayı, yeni meclisin Ankara'da toplanmasını gündeme getirmiştir. Bu durumdan rahatsız olan Sultan Vahdettin ve İstanbul Hükümeti 23 Mart 1920 tarihinde Anadolu'ya bir Nasihat Heyeti göndermiştir. Ankara'ya

37 Tarık Mümtaz Göktepe, *Osmanoğullarının Son Padişahı Vahideddin Mütareke Gayyasında*, Sebil Yayınları, İstanbul 1994, s. 153-163; Gotthard Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, TTK Yayınları, Ankara1989, s. 95.

38 Kemal Atatürk, *Nutuk,* (Haz. Zeynep Korkmaz), Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2009, s. 194, 239, 240, 249, 250, 254, 263, 264, 269, 276.

gönderilen Nasihat Heyetinde; Ulemadan Vehbi Efendi, siyasetçilerden Yusuf Kemal ve Rıza Nur Beyler ve Harbiye Nezareti Başyaveri Mehmet Salih (Omurtak) Bey bulunmaktaydı. Durumun vahametini kavrayamayan İstanbul Hükümeti gönderdiği Nasihat Heyetiyle başkentte olağanüstü bir durumun olmadığını, halkı sakinleştireceğini düşünüyordu. İstanbul Hükümeti'nin isteklerinin aksine İstanbul'dan bir şey yapılamayacağını anlayan Nasihat Heyeti üyeleri Milli Mücadele Hareketi'ne katılmışlardı.[39]

Ankara'da çalışmaya başlayan Mehmet Salih Bey, Heyet-i Temsiliye'nin askeri işlerine baktı. Yunan ordusu 1920 yılında Uşak Cephesi'nde durdurulmuştu. Yunan ordusu burada kuvvetlerini artırmaktaydı. Buna karşılık Afyon'da Türk ordusu cephe kurma gayretindeydi. Salih Bey, Mustafa Kemal ve İsmet Paşa ile 28 Ağustos 1920 tarihinde Afyon'a giderek cephedeki durumu incelediler.[40]

30 Aralık 1920'de Genelkurmay Hareket Şubesi Müdür vekili olarak atandı. Özellikle istihbarat teşkilatlarının kurulması önemli bir meseleydi. Fevzi Paşa, Genelkurmay için çalışacak olan istihbarat biriminin başına Hüsamettin (Ertürk) Bey'i getirmek isterken Salih Bey buranın kurmay subaylardan birinin idaresine verilmesi fikrini ileri sürüyordu. Sonunda her iki tarafı da memnun edecek bir formül bulundu. Fevzi Paşa, Şükrü Ali Bey'i Genelkurmay'ın gizli istihbarat şubesinin reisi, Hüsamettin (Ertürk) Bey'i de kendi uhdesine bağlı olarak çalışan gizli bir teşkilatın reisi olarak çalışmasına karar verdi.[41]

Büyük Millet Meclisi Erkân-ı Harbiye-i Umumîyesi (Genelkurmay Başkanlığı) kurulduğu zaman Binbaşı Salih Bey, Başkanlıkta reisten sonra en yetkili kişi olmuştu. Sakarya Muharebesinin sonuna kadar Genelkurmayda Fevzi Çakmak ve Mustafa Kemal Paşa ile birlikte çalışmış ve büyük itimat kazanmıştı.[42]

Mehmet Salih Bey, 1 Mart 1921'de kaymakam (yarbay) oldu. 2 Eylül 1921'de Genelkurmay 2. Başkanlığı'na getirildi. Bu başarılarından dolayı İsmet Paşa Sakarya Savaşı'ndan (23 Ağustos-13 Eylül 1921) sonra onu 61. Tümene komutan olarak atamak istiyordu. Milli Müdafaa Vekâleti'nin onayını aldıktan sonra 3. Kolordu Kumandanı Kemalettin Sami Paşa'nın da olurunu alarak 2 Ekim 1921'de atamayı yaptı. Ancak kısa bir

39 Ahmet İzzet Paşa, *a.g.e,* s. 79.
40 Fahrettin Altay, *On Yıl Savaş ve Sonrası 1912-1922*, İnsel Yayınları, İstanbul 1970, s. 263.
41 Hüsamettin (Ertürk) Bey, Fevzi Paşa'nın odasına girdiğinde Paşa'nın İngiliz ajanı olarak çalışan bir Rum berber tarafından tıraş edildiğini bildirerek Mehmet Salih Bey'in istihbarat konusundaki başarısızlığına işaret etmektedir. Bkz. Hüsamettin Ertürk, *İki Devrin Perde Arkası*, Sebil Yayınları, İstanbul 1996, s. 425-427.
42 K. Atatürk Yolu, *a.g.m,* s. 9.

süre sonra Kemalettin Sami Paşa, Mehmet Salih Bey'in atamasına muhalefet etmeye başladı. Kemalettin Sami Paşa, Salih Bey'in çok genç olduğunu, tümen komutanlığını yapamayacağını ifade etmekteydi. İsmet Paşa her ne kadar Salih Bey'in bu işi, başaracağına inandığını söylese de kriz aşılamadı. Kemalettin Sami Paşa istifa etti. Mehmet Salih Bey, 61. Tümenle Büyük Taarruz'a (26 Ağustos-9 Eylül 1922) katıldı. Salih Bey, emrindeki 61. Tümenle kendi kuvvetlerinden beş misli daha kuvvetli olan üç tümenli bir Yunan kolordusunu etkisiz hale getirmeyi başararak savaşın kazanılmasında önemli bir rolü oldu.[43] Tarihe Kaz Dağı (Kızlar Yaylası) Muharebesi olarak geçen bu muharebe Salih Paşa'nın ömrü boyunca en çok gurur duyduğu olay oldu. 31 Ağustos 1922'de Miralaylığa (Albay) yükseltildi.

Cumhuriyet Dönemi

Cumhuriyet döneminde 61. Fırka Kumandanı olarak Trakya'ya gitti.[44] 12 Ekim 1924'te 3. Ordu Kurmay Başkanı ve 31 Ekim 1924'te 8. Kolordu Komutan Vekâletine atandı. Şeyh Sait İsyanının (13 Şubat-31 Mayıs 1925) bastırılmasında görev aldı. 30 Ağustos 1926'da Mirlivalığa (Tümgeneral) yükseltildi.[45]

Modern bir Türkiye yaratma gayreti içinde olan Mustafa Kemal Paşa harap olmuş Anadolu'yu kalkındırmaya ve geri kalmış toplumu çağdaşlaştırmaya çalışmaktaydı. Ancak Reisi-i Cumhur Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın düşmanı çoktu. 15 Haziran 1926 tarihinde Mustafa Kemal Paşa'ya düzenlenecek olan suikast açığa çıkarıldı. Suikastçılardan Giritli Şevki Mustafa Kemal'e suikast yapılacağını itiraf etti. Mustafa Kemal Paşa suikastın arkasında Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası üyelerinin olduğunu Salih Paşa ile paylaşmıştı.[46] Bu zor zamanda Mustafa Kemal Paşa'nın Salih Paşa ile düşüncelerini paylaşması ona olan güvenini ortaya koyması bakımından önemlidir.

10 Şubat 1927'de 8. Kolordu Komutanı oldu. Mustafa Kemal Paşa, Cumhuriyetin ilanından sonra arka arkaya birçok devrim yapmıştır. O, devrimleri hayata geçirirken halka yakın olmuş, onların dertlerini dinleyerek ihtiyaçlarını öğrenmek için birçok gezi düzenlemiştir. Mustafa Kemal Paşa, İstanbul'da bulunduğu zaman Sarayburnu'ndaki bir konuşmasında Harf Devrimini başlatmıştı. O, bu devrimin öncüsü ve başöğretmeni olarak gittiği birçok yerde bizzat kendisi kara tahtanın başında halka yeni harfleri tanıtmaktaydı. Harf Devrimi için ilk gezisini Ertuğ-

43 İsmet İnönü, *Hatıralar,* Bilgi Yayınları, Ankara 2018, s. 259-260, 282.
44 *Cumhuriyet,* 15 İkinci Kanun 1944, s. 3.
45 *Türk İstiklal Harbine Katılan…,* s. 254-255.
46 Uğur Mumcu, "Gazi Paşa'ya Suikast," *Milliyet*, 15.01.1992, s. 13.

rul Yatı ile 23 Ağustos 1928 tarihinde Tekirdağ'a yapmıştı. Yanında bulunan heyetin içinde Salih Bey de vardı.[47] Daha sonra Tokat'taki görevinin başına dönen Salih Bey'e Tokat Ortaokulunda görev yapan Mahmut Kemal (Yanbeğ) Bey, latin harfleriyle ilk dersi vermiştir.[48]

18 Mart 1930'da 9. Kolordu Komutanı tayin edildi. Şeyh Sait İsyanından (13 Şubat-31 Mayıs 1925) sonra doğuda her sene halkı ayaklandırmak isteyen siyasi bir şekavet ortaya çıkmıştı.[49] Bu şekâveti Ermeni-Kürt ittifakından doğan Hoybun Cemiyeti yürütmekteydi. Suriye mandaterliğini üstlenmiş olan Fransa, Hoybun Cemiyetini Türkiye'ye karşı kullanmakta idi.[50] Asilerin başında İran'a yerleşmiş olan İhsan Nuri bulunmaktaydı. İhsan Nuri ve emrindekilerin gayesi Türkiye'nin doğu topraklarında bir Kürdistan kurmaktı. Ağrı dağlarının yarısının Türkiye'de diğer yarısının İran sınırı içinde bulunuyor olması asilere büyük bir avantaj sağlamaktaydı. Nitekim Türk birliklerince sıkıştırılan siyasi çeteler kolaylıkla İran'a geçip kurtuluyorlardı. Bu durum İran ile yapılan ticarete zarar veriyor, İran hükümeti ile siyasi ilişkileri bozuyor ve bölgedeki asayiş sarsılıyordu. Bu duruma son vermek için çetelerin İran içlerine kadar takip edilmesinden başka çözüm yolu yoktu. Mehmet Salih (Omurtak) Paşa, kolordu kumandanı bulunduğu bir sırada Ağrı dağlarının kuzey ve güneyinden İran topraklarına giren Türk askerleri asileri etkisiz hale getirmeyi başardı. Bu olay Türk-İran siyasi ilişkilerini bozdu. Yapılan müzakerelerle Kotur Boğazı'nda İran'a toprak verilerek Ağrı Dağı'nın tamamı Türkiye sınırı içine alındı.[51]

Salih Paşa, 30 Ağustos 1930'da Feriklik'e (Korgeneral) yükseltildi. Ağrı harekâtını tamamlayan Salih (Omurtak) Paşa, Sedat Paşa'nın yerine kolordu kumandanı olarak atandı. Salih Paşa, Erzurum'a giderken bir sabah erkenden Sarıkamış'a uğradı. Ağrı harekâtında yaralanmış askerlerin bir kısmı Sarıkamış Askeri Hastanesi'nde tedavi görmekteydi. Salih Paşa buradaki hastaları tek tek ziyaret ederek onların gönüllerini

---

47 Mehmet Önder, *Atatürk'ün Yurt Gezileri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1975, s. 330-331; Bilal Şimşir, *Türk Yazı Devrimi*, TTK Yayınları, Ankara 2008, s. 185.

48 Fahri Yılmaztürk, "Mahmut Kemal Yanbeğ", *Bayburt*, S.12, Aralık 1989, s.10.

49 Osmanlı döneminde aşiret düzenine önem verilmiş, feodal beyler desteklenmişti. Geleneksel devlet yönetim tarzının desteklediği böyle bir yapının modern devlet anlayışında yer bulması mümkün değildi. Doğu'daki Kürt isyanların en önemli sebeplerinden birisi de yerel liderlerin imtiyazlı konumlarını kaybetmeleriydi. Konuyla ilgili kapsamlı bir çalışma için Bkz. Orhan Örs, *Aşiretçilik, Milliyetçilik ve İslamcılık Kavşağında Osmanlı'nın Kürt Siyaseti (1876-1909)*, Nûbihar Yayınları, İstanbul 2019.

50 Ersoy Zengin, "Birinci Umumi Müfettişlik Bölgesinde Asayişsizlik ve Asayişi Sağlama Faaliyetleri (1927-1952)", *Osmanlıdan Günümüze Diyarbakır*, Edt. İbrahim Özcoşar vd, İstanbul 2018, s. 787-789.

51 İnönü, *a.g.e,* s. 526-527.

aldı.[52]

Salih Paşa'nın Erzurum'daki kolordu kumandanlığı sırasında yaşanan bir soruşturma olayını nakleden Doktor Şehidullah Fikri (Alkan), onun hak ve adalet konusunda çok hassas bir komutan olduğunu ortaya koymaktadır. Doktor Şehidullah Fikri (Alkan) anılarına şunları kaydetmiştir.

"Paşa'nın Sarıkamış'tan ayrılmasından birkaç hafta sonraydı. Bir gün kolordudan kişiye özel bir zarf getirdiler. Açtım içinden üç tane yazı çıktı. Biri aleyhime düzenlenmiş tam yedi maddelik bir şikâyetname, öteki suçlamaların haksız ve dayanaksız olduklarına varan bir soruşturma raporunu, sonuncusu ise Omurtak Paşa'nın böyle saçma sapan ithamlarda bulunduğu için şikâyetçiyi azarlayan zehir zemberek yazısı... Her hizmet sahibinin arkasında onu şer taifesinden koruyacak bir Omurtak Paşa'yı eksik etmemesini Tanrı'dan dilersem acaba çok şey mi istemiş olurum?"[53]

Salih Paşa, Erzurum'da bulunduğu dört yılda Mustafa Kemal Paşa'nın Erzurum Kongresinin (23 Temmuz-4 Ağustos 1919) düzenlendiği zamanda ikamet ettiği ve daha sonra Erzurumlular tarafından Mustafa Kemal Paşa'ya armağan olarak verilen evde ikamet etti.[54] Mustafa Kemal Paşa Trabzon Belediye Meclis üyeliğine seçilen Şaziment, Sakibe ve Faika Hanımları tebrik etmek istiyordu. Ayrıca Ağustos ayında Serbest Cumhuriyet Fırkasının kapatılması üzerine bir takım çevrelerce yapılan kara propagandayı önlemek için 27-29 Kasım 1930 tarihleri arasında Trabzon'a bir gezi düzenlemişti. Salih Paşa Erzurum'dan Trabzon'a geçerek burada Mustafa Kemal Paşa'yı karşılayan heyetin içinde yer aldı.[55] Erzurum'da görev yaptığı zamanda Birinci Dünya Savaşı'nda harabeye dönen Erzurum'un yeniden canlandırılması çalışmalarına elinden geldiğince katkıda bulundu. 1927 yılında Erzurum'da atlı sporları geliştirmek için kurulmuş olan Sipahi Ocağı aradan yıllar geçmesine rağmen bir ilerleme kaydedememişti. Hayvan cinslerini ıslah etmek, at yarışı ve sergileri fenni bir surette gerçekleştirmek için Salih Paşa 20 Nisan 1931'de bir kongre düzenleyerek yeni bir yönetim kurulu seçti.[56] 6 Mayıs 1931 Çarşamba gecesi Erzurum'da halkın uzun kış gecelerinde tek eğlence-

52 M. Rıza Serhadoğlu, *Savaşçı Doktorun İzinde Kırım, Sarıkamış, Esaret Yılları ve Kurtuluş Savaşı*, Remzi Kitabevi Yayınları, İstanbul 2005, s. 293.
53 Serhadoğlu, *a.g.e,,* s. 293-294.
54 Fahrettin Kırzıoğlu, "Mustafa Kemal'in Erzurum'daki Evi", *50. Yıl Armağanı Erzurum ve Çevresi*, Erzurum 1974, s. 196.
55 https://isteataturk.com/Kronolojik/Tarih/1930/11/29/Mustafa-Kemal-Ataturk-Trabzon-Turk-Ocagi-binasindan-cikarken-29111930/1 (02.01.2021).
56 Akşam, 12 Mart 1931, s.1.

si olan sinema binası yandı. Vali Fevzi Bey, Kolordu Kumandanı Salih Paşa ve Müstahkem Mevki Kumandanı Sabri Paşa yangına müdahalede halk ve itfaiye erlerinin yanındaydılar.[57] Kolordu kumandanı Salih Paşa Erzincan'daki kolordu ve kıtaatı teftiş etmek için 14 Temmuz 1932 tarihinde Erzincan'a hareket etti. Buradan bir ay izinli olarak Ankara yoluyla İstanbul'a gitti.[58]

Salih Omurtak Paşa, Milli Mücadeleye katılmış ancak emekli olduktan sonra maddi sıkıntı içine düşmüş olan gazilerin ekonomik durumunu düzeltmek için elinden gelen gayreti göstermiştir. Japon Rıza, Çolak Hayri, Cevat Rifat (Atilhan) Millî Mücadele başlarında Batı Cephesi komutanı İsmet Paşa ile anlaşmazlığa düşerek emekliye sevk edilmişlerdir. Cumhuriyet döneminde ekonomik sıkıntıya düşen Milli Mücadele gazileri Salih Paşa'ya müracaat ederek yardım istediler. Salih Paşa bir banka ya da kooperatif kurulabileceğini, Milli Savunma Bakanlığı'nın ihtiyacı olan satın alma işlerinin bu banka vasıtasıyla yapılabileceğini, böylece zor durumdaki gaziler için gelir elde edilebileceğini bildirerek emektar gazilerin yanında oldu.[59]

Erzurum'da geçirdiği dört yılın sonunda apandisit ameliyatı geçirdi.[60] 8 Mayıs 1934'te 3. Kolordu Komutanı olarak görevlendirildi. İstanbul'daki görevine başlayan Salih Paşa bundan sonra Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa ile daha yakından görüşme fırsatını buldu. Nitekim 16 Temmuz 1934 tarihinde Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa'nın Bolu ziyaretindeki heyetteydi. Heyet, 19 Temmuz'da İstanbul'a vardı. Kısa süre sonra Mustafa Kemal Paşa İkinci Dil Kurultayı'na (18-23 Ağustos 1934) başkanlık etti.[61]

19-23 Ağustos 1935 tarihleri arasında farklı rütbedeki komutanların araziyi tanımalarını sağlamak ve orduya yeni katılmış olan zırhlı araçların kullanımını görmek için Trakya'da askeri manevralar düzenlendi. Manevraya Orgeneral Fahrettin Altay, 3. Kolordu Komutanı Korgeneral Salih Omurtak, 10. Kolordu Kumandanı Korgeneral Halis Bıyıktan, 5. Kolordu Komutanı Korgeneral Cemil Cahit Toydemir, 1. Kolordu Komutanı Korgeneral Mustafa ve 33. Tugay Komutanı Tuğgeneral İbrahim Paşa katıldı. Başarıyla tamamlanan askeri manevra Bulgaristan hükümetini endişeye sevk etti. Alınan istihbarata göre Bulgaristan hükümeti,

57 *Erzurum,* 11.05.1931.
58 *Erzurum,* 18.07.1932.
59 Kurulması düşünülen Emek Bankası kurulamamış, bunun yerine Eski Muharipler Bankası kurulmuştur. Abidin Nesimi, *Yılların İçinden*, Gözlem Yayınları, İstanbul 1977, s. 129.
60 *Akşam,* 10.04.1934.
61 Yücel Özkaya, *Gazi Mustafa Kemal Paşanın 1927 İstanbul ve Sonraki Gezileri*, Atatürk Yolu Dergisi, C.4 sayı: 14, 1994, s. 97-99.

Türk ordusunun birden bire saldıracağından korkuyordu. Manevralar başlamadan önce sınıra yakın köylere Bulgar ordusu yığınak yapmaya başlamıştı. Ayrıca bir önceki yıl terhis edilen askerler yeniden askere çağrılmıştı.[62]

Askeri manevraların devam ettiği bir dönemde Salih Omurtak Paşa'nın Bulgar hududunu geçtiği bilinmektedir. 19 Mayıs 1934 tarihinde Bulgar ordusu bir darbe yaparak yönetimi ele geçirmişti. Kurulan geçici hükûmet Nazi Almanya'sıyla yakın ilişki kurduktan sonra Bulgaristan'da yaşayan Türk azınlığın kurmuş olduğu "Turan Gençlik ve Spor Cemiyetleri Birliği" üyelerine karşı işkence ve adam öldürme olayları çoğalmıştı. Irkçı Rodna Zaştita (Vatan Savunması) isimli çetelerle Türklere karşı toplu katliamlara hazırlanırken Türk istihbarat birimleri bu olayı Mustafa Kemal Atatürk'e iletmişlerdi. Atatürk de, Bulgaristan hükümetine gözdağı vermek amacıyla o sıralarda Trakya'da askeri tatbikat yapan 3. Ordu Komutanı Salih Omurtak Paşa'ya Bulgar sınırını ihlal etmesini istedi. Sabah olduğunda Türk askerleri Filibe'ye yaklaşmışlardı. Bu durumu öğrenen Bulgar Kralı III. Boris, Atatürk'le telefonla görüşerek Türkiye'nin Bulgaristan'a savaş ilan edip etmediğini sordu. Atatürk, savaş ilan etmediklerini, askerlerin yolu şaşırmış olabileceklerini söyleyerek Kral III. Boris'i teselli etti. Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa, Salih Omurtak Paşa'ya maksadın hâsıl olduğunu bildirerek geri dönmesini istedi.[63] Mustafa Kemal Paşa, bu harekatla içte baskı dış politikada ise revizyonist bir siyaset takip eden Bulgar Hükümetini uyarmak istemiştir. Böyle hassas bir görevde tıpkı Ağrı İsyanı'nı bastırırken İran topraklarında askeri harekâtı gerçekleştiren Salih Omurtak Paşa'nın görevlendirilmiş olması Mustafa Kemal Atatürk'ün ona duyduğu güveni göstermektedir.

Lozan Antlaşması'ndan sonra Türkiye ile İngiltere arasında en önemli siyasi gerginlik Musul Meselesi üzerinde cereyan etmekteydi. 1926 yılında bu meselenin halledilmesiyle birlikte ilişkiler normalleşmişti. 1930'lu yıllarda Ortadoğu'da önce İtalya'nın ardından da Almanya'nın etkinliğini artırma çabası Türkiye ile İngiltere'yi yakınlaştırmıştı. Özellikle 1935 yılında İtalya'nın Habeşistan'a saldırması sonrasında

62 Fatih Özkurt, *Gazi Mustafa Kemal Atatürk ve Askeri Manevra ve Tatbikatlar (1909-1938),* Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Daire Başkanlığı Yayını, Ankara 2017, s. 180-184.

63 Ahmet Şerif Şerefli, *Bulgaristan'daki Türkler (1879-1989)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002, s. XXVI-XXVII. Salih Omurtak Paşa'nın emrindeki ordunun Bulgaristan hududunu geçme hadisesini Ahmet Şerif Şerefli bizzat bu orduda subay olarak görev yapan Aziz Zorlutuna'dan dinlemiştir. Ancak tarih verilmemiştir. 1936 ve 1937 yıllarında da Trakya Manevraları düzenlendiğinden bahsedilen sınır ötesi askeri harekâtın 1936 veya 1937 yıllarında gerçekleşme ihtimali bulunmaktadır. Askeri Manevralar için Bkz. *Cumhuriyet*, 13 Ağustos 1936*; Cumhuriyet*, 19.08.1937, s. 1, 6.

İngiltere'yi, Doğu Akdeniz'deki en güçlü devlet olan Türkiye ile işbirliği yapmaya sevk etti. İngiltere 1936 yılında Montreux Boğazlar Konferansı'nda Türkiye'yi destekledi. Türk Hükümeti de Karabük Demir Çelik Fabrikası'nın inşasını ve boğazların silahlandırılması işini İngiliz firmalarına verdi.[64] İlişkilerin dostane yürütüldüğü bir zamanda İngiltere Kralı V. George (1865-1936) hayatını kaybetti. Cenaze merasimine gönderilen Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Aras'ın başkanlığındaki heyette Korgeneral Salih Omurtak da bulunmaktaydı.[65]

Mustafa Kemal Atatürk, 1938 yılında hastalığı oldukça ilerlemiş olmasına rağmen Hatay'ın anavatana katılması için sürekli olarak çalışmaktaydı. Bu çalışmalarını sürdürdüğü 3 Temmuz 1938 tarihinde Salih Omurtak Paşa ile gece saat 01.00'e kadar sohbet etti.[66] 10 Kasım 1938 tarihinde Mustafa Kemal Atatürk hayatını kaybetti. Atatürk için defin töreni 21 Kasım 1938 tarihinde Ankara'da yapılacaktı. 19 Kasım'da Dolmabahçe Sarayında cenaze tabutu top arabasına bindirilecekti. Cenaze töreninde 12 general bulunacaktı. Cenaze alayına Birinci Ordu Müfettişi Fahrettin Altay komuta etmekteydi.[67]Atatürk'le şahsi dostluğu bulunan Salih Omurtak Paşa da saygı nöbetinde bulunanlar arasındaydı.[68] Atatürk'ün naaşını muhafaza eden tabut, muhafaza kıtası erleri, Orgeneral Fahrettin Altay ve Yakup Şevki ile Korgenerallerden Salih Omurtak, Halis Bıyıktan gibi generaller tarafından top arabasına yerleştirildi.[69]

II. Dünya Savaşı Yılları

İkinci Dünya Savaşı 1 Eylül 1939 tarihinde Almanya'nın Polonya'yı işgaliyle başladı. Türkiye savaş süresince savaş dışı kalma politikasını benimsedi. 1941 yılının bahar ayına gelindiğinde Hitler orduları tüm Avrupa ve Balkanları, ardından da Yunanistan'ı işgal ederek Türkiye sınırlarına kadar geldiler. Olası bir Alman saldırısına karşı Trakya'da köprüler havaya uçuruldu, Trakya'daki halk İstanbul ve Anadolu'ya göç etmekteydi. Alman saldırısına karşı Salih Omurtak Paşa ordusunun başında Çorlu'da, Cemil Cahit Toydemir de Pınarhisar'da beklemekteydi.

---

64 Mehmet Gönlübol-Cem Sar, "1919-1939 Dönemi" *Olaylarla Türk Dış Politikası*, Siyasal Kitabevi Yayınları, s. 118.

65 Fahrettin Altay*, a.g.e,* s. 504.

66 Hasan Rıza Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*, YKY, İstanbul 2018, s. 616.

67 Tunç Boran, "Atatürk'ün Cenazesi; Yas ve Metanet", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 47 Bahar 2011, s. 494.

68 *Akşam,* 19 Teşrin-i sani 1938, s. 2.

69 *Tan,* 20.11.1938, s. 3. Mustafa Kemal Atatürk'ü en iyi tanıyanlardan birisi de Salih Omurtak Paşa'ydı. Bundan dolayı Atatürk'ün ölümünden sonra Milli Eğitim Bakanlığı tarafından yayımlanan İslam Ansiklopedisindeki Atatürk maddesini yazan heyetin içinde yer almıştır. Bkz. Salih Omurtak vd, "Atatürk", *İslam Ansiklopedisi,* Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları C-1, İstanbul 1978, s. 719-807. Bahsedilen makale ayrıca kitap olarak basılmıştır. Bkz. Salih Omurtak vd. *Atatürk,* Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1970.

Anadolu'da yaşayan halk onların varlığına güvenmekteydi.[70] 30 Ağustos 1940'ta Orgeneralliğe ve Yüksek Askeri Şura Üyeliğine yükseltildi.[71] Bu atamayla birlikte Salih Paşa ordunun en genç orgenerali oldu.

Türkiye savaş dışı kalmak için elinden gelen gayreti göstermekteydi. Hem Müttefikler hem de Mihver Devletleriyle karşı karşıya gelmek istemiyordu. 13-23 Mart 1943 tarihleri arasında müttefiklerin daveti üzerine Salih Paşa Kuzey Afrika Cephesinde bir inceleme gezisine çıktı. 22 Mart'ta bizzat Eisenhower ile de görüştü.[72] Denge politikasına önem veren Türk Hükümeti Almanya ile de ilişkilerini iyi tutmaya gayret ediyordu. Almanya'nın daveti üzerine 6 Temmuz 1943 tarihinde General Cemil Câhit Toydemir bizzat Hitler tarafından kabul edildi.[73]

Kuzey Afrika'da savaşan Müttefik Kuvvetlerinin orduları üzerine tetkik yapan Salih Omurtak Paşa, 23 Mart 1943 tarihinde gözlemlerini bir rapor halinde sundu. Bu rapor doğrultusunda ordunun istifade etmesi için Harekât Dairesince tamim ve broşürlerin hazırlanmasını, bunların okul ve birliklere gönderilmesini emretti.[74]

14 Ocak 1944'te Genelkurmay 2. Başkanı olarak atandı.[75] Azerbaycan basınında Mareşal Fevzi Çakmak ve Asım Gündüz'ün Almanya yanlısı; Salih Omurtak ve Kazım Orbay'ın ise İngiltere yanlısı generaller olarak gösterilmektedir. Savaşın sonuna doğru Almanya yanlısı Çakmak ve Gündüz emekliye sevk edilirken onların yerine Orbay ve Omurtak'ın geçtiği ileri sürülmektedir.[76] Sovyet Rusya'nın Ankara elçisi S. Mihalov'un tuttuğu rapora göre ise Mareşal Fevzi Çakmak ve Asım Gündüz Sovyet yanlısı; Orgeneral Kazım Orbay ile Salih Omurtak Paşa ise İngiltere yanlısı olarak değerlendirilmiştir.[77] Esasen savaş yıllarında Türk dış politikasına yön veren tek kişinin Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün olduğu bilinmektedir.[78] Bundan dolayı ileri sürülen fikirleri kabul etmek doğru olmaz.

1945 yılında Amerika'nın Orta Şark Kuvvetleri komutanı General Giles'in daveti üzerine Genelkurmay İkinci Başkanı Salih Omurtak

70 Cihad Baban, *Politika Galerisi, Bir Devrin Hükümranları*, Timaş Yayınları, İstanbul 2009, s. 80.
71 BCA, 30.11.1.0/141.29.3, (Belge No:2-3) 28.08.1940.
72 Cemil Koçak, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi, C-2*, İletişim Yayınları, İstanbul 2013, s. 159.
73 Koçak, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi, C-2,* s. 202.
74 ATASE, İDH, 1-135-1, (17 Haziran 1943).
75 BCA, 30.11.1.0/165.2.16, (14.01.1944); *Cumhuriyet*, 15 İkinci Kanun 1944.
76 Tural Hasangaleyev, "Azerbaycan Komünist Gazetesine Göre Türk Sovyet İlişkileri 1939-1945", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Konya 2017, s. 67.
77 Cemil Hasanlı, *Tarafsızlıktan Soğuk Savaşa Doğru Türk Sovyet İlişkileri 1939-1953*, Bilgi Yayınları, Ankara 2011, s. 99-100.
78 Koçak, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945) C-2*, s. 574.

Başkanlığı altında Kurmay Albay Mustafa Rüştü Erdelhun, Piyade Binbaşı Tacettin Perin ve Kurmay Önyüzbaşı Emin Dırvana 1945 yılının Temmuz ayında Hindistan, Birmanya ve Çin cephelerini ziyaret etmesi için görevlendirildiler.[79]

Soğuk Savaş Dönemi

15 Haziran 1946 tarihinde 1. Ordu Komutanı ve müfettişi oldu.[80] Genelkurmay Başkanı Kazım Orbay'ın oğlu Haşmet Orbay Ankara'da işlenen bir cinayetin sanığı olması hasebiyle Kazım Orbay görevinden istifa etti. 29 Temmuz 1946 tarihinde Birinci Ordu Müfettişi olan Orgeneral Salih Omurtak Genelkurmay Başkanlığına, Kazım Orbay da Yüksek Askeri Şura üyeliğine atandı.[81] İkinci Dünya Savaşı sonrasında uluslararası politikada iki temel güç vardı. Güç dengesini Sovyet Rusya ve ABD oluşturmaktaydı. Türkiye'nin iki dünya savaşı arasında ve İkinci Dünya Savaşı yıllarında büyük ölçüde yararlandığı çok merkezli uluslararası politika arenasında karşıt güçler arasında denge politikasını izlemesi artık mümkün değildi.[82] Savaşın sonunda Sovyetlerin Montreux Sözleşmesi'ne itiraz ederek yeni bir boğazlar sözleşmesi istemesi ve Kars ve Ardahan vilayetlerini talep etmesi Türkiye'yi zor durumda bırakmıştı. 1939 yılından beri Türk ordusu seferberlik halindeydi. Savaş sonlansa da Türkiye Sovyet tehdidinden dolayı ordusunu terhis edemiyor ve savaş durumu devam ediyordu. Türkiye bütçesinin yarısından fazlası askeri harcamalara ayrıldığından ekonomik gelişme sağlanamıyordu. Seferberlik dolayısıyla tarımsal işgücü silah altındaydı. Tarlalar ekilemiyordu. Ordunun terhis edilip tarımsal üretimin arttırılması ordunun ateş gücünün artmasına bağlıydı.[83]

Avrupa'daki soğuk harbin sıcak harbe dönüşme tehlikesine karşı ABD, Türkiye'ye çok önem veriyordu. 1947 yılında kabul edilen Truman Doktrini ile ABD Türkiye'yi destekleme kararı aldı. ABD'nin yardım için görevlendirdiği General Oliver Heyeti 22 Mayıs 1947 tarihinde Türkiye'ye gelmiş ve 57 günlük bir çalışmadan sonra 19 Temmuz'da Türkiye'den ayrılmıştı.[84] Türk ordusunun teçhizi ve yeniden yapılandırılması ABD'ye bırakıldı. Silahların verilen amaç dışında kullanımını yasaklayan anlaşma 1947 yılında Hasan Saka Hükümeti tarafından 10 Tem-

79 BCA, 30.18.1.2/ 108.46.8, 27.07.1945.
80 *1'inci Ordu Komutanlığı Tarihçesi,* (Edt. Cevat Ekici), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2009, s. 314.
81 BCA, 30.18.1.2/111.52.18, (29.07.1946); *Cumhuriyet* 31.07.1946, s.1.
82 Koçak, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945) C-2*, s. 546.
83 *Cumhuriyet,* 10.08.1947, s. 1,3.
84 *Cumhuriyet,* 10.08.1947, s. 1,3.

muz'da kabul edildi.[85] İşte bu dönemde Genelkurmay Başkanı olan Salih Omurtak Paşa Türkiye'nin ABD ile iyi ilişkiler kurması için çaba harcamaktaydı. Salih Paşa ve beraberindeki 13 kişilik heyet 5 Ekim 1947'de yaklaşık bir ay sürecek olan ABD seyahatine çıktı.[86] Bu ziyaret bir Türk Genelkurmay Başkanının ABD'yi ilk ziyaretiydi. 9 Ekim 1947 tarihinde Türk Heyeti Başkan Truman'ı ziyaret etti. Daha sonra General Eisenhower ile görüştü. Eisenhower, Genelkurmay Başkanı Salih Omurtak için verdiği ziyafette şunları söyledi;

"Bugün burada karşılaştığımız General Omurtak, 1940 senesinde[87] bizi Afrika Cephesinde ziyaret etmişti. O zaman Almanlara karşı çarpışıyorduk ve zafer henüz ufukta belirmiş olmaktan uzaktı. Böyle bir zamanda bizi ziyaretiniz göstermiştir ki siz de bizimle beraber hürriyet için çarpışanlar safındasınız. Bugün de durum daha az karanlık değildir. Sizi böyle bir zamanda görmek de göstermektedir ki gene hürriyet için mücadele edenlerle berabersiniz. Bizim gibi siz de hariçten gelecek baskılara boyun eğmeyeceksiniz."[88]

ABD'ye giden Genelkurmay Başkanı Salih Omurtak Paşa gazetelere verdiği açıklamada Türkiye nüfusunun büyük bir kısmının köylü ve bu nüfusun toprağına bağlı olduğunu ifade ederek Türkiye'de komünizm tehlikesinin olmadığını ancak Sovyet Rusya'ya karşı koruma talep etmekteydi.[89] Heyet 10 Kasım'da İngiltere'ye gitti. 11 Kasımda Kral George ile 12 Kasım'da ise Başbakan Attlee, Dışişleri Bakanı Bevin ve Genelkurmay Başkanı Lord Montgomery ile görüştü.[90] 20 Kasım 1947 de Türkiye'ye döndü.[91] 19 Haziran 1948 de Almanya'ya gitti.[92] Almanya gezisinden sonra 2 Temmuz 1948'de Yunanistan'ı ziyaret etti. 6 Temmuz'da yurda döndü.[93]

Savaşı Müttefiklerin kazanmasıyla birlikte Türkiye'nin iç ve dış politikasında büyük bir değişimin yaşandığı yeni bir döneme girildi. Tek partili yönetimler popülerliğini yitirerek yerlerini çok partili demokrasilere bırakmaya başladı. Bu durumdan etkilenen ülkelerden birisi de Türkiye idi. 7 Ocak 1946 tarihinde Cumhuriyet Halk Partisi'ne muhalefet olarak Demokrat Parti kuruldu. 10 Mayıs 1946 tarihinde toplanan

85 *Cumhuriyet,* 10.07.1947, s.1.
86 *Cumhuriyet,* 02.10. 1947.
87 Salih Paşa'nın Kuzey Afrika seyahati 1943 yılında olmuştur.
88 *Cumhuriyet,* 10.10.1947, s. 1,4.
89 Doğan Avcıoğlu, *Türkiye'nin Milli Kurtuluş Tarihi, 1838'den 1995'e*, Tekin Yayınları, İstanbul 1978, s. 1607.
90 *Cumhuriyet*, 12.11.1947.
91 *Cumhuriyet*, 21.11.1947; BCA, 30.18.1.2/115.70.7, (13.11.1947).
92 *Cumhuriyet,* 20.06.1948.
93 *Cumhuriyet,* 06.07.1948.

CHP'nin Olağanüstü Kongresinde "Milli Şef" ve "Değişmez Başkan" unvanı kaldırıldı.[94] Tek parti döneminde olağan sayılan devletin CHP'yi desteklemesi, çok partili hayata geçiş sonrasında da bütün ağırlığıyla devam ediyordu. 17 Kasım 1947 tarihinde düzenlenen CHP kurultayına resmi görevliler katılmıştı. Yargıtay, Sayıştay ve Danıştay başkanları ile Genelkurmay Başkanı Orgeneral Kazım Orbay ve Genelkurmay İkinci Başkanı Orgeneral Salih Omurtak kurultayı izlemeye gelerek desteklerini belli etmekteydiler.[95]

1948 yılında Genelkurmay Başkanı Salih Omurtak'ın yayımladığı yılbaşı mesajı da tartışma konusu olmuştu. Tartışma konusu mesaj şöyleydi:

" Çok Sayın Cumhurbaşkanımız ve yüce Başbuğumuz

Kara, deniz ve hava ordularımızın komutan subay ve eratı adına yeni yıllarını en derin tazim ve itaatle kutlar, Büyük Şefimizin, ordumuzun ve aziz Türk vatanının başı üstünde her zaman şan ve şerefle ışık vermelerini Ulu Tanrıdan dilerim."[96]

Bu mesaja Demokrat Partiler karşı çıktı. Fuat Köprülü, Omurtak Paşa'nın mesajını tek şef, tek parti, tek millet sisteminin ruhunu yansıttığını ve demokrasi ruhuna aykırı olduğunu ifade ederek bu durumun yaşanmasına Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün sebep olduğunu ifade etti.[97]

1948 yılının sonuna gelindiğinde Genelkurmay Başkanı Salih Omurtak'ın sağlık durumu oldukça kötüleşmişti. Sağlık durumundan dolayı üç ay izin verilmesi ve Genelkurmay Başkanlığına da vekâleten Birinci Ordu Müfettişi Nuri Yamut'un atanması kararlaştırıldı.[98] Ancak üç ay izin sonunda Salih Omurtak Paşa sağlığına kavuşamadığından bir üç ay daha izin verildi. Salih Paşa Newyork Colombia Üniversitesi'nde Nöroşirurji[99] Enstitüsü'nde tedavi ve mevcut olan kolesistopatisi[100] için de Vichie'de 4-5 hafta kür yapması için üç ay daha izin verildi.[101]

Genelkurmay Başkanı Salih Omurtak Paşa'nın sağlık durumunun kötüye gittiği bu dönemde Demokrat Partili milletvekilleri CHP'yi yurt genelinde ve mecliste yıpratma siyaseti gütmekteydi. 3 Ocak 1948 tari-

94 Feroz Ahmad, *Demokrasi Sürecinde Türkiye 1945-1980*, Hil Yayınları, İstanbul 2010, s.33.
95 Cemil Koçak, *Türkiye'de İki Partili Siyasi Sistemin Kuruluş Yılları İktidar ve Demokratlar (1945-1950) C-2*, İletişim Yayınları, İstanbul 2012, s. 355.
96 *Cumhuriyet*, 02.01.1948.
97 Feroz ve Bedia Turgay Ahmad, *Türkiye'de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi 1945-1971*, Bilgi Yayınları, Ankara 1971, s. 39.
98 BCA, 30.18.1.2/118.86.2, 31.12.1948.
99 Sinir sistemi cerrahisi.
100 Safra kesesi hastalıkları.
101 BCA, 30.18.1.2/ 118.108.15, 26.03.1949.

hinde Eskişehir Milletvekili İsmail Hakkı Çevik Meclis Başkanlığı'na verdiği ve başbakan tarafından cevaplanmasını istediği sözlü soruda; Özalp'ta 33 Türk vatandaşının kurşuna dizilip dizilmediğini, böyle bir olay gerçekleştiyse failler hakkında ne gibi işlemlerin yapıldığını öğrenmek istedi.[102]

Esasen 1943 yılında Orgeneral Mustafa Muğlalı (1882-1951) 3. Ordu Komutanı idi. 16 Ağustos 1941 tarihinden itibaren İran; Sovyet Rusya, İngiltere ve ABD orduları tarafından işgal edilmişti. Van bölgesi sınırlarında casusluk ve talan gibi hareketleri önlemek mümkün olamıyordu. 20 Temmuz 1943 tarihinde 30-40 kişilik silahlı bir grup Özalp'ın beş köyüne baskın yaparak bütün hayvanları gasp etti. Bunun üzerine güvenlik kuvvetleri eşkıyalarla işbirliği yapan 33 kişiyi yakaladı. Talancıların hangi yolları kullandıklarını göstermek üzere 33 kişi 26 Temmuz 1943 tarihinde Koçkıran Deresi ve Çilli bölgelerine götürüldüler. Bu sırada hudut dışından ateş açılmış, gözaltındaki 33 kişi kaçmak isterken iki ateş arasında kalarak hayatlarını kaybetmişlerdi. Yalnızca İbrahim Özbay isimli bir kişi hayatta kaldı. İbrahim Özbay'ın Van Cezaevi'nde bulunan kardeşi İsmail Özbay 20 Aralık 1943 tarihinde Millet Meclisine bir dilekçe sunarak şikâyetçi oldu. Suçlanan kişi 3. Ordu Komutanı Orgeneral Mustafa Muğlalı idi. Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak, Mustafa Muğlalı hakkında soruşturma açılması isteklerine karşı çıkmış, Muğlalı'nın günün koşullarına göre görevini yaptığını ifade etmiştir. Sonraki Genelkurmay Başkanı Orgeneral Kazım Orbay da Fevzi Çakmak gibi hareket ederek Mustafa Muğlalı hakkında soruşturma açılmasına izin vermemiştir.[103]

Kenan Esengin, Mustafa Muğlalı'nın Genelkurmay Başkanı Salih Omurtak döneminde yargılanmasını onun hastalığına bağlayarak şunları kaydetmiştir:

"Bu safha başlarken Genelkurmay Başkanı Salih Omurtak idi. Fakat belkemiğinden hasta olan ve unutkanlığa tutulan Orgeneral Omurtak, Mareşal Çakmak ve Orgeneral Orbay gibi büyük meseleleri değerlendirecek, geleceğe ve toplum hayatına yapacağı olumsuz etkilerini düşünecek ve politikacıların bu yöndeki oyunlarına karşı direnecek güçte değildi artık."[104]

08 Haziran 1949 tarihinde Salih Paşa Askeri Şura üyeliğine Abdurrahman Nafiz Gürman da Genelkurmay Başkanlığı'na atandı.[105] Salih

102 Suat Akgül-Kenan Esengin, *Orgeneral Mustafa Muğlalı ve Van-Özalp Olaylarının İçyüzü,* Berikan Yayınları, Ankara 2001, s. 34.
103 Akgül-Esengin, *a.g.e,* s. 19-36.
104 Akgül-Esengin, *a.g.e,* s. 36.
105 BCA, 30.18.1.2/119.41.19, (08.06.1949)

Paşa, Genelkurmay Başkanlığından alındığı tarihte henüz yurda dönmemişti. Bu durum Salih Paşa'yı son derece üzmüş ve ölünceye kadar bu kederle yaşamıştır.[106]

14 Mayıs 1950 tarihinde Demokrat Parti iktidarı başladı. 6 Temmuz 1950 tarihinde Yüksek Askeri Şura üyesi Salih Paşa ve Kazım Orbay (1887-1966) ile Genelkurmay Başkanı Orgeneral Abdurrahman Nafiz Gürman (1882-1966) emekliye sevk edildiler.[107] Bu tasfiye işleminde Demokrat Partili milletvekillerinin rolü olduğu ileri sürülmektedir. Demokrat Parti döneminde ayrılıkçı Kürt hareketini yürütenlere karşı müsamahakâr bir politika takip edildiği, asi Şeyh Said'in bir torununun milletvekili yapıldığı bilgisi bulunmaktadır. Buna karşılık Ağrı harekâtının başarılı komutanı Salih Omurtak Paşa ve harekâta destek veren o dönemde Jandarma Genel Komutanı olan Kazım Orbay (1887-1966) ve 8 Mayıs 1934 tarihinde Korgeneral Salih Omurtak Paşa'dan 9. Kolordu Komutanlığı görevini devralan Orgeneral Abdurrahman Nafiz Gürman (1882-1966) emekliye sevk edilmişti. Bunun bir karşı operasyon olduğu, Demokrat Parti'nin içinde bulunan kimi milletvekillerinin Ağrı Harekâtının başarılı komutanlarından hesap sorduğu dile getirilmektedir.[108]

İleri sürülen bu fikir doğru kabul edilse bile tasfiyenin asıl sebebi olarak kabul etmek zordur. Nitekim14 Mayıs 1950 seçiminden sonra komutanların olağan dışı olarak Ankara'da toplanıp İsmet İnönü'ye hükü-

---

106 Hasan Ali Yücel, *a.g.m*, s. 2. Salih Omurtak 10 Temmuz 1949 da yurda dönmüştür. Bkz. *Cumhuriyet* 10.07.1949.

107 BCA, 30.18.1.2/123.56.6, (06.07.1950). Genelkurmay sitesinde emekliye sevk tarihi 6 Haziran 1950 olarak gösterilmiştir. Bkz. https://www.tsk.tr/Sayfalar?viewName=NafizGurman (E.T. 01.10.2021).

108 Bilal Şimşir, *Kürtçülük-II 1924-1999*, Bilgi Yayınevi, İstanbul 2011, s. 491-493. Demokrat Parti döneminde değişime uğrayan bahsedilen politika Doğu bölgesinde etkisini gösterdi. Diyarbakır'ın Bismil ilçesi Seyit Hasan Köyü Demokrat Parti ocak başkanı olan Ahmet Ayhan'ın Kürt Meselesiyle ilgili olarak Cumhurbaşkanı Celal Bayar ve Başbakan Adnan Menderes'e sunmuş olduğu 21.08.1952 tarihli mektup oldukça dikkat çekicidir:
"Neler oluyor bizim doğu vilâyetleri vatanı mı bıraktınız, yoksa Kürt hükümeti kurulması için müsaademi ettiniz. Şark vilâyetleri kazaları ve köyleri silahla doldu. Her tarafta baskı oluyor. Bu millet beylerin ezgisi altında kaldı. Çıkardığınız kadastro teşkilatını beyler için mi çıkardınız? Kadastro üzerinde bulunan memurlar sermayesiz ticaret yapıyorlar. Bu feci hadiseleri bazı milletvekilleri nümayiş saydıkları gibi siz de mi öyle biliyorsunuz? Onların nümayiş demelerindeki maksat hükümeti uyutmak bir taraftan işi yoluna koşmak ve rahmetlik Ata'nın gününde kendilerine yapılan acı ıstırapların öcünü kat kat milletten almak için bu feci hadiseleri nümayiş saymalarında hakları var. İşte bu vatanperver gerek milletvekillerimiz olsun ve gerekse idare amirlerimizin sayesinde Suriye'de bulunan vatan hainleri gece yarıları taksiyle Türk topraklarında serbest geziyorlar. Vatanımızda bulunan mütegallibelerle muhabere yapıp da Kürt hükümeti teşkilatını beşte üç kısmını yerine getirmişler. İşte bu sözler kulaktan kulağa, dudaktan dudağa geziyor. Acaba hükümet uyumuş mu yoksa aradan hükümet kalktı mı? Eğer bu kötü durum önlenmezse 3-5 ay sonra ne olacağını duyarsınız. Bu milletin ıstırap içinde yaşamasından dolayı halimizin sorulmasını saygılarımla arz ve istirham eyleriz." Bkz. BCA, 30.10.0.0/41.243.24, 21.08.1952.

mete karşı müdahalede bulunup, seçim sonuçlarının iptal edilmesini teklif ettikleri ve İsmet İnönü'nün bu teklifi kabul etmediği bilinmektedir. Bundan dolayı Demokrat Partililer orduya güvenmemektedir. Demokrat Parti, İnönü'nün sınıf ve silah arkadaşı Abdurrahman Nafiz Gürman'ın Genelkurmay Başkanı olduğu müddetçe kendini güvende hissetmesi mümkün değildi. Başbakan Adnan Menderes kendisine sadık ya da en azından tarafsız birinin Genelkurmay Başkanı olmasını istiyordu.[109] Bundan dolayı iktidarın yüksek kademedeki askerle güvensizliği sonucunda tasfiyenin gerçekleştiğini kabul etmek daha doğru olur.

Salih Paşa emekliye ayrıldıktan sonra hastalığıyla mücadele etti. En büyük sorunu zaman zaman yaşadığı kısmi hafıza kayıplarıydı. Uzun zaman önce yaşadıklarını hatırlamakta güçlük çekmezken güncel konularda unutkanlık yaşıyordu.

10 Kasım 1953 tarihinde Atatürk'ün naaşı Etnografya Müzesi'nden alınarak Anıtkabir'de toprağa verilecekti. Salih Paşa ayakta bile durmakta zorluk çekiyordu. Ancak bu tarihi günde Anıtkabir'de olmalıydı. Milli Mücadele yıllarında Genelkurmay İkinci Başkanı'yken giydiği üniformasını giyerek hasta haliyle Anıtkabire gitti.[110]

Salih Paşa 23 Haziran 1954 tarihinde Ankara Bahçelievler'deki evinde hayatını kaybetti. Cenazesi 25 Haziran Cuma günü öğle namazına müteakip Hacı Bayram camiinden askeri merasimle alınarak Cebeci'de bulunan şehitliğe defnedildi.[111] 30 Ağustos 1988 tarihinde naaşı Ankara Devlet Mezarlığına nakledilmiştir.[112] Orgeneral Salih Omurtak Paşa hiç evlenmedi. Almanca, Fransızca ve İngilizce bilmekteydi. Osmanlı, Avusturya- Macaristan ve Alman, devletlerince nişan ve madalyalar verilmiştir. 41 yıl fiili, 12 yıl da itibari olmak üzere toplamda 53 yıl hizmeti bulunmaktadır.[113] Hasan Ali Yücel Salih Omurtak'ı şöyle tanımlamaktadır.

"Mütevazi, merhametli, güzel şeylerden zevk alır, herkese iyilik etmeyi severdi. Zarifliği, kibarlığı, orduda ve dostları çevresinde onun ayırıcı vasıfları olmuştur. Fakat bu yumuşak ruh, haysiyet meselelerinde, hizmet ve vazife bağlılığında, aldığı kararları yerine getirme azminde kaskatı" kesilirdi.[114]

---

109 Feroz Ahmad, *Demokrasi Sürecinde Türkiye 1945-1980*, Hil Yayınları, İstanbul 2010, s. 192-193.
110 Sabri Yirmibeşoğlu, *Askeri ve Siyasi Anılarım*, Kastaş Yayınları, İstanbul 1999, s. 125-126.
111 *Cumhuriyet,* 24.06.1954, s.6.
112 Yazıcı, *a.g.e,* s. 13-14.
113 Mehmet Salih Omurtak (1889- 1954) - Atatürk Ansiklopedisi (ataturkansiklopedisi.gov.tr) (E.T. 03.01.2021).
114 Yücel, *a.g.m,* s. 2.

SONUÇ

Salih Bey, Osmanlı Devleti'nin parçalanma sürecine girdiği bir dönemde dünyaya gelmiştir. İstanbul'da ilköğrenimini tamamladıktan sonra 1907 yılında Askeri İdadi'den, 1910 yılında da Harp Akademisi'nden mezun olmuştur. Öğrencilik yıllarında Osmanlı Devleti'nin kurtuluşu için çareler arayan gençlik örgütlerinin tesiri altında kalmıştır. Yemen, Trablusgarp, Balkan, Birinci Dünya Savaşlarına katılmıştır. Bu dönemde Mareşal Ahmet İzzet Paşa maiyetlerinde vazife aldığı görülmektedir.

Mütareke Dönemi'nde İstanbul'da Harbiye Nezareti Başyaveri oldu. Bu görevi esnasında Anadolu'daki Kuva-yı Milliye hareketine destek verdi. 1920 yılında Anadolu'ya geçerek Milli Hükümet emrinde çalıştı. Karargâhta karar verme erkinin içindeydi. Harekât Şube Müdürü olarak planlama, koordinasyon ve harekât hazırlıklarını yürütmekteydi. Büyük Taarruz Meydan Muharebesi'nde 61. Tümen Komutanı olarak büyük bir başarıya imza attı. Bu başarı ona büyük bir ün kattı. Milli Mücadele yıllarında Mustafa Kemal Paşa, İsmet Paşa ve Mareşal Fevzi Çakmak'ın maiyetinde çalıştı. Şeyh Said İsyanının bastırılmasında görev aldı. Cumhuriyet Dönemi'nde Ağrı İsyancılarını İran topraklarında düzenlediği askeri harekâtla etkisiz hale getirdi. 1935 yılında Bulgaristan topraklarında askeri harekât yaptı.

Omurtak Paşa, Mustafa Kemal Paşa'nın en çok takdir ettiği komutanlardan birisiydi. Atatürk'ün şahsi dostluğunu kazanmıştı. Mustafa Kemal Paşa'nın düzenlediği yurt gezilerinin birçoğuna Salih Paşa da katılmıştı. İzmir Suikastından sonra düşüncelerini onunla paylaşması ve sınır ötesi harekâtlarda görevlendirilmesi ona olan güvenini açıkça ortaya koymaktadır. Ayrıca Atatürk'ün hayatını yazan heyetin içinde yer alması Atatürk'ü yakından tanıdığına delil olarak gösterilebilir.

Salih Paşa, İkinci Dünya Savaşı yıllarında Alman ordularına karşı Trakya'da konuşlanan ordunun komutanıydı. 1940 yılında ordunun en genç orgenerali olmuştu. İkinci Dünya Savaşı yıllarında Müttefik ordularının savaştığı cepheleri ziyaret etti. 1946 yılında Genelkurmay Başkanı oldu ve Türkiye'nin savaş sonrası dış politikada yalnızlığını giderebilmek, Batı ile müttefik olabilmek için çalıştı. Türkiye'nin Truman ve Marshall yardımlarını almasında önemli rolü oldu. Ordunun yeniden yapılandırılması ve ateş gücünün arttırılmasını sağladı.

1946 yılında Türkiye'de çok partili hayata geçilme kararı alınsa da tek parti uygulamaları bir müddet daha devam etmiştir. Genelkurmay Başkanı Salih Omurtak'ın 1948 yılındaki yılbaşı mesajı demokratik il-

kelere uygun olmadığı gerekçesiyle Demokrat Partililerce protesto edildi. 1948 yılının son aylarına gelindiğinde Salih Paşa'nın sağlık sorunları artmıştı. Avrupa ve ABD'de yapılan tedaviler sağlığına kavuşması için yeterli olmadı. 1948 yılında Orgeneral Mustafa Muğlalı'nın yargılanma süreci başladı. Muğlalı'nın haksızlığa uğradığı, hastalığından dolayı Salih Paşa'nın kendisinden önceki Genelkurmay Başkanları gibi davranmadığı bilgisi bulunmaktadır. Hastalığından dolayı 1949 yılında Genelkurmay Başkanlığından Askeri Şura Üyeliği'ne nakledildi. Demokrat Parti'nin İsmet Paşa'ya yakın generalleri ordudan tasfiye etmek istemesi sonucunda 6 Temmuz 1950'de emekliye sevk edildi. 23 Haziran 1954'te hayatını kaybetti.

Sonuç olarak; ömrü cephelerde geçen Orgeneral Salih Omurtak'ın yakın dönem Türkiye tarihinde başarılı bir komutan olduğu görülmektedir. O, görev yaptığı sürede orduda en küçük rütbeden en yüksek rütbeye kadar kendini sevdirip saydırmayı başararak yakın dönem Türkiye tarihine damgasını vuran bir kişi olmuştur.

KAYNAKÇA

1-Arşivler

Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

BCA, 30.11.1.0/141.29.3, (Belge No:2-3) 28.08.1940.

BCA, 30.11.1.0/165.2.16, (14.01.1944);

BCA, 30.18.1.2/ 108.46.8, 27.07.1945.

BCA, 30.18.1.2/111.52.18, (29.07.1946).

BCA, 30.18.1.2/115.70.7, (13.11.1947).

BCA, 30.18.1.2/118.86.2, 31.12.1948.

BCA, 30.18.1.2/ 118.108.15, 26.03.1949.

BCA, 30.18.1.2/119.41.19, (8.6.1949).

BCA, 30.18.1.2/123.56.6, (6.7.1950).

BCA, 30.10.0.0/41.243.24, (21.08.1952).

Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi (ATASE)

ATASE, İDH, 1-135-1, (17.06.1943).

2-Gazeteler

Akşam, 10.04.1934, 19.11.1938.

Cumhuriyet 10.07.1949, 31.07.1946, 10.08.1947, 10.08.1947, 10.10.1947, 10.07.1947, 12.11.1947, 13.08.1936, 15.01.1944, 15.01.1944, 19.08.1937, 02.10.1947, 02.01.1948, 20.06.1948, 21.11.1947, 24.06.1954, 30.06.1948, 06.06.1948.

Erzurum, 11.05.1931, 18.07.1932.

Tan, 20.11.1938.

3-Araştırma-İnceleme Eserler

1'inci Ordu Komutanlığı Tarihçesi, (Edt. Cevat Ekici), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2009

Ahmad, Feroz *Demokrasi Sürecinde Türkiye 1945-1980*, Hil Yayınları, İstanbul 2010.

Ahmad, Feroz-Ahmad, Bedia Turgay, *Türkiye'de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi 1945-1971*, Bilgi Yayınları, Ankara 1971.

Ahmet İzzet Paşa*, İstiklal Harbinin Gerçekleri Feryadım-I,* Timaş, İstanbul 2017.

Akgül, Suat- Esengin, Kenan, *Orgeneral Mustafa Muğlalı ve Van-Özalp Olaylarının İçyüzü,* Berikan Yayınları, Ankara 2001.

Altay, Fahrettin*, On Yıl Savaş ve Sonrası 1912-1922*, İnsel Yayınları, İstanbul 1970.

Armaoğlu, Fahir, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, C-I-II,* Alkım Yayınları, İstanbul 2002.

Ata, Feridun, *İşgal İstanbul'unda Tehcir Yargılamaları*, TTK Yayınları, Ankara 2005.

Atatürk, Kemal, *Nutuk,* (Haz. Zeynep Korkmaz), Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2009**.**

Atatürk'ün Bütün Eserleri, C-27, 1934-1935, Kaynak Yayınları, İstanbul 2010.

Avcıoğlu, Doğan, *Türkiye'nin Milli Kurtuluş Tarihi, 1838'den 1995'e*, Tekin Yayınları, İstanbul 1978.

Aydın, Mithat, *Tuna Bulgarları Tarihine Genel Bir Bakış (681-1018),* Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, Yıl: 2002 (1), Sayı:11.

Baban, Cihad, *Politika Galerisi, Bir Devrin Hükümranları*, Timaş Yayınları, İstanbul 2009.

Başkutlu, Salih, "İttihat Terakki Cemiyeti'nin Genç Nesil Algısı ve Yönetimi", *Uluslararası Anadolu Sosyal Bilimler Dergisi,* 4 (4), 2020, (4-21).

Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi-VI, Hicaz, Asir, Yemen Cepheleri ve Libya Harekâtı 1914-1918, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1978.

Boran, Tunç, "Atatürk'ün Cenazesi; Yas ve Metanet", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 47 Bahar 2011.

Ertürk, Hüsamettin, *İki Devrin Perde Arkası*, Sebil Yayınları, İstanbul 1996.

Göktepe*,* Tarık Mümtaz, *Osmanoğullarının Son Padişahı Vahideddin Mütareke Gayyasında*, Sebil Yayınları, İstanbul 1994.

Hasanlı, Cemil, *Tarafsızlıktan Soğuk Savaşa Doğru Türk Sovyet İlişkileri 1939-1953*, Bilgi Yayınları, Ankara 2011.

İnönü, İsmet, *Hatıralar,* Bilgi Yayınları, Ankara 2018.

Jaeschke, Gotthard, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, TTK 1989.

K. Atatürk Yolu, (Edt. Kemal Arıburun), S.1, 1 Mart 1959.

Kılıç, Selami, *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu*, Ülke Kitapları Yayınları, İstanbul 1998.

Kırzıoğlu, Fahrettin, Mustafa Kemal'in Erzurum'daki Evi, *50. Yıl Armağanı Erzurum ve Çevresi*, Erzurum 1974.

Koçak, Cemil, *Türkiye'de İki Partili Siyasi Sistemin Kuruluş Yılları İktidar ve Demokratlar C-2*, İletişim Yayınları, İstanbul 2012.

_____, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi, C-2*, İletişim Yayınları, İstanbul 2013.

Kuran, Ahmed Bedevî, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2012.

Küçük, Cevdet, "Balkan Savaşı". *TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 5*, İstanbul 1992.

Mumcu, Uğur, "Gazi Paşa'ya Suikast," *Milliyet*, 15 Ocak 1992.

Nesimi, Abidin, *Yılların İçinden*, Gözlem Yayınları, İstanbul 1977.

Omurtak, Salih-vd, "Atatürk", *İslam Ansiklopedisi,* Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları C-1, İstanbul 1978.

_____, *Atatürk,* Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1970.

Önder, Mehmet, *Atatürk'ün Yurt Gezileri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1975.

Örs, Orhan, *Aşiretçilik, Milliyetçilik ve İslamcılık Kavşağında Osmanlı'nın Kürt Siyaseti (1876-1909)*, Nûbihar Yayınları, İstanbul 2019.

Özkurt, Fatih, *Gazi Mustafa Kemal Atatürk ve Askeri Manevra ve Tatbikatlar (1909-1938),* Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Daire Başkanlığı Yayını, Ankara 2017.

Serhadoğlu, M. Rıza, *Savaşçı Doktorun İzinde Kırım, Sarıkamış, Esaret Yılları ve Kurtuluş Savaşı*, Remzi Kitabevi Yayınları, İstanbul 2005.

Soyak, Hasan Rıza, *Atatürk'ten Hatıralar*, YKY, İstanbul 2018.

Şerefli, Ahmet Şerif, *Bulgaristan'daki Türkler (1879-1989)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002.

Şimşir, Bilal, *Kürtçülük-II 1924-1999*, Bilgi Yayınevi, İstanbul 2011.

_____, *Türk Yazı Devrimi*, TTK Yayınları, Ankara 2008.

Tansel, Selahattin, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar-I,* MEB Yayınları, İstanbul 1991.

Türk İstiklal Harbine Katılan Tümen ve Daha Üst Kademelerindeki Komutanların Biyografileri, Genelkurmay Baş. Yay. Ankara 1989.

Türk Silahlı Kuvvetleri Generaller ve Amiraller Albümü, (1923-1966), Genelkurmay Basımevi, Ankara 1991.

Türkgeldi*,* Ali Fuat, *Görüp İşittiklerim,* TTK, Ankara 2010.

Uran, Hilmi, *Meşrutiyet, Tek Parti, Çok Parti Hatıralarım (1980-1950*), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2008.

Yazıcı, Mustafa, *Trabzon Akyazılı Salih Omurtak Paşa*, Akyazı Belediyesi Kültür Yayınları, Trabzon 1999.

Yılmaztürk, Fahri, "Mahmut Kemal Yanbeğ", *Bayburt*, S.12, Aralık 1989.

Yirmibeşoğlu, Sabri, *Askeri ve Siyasi Anılarım*, Kastaş Yayınları, İstanbul 1999.

Yurtoğlu, Selahattin, *Yüzbaşı Selahattin'in Romanı*, (Haz. İlhan Selçuk), Remzi Kitabevi Yayınları, İstanbul 1973.

Yücel, Hasan Ali, "30 Ağustos'ta," *Cumhuriyet*, 29 Ağustos 1954.

Zengin, Ersoy, "Birinci Umumi Müfettişlik Bölgesinde Asayişsizlik ve Asayişi Sağlama Faaliyetleri (1927-1952)", *Osmanlıdan Günümüze Diyarbakır*, Edt. İbrahim Özcoşar vd, İstanbul 2018.

4-Tezler

Tural Hasangaleyev, "Azerbaycan Komünist Gazetesine Göre Türk Sovyet İlişkileri 1939-1945", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Konya 2017.

5-Elektronik Kaynaklar

https://ata.msb.gov.tr/06_milli_mucadele_komutanlari/mehmet_salih_omurtak.html. (E.T. 02.01.2021).

Türk Silahlı Kuvvetleri Genelkurmay Başkanlığı (www.tsk.tr) (E.T. 02.01.2021).

https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/Mehmet_Salih_Omurtak_(_1889-_1954). (E.T. 03.01.2021).

http://www.canakkaleaynalipazar.com/yazarlar/dr-mithat-atabay/canakkale-kara-savaslarinin-102-yildonumu-hatirasina-ihtiyar-askerler-hicbir-zaman-olmezler/155/ (E.T. 04.01.2021).

https://isteatataturk.com/Kronolojik/Tarih/1930/11/29/Mustafa-Kemal-Ataturk-Trabzon-Turk-Ocagi-binasindan-cikarken-29111930/1 (02.01.2021).

EKLER

Salih Omurtak'ın Amerika basınına mühim beyanatı

Türkiyeye gönderilen ilk silâhlar on gündür yolda

Amerikan yardımının az olduğunu söyliyen Omurtak: «Fakat biz, bağımsızlığa meftun bir milletiz... Amerikan yardımı ister olsun, ister olmasın. Türkiye her hücumu tard etmeğe hazırdır» dedi

Omurtak, Amerikan Deniz Akademisini ziyaret etti ve 17 pâre topla selâmlandı

Eisenhower dedi ki:

«Bizim gibi siz de hariçden gelecek baskılara boyun eğmiyeceksiniz»

Kaynak: *Cumhuriyet, 10.10.1947.*

Genelkurmay Başkanlığı makamındaki değişiklik

Kâzım Orbay istifa etti, yerine Orgeneral Salih Omurtak getirildi, yeni Başkan Ankarada bekleniyor

Kaynak: *Cumhuriyet, 31.07.1946.*

Salih Omurtak

Genelkurmay ikinci reisi tayin edildi

Orgeneral Salih Omurtak, vaktile Milli Şef Erkânıharbiyei Umumiye Reisi iken bu vazifenin vekâletinde bulunmuştu

Bu harbin en büyük hava muharebesi

Kaynak: *Cumhuriyet, 15.01.1944.*

Mustafa Kemal Atatürk ile Salih Omurtak Yılı Trakya Manevralarında (17/20.08.1937)

Kaynak: *Akşam, 10 Nisan 1934.*

Kaynak: *Türk Silahlı Kuvvetleri Generaller ve Amiraller Albümü, (1923-1966), Genelkurmay Basımevi, Ankara 1991, s. 6.*

Bölüm 16

HAVACILIK İŞLETMELERİNDE E-BAKIM YÖNETİMİ: BAKIM PLANLAMASI VE UYGULAMALARI ÜZERİNE BİR MODEL ÖNERİSİ

Mustafa Kemal YILMAZ [1]
Ethem Can ÖZGENÇ [2]

1 Dr. Öğr. Üyesi., T.C. Samsun Üniversitesi Sivil Havacılık Yüksekokulu, Havacılık Yönetimi Bölümü, kemal.yilmaz@samsun.edu.tr , https://orcid.org/0000-0002-1533-8990
2 T.C. Samsun Üniversitesi Sivil Havacılık Yüksekokulu, Havacılık Yönetimi Bölümü, ethemcanozgenc@gmail.com, https://orcid.org/0000-0002-4427-114X

1. GİRİŞ

Uçak Bakım ve Onarım, emniyetli uçuş operasyonlarının gerçekleşmesi adına yapılan ve otoriteler tarafından belirtilen çeşitli prosesler ile yürütülen işlemlerdir. Bu işlemlerin temel amacı, uçuş emniyetin sağlanması ve yolcu hayatının korunmasıdır. Bu amaç doğrultusunda farklı görev ve sorumluluklara sahip kurum ve kuruluşlar görev almaktadır. Uçakların emniyetli olarak operasyonlarını gerçekleştirebilmeleri sahip oldukları uçuşa elverişlilik özelliklerinin devamlılığına bağlıdır. Bu özelliklerin devamlılığı düzenli olarak yapılan kontroller ve bakım işlemleri ile sağlanmaktadır.

Bakım sektörü içerinde farklı görev ve sorumlulukları olan birçok departman yer almaktadır. Bu departmanlar bakımların emniyet içerisinde yapılabilmesi ve kontrol edilebilmesi için çeşitli işlemleri ortak bir alanda gerçekleştirirler. Fakat geleneksel yöntemlerle departmanlar arası iletişim, günümüz teknolojisinin sunduğu imkanların sadece bir kısmını kullanmak ile sınırlı kalmaktadır. Bakımların planlanması ile başlayan ve kontrolü ile son bulan bu uzun soluklu işlemlerin günümüz teknolojisi ile daha da kolaylaşacağı aşikardır. Bu nedenle bakım sektörü içerisinde hangi görevi yerine getirdiği fark etmeksizin çalışanlar arasında güncel bilgi akışı sağlayabilecek teknoloji ile harmanlanmış yenilikçi bir modelin hayata geçirilmesi önemlidir.

Bu çalışmada, ülkemizdeki birçok bakım kuruluşunun bakım süreçlerinin yönetimi için hangi yol ve yöntemleri kullandıkları, hangi uygulama ve denetim mekanizmalarına sahip oldukları analiz edilmiş, mevcut sistemin daha iyi hale getirilebilmesi ve geliştirilebilmesi için bir sistem önerisinde bulunulmuş, önerilen sistemin fayda ve zararları hakkında görüşler sunulmuştur. Bu model ile bakım personelleri arası iletişimin hızlanması ve bakım için harcanan bekleme sürelerinin azalması hedeflenmektedir. Çalışmanın havacılık işletmelerine bakım yönetiminin planlanması ve uygulanması süreçlerinin online olarak yürütülmesi noktasında kurumsal katkı sağlaması beklenmektedir.

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Havacılık sektörünün ilk yıllarında uçak bakım işlemleri sadece gerekli görülen durumlarda teknik ekipler tarafından yapılmaktaydı. Uçak bakım programlarının teknisyenler tarafından ortaya çıkarılıp uygulanması ve takibi yine teknik ekipler tarafından gerçekleştirilmekteydi. “Havacılığın ilk günlerinde uçak bakım operasyonları sadece gerekli görülen durumlarda gerçekleşmekteydi ve her uçuş saatinde ihtiyaç görülen bakımlar yapılmaktaydı” (Kinnison & Siddiqui, 2013, s. 24). Uçaklarda ortaya çıkan arızaların ve hataların önlenmesine yönelik bir program oluşturma anlayışı söz konusu olmadığı için bakım işlemleri teknisyenlerin

kendi tecrübe ve yeteneklerine göre şekilleniyordu. Havacılığın ilk yıllarında hava araçlarının büyük çoğunluğu askeri amaçla kullanımdaydı. Bu nedenle yolcu ve yük taşınması ve bu işlemin güvenliği konusunda yeterli kural ve prosedür söz konusu değildi. İlerleyen yıllarda yolcu ve yük taşınması için yapılan uçuş operasyonlarının artması uçuş emniyeti açısından bakım işlemlerinin önemli hale gelmesini sağladı. Bu nedenle bakım programların tek bir merkez tarafından oluşturulabilmesi ve denetlenebilmesi için çeşitli revizyonlar gerçekleşti. Bu revizyonlar ile bakım programlarının oluşturulması ve gelişimi üretici firma ve yerel otoritelerin sorumluluğuna bırakıldı.

Uçak bakım işlemleri '0'a yakın bir hata oranı ile yürütülmek zorundadır. Bakım işlemleri sırasında ortaya çıkan en ufak bir hata birçok insanın hayatına zarar verebilecek bir felakete dönüşebilir. Özellikle insan faktörlerinin çok fazla etkili olduğu havacılık sektörü bakım faaliyetleri noktasında uçuş emniyet ve güvenliği adına daha hassas bir yaklaşım sergilemek zorundadır.

Uçakların üretimi esnasında, üretilecek uçağın en yüksek emniyet seviyesine ve uçuş güvenliğine sahip olması uçak mühendislerinin birinci önceliğidir. Rahat ve güvenli uçuşların sağlanması, uçakların üretim aşamasında belirlenen emniyet seviyesinin ekonomik ömürleri boyunca aynı düzeyde tutulmasına bağlıdır. Bunu sağlayacak olan en temel şey, üretici ve otoriteler tarafından belirtilen mevcut bakım programlarının eksiksiz bir şekilde takip edilmesidir. Fakat bu noktada en önemli unsur bakım programlarının kusursuz hazırlanmasından daha çok, işletici firmaların veya uçak bakımlarından sorumlu olan şirketlerin bu programları ne ölçüde uyguladıklarıdır. Bunun sağlanması ve kontrolü ise Bakım yönetim sisteminin güvenilir ve sürdürebilir olmasından kaynaklanmaktadır.

"Uçak Bakım Yönetim Sistemi, uçak bakımı için gerekli olan birçok fonksiyonun sentezinden oluşur ve uçak bakımını gerekli ölçütlere göre yönetir. Bu sistemin içinde bakım işlemi, bakım öncesi ve sonrası için yapılacak olan anlaşmalar, satın alma işlemleri, finansman gibi birçok departman ve görev yükünü içinde barındırır. Uçak Bakım Yönetim Sistemi birçok fonksiyonu içinde barındırdığı gibi en temel öğeleri, uçak bakım prosedürleri, uçak bakımının nasıl yapıldığı, güvenilirlik analizleri ve yönetim faaliyetleri gibi konuları kapsar. Önemli olan bu faaliyetlerin, doğru bir şekilde ele alınıp, yönetici tarafından en uygun şekilde gerçekleştirilmesidir. Özellikle, uçağın bakımı esnasında denetçilerin aktif olarak bakım işlemini denetlemesi, her detayı yazılı bir şekilde not etmesi çok önemlidir" (Zorbacı, 2011, s. 2).

Bakım işlemleri yetkili kurumlar tarafından hazırlanan çeşitli dokümanların takibi ile gerçekleşir. Bu dokümanlar bakım için gerekli olan fiziki ve sosyal imkanların hepsini içermektedir. Bu nedenle bakım işletme-

leri sorumlu oldukları uçakların bakımları hakkında tereddüde düşmeden işlemleri yaparlar. Fakat burada önemli olan bu işletmelerin ve işlemlerin denetlenmesidir. Bakım yönetim sistemleri bu denetimin sağlandığının ve yerel otoritelere karşı hesap verilebilir durumda işlemlerin yapıldığının fiziki bir kanıtıdır.

2.1. Uçak Bakımı

Uçak bakımı; uçuş güvenliğinin, sürdürülebilirliğinin ve elverişliliğinin garanti altına alınabilmesi için yapılan çeşitli işlemlerdir. Uçak bakım işlemleri üretici firma tarafından belirlenen çeşitli prosedürlerin yerine getirilmesi ile yapılır. Uçak üzerinde bulunan her parçanın kendine ait bir yıpranma süresi vardır. Bu yıpranma süreleri dikkate alınarak belirli bakım işlemlerinin yapılması gerekir.

Üretim esnasında her hava aracı, en üst düzey emniyet seviyesinde uçuş gerçekleştirebilecek şekilde tasarlanır. Uçuş operasyonları sırasında çevresel etkilerden ve uçak üzeri parçaların ömürlerinin azalmasından kaynaklanan çeşitli bakım ihtiyaçları ortaya çıkar. Bu bakım ihtiyaçları hava aracının sahip olduğu emniyet seviyesinin zaman içinde azalmasına ve kritik seviyelere kadar düşmesine neden olur. Bakım kuruluşlarının temel amacı uçuş emniyeti seviyesinin istenilen düzeyde tutulmasını sağlamaktır.

Şekil 1. *Emniyet Seviyesinin Korunması*

Yukarıdaki tabloda gösterilen A ve B zamanlarında ortaya çıkan bakım ihtiyaçları üretici tarafından öngörülen zamanlar içerisinde gerçekleşen emniyet seviyelerindeki düşüş ile yapılması planlanan bakımlardır (Nowlan & Heap, 1978). Bu bakımlar üretici firmanın önermiş olduğu bakım aralıklarında yapılır. Emniyet seviyesi, planlı bakımların yapılma-

sının ardından tekrar istenilen seviyeye gelecektir. C zamanında ortaya çıkan bakım ihtiyacı ise uçuş operasyonları sırasında uçak üzeri parçalardan birinde veya birkaçında ortaya çıkan hatalar ve arızalar sonucu gerekli olan bakım işlemidir. Uçuş emniyeti seviyesi planlı bakım yapılacak olan seviyenin çok altına düşer. Gerekli bakım işlemlerinin yapılması ile acilen emniyet seviyesinin istenilen noktaya getirilmesi gereklidir.

2.2. Uçak Bakımın Önemi

"Havacılık emniyeti tüm havacılık faaliyetlerinin gerçek hayat şartlarında bilinen tüm risk faktörlerinin ortaya konulduğu ve kaçınıldığı kabul edilebilir risk seviyesinde gerçekleşmesidir. Sözü edilen risk doğrudan ya da dolaylı olarak havacılık faaliyetleri kapsamına giren insanların, hava araçlarının ilgili donanım ve altyapının kazaya uğrayarak ya da başka bir şekilde zarar görme olasılığıdır" (Gerede, 2007, s. 22). Bu olasılığın belirli düzenlemeler ve işlemler ile azaltılması ve emniyetsiz herhangi bir durumun yaşanmasına engel olunması gerekmektedir. Havacılık sektörü içerisinde bulunan her bölüm kendine ait birtakım sorumlukları yerine getirmektedir. Bir bölümün yapmış olduğu sorumluluk diğer bir bölümün havacılık hayatına devam edebilmesi için büyük önem taşımaktadır. Tıpkı dişli ve çarklardan oluşan bir makineye benzeyen havacılık, uyum içerisinde görevini yerine getirmek zorundadır. Özellikle ortak amaçlardan olan uçuş emniyetinin sağlanması açısından her personel gerekli işlemleri yapmakla yükümlüdür. Bakım, uçuş emniyetinin sağlanması amacı doğrultusunda sorumlu taraflar arasında ilk sırayı almaktadır. Bakım işlemlerinde yapılacak olan bir hata, daha büyük problemlere yol açabilmektedir. Bu nedenle, bakım kuruluşları ve çalışanları bakım işlemlerini dikkatli ve kusursuz şekilde yerine getirmektedir. Bakım sadece uçaklar için değil herhangi bir makine için dahi önemli bir işlemdir. Uçakların sahip olduğu mekanik ve aviyonik sistemlerin ekonomik ömürleri boyunca devam edebilmesi için belirli aralıklarla eksiklerinin tamamlanması ve kontrol edilmesi gerekmektedir. Bu nedenle ulusal ve uluslararası anlamda ortak bir sektör olan havacılık açısından uçuş emniyetinin sağlanması için uçak bakım büyük öneme sahiptir.

2.3. Uçak Bakımın Planlaması ve Amacı

Havacılık, ulaşım sektörü içerisinde emniyeti öncelikleyen ulaşım modları içerisinde en yüksek orana sahip ulaşım sistemidir. Dolayısıyla havacılık özelinde emniyetin sağlanabilmesi için birçok farklı alanda faaliyetlerin düzenli olarak devam etmesi gerekmektedir. Özellikle bakım alanında yaşanabilecek herhangi bir aksaklık ağır sonuçlar ortaya çıkarabilir. "Temel amacı emniyeti sağlamak olan bakım faaliyetlerinin etkin bir biçimde yürütülmesi hem zorunluluk hem de bir gerekliliktir" (Gerede, 2007, s. 23). Bakım planlama ve uygulama açısından güvenilirlik temel ölçümdür. Güvenilirlik bir makine veya sistemin ekonomik ömrü boyunca

kendisinden beklenilen görevi eksiksiz ve güvenli olarak yerine getirebilme kabiliyetidir. Üretimi yapılmış ve piyasada kendisine müşteri bulmuş birçok ürün, üretim aşamasında çeşitli testlerden geçerek kendisine ait bir güvenilirlik seviyesini ortaya çıkarır. Uçak gibi birçok farklı sistemden ve parçadan oluşan bir araç için güvenilirlik seviyesinin yüksek tutulması bir hayli zor ve meşakkatlidir. Uçuş hayatı devam eden birçok uçak fiziki şartların da etkisi ile çeşitli yıpranmalara uğramaktadır. Bu yıpranmalar uçuş emniyetini riske edecek olan seviyeye gelmeden önce fark edilmeli bu riskin ortadan kaldırılması gerekmektedir. Bakım sektöründe yapılan her işlemin temel amacı budur.

"İmal edilmiş bir uçak, işleticiye teslim edildiğinde uçuşa elverişlilik ve emniyet kurallarını karşılar şekilde dizayn edilmiş ve sertifikalandırılmış durumdadır. Bakımın temel amacı, uçağın işleticiye teslim sonrasında da performans ve güvenirliğini belirtilen tasarım limitleri içinde tutmaktır. Bunun için uygun bir bakım programının tesis edilmesi ve uygulanması kurallar gereği zorunludur. Bakım programı; bir uçağın sürekli olarak uçuşa elverişli şartlarda tutulabilmesini sağlayacak uçak yapısı (airframe), sistemleri, komponentleri ve motorları ile ilgili olarak takip edilmesi gereken programdır" (Zorbacı, 2011, s. 41).

Bakım Programlarının Temel Amaçları:

- Ekipmanın üretimindeki emniyet ve güvenirlik seviyesinin muhafaza edildiğinden emin olmak,
- Ekipmanın üretimindeki emniyet ve güvenirlik seviyesinde bir bozulma olduğunda, güvenirlik seviyesinin tekrar tesis edilmesi,
- Mevcut bakım programı ile ekipmanın üretimindeki emniyet ve güvenirlik seviyesi yeniden tesis edilemediğinde bakım programının yeniden oluşturulabilmesi için gerekli bilgilerin sağlanması,
- Ekipmanın üretimindeki emniyet ve güvenirlik seviyesinin yetersiz olduğundan emin olunduğu takdirde dizayn geliştirmek için gerekli bilgilerin sağlanması,
- Bakım maliyetlerinin mümkün olan en minimum seviyede tutulması.

Uçak bakım planlama işlemlerinde öncelik güncel doküman takibi yapılmasıdır. Her imalatçı üretiminde bulunduğu uçak modeli hakkında sürekli olarak iyileştirmelerde bulunmak adına ar-ge çalışmaları yürütür. Ayrıca üretmiş olduğu uçak modeli hakkında işleticilerden geri dönüşler alarak bu ar-ge çalışmalarına yön verir. Bakım planlaması yapılırken özellikle bu ve benzeri iyileştirmelerin uygulanması uçuş emniyeti adına hayati önem taşımaktadır.

Uçak bakım planlama işlemi bakım kuruluşlarındaki planlamacıların veya Sürekli Uçuşa Elverişlilik Yönetimi (SYK) kuruluşunun yapmış olduğu üretici firma tarafından önerilen bakım aralıklarına uygun bakım işleminin planlamasıdır. Bu bağlamda bakım kuruluşları bakımları uygun ve verimli bir şeklide takip edebilmeleri adına kendi bakım programlarını oluşturabilir veya hali hazırda daha önceden uygulanmakta olan bir bakım programını kullanabilirler. Bakım programlarının içeriğinde planlanan bakımların hangi tarihler ve saatler arasında icra edileceği, hangi teknik personelin görev alacağı ve kullanılacak olan ekipmanın içeriği gibi detaylı bilgiler yer almaktadır.

2.4. Uçak Bakım Yönetimi

Uçak bakım işlemlerinin başarılı olması birçok faklı görevdeki personelin ahenk içerisinde çalışmasına bağlıdır. "Uçak bakım faaliyetleri, insanlar, donanımlar ve yazılımlarla birlikte belirli bir çevrede gerçekleştirilen karmaşık ve efor gerektiren bir bütündür. Uçak bakımında, birbirinden farklı ve zorlu pek çok görevi yerine getiren personel, belli kurallar ve sınırlar çerçevesinde bir arada çalışmaktadırlar" (Çoban, 2019, s. 89). Bakım personellerinin birlikte çalışma uyumu oranına göre bakım işlemlerinin emniyetli ve güvenilir yapılması beklenir. Böyle bir uyumun sağlanabilmesi ise pratik ve güvenilir bir bakım yönetimi sisteminin varlığına bağlıdır.

Günümüzde birçok bakım kuruluşunda özellikle yerel otoriteler tarafından onaylanmış bakım kuruluşlarında bakım saatlerinin takip edilmesi ve bakım yapacak olan personele bilgi akışının sağlanması Sürekli Uçuşa Elverişlilik Yönetimi Kuruluşu (SYK) adlı departman tarafından yapılmaktadır. Bu kuruluş güncel bakım dokümanlarının takip edilmesinden ve uçakların uçuş saatlerine göre zamanı gelen bakım programlarının uygulanmasından sorumludur. Bakımların planlanması, çalışacak olan personellerin ve kullanılacak ekipmanların belirlenmesi SYK'nın sorumluluğu altındadır.

2.4.1. Uçak Bakım Yönetimi Sistemi Bileşenleri

2.4.1.1. Tesisler ve Fiziki İmkanlar

Uçak bakım işlemlerinin hava koşullarına ve çeşitli çevresel etkilere karşı güvenli ve emniyetli bir şekilde yapılması uygun bir tesisin varlığına bağlıdır. "Çalışma ortamı, havalandırma, topraklama, aydınlatma, sıcaklık, nem ve gürültü yönlerinden yapılan işe uygun ve personelin verimli çalışmasını sağlayacak şekilde olmalıdır" (Zorbacı, 2011, s. 51). Bakım için kullanılacak olan takımların ve yedek parçaların düzenli ve temiz yerlerde saklanması için uygun koşullara sahip depolara ihtiyaç vardır. Takımlar ve yedek parçaların düzeni ve kullanıma elverişliliği sürekli olarak yetkili bir personel tarafından takip edilmelidir.

2.4.1.2. Organizasyon

Uçak bakım kuruluşları farklı bakım sistemleri üzerinden bir bakım prosedürü anlayışına sahiptirler. Bunlar Üs Bakım, Hat Bakım ve Komponent Bakım olarak sıralanabilir. Yerel otoriteler tarafından her bir bakım sistemine ait gereklilikler yönetmeliklerde belirtilmiş olmakla beraber bakım kuruluşları bu yeterlilikleri sağladıkları sürece bakım işlemlerine devam edebilirler. Belirlenen şartlara uyum sağlamak, bakımların emniyetli yapıldığının bir kanıtı olarak gösterilir.

2.4.1.3. Yönetici Personel

Belirtilen tüm bakım işlemlerinin zamanında yapılmasını sağlamak için işletmecinin yeterli personel istihdam etmesi zorunludur. Bu personeli yönetmek ve işleri yürütmek SHGM tarafından onaylanmış ve bakımların takibinden sorumlu yönetici personelin (teknik müdür) sorumluluğundadır. Bu personel aynı zamanda bakım sistemi konusunda kalite bölümünün belirlediği her türlü düzeltici işlemin yapılmasından da sorumludur.

Bakım işlemlerinin düzenli ve zamanında yapılmasını sağlamak yeterli personelin işe alınması ile mümkün olur. Bu personel bakım işlerinden sorumlu olacak mühendislerden ve onaylayıcı bakım teknisyenlerinden oluşur. Bakım personellerinin yönetilmesi Teknik Müdür sıfatı ile çalışacak SHGM tarafından onaylanmış bir personelin sorumluluğundadır.

2.4.1.4. Personel

Bakım kuruluşunda çalışacak olan onaylayıcı personellerin SHY-66 yönetmeliğinde belirtilen uçak bakım teknisyeni B1 veya B2 lisansına sahip olmaları gereklidir. Onaylayıcı personellerin gözetiminde çalışacak olan yardımcı teknisyen görevindeki personellerin bakım işlemlerinde çalışmaları için lisans şartı aranmamakta, fakat işlemlerin onaylanması için lisanslı personel tarafından işlemlerin onaylanması gerekmektedir. Bakım personeli sayısı adam-saat hesaplamalarında önemlidir. Yapılan her bir bakım işlemi için belirli bir bakım saati süresi yerel otorite tarafından onaylanan üretici firmanın dokümanlarında belirtilmiştir. Bu bakım saatine uyulması ve bakım işlemlerinin yeterli sayıdaki personele bölüştürülerek yaptırılması adam-saat hesaplamaları açısından önemlidir.

2.4.1.5. Hava Aracı Bakım Programı

Bakım kuruluşları bakımların düzenli olarak takibi ve emniyetli bir şekilde bakımların yapılmasının sağlanması için yerel otorite tarafından onaylı bir bakım programına sahip olmalıdır. Bakım programı yapılacak olan bakımların sıklıklarının ve bakım işlemlerinin ayrıntılarını belirtmek zorundadır. Üretici firma tarafından öngörülen bakım programlarına uyulması gereklidir.

2.5. Sürekli Uçuşa Elverişlilik Yönetimi

Havacılık, diğer ulaşım sektörlerinden daha fazla kurala tabi bir sektördür. Havacılık sektöründe temel amaç insanların can ve mal güvenliğinin sağlanmasıdır. Uçakların bu amacı gerçekleştirebilecek donanım ve uçabilirlik yetisine sahip olması en önemli noktadır. Bu amaçla her hava aracı üretim aşamasını tamamladıktan sonra bünyesinde barındırdığı aerodinamik ve teknolojik yeterlilikleri üreticinin sorumlu olduğu yerel otoriteye kanıtlar. Üretici hava aracının üretiminin ardından hava aracının yetilerinin kanıtlanabilmesi adına yerel otorite tarafından bir dizi teste tabi tutulur. Ve testlerin ardından başarılı olan ve onay alan uçak modeli için Uçuşa Elverişlilik Sertifikası düzenlenir. Fakat uçakların sadece üretim aşamasında bu sertifikayı alması yeterli değildir. Faaliyette olan ve herhangi bir ülkenin hava sahası içerisinde uçuş yapan her uçak düzenli olarak uçuş yapılan hava sahasından sorumlu yetkili otoriteye uçuşa elverişli olduğunu kanıtlamak zorundadır. Temel anlamda bakım işlemlerinin yapılması uçakların üretim aşamasında kazandıkları uçabilirlik yetisinin ekonomik ömürleri boyunca aynı seviyede kalabilmesini sağlamaktır. Uçuşa elverişlilik için gerekli özellikleri taşımayan veya zaman içerisinde kaybeden her hava aracı bu yeterliliği sağlayana kadar uçuşlarını gerçekleştiremez. Sürekli uçuşa elverişlilik yönetiminin oluşturulmasının amacı ise bu yeterliliğin düzenli kontroller ve bakım işlemleri ile elde tutulmasının sağlanmasıdır. Diğer yandan, yerel otoritenin ulusal çapta elverişlilik kontrollerini yapmasının kolaylaştırılmasıdır.

2.5.1. Sürekli Uçuşa Elverişlilik Yönetimi Kuruluşu (SYK)

Sürekli Uçuşa Elverişlilik Yönetimi Kuruluşu (SYK) Sivil Havacılık Genel Müdürlüğü (SHGM) tarafından onaylı bakım kuruluşlarında bakımların takibinden ve denetlemesinden sorumlu olan kuruluştur. Üretici firmanın ve yerel otoritenin güncel bakım dokümanlarını takip ederek sorumluluğu altında bulunan uçaklara rutin bakım işlemlerinin uygulanmasını sağlar (SHGM, 2012, s. 120)**.**

Yönetilen her hava aracı için, onaylı SYK görevleri;

- Gerekli olması halinde; güvenilirlik programı da dahil olmak üzere, yönetilen hava aracı için bir bakım programı geliştirir ve kontrol eder,
- Modifikasyon ve tamirlerin onayını yönetir,
- Tüm bakımların onaylı bakım programı gereğince gerçekleştirildiğinden ve bakım çıkış işlemlerinin bakım mevzuatının ilgili bölümlerine uygun olarak yapıldığından emin olur,
- Tüm geçerli uçuşa elverişlilik direktiflerinin ve sürekli uçuşa elverişliliğe etki eden operasyonel direktiflerin uygulandığından emin olur,

- Raporlanan veya planlı bakım sırasında tespit edilen tüm arızaların uygun bir şekilde onaylı bakım kuruluşu tarafından giderilmesini sağlar,
- Gerekli olması halinde; hava aracının uygun bir şekilde onaylı bir bakım kuruluşuna teslim edilmesini sağlar,
- Komponent kontrolünü, planlı bakımları, uçuşa elverişlilik direktiflerinin uygulanmasını, ömürlü parçaların değişim zamanı geldiğinde değiştirilmesini uygun bir şekilde gerçekleştirildiğinden emin olmak üzere koordine eder,
- Tüm sürekli uçuşa elverişlilik kayıtlarını ve/veya İşleticinin teknik kayıt defterini yönetir ve arşivlenmesini sağlar,
- Ağırlık ve denge raporunun hava aracının güncel durumunu doğru yansıttığından emin olur. (SHGM, 2012, s. 117)

Şekil 2. Örnek Bir Bakım Planlama İş Akış Süreci

Standart bir bakım planının iş akış süreci aşağıdaki gibidir;

- Sürekli Uçuşa Elverişlilik Yönetimi Kuruluşu (SYK) personelleri bakım planlaması yapmadan önce devam eden güncel uçuşlar hakkında bilgi almak amacı ile İşletici firmadaki Uçuş Harekât Uzmanı ile görüşmelerde bulunur.

- Mevcut planlanmış bakım programlarının güncel uçuş planı ile karşılaştırılması yapılarak uygun bir bakım tarihi belirlenmesi sağlanır.

- Sürekli Uçuşa Elverişlilik Yönetimi Kuruluşu (SYK) personeli belirlenen bakım tarihi ve yapılacak olan bakımın içeriği hakkında bilgi

vermek amacı ile İş emri (Work-Order) olarak adlandırılan bakım dosyasını hazırlar. Bu dosya içerisinde bakım işlemini gerçekleştirecek olan bakım personelinin bakım sırasında bilgi almak amacı ile referans alabileceği her türlü bilginin yer alması sağlanır. Özellikle imalatçı ve yerel otoriteler tarafından yayınlanan Airworthinies Document (AD) ve Servis Bulletin (SB) bulunması güncel bakım işlemleri açısından önemlidir.

- Bakım personelleri ulaştırılan bu bakım dosyaları üzerinden bakım işlemlerini emniyetli bir şekilde yaparlar.

- Bakım prosedürlerinin tamamlanmasının ardından uçak test amaçlı olarak çalıştırılır ve herhangi bir aksaklık olmadığına kanaat getirilirse, bakımı gerçekleştiren onaylayıcı personel tarafından Bakım Çıkış Sertifikası (CRS) hazırlanır.

- Sürekli Uçuşa Elverişlilik Yönetimi Kuruluşu (SYK)'na iletilen bu sertifika, uçağın güncel bakımlarının yapıldığı ve uçuşa verilmeye hazır olduğu anlamına gelir. Bakım Çıkış Sertifikası (CRS) kurum tarafından denetlenerek arşivlenmesi sağlanır.

3. HAVACILIK İŞLETMELERİNDE E-BAKIM PLANLAMASI VE UYGULAMALARI ÜZERİNE BİR MODEL ÖNERİSİ

3.1.Araştırmanın Amacı ve Önemi

Günümüzde küreselleşme ile birlikte, havacılık sektörü de dahil olmak üzere birçok iş kolunda köklü değişikliklerin yaşandığı görülmektedir. Özellikle teknolojik gelişmelerin çalışma hayatında kendini iyiden iyiye hissettirmesi, yönetim kademesinde bulunan kişileri, çalışanlarının daha etkin ve verimli bir şekilde çalışabilmeleri için teknolojik imkanları iş süreçlerine dahil etmeye zorlamaktadır. Havacılık gibi güncel teknolojik gelişmelerin adım adım takip edildiği bir sektörde, havacılık işletmeleri tarafından teknolojik yeniliklerin etkin bir şekilde kullanılamaması elbette kabul edilemez. Nitekim, birçok havayolu şirketi uçuş operasyonlarını emniyetli bir şekilde gerçekleştirebilmek için çalışanlarına teknolojik imkanlar sunmaktadır.

Özellikle, uçak bakım faaliyetleri gibi uçuş emniyetini doğrudan etkileyen bir alan için teknolojinin kullanılması önemli bir gerekliliktir. Bu bağlamda çalışmada, halihazırda faaliyet gösteren bakım kuruluşlarının kullanmış olduğu bakım uygulamaları ile bakım planlamalarının kolaylaştırılması, bakım personelleri arası iletişimin daha hızlı hale getirilmesi, daha etkin, emniyetli ve şeffaf bir bakım sistemine erişim sağlanabilmesi için elektronik tabanlı yeni bir e-bakım sistemi önerisinde bulunulacak ve önerilen sistemin özellikleri incelenecektir. Araştırma, önerilen sistem ile mevcut sistem arasındaki farklar ve yeni sistemin getireceği yenilikler üzerine bir araştırma niteliği taşımaktadır. Çalışma kapsamında, bakım

işlemlerinin daha emniyetli ve kontrollü bir şekilde gerçekleşmesinin sağlanması en temel amaçtır. Ayrıca, bakım sektörü içerisinde lisans, teknik eğitim, zorunlu çalışma süresi vb. gibi çeşitli imkanların eksikliğinden dolayı efektif bir şekilde emeğinin karşılığını alamayan her çalışan için kendi performanslarını ortaya koyabilecekleri, her sürecin kayıt altına alındığı bir e-bakım siteminin ortaya çıkması da amaçlanmaktadır.

3.2. Araştırmanın Kapsam ve Sınırlılıkları

Araştırma, Sivil Havacılık Genel Müdürlüğü (SHGM)'nün yetki alanında faaliyet gösteren SHY-145 onaylı bakım kuruluşlarını kapsamaktadır. Çalışma kapsamında, bu bakım kuruluşları içerinde çalışan personellerin faaliyetleri ve bakım işlemleri için takip ettikleri genel prosedürler baz alınmıştır. Bakım işlemleri için gerekli olan altyapı ve sistemlerin üzerinde herhangi bir değişiklik önerisinde bulunulmamış, sadece bakım planlama ve bakım işlemlerinin daha hızlı takip edilmesi için çevrimiçi olarak çalışan bir e-sistem önerinde bulunulmuştur. Bu amaç doğrultusunda, çeşitli bakım kuruluşları ve teknik personeller ile yarı yapılandırılmış görüşmeler sağlanarak nitel bir araştırma zemini oluşturulmuş, güncel bakım planlama prosedürleri hakkında veri toplanmıştır. Bakım kuruluşlarında çalışanlardan sağlanan geri bildirimler doğrultusunda mevcut bakım süreçlerinin aksayan yönleri tespit edilmiş ve yeni bir e-bakım planlama sistemi önerisinde bulunulmuştur.

3.3. E-Bakım Yönetimi, Bakım Planlaması ve Uygulamaları Üzerine Bir Model Önerisi

Bakım kuruluşları ve Sürekli Uçuşa Elverişlilik Yönetimi Kuruluşu (SYK) personelleri ülkemizde temel olarak bakımların düzenlemesi ve uygulanması noktasında teknolojik materyallerin kullanımını ikinci plana atmaktadır. Bakımların takibi ve teknik personele iletimi elbette belli başlı bilgisayar programları ile sağlanmakta fakat bunların haricinde olan diğer işlemler için daha farklı bir sistemin varlığı güncel bakım kuruluşlarında söz konusu olmamaktadır. Bu noktada teknolojik gelişmelerin bakım sektöründe kendine daha fazla yer bulabilmesine imkân sağlayacak bir model önerisi elzem hale gelmektedir. Özellikle, bakım işlemlerinin planlaması ile başlayıp, bakım işlemlerinin tamamlanması ile son bulan bu iş sürecinde dokümantasyon ve takip işlemlerinin daha hızlı ve güvenilir bir şekilde yapılabilmesi için bilgisayar destekli bir çevrimiçi e-bakım uygulaması gerekmektedir.

Bakım kuruluşları ve hava aracı işleticileri ulusal ve uluslararası havacılık mevzuatlarına göre bünyelerinde bulunan hava araçlarının güncel olarak bakım işlemlerinin yapılmasından sorumludurlar. Bunun yanında hava aracının üreticisi tarafından ortaya konulan, uçuş operasyonları için gerekli olduğu bildirilen gereklilikleri de yerine getirmek zorundadırlar.

Diğer taraftan, bakım kuruluşları için dokümanların güncel olarak takip edilmesi ve özellikle bakım işlemlerine katılan her personel tarafından detaylı olarak ele alınması uçuş emniyeti açısından hayati bir öneme sahiptir. Halihazırda mevcut sistemde yürütülen bakım işlemlerin daha hızlı hale gelmesi ve dokümanlara ulaşımın daha da kolaylaştırılabilmesi için tasarlanan bu çevrimiçi e-bakım sistemi ile bakım işlemlerinin planlanması aşamasından başlayıp, bakım paketi teslimi süresince her noktada yeniliklerin yapılması ve personeller tarafından aktif olarak sistemin kullanımının sağlanması amaçlanmaktadır.

Çalışma kapsamında, öncelikle yeni e-bakım uygulamasının mevcut iş akış süreci üzerinde yaratacağı muhtemel avantaj ve dezavantajlar ile çözüm getireceği temel sorunlar analiz edilecektir.

Tablo 1. Mevzuat ve Dokümanlara Hızlı Erişim Yolu

Bakım İşlemleri İle İlgili Mevzuat Ve Dokümanlara Anında Ulaşabilme	**AVANTAJ**; Bakım işlemleri sırasında bakım personellerinin bakım prosedürlerine hızla ulaşabilmesi, detaylı bilgi edinebilmesi, bakım işlemlerinin eksiksiz bir şekilde yapılabilmesi
	DEZAVANTAJ; Online sistemde meydana gelebilecek olası güvenlik açıkları ve aksaklıklar
	ÇÖZÜLEN PROBLEM; Bakımlarda bilgi eksikliğinden kaynaklanan aksaklıkların giderilmesi ve uçuş emniyeti seviyesinin arttırılması

Bakım personelleri her bakım işlemi sırasında rutin bazı işlemler yaparlar. Bu işlerin belli bir zaman aralığı içerisinde, aynı mahiyette, tekrarlanan işler olması teknik personelde farkındalık eksikliğine neden olmaktadır. Bu eksiklik, bakımlar sırasında zorunlu bakım süreçlerinin yanlış, hatalı veya eksik uygulanmasına neden olmakta, uçuş emniyetini riske atmaktadır. Bu riskin azaltılması ve bakımların güvenilirlik seviyesinin arttırılabilmesi için teknik personel bakımlar sırasında ilgili bakım dokümanlarını yanlarında bulundurmalı ve sürekli yaptıkları, tecrübeli oldukları işleri dahi bu dokümanların ışığında yapmalıdırlar. Önerilen modelde, teknik personel bakım dokümanlarına online olarak erişim sağlayabilecek ve doküman arama işlemi, zaman kaybının önlenmesi için sadece bakım işlemi yapılan uçak modeli ile ilgili dokümanların teknik ekibin hizmetine sunulmasını sağlayacaktır. Sistemde hangi doküman ve kaynağın bulunacağı ve bu kaynakların güncel olması sorumluluğu Sürekli Uçuşa Elveriş-lilik Yönetimi Kuruluşu (SYK) kurulunun denetiminde olacaktır.

Tablo 2. İş Emirlerine Online Olarak Ulaşabilme İmkanı

SYK Personeli Tarafından Hazırlanan İş Emrine Online Olarak Ulaşabilme İmkanı	**AVANTAJ**; Bakım personeli ile SYK personeli arasında zaman kaybına neden olan doküman alışverişinin sona ermesi, kâğıt israfının önüne geçilmesi
	DEZAVANTAJ; Online sistemde yaşanacak aksaklıklar sebebi ile iş emri ulaşımının sekteye uğraması
	ÇÖZÜLEN PROBLEM; Bakım paketleri için harcanan kâğıt israfında azalma ve erişebilir, şeffaf bir bakım yönetim sisteminin ortaya çıkması

Bakım programlarının takibi ve bilgilendirilmesi sorumluluğu Sürekli Uçuşa Elverişlilik Yönetimi Kuruluşu (SYK) kurulundadır. Sürekli Uçuşa Elverişlilik Yönetimi Kuruluşu (SYK) personelleri bakım programlarında, planı yapılan bakımın muhteviyatı hakkında teknik personeli bilgilendirme amaçlı iş emri adı verilen yazılı dokümanı oluşturmak zorundadır. Bu dokümanların içeriğinde yapılacak olan bakımın yeri ve zamanı, hangi tür bakım yapıldığı, bakım için kullanılacak olan ekipman ve yedek parçanın bilgisi ve bakım işlemi yapılacak olan uçak modeli hakkında ilgili referans alınan dokümanlar yer alır. İş emri olarak adlandırılan bu dokümanlar yazılı olarak ortaya sunulması sebebi ile her planlanan bakım işlemi için ayrı ayrı oluşturulur. Bu dokümanların iletimi ve geri dönüşü zaman olarak bir kayba neden olmasının yanında aynı zamanda kâğıt israfına da neden olmaktadır. Yeni uygulama ile bakım için oluşturulan iş emirleri online olarak teknik personele uygulama üzerinden sunulacak ve Sürekli Uçuşa Elverişlilik Yönetimi Kuruluşu (SYK) personeli tarafından takip edilebilecektir.

Tablo 3. Personelin Kendine Ait Şifre İle İşlem Yapabilme İmkanı

Bakım Uygulamasında Bakım Personellerinin Kendilerine Ait Şifre Ve Parmak İzi Kaydı Olması	**AVANTAJ**; Bakım işlemlerinin hangi personel tarafından gerçekleştirildiğine ilişkin güvenilir bilgiye ulaşma
	DEZAVANTAJ; Online sistemde meydana gelebilecek olası güvenlik açıkları ve aksaklıklar
	ÇÖZÜLEN PROBLEM; Bakım işlemlerinin daha güvenilir hale getirilmesi ve teknik personel bakım kayıtlarının daha kolay tutulması

Bakım işlemleri sırasında teknik personel olarak adlandırılan onaylayıcı (lisanslı) teknisyen ve yardımcı teknisyenlerden oluşan ekipler yer alırlar. Bu ekiplerin içerisinde tecrübelerine göre personeller branşlara ayrılırlar. Sivil Havacılık Genel Müdürlüğü (SHGM) tarafından yürürlüğe koyulan SHY-66 yönetmeliği ile Uçak bakım teknisyenliği lisansına sahip olan personeller bakımların yapıldığını gösterir belgeyi, bakım çıkış sertifikasını, imzalama yetkisine sahiptirler. Ayrıca bu personeller bakım sürecinde yapılan her işlemin karşısına yetki alanları kapsamındaki branş bölgesine de imzalamak zorundadırlar. Yeni uygulama ile bakım sırasında çalışmış olan her personel kendi yetki sınırları içerisinde uygulamayı kullanabileceği bir giriş şifresine ve kayıtlı e-imza/parmak izine sahip olacaktır. Bu sayede bakımlarda çalışan her personelin bakım işlemleri sırasında hangi işleri yaptığı daha kolay bir şekilde takip edilebilecek ve kayıt altına alınabilecektir.

Tablo 4. Bakım İşlemlerinin Online Olarak Takip Edilebilmesi

Bakım İşlemlerinin Online Olarak Takip Edilmesi Ve Toplam Bakım Süresinin Görülebilmesi	**AVANTAJ**; Bakım işlemlerinin güncel durumu hakkında SYK personellerinin anlık bilgi sahibi olmaları ve planlanan bakım sürelerinin asgari limitlerin üzerinde uygulanıp uygulanmadığının tespiti
	DEZAVANTAJ; Online sistemde meydana gelebilecek olası güvenlik açıkları ve aksaklıklar
	ÇÖZÜLEN PROBLEM; Bakım işlemlerinin SYK personeli tarafından takip edilmesinin kolaylaşması ve bakım kayıtlarının güvenilir hale gelmesi

Bakım için üretici firmalar ve yerel otoriteler tarafından oluşturulan referans dokümanlarda her bakım işlemi için özel olarak bir adam-saat hesaplaması öngörülmüştür. Bu süre o bakım işleminin çalışan adam sayısına göre ne kadar sürede bitebileceğinin asgari olarak matematiksel bir tahminidir. Bakım kuruluşları kendi bünyelerinde yapmış oldukları bakım işlemlerini daha kanıtlanabilir hale getirebilmek için bakım işleminin belirtilen süre kadar zamanda yapıldığını bakım paketinde bildirir. Yeni uygulamada bakım iş emrinin teknik personele tebliğ edilmesinden sonra teknik personelin sisteme online olarak katılması ile süre sayılmaya başlar. Her farklı bakım işlemi için takip eden ara süre durakları oluşturularak hangi işlem için ne kadar zaman harcandığı belirtilmiş olur. Ayrıca bakım uygulamasına önceden girilen çalışan ekip sayısı bilgisi sayesinde toplam adam-saat hesaplaması yapılmaktadır. Bir diğer fayda ise; bakım işlemleri, Sürekli Uçuşa Elverişlilik Yönetimi Kuruluşu (SYK) personeli tarafından online olarak anında takip edilebilmekte ve hava aracının uçuşa ne zaman hazır hale geleceği hakkında tahmini bir öngörüye sahip olmaları sağlanmaktadır.

Tablo 5. Depo İşlemleri Takibi Ve Yedek Parça Yönetimi İmkanı

Bakım İşlemleri Sırasında Gerekli Olan Yedek Parça İstikakının Depo İle İletişime Geçilerek İstek Yapılması Ve Hızlı Teslimatın Sağlanması	**AVANTAJ**; Bakım işlemleri sırasında ortaya çıkan yedek parça ihtiyacının bakım yönetimi ve depo görevlisi tarafından anında takip edilebilmesi ve kayıt altına alınması
	DEZAVANTAJ; Sistemsel aksaklıklara bağlı olarak yanlış parça kodu veya yanlış parça miktarının girilmesi
	ÇÖZÜLEN PROBLEM; Bakım işlemleri sürecinde yedek parça yönetiminin daha kolay hale gelmesi

Bakım işlemleri sırasında rutin olarak değişimi yapılan ekipmanlar bulunmaktadır. Bu ekipmanların temini bakım kuruluşlarında bulunan depo bölümü üzerinden sağlanmaktadır. Ayrıca bakım sırasında ekonomik ömrü tükenmiş olan parçaların değişimi de depodaki yedek parçalar ile sağlanmaktadır. Yeni uygulama üzerinden depo görevlisi ile bakım esnasında iletişime geçilerek gerekli parçanın temini daha hızlı bir şekilde sağlanacak ve depo üzerinden yapılan parça çıktılarının kayıtları daha kolay tutulabilecektir.

Tablo 6. Bakım Ekipmanlarının Kaydı ve Takip Edilebilme İmkanı

Bakım İşlemi Esnasında Kullanılan Ekipmanların Üzerinde Bulunan Barkodlar İle Anında Kayıt Altına Alınabilmesi	**AVANTAJ**; Bakım onarım işlemlerinde kullanılan alet ve ekipmanların düzenli olarak kontrolü ve bakımda kullanılma durumu hakkında bilgiye ulaşım kolaylığı
	DEZAVANTAJ; Online sistem aksaklıkları ve bilgi akışının sekteye uğraması
	ÇÖZÜLEN PROBLEM; Bakım esnasında teknik personel tarafından ekipmanların kayıtlarının kolaylıkla tutulması ve SYK personeli tarafından kayıtların online olarak kontrol edilebilmesi

Bakım sırasında değişimi yapılan her parçanın kendine ait bir parça numarası vardır. Sürekli Uçuşa Elverişlilik Yönetimi Kuruluşu (SYK) kurulu uçak üzerinde değişen parçaların numarasını ve uçuşa elverişli olduğunu gösterir belgeyi kayıt altına almak zorundadır. Teknik ekip bakım sırasında kullanmış oldukları her parça ve ekipmanın kodunu manuel olarak kayıt altına alır ve bakım paketi içerisinde bulunan ilgili yere kayıt eder. Bakım esnasında aynı zamanda bu işlemlerin manuel olarak yapılması vakit kaybı yaratmaktadır. Dolayısıyla yeni uygulama ile birlikte barkodun okutulmasıyla; yapılan işlem, değiştirilen parça ve kullanılan ekipmanın özellikleriyle ilgili sisteme bir bilgi notu düşmüş olacaktır.

Tablo 7. Bakım Merkezi Yer ve Meteoroloji Bilgisi Öğrenebilme

Bakım İşleminin Yapıldığı Yerin Lokasyon Bilgisi Ve Meteorolojik Bilgilerinin Sistemde Görülebilmesi	**AVANTAJ**; Bakım işlemlerinin yapıldığı yer ve mekân bilgisinin öğrenilebilmesi ve bakımın çevresel koşullara uygunluğunun kontrol edilmesi
	DEZAVANTAJ; Online sistem aksaklıkları ve bilgi akışının sekteye uğraması
	ÇÖZÜLEN PROBLEM; Bakım için gerekli çevresel denetimin sağlanması ve bakım personelinin çalışma şartlarının daha iyi hale getirilmesi

Bakım işlemlerinin yapıldığı konum bilgisi bakımların çevre şartlarına uyumluluğunun denetimi açısından oldukça önemlidir. Dünyanın farklı bölgelerinde farklı iklimlerinde uçuş operasyonu gerçekleştiren hava araçları bulundukları iklimin özelliklerine göre bakım programına tabi olurlar. Ayrıca bakım personelinin bulunduğu ortamın insani faktörler ile olan uyumu bakım işlemlerinin güvenilirliği ve uçuş emniyetini etkiler. Bu uygulama ile teknik ekibin çalışmış olduğu konum ve meteorolojik duruma ilişkin bilgi, Sürekli Uçuşa Elverişlilik Yönetimi Kuruluşu (SYK) personeli tarafından kontrol edilebilecek ve çevresel şartların durumuna göre bakım işlemlerinin çevresel şartlar düzelene kadar ertelenmesi gibi kararların alınması kolaylaşacaktır.

Tablo 8. Bakım İşlemlerinin Online Olarak Onaylanabilme İmkanı

Teknik Personellerin Kendilerine Ait Bakım Kayıtlarının Uygulamada Yer Alması Ve Onaylanan Her Bakım Kaydının Otomatik Olarak Arşivlenmesi	**AVANTAJ**; Teknik personellerin kendilerine ait bakım kayıtlarına kolaylıkla ulaşabilmesi ve lisanslandırma işlemlerinde SHGM tarafından erişim sağlanarak yapılan bakım işlemlerinin geçmişe yönelik kontrol edilebilmesi
	DEZAVANTAJ; Online sistem aksaklıkları ve bilgi akışının sekteye uğraması
	ÇÖZÜLEN PROBLEM; Bakımda görevli onaylayıcı personel dışında yardımcı konumda çalışan personellerinde yaptığı bakım işlemlerinin takip edilebilmesi ve bakım kayıt defteri kontrollerinin daha kolay hale gelmesi

Bakım sektöründe çalışan her bakım personeli kendisine ait bir bakım kayıt defteri tutmaktadır. Bu defter geçmiş zamanda yapmış olduğu bakımların özelliği ve zamanı hakkında bilgi sağlamakla beraber lisans başvuru işlemleri sırasında kanıt niteliği taşımaktadır. Sivil Havacılık Genel Müdürlüğü (SHGM) tarafından lisans sahibi personeller için ise düzenli

olarak denetim yapılmakta ve teknisyenin yapmış olduğu bakımların doğruluğu kontrol edilmektedir. Yeni e-bakım uygulamasında her personel kendisine ait bir kullanıcı adı ve şifre sayesinde bakım işlemlerine ait kayıtlarını kolayca oluşturabilecektir. Bakımlar sırasında katkı sağladıkları bakım işlemini bu şifre sayesinde e-imza olarak onaylayabilecek ve kendi bakım kayıt defterine otomatik olarak kayıt edebilecektir.

Tablo 9. SYK Personeli ile Canlı İletişim Sağlanabilme İmkanı

Bakım İşlemleri Sırasında SYK Personeli İle Canlı İletişim Sağlanması Ve Ortaya Çıkan Diğer Bakım Problemlerinin Hızlıca Çözümlenmesi	**AVANTAJ**; Bakım işlemleri esnasında bakım harici gözlenen arıza ve/veya bozuk parça tespitlerinin ve değişim bilgilerinin anlık olarak SYK personeline iletilmesi
	DEZAVANTAJ; Online sistem aksaklıkları ve bilgi akışının sekteye uğraması
	ÇÖZÜLEN PROBLEM; Arıza ve parça değişim işlemleri konusunda hızlı karar alma ve uygulama

Bakım kuruluşlarında bakım işlemlerinin farklı noktalarında çalışan birçok personel yer almaktadır. Bakım öncesinde ve sonrasında bu personeller sürekli olarak iletişim halinde hareket etmektedirler. Özellikle, bakım prosedürleri gibi sıfır hatayla işlem yapılması gereken işlerde birçok farklı açıdan denetim altında olmak emniyet açısından önemlidir. Nitekim, yapılan bir bakım işleminin herhangi bir kontrolden geçmeden nihayete ermesi beklenemez. Bu nedenle bakım teknisyenleri takıldıkları bir noktada veya mevzuat bilgisi ihtiyacında Sürekli Uçuşa Elverişlilik Yönetimi Kuruluşu'nda görevli olan ve bakım yapılan uçaktan sorumlu olan personel ile iletişim halinde olmak zorundadırlar. Yeni uygulamanın bir diğer amacı; bu iletişim ihtiyacının daha hızlı bir şekilde gerçekleşmesini sağlamaktır. Nitekim bu uygulama ile bakım esnasında teknik personel ve Sürekli Uçuşa Elverişlilik Yönetimi Kuruluşu (SYK) personeli sürekli olarak iletişim halinde olabilecektir.

Tablo 10. Hat Bakım İşlemlerinin Online Takibi ve Kontrol İmkanı

Planlı Bakımlar Haricinde Hat Üzerinde Gerçekleştirilen Bakımların Bilgisinin SYK Personeline Uygulama Üzerinden Bildirilmesi	**AVANTAJ**; Hat üzerinde yapılan bakım işlemlerinin SYK personeline anlık olarak iletilmesi ve uzun vadede ortaya çıkabilecek daha büyük bir arızanın yönetim tarafından değerlendirilmesi
	DEZAVANTAJ; Online sistem aksaklıkları ve bilgi akışının sekteye uğraması
	ÇÖZÜLEN PROBLEM; Hat bakım sırasında gözlemlenen problemlerin ileriki safhada daha büyük bir arıza oluşturmasının engellenmesi

Bakımlar sadece planlı olarak hangar ve benzeri yerlerde yapılmaz. Bunun haricinde hat üzerinde gerçekleşen ve kısa süreli uçuş emniyetini aksatan durumların giderilmesi için yapılan bakımlar vardır. Bu bakımlar hat bakım ya da plansız bakım olarak da adlandırılabilir. Bu tip bakımlar, genellikle arızalı parçanın yedeği ile değişimi veya sistemdeki eksiğin tamamlanması ile gerçekleşir. Fakat mevzuat gereği planlı bakımlar gibi hat üzerinde gerçekleşen bakımlarında kayıt altına alınması gereklidir. Bu nedenle bakım personelleri yapmış oldukları işlemleri SYK personeline bildirmek zorundadır. Yeni uygulama ile hat bakım üzerinde çalışan personeller hat üzerinde arıza oluşması durumunda sistemden bunun bilgisini Sürekli Uçuşa Elverişlilik Yönetimi Kuruluşu (SYK) personeline bildirebilecek ve yapılan düzeltici işleme ilişkin bir e-raporu anında sistem üzerinden oluşturabilecektir.

4. SONUÇ VE ÖNERİLER

Uçak bakım sektörü birçok değişkenin yer aldığı bir denklem gibidir. Denklemde değişkenlerin veya işlem sırasının değiştirilmesi ortaya çok farklı sonuçların çıkmasına neden olabilir. Özellikle insan hayatının söz konusu olduğu havacılık sektöründe hata oranının en düşük seviyede tutulması bir gerekliliktir. Bakım, genel hatları ile bir makinenin sahip olduğu ekonomik ömür içerisinde, makinenin mümkün olan en verimli şekilde kullanılmasını sağlamak amacıyla yapılan her türlü işlemdir.

Çeşitli komponentlerden oluşan hava araçları sahip oldukları sistemlerin düzenli olarak çalışmasına bağlı olarak uçuş emniyeti seviyesini yüksek tutmaya çalışmaktadırlar. Üretim aşamasında hem uçak üreticisi, hem de parça üreticisi sistemin emniyet seviyesini çeşitli testler yardımı ile belirlemeye çalışır. Arızalanma durumunda ise, uçuş emniyetini azami ölçüde devam ettirebilmek için her zaman bir yedek sistem tasarımı sağlarlar. Fakat bir uçak her nekadar en üst seviye emniyet oranına sahip olarak üretilmiş olsa da uçuş operasyonu esnasında arıza yapabilir ve uçuş emniyetini tehlikeye atabilir. Böyle bir durumda bakım gerekliliği ortaya

çıkar. Halihazırda arıza yapan veya arıza yapma zamanı göreceli olarak üretici tarafından belirtilen parça ve sistemler çeşitli bakım operasyonları ile üretim zamanında sahip oldukları emniyetli duruma geri getirilirler.

Bakım süreci sadece uçak üzerinde yapılan işlemleri içeren bir operasyon değildir. Bir bakım işlemi çok öncesinde başlayan ve her adımı planlanmış bir başka sürece bağlıdır. Bu süreç bakım planlama olarak adlandırılır. İşletmeler sahip oldukları her hava aracının uçabilirlik durumunu sürekli olarak takip etmekle yükümlüdürler. Bu yükümlülük uçuşa elverişlilik olarak adlandırılan ve işleticinin sorumlu olduğu yerel otorite tarafından belgelendirilmek zorunda olan bir şarttır. Aynı zamanda uçuşa elverişlilik emniyetli uçuş operasyonlarının yapıldığının bir kanıtı olarak ilgili mercilere sunulan bir belgedir. Bu belge bir uçağın sahip olduğu her özelliğin faal olarak çalıştığını ve uçak için üretici tarafından önerilen bakım aralıkları içerisinde bakım işlemlerinin yapıldığını taahhüt eden bir özelliğe sahiptir. Bakım, uçuş emniyetinin yüksek tutulması için yapılan işlemler olarak ifade edilirken, uçuşa elverişlilik ise; bunun kanıtı niteliğinde sağlanması zorunlu olan bir sertifikadır. Hava aracının sahip olduğu bu özelliği koruyabilmesi düzenli olarak kontrollerden geçmesine ve bakım işlemlerinin uygulanması bağlıdır. Bakım operasyonları yürüten işletmeler uçak için önerilen bakım zamanlarını takip eden, gerekli bakım dokümanlarını güncel tutmakla yükümlü bir kurum ile birlikte çalışırlar. Sürekli Uçuşa Elverişlilik Yönetim Kuruluşu (SYK) olarak adlandırılan bu kurumun temel amacı uçak üreticisi ve yerel otorite tarafından ilgili uçak modeline ilişkin yayınlanan yeni yaptırımlar ve bakım işlemlerini takip etmek ve bu işlemleri denetlemektir. Temel anlamda bakım teknisyenlerinin işlerine katkı sağlamak amacı ile çalışan bu kurum, teknisyenlere danışmanlık yaparak bakım işlemlerinin düzenli ve yeterli bir şekilde yapılmasını güvence altına almış olur. Her uçağının kendine ait bir bakım zaman aralığı olduğu göz önüne alınırsa bakım planlaması yapılması ve uygulanması sadece teknik ekibin altında kalkabileceği bir işlem değildir. Bu nedenle hem uçuşa elverişlilik özelliklerinin devam ettirilmesi adına hem de takip edilen bakım aralıklarında bakım işlemlerinin yapılabilmesi için bu kurum çalışmalarını yürütmektedir.

Ancak, günümüzde özellikle genel havacılık adı altında bakım işlemi gerçekleştiren işletmelerde SYK ile bakım personeli arasındaki iletişim geleneksel yöntemlerle sağlanmaktadır. Örneğin; zamanı gelen bakım işlemlerini gösteren ve teknisyenin bakım esnasında danışması amacı ile SYK tarafından hazırlanan İş Emri dokümanları dosya halinde matbu olarak hazırlanmaktadır. Teknisyenler bu dokümanları baz alarak bakım işlemlerini gerçekleştirmekte, dokümanın matbu olarak hazırlanması ve iletilmesi zaman kaybına neden olmaktadır. Ayrıca her bakım işlemi için ayrı bir iş emri dosyası hazırlanması gerektiğinden, bu durum yüksek miktarda kâğıt israfına neden olmaktadır.

Bu ve benzeri yaşanan birçok sorunun çözümlenebilmesi, bakım işlem ve süreçlerinin daha da iyileştirilebilmesi için teknolojik imkanlardan faydalanılmalıdır. Teknik ekip ile sorumlu SYK personelleri arasında kullanılması amaçlanan elektronik tabanlı çevrimiçi bir program ile bakım yönetimi adına birçok bilgiye anında erişim sağlanabilir ve bu bilgiler ışığında bakımların planlanması daha profesyonel olarak yönetilebilir. Nitekim bir bakım işleminin tamamlanma ve denetlenme süresi ilk önce teknik ekip ile bakım yönetim personeli arasında olan iletişimin sağlıklı olarak yürütülmesine bağlıdır. Bakım işletmelerinin birçoğunda iletişim sözlü olarak devam ettirilmeye çalışılsa da, farklı personellerin birden çok hava aracı üzerinde işlem yapma sorumluluğu söz konusu olduğu için işlemlerin daha hızlı gerçekleşmesi yenilikçi iletişim kanallarının varlığına bağlıdır. Özellikle cep telefonu, tablet ve bilgisayar gibi bilginin anında elde edilebildiği iletişim araçları üzerinden yapılan bir bilgi alışverişi bakım gibi detaylı ve doğru bilgiye ihtiyaç duyulan bir alan için hayati öneme sahiptir. Bu iletişim araçlarının güncel bakım planlamalarına dahil edilmesi ve bakım operasyonlarında görevli olan her personel tarafından benimsenmesi, bakımların sağlamış olduğu emniyet seviyesini korurken, aynı zamanda bakım alanında daha hızlı bir bilgi-teknoloji entegrasyonu sağlayacaktır.

Çalışma kapsamında; sağlayacağı avantajlar ile temel sorun alanlarına getireceği çözüm önerileri sunulan bu online sistemin bakım alanında iş emirlerinin planlanması ve yürütülmesi sürecinde sektöre kurumsal bir katkı sağlaması beklenmektedir. Böylelikle bakım sektörü içerisinde bulunan her personel kendi yapmış olduğu görevin önemini fark edecek, sorumlulukları içerinde yer alan görevleri daha güvenli, kusursuz ve pratik bir şekilde gerçekleştirebilecek, insan faktörü kaynaklı hata ve aksaklıkların önüne geçilebilecek, iş akışı şeffaf ve kolay bir şekilde takip edilebilecektir. Halihazırda önerilen sistemin hayata geçirilebilmesi için, diğer araştırmacılara; e-sistemin kurgulanması ve yazılımsal süreçler üzerine disiplinlerarası çalışmalar yapmaları tavsiye edilmektedir.

KAYNAKÇA

Çoban, R. (2019). Uçak Bakım Sektöründe İş Yükü ve Zaman Baskısı Üzerine Bir Örnek Olay Araştırması. *Journal Of Aviation*, 45-60.

Gerede, E. (2007). Önleyici Bakım Programlarının Tasarlanması Aracı Olarak Bakım Yönlendirme Kılavuzları. *Mühendis ve Makine*, 22-31.

Kinnison, H., & Siddiqui, T. (2013). *Aviation Maintenance Management, Second Edition.* McGraw-Hill Education.

Nowlan, F. S., & Heap, H. F. (1978). *Reliability Centered Maintenance.* United States Department of Defense.

SHGM. (2012, Aralık 20). *Sürekli Uçuşa Elverişlilik ve Bakım Sorumluluğu Talimatı* (SHT-M). http://web.shgm.gov.tr/documents/sivilhavacilik/files/mevzuat/sektorel/talimatlar/2020/SHT-M-Rev04.pdf

SHGM. (2013, Ekim 30). *Hava Aracı Bakım Personeli Lisansı Talimatı* (SHT-66). http://web.shgm.gov.tr/documents/sivilhavacilik/files/pdf/SHT66/01_SHT-66_Talimati.pdf

Zorbacı, B. (2011). Uçak Bakım İşletmesinde İyileştirme Öneri ve Uygulamaları. *Yüksek Lisans Tezi,* Kocaeli Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Kocaeli.

Bölüm 17

ÇOKKÜLTÜRCÜLÜK, SEKÜLERİZM VE TECRÜBELER[1]

Yılmaz CEYLAN[2]

1 22-24 Ekim 2020 tarihlerinde gerçekleştirilen II. Uluslararası Din Sosyolojisi Sempozyumunda sunulan metnin gözden geçirilmiş halidir.

2 Dr. Öğr. Üyesi, Muş Alparslan Üniversitesi, y.ceylan@alparslan.edu.tr

Giriş

Tarih boyunca insanlık hep bir anlam arayışı içinde olmuştur. Hayatı anlama ve anlamlandırma uğraşı insanın hep bir arayış içinde olmasını gerektirmiştir. Bu bağlamda dini ya da değil pek çok değer üretilmiş insana bir gaye ve amaç aşılanmaya çalışılmıştır. İdeolojiler, çeşitli politikalar, bilimsel teoriler ve siyasalar bu amaç için tartışılmışlardır. İstikrarlı bir barış içerisinde birlikte yaşamanın yollarının arandığı, sosyal düzenin geçmişten derin çizgilerle ayrıştığı, teoriler ve ideolojiler çağı olarak bilinen modern dönem de bunlardan biri olmuştur denebilir. Çünkü ideolojiler ve kimlik çağı olarak bilinen bu çağ, çeşitlilik noktasında yoğunluklu bir çeşitlilik barındırırken aynı zamanda bunları benzeştirme noktasında da benzersiz yollara başvurmuştur.

Bu çeşitliliklerin ve kimliklerin kendileri olarak ve diğerleriyle birlikte yaşama istekleri çokkültürcülük kavramsallaştırmasıyla karşılık bulmuştur. Özellikle dini ve mezhepsel çatışmaların üstesinden gelebilecek bir oluşum, bu birlikte yaşamanın en öncelikli unsuruymuş gibi durmaktadır. Bu anlamda hem çokkültürcülük hem de sekülerizm birlikte eşit olarak yaşayabilmenin önemli unsurları olarak kabul edilmektedir. Çokkültürcülüğü de sekülerizmi de Batı toplumlarında ortak bir aidiyet sorununun tartışılması ve çözüm üretme uğraşının sonuçları olarak okumak mümkündür. Dahası geleneksel dönemde oluşturulmuş ve kendine meşru bir zemin bulabilmiş yaklaşımlar zeminini ve meşruluğu kaybetmiştir. "Yeni" olana meşru bir zemin hazırlama ve bunun üzerinden oluşturulabilecek sosyal düzen, yeni teoriler ve kavramsallaştırmalara ihtiyaç duymuştur.

Aydınlanma çağının bir sonucu olarak ortaya çıkan modernizm "yeni bir dünya" düzeni iddiasıyla ortaya çıkmıştır ve bu nedenle pek çok kimliğe, kültüre ve topluma müdahale etmiştir. Toynbee'nin ifadesiyle 20. yüzyılın en önemli olayının Batı medeniyetinin diğer toplumlar üzerindeki müdahalesi olduğu söylenebilir (Toynbee, 2006: 434). Bu yapılırken "sağlıklı çeşitlilik" diyebileceğimiz pek çok kültürel, dilsel, dinsel ve etnik çeşitlilik üzerine düşen payı almıştır. Aslında bu bir standardizasyon meselesidir. Modernizm bütün alanlarda olduğu gibi tek boyutlu, değişmez ve homojen bir model kurma iddiasıyla ortaya çıkmıştır. İnsanlığın birleşmesi diyebileceğimiz bu süreç küreselleşme olarak kavramsallaştırılmıştır. Ancak egemen gruplardan farklı olan ve modernizmin açtığı eşitlikçi alanlarda (kamusal alan) aynileşmek istemeyen kendi dini, kültürel ve etnik kimlikleriyle var olmak isteyen her grup modernleşmenin yapısal türdeşlik idealine tezat oluşturmuşlardır.

Gelinen noktada "teklik" politikası yerini çeşitliliğe, dinselliğe en önemlisi çokkültürlülüğe bırakmak durumunda kalmıştır. Bu çeşitlilik durumu sosyolojik olarak çokkültürlülüğe denk gelirken, bunun bir dev-

let politikası olarak karşılık bulması çokkültürcülük olarak kavramsallaştırılmıştır. Bu nedenle çalışmada çokkültürcülük ile kültürel olarak ortaya çıkan sekülerleşme yerine daha üstten bir değişim hedefleyen ideolojik sekülerizm arasındaki ilişki anlaşılmaya çalışılmıştır. Çünkü her ikisi de üstten ve yapısal değişimler hedefleyen normatif kavramlardır. Ancak her iki kavramın tek tip bir şekilde anlaşıldığı ve herkes tarafından makul karşılandığını söylemek zordur. Bu açıdan seküler olma durumu dünyaya ne tam olarak hakimdir ne de tamamen ortadan kalkmıştır. Sosyal dünyada tek bir doğru bulma ve onu bütün dünyaya ikame etme isteği, modern pozitivist sosyal bilimin alışkanlığı olarak geride kalmıştır denebilir. Bu çalışmanın amacı çokkültürlü bir dünya kabulü üzerinden çeşitlilikleri özellikle dini çeşitliliğin ve sekülerleşmenin bir eşitlik anlayışına tezat oluşturmadan birlikte intibaklarının sağlanıp sağlanmayacağını tartışmaktır. Çalışmada Tariq Modood'un "Modarete Secularism" (ılımlı sekülerizm) kavramından esinlendiğimi ifade etmem gerekir.

Modern dönemle birlikte bir yaşama kültürü politikası olarak karşımıza çıkan çokkültürcülük hem kültürel hem de inançsal bağlamda bir eşitlik barındırdığı iddiasındandır. Yani aynı devlet çatısı altında yaşayan hiçbir kültürün veya inancın öncelenmesi ya da ötelenmesi istenmez. Bu anlamda farklı siyasi kimliklerin barış içinde yaşama olanağı bulması, pek çok siyaset felsefecisi tarafından içinde farklılıklar olsa da çokkültürcülük olarak tanımlanmıştır. İnanç merkezli yaklaşımlardan farklı olarak çokkültürcülüğün iddiası bütün inançlara da eşit mesafede yaklaşabilmektir. Bu iddianın altını dolduran en önemli unsurun sekülerizm olduğu söylenebilir. Sistematik ve formel olarak laiklik içinde karşılık bulsa da işin özünde sekülerizm olduğunu söylemek mümkündür. Savunulan çokkültürcü bir dünyanın birlikte yaşama idealini gerçekleştiren şey sekülerizm olabilir. Bu haliyle sekülerizm devletin kiliseyle bütünleşmesini ve kiliseyle Yahudilerin intibakını sağlama konusunda ciddi başarılara sahiptir.

Sekülerizm üzerinden yapılan tartışmalarda özel ve kamusal alan tartışması alanın en önemli çıkmazlarındandır. Bunu savunanların en önemli argümanları, kültürel ve dini adetleri özelle kısıtlayıp kamusal alanda herkesi aynileştirmektedir. Ancak dindarların gözüyle din, sosyal hayatı da kapsayan bir bütündür ve bu bütünleşmenin ve eşitliğin de önünde bir engelmiş gibi düşünülmektedir. Bununla birlikte sekülerizm farklı formlarıyla ülkeden ülkeye çeşitlilik göstermektedir. Bir ülkede katı bir sekülerizm çeşidi uygulanırken bir başka ülkede "ılımlı" bir sekülerizm uygulanabilmektedir. Bu çalışmada, birlikte yaşama kültürü çerçevesinde ortaya çıkan çokkültürcülüğün merkezine yerleştirilmeye çalışılan sekülerizmin farklı formlarına değinilecek ve teorilerin sahadaki tecrübelerine bakılacaktır.

1. Çokkültürcülük

Küreselleşme, göçler ve ulus-ötesi oluşumlar nedeniyle aynı devlet çatısı altında yaşamak durumunda kalan çeşitliliklerin bir arada yaşama durumlarını daha olanaklı kılmak için ortaya çıkmış olan politikalar çokkültürcülük teorisi altında tartışılmaktadır. Ancak çokkültürcülük tartışmalarının yoğunlaştığı alan LGBT, siyahlar, kadınlar, inanç sahipleri değil yoğunlukla etnik kökeninden dolayı azınlık olarak kalanlar olmuştur (Kymlicka, 2012). Bu durum çokkültücülük politikasının sınırlarını daraltmış özellikle dini çoğulculuk noktasında hem sosyal bilimcilerin hem de politikacıların bu anlamda daha az duyarlı davrandıkları görülmüştür.

Çokkültürlülük sosyolojik anlamda çok eski zamanlara kadar uzanan bir tarihe sahiptir ancak bu çeşitliliği felsefi ve politik olarak kabul etmek olan çokkültürcülük politikalarının yeni olduğu söylenebilir. Özellikle 1970'li yıllardan sonra azınlık hakları üzerinden çeşitliliğin kabulüne meyilli bir Batı demokrasisi çokkültürcülüğün çıkış noktası sayılabilir (Kutlu ve Alsancak, 2018: 297). Daha doğrusu modern dönemin rahatsızlıklarına karşın sorgulamaların bir sonucu olarak okunabilecek bir sürecin sonucu olarak ortaya çıkan postmodernizmin bu çoğulculuğa imkân tanıdığı söylenebilir. Postmodern teori, Aydınlanmanın ve modernliğin tektipleştirici ve totalleştirici yaklaşımlarını reddederken, çoğulluğun ve çeşitliliğin homojenlik lehine bastırılmasına karşı çıkmış hatta farklılığı muteber kılmıştır (Best ve Kellner, 1998: 57; Bauman, 2003: 131; Yanık, 2011). Çünkü modernizm çeşitlilikleri benzeştirme, değilse birini diğerine üstün kılmak kaydıyla evrensel bir dünya görüşünü gerçekleştirme yönünde "grand teoriler" üretmiş ve bütün dünyaya ideal modeller sunarak evrenselci bir yaklaşım içine girmiştir. Modernleşmenin aynileştirici yaklaşımlarından farklı olarak farklılıkları ön plana çıkaran postmodern paradigmayla çokkültürlülük arasında sıkı bir bağ olduğu söylenebilir (Aksoy, 2001; Çelik, 2008: Yanık, 2011; Kutlu ve Alsancak, 2018).

1990'ların ortalarından itibaren çokkültürcülük politikalarından bir geri dönüş yaşanmaya başlamış, özellikle 11 Eylül 2001 saldırıları, 2004 Theo van Gogh olayları ve daha pek çok olay nedeniyle çokkültürcülüğün "ölümü"nün ilan edilmesine kadar varan bir süreç yaşanmıştır (Modood, 2006: 37; Kymlicka, 2012: 3; Mathieu, 2018: 44). Aslında çokkültürcülüğün yükselişe geçtiği zaman dilimi postmodern olarak ifade edilen süreçle de kesişmektedir. Modernizmin dayattığı tek tip bir kimlik ve model artık yerini çeşitliliğe bırakmış ve bu sayede "öteki" olana yeni alanlar açılma imkânı bulunmuştur. Ancak şu an için Batı demokrasileri çokkültürcülüğün onların ortak değerlerini, yaşam biçimlerini en önemlisi bir millet inşa etme fikirlerini tehdit ettiği şeklindeki savları savunur

duruma gelmiştir. Bu bağlamda çokkültürcülüğün başarısız olduğuna dair yaklaşım yaygınlık kazanmıştır. Özellikle meselenin bir güvenlik tehdidi olarak algılanıyor olması, meseleyi demokratik tartışma odağından çıkarıp güvenlik konusu haline getirmektedir. 11 Eylül olayları ve son olarak IŞID gibi bir oluşumun Avrupa'da yaşayan Müslümanlar arasında taban bulması, IŞID'in eylemleri ve 2011 Suriye olayları sonrası oluşan göç Müslümanların entegrasyonu bağlamında radikal olanların ellerini güçlendirmiştir.

1970 öncesi modern Batı'nın "öteki"ne dair politikaları bir eşitlik iddiasından daha çok hak edenler ve diğerleri bağlamında oluşmuş bir hiyerarşiye dayandırılıyordu. Özellikle Batı "medeniyet" tasavvuru Amerika'nın keşfinde yerlileri "gerici" ilan ederken, Fransızlar da işgal ettikleri Afrika halklarını Barbar olarak adlandırmaktan çekinmemişlerdir (Özcan, 2006: 463). İkinci dünya savaşı öncesi fetheden ve fethedilen, efendi ve köle, Ortodoks ve kâfir, medeni ve ilkel türünden yapılan ayrım ve tasnif daha en baştan eşit haysiyet politikasına imkân vermeyen bir zemin üzerine oturmuş bulunuyordu. Bu yaklaşım bazı halkların ve grupların diğerlerinden üstünlüğü ve onları yönetme hakkı olduğu ön kabulü üzerine kuruluydu (Kymlicka, 2012: 5). Ancak ikinci dünya savaşı sonrası oluşan durum bir ırkın üstünlüğü yerine ırkların ve hakların eşitliği noktasında oluşan kanı, pek çokları tarafından destek bulmuştur. Bundan sonra ortaya çıkan her türlü eşitlik ideası-çookültürcülük de dahil- bu ırkların ve halkların eşit olduğuna dair kurucu ideolojinin üzerinde yükselmiştir. Çokkültürcülük insan hakları ilkelerinden ve liberal-demokrat anayasacılıktan ilham almış ve onlar tarafından sınırlandırılmaya çalışılmıştır (Özensel, 2013). Özellikle bu durum azınlık hakları mevzusunda liberal sınırları aşmak istemeyen teorisyenler tarafından destekçi bulmuştur.

Ancak çokkültürcülüğün liberal demokrat anayasacılıktan daha geniş bir alana sahip olduğu söylenebilir (Modood, 2014). Liberal kanat bütün alanlarda devletin tarafsız ve yansız kalmasını isterken çokkültürcülüğün komineteryen grubu için savunulabilecek ortak bir "iyi" vardır ve bu ortak iyi aynı zamanda cemaat olabilme ve birlikte yaşayabilmenin önemli araçlarındandır. Toplumsal çeşitliliğin talep ve tercihleri bağlamında oluşan çeşitliliğe karşı verilen cevapların da çeşitlilik arz ediyor olması, kominiteryenler için istendik bir durumdur (Taylor, 1994). Savaş öncesi süreçte bütün çeşitliliklerden berî bir liberal-demokrat vatandaş üretme çabası, bütün çeşitliliklere gözünü kapamış (renk körü) herkesi aynı noktada buluşturma maksatlı hareket etmiştir. Ayrımcılığı önleme ve bireyi gruptan bağımsız olarak özgür kılma teşebbüsü olarak açıklayabileceğimiz liberal paradigma, bireyi öncelemiş ve insanları ortak bir "iyi"de buluşturma yaklaşımının yakıcı yanına olan vurguyu hep gündemde tutmuştur. Bu ortak "iyi"den uzak duruş, bütün inançlara ve

kimliklere aynı mesafede olup onların devletle yasal ve politik uyumunu sağlayacak demokratik vatandaş üretme aracı olmuştur.

Ortak bir inanç temeline dayanmayan yönetim şekli aynı zamanda inançsal anlamda çeşitliliklere de eşit şekilde davranmayı gerektirecektir. Bu anlamda çokkültürcülüğe öncülük eden unsurun 16. yüzyılda temelleri atılmış olan liberalizm olduğu söylenebilir (Gray, 2000: 7-8). Liberal demokrasi, kısmen feodalizmin bireylerin siyasal haklarını ve ekonomik imkânlarını, ait oldukları gruba göre tanımlamasına bir tepki olarak ortaya çıkmıştır (Kymlicka, 1998; Hazır, 2012: 4). Dinsel hoşgörünün gelişmesi liberalizmin tarihsel kökenlerinden birini oluşturuyordu. Batı'daki dinsel hoşgörü, sonu gelmez Din Savaşlarıyla ve hem Katoliklerin hem de Protestanların, istikrarlı bir anayasal düzenin ortak bir dinsel inanç temelinde yürüyemeyeceğini kabul etmeleriyle ortaya çıkmıştır (Kymlicka, 1998: 239). Bu anlamda orta çağın aşırı dinci yaklaşımlarına karşılık inancı merkeze almayan liberalizmin hiçbir dini merkeze almayan ve devlete de rasyonalist bir misyon yükleyen sekülerizmi öncelediği söylenebilir. Çünkü modern dönem birlikte yaşama iradesinin Antik İskenderiye, Budacı Hindistan, Romalılar, Magripliler ve Osmanlılardan farkı burada ortaya çıkmaktadır.

Liberal-demokratik sistemde temel değer olarak 'bireysel hak ve özgürlükler' merkeze alınmış bundan ne az ne de çok herhangi bir hak dikkate alınmamıştır (Köker, 2015: 311). Bu nedenle liberal yurttaşlık grup kimlikleriyle ilgilenmez ve kimlik siyasetinden olabildiğince uzak durur (Modood, 2014: 100). Bu sav dinsel topluluklar noktasında daha da görünürdür. Liberal geleneğin Orta çağ inanç karşıtlığı da dikkate alındığında mesele daha anlaşılır olabilmektedir. Sekülerizmin bir 'kırmızı çizgi' ve 'müzakere edilemez' bir şey olarak görülüyor olmasının altında da bu yaklaşımın yattığı söylenebilir. Bu bağlamda liberal bir devlet, çelişkileri çözmekten çok, yurttaşların kendi ayrı "iyi" kavrayışlarına göre yaşayabilecekleri "tarafsız" bir çerçeve sağlama uğraşındadır (Doytcheva, 2009: 29). Buna göre, liberalizm modern toplumların kaçınılmaz çoğulculuğu ve çeşitliliğine verilebilecek insani yanıt olma iddiasındadır (Kymlicka, 1998).

Çokkültürcülük politikasının azınlıklara sundukları haklar bağlamında yeknesak bir yaklaşım söz konusu değildir. Yanı sıra özellikle çokkültürcülük alanyazının en önemli adamlarından Kymlicka göçmenlerle yerel halklar ve milli azınlıklar arasında önemli bir ayrıma gider. Bunlara verilecek olan haklar da o bağlamda farklılaşmak durumundadır. "Öz yönetim hakları", "çoketniklik hakları" ve "özel temsil hakları" olmak üzere her kategorinin kendine ait hakları belirlenmiştir (Kymlicka, 1998: 61). Göçmenlere verilen haklar "çoketniklik hakları" çerçevesince tasarlanmıştır. Kymlicka'nın Keith Banting ile birlikte hazırla-

dıkları (2006) "çokkültürlü politika indeksi" (Multiculturalism Policy İndex) bu hakları sekiz kategoride belirlemiştir.

Çokkültürcülük politikasının çift yönlü bir kimlikleştirme hareketi olduğu söylenebilir. Çokkültürcülük hem azınlıkların hem de çoğunlukta olanların kimliklerini ortak bir noktada buluşturma iddiasındadır. Eş deyişle çokkültürcülük güçlü bir etnik kimlikle beraber güçlü bir Kanada milli kimliğini de destekler niteliktedir (Kymlicka, 2012: 19). Yani çokkültürcülük yerel halklar, milli azınlıklar ve göçmenler arasında dayanışma sağlayıcı bir bağlantı fonksiyonu sağlayabilir. Ortada bir asimilasyon varmış gibi dursa da buradan asimilasyondan farklı olarak kültürleri bir potada buluşturan "etnik mozaik", "meyve salatası" ya da "sebze çorbası" metaforları bağlamında çokkültürcülüğün farklı modellerinden bahsedilebilir (Şan, 2005). Yani her iki tarafın karşılıklı tavizlerinden bahsetmek mümkündür. Ancak çöktüğü ifade dilen çokkültürcülüğün yerine dillendirilen "sivil toplum bütünleşmesi" azınlıkların özellikle göçmenlerin egemen grubun değerlerini benimsemeden başka alternatif sunmamaktadır. Danimarka, Almanya, Fransa ve Avusturya gibi ülkeler çokkültürcülük karşıtı sivil toplumla bütünleşme modelini benimsemişlerdir. Almanya ve Fransa tarafından vatandaşlığa geçme şartı olarak göçmenlerin asıl vatanlarıyla ya da dinleriyle olan bağlarının reddedilmesi istenmektedir (Kymlicka, 2012).

Çokkültürcülük aslında bir farklılık siyasetidir. Her türden inanca, kültüre, etnisiteye, dile eşit şekilde yaklaşma iddiasındadır. Çokkültürcülük politikasını daha önceki politikalardan ayıran en önemli iddialarından birisi inançsal bağlamda bir tarafsızlığı da içinde barındırıyor olmasıdır. Ancak bu yönde bir iddianın pratikte karşılığı çok da umulduğu gibi olmamıştır. Özellikle Fransa'nın dini konulardaki katı tutumu, Almanya, Avusturya, son dönemlerde ABD'nin ve bütün Batılı ülkelerin göçmenlere yaklaşımları çokkültürcülüğün aleyhine kullanılmaktadır. Ancak çokkültürcülüğün sorunları çözemediği ve artık miadının dolduğuna dair tartışmalara karşılık bunları iddia eden devletlerin aslında hiç çokkültürcü olmadıkları da karşı bir iddia olarak varlığını korumaktadır (Modood, 2014: 233-240).

Çokkültürcülük bağlamında ortaya çıkan dini özgürlük alanı dinsel çoğulculuk bağlamında "mutlak" hakikatçi bir yaklaşımdan daha ziyade bir özgürlük alanının açılması ve devletin her dine olan eşit uzaklığının ifadesidir. Diğer türlü dinleri ilahi bir hakikate ve kurtuluşa götüren bir vesile olarak görme anlayışının (Aslan, 1998: 154; Kılıç, 2004) çokkültürcülük politikasına dahil edilmesi pek mümkün gözükmemektedir. Çokkültürcülük, sekülerizm ve liberalizm tartışmalarını ortak bir zeminde buluşturan ana unsurun aslında liberal-demokratçı yaklaşım karşısında birey ve sosyal düzen ilişkisine ne olduğu ve bu ilişkinin tekrar

nasıl düzeleceğine dair tartışmalar olduğu söylenebilir (Şahin, 2019: 90). Özellikle ulus-devlet düzeninden sonra göçlerle gelen azınlıkların intibakının nasıl sağlanacağına dair istikrarlı bir barış ve eşit olarak birlikte yaşama istenci, dini grupları da tartışmaya dahil ederek şekillenmiş ve bu bağlamda sekülerizm tartışmaların önemli unsurlarından biri halini almıştır.

2. Sekülerizm ve Sekülerleşme

Latince "Saeculum" kökünden türeyen ve İngilizce'de "secular" kavramıyla karşılık bulan ve dilimize Fransızcadan geçen, temel zihniyeti Roma dönemiyle ilişkilendirilebilecek ve çoğunlukla Batı'nın toplumsal, kültürel ve dini yaklaşımlarının bir neticesi olarak ifade edilebilen sekülerlik, daha çok kutsalla ilgili olmayıp dünyayla ilgili anlamına gelmektedir (Swannel, 1992: 980; Attas, 2016: 40). Sekülerleşme daha önce egemen olan birtakım dini ve ideolojik düzen kalıplarının artık ayırt edici bir nitelik olarak bireysel motivasyonun ve davranışın etkin bir kaynağı olarak işlev görmemesi demektir (Wilson, 1982; Berger, 2006: 379). Ertit de benzer şekilde sekülerleşmeyi toplumda dinin, dinimsi yapıların, halk inançlarının ve diğer tüm doğaüstü öğretilerin insanlar düzeyinde yaşamı şekillendirme güçlerinin azalması olarak açıklamaktadır (Ertit, 2014: 105; Ertit, 2019: 47).

Sekülerizm kilise ve devletin kurumsal olarak ayrışması veya din ile siyaset arasındaki genel sosyal ilişkiyle ilgilidir (Parekh, 2002). Bu anlamda sekülerizmin laiklikle sıkı bir bağı ya da benzerliği olduğunu söylemek mümkündür. Ancak her iki kavramın birbirinden farklı olduğunun bilinmesi gerekir. Çünkü sekülerleşme dinin toplumsal gücünün ve prestijinin azalması anlamına gelirken, laiklik devlet işleri ile dini birbirinden ayıran siyasi, hukuki bir ilke ve projedir (Tekin, 2012: 190; Ertit, 2014; Dellaloğlu, 2019: 34). Devletin her inanç grubuna aynı uzaklıkta olması laiklik olarak açıklanabilir ve liberalizmin "renk körü" beklentisinin karşılığı olarak okunabilir. En kısa şekliyle laiklik bir kurumsallık, sekülerleşme ise dinin toplumsal bazda önemini kaybetmesi şeklinde tarif edilebilir. Aynı zamanda ideolojik ve felsefi bir düzlemde tartışılan sekülerizm, sekülerleşemenin gerçekleşmesi için gereken sosyo-kültürel ve politik zeminin oluşmasına katkı sağlamaktadır (Ahmedi, 2018).

Aydınlanmaya kadar götürülebilecek olan "sekülerleşme teorisine" göre modernleşme ile birlikte özellikle 1950-1960'lı yıllardan itibaren dinlerin ortadan kalkacağına, dinin hem toplumsal hem de ferdin zihninde görünürlüğünü kaybedeceğine dair sosyal bilimcilerde yaygın bir görüş vardır. Bu bağlamda sekülerleşmeyle ilişkilendirilen en önemli unsurun modernleşme olduğu söylenebilir (Köse, 2006; Ertit, 2019: 112). Modernleşmeyi sağlayan pek çok temel devrimden bahsedilebilir.

Bunların en önemlileri ya da modernleşmeyi evrensel hale getiren bilimsel devrim, endüstriyel kapitalizm, kentleşme ve en önemlisi kültürel devrim olan laikliktir denebilir. Ancak umulduğunun aksine modernleşmenin pek çok yerde sekülerleşme karşıtı hareketleri doğurduğu da vakidir (Küçükcan, 2005; Berger, 2006: 380; Köse, 2006).[1] Öyle ki pek çok isim (Mark Chaves, David Yamane, Conrad Ostwalt ve Jose Casanova) modernite ile dinin karşılıklı olarak birbirlerini etkilediğini savunmuşlardır. Farklı bir deyişle modernite ve sekülerleşme arasında tek düze bir ilişkidense karmaşık bir görünüm olduğu söylenebilir.

Modernleşmenin dini ortadan kaldıracağına dair yaklaşım sebebiyle Müslümanlar başta olmak üzere Roma Katolik kilisesi ve buna benzer birçok dini grup, aydınlanmanın ve modernleşmenin karşısında olmuştur. Özellikle İslam dünyasında modernleşmenin batılılaşma olarak anlaşılması nedeniyle hem modernlik hem de modernliğin bir neticesi olarak kabul edilen pek çok şey tepkiyle karşılanmıştır (Berger, 2006: 392; Dellaloğlu, 2019:41). Bu duruş aynı zamanda dini ve dindarlığı muhafaza olarak algılanmaktadır.

Sekülerleşmesi beklenen modern dünyada dini değerler yükselişe geçmiş ve moderniteye adapte olmayı reddetmiş olanlar başarılı olmuş diğerleri ise başarısızlığa uğramıştır (Berger, 2006: 382, 387). Yani dinlerin ortadan kalkacağına dair yaklaşım, ön görülerin aksine bir oluşum içinde olmuştur. Peter Berger, Rodney Stark, Daniel Bell, Thomas Luckmann ve Jeffrey Hadden gibi önemli isimler sürecin bu yönde ilerlediğine dair ciddi savlar ileri sürmüşler ve "görünmeyen" dini görünür kılmışlardır. Eş deyişle aşkınlıktan yoksun bir insan varlığının gücü, kuvveti ve anlamının olmadığına dair yaklaşım yaygınlık kazanmıştır (Berger, 2006: 391).

Sekülerleşme ve de-sekülerleşme tartışmalarında bir dönem dinin sosyal dünya üzerindeki hakimiyetini kaybettiği ve tekrardan yükselişe geçtiği şeklinde bir yaklaşım çok tutarlı değil gibi durmaktadır. Meselenin okuyuş ve anlayış farkından kaynaklandığı söylenebilir. Kiliseye devam etme üzerinden yapılan bir açıklamanın çok da tutarlı olmadığına ve dinin değişik formlarda karşılık bulduğuna dair yaklaşım (Lucmann, 1967: 109) ve devletlerin dini gruplara dair tutumlarındaki olumlu değişiklik daha açıklayıcı durmaktadır. Dine kamusal alanda imkân tanımayan keskin-katı ve "hegemonik" (Mohanty: 1989) olarak bilinen sekülerizm zaman içinde bazı tavizlerde bulunmak durumunda kalmıştır. Özellikle kilise ve Yahudilerin kaynaşmasını sağlama noktasında sınırları genişletilmiştir. Sekülerizmin keskin çizgilerle ayrıştırmaya

1 Burada sekülerleşme ile "sekülerleşme teorisi" arasındaki farka değinmek uygun olacaktır. Sekülerleşme doğaüstü alanın toplumsal gücünün kaybı anlamına gelirken, sekülerleşme teorisi modernleşmenin sekülerleşmeye neden olacağını iddia eden teoridir (Köse, 2014: 172; Darende, 2019: 50).

çalıştığı inanç ve ibadet için ayrılan özel alan, yurttaşlar ve siyasalar için ayrılan kamusal alanın sınırlarının karşılıklı olarak daralması ve genişlemesi söz konusu olmuştur.

Bu açıdan inanç grupları da en az seküler olanlar kadar saygın olmak, saygı duyulmak ve kamusal alanda var olmak istemişlerdir. Bu tam eşitlikçi bir bakış açısının tezahürleridir. Bunun neticesinde de inanç grupları çağdaş dünyanın sorunlarını eleştirme ve onlara çözüm üretme noktasında da kendilerine izin verilmesini beklemişlerdir (Modood, 2014: 250). Bu durumda hem inanç gruplarının kendi kimlikleriyle var oldukları ama aynı zamanda da hiçbir inanç grubuna imtiyaz tanınmadan yaşamanın mümkün olabildiği bir siyasal devlet düzenin mümkün olup olmadığı tartışma konusudur. Bu bağlamda dinin bir değer olarak yükselişe geçişi, kamuya katılımı ve siyasal eylemliliğin meşru zemini olarak kendine yer bulması "sekülerizmin buhranı" olarak karşılık bulmuş durumdadır. Yani modern Batı'nın en önemli kazanımlarından sayılan sekülerizm pek çok kişi açısından ciddi sıkıntılar içerisinde bir çıkmaza doğru yol almaktadır.

En kısa şekliyle din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılması olarak bilinen laikliğin dayanağının sekülerizm olduğu söylenebilir. Dini kaynaklara ve referanslara devlet yönetiminde yer vermemek bir anlamda sekülerleşme ve buna bağlı olarak laiklik olgusu olarak karşılık bulmaktadır. Turner'ın deyimiyle sekülerleşme laikliğin hazırlayıcılarındandır (Turner, 1991). Her ne kadar laiklik farklı inançlara ve düşüncelere devlet karşısında eşit muamele olarak bilinse de seküler fundamentalizm diyebileceğimiz aşırı sekülerci yaklaşımlar ve hâkim gücün inanç eğilimi, çokkültürcü eşitliğin ve tarafsızlığın mümkün olup olmama durumunu şaibeli hale getirmektedir. Yaşanan farklı tecrübeler ve laikliğin farklı uygulamaları bunu destekler mahiyettedir.

Dindarların gözüyle din bir bütündür ve dindar insanlar yaşamı bir bütün olarak görürler. Özellikle hayatın her alanına şamil bir dinin müntesipleri için dinin belli bir alanla sınırlandırılması yıkıcı etkilere sahip olabilir. Bu yaklaşım otokratik bir yönelimin elini güçlendiren yaklaşım olarak değerlendirilebilir. Çünkü hayatın her alanına dinin ilke ve prensiplerinin ve din görevlilerinin müdahil olması kaçınılmaz şekilde "özgürlüğün" sınırları zorlayacaktır. Batı'nın hali hazırda nerdeyse bütün kazanımlarını borçlu olduğu aydınlanma, modernleşme, liberalizm ve sekülerleşme yasaklarla sınırlandırılmış ve özgürlük alanın fazlasıyla daraltıldığı bir sürece başkaldırı olarak okunmuştur. Bu açıdan yasaklar genelde dinle ilişkilendirilip fundamentalizm, irtica ve gericilik gibi suçlamalarla özgürlüğün önünde bir sorun gibi algılanabilmektedir. Bu bağlamda din karşıtlığı üzerine konumlandırılan sekülerleşme, özgürlüğe (düşünce, ifade, yayın, propaganda vs.) giden yolun diğer ismi ol-

maktadır. Ancak dinin hapsedilmeye çalışıldığı gelenekselci dönemden kaçış ve bir dini merkeze almayan yönetme şekli bazıları için özgürlüğe açılan kapı iken bazıları için ise tersine özgürlüğün kaybedilmesi olarak okunabilmektedir (Weber, 2003: 13; Doytcheva, 2009: 48). Postmodern teorinin modern dayatmacı yaklaşıma karşı olarak özgürlüğün üzerindeki bütün sınırlamaları yasa dışı ilan edişi bile farklı bakış açıları açısından önemlidir. Özgürlüğün sınırları ve kapsamı hakkında çok fazla şey söylemek mümkündür. Bu nedenle hangi değerlerin hangi erdemli duyguların özgürlük olarak sayılacağı toplumdan topluma zamandan zamanda farklılaşabilmektedir.

Sekülerleşmeyle özgürlüğün karşı karşıya gelmesi, genelde Orta Çağ boyunca kilisenin inancı merkeze alarak baskıcı bir rejime neden olmasından kaynaklanıyor olabilir. Orta çağ zihniyetine, kiliseye ve dini kullanarak oluşturulan siyaset ve devlet yönetimine, baskı sonucunda oluşan totaliterizme karşı çıkış bir özgürlük çıkışı, bir sekülerleşme olarak karşılık bulmuştur. Roma-Hristiyan dikotomisinde Hristiyanlığın galip geldiği dönemden farklı olarak artık aydınlanmanın etkisiyle "dünyalaşma"nın dinin önüne geçtiği, rasyonalitenin revaçta olduğu ve insanın öncesine göre daha özgürleştiği bir süreçte olduğumuz söylenebilir. Çünkü modernleşmenin bir parçası olan rasyonelleşme özgürlüğün önünde engel olan pek çok dini norm ve değerin ortadan kalkmasına neden olmuştur. Neticede sekülerleşme hiçbir dini merkeze almayan ve dini değerlerin referans kaynağı olmadığı bir toplumsal düzen durumudur.

Buna Batı'dan bazı örnekler vermek gerekirse; İngiltere'nin resmi bir kilisesi olmasına rağmen (Churc of England) toplumsal anlamda daha seküler bir işleyiş olduğu görülecektir. ABD ve Fransa'nın her ikisinin de resmi bir kilisesi olmamasına rağmen ABD'de din özellikli bir duruma sahipken, Fransa dinin özel alanla sınırlandırılması noktasında etkin bir tavır takınmaktadır. Burada aslında bir laiklik ve sekülerizm ayrımına gidilebilir. Protestan ve Anglosakson olan ABD'nin sekülerizm doktrini, Katolik olan Fransa'nınsa laiklik çerçevesince hareket ettiği söylenebilir (Ahmedi, 2018: 68). Aynı zamanda Fransa'da laikliğin dönüştürücü rolünün katı uygulanması söz konusudur. Hem kamusal alanda hem de sivil toplumda dinsel simgelerin görünürlüğü fazla belirgin değildir. Okullarda Müslüman kızların başörtülerinin yasaklanmasının nedeni olarak katı laiklik uygulamaları gösterilebilir (Modood, 2014: 108). 1990'lardan itibaren Fransa'da Müslümanlara karşı başlayan yasakçı anlayış 2011 yılında parlamentodan geçen Müslüman kadının kamusal alanda çarşaf, peçe, hicap ve burka giymesinin de yasaklanmasına kadar uzanmıştır. Bu durum pek çok Avrupa ülkesinde aynıyla kabul edilmiş ya da tartışılmıştır. Aynı dini sistemlere sahip ülkelerde süreç farklı işleyebilmektedir. Görüleceği üzere laik devletlerin seküler

olmayan toplumları, laik olmayan devletlerin seküler toplumları olma durumları laiklik ile sekülerleşme arasındaki ayrımı göstermesi açısından önemlidir (Ertit, 2014).

3. Teoriler ve Tecrübeler

Sekülerzmin modernlikle ilişkisi gereği ortaya çıkan realite, özellikle küreselleşme Batılı olmayan toplumların da sekülerleşmeden etkilenmesine neden olmuştur (Çelik, 2017: 2011). İslam ülkelerinde Batı tarzı bir sekülerleşme ve laiklik geleneğinden bahsetmek zordur. Batı'da Aydınlanma ve sanayi devrimi bağlamında ortaya çıkan sekülerleşmenin seyri İslam dünyasında aynı şekilde işlememiştir. Özellikle Türkiye üzerinde yaşanan modernleşme, sekülerleşme ve laiklik tartışmaları göstermiştir ki ne tepkiler ne de zıttı yönde destekler Batı tarzı yaklaşımlardan çok uzaktır. Çünkü Batı'da doğal seyrinde ortaya çıkan bu durum İslam dünyasında modernleşmenin doğal bir unsuru gibi yukarıdan aşağıya doğru karşılık bulmuştur. Ancak bunu özellikle cumhuriyetle bağdaştırmak doğru değildir. Laikleşme serüvenin Osmanlı modernleşmesiyle başlatılması daha doğru olacaktır (Tekin, 2012). Sekülerleşme teorisinin önemli adamlarından Berger ve Davie sekülerleşme kuramının Avrupa deneyimini yansıttığını bunun diğer bölgeler için açıklayıcı olamayacağını ifade etmiştir (Küçükcan, 2005: 113). Eş deyişle İslam dünyasında yaşanan modernleşme, sekülerleşme paradigmasına olanak tanıyan sosyal, ekonomik, teknolojik ve politik değişimleri henüz gerçekleştirememiştir (Shestopalets, 2017: 475).

Bu bağlamda sekülerleşme ile Müslümanların doğal olmayan yollarla karşılaştıkları söylenebilir. Yani sekülerleşme ya da bunun kurumsal hali diyebileceğimiz laiklik, Batı toplumlarının tarihsel koşullarının bir ürünüdür. Bu bağlamda sekülerleşme Batı'nın tarihsel, kültürel ve toplumsal yaşanmışlıklarının bir neticesi olarak anlam kazanmaktadır. Müslüman toplumların sekülerleşmeyle ilişkisi tabiri caizse tali yollarla olmuştur. Yani İslam ülkelerinde bu tartışmaların kaynağı iç dinamikler değil dış dinamiklerdir denebilir. Ancak son dönemde sekülerleşme ile Müslümanların iki yönlü bir durumundan bahsetmek gerekir. Birincisi Müslüman ülkelerin yönetim şeklinin laiklik olması ya da bu yönde politikalar izlenmesi, ikincisi ise son dönem Müslüman ülkelerden Batı'ya olan göçün neticesinde ortaya çıkan sosyolojik durumdur. Eş deyişle İslam Hukukunu Batı'da uygulama problemi (Shestopalets, 2017: 460).

Batı'ya olan göçün neticesinde ortaya çıkan çokkültürlü durumda dini kimlikleriyle var olmak isteyenlerin arzuları İngiltere örneğinde olduğu gibi ılımlı/makul bir sekülerizmle karşılaşmaktır. Aynı zamanda dini grupların kaçındıkları şeyse Fransa'da olduğu gibi katı/radikal bir sekülerizmdir. Batı'da Müslümanların neredeyse tamamı özgürlükçü olduklarını iddia eden partilere yani işçi partilerine (labour party) oy

vermekte ve bu sayede hem kendilerinin hem de kültürel çeşitliliklerin varlığına ve özgürlüklerine imkân tanımış olmaktadırlar. Müslümanların yoğunlukta yaşadığı ülkelerde yani İslam dünyasında ise sekülerizme genellikle ideolojik anlamlar yüklenerek "dinsizleşme", "inançsızlaşma" ve "İslam dışılık"la bir görülmüş ve laiklikle de karıştırılarak önü alınamayan tartışmalara, kutuplaşmalara ve krizlere neden olmuştur (Çelik, 2017: 210). Dolayısıyla hem sekülerleşmenin hem de laikliğin pek çok Müslüman ülkede sancılı tartışmalara neden olduğu söylenebilir. Bu uzun soluklu ve ideolojik anlamlar yüklenilen tartışmalar neticesinde ülkeler bu laik olma durumundan ya da bu yönde politika izlemekten vaz geçerken (İran) bazıları ise hala aynı süreci devam ettirmektedir (Türkiye, Mısır, Tunus).[2]

Çokkültürlü Batı Avrupa'da Müslümanlar, dinsel kimliklerinin tıpkı gey kimliği veya belli başlı ırk kimliği biçimleri gibi, özel hayata hapsedilmekten veya sırf hoşgörüye mazhar olmaktan kurtularak kamusal alanın bir parçası olmak istemektedirler. Bu yaklaşıma gelen tepkilerin geneli sekülerlik ilkesine aykırılık ve ortak kimliğe zarar verebileceği yönündedir (Modood, 2014: 101-102). Bunun üstesinden gelebilmenin yolu "ılımlı" sekülerizm ve eşit tanınmayı savunan çokkültürcü politika olmuştur (Modood, 2009; Modood, 2010; Modood, 2014). Ilımlı/makul bir sekülerizm (moderate secularism) genellikle dini grupların Avrupa'ya intibakı için kullanılmaktadır. İntibakı sağlanma noktasında en öne çıkanlar ise Müslümanlardır (Laegaard, 2008). Çünkü çokkültürcülük fikrinin zarar gördüğü süreçler daha önce değinildiği gibi Müslümanların merkezde olduğu olaylar olarak görülmektedir (11 Eylül ve Theo van Gogh olayları ve son olarak 2011 sonrası Suriye'den göç).

Sekülerleşmeyi hem liberalizm hem Hristiyan Batı dünyasına özgü bir form olarak açıkladığınızda-ki öyledir-Müslümanları kendilikleriyle Batı toplumuna eşitlikçi düzeyde dahil edebilmek karşısında ciddi sorunlarla karşılaşılabilir. Yukarıda da ifade edildiği şekliyle çokkültürcü Batı'nın karşısında duran en önemli sınavın Müslümanlar olduğunun bir daha tekrar edilmesi gerekebilir. Çünkü her ne kadar Batı'nın seküler olduğu ifade edilse de özellikle Müslüman göçmenler söz konusu olduğunda Hristiyanlık gündeme gelmektedir (Kalın, 2018). Örneğin Fransa eski cumhurbaşkanı "ben kiliseye asla gitmem ama Avrupa Hristiyan bir kıtadır" ve buna benzer şekilde Almanya başbakanı Merkel "Hristiyan değerlerini kabul etmeyenlerin burada yeri yok" şeklinde beyanatta bulunmuşlardır (Modood, 263-264). Batı'da Müslümanların geneline yönelmiş algılar nedeniyle olsa gerek kadınların, siyahların ve geyle-

2 Türkiye'de İslami hareketin sekülerleşme ve laikliğe tezat oluşturacağı yönündeki beklentiler "pasif devrim" denebilecek şekilde Müslümanların sisteme uyumuyla sonuçlanmıştır (Tuğal, 2010). Yanı sıra hem laik olan hem de bundan vazgeçen ülkelerdeki sancılı tartışmalar sıcaklığını korumaktadır.

rin talepleri Müslümanların taleplerine göre daha meşru görülmektedir. Çünkü bunların kendi tercihleri olmayan ve doğuştan gelen özellikleri nedeniyle Müslümanlara nazaran daha hukuki korumaya sahip olduğu iddiası yaygın bir görüştür (Modood, 2014: 102). Yani aslında çokkültürcü politikalar bağlamında bütün inançlara da "eşit" düzeyde mesafesi gereği seküler ama bir o kadar da Hristiyan olan Avrupa'yı açıklayan kavram "seküler Hristiyanlık (dindarlık)" olabilir.[3]

Dini kimliğin sekülerizmin içerisinde kendine yer bulamamasının temelinde kimliğin, örgütlülüğün, siyasal temsilin, normatif gerekçelendirmenin dine bir öncelik tanınması yatmaktadır (Modood, 2014: 254). Daha da önemlisi sekülerizmin Hristiyanlıkla ve bizatihi İncil ile uyumu (Cox, 2013) ve bu nedenle sekülerleşmenin Hristiyan toplumuna özgü bir durum olduğu; buna karşılık Yahudilik ve İslamiyet'in hayatın bütün alanlarını dini kurallarla kuşatması nedeniyle seküler bir yapıyla bağdaşmayacağı iddiası vardır (Demirer 1999:29; Shestopalets, 2017: 459; Ekinci, 2018). Bu nedenle de Batı dünyası ve Müslümanlar arası entegre her zaman sorunlu olmuş ve örgütlü bir dini talep genellikle onlar tarafından "fundamentalist" olarak nitelendirilmiştir (Kirman, 2008). Şeytan Ayetleri kitabının yasaklanması sonrası yapılan protestolara dair verilen tepkiler, bu bağlamda değerlendirilebilir. Sadece dini alana değil yaşama biçiminin her alanına müdahil olması nedeniyle İslam dininin seküler bir düzenle uyuşabilme ihtimali zor görülmektedir. Bu yaşama biçimi-din devlet ilişkisi, kadının toplumdaki yeri, zina, zorunlu kıyafet, din seçme hakkı, ahlaki prensipler, dini hoşgörünün sınırları gibi pek çok mesele bağlamında tartışılmakta ve çoğulculuk, demokrasi ve Pazar ekonomisi noktalarında modern kurumlarla baş etmesi gereken meselelermiş gibi durmaktadır (Berger, 2006: 386).

Dilimizde köktencilik olarak bilinen fundamentalizm hayatın bütün alanlarını kendilerine özgü din yorumuna dönüştürme bağlamında hareket eden tüm dini gruplar için kullanılmaktadır. Bilindiğinin aksine fundamentalizm sadece İslam için değil (son zamanlarda çoğunlukla İslam için kullanılsa da), Hristiyanlık ve Yahudilik için de geçerli bir durumdur. Hatta kavram ilk olarak Amerikan Protestanlarını tanımlamak için kullanılmıştır. Dahası kavramın sadece dini yönelimler için değil ekonomi ve siyaset alanlarını da kapsayan bir yelpazeye sahip olduğu söylenebilir (Kirman, 2008: 275-277). Fundamentalist kavramsallaştırma kendi içinde dini yönelimli hareketleri bir şekilde olumsuz gösterme yollarındandır. Ancak kavrama birkaç yönlü anlam yüklemek mümkündür: 1. Çok kuvvetli bir dini iştirak 2. "Zamana uymak gerek" söylemine karşı çıkış 3. Geleneksel dini otoriteye dönüş (Berger, 2006: 384).

3 Aslında bu kavramın Jean J. Rousseau, Emile Durkheim ve Robert Bellah başta olmak üzere pek çok isimde karşılığını bulan "*Sivil Din*" olduğu söylenebilir.

Laikliğin bir aydınlanma ve çağdaşlaşma projesi olarak uygulanması yani bir medenileştirme amacı güdüyor olması, dini hayatın bütün alanlarına hâkim olma istenciyle hareket etmiş ve dini alana imkân bırakmamıştır (Başdemir, 2011: 23). Türkiye'deki modernleşme hareketinin Fransa'dan alınma olduğu düşünüldüğünde laiklik meselesinin de niye bu kadar kırılgan olduğu anlaşılmış olacaktır. Çeşitli inanç gruplarının barış içinde birlikte yaşamalarını amaçlayan laikliğin tam tersi bir şekilde toplumu kutuplaştırdığı söylenebilir. Halbuki laiklik ve din özgürlüğü tercihlerin bir çeşitliliği olarak kendiliğinden oluşmuştur denilebilir. Laikliği kurumsal olarak devletin tarafsızlığı şeklinde kabul ettiğimizde dini anlamda sahici bir dindarlığın da gelişmesi yönünde özgür bir ortamın sağlanmasına imkân sağlanmış olacaktır (Akyol, 2014; Reyhan, 2012).

Batı'da çokkültürcülük politikasına karşı çıkmakla dinsel grupları kabul etmemek paralel bir süreçmiş gibi ilerlemektedir. Yani Batı'da çokkültürcülük politikalarını ve sekülerizmi buhrana sokan asıl meselenin dini gruplar özellikle Müslümanlar olduğu söylenebilir. Bu anlamda çokkültürcülüğü bir politika olarak izleyen pek çok Avrupa ülkesinin karşısına çıkan en önemli engelin Müslümanlar olduğu söylenebilir (Modood, 252-253; Kymlcika, 2012: 22). Aslında bunun açıklaması seküler ve laik bir temelde buluşturulmuş batı Avrupa kültürünün Müslümanların intibakı noktasında sıkıntı içerisinde olduğudur. Hristiyanlığı ve Yahudiliği aynı potada buluşturabilmiş ve sekülerizm ve laiklikle bir şekilde dini çatışmaların önüne geçebilmiş ülkeler, onlar adına yeni bir örgütlü inanç grubu olan Müslümanları nasıl entegre edeceğine dair sorunlar yaşamaktadır. Özellikle Müslümanların cinsiyet ve cinsel yönelim gibi mesellerde Avrupa'nın kendi değerlerine ve kazanımlarına zarar verebileceği düşünülmektedir. Dört kadınla evlenme, Batı pozitif hukuku yerine kendi kanunlarını kullanma ve en önemlisi kadın sünneti gibi durumlar kendi içlerinde sağcı ve ulusçu grupların yükselişine, Müslümanlara karşı ise tahammülsüz ve dışlayıcı bir yaklaşıma neden olmuştur.

Resim 1: Birleşik Krallıkta okullarda özellikle Müslüman ülkelerden gelen çocukların evlerine gönderilen kadın sünnetinin zararlarını anlatan bir broşür.[4]

Çokkültürcülük etnik temelli bir eşitlikle sınırlı kalmayıp dini grupları da kapsayacak şekilde bir yol izleyebilecek iddiaya sahiptir. Birlikte yaşamanın bir gereği olarak çokkültürlü Batı, ideolojilerinde ve politikalarında yeni takviyelere yer açmak, Yahudileri ve tanrı tanımazları da içine dahil etmek durumunda kalmıştır (Modood, 2006). Çünkü hali hazırda dünyanın tamamen sekülerleşeceğine dinin ortadan kalkacağına dair tezler geçerliliğini kaybetmiş gözükmektedir (Küçükcan, 2005). Yani din moderniteden ve sekülerizmden etkilenmiş ancak sekülerleşme de dini gruplara karşı daha müsamahakâr olmak durumunda kalmıştır (Köse, 2006). Burada karşılıklı bir etkileşimden bahsedildiği görülecektir. Bu bağlamda azınlıkta olanların haklarından bahsederken bazı sorumluluklardan da bahsetmek eşitliğin doğası gereğidir. Yani hem kendi kimliklerini hem de yaşadıkları ülkenin kimliğinin ortak bir noktada buluşabileceği bir zemininin oluşabilmesi sağlıklı bir intibak için önemlidir. Özellikle Müslümanlar için konuşulduğunda Müslümanların liberal demokratik normlarla bütünleşmek istemediği algısı yaygın bir kanıdır. Yani azınlıkların da insan hakları prensipleri, kişisel özgürlükler,

4 Kadın sünneti meselesinde asıl şok etki 2006 yılında Atlanta kentinde yaşayan Etiyopyalı bir Müslümanın iki yaşındaki kızını sünnet etmesi ve karısın şahitliği eşliğinde bunu İslam'a dayandırması üzerine yaşanmıştır (https://www.nytimes.com/2017/03/14/us/father-imprisoned-for-genital-cutting-is-deported-to-ethiopia.html).

liberal-demokratik anayasacılığın prosedürleri, cinsiyet eşitliği, dinsel özgürlük, ırksal ayrımcılık yapılmaması gibi pek çok değeri bir değer olarak kabul etmeleri beklenmektedir (Kymlicka, 2012).

De-sekülerleşme, dinin canlanışı, dini değerlerin yükselişe geçişi gibi kavramlar çokça kullanılmakta ve buradan bir geri dönüş yakın zamanda çok mümkün görünmemektedir. Bu bağlamda İslami değerlerle birlikte sekülerleşmenin birlikte olabileceği ya da bütün çeşitlilikleri bir arada tutabilecek türden bir politika olarak çokkültürcülük ve ılımlı sekülerleşme aynı potada olabilir mi? Bu soru Müslüman dünyasının cevaplamaya çalışacağı önemli sorulardan bir tanesi olabilir. Diğer türlü İslam dünyasında "öze dönüş" projesi bağlamında hareket eden ideolojilerin evrenselci ve kapsayıcı bir yol izlemedikleri ve sorunlara köklü çözümler bulamadıkları görülmüştür. Neticede dinin hayatın bütün alanını düzenleyeceği yönündeki yaklaşım, modern seküler toplumların çok da olumlu yaklaşacakları türden şeyler değildir.

Sonuç

Sadece dini değerlerin yükselişe geçtiğini ve artık yeni bir dindarlık tirendinin olduğunu söylemek uygun olmadığı gibi sadece sekülerleşmenin farklı şekillerde yükselişe geçtiğini söylemek de pek mümkün görünmemektedir. İnsan ve toplumlar farklı boyutlara sahiptirler ve bu karmaşıklık her iki durumu da içinde barındırabilecek özelliklere sahiptir. Yani hem küreselleşen hem de yerelleşen bir dünyadan bahsedildiği gibi (küyerelleşme) hem dinin hem sekülerleşmenin de birlikte gittiğini söyleyebilmek mümkündür. Çünkü eşit birlikte yaşama iddiası olan çokkültürcülük bütün çeşitlilikleri aynı oranda değerli görmek ve hepsine eşit uzaklıkta olma iddiasındadır. Toplumların içinde bulundukları durumdan da anlaşılmaktadır ki hem sekülerler hem de dini gruplar birlikte yaşamak durumundadırlar. Yani sosyal gerçekliğin açıklanması noktasında ileri sürülen modernleşme-sekülerleşme teorileri içinde sekülerleşme ve modernleşmenin birlikte olabileceği yönündeki eklektik yaklaşım daha tutarlı gözükmektedir.

Egemen sınıftan dini özellikleri nedeniyle farklılık arz eden azınlıkların topluma intibakının sağlanması önemlidir. Çünkü pek çok dini grup için dini kimlikleri önemlidir. Bu nedenle inançlarını özel alana hapsederek onların topluma entegrelerini sağlamak çok olanaklı gibi durmamaktadır. Bu bağlamda "ılımlı", "makul", "demokratik" sekülerizm aslında bir çokkültürcü eşitlik anlayışının zorunlu sonucu olarak okunabilir. Dinsel gruplar için savunulabilecek bir eşitlik iddiası da ancak hepsinin aynı oranda saygın olduğuna dair bir duyarlılık gerektirir. Çokkültürcü siyasanın asıl amacı halklar arasında eşitliği tesis etmektir. Bütün çeşitlilikleri barış, hoşgörü ve mutabakat içinde kabul, inançsal bazda da tarafsızlığı yani seküler olmayı gerektirebilir. Bu yaklaşım li-

beral teorinin "iyi niyetli ihmal"iyle açıklanabileceği gibi inançsal grupların devlette temsiliyle de açıklanabilir.

"Katı", "yasakçı", "hegemonik", "köktenci" ve "radikal" olan bir sekülerizm yerine "ılımlı", "makul" ve "demokratik" bir yaklaşım, çokkültürlü birlikte yaşama iradesinin önemli unsurlarını barındırır ve birlikte yaşamanın açmazlarını giderme noktasında önemli çözümler sunabilir. Nihai olarak modernleşme-sekülerleşme tartışmalarında ıskalanan nokta postmodern paradigma olabilir. Çünkü çeşitliliğin, dinselliğin, yerelliğin ve çokkültürlülüğün tartışıldığı ve imkân verildiği dönem postmodern dönem olmuştur. Modernleşme tek düze ve tek kimlikli bir dünya modeli sunarken postmodern dönem dini, kültürel, etnik ve dilsel çoğulculuğa imkân sunmaktadır.

Birlikte yaşama kültürü adına ortaya atılmış teorilerin ideolojilerden, devletlerden ve özellikle hükümetlerden bağımsız tarih üstü bir bakış açısıyla değerlendirilmesi bütün insanlık için kazanım olabilir. Yani ılımlı bir sekülerizm sadece Batı'da yaşayan Müslümanları oradaki halkla kaynaştırmak değil, Batı dışı toplumlar için de çözüm olabilir. Çünkü hali hazırdaki dünya çok çeşitli dilsel, dinsel ve etnik farklıkların birlikte yaşadığı bir yer olmuş ve bundan geriye dönmek imkân dahilinde değil gibi durmaktadır.

KAYNAKÇA

Ahmedi, E. Ş. (2018). Sekülerleşme: Soykütüksel Bir İnceleme. *AKİD*, 1(1), 57-70.

Aksoy, N. (2001). Postmodernizm ve Çokkültürlülük. *İ.Ü. E. F. Alman Dili ve Edebiyetı Dergisi*, XIII, 3-10.

Akyol, M. (2014). *Özgürlüğün İslami Yolu*, İstanbul: Doğan Kitap Yayıncılık.

Aslan, A. (1998). Batı Perspektifinde Dini Çoğulculuk Meselesi. *İslami Araştırmalar Dergisi*, 2, 143- 163.

Attas, N. (2016). İslam, Sekülerizm ve Geleceğin Felsefesi, (çev. Erol Kılıç), İstanbul: İnsan Yayınları.

Banting, K. and Kymlicka W. (eds) (2006). *Multiculturalism and the Welfare State: Recognition and Redistribution in Contemporary Democracies.* Oxford: Oxford University Press.

Başdemir, H. Y. (2009). Optimum Değerler Olarak Laiklik ve Din Özgürlüğü. *Liberal Düşünce Dergisi*, 55, 23-40.

Bauman, Z. (2003). *Modernlik ve Müphemlik*, (İsmail Türkmen, çev), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Berger, L. P. (2006). Sekülerizmin Gerilemesi, *Medeniyetler Çatışması*. Der. Murat Yılmaz, Ankara: Vadi Yayınları.

Best, S. ve Kellner D. (1998). *Postmodern Teori*. (Mehmet Küçük, çev) İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Cox, H. (2013). *The Secular City: Secularization and Urbanization in Teological Perspective*, Princeton University Press, New Jersey.

Çelik, C. (2017). Sekülerleşmenin Kuramsal Sosyolojik Serüveni, *İslami Araştırmalar Dergisi, 28 (3), 209-223.*

Çelik, H. (2008). Çokkültürlülük ve Türkiye'deki Görünümü. *U. Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(15), 319-332.

Darende, Ö. F. (2019). Sekülerleşme Teorisine Metaforik Yaklaşımlar. *Sekülerleşme Tartışmaları*, M. Ali Kirman ve Volkan Ertit (Ed.), Ankara: Kadim Yayınları.

Dellaloğlu, B. F. (2019). "Laik" ve Seküler"in Politik Teolojisi. *Sekülerleşme Tartışmaları*. M. Ali Kirman ve Volkan Ertit (Ed.), Ankara: Kadim Yayınları.

Demirer, Y. (1999). *Türkiye İslam'ını Anlamak*. Ankara: Öteki Yayınları.

Doytcheva, M. (2009). *Çokkültürlülük*. (Tuba Akıncılar Onmuş, çev), İstanbul: İletişim Yayınları.

Ekinci, İ. (2018). Sekülerleşme ve Din. *Bitlis Eren Üniversitesi SBE Derg*isi,7(1), 320-337.

Ertit, V. (2014). Birbirinin Yerine Kullanılan İki Kavram: Sekülerleşme ve Laiklik, *Akademik İncelemeler Dergisi*, 9, 103-124.

Ertit, V. (2019). *Sekülerleşme Teorisi*. Ankara: Liberte Yayınları.

Gray, J. (2000). *Liberalizmin İki Yüzü*. (Koray Değirmenci, çev), Ankara: Dost Kitabevi.

Kalın, İ. (2018). İslamofobi ve Çokkültürlülüğün Sınırları. *Bir Korku ve Nefret Söylemi Olarak İslamofobi (Ed. John Esposito ve İbrahim Kalın).* İstanbul: İnsan Yayınları.

Kirman, M. A. (2008). Sekülerleşme Perspektifinden Dini ve Seküler Fundamentalizmler. *Uluslararası Sosyal Araştırma Dergisi*, 1(2), 274-291.

Hazır, M. (2012). Çokkültürlülük Teorisine Çağdaş Katkılar ve Bireysel Haklar-Grup Hakları Ekseninde Çokkültürlülüğü Tartışmak. *Akademik İncemeler Dergisi*, 7(1), 28.

Kılıç, R. (2004). Dinî Çoğulculuk mu, Dinde Çoğulculuk mu?, *Türkiye Dinler Tarihi Derneği Yayınları*, 4, 373-380.

Köker, L. (2015). *Demokratik Meşruluk, Kamusal Alan ve Çokkültürlülük Sorunu, Kamusal Alan*, Meral Özbek (ed.), İstanbul: Hil Yayınları.

Köse, A. (2006). Sekülerleşme Teorileri Bağlamında Türkiye'de Din ve Modernleşme. A. Köse (Ed.), *Laik Ama Kutsal* (11-19). İstanbul: Etkileşim Yayınları.

Köse, A. (2014). Sekülerleşme Teorileri Bağlamında Türkiye'de Din ve Modernleşme. A. Köse (Ed.), *Kutsala Dönüş*, İstanbul: Timaş Yayınları.

Kutlu, İ. ve Alsancak, F. (2018). Çokkültürcülük Kimin Sorunudur?. *Pesa Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4(3), 295-303.

Küçükcan, T. (2005). Modernleşme ve Sekülerleşme Kuramları Bağlamında Din, Toplumsal Değişme ve İslam Dünyası, *İslam Araştırmaları Dergisi*, 13, 109-128.

Kymlicka, W. (1998). Çokkültürlü Yurttaşlık- Azınlık Hakları Liberal Teorisi. Çev., Abdullah Yılmaz, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Kymlicka, W. (2012). Multiculturalism: Success, Failure, and the Future. *Migration Policy İnstitute*, Washington, DC.

Laegaard, S. (2008). Moderate Secularizm and Multicultural Equalty. *Politicks*, 28 (3), 160-168.

Lucmann, T. (1967). *The İnvisibel Religion: The Problem of Religion in Modern Society*, London: Macmillan.

Mathieu, F. (2018). The Failure of state multiculturalism in the UK? An analysis of the UK's multicultural policy for 2000-2015. *Ethnicities*, 18(1), 43-69.

Modood, T. (2006). British Muslims and the Politics of Multiculturalism, Tariq Modood, Anna Triandafyllidou, Ricard Zapata (eds.), *Multiculturalism, Muslims and Citizenship a European Approach*, Routledge, New York.

Modood, T. (2009). Moderate Secularism and Multiculturalism. *Politics*, 29 (1), 71-76.

Modood, T. (2010). Moderate Secularism, Religion As İdentity and Respect For Religion. *Political Quarterly* 81(1), 4-14.

Modood, T. (2014). *Çokkültürcülük Bir Yurttaşlık Tasarımı*, (İsmail Yılmaz, çev), Ankara: Phoenix Yayınları.

Özcan, M. (2006). Barbar ve Medeni. *Medeniyetler Çatışması*, Der. Murat Yılmaz, Ankara: Vadi Yayınları.

Özensel, E. (2013). Doğu Toplumlarında ve Türkiye'de Birlikte Yaşama Arayışı: Çokkültürlülük mü? Yoksa Yeni Bir Model mi?. *Akademik İncelemeler Dergisi,* 8(3), 1-18.

Reyhan, C. (2012). Bölünmüş Toplumlarda Yurttaşlığın İnşası: Kavramsal Bir Çerçeve, *Amme İdaresi Dergisi*, 45(2), 149-171.

Shespolets, D. (2017).

Swannel, J. (1992). Secular. *The Oxford modern English dictionary,* Oxford: Clarondon Press.

Şahin, İ. (2019). Sosyolojik Bilginin Soy Kütüğü: Sekülerleşme Teorileri, Sekülerleşme Tartışmaları, M. Ali Kirman ve Volkan Ertit (Ed.), Ankara: Kadim Yayınları.

Taylor, C. (1994). The Politics of Recognition. *Multiculturalism*, Edt. Amy Gutmann, Prenceton Üniversity Press, 25-73, New Jersey.

Tekin, M. (2012). Batı'da Sekülerlik ve Türkiye Müslümanlığının Seküler İçerimleri. *İnsan & Toplum*, *2* (4), 181-204.

Toynbee, A. (2006). Medeniyetlerin Karşılaşması, *Medeniyetler Çatışması*, Der. Murat Yılmaz, Ankara: Vadi Yayınları.

Tuğal, C. (2010). *Pasif Devrim: İslami Muhalefetin Düzenle Bütünleşmesi*, (Ferit Burak Aydar, çev), İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.

Turner, B.S. (1991). *Max Weber ve İslam*, (Yasin Aktay, çev), Ankara: Vadi Yayınları.

Yanık, C. (2011). Postmodern Siyaset Anlayışı ve Çokkültürlülük, *Kaygı,* 17, 163-174.

Wilson, B. R. (1982). *Religion Sociological Perspective*, Oxford: Oxford Univesity Press.

Bölüm 18

TİCARET HADLERİNE KAVRAMSAL BİR YAKLAŞIM

Şule TURHAN[1]
Tuğçe Meryem KILIÇ[2]

1 Prof. Dr. Uludağ Üniversitesi, Ziraat Fakültesi, Tarım Ekonomisi Bölümü, Nilüfer/BURSA, sbudak@uludag.edu.tr, ORCID: 0000-0001-9155-8170
2 Doktora Öğr. Uludağ Üniversitesi, Ziraat Fakültesi, Tarım Ekonomisi Bölümü, Nilüfer/BURSA, klctugce1@gmail.com, ORCID: 0000-0001-5886-8230

1.Giriş

Ticaret politikası ve ekonomik kalkınma ile ilgili fikirler 1950'lerden itibaren değişim göstermiştir. O dönemlerde ve günümüzde de, ticaret politikasının ekonomik kalkınma politikalarının merkezinde yer aldığı kabul edilmektedir. Ancak 1950'li yıllarda ülkelerin kalkınması için ticaret politikalarının "ithal ikamesi" temeline dayandırılması gerektiği konusunda yaygın bir fikir birliği vardı. Söz konusu dönemlerde ithalatla rekabet eden malların yerli üretiminin, ithalata karşı herhangi bir koruma seviyesi veya ithalat yasakları yoluyla sağlanan teşvikler altında iç pazarı tatmin edecek şekilde başlatılması ve artırılması gerektiği düşüncesi yaygındı. Üretimde ithal ikamesinin sanayileşme ile eş anlamlı olacağı düşünülüyordu ve bu da ülkelerdeki ekonomik gelişmenin anahtarı olarak görülüyordu. Günümüzde bu görüşler yavaş yavaş terkedilmiştir. Gelişmekte olan ülkeler için büyüme beklentilerinin, dışa dönük bir ticaret rejimi, ihracat ve ithal rakip mallar genelinde üretim için oldukça tek tip teşvikler (esas olarak döviz kuru yoluyla) yoluyla büyük ölçüde arttığı kabul edilmektedir (Krueger 1997).

Dünyada ve ülkemizde son yıllarda ticaret hadleri üzerinde durulan önemli bir konu haline gelmiştir. Ticaret hadleri özellikle de dış ticaret hadleri ekonomik kalkınma, ülkelerdeki refah seviyesi ve dış ticaretten elde edilen faydanın göstergesi olarak karşımıza çıkmaktadır. (Hepaktan ve Karakayalı 2009, Kaneko 2000). Bir ülkenin ticaret hadlerini incelediğimiz zaman o ülkenin ticaret performansını değerlendirebiliriz. Ekonomilerde ticaret hadlerinin iyileşmesi, bunun anlamı ihraç edilen her birim ürün için daha fazla ithal mal satın alabileceği anlamına gelmektedir. Dolayısıyla, potansiyel olarak, ticaret hadlerindeki bir artış, belirli bir miktarda ithal mal satın almak için ne kadar miktarda malın ihraç edilmesi gerektiği açısından bir fayda yaratmaktadır. Ayrıca ekonomilerde yaşanacak her bir iyileşme, ihracat fiyatlarına göre düşen ithalat fiyatlarını işaret ettiğinden, yurt içi maliyet enflasyonu üzerinde de olumlu bir etkisi olacaktır. Ülke ekonomilerinde eğer ithalat fiyatları ihracat fiyatlarından daha hızlı yükselirse, ticaret hadleri olumsuz etkileniyor demektir. Belirli miktarda ithal mal ve hizmetin finanse edilmesi için daha fazla ihracat hacminin satılması gerekmektedir. Bu nedenle yaşam standardında bir düşüş olabilir, çünkü gıda ve teknoloji ithalatı daha maliyetlidir. Dış ticaret hadleri, ihracat ve ithalat fiyatlarındaki değişikliklere paralel olarak dalgalanmaktadır. Döviz kuru ve enflasyon oranı, ticaret hadlerindeki herhangi bir değişikliğin yönünü etkileyebilir.

Ticaret dengesinin ekonomik büyüme üzerindeki etkilerinin incelenmesine günümüzde son derece önem verilmektedir. Bir ülkenin rekabet gücünün önemli bir göstergesi haline gelmiştir ve uluslararası piyasalarda ülkeler arası ilişkiler için oldukça önemlidir (Kangh ve Sambaugh 2016, Tan ve Randolph 2004). Ancak bu öneme rağmen, ticaret dengesinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi Avrupa Birliği ülkelerinde kapsamlı bir şekilde incelenmemiştir. Bu nedenle ticaret dengesi etkisinin ülke ekonomileri için değerlendirilmesi literatürde geniş çapta tartışılmaktadır. Andersen ve Babula (2009) uluslararası ticaretin ekonomik büyümeyi etkileyebileceği kanallar olarak aşağıdaki kavramları tanımlamıştır:

i. Yabancı ara ürünlere ve teknolojilere erişim sağlar

ii. Uluslararası bilginin yayılmasını kolaylaştırır

iii. Yeni ürün çeşitleri için pazar boyutunu genişletir.

Büyüme ve ödemeler dengesini incelemek ve büyümenin arz yönlü mü yoksa talep yönlü mü olduğunu tespit etmek üzere Thirlwall Yasası olarak bilinen bir model yaklaşımı 1979 yılında Thirlwall tarafından ortaya konulmuştur. Thirlwall Yasası, ticaret dengesinin neden ekonomik büyüme ile bağlantılı olması gerektiğine dair açıklama yapmaktadır. Yasa dışa açık ekonomilerin ekonomik büyümesinin fiyat dışı rekabet tarafından (yani ithalat ve ihracatın gelir esnekliği) sınırlandığı/belirlendiğini ileri sürmektedir (Blavasciunaite ve ark. 2020). Ödemeler dengesi ihracat artışının ithalat talep gelir esnekliğine oranı ile gerçek büyümenin tahmin edilebileceğini belirtmektedir. Thirlwall modelinin temeli, ihracat ve ithalat performansının uzun vadeli ekonomik büyümeyi belirlediği kavramına odaklanmıştır. Thirlwall modelinin varsayımlarını deneysel olarak test etmek için çeşitli girişimler olmuştur. Thirlwall ve Hussain (1982), gelişmekte olan 20 ülkeyi ele alarak bir çalışma yapmışlardır. Bu çalışmada en küçük kareler yöntemini kullanmışlar ve Thirlwall yasasını test etmişlerdir. Bu çalışmada 1979 yılında Thirlwall tarafından savunulan büyüme hipotezi dikkate alınarak bu orandan büyük olan ülkelerde reel sermaye girişlerinin ihracattan daha hızlı büyüdüğünü ortaya koymuşlardır. Tam tersi durumda ise (tahmin edilen büyüme oranından küçük olan ülkelerde) reel sermaye girişlerinin ihracattan daha yavaş büyüdüğü sonucuna ulaşmışlardır (Tuncer ve ark. 2011). Acaravcı ve Öztürk tarafından 2009 ve 2010 yıllarında yapılan iki ayrı araştırmada ödemeler bilançosu kısıtlı büyüme oranını ARDL sınır testi yaklaşımını kullanarak Türkiye ve Güney Afrika için test etmişlerdir. Çalışmada nispi ithalat fiyatları ile gelir arasında

ilişki tespit etmişler fakat Türkiye'de büyümenin Thirlwall Yasası'nı destekler nitelikte olmadığı sonucuna varmışlardır. Güney Afrika için yaptıkları çalışmada da, nispi ithalat fiyatları ile gelir arasında ilişki bulmuşlar ve Güney Afrika'da büyümenin Thirlwall Yasası'nı destekler nitelikte olduğu ifade etmişlerdir (Kula 2008).

Geçmişte ve gelecekte dünya ekonomilerinde yaşanan ekonomik krizler sonrası ülkeler, bu krizleri çözmek amaçlı farklı politikalar uygulamışlardır. ABD ve Avrupa Birliği ülkeleri iç talebi para arzı artışı ile artırmaya çalışırken, Türkiye dış ticaretinde ihracatının payını artırmaya çalışmıştır. Kurların dış ticaret fiyatlarını ne oranda etkilediği ve dış ticaret dengesindeki değişim yıllarca tartışılmıştır. Dış ticaret dengesinin dış ticaret hadleri ile ilişkisi ve aynı yönde etkilendiği literatürde bildirilmiştir (Vegh 2013). Dolayısıyla uluslararası literatürde önemli bir yere sahip olan ticaret hadleri Türkiye gibi ihracata yönelik büyüme ve rekabetçi politikalara ağırlık veren ülkeler için son derece önemlidir. Bu önemden hareketle çalışmada iç ticaret hadleri ve dış ticaret hadleri kavramsal bir çerçevede incelenmiş ve ülke ekonomileri açısından önemi üzerinde durulmuştur.

2.Ticaret Hadleri

Ticaret hadleri kavramı hem ülke içinde sektörel karşılaştırmalarda hem de ülkeler arasındaki ticarette kullanılmaktadır. İç ve dış ticaret haddi olarak iki farklı tanım yapılır. Kısaca dış ticaret hadleri (DTH) dışsatım fiyatlarının, dışalım fiyatlarına oranı ile bulunurken iç ticaret haddi ise tarımsal ürünler ile hayvancılık sektörü ürünleri fiyatlarının, bunun dışında kalan mal ve hizmet fiyatlarına oranı ile bulunmaktadır (Tuncel 2013).

2.1. Dış Ticaret Hadleri

Günümüzde uluslararası ekonomi teorisinde önemli bir yeri bulunan ve gelişmekte olan ülkeler başta olmak üzere dış ticaret ilişkilerinde önemli bir gösterge olan dış ticaret hadleri ülkeler arası rekabeti gösteren ekonomik bir değerdir (Demirhan 2019). Bir ülkenin lehine dönen dış ticaret hadleri o ülkenin gelir dağılımındaki payının yükseldiğini gösterirken, aksi durum payın azaldığını göstermektedir. İlk durumda reel gelir üretimden daha hızlı artmakta, ikincisinde ise daha yavaş artmaktadır (Tokdemir 1982).

Klasik iktisatçılar olarak adlandırılan ve Adam Smith ile başlayan John Stuart Mill, David Ricardo, ve Alfred Marshall ile devam eden akımlarda dış ticaret kavramının temel sorununu ele alınmıştır. Söz ko-

nusu ülkelerin ithal ve ihraç edecekleri malların hangisi olduğu konusu ile ilgilenmişlerdir (Hepektan ve Karayalı, 2009). Ülkeler, nispi üstünlüğe sahip olduğu ürünlerin üretimini yaparak ihraç ettiği ve üretimde bulunması durumu söz konusu olmayan ya da üretimin pahalıya gelmesi halinde ithal etmesinin daha karlı olduğu Karşılaştırmalı Üstünlük Teorisi olarak adlandırılan üretim modelini uyguladığı takdirde reel milli gelirini ve refah düzeyini artırabilmektedir (Seyidoğlu 1973).

Kavram olarak dış ticaret hadleri(DTH), genel anlamda ihraç edilen malların fiyatlarının ithal edilen malların fiyatlarına oranı olarak hesaplanmaktadır. Hesaplanan bu yüzdesel ifade dış ticaretten karlı veya zararlı çıktıldığını göstermektedir (Karluk ve Zıllıoğlu 1987).

Dış ticaret hadleri kullanılan sayısal verilere göre de 3 sınıfa ayrılır (Viner 1960). Bunlar;

➢ Mal değişimine dayanan ticaret hadleri,

- Net değişim ticaret hadleri,

- Brüt (gayri safi) ticaret hadleri ve

- Gelir ticaret hadleri

➢ Faktör değişimine dayanan ticaret hadleri ve

- Tek faktörlü dış ticaret hadleri,

- Çift faktörlü dış ticaret hadleri

➢ Fayda ve gerçek maliyetlere dayanan ticaret hadleridir.

2.1.1.Mal Değişimine Dayanan Ticaret Hadleri

i. Net Değişim Ticaret Hadleri

Bir ülkenin dış ticaret yapıp yapmadığı ihraç ve ithal edilen malların fiyatlarında meydana gelen değişmeyle anlaşılmaktadır. Bu sebeple kullanılan iki önemli endeks vardır. Bunlar Net değişim ve brüt ticaret hadleridir. Net Değişim Ticaret Hadleri tanım olarak dış ticaret hadleri tanımı ile aynıdır. Yani ihraç edilen malların fiyatları ithal mal fiyatlarına oranı olarak tanımlanmaktadır (Viner 1960).

NDTH= (İhraç Malları Fiyat Endeksi/ İthal Malları Fiyat Endeksi)*100

Bu tanıma göre eğer ihraç mallarının fiyatları ithal mal fiyatlarına göre fazla artış gösterirse veya ihraç ürünlerin fiyatları sabitken ithal malların fiyatı düşerse Net Değişim Ticaret Hadleri o ülkenin lehine olacaktır (Mızırak 2004).

ii. Brüt Ticaret Hadleri

Brüt değişim ticaret hadleri, ithal ve ihraç ürünlerinin nispi fiyat ve miktar değişimlerinin her ikisini de dikkate almaktadır. Bu özelliği ile net değişim ticaret hadlerinden ayrılır. Ticarete konu olan malların hepsini reel açıdan değerlendirir (Viner 1960). Brüt değişim ticaret haddi; dış alımdan elde edilen miktarın, dışsatımdan elde edilen miktara oranıdır.

BDTH = (İthalat miktar endeksi/ ihracat miktar endeksi)*100

Yani bir birim ihracat ile kaç birim ithalat yapıldığını göstermektedir. İhracat miktarında bir düşüş yaşansa bile eğer aynı miktarda ithal mal alınabiliyorsa brüt değişim ticaret haddinin o ülke lehine geliştiği söylenebilir (Demirhan 2019).

iii. Gelir Ticaret Hadleri

İhracat miktarındaki değişimlere Net Değişim Ticaret Haddinde yer verilmemesi sonucu Gelir ticaret hadleri ortaya çıkmıştır. Bir ülkenin ihracatının satın alma gücünü gösterir. Gelir Ticaret Hadleri, Net Değişim Ticaret Haddinin ihracat miktarının çarpılmasıyla hesaplanır (Demirhan, 2019).

GTH=NDTH*Qx

Qx: İhracat Miktarı

Bu değerde meydana gelen bir artış o ülkenin ithalatının ihracata göre değişmesini gösterir. Net Değişim Ticaret Hadleri ve Gelir Ticaret Hadleri aynı dönemde farklı yönlerde bir seyir gösterebilir. Fakat Net Değişim Ticaret Hadlerindeki durum söz konusu ülke adına aleyhine olsa bile bu durum ihracat miktarının artmasıyla telafi edilebilir (Demirhan 2019).

2.1.2.Faktör Değişimine Dayanan Ticaret Hadleri

Faktör değişimine dayanan ticaret hadleri ülkelerin verimlilik değişimlerini dikkate almaktadır. Bu durum, ticaretten elde edilen kazanç açısından bakıldığında fiyat değişimlerinin verimlilik kaynaklı olup olmadığını belirlemek amacıyla faktör değişimini esas alan dış ticaret hadleri kavramını incelemeyi gerekli kılmıştır (Demirhan 2019). Faktör değişimine dayanan ticaret hadlerini, tek ve çift faktörlü ticaret hadleri olarak inceleyebiliriz. İhraç mallarının üretim verimliliği tek faktörlü ticaret hadleri ile hesaplanırken, çift faktörlü ticaret hadleri ise hem ihraç hem de ithal malların üretimdeki verimliliğini hesaplar. Fakat her

ikisinde de verimliliği hesaplamak oldukça zordur (Karakayalı 2009).

Net değişim ticaret hadlerinin ihracat kesimindeki verimlilik endeksi ile çarpılması sonucu tek faktörlü ticaret hadleri hesaplanır.

S= (Px/Qx)*Vx

S: Tek Faktörlü Ticaret Hadleri

Px: İhraç Malları Fiyat Endeksi

Qx: İhracat miktarı

Vx: İhracat Kesimindeki Verimlilik Endeksi

Tek faktörlü ticaret hadlerindeki artış ihraç mallarının üretimi için kullanılan her birim girdi başına daha fazla ithalat gerçekleşeceğinin göstergesidir (Şahin, 2016).

Çift faktörlü ticaret hadlerinin denklemi ise şu şekilde gösterilir.

D=(Px/Pm)*(Vx/Vm)

D= Çift Faktörlü Ticaret Haddi

Px= İhraç Malları Fiyat Endeksi

Pm= İthal Malları Fiyat Endeksi

Vx= İhracat Kesimindeki Verimlilik Endeksi

Vm= İthalat Kesimindeki Verimlilik Endeksi

Çift faktörlü ticaret hadlerin de meydana gelen bir yükseliş ihraç malının üretiminde kullanılan bir birim değişmeye karşılık daha çok miktarda yabancı girdi alınabileceğini gösterir. Fakat burada dikkat edilmesi gereken ne kadar yabancı girdi alınabildiği değil ne kadar ithal mal alınabileceğidir. Çünkü ülke için önemli olan budur (Karluk 1987).

2.1.3.Fayda ve Reel Maliyetlere Dayanan Ticaret Hadleri

Ticaretten elde edilen kazancın faydalılığını ölçmek için Fayda ve reel maliyetlere dayanan ticaret hadleri kullanılır. Reel maliyet ticaret hadleri, tek faktörlü ticaret haddi ile ihraç malların üretiminde kullanılan girdilerin zahmet endeksinin çarpılması ile bulunur.

R= S*(1/Dx)

R: Gerçek Maliyet Ticaret

S: Tek Faktörlü Ticaret Haddi

Dx: İhraç Malları Üretiminde Kullanılan Girdilerin Zahmet Endeksi

Reel ticaret hadlerinde meydana gelen bir artış ihracatta kullanılan girdi bileşimlerindeki değişikliklerden veya üretim yöntemindeki farklılaşmadan kaynaklanıyorsa birim gerçek maliyet başına yapılan ithalatın artış gösterdiği anlamına gelir. İthal edilen malların ve kaynakların ihraç malları üretiminde kullanılması ayrıca tüketilmesi önlenmiş malların birim başına nispi faydalılığı dikkate alınırsa ortaya fayda ticaret hadleri çıkar (Aslan ve Yörük 2008).

U=R* U0

U= Fayda Ticaret Hadleri

R= Reel Maliyet Ticaret Hadleri

U0= İhraç ve İthal Malların Yarattıkları ve Kaybına Sebep Oldukları Fayda Endekslerinin Oransal İlişkisi

Fayda ticaret hadlerinin uygulama zorluğundan dolayı pek kullanımı yoktur.

2.2.Dış Ticaret Hadlerinin Yorumlanması ve Singer-Prebisch Tezi

Dünyanın arz ve talep durumu ülkelerin dış ticaret politikasını etkilediğinden bir bakıma söz konusu ülkenin fiyatı belirleyebilmesi için dünya piyasasından aldığı pay oldukça önemlidir. Bir başka ifadeyle ticaret hadleri, hem ithalat hem de dış talebin miktar ve gelir esnekliğine bağlıdır (Ay ve ark. 2016). Ülkelerin uluslararası piyasalarda satın alma gücünün artması, İhracat fiyat indeksinin ithalat fiyat indeksinden daha hızlı artış göstermesinin bir sonucudur. Ülke, ithalatı artırarak ve ihracatı daha az tutarak kalkınmaya yardımcı yatırım malları ve hammadde temini sağlayabilir. Dış kaynaklı sermayenin ülkelere gelmesi için dış ticaret hadlerinde olumlu gelişmelerin sağlanması yani dışsatım fiyatlarının yükselmesi gerekmekltedir. Aksi takdirde dış ticaret hadleri kötüye gider ve ihraç ürünlerin fiyatları azalırsa ülkenin uluslararası pazarda da satın alma gücünde azalma görüleceğinden ülkeden hızla sermaye çıkışı gözlenir (Karluk 2002).

Ticaret hadlerinin uzun vadede tarım ürünlerinin aleyhine geliştiği yönünde görüşler bulunmaktadır. Bu görüşü savunan ve ekonomi yazınını da teze adını veren iki iktisatçı tarafından Singer-Prebisch tezi olarak geçmiştir (Ertürk 2001, Lutz 1999). Singer-Prebisch tezi, sürekli olarak ilkel ürün ihracatı yapan az gelişmiş ülkelerin ticaret hadlerindeki olumsuz gidişatını görmüş ve bu gidişatın önleyebilmenin önemini ve sebeplerini vurgulamışlardır. Gelişmiş ülkelere göre diğer ülkelerin sanayi malları hammadde talebi tarımsal ürün taleplerinden daha fazladır. Fakat bu ülkelerin tarımsal ürün ihracatı bu ürünleri ithal eden ülkelerin

gelir esnekliğine bağlıdır. Diğer bir ifadeyle gelişmiş ülkelerin gelir esnekliği arttıkça, az gelişmiş ülkelerin tarımsal ürün ihracatı azalmaktadır. Aynı zamanda gelişmiş ülkeler, tarımsal hammadde ithalatı yapmak yerine yapay maddeleri ikame ederek tarımsal ürün ihtiyaçlarını karşılayabilir. Bu gibi durumlar az gelişmiş ülkelerin ticaret hadlerinin aleyhe gelişmesine neden olmaktadır (Ay ve ark. 2016).

Singer-Prebisch tezi için pek çok eleştiri yapılmıştır. Örneğin, ülkede üretilen sanayi ve tarımsal ürünlerin üretim hacminin çok önemli olmadığı, asıl dikkat edilmesi gerekenin verimlilik artışlarının işgücü ve mal piyasasının etkinliğine ve bunların birbiriyle koordineli çalışmasına bağlı olduğudur. Ayrıca sanayi mallarının arzı günden güne artış gösterdiğinden ve sonucunda fiyatlarda yaşanabilecek olası düşüşler ticaret hadlerinin sanayi malı üreten ülkelerde aleyhe de gelişebilir (İyibozkurt 2001).

Literatürde DTH'nin 100'ün üzerinde olması demek, sözkonusu dış ticarette yer alan malların dışsatım fiyatlarının dışalım fiyatlarına göre daha yüksek olduğunu göstermesi demektir. Burada birim değer endeksleri Türkiye istatistik Kurumu (TÜİK) tarafından hesaplanmaktadır. Türkiye'nin dış ticaret hadlerine baktığımızda bazı yılların ülke lehine bazı yılların ise aleyhine geliştiği Şekil 1'de gösterilmiştir. 2006-2019 yıllarına genel olarak bakıldığında 2010 yılına kadar DTH, 100'ün üzerinde seyrederek ülke lehine gelişme göstermiştir. Diğer bir ifadeyle ihracat fiyatlarının ithalat fiyatlarından fazla olduğunu ve ülkenin dış ticarette kazançlı hale geldiği şeklinde yorumlanabilmektedir.

Şekil 1. *Türkiye, G7(Ekonomisi en gelişmiş 7 ülke) ve OECD ülkelerinin Dış Ticaret Hadlerinin Yıllar İtibariyle Karşılaştırılması*

Kaynak: *OECD*

Türkiye'nin dış ticaret hadlerine baktığımızda bazı yılların ülke lehine bazı yılların ise aleyhine geliştiği Şekil 1'de gösterilmiştir. 2006-2019 yıllarına genel olarak bakıldığında 2010 yılına kadar DTH, 100'ün üzerinde seyrederek ülke lehine gelişme göstermiştir. Diğer bir ifadeyle ihracat fiyatlarının ithalat fiyatlarından fazla olduğunu ve ülkenin dış ticarette kazançlı hale geldiği şeklinde yorumlanabilmektedir. 2011-2017 yılları arasında ise DTH, 100'ün altında seyretmektedir ve ülke aleyhine bir durum ortaya çıkmıştır. 2019 yılına gelindiğinde ise 94,6 ile ihracat fiyatlarının ithalata göre düşük kaldığı görülmektedir. 14 yıllık dönem içerisinde en yüksek DTH 2007'de, en düşük ise 2012 yılında görülmüştür. DTH'nin ülkelerin aleyhine gelişmesinin sebepleri arasında ihraç mallarının fiyat ve gelir esneklikleri ve uygulanan dış politikalar yer almaktadır (Dedekoca 2008).

Ayrıca G7 ve OECD ülkelerinin de dış ticaret hadleri yer almaktadır. Türkiye ile gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasında karşılaştırma yapılmış ve ülkelerin yıllar itibariyle dış ticarette nasıl bir değişim seyrettiği şekil 1'de gösterilmiştir. Buna göre 2010 yılına kadar G7 ve OECD ülkelerinin, Türkiye'ye göre DTH daha düşük seviyelerde seyretmiş ve 100'ün altında kalmıştır. Fakat bu ülkeler 2011-2015 yılları arasında Türkiye ile benzer DTH'ine sahipken, 2015 yılından sonra dış ticarette daha kazançlı duruma geçmiştir ve ihraç malların fiyatları, ithal malların fiyatlarından yüksek durumdadır. Fakat DTH, bir ülkenin kesin olarak kazançlı veya zararlı çıktığını anlamak için yeterli olmayabilir. Aynı zamanda ülkelerin ticaretten elde ettiği toplam kazanca da bakılması gerekir. Çünkü ticaret hadlerinde yaşanan bir iyileşme mutlak şekilde reel milli gelirin arttığı anlamına gelmez. Yani, ticaret hadlerindeki bir artış, ticaret hacminin büyük oranda azalmasına yol açmışsa ülke reel milli gelir olarak kayba uğramış demektir (Hepaktan ve Karakayalı 2009).

3.İç Ticaret Hadleri

Ülkeleri daha gelişmiş bir ekonomik toplum haline getirmek için öncelikle sektörler arası ilişki dengelerinin iyi kurulması ve ülkelerin ihtiyaçlarına istikrarlı bir şekilde cevap verebilmek gereklidir. Bu sebeple kırsal bölgelerde ve bu bölgeler ile diğer sektörler arasındaki hizmet ve mal alışverişinin incelenmesi İç Ticaret Hadleri kavramını ortaya çıkarmıştır. Bu kavram sayesinde optimal kaynak dağılımının nasıl olması gerektiği analiz edilmekte ve tarım ve sanayi sektörleri arasındaki dengenin en uygun şekilde nasıl kurulması gerektiği tartışması ortaya çıkmaktadır. İç Ticaret Hadleri kavramı bize sanayi ve tarım mallarının

nispi fiyat değişmelerinin ışığında sektörler arasındaki dengenin tarım ve sanayi sektörlerinden hangisinin lehine veya aleyhine döndüğünü açıklamaya çalışmaktadır (Tuncel, 2013). Eğer tarım ürünleri fiyatları artış gösterir, sanayi ürünleri fiyatları sabit kalırsa veya tarım ürünleri fiyatları sabit kalır, sanayi ürünleri fiyatlarında düşüş yaşanırsa İTH, tarım kesiminin lehine gelişme gösteriyor yorumu yapılabilmektedir (Kip 1981).

İç Ticaret Hadlerinde sanayi sektörü lehine bir gelişme yaşanıyorsa bu durum tarım dışı ürün fiyatlarında daha fazla artış meydana getirmekte ve tarımdan diğer sektörlere doğru kaynak akışına sebep olmaktadır (Yılmaz ve Pıçak 2008). Tarım ürünleri fiyatlarının sanayi ürünleri fiyatlarının altında kalması sanayiye ucuz tarımsal girdi sağlarken diğer yandan emek fiyatının da düşük kalmasına yol açmaktadır (Varlıer 1978). Diğer yandan talep artış hızı, teknolojik gelişmeler, üretim faktörlerinin arz esnekliği ve monopolleşme eğilimi de iç ticaret hadlerini etkileyen faktörlerdendir.

İç Ticaret Hadlerinin analizinde fiyat oranlarının hesaplanmasının eksik bir yöntem olduğu düşünülmüş ve ekonomi literatüründeki sınıflandırmaya odakla fiyat, miktar ve gelir bakımından ticaret hadleri kavramlarının değerlendirilmesi gerektiği belirtilmiştir (Hepektan ve Karayalı 2009).

3.1.1.Mal Değişim Ölçütlerine Göre İç Ticaret Haddi

i.Net Değişim İç Ticaret Haddi

Sektördeki üreticilerin, ürettikleri ürünleri piyasaya sunarak elde ettiği gelirle, diğer bir ifadeyle eline geçen fiyatların, bu ürünleri üretmek için kullandıkları girdilere ödediği fiyatlara oranı Net değişim iç ticaret haddi olarak tanımlanmaktadır (Çolakoğlu 1986).

NDTH= P1 / P2

P1: Üreticinin Eline Geçen Fiyat Endeksi

P2: Üreticinin Ödediği Fiyat Endeksi

Buna göre üreticinin eline geçen fiyatlar ödediği fiyatların üstünde olduğunda NDTH üreticinin lehine gelişme gösterecektir. Ancak bu kavram değerlendirilirken iki temel eksiklik bulunduğu gözden kaçırılmamalıdır. Bunlardan biri üretim kapasitesidir. Bunun sebebi üretim kapasitesinin oranlamada yer almaması ve bunun sonucunda da sektörler arasındaki geliri gerçekçi olarak yansıtamamasıdır. Bir diğer eksiklik ise verimlilik değişmelerinin saptanmasının zor olmasıdır (Tuncel 2013).

ii.Gelir Ticaret Hadleri

Net değişim iç ticaret haddinin ürün miktarını dikkate almaması, satılan ürün miktarının da incelendiği yeni bir yaklaşım olan Gelir ticaret hadleri kavramını ortaya çıkarmıştır. GTH, NDTH'nin söz konusu ürün miktarı ile çarpılması sonucu bulunmaktadır (Kip 1981).

GTH = P1 /P2 x Söz konusu ürün miktarı (Q)

P1: Üreticinin Eline Geçen Fiyat Endeksi

P2: Üreticinin Ödediği Fiyat Endeksi

Gelir ticaret hadleri, satın alma gücündeki değişmeleri gösteren bir yöntemdir ve bir diğer adı da bu sebeple satın alma gücü endeksi olarak geçmektedir.

Brüt İç Ticaret Haddi

Üreticinin sattığı ürün miktarının, satın aldığı ürün miktarına oranı bize brüt iç ticaret haddini vermektedir (Süslü ve Yanardağ 2002).

BTH = Tarım ürünleri(Q) / Sanayi ürünleri(Q)

Tarım ürünleri(Q): Üreticinin Sattığı Üretim Miktar İndeksi

Sanayi ürünleri(Q): Üreticinin Satın Aldığı Sanayi Ürün Miktar İndeksi

Buna orana göre üreticinin sattığı ürüne karşılık ne kadar sanayi ürünü alınacağı gösterilmektedir. Oranın büyümesi tarımın lehine gelişirken, küçülmesi aksini ifade etmektedir (Bulmuş 1973).

Kaynak Verimliliğine Göre İç Ticaret Haddi

İç ticaret haddinin teknolojik gelişmeler ile birlikte değerlendirilebilmesi için tarım ve sanayi sektörlerinin kaynak verimliliğinin de dikkate alınması gerekmektedir. Bu durumda tek ve çift faktörlü iç ticaret hadleri olarak iki ayrı grupta incelenebilir.

Tek Faktörlü İç Ticaret Hadleri

Net dış ticaret hadlerinin verimlilik indeksi ile çarpılması sonucu tek faktörlü iç ticaret haddi bulunmaktadır (Süslü ve Yanardağ, 2002).

TFTH = NDTH * Tarım(V)

Tarım(V): Tarımda Verimlilik İndeksi

Net değişim iç ticaret haddinde yaşanabilecek bir olumsuzluk, verimlilik indeksinin hesaba katılması sonucu tarımda verimlilik artışını

etkileyerek bu durumu önleyebilmektedir. Fakat verimlilik değişmelerini belirlemenin güçlüğü tek faktörlü iç ticaret haddinin uygulamasını zorlaştırmaktadır. Verimlilik ise bir birim girdi miktarı başına elde edilen çıktı miktarı olarak tanımlanmaktadır (Süslü ve Yanardağ 2002).

Çift Faktörlü İç Ticaret Hadleri

Çift faktörlü iç ticaret haddi adından da anlaşılacağı gibi tarım ve sanayi sektörlerinin her ikisinin de verimlilik değişimlerini dikkate alan bir kavramdır. Tarım ve sanayi sektör verimliliği indeks oranlarının NDTH ile çarpılması şeklinde formüle edilmiştir.

ÇFTH=NDTH * Tarım(V) / Sanayi(V)

Tarım(V): Tarım Sektörü Verimlilik İndeksi

Sanayi(V): Sanayi Sektörü Verimlilik İndeksi.

Tarım ve sanayi sektörlerinin verimlilik indeks oranlarının yükselmesi ve aynı zamanda NDTH'nin sabit kalması durumunda; ekonomide ortaya çıkacak refah düzeyi tarım sektörü verimliliğinin sanayi sektörüne göre daha yüksek olmasından ileri gelmektedir. İç ticaret hadlerinin çeşitli hesaplama yöntemlerine bakıldığında NDTH 'nin daha kolay hesaplanabilir oluşu uygulamada en çok onun kullanılmasını sağlamıştır (Çolakoğu 1986).

KAYNAKÇA

Andersen L., R. Babula. 2009. The link between openness and long-run economic growth. Journal of International Commerce and Economics 2. Pp.31–50.

Aslan, N., Yörük, D. 2008.Teoride ve Uygulamada Dış Ticaret Hadleri ve Kalkınma İlişkisi. Marmara Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi, 25(2). S.33-69.

Ay, A., Özel, B., İnan, S. 2016. Dış Ticaret Hadlerindeki Değişimlerin Ülkelerin Büyümesi Üzerine Etkileri; Türkiye Örneği. International Conference on Economics, Turkish Economic Association, ICE-TEA 2016. S. 440-456.

Bulmuş, İ. 1973. Tarımsal Fiyat Oluşumuna Devlet Müdahalesi. Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi, Ankara. Yayın No:113. s.118.

Blavasciunaite D., Garsviene L., K. Matuzeviciute 2020, Trade Balance Effects on Economic Growth: Evidence from European Union Countries, Economies, 8 (54).

Çolakoğlu, L.T. 1986. Türkiye'de İç Ticaret Hadleri. Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

Dedekoca, E. 2018. https://www.aydinlik.com.tr/dis-ticaret-hadleri-ve-anlattiklari-ersin-dedekoca-kose-yazilari-subat-2018. Erişim Tarihi: 26.01.2021

Demirhan, A. 2019. Verimlilik Ve Dış Ticaret Hadleri: Oecd Ülkeleri İçin Nedensellik Analizi. Bülent Ecevit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Zonguldak.

Ertürk, E. 2001. Uluslararası İktisat . İstanbul: Alfa Yayınları. ISBN. 975-316-921-3. S.512.

Hepaktan E., H. Karakayalı 2006, 1980-2008 Döneminde Türkiye'nin Dış Ticaret Hadlerinin Analizi, Sosyal Bilimler Dergisi 7(2) s.181-210.

Hepaktan, C.E., Karayalı, H. 2009. 1980-2008 Döneminde Türkiye'nin Dış Ticaret Hadlerinin Analizi. Celal Bayar Üniversitesi SBE. 7(2), Manisa. s.181-210.

Kang, Joong S., J. C. Shambaugh. 2016. The rise and fall of European current account deficit. Economic Policy 31 pp.153–99.

Kaneko, A. 2000, Terms of Trade, Economic Growth and Trade Patterns: A Small Open-Economy Case. Journal of International Economics, Vol.52, pp.169-181.

Karluk, R., Zıllıoğlu, O. 1987. Uluslararası İktisat (3 Cilt). Anadolu Üniversitesi Yayın No:75, AÖF Yayın No:22, Ankara.

Karluk, R. 2002. Uluslararası Ekonomi Teori ve Politika. İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş. ISBN: 975-295-129-5. S.685.

Karluk, R., Tonus, Ö. 2014. Uluslararası İktisat Teorisi, Anadolu Üniversitesi Yayını, Eskişehir.

Kip, E. 1981. Türkiye'de Tarımsal Ürünlerde İç Ticaret Hadleri. Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum. Yayın no:580.

Krueger A.O. 1997. Trade Policy and Economic Development: How We Learn, National Bureau of Economic Research. Working Paper 5896.

Kula, F., 2008, Ekonomik Büyüme ve Ödemeler Bilançosu Kısıtı: 1980-2006 Dönemi Türkiye Örneği, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 1(25) s.59-70.

Lutz, M. G. 1999, A General Test of the Prebisch-Singer Hypothesis. Review of Development Economics, Blackwell Publishing, 3(1) pp. 44-57.

Mızırak, Zekeriya 2004. Türkiye Dış Ticaretinin Gelişim Serüveni (1980- 2004), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksek Okulu Dergisi, Cilt 7, Sayı 1-2, s.97.

OECD Data 2021. http://data.oecd.org/trade/terms-of-trade.htm. Erişim Tarihi: 26.01.2021

Seyidoğlu, H. 1973. Ticaret Hadleri: Önemi Çeşitli Tanımları, Doktrin Tartışmaları ve Değerlendirme. Atatürk Üniversitesi İşletme Fakültesi İşletme Dergisi. 1(1), Erzurum.

Süslü, B., Yanardağ, D. 2002. İç Ticaret Hadleri Kavramı ve Türkiye'de 1980 Sonrası İç Ticaret Hadlerindeki Gelişmeler. Mevzuat Dergisi, Ağustos. Sayı: 56.

Tan, G., K.Randolph. 2004, Long Memory in Import and Export Price Inflation and Persistence of Shocks to the Terms of Trade. Econometric Society 2004 Far Eastern Meetings 732, pp. 1-34.

Tokdemir, E. 1982. Türkiye'de İç Ticaret Hadleri Üzerine. İstanbul Teknik Üniversitesi İşletme Mühendisliği Fakültesi, İstanbul.

Tuncel, S. 2013. Ankara İli Sığır Besi İşletmelerinde İç Ticaret Hadleri, Fiyat, Üretim ve Gelir Dalgalanmaları. Ankara Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü. Doktora Tezi. Ankara.

Tuncer İ., M. Songur, D. Yaman 2011, Thirlwall Yasası: Türkiye Ekonomisi Üzerine Bir Uygulama (1982-2010) EconAnadolu 2011: Anadolu International Conference in Economics II June 15-17, 2011, Eskişehir, Turkey.

Varlıer, O. 1978. Türkiye'de İç Ticaret Hadleri. DPT, Şubat, Yayın No: DPT 1632-spd, Ankara.

Vegh, C. A. 2013. Open economy macroeconomics in developing countries. Cambridge: MIT Press. ISBN:9780262018906. Pp. 912.

Viner, J. 1960. Studies in The Theory of International Trade. London: George Allen Unwin LTD.

Yılmaz, S., Pıçak, M. 2008. Ekonomik Gelişme Sürecinde Tarım-Sanayi İlişkilerinin Sektörler Arası Bütünleşmeye Etkileri. D.Ü.Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi, 10, 129-147.

Bölüm 19

OSMANLI MİMARLIĞININ SON DÖNEMİNDE FAALİYET GÖSTERMİŞ İKİ YABANCI MİMAR RAİMONDO D'ARONCO VE ALEXANDRE VALLAURY'NİN OSMANLI ARŞİV BELGELERİ IŞIĞINDA ORTAK ÇALIŞMALARI

Mehmet Çağlayan ÖZKURT[1]

1 Dr. Öğr. Üyesi, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Temel Sanat Eğitimi Bölümü, Bolu / Türkiye. E-posta: mcozkurt@gmail.com, ORCID: 0000-0001-6922-7498

Giriş

Osmanlı İmparatorluğu'nun 18. Yüzyıl başlarında ilk olarak askeri alanda girişmiş olduğu ve daha sonra mimari alanda da kendini somut örneklerle göstermeye başlayan Batılılaşma hareketleri, 1839 yılında ilan edilmiş olan Tanzimat Fermanı ile yeni bir ivme kazanmıştır. Sanat/mimarlık tarihi literatüründe "Tanzimat Sonrası Osmanlı Mimarlığı" olarak anılan bu dönemde, özellikle 1840'lardan itibaren Osmanlı başkenti İstanbul'a gelen, farklı uyruklardaki birçok yabancı mimar eliyle Osmanlı mimarlığının her anlamda bir çeşitlilik kazandığı görülmektedir. Bu mimarlardan biri de, 19. Yüzyıl sonlarında İstanbul'da düzenlenecek olan 1893 Osmanlı Tarım ve Sanayi Ürünleri Ulusal Sergisini tasarlamak üzere başkente davet edilen İtalyan mimar Raimondo D'Aronco'dur. Mimar, İstanbul'a gelişinden bir süre sonra 1894'te yaşanan büyük İstanbul Depremi neticesinde sergi projeleri askıya alınmış ve uygulanamamış olsa da ülkesine geri dönmemiş ve uzun bir süre başkent İstanbul'da kalarak faaliyet göstermiştir. Özellikle İstanbul mimarlığına kazandırmış olduğu Art-nouveau üslubunda tasarlanmış yapılarıyla hem devlet ve hem de özel şahıslar için birçok yapı faaliyetinde bulunmuştur. İtalyan D'Aronco'dan farklı olarak, 19. Yüzyılın tam ortasında, 1850'de İstanbul'da dünyaya gelen Fransız kökenli bir levanten olan Alexandre Vallaury ise Paris'teki mimarlık eğitiminin ardından İstanbul'a dönerek, 1880'lerin başlarından itibaren İstanbul kent tarihine damga vuracak önemli yapılar ortaya koymuştur. Vallaury'nin, D'Aronco'dan farklı bir diğer yönü ise mimarın, aynı zamanda mimarlık eğitmenliği rolüdür. Vallaury, 1908'deki istifasına değin Sanayi-i Nefise Mektebi Âlisi'nde mimarlık hocalığı görevini yirmi beş yıl aralıksız sürdürmüştür. 19. Yüzyıl Osmanlı -daha dar anlamıyla İstanbul- mimarlığının bu iki yabancı uyruklu mimarının, üretmiş oldukları bireysel yapıların yanı sıra, devlet eliyle kimi zaman "bilirkişilik faaliyetleri" olarak tanımlanabilecek çeşitli komisyonların çalışmalarında bir araya geldikleri ve sorunlara ortak çözümler üretmeye çalıştıkları görülmektedir.

Çalışmanın Yöntemi Hakkında

Bu çalışmanın ana malzemesini, 19. Yüzyıl Osmanlı mimarlığının iki ünlü ve seçkin yabancı mimarı olan Raimondo D'Aronco ile Alexandre Vallaury'nin Osmanlı Arşivlerinde adlarının bir arada geçtiği belgelerin taranması sonucunda ulaşılmış olan dört konu ve bu konular üzerinden gelişen bürokratik yazışmalar oluşturmaktadır. Söz konusu belgelerin sunulup, tanıtılmasından önce, her iki mimarın da yaşamları ve mesleki kariyerlerine ilişkin, çalışmamızı daha anlamlı ve anlaşılır kılmaya yetecek düzeyde bilgi verilmiştir.

İki mimarın isminin bir arada yer aldığı dört konu için de, farklı kurumların birbiriyle yapmış oldukları yazışmalarda, metinlerin kurumsal hitap farklılıkları gibi nüanslar dışında neredeyse birebir aynı olması nedeniyle, tekrara düşmemek adına, konunun özünü vermekte olan evraklar seçilmiş ve bunlar Osmanlı Arşivleri Kayıtları, İçerik, Arşivin Özeti, Orijinal Metin, Günümüz Türkçesiyle Sadeleştirilmiş Metin başlıkları altında sunulmuştur. Belgelerin ayrı ayrı değerlendirilmeleri ise Değerlendirme ve Sonuç bölümüne bırakılmıştır. Yukarıda da değinildiği gibi, aynı konu başlığı altında yapılmış olan yazışmaların içeriklerinin birbirlerine çok yakın olması nedeniyle, evrakların hangi kurumdan hangi kuruma ve hangi tarihte yollanmış olduğundan daha çok, burada Raimondo D'Aronco ve Alexandre Vallaury'nin bir arada olduğu işler gösterilmeye çalışılmıştır. Bu nedenle yazışmalarda geçmekte olan tarihler de, İçerik başlığı altında yazışmalarda saptanabilen ilk ve son tarih aralığı olarak gösterilmiştir. Metnin oluşturulmasında böyle seçmeci bir tavır izlenirken, Fotoğraflar ve Belgeler bölümünde ise belgelerin diğer araştırmacılar tarafından da kolay ulaşılabilir ve değerlendirilebilir olmasının sağlanması amacıyla bütünü çalışmamıza eklenmiştir.

Çalışmamızda, sanat/mimarlık tarihi literatüründe, kimi yayınlarda, D'Aronco ve Vallaury'nin ortak tasarımları olarak gösterilmekte olan Haydarpaşa Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane binasına ilişkin, arşiv taramalarımız sonucunda bu iki mimarın ortak yapıları olduğuna dair bir belgeye rastlanılmamış olması nedeniyle, söz konusu yapı, bu iki mimarın ortak işleri dışında tutulmuştur. Ayrıca iki mimarın fiili anlamda bir arada çalışmış oldukları işlerde bahsi geçmekte olan yapıların tarihçeleri ya da mimari detayları, bu çalışmaya dâhil edilmemiştir.

Çalışmanın akıcılığı ve anlaşılırlığını bozabileceği düşüncesiyle, başlık ve ara başlıklarda numaralandırma sistemi tercih edilmemiştir.

Raimondo D'Aronco Hakkında

Tam adıyla Raimondo Tommaso D'Aronco (Fotoğraf 1) 31 Ağustos 1857'de Venedik'in Avusturya sınırına yakın Fruli Bölgesinde bulunan Udine yakınlarındaki Gemona'da dünyaya gelmiştir. Birkaç kuşaktır inşaat işleriyle uğraşan bir aileden gelen D'Aronco, orta eğitimini Gemona Sanat Okulu'nda tamamladıktan sonra Avusturya Graz'da üç yıl Yapı Meslek Okulu'na devam etmiş, ardından 1880'de Venedik Accademia Bella Arte'deki mimarlık ve bezeme eğitimini tamamlamıştır (Sönmez, 2006, s. 273). Sonrasında 1881-1882'de Massa Carrara Enstitüsü'nde ilk görevine başlamış, bunu 1883-1885 yılları arasında Palermo Teknik Enstitüsü ve 1886'da Messina Üniversitesi'ndeki görevleri izlemiştir (Batur, 1994, s. 550).

1893'te Osmanlı İmparatorluğu'nun, ekonomisini canlandırmak amacıyla Türk tarım ve endüstri ürünlerini tanıtan büyük bir serginin İstanbul'da gerçekleştirilmesi kararını alması, D'Aronco'nun kişisel kariyerinde farklı coğrafyalarda farklı mesleki deneyimler yaşayacağı bir sayfanın da açılmasını sağlamıştır. Söz konusu serginin organizasyonunu sağlamak üzere kurulan komisyonun başkanlığına 13 Şubat'ta Orman ve Maadin ve Ziraat Nazırlığına atanan Selim Melhame Paşa getirilmiştir. Hem dönem gazetelerinden hem de Osmanlı Arşivi'nde bulunan konuyla ilgili yazışmalardan komisyon üyelerinin Ziraat Bankası Müdürü Cemal Bey, Müze-i Hümayun Müdürü Osman Hamdi Bey, Orman Heyet-i Fenniyesi Reisi Mehmed Nazif Bey, Maadin Heyet-i Fenniyesi Reisi Ziya Bey, Ziraat Heyet-i Fenniyesi Reisi Aram Efendi, Bahriye miralaylarından Bedri Bey, Orman ve Maadin ve Ziraat Nezareti mektupçusu Mehmed Abdüllatif Efendi, Dersaadet Su Kumpanyası direktörü Mösyö Sile, Mühendis André Berthier ve Mimar Alexandre Vallaury gibi isimlerden oluştuğu anlaşılmaktadır (Adıgüzel, 2019, s. 162). Sergide yer alacak pavyonların projelendirilmesi konusunda çeşitli görüşler ve isimler ortaya atılmış ve sonuçta, Avrupa'da bu alanda yapılmış çalışmalar incelenirken 1890'da Torino'da düzenlenen sergi gündeme gelmiş ve bu konuda İtalyan elçisi Luigi Avogadro Collobiano'dan bilgi ve destek istenilmiştir. Bu talep doğrultusunda İtalyan elçisi kendi başkentinden edindiği bilgilerle, söz konusu sergi düzenleme yarışmasını kazanmış olan mimar Raimondo D'Aronco'nun adını Selim Melhame Paşa'ya bildirmiştir. Bunun üzerine İstanbul'a davet edilen D'Aronco 1893 yılı yaz başlarında Osmanlı başkentine ulaştığında, aralarında Octave Courtois-Suffit'in de bulunduğu bir mimarlar grubunun kendi projelerini daha önce Saray'a sunmuş olmaları sürpriziyle karşılaşmıştır. Sonuçta D'Aronco, Sultan'ın özel izniyle, yirmi beş gün içerisinde bir proje hazırlayarak rakiplerini geride bırakmış ve söz konusu işi üstlenmeye hak kazanmıştır. D'Aronco'nun kısa zamanda hazırlayıp II. Abdülhamid'e sunduğu ve Sultan'ın beğendiği proje taslağının 29 Ağustos 1893 tarihli özgün nüshası, halen Dolmabahçe Sarayı Arşivi'nde bulunmaktadır (Sönmez, 2006, s. 274-275).

Osmanlı Tarım ve Sanayi Ürünleri Ulusal Sergisi adını alacak projenin hazırlanmasına 1893 Ağustos ayı sonlarında başlanmış ve bütün kış sürdürülen çalışmalar tamamlanmak üzereyken, 10 Temmuz 1894'te İstanbul'da büyük bir deprem meydana gelmiştir.[1] Özellikle birçok tarihi yapının büyük oranda hasar görmesine neden olan bu deprem nedeniyle, söz konusu sergi projesi gündemden kaldırılarak, devletin tüm olanakla-

1 Söz konusu depremin İstanbul'daki imar faaliyetlerine ve özellikle de Vallaury ve D'Aronco'nun ortak projeleri olduğu düşünülen Haydarpaşa Mekteb-i Tıbbiye binasının konumun belirlenmesindeki etkileri üzerine ayrıntılı bir çalışma için Bkz. (Özkurt, 2016a).

rı harap olan İstanbul'un onarımına yönlendirilmiştir. Depremin yaratmış olduğu hasarın giderilmesi için Osmanlı Hükümeti yabancı mimar ve mühendislerden yardım istemiş ve böylece D'Aronco yeni ve beklenmeyen seçkin iş teklifleri almıştır. Mimar, İtalyan büyükelçisine gönderdiği 24 Aralık 1894 tarihli bir mektupta "deprem sonrası ona verilen görevleri" şöyle sıralamaktadır: "Kentteki devlet binalarının -Kapalıçarşı, bakanlıklar, okullar, gümrükler vb.- tamiri ve denetimi için kurulan İmparatorluk Komisyonundaki üyeliği, kışla ve askeri hastane ve imalathanelerin tamiri için kurulan Askeri Komisyondaki üyeliği ve surların içinde kalan başkentteki bütün camilerin ve eski İmparatorluk saraylarının onarımında, İmparatorluk 'İrade'si ile genel müfettiş olarak atanması…". Dolayısıyla, dönemin üç farklı bürokratik yapısı durumundaki İstanbul Şehremaneti, Harbiye Nezareti ve Evkaf Nezareti ile ortaklaşa çalışmıştır (Barillari ve Godoli, 1997, s. 54-56). Başta Sultan sarayları olmak üzere askeri yapılar, okullar ve Evkaf Nezareti'ne bağlı camilerin onarımı, bu kapsamlı onarım faaliyetleri içerisinde ele alınmıştır. Böylelikle deprem felaketi bir bakıma D'Aronco'nun Osmanlı mimarlığını ayrıntılı biçimde tanımasına da olanak sağlamıştır. Söz konusu depremin ayrıca, başta II. Abdülhamid olmak üzere, diğer devlet yöneticilerinin "Osmanlı mimarlığının içinde bulunduğu Eklektisizm açmazından kurtarılarak, mimarlığı geçmişiyle birlikte yorumlayan bir modernite yaratmak" anlamında adeta bir "fırsata" dönüştürüldüğü görülmektedir. Bu bağlamda D'Aronco'nun da 1893-1901 yılları arasındaki proje ve uygulamalarında "Neo-Ottoman" yorumuyla bu görüşe katkıda bulunduğu gözlenmektedir. Özellikle 18. Yüzyıl'dan başlayarak Osmanlı mimarlığında ilgi gören Barok üslup, sanatçının yeni tasarımlarındaki form çeşitlemelerine ciddi biçimde katkı ve katılım sağlamıştır. D'Aronco'nun İstanbul'daki çalışmalarının ikinci aşamasını oluşturan 1901-1909 yılları arasındaki dönemdeyse Avrupa'nın gündeminde olan Art-Nouveau üslubunda proje ve uygulamaların ağırlık kazandığı görülmektedir (Sönmez, 2006, s. 275-276). Bu bağlamda mimarın özellikle, Sultanın resmi terzisi Jean Botter için tasarlamış olduğu Art-Nouveau üslubundaki konut/dükkân, meslek yaşamında bir dönüm noktası olmuştur. D'Aronco ayrıca, İstanbul'da yoğun bir çalışma içinde bulunduğu sırada katıldığı Dekoratif Sanatlar Uluslararası Sergisi Proje Yarışması'nda birinciliği kazanmıştır. 1902'de Torino'da açılan sergi, mimarın Avrupa çapında tanınmasına ve 20. Yüzyıl başı mimarlığının saygın isimleri arasına girerek, İstanbul çalışmalarının da bilinir hale gelmesini sağlamıştır (Batur, 1994, s. 551).

1893-1909 yılları arasında, yaklaşık on altı yıl boyunca, Saray için ve serbest mimar olarak çok sayıda proje üretmiş ve uygulamalar yapmış olan D'Aronco'nun (Sönmez, 2006, s. 273-274), II. Abdülhamid'in

tahttan indirilmesinden sonra işleri durdurulmuş, yeni yönetimin onlara bağlı olarak göreve devam etmesi isteklerini onur kırıcı bularak kabul etmemiş ve bir devlet görevlisi olarak, siyasi alandaki kargaşanın yarattığı rahatsızlıkla kendi isteğiyle görevden ayrılmıştır (Can, 1993, s. 271). II. Meşrutiyetin ilanından sonra Saray'a yakınlığının getirdiği güvensizlik ortamında Türkiye'den ayrılıp, ülkesi İtalya'ya dönerek ailesinin bulunduğu Udine'ye yerleşen mimar, aynı yıl Udine Belediye binasının projelerini hazırlamaya başlamıştır. Bu anıtsal yapı, mimarın son önemli ve büyük ölçekli çalışması olmuştur. Yaşamının son dönemi, çeşitli tarihsel olaylar nedeniyle yitirdiği statüsünü yeniden elde etme çabalarıyla geçen D'Aronco, İtalya Parlamentosuna milletvekili olarak girmesine karşın, politik yaşamda etkili olamamış, bir süre de öğretim üyeliği yaptıktan sonra yaşamının son yıllarını melankoli ve yalnızlık içerisinde geçirmiştir (Batur, 1997, s. 416). 28 Mart 1932'de San Remo'da ölen D'Aronco'nun uygulanan ve uygulanmayan projelerden oluşmuş zengin mimari malzemesi, halen Udine Şehir Müzesi Raimondo D'Aronco Arşivi'nde bulunmaktadır (Sönmez, 2006, s. 273-274).

Mimarın genellikle Art-nouveau biçimlere sahip olan İstanbul uygulamaları arasında Karaköy'de Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Mescidi, Beşiktaş'ta Şeyh Zafir Türbesi, Kitaplık ve Çeşmesi, Yıldız Sarayı'nda Istabl-ı Âmire'ye ait ahır ve manej, çeşmeler, Çini Fabrika-i Hümayunu, Fenerbahçe'de Botter Evi, Dâhiliye Nazırı Memduh Paşa için Arnavutköy'de silah koleksiyonu ve kitaplık pavyonu, Yeniköy'de Huber Köşkü, Ziraat Bankası Direktörü Cemil Bey için Kireçburnu'nda tasarlamış olduğu yalı ve Tarabya'da İtalyan Elçiliği yazlık binası sayılabilir (Batur, 1994, s. 551).

Alexandre Vallaury Hakkında

Alexandre Vallaury (Fotoğraf 2), levanten ve tanınmış bir ailenin çocuğu olarak 2 Nisan 1850'de İstanbul'da dünyaya gelmiştir. Mimarın ismi, kimi kayıtlarda ve kimi binalarının cephelerinde[2] İtalyanca *Vallauri*, kimi kayıtlarda ise Fransızca olarak *Vallaury* şeklinde görülmektedir. Söz konusu durum, ailenin uyruğuna dair tartışmaları gündeme getirmiştir. Mimarın, meslek yaşamının ilerleyen dönemlerinde üye olacağı İstanbul'daki 1887-1888 yılı Società Operaia'nın kayıt defterlerinde, 123 numara ile kayıtlı olduğu ve isminin de İtalyanca telaffuza uygun olarak *Alessandro Vallauri* olarak yazıldığı ve memleket hanesinde ise Torino yazılı olması, ailenin İtalya'nın Torino eyaleti ile bir ilişkisi olduğunu göstermektedir. Fakat bu durum, İtalyan tabiiyetinde olduğuna dair bir kanıt değildir. Ayrıca, 6.7.1896 tarihli bir Osmanlı Devlet Arşivi belge-

2 Mimarın, isminin cephede okunabildiği iki yapıda, Karaköy'deki Ömer Abed Han binasında *Vallaury*, Beyoğlu Tünel'deki Decugis Evi'nde ise *Vallauri* olarak yazıldığı görülmektedir.

sinde Fransız olduğu ifade edilmektedir. İstanbul Fransız Konsolosluğu tarafından Vallaury Ailesinin bir mensubuna hitaben yazılmış olan bir açıklama mektubunda, mimarın Fransız tabiiyetine geçiş sürecinin, 10 Nisan 1897 tarihli bir iradeyle başladığı belirtilmekte ve bu tabiiyet değişikliğiyle beraber o zamana değin *Alexander Vallauri* olarak kullandığı ismini *Alexandre Vallaury* şeklinde kullanmaya başladığı bilinmektedir. Bu tabiiyet değişikliğinin kabulünde, mimarın Fransız Devleti ve İstanbul'daki Fransız varlığı için yaptığı mimari işlerinin etkin rol oynamış olduğu düşünülebilir (Say, 2014, s. 11, 19).

Mimarın çocukluk ve gençlik yıllarına ilişkin detaylı bilgi bulunmazken, orta öğrenimini Saint Joseph Koleji'nde tamamlamış olabileceği düşünülmektedir. Vallaury, 1869 yılında Paris'e giderek mimarlık alanında dönemin en ünlü okulu durumundaki Ecoles des Beaux-Arts'da 9-10 yıl süreli bir eğitim almış ve olasılıkla 1879 yılında eğitimini tamamlayarak İstanbul'a dönmüştür (Akpolat, 1991, s. 9-10, 120). İstanbul'da, Elifba Sanat Kulübü'nün 1880 yılı sergisindeki proje çalışmalarıyla adını ilk kez duyuran mimar, olasılıkla bu sergi sırasında tanıştığı Osman Hamdi Bey aracılığıyla, ilk yapısı olan Sanayi-i Nefise Mektebi'ni bu dönemde tasarlayıp gerçekleştirmiştir. Vallaury'nin bu tarihten başlayarak 1909 yılına kadar devam eden meslek yaşamı, tümü II. Abdülhamid Döneminde geçen ve çoğu İstanbul'da yapılmış çoğunluğu anıtsal nitelikteki yapılarıyla, Sanayi-i Nefise Mektebi Âlisi'ndeki mimarlık hocalığından oluşur (Batur, 1993, s. 151-152).

Alexandre Vallaury, 1883-1909 yılları arasında mesleki anlamda en verimli dönemini geçirmiş ve en önemli yapılarını da bu dönemde gerçekleştirmiştir. Söz konusu yapılar sayılarının çokluğu yanında mimari kalite bakımından da dikkate değer düzeydedir. Mimar, 1890'lara gelinceye değin, Sanayi-i Nefise Mektebi Âlisi (1882), Cercle d'Orient (1884), Hidayet Camii (1887) ve Paris Uluslararası Fuarı için Türk Tütün Pavyonu (1889) gibi yapıları tasarlamıştır. Cercle d'Orient dışında küçük ölçekli olan bu yapılar, Vallaury'nin Osmanlı ve Batı mimarlığını aynı yetkinlikte yorumlayacağının izlerini taşırlar. Mimar, 1892'de Galata'da yaptığı Osmanlı Bankası ve Tütün Rejisi ikiz binasıyla ünlenmeye başlamıştır. Bu dönemdeki diğer büyük boyutlu yapıları arasında Müze-i Hümayun (1891-1907 üç aşamada), Pera Palas Oteli (1893), Yeni Karaköy Han (1893), Union Française (1896), Tokatlıyan Oteli (1897), Prinkipo Palas (1890-1900) ve Düyun-u Umumiye İdaresi binası (1897) sayılabilir. Bu yapıların yanı sıra, Tepebaşı Meşrutiyet Caddesi'nde Decugis Evi (1895) ile yine aynı cadde üzerindeki kendi evi gibi küçük boyutlu yapılar da tasarlamıştır. 1900-1904 yılları arasında Vallaury, daha çok Osmanlı saray çevresi ve üst yönetimi için konutlar tasarlamıştır. Bunlar

arasında Afif Paşa Yalısı (1901), Abdülmecid Efendi Köşkü (1901), Rıdvan Paşa Köşkü ve Vahdettin Köşkü sayılabilir (Akpolat, 1991, s. 14-18).

Alexandre Vallaury, 23 Ağustos 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanı ve Sultan Abdülhamid'in İttihat ve Terakki yönetimi tarafından tahttan indirilmesinin ardından, 2 Mart 1883 tarihinde başladığı Sanayi-i Nefise Mektebi'ndeki mimarlık hocalığı görevinden 13 Ağustos 1908 tarihinde, sağlık sorunlarını gerekçe göstererek kendi rızasıyla istifa etmiş ya da istifaya zorlanmıştır.[3] Mimarın, uzun sayılabilecek meslek yaşamındaki dönemin basınına yansıyan son çalışmalarından biri, 1909 yılında düzenlenen Kemaleddin Bey, Vedat Bey, Muzaffer Bey gibi I. Ulusal Mimarlık Dönemi'nin ünlü mimarlarının katıldığı ve sonuçta Muzaffer Bey'in kazandığı Abide-i Hürriyet proje yarışması olmuştur (Akpolat, 1991, s. 20). 1909 Ekim'inde İstanbul'da bilinen son mimari işi ise Eminönü Gümrük binasıdır ve bu binanın açılışında bulunduktan sonra da, bir süre daha resmi belgelerde adına rastlanmaktadır (Say, 2014, s. 20).

Vallaury, uzun ve verimli bir mesleki kariyerin ardından, 1909 civarında aşama aşama İstanbul'u terk ederek eşiyle beraber Fransa'nın güneyinde parfüm endüstrisi ile ünlü Grasse Kasabasına yerleşmiştir. 2 Mayıs 1921'de burada vefat etmiş olan mimar, Sainte-Brigitte Mezarlığına defnedilmiştir (Say, 2014, s. 20).

Osmanlı Arşiv Kayıtlarına Göre Raimondo D'Aronco ve Alexandre Vallaury'nin Bir Arada Bulunduğu İşler

Belge 1: Babıali ve Adliye Dairesi'nde Depremin Vermiş Olduğu Hasarın Tespiti

Osmanlı Arşivleri Kayıtları: Y.PRK.ŞH.00005.00011.001, Y.PRK.ŞH.00005.00011.002, Y.PRK.ŞH.00005.00011.003 (Fotoğraf 3).

İçerik: Konuya ilişkin 14.07.1894-17.07.1894 tarihli yazışmalar.

Arşivin Özeti: Babıali ve Adliye Dairesi'nde depremin vermiş olduğu hasarın tespiti.

Orijinal Metin: Mabeyn-i Hümâyûn Baş Kitâbet-i Celîlesine: Bâb-ı Âlî ve Adliye dairelerinin bir tarafdan keşif olanları tanzîm ve diğer tarafdan dülger ve levâzımâtı istihzâr olunarak / bugün tâmirâtına mübâşeret edilmek üzere şimdi Valori Kalfa ta'yîn ve refâkatine ikişer kalfa ile birer / mühendis terfîk olunarak bu iki daireye gönderildiği ve Sarkiz Beyle Mösyö Darankonun vürûdunda diğer / dairelerin de olsûretle tâ'mirâtına mübâşeret edilmek üzere gönderileceği ma'rûzdur. Fi 5 Tem-

3 Alexandre Vallaury'nin, Sanayi-i Nefise Mekteb-i Âlisi Müdürü Osman Hamdi Bey'e hitaben kendi el yazısı ile yazıp imzalamış olduğu 13 Ağustos 1908 tarihli istifa mektubunun ilk kez yayımlanıp değerlendirildiği bir çalışma için Bkz. (Özkurt, 2016b).

muz sene 310, Şehr Emini Rıdvân.

Günümüz Türkçesiyle Sadeleştirilmiş Metin: Telgrafname, Saray Özel Kalemi Başkâtipliği Yüce Makamına: Babıâli ve Adliye dairelerinin bir taraftan yerinde incelenenleri düzenlenerek ve diğer taraftan marangoz ve aletleri hazırlanarak, bugün onarımına başlanmak üzere, şimdi Valori (Alexandre Vallaury) Kalfa tayin edilip, yanına ikişer kalfa ile birer mühendis verilerek, bu iki daireye gönderildiği ve Sarkis Bey[4] ile Mösyö Daranko (Raimondo D'Aronco)'nun gelişlerinde diğer dairelerin de o şekilde onarımına başlanılmak üzere gönderileceği arz olunur. 17.07.1894. Belediye Başkanı Rıdvan.

Belge 2: Depremden Zarar Gören Askeri Binaların Tamiri İşi

Osmanlı Arşivleri Kayıtları: Y.MTV.00102.00120.001 (Fotoğraf 4).

İçerik: 19.08.1894 tarihli yazışma.

Arşivin Özeti: Hareket-i arzdan zarar gören askeri binaların tamiri işinde bulunan Mimar Valuri ile Dranko'nun memuriyetleri devamı müddeti ve kendilerine maaş tahsisi münasib olacağı. Fi 18 Safer sene 312… Erkân-ı Harb Şâkir Pâşâ'dan…

Orijinal Metin: Cenâb-ı Hayr Ü't-Tafziye Memâlik-i Mahrûsa-ı Şâhânelerini Tekerrür Vuku'undan Muhafaza Buyursun Âmin. Arzdan hasardîde olan bi'l-cümle emâkin-i askeriyenin sâye-i me'mûriyetvâye-i hazret-i mülkdâr-ı azmîlerinde taht-ı nezâret-i memlukânemde olarak ta'mirât ve tecdidâtı icrâ edilmekde bulunmuş ve bunlardan Birinci ve İkinci Fırka-i Hümâyûnlarına merbut olub ta'mirât-ı cüziyyeye muhtâc olan bi'l-umûm karagolhânelerin termimâtları ikmâl edilerek asâkir-i mülûkânelerinin esbâb-ı istirâhatleri istikmâl kılınmış olduğu gibi Hassa Müşiriyeti ile aklamının ve Merkez Kumandanlığı ile merbûtu bulunan / komisyonların ve Birinci Alayın Birinci Taburunun ikâmet etdikleri koğuşları(nı) muhtevî bulunan daire-i askerî dâhilindeki Taş Kışlay-ı Hümâyûnun dahi be-lûtfe-i Teâlî inşaâtı ikmâl edilerek yarın mükemmelen teslimi mukarrer bulunmasına ve daire-i askerînin dahi nihayet on güne kadar inşaâtı ikmâl edilerek bi'l-cümle şu'bât ve aklamının birleşdirilmesi / musammem bulunmuşdur. Şimdiye değin icrâ edilen bi'l-umûm ta'mirâtın sâye-i mükemmeliyetvâye-i hazret-i zıllullahîlerinde hiçbir gün sızıldıya mahal kalmayacak sûretde gayetle metîn ve rasîn olarak icrâ edilmekde olmasına ve bu bâbda sarf edilen akçe

4 Sarkis Balyan (1835-1899). Osmanlı mimarlığının son dönemine damga vurmuş olan ünlü Ermeni mimar ve müteahhit Balyan Ailesinin, akademik mimarlık eğitimi almış olduğu bilinen en önemli üyelerindendir. Beylerbeyi ve Çırağan sarayları, Akaretler Sıra Evleri, Maçka Silahhanesi, mimarın en tanınan eserleri olarak anılabilir.

dahi İnşaât Dairesi tarafından mukaddemce icrâ edilen keşfin hemân üçde biri raddesinde bulunmasına binâen bi'l-cümle ta'mirât ve inşaâtın arzuy-ı mekârim neşver hazret-i hilâfetpenâhîleri daire-i necât bahresinde / pezirây-ı hasr-ı hitâm olacağı ve bu yüzden dahi veliü'n-nimet biminnerimiz şevketmeâb efendimiz hazretlerine isticlab-ı / da'vât-ı hayriyeye muvafık olacağını etlâf-ı subhaniyeden müsted'î bulunmuşdur. İşbu ta'mirât ve tecdidâtın dilhah-ı hikmetpenâh-ı cenâb-ı cihanbânîleri vecihle hasr-ı icrâsı emrinde gerek Heyet-i / Teftişiyenin gerek Heyet-i Fenniyenin pek çok hasr-ı hizmet ve sa'i ve izzetleri görülmekde olmasına ve Heyet-i Fenniyeye memur Sarkiz Beğ kulları san'at-i resmiyeyi haiz bendegân-ı hümâyûnlarından bulunmasına ve mimar Mösyö Kark dahi henüz iade-i âfiyet eylemediği cihetle mütemâdiyen devâm edememekde olmasına binâen mümâileyhümâ haklarında bir şey denilemeyüb ancak Mimar Mösyö Valori ile Mösyö Daranko'nun her gün mâlen ve yeddinen ihtiyâr-i fedâkârî eylemlerine ve meşguliyetleri hasebiyle hâriçdeki işlerinden istifâde edememelerine ve inşaât-ı ma'rûzenin nihâyet iki üç ayda hitâma ermesinin ümid edilmesine binâen şevk ve tecerrütlerinin serpindisini mûcib olmak ve daha ziyâde istifâde edilmek üzere muvâfık-ı emr ü fermân inâyet-i beyân-ı cenâb-ı cihânbânîleri buyurulduğu halde inşaât mahsusâtından bidâyet-i memuriyetlerinden hitâm-ı inşaâta değin mümâileyhümâya şehrî kırk lirây-ı Osmânî ma'âş inâyet ve ihsanı münâsib gibi vârid-i hâtır-ı fahr-ı mülûkânem olmakda ise de merâhimunvân cenâb-ı cihânbânîleri her ne merkezde sâge pirây-ı sudûr buyurulur ise mahz-ı isâbet-i imza olacağı derkâr olmağın her halde ve kâtıbe-i ahvâlde emr ü fermân hazret-i veliyyü'l-emr efendimizindir. Fi 7 Ağustos sene 310. Mahrusa-i Mülûkâne Pâşâ-i Erkân-ı Harb Murahhası / Abd-ı Memlûk-ı Hükümet, (Mühür): Mehmed Şâkir İbn-i Mehmed, Mucebince icâbı icrâ olunmuşdur.

Günümüz Türkçesiyle Sadeleştirilmiş Metin: Allah, koruduğu hayırlı, şerefli; topraklarımızın himayecisini daima kollasın; amin!... Depremden hasar görmüş tüm askeri yerlerin, Padişahın kararı, şerefi ve hizmetleri himaye ediciliğinde; kulunun takibinde olarak, onarım yenilemelerini gerçekleştirdik. Bunlardan, Birinci ve İkinci Fırka-i Hümâyûnlarına bağlı olup, az bir onarıma gereksinim duyan tüm karakolların iyileştirme ile ilgili onarımları tamamlanarak, Padişahın askerlerinin rahat edecekleri şekilde tamamlanmış olduğu gibi, Hassa Komutanlığı ile dairelerinin ve Merkez Kumandanlığı ile ona bağlı komisyonların ve ayrıca Birinci Alayın Birinci Taburunun kaldıkları koğuşlarını kapsayan askerlik daireleri içindeki Padişahın Taşkışlasının bile Allah'ın yardımıyla inşaatı tamamlanarak, yarın kusursuz olarak, teslimi kararlaştırılmış ve askeri dairelerin de sonunda on güne kadar inşaatı bitirilerek, tüm şubeleri ve dairelerinin birleştirilmesi kararlaştırılmıştır. Şimdiye

değin yapılan tamiratın hepsi, Allah'ın gölgesinin şerefli olgunluğunun (Padişah'ın) himayesinde; hiçbir gün yakınmaya gerek kalmayacak şekilde, çok dayanıklı ve sağlam olarak yapıldı. Bu konuda harcanan akçe de, İnşaat Dairesi tarafından önceden yapılan keşfin hemen üçte biri derecesinde idi. Buna dayalı tüm onarım ve inşaatın şerefli, iyilikler yayma isteğiyle dolu, hilâfetin sığınağı (Padişah'ın) sayesinde, bu beldenin kurtarılmış dairelerinin, dikkat çerçevesinde bitirilerek, işin sona erdirilmiş olacağı ve bu yüzden de kalıcı iyiliklerin sahibi, lûtufkâr Padişah Efendimiz hazretlerine hayırlı duaları çekeceğinin, Allah'ın lûtfu olduğu arz edilmiştir.

Bu onarım ve yenilemeler, Padişahımızın gönlünün dileği ve buyruğuyla, büyük dikkat gösterilerek yerine getirilmekte olup; gerek Teftiş gerek Bilim Kurulu, yüksek hizmet aşkı ile çalışmaktadırlar. Memur Sarkis Bey kulları resmî sanatımızı temsilen, Padişahımızın hizmetindedir. Mimar Mösyö Kark da sağlığına kavuşamadığı için, her zaman devam edemediğinden, söylenecek söz yoktur. Bu nedenle mimar Mösyö Valori (Alexandre Vallaury) ile Mösyö Daranko (Raimondo D'Aronco)'nun her gün para ve malca fedakârlık etmeleri ve dışarıdaki işlerinden vazgeçmeleri halinde, anılan inşaatın, sonunda iki üç ayda sona ermesi umut edilmektedir. Bundan dolayı, şevk ve işlerinden uzaklaşmalarının olumsuz serpintisi olacak durumlarının gereği olarak ve daha fazla yararlanılmak üzere, Padişahımızın emir ve buyruklarına uygun bir şekilde, inşaatla ilgili bütçeden, memuriyetlerinin başlangıcından, inşaatın bitişine kadar adı geçene, aylık 40 Osmanlı Lirası maaş, lütuf ve bağış uygun gibi, Padişahlığın övüncü olarak hatırıma gelmekte ise de, merhametli Padişahımız, her ne merkezde mesafenin süslenmesinin ortaya çıkmasını buyurur ise, onayın katıksız uygunluğunun gerçekleşeceği meydanda olarak, her halde ve tüm durumlarda, emir ve buyruk, emir sahibi şerefli efendimizindir. 19.08.1894. Hükümetin Kulu, Padişaha yaraşır büyük şehrin Genel Kurmay Temsilcisi Paşa (Mühür): Mehmed Şâkir İbn-i Mehmed. Gereği gibi yapılmıştır.

Belge 3: Emevi Camii'nin Tamir ve İnşası Masrafının Miktar, Keşif ve Tayini

Osmanlı Arşivleri Kayıtları: BEO.000545.040816.001, BEO.000545.040816.002 (Fotoğraf 5).

İçerik: Konu hakkında 26.12.1894 ile 28.02.1895 arasındaki yazışmalar.

Arşivin Özeti: Emevi Camii'nin tamir ve inşası masrafının miktar, keşif ve tayini için gönderilen Mirliva İzzet Paşa ile Binbaşı Rasim Bey'in görevleri sonunda verdikleri rapor ve Suriye Vilayetinden gelen

tahrirat, evrak ve haritalarla bu hususta Daire-i Askeriyye İnşaat Dairesi Reisi Hüseyin Paşa ve muma-ileyh İzzet Paşa ile Mimar Mösyö Valori ve Varanko'nun[5] birleşerek netice-i müzakereyi havi tanzim edecekleri mazbatanın gönderilmesi.

Orijinal Metin: Bâbıâli Meclis-i Mahsûs, Fi 27 C Sene 312 tarihli Zabıtname Sûretidir. Cami-i Şerif-i Emeviye'nin sûret-i ta'miri ve inşasıyla masarifi mikdârının keşf ve ta'yini zımnında bâ-irâde-i seniyye-i cenâb-ı hilâfetpenâhî Şama i'zâm olunan Mirliva İzzet Pâşâ ile Binbaşı Râsim Beğin mahallince ta'yin olunan Hey'et-i Fenniye ile beraber cami-i mezkûrun sûret-i ta'miriyle masârifâtı mikdârını keşf ve ta'yin eylediklerine dair Suriye Vilâyeti Valiliğinden gelen iki kıt'a tahrirât, Hey'et-i Mezkûre tarafından zeyli mazbatalu tanzim olunan rapor ile beraber mütalaa olundu. Cami-i Şerif-i mezkûrun sûret-i ta'miri hakkında mezkûr raporda dermiyan olunan mütalâat üzerine iycâb-ı keyfiyetin bilâ-taraf tedkiki zımnında Bâb-ı Seraskerî İnşâat Dairesi Reisi Ferik Hüseyin Pâşâ ve mümâileyh İzzet Pâşâ ile Daire-i Askeriyyede bulunan mimar Mösyö Valori ve Mösyö Daranko'nun birleşerek netice-i müzâkereyi hâvi tanzim olunacak mazbatanın irsâli zımnında evrak-ı mezkûrenin bâ-tezkere-i sâmiye taraf-ı Seraskeriye gönderilmesi kararlaşdırıldı. İmzalı Aslına Mutâbıkdır. (Mühür): Amedi-i Divân-ı Hümâyûn.

Günümüz Türkçesiyle Sadeleştirilmiş Metin: Bâb-ı Âli Özel Meclisi 26.12.1894 tarihli tutanak kopyasıdır. Emevi Camii'nin onarım ve yapımıyla oluşacak masrafının, yerinde incelemeyle belirlenmesi amacıyla, Padişah irâdesi üzerine, Tuğgeneral İzzet Paşa ile Binbaşı Rasim Bey Şam'a gönderildi. Burada, yerel (yöresel) olarak atanan Bilim Kurulu ile birlikte anılan caminin onarımı ve masrafını belirlediklerine dair Suriye Vilâyetinden gelen iki parça yazı anılan kurul tarafından, eki tutanaklı düzenlenen rapor ile beraber incelendi. Anılan caminin onarım şekli hakkında, sözü edilen raporda ortaya konulan inceleme üzerine, durumun gereğinin tarafsız olarak incelenmesi amacıyla, Ordu Kumandanlığı İnşaat Dairesi Başkanı Korgeneral Hüseyin Paşa, adı geçen İzzet Paşa ile Askerlik Dairesi'nde bulunan mimar Mösyö Valori (Alexandre Vallaury) ve Daranko'nun (Raimondo D'Aronco) incelemesi içerikli olarak düzenlenecek tutanağın gönderilmesi için söz konusu belgelerin, yazıyla Ordu Kumandanlığı'na gönderilmesi kararlaştırıldı. İmzalı aslına uygundur. (Mühür): Divan-ı Hümayun Gelenleri.

5 Raimondo D'Aronco'nun isminin, evraklarda bazen *Varanko* ya da *Dranko* olarak yazıldığı görülmektedir.

Belge 4: Antrepoların Keşif ve Tetkiki

Osmanlı Arşivleri Kayıtları: BEO.001420.106458.001, BEO.001420.106458.002 (Fotoğraf 6).

İçerik: Konu hakkında 29.10.1899 ile 29.01.1900 arasındaki yazışmalar.

Arşivin Özeti: Antrepoların keşif ve tetkiki için Mabeyn-i Hümayun-ı Mülukâne Mimarı Daranko Bey, Fenerler İdaresi Sermühendisi Mösyö Sen Garine ve Rüsumat Emaneti Mimarı Mösyö Valori tarafından teşkil edilecek komisyondan Rıhtım Şirketi'nden de bir mühendis bulundurulması.

Orijinal Metin: Ticâret ve Nâfia Nezâreti Mektubî Odası / Huzûr-ı Sâmî-i Cenâb-ı Sadâretpenâhîye, Mâ'rûz-ı çâkir-i kemîneleridir. Tehlikeli bir halde bulunan antrepolar hakkında keşfiyyat ve tedkikât-ı fenniye icra etmek üzere Mâbeyn-i Hümâyûn cenâb-ı mülükâne mimarı Daranko Beğ ve Fenarlar İdâresi Sermühendisi Mösyö Sen Garine ile kendisinden mürekkeb olmak üzere bir komisyon teşkili hakkında Emânet mimarı Mösyö Valori tarafından ita olunan lâyihanın sûret-i tercümesinin leffiyle mezkûr komisyonun bir an evvel ictimaı lüzûmunu mutazammın Rüsûmât Emânet-i celîlesincen takdim olunan tezkirenin melfufuyla beraber gönderildiği beyân-ı âlisiyle vâki olacak mütalaanın arz ve iş'ârını âmir 12 Teşrin-i Sânî Sene 315 tarihli ve yüz seksan numrolu tezkire-i sâmiye-i sadâretpenâhîleri mütalaa-güzâr-ı âcizî oldu. Zikrolunan antrepoların muayensiyçün evvelce teşkil olunan komisyonun keşfiyyatı hakkında sebk iden muhâbereye cevâben takdîm olunan 14 Teşrin-i Evvel Sene 315 ve yüz yetmiş bir numrolu tezkire-i âcizî hâtimesinde Rıhtım'ın Devletçe mübayaası müzâkeresini hâsıl ideceği neticeye göre iycâb-ı hâl iyfâ olunmak üzere olvakte kadar bir gûne kaza vukua gelmemek içün Emânet-i Meşârü'n-ileyhaca antrepo ebniyesinin tehlikesinin ref'i ve memurîn ve müstahdeminin tehlikesiz bir halde ikâmesi çaresinin istihsâli lüzumu arz ve iş'âr olunmuşdu. Emr-i mübâyaa mevki-i husûle gelecek olduğu halde ebniye-i mezkûreye müteallık tedâbirin Emânet-i Müşârü'n-ileyhaca icrası tabii ise de bu sûret hâsıl olamayub da sâlifü'z-zikr ebniye mukarrerât-ı mahsûsası mucibince bedel-i muayyen mukâbilinde Şirket'e teslim edildiği takdirde yapılacak şeyler Şirket'e ait olacağından işin bu cebhesi şâyân-ı te'mil olduğu gibi bir de bu kere teşkil olunacak komisyonca sakatlığa, Rıhtım inşaatının derece-i te'siri dahi tedkik edileceği Emânet-i Müşârü'n-ileyhanın tezkiresine melfuf rapordan istinbat olunmasına ve muhtac-ı tekrar olmadığı vecihle Şirket ebniye-i mebhusedeki harâbın / harekât-ı arzıyye te'siriyle suver-i inşaiyysine atıf ve isnad yolunda bazı Müddeiyyat dermiyân et-

mekde bulundurulması muktezi göründüğünün cevâben lüzûm-ı arz ve izbârı lede'l-havâle Nafia İdaresinden ifâde olunmuş ve Amân-ı Müşârü'n-ileyhanın tezkeresi melfufuyla ma'en ve leffen iade ve takdîm kılınmış olmağın ol bâbda emr ü ferman hazret-i men lehü'l-emrindir. Fi 13 Şaban sene 1317 ve fi 4 Kanun-ı evvel sene 315 / Ticâret ve Nâfi'a Nâzırı (Bende) Vehbi.

Günümüz Türkçesiyle Sadeleştirilmiş Metin: Ticaret ve Bayındırlık Bakanlığı Yazı İşleri Dairesi / Sadâret Makamına. Âciz kulunuzun arzıdır. Tehlikeli bir halde bulunan antrepolar hakkında yerinde inceleme ve bilimsel inceleme yapılmak üzere, Saltanat Makamı mimarı Daranko Bey ve Fenerler İdaresi Başmühendisi Mösyö Sen Garine ile kendisinden oluşmak üzere bir komisyon oluşturulması hakkında Gümrük Dairesi mimarı Mösyö Valori (Alexandre Vallaury) tarafından verilen tasarının kopya çevirisi ekli olarak, anılan komisyonun bir an önce toplanması gerekliliği içerikli, Gümrük İdaresi'ne ait yazının, ekleriyle beraber gönderildiği bildirilerek, oluşan düşüncelerin sunum ve bildirimi buyruklu 24.11.1899 tarihli ve yüz seksen no.lu Sadrazamlık yazısı incelendi. Adı geçen antrepoların kontrolü için önceden oluşturulan komisyonun yerinde incelemeleri hakkındaki haberleşmeye cevap olarak sunulan 29.10.1899 tarih ve yüz yetmiş bir no.lu yazımız sonunda, rıhtımın Devletçe satın alınması görüşmesini, ortaya çıkaracağı sonuca göre, durum gereği yapılmak üzere, o zamana kadar herhangi bir kaza olmaması için Gümrük İdaresince antrepo binalarının tehlikesinin kaldırılması ve memurları ve hizmetlilerinin tehlikesiz bir halde yerleştirilmesi çözümünün bulunması gerekliliği sunulmuş ve bildirilmişti. Satın alma işi olanaklı olduğu halde, anılan binalarla ilgili önlemlerin Gümrük İdaresince alınması doğal ise de bu olanaklı olamayıp, sözü edilen binalar, özel kararlar gereği, bilinen ve kararlaştırılan bedelleri karşılığında Şirkete teslim edildiği zaman, yapılacak şeyler Şirkete ait olacağından işin bu yönü amaca uygun olduğu gibi, bir de bu kez oluşturulacak komisyonca sakatlığa, rıhtım inşaatının etki derecesinin de inceleneceği, Gümrük İdaresinin yazısı eki rapordan çıkarım yapılmasına ve tekrara gereksinim olmadığı yönüyle Şirket, sözü geçen binalardaki perişanlığın, depremin etkisiyle, inşa şekline gönderme ve dayandırma yolunda bazı iddialar öne sürülmesinin gerekli görüldüğünün, cevap olarak arz edilip bildirilmesinin gerekliliği, havale ile Bayındırlık İdaresinden ifade olunmuştur. Anılan İdarenin (Emanet) yazısı ekiyle beraber olarak geri verme ve sunulmuş olduğundan, bu konuda emir ve ferman efendimiz hazretlerinindir. 16.12.1899. Ticaret ve Bayındırlık Bakanı Vehbi.

Değerlendirme ve Sonuç

Eserleriyle, Osmanlı başkenti İstanbul'un imarına büyük katkılar sağlayıp, şehri bu anlamda zenginleştiren İtalyan Raimondo D'Aronco ve Fransız kökenli levanten Alexandre Vallaury'nin yolları 19. Yüzyılın son on yılı içerisinde bu şehirde kesişmiştir. Raimondo D'Aronco'nun yukarıda da anlatıldığı üzere, İstanbul'a gelmesi, Osmanlı Tarım ve Sanayi Ürünleri Ulusal Serginin projelerini hazırlaması için yapılan bir anlaşma sonucu gerçekleşmiştir (Batur, 1993, s. 148).[6] Henüz D'Aronco ve Vallaury'nin tanışmıyor oldukları bir dönemde, söz konusu serginin hazırlıklarının yapılması için oluşturulmuş olan komisyonda, anımsanacağı gibi Alexandre Vallaury'nin de adı geçmektedir. İtalyan mimar Raimondo D'Aronco hakkında sanat/mimarlık tarihi literatürüne ciddi katkılar sağlamış bilim insanlarından biri olan Afife Batur, iki mimarın ilişkilerinin gerilimli bir şekilde başlamış olmasına rağmen, ikilinin zaman içerisinde uyumlu bir şekilde farklı projelerde bir araya geldikleri yönünde görüş bildirmiştir:

İtalya'nın İstanbul nezdindeki elçisi S. E. Comte A. Collobiano'nun ve Torino Belediye Başkanı Conte E. Di Sambuy'nin aracılığıyla D'Aronco'nun İstanbul'a gelmesi ve Osmanlı Tarım ve Sanayi Ürünleri Ulusal Serginin projelerini hazırlaması için bir anlaşma yapılmıştır. Bu anlaşmaya rağmen D'Aronco İstanbul'da tatsız bir sürprizle karşılaşmıştır. Çünkü gazetelerde bir Fransız mimarın (Octave Courtais-Suffit) ve daha da ilginci A. Vallaury'nin de bu sergi için projeler hazırlayıp sundukları belirtilmektedir. Durum, iyice tatsız bir hal almışken muhtemelen Selim Melhame'nin müdahalesiyle ve D'Aronco'nun olağanüstü bir çalışmayla hazırladığı projesinin kalitesine de bağlı olarak D'Aronco lehine çözümlenir. 4 Ağustos 1893 tarihli gazetelerde D'Aronco'nun (yılda) 20.000 Franklık bir kontrat imzaladığı yazılmaktadır. Tatsız sürprizlerle başladığı İstanbul döneminde D'Aronco'nun daha ilk andan itibaren Vallaury ile gerilimli bir ilişkisi olduğu düşünebilir. Nitekim İtalyan gazeteleri Vallaury'nin adını vermeden yalnızca "Raja" (raca: yerli ve soylu) sıfatıyla söz etmektedirler. Bu başlangıca rağmen aralarında zamanla ortaklık ve herhalde saygılı bir meslek ilişkisi kurulduğu biliniyor (Batur, 1993, s. 148).

D'Aronco ve Vallaury, Batur'un tahminlerine göre, yukarıda belirtilen gerilimli başlangıca rağmen özellikle 1894 büyük İstanbul depreminin yaratmış olduğu kaotik ortam sonrası, çözümü aciliyet gerektiren projelerde bir araya gelerek sorunlara çözüm üretmeye çalışmışlardır. İlk ortak çalışmaları, 1894 depreminde büyük hasar gören Kapalıçarşı

6 Batur, bu bilgiyi, La Moniteur Oriental, 11 Temmuz 1893; R. Albeneze, E. Finocchiaro, M. Pecollo, Javelli- D'Aronco, Cuneo, 1987, s. 81'den aktarmaktadır.

için hazırladıkları bir restorasyon ve renovasyon projesidir. Uygulanmayan bu projeden başka çeşitli ortak restorasyon çalışmalarında da bir arada çalışmışlardır (Batur, 1993, s. 152).

İki mimarın, çalışmamızın ana konusunu oluşturan ve yukarıda Osmanlı Arşivlerine yansıyan bölümleri de aktarılan dört ortak çalışması kronolojik olarak değerlendirilecek olursa:

Dönemin Belediye Başkanı Rıdvan Bey tarafından, Saray Özel Kalemi Başkâtipliğine hitaben, 17.07.1894 tarihinde, büyük İstanbul depreminden hemen bir hafta sonra, yazılmış olan ve sunmuş olduğumuz **Belge 1**'de: İlk olarak, İstanbul tarihinin yaşamış olduğu en büyük depremlerden biri olan 1894 depremi sonrası, onarım faaliyetlerine özellikle yapı stokunun ve idari binaların yoğun olduğu Tarihi Yarımada'dan başlanmasının zorunluluğu dikkat çekmektedir. Bu bağlamda "yönetimin kalbi" durumundaki Babıali, ilk elde ayağa kaldırılmaya çalışılan büyük ölçekli yapılardan biri olmuştur. Söz konusu evrakta, Babıâli ve Adliye binalarının deprem sonrası hasar tespit çalışmalarının yapıldığı ve ayrıca fiili anlamda da o gün itibariyle onarımlarına başlanmak üzere, Alexandre Vallaury öncülüğünde, mimarın yanına ikişer kalfa ile birer mühendis de verilerek bu iki binaya gönderildiği ve çalışmalara başlanıldığı belirtilmektedir. Söz konusu çalışma ekibine, sonradan Sarkis Balyan Bey ile Raimondo D'Aronco'nun da ekleneceği, ifadelerden anlaşılmaktadır. Yazışmaların üslubundan, Alexandre Vallaury'nin, dönemin ünlü ve saygın mimarları Sarkis Balyan Bey ile Raimondo D'Aronco'dan daha önemli ve yetkin bir konumda olduğunu anlamak mümkündür. Konunun, mimarın mesleki ve akademik saygınlığına güvenilerek ona havale edildiği ve yanına da ona yardım etmesi amacıyla teknik elemanlar verildiği ve Vallaury'nin, söz konusu bu iş için oluşturulmuş ekibin "şefi" durumunda olduğu net olarak anlaşılabilmektedir. Evrakta açıkça belirtilmemiş olmasına rağmen, Sarkis Balyan Bey ile Raimondo D'Aronco'nun, ekibe dâhil edilmesinin Vallaury'nin talebiyle gerçekleşmiş olduğunu düşünmek mümkündür. Evrakta geçen "… Sarkis Bey ile Mösyö Daranko'nun gelişlerinde…" ifadeleri, bu iki mimarın -belki de- o an başka işleri nedeniyle İstanbul dışında olduklarını ve dönüşlerinde ekibe dâhil olacaklarını düşündürmektedir.

Belge 2 bu kez yine 10 Temmuz 1894'te gerçekleşen büyük İstanbul depreminden zarar görmüş olan askeri yapılar ve bunların onarımlarına kişisel işlerinin yanında oldukça zaman ayırmakta olan Vallaury ve D'Aronco'nun bu gayretli çalışmalarını daha istekli ve hızlı sürdürebilmeleri için kendilerine ek bir ödeme yapılması hususuyla ilgilidir. Söz konusu evrakta depremin yaratmış olduğu hasarın giderilebilmesi için oluşturulmuş olan gerek Teftiş gerekse Bilim Kurulunun işlerini büyük

dikkat göstererek yerine getirdiği bildirilmektedir. Evraktan, söz konusu kurullarda Raimondo D'Aronco ve Vallaury'nin isimleri yanı sıra, Saray başmimarı olarak Sarkis Balyan ile ayrıca yaşamış olduğu sağlık sorunları nedeniyle bu çalışmalara sürekli bir katkı sağlayamamış olsa da Mimar Mösyö Kark'ın da bulunduğu anlaşılmaktadır. 19 Ağustos 1894 tarihli evrakta, yani büyük İstanbul depreminin üzerinden yaklaşık sadece bir buçuk ay kadar geçmiş olmasına rağmen, Genel Kurmay temsilcisi Mehmed Şâkir Paşa, onarım çalışmalarının gayet iyi bir şekilde sürdürüldüğünü ve işlerin bir kısmının tamamlanarak bazı binaların kullanıma hazır hale getirilmiş olduğunu bildirmektedir. Paşa, kalan işlerin olumlu bir şekilde sürdürülüp, iki üç ayda tamamlanabilmesinin Alexandre Vallaury ile Raimondo D'Aranco'nun kişisel mimarlık faaliyetlerini bir süre askıya alarak, salt onarım işlerine odaklanmaları ile olanaklı olacağını öne sürmektedir. Her iki mimarın anılan işlere yeterli vakit ayırabilmeleri için kendilerine inşaatın bitişine kadar ek ödeme yapılmasının uygun olabileceğini ama son kararın ise tabi ki Padişahta olduğunu çekingen bir üslupla ifade etmektedir. Paşanın özellikle "… Mösyö Valori ile Mösyö Daranko'nun her gün para ve malca fedakârlık etmeleri ve dışarıdaki işlerinden vazgeçmeleri halinde…" ifadelerinden, her iki mimarın da söz konusu dönemde kamu, farklı şirketler ya da özel şahıslar için yoğun bir mimari tasarım ve üretim faaliyeti içerisinde ve iyi bir kazanca sahip olduklarını anlamak mümkündür.

Belge 3'te iki mimarın bu kez başkent İstanbul dışındaki bir coğrafyada, bugünkü Suriye'nin başkenti Şam'da, Emevi döneminden Osmanlılara bakiye kalmış olan önemli bir İslam mimarisi örneği olan Emeviye Camii'nin onarım detayları ve giderlerinin belirlenmesi için İstanbul'da oluşturulmuş olan heyette bir arada oldukları görülmektedir. Evrakın tarihi dikkat çekicidir: Aralık 1894. Yani büyük İstanbul depreminin üzerinden yaklaşık altı ay geçmiştir. Yukarıdaki diğer evraklarda da görüleceği gibi, söz konusu tarihlerde Osmanlı yönetiminin, tüm kadrolarıyla bütün imkânlarını, başkent İstanbul'u büyük bir yıkıma uğratmış olan deprem sonucunda oluşan onarım çalışmalarına yoğunlaştırmışken, merkeze oldukça uzak olan bir coğrafyadaki önemli bir İslam eserini de ihmal etmeyip, onarımı için heyetler oluşturması ve bu yönde faaliyet göstermesi oldukça dikkat çekici bir durum olarak yorumlanabilir. Söz konusu caminin onarımıyla oluşacak masrafının, bir yerinde incelemeyle belirlenmesi amacıyla, Padişah emriyle ilk olarak Tuğgeneral İzzet Paşa ile Binbaşı Rasim Bey Şam'a gönderilmiş ve burada oluşturulmuş yerel bir bilim kurulu ile birlikte caminin teknik onarım detayları ile masrafları belirlenmiştir. Söz konusu bilim kurulunun düzenlemiş olduğu tutanak ve raporlar, bir "ön değerlendirme" olarak düşünülmüş ve sonrasında söz konusu durumun bir de İstanbul'da tarafsız bir kurul ta-

rafından incelenmesine karar verilmiştir. Bu bağlamda, yapılması öngörülen işlemlerin, Ordu Kumandanlığı İnşaat Dairesi Başkanı Korgeneral Hüseyin Paşa, ön inceleme heyetinde de bulunan İzzet Paşa ile ayrıca Alexandre Vallaury ve Raimondo D'Aronco'dan oluşan bir heyet tarafından da konunun incelenmesi için, yazıyla Ordu Kumandanlığı'na gönderildiği anlaşılmaktadır. Burada Osmanlı bürokratik yapısı üst düzey yöneticilerinin, Emevi Camii için Şam'da oluşturulmuş olan "mahalli bilirkişi heyetinin" değerlendirmelerini yeterli ya da "güvenilir" bulunmayarak, İstanbul'da Vallaury ve D'Aronco'nun da içinde bulunduğu bir komisyonun fikrine başvurmak istemesi, bu iki mimarın yaptıkları işlerde ve mesleki kariyerlerinde oldukça güven duyulan, yetkin kişiler olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

19. Yüzyılın son günlerinde oluşturulmuş olan **Belge 4**, antrepoların yerinde incelenmesi sonucu bu konuda alınacak önlemler ve uygulamalar hakkındadır. Belgede iki mimar bu kez farklı sıfatlar ve rollerle karşımıza çıkmakta ve Raimondo D'Aronco burada Saltanat Makamı mimarı, Alexandre Vallaury ise Gümrük Dairesi mimarı olarak anılmaktadır. Heyette ayrıca Fenerler İdaresi Başmühendisi sıfatıyla Mösyö Sen Garine de bulunmaktadır. Tehlikeli bir halde bulunan antrepolar hakkında Ticaret ve Bayındırlık Bakanlığı Yazı İşleri Dairesi tarafından Sadâret makamına arz edilmiş olan söz konusu yazışmalarda, bu kez üç farklı kurum adına, üç mimarın bir araya gelerek bir keşifte bulunmaları ve bilimsel bir inceleme yapmaları istenilmiştir. Söz konusu yapıların onarım ihtiyacının, bu kez büyük İstanbul depreminden oldukça uzun bir zaman -yaklaşık beş yıl- sonra gündeme gelmiş olması, konunun depremden kaynaklanan bir hasardan mı yoksa başka bir nedenle mi gündeme geldiğini düşündürmektedir. Belki de önem sırasına göre bu yapılara ancak sıra geldiğini düşünmek de mümkündür. Kullanım açısından tehlike arz etmekte olan antrepolar hakkında Gümrük Dairesi mimarı sıfatıyla Alexandre Vallaury konu hakkında yerinde inceleme ve bilimsel çalışma yapmak üzere kendisinin de içinde olduğu ve D'Aronco ve Mösyö Sen Garine'den oluşan bir komisyonun oluşturulması önerisinde bulunmuş ve bu öneri kabul edilerek komisyonun bir an önce toplanması istenilmiştir. Söz konusu komisyonun çalışmaları neticesinde, başta antrepoların bulunduğu rıhtımın devlet tarafından satın alınarak kamulaştırılması yönünde kararlar alınmaya çalışıldığı ancak bunun çeşitli zorluklar içerdiği ve gerekli düzenlemelerin ve alınacak olan önlemlerin şirket eliyle yapılması yönünde beyanlarda bulunulduğu anlaşılmaktadır. Burada araştırmamız açısından önemli olan durum, oluşturulacak olan inceleme heyetini belirlemekle görevli olan Alexandre Vallaury'nin böyle bir komisyon oluşturulurken, Mösyö Sen Garine ile birlikte D'Aronco'nun ismini de bu heyette düşünüp buraya eklemiş olmasıdır. Bu

durum Vallaury'nin kişisel bir tercihi mi yoksa Raimondo D'Aronco'nun burada "Saltanat makamı mimarı" sıfatı nedeniyle, Vallaury'e dikte edilerek isminin bu komisyona eklenmesi sonucu mu oluşmuştur; üzerine düşünülmesi gereken bir durum olarak değerlendirilebilir. Yine de bu durumun bir zorluluktan daha çok Vallaury'nin kişisel talebiyle oluştuğunu düşünmek daha makul görünmektedir.

Sonuç olarak, 19. Yüzyılın ortalarında Osmanlı başkenti İstanbul'da dünyaya gelmiş, Osmanlı coğrafyasını ve kültürünü tanıyıp bilen Fransız kökenli bir levanten mimar olan Alexandre Vallaury ile İstanbul'a 19. Yüzyılın son on yılı içerisinde bir davet üzerine gelip burada uzun yıllar kalarak mimari üretimde bulunmuş olan Raimondo D'Aronco'nun, gerilimle başladığı düşünülen ilişkilerinin, özellikle 1894 İstanbul depreminin yaratmış olduğu hasarın giderilmesi ekseninde gelişen ortak işlerle, zaman içerisinde mesleki bir ortaklığa ve kişisel samimiyete dönüştüğü anlaşılmaktadır. Çalışmamızda sunulmakta olan dört farklı belgeden de kolaylıkla anlaşılabileceği üzere, her iki mimar da mesleki anlamda her zaman görüşlerine ilk olarak başvurulan güvenilir ve saygın meslek adamları olarak karşımıza çıkmaktadırlar.

KAYNAKÇA

Adıgüzel, H. (2019). Bir Tasarımın İzinde: Yeni Bulgular Işığında Raimondo D'Aronco'nun İlk İstanbul Projesi Dersaadet Ziraat ve Sanayi Sergi-i Umumisi, *ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi, Cilt 36, Sayı 1*, 157-182.

Akpolat, M. S. (1991). *Fransız Kökenli Levanten Mimar Aléxandre Vallaury*. (Yayımlanmamış doktora tezi). Hacettepe Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Barillari, D., Godoli, E. (1997). *İstanbul 1900, Art Nouveau Mimarisi ve İç Mekânları*, Çev. Aslı Ataöv, İstanbul: YEM (Yapı-Endüstri Merkezi) Yayınları.

Batur, A. (1993). 19. Yüzyıl İstanbul Mimarlığında Bir Stilistik Karşılaştırma Denemesi: A. Vallaury/R. D'Aronco. Zeynep Rona (Ed.), *Osman Hamdi Bey ve Dönemi Sempozyumu* içinde (s. 146-158). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Batur, A. (1994). D'Aronco, Raimondo Tommaso, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, Cilt II*, 550-551. İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları.

Batur, A. (1997). D'Aronco Raimondo, *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi, Cilt 1*, 415-416. İstanbul: Yapı Endüstri Merkezi Yayınları (YEM Yayın).

Can, C. (1993). *İstanbul'da 19. Yüzyıl Batılı ve Levanten Mimarların Yapıları ve Koruma Sorunları*. (Yayımlanmamış doktora tezi). Yıldız Teknik Üniversitesi/Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

Özkurt, M. Ç. (2016a). Haydarpaşa Mekteb-i Tıbbiye Binasının Konumunun Belirlenmesindeki Faktörler Üzerine Bir Deneme, *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi (OMAD), Cilt 3, Sayı 6*, 46-59.

Özkurt, M. Ç. (2016b). Sanayi-i Nefise Mekteb-i Âlisi'nin İlk Mimarlık Hocası Alexandre Vallaury'nin İstifa Dilekçesi, *Arkeoloji ve Sanat, Sayı 153*, 227-240.

Say, S. K. (2014). *Beaux Arts Kökenli Bir Mimar Olarak Alexandre Vallaury'nin Meslek Pratiği ve Eğitimciliği Açısından Kariyerinin İrdelenmesi*. (Yayımlanmamış doktora tezi). İstanbul Teknik Üniversitesi/Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

Sönmez, Z. (2006). *Türk-İtalyan Siyaset ve Sanat İlişkileri*. İstanbul: Bağlam Yayıncılık.

Osmanlı Arşiv Belgeleri

Y.PRK.ŞH.00005.00011.001

Y.PRK.ŞH.00005.00011.002

Y.PRK.ŞH.00005.00011.003

Y.MTV.00102.00120.001

BEO.000545.040816.001

BEO.000545.040816.002

BEO.001420.106458.001

BEO.001420.106458.002

Fotoğraflar ve Belgeler

Fotoğraf 1: Raimondo D'Aronco

Fotoğraf 2: Alexandre Vallaury

Fotoğraf 3: Belge 1'e ilişkin Osmanlı Arşivi Belgeleri

Fotoğraf 4: Belge 2'ye ilişkin Osmanlı Arşivi Belgeleri

Fotoğraf 5: Belge3'e ilişkin Osmanlı Arşivi Belgeleri

Fotoğraf 6: Belge 4'e ilişkin Osmanlı Arşivi Belgeleri

Bölüm 20

KURAMLAR IŞIĞINDA SİNİZM VE ÖRGÜTSEL ADALET ALGISININ KARŞILAŞTIRMASI: HAVACILIK ENDÜSTRİSİ OLGUSU

Hanifi SEVER[1*]

1 * Dr., İHA Pilotu, Emniyet Genel Müdürlüğü, ORCHID: 0000-0002-9384-2498, drhanifisever@gmail.com

Giriş

Havacılıkta emniyet, örgütsel kültürün yerleşmesi ile birlikte ivme kazanmıştır. Alınan karar ve uyulacak kuralların ise kan ile yazılmış olması bu durumun acı ancak karşılaşılan gerçeğidir. Havacılıkta kazalara sebebiyet veren tehlike ve risk kavramları birlikte düşünüldüğünde havacılığın başlı başına bir tehlike ve risklerden oluştuğu kavranabilir.

Yönetim, hayatımızın her alanında başarının altın anahtarıdır. Havacılık sektöründe de, çoğu havacılık personeli çok iyi pilot ya da çok iyi teknik personel olsa dahi, uçuş operasyonlarını yönetebilecek, uçuş kabiliyeti ile yöneticiliği entegre edebilecek yeterli tecrübe sahibi olmayabilir. Havacılık yönetimi, başka bir işletme yönetiminden daha farklı yönetimin becerileri gerektirmektedir.

Havacılıkta standardizasyonun sağlanması için örgütsel davranış, planlama, insan kaynakları, iletişim, bütçe, sağlık durumu gibi çok boyutlu yaklaşım gerekmektedir. Havacılık personeli, uçuş ya da teknisyenlik gibi özellikli bilgiye sahip olduklarından yönetim ile ilgili olumsuzluklara yeterince hakim olamayabilirler. Hava aracı tamiri ya da uçuş yapmak gibi dar alanda faaliyet gösteren havacılar, yönetim kuramları ve bilimsel yaklaşımların çoğu zaman farkında olmazlar. Çünkü sahip olunan teknik bilgi, yönetsel kabiliyetteki yetersizliği maskelemektedir. Havacılık personeli, kendisini uçuş yapmanın teknik ve romantik kısmına kimi zaman o kadar kaptırır ki, geri kalan işlerin bir şekilde hallolacağını düşünebilmektedirler (Sheehan, 2003).

Havacılık yaşayan bir sektördür. Hava araçlarının bakım, onarım ve işletme süreçleri personelin insan kaynakları yönetimi ile birleştirilmelidir. Havacılık endüstrisinde başarılı olabilmek için merak, vizyon sahibi olma, girişimcilik, yenilikçilik, pazarlama ve insan gücünün takdir edilmesi ve organizasyonun etkin yönetimi gerekmektedir (Abukhait vd., 2020, Czinkota ve Ronkainen, 2013, Peljko vd., 2016).

Örgütlerin rekabet ortamında güçlü bir şekilde pazarda mücadele edebilmesi için yönetim anlayışında çok büyük değişiklikler yaşanmıştır. Bu değişikliklerin ana fikrinde insan yer almıştır. Tarihsel süreçte, Taylorizmin mekanik insan modelinden duygu ve düşüncelere sahip insan yönetimine geçilmiş olması sanıldığı kadar kolay olmamıştır. Nihayetinde de çalışan insanların örgütleri, örgüt kültürünün de insanları etkilediği çağımızın yönetim anlayışı kabul görmüştür. Örgütsel adalet ve sinizm, örgütlerin en kıymetli sermayesi olan insan kaynağını doğrudan etkileyen unsurlardır (Akar & Çelik, 2019, Biswas & Kapil, 2017). Bu çalışmada da, havacılık endüstrisinin en önemli unsurlarından olan pilotların örgütsel adalet algılarına göre sinizm tutumlarının incelenmesi amaçlanmıştır.

Örgütsel Adalet

Örgütsel adalet, günümüz araştırmalarında sıklıkla yer bulan bir kavramdır. Kişilerin iş doyumu ve motivasyonu ile doğrudan ilişkili olan örgütsel adalet, çalışanların mutluluğu, verimliliği ve adanmışlıkları ile doğrudan ilişkilidir (Akram vd., 2020, Karam vd., 2019, Lim & Loosemore, 2017, Novitasari vd., 2020, Singh & Singh, 2019).

Çalışanların düşünce, duygu, tutum ve davranışlarını doğrudan etkileyen adalet algısı günümüz örgütlerinde kilit rol oynamaktadır. Türk Dil Kurumu sözlüğüne göre adalet, "hak ve hukuka uygunluk, hakkı gözetmek" olarak tanımlanmıştır. Örgütsel adalet ise, örgüt içerisinde çalışanların haklarını gözeterek, adil davranış tutumları olarak ifade edilebilir. Bu kapsamda, örgütün amaç ve hedeflerine ulaşabilmesi için amacıyla çalışanların gösterdikleri katkı kadar ücretlendirme, terfi ya da itibar kazanması oldukça rutin bir yaklaşımdır. Bu bağlamda, kişilerin çalışma ve uğraşları sonucunda beklentileri ve kazanımlarının kıyaslandığında tatmin duygusu örgütsel adaletin ana hücresini oluşturmaktadır (Al-Quraan & Khasawneh, 2017, Unterhitzenberger & Bryde, 2019). Bu ifadelerden hareket ile örgütsel adalet, örgüte ait kaynak, imkan ve fırsatların çalışanlar arasında nasıl dağıtıldığına ya da çalışanlar tarafından nasıl ulaşılabildiğine ilişkin algıdır.

Yapılan çalışmalara göre örgütsel adaletin üç temel alt boyutu bulunmaktadır. Bunlar; dağıtımsal adalet, işlemsel adalet ve etkileşimsel adalettir (Greenberg, 1990). Dağıtımsal adalet, örgüt içerisindeki ödül ve cezaların adil ve eşit bir şekilde uygulanıp uygulanmadığını ifade etmektedir. Kurum içerisindeki terfilerin, ödüllerin ya da cezaların liyakat ile ilişkisi, yöneticilerin objektif davranışlarının işgörenler tarafından kendi düzeylerinde sürekli sorgulanmaktadır. Bu nedenle, iş yeri içerisinde nepotizm gibi durumlarda işgörenler arasında sinizm düzeyi de artış gösterebilmektedir (Abraham, 2000, Reichers vd., 1997). Bu tarz durumlarda, işgörenler arasındaki adalet duygusu derinden incinebilmektedir. İşlemsel adalet, yöneticiler tarafından alınan kararların adil olmasının tanımlamaktadır. Etkileşimsel adalet ise, yöneticiler tarafından alınan kararların uygulanması safhasında kurulan diyalogun normatif değerler içerisinde olup olmadığını ifade etmektedir (Bies ve Shaphiro, 1987, Scandura, 1999).

Örgütsel adalet ile ilgili olarak kuramsal teorilerin incelenmesi konuya bakışın daha iyi anlaşılabilmesi için önemlidir. Örgütsel adaletin kavramsal olarak bağımsız iki boyutta birleşen teoriler ile açıklanabilmesi mümkündür. Van Avermaet vd. (1978) tarafından yapılan sınıflama reaktif ve proaktif (reactive and proactive) olmak üzere iki boyuta odaklanmıştır. Reaktif adalet teorisi, insanların adaletsizlik içeren durum,

ortam ya da işlerden kaçınma davranışı sergilemesine atıf yapmaktadır. Reaktif teorilerin temelinde insanların adaletsizliğe verdikleri tepki, tavır ve tutumlar incelenir. Diğer yandan proaktif teoriler ise adaletsiz ortamdan kaçmak yerine adaletsizliği gidermeye yönelik düşünce, tutum ve davranışları incelemektedir.

Bir başka araştırmada ise örgütsel adalet kuramları süreç ve içerik boyutu (process and content) ile ele alınmıştır (Walker vd., 1979). Bu kapsamda, adalet kavramı ile bu adalete ulaşabilmek için kullanılan araçların neler olduğu önemlidir. Süreç yaklaşımı, örgüt içi ücret ya da ödüllendirmelerin nasıl belirlendiğine odaklanmaktadır. Bu odağın ana noktası, örgüt yöneticilerinin aldıkları kararlar ve uygulamalardaki prosedürlerin adil olma durumudur. Diğer taraftan, içerik boyutu, elde edilen çıktıların dağıtımındaki adalet ilişkisine odaklanmaktadır.

Reaktif içerik teorileri (reactive content theory), insanların haksız ve adaletsiz bir durum ile karşılaştıklarında nasıl tutum ve davranış sergilediklerine odaklanmaktadır. Dağıtımsal adalet teorisi ve eşitlik teorisi reaktif içerik teorilerine örnek olarak verilebilir. Her iki teorinin ortak yönü insanların adaletsizlik karşısında dışa vurumsal bir tepki göstereceklerdir. Bireylerin kaçınma davranışı göstermesi dahi bir tepkisellik içermektedir. Adams (1965)'in *eşitsizlik teorisi* (*theory of inequity*), haksız yere fazla ücret alan çalışanların "suçluluk" duygusu yaşayacaklarını, hakkı olduğunu düşündüğü ücreti alamayan çalışanların ise "kızgınlık" yaşayacağını belirtmektedir. Bu kapsamda çalışanların tatminsizlik ile ilişkili olarak performanslarında değişiklik olarak aslında davranışsal olarak örgüte yönelik bir tepki gösterdikleri, böylelikle düşük performansla çalışmalarını da rasyonelleştirdikleri söylenebilir.

Adams (1965)'in eşitlik teorisini temel olarak yapılan çalışmalar sonrasında Berger vd. (1972) tarafından *eşitlik teorisinin statü değeri versiyonu* (status value version of equity theory) üretilmiştir. Bu teoriye göre, bir kimsenin eşitsizlik durumu yaşatan duyguları ve buna bağlı tepkileri, aynı iş ortamında çalışan kişilerden ziyade bir başka meslek grubu ile yapılan karşılaştırmadan kaynaklanır. Bu teoriyi bir adım ileriye taşıyan Jasso (1980)'nun *dağıtımsal adalet teorisi (theory of distributive justice)*, insanların yaşadığı adalet duygusunu açıklayabilmek için dışsak karşılaştırmaları bir kenara bırakarak fiziksel olarak mal, ücret ve sermayenin adil paylaşımına vurgu yapmıştır. Crosby (1976) çalışmasında ileri sürdüğü *göreceli yoksunluk teorisi (theory of relative deprivation)*, çeşitli ödül dağıtım yöntem ve modellerinin insanları sosyal karşılaştırmalar yapmaya iteceğini, bu karşılaştırma sonrasında adaletsizlik duygusunun ortaya çıkması halinde bireylerde ortaya çıkacak yoksunluk, tatminsizlik ve kızgınlık duygularının kimi zaman ayaklanmaya varacak şekilde şiddetli dışa vurumlara neden olabileceğini ifade eder.

Proaktif içerik teorileri (proactive content theory), insanların eşit ya da adil olmayan mal, ücret ya da sermaye dağıtımlarına "nasıl tepki" verdiklerine odaklanan reaktif içerik teorilerinin aksine, adaletli dağıtım kanalı yaratma çabalarına ve yöntemlerine odaklanmaktadır. Leventhal (1976)'ın *adalet yargılama teorisi (justice judgment theory)*, proaktif içerik teorilerinin doğuş noktası olmuştur. Bu teoride, yöneticilerin çoğu zaman adil bir ödül dağılımı için çaba harcadıklarını, dağıtılan ödüllerin kişilerin örgüte katkıları ile orantılı hesaplandığını, çünkü bu yöntemin işletmenin bütün paydaşları için en doğru ve yararlı olduğunu ifade etmiştir. Her ne kadar Schwinger (1980), bu teoride, ödüllerin dağıtımında çoğu zaman kişilerin örgüte olan katkılarından ziyade ödülün herkese eşit şekilde ya da ihtiyaçlarına göre dağıtılarak bir başka boyutta adaletsizlik yaratıldığını ifade etse de, Leventhal araştırmalarında (1976, 1980), eşitlik içerisinde olduktan sonra küçük ihlallerin işletme şartları altında adil olabileceğini ifade etmiştir.

Çalışmaları bir adım ileriye taşıyan Lerner (1977), geliştirdiği *adalet güdüsü teorisi (justice motive theory)* ile adaletin karı artırmak için bir amaç olduğunu, bu nedenle adalet arayışının adaletsizlik güdüsünden ziyade kişilerin faydacılığının bir sonucu olduğunu ileri sürmüştür.

Sosyal değişim teorisinin (social exchange theory) faydacılık ile bağıntılı olduğu ifade edilmektedir (Gross, 2009, Lawler vd., 2014, Littig & Griessler, 2005, Vanderstraeten & Biesta, 2006). Sosyal değişim teorisi (social exchange theory), örgüt davranışını anlamak için önemli bir kavramsal paradigmadır. Bu teorinin, sosyal ağlar (Braas vd., 2004), örgütsel adalet (Cropanzano vd, 2002, Konovsky, 2000), yönetim ve liderlik (Liden vd., 1997) ve psikolojik araştırmalar (Rousseau, 1995) üzerinde açıklayıcılığı olmuştur. Searle (2000)'in çalışması sosyal değişim teorisinin açıklanması için başlıca unsurları sıralamıştır. Buna göre, öncelikle örgüt içerisinde yer alan bireyler tutum ve davranışlarını fayda beklentisine göre şekillendirirler. Sağlanan fayda ve alınan haz orantılı ve adil tutum algısı karşılıklı olarak devam ediyor ise ilişki karşılıklı olarak bozulmaz. Önemli olan husus ilişkideki gider, çıktı ya da maliyet örgütün ya da taraflardan birinin menfaatini aşmamalıdır. Bu şartlar sağlandığı taktirde arzu edilen ödülün elde edilme olasılığı fazladır. Bu açıklamalar ışığında, bir örgüt içerisindeki işgörenler yöneticilerinden ya da iş arkadaşlarından adil bir iş ilişkisi hissettiklerinde, bu adaletin devamlılığı için gayret gösterirler. Mevcut kazanımları kaybetmek istemeyen çalışanların örgüt içerisinde olumsuz davranış sergilemesi bu teoriye göre makul görülmemektedir.

Reaktif süreç teorileri (reactive process theory), Thibaut &Walker (1975)'ın reaktif işlemsel adalet teorisi (Reactive Process Procedural justice theory)'ne dayanmaktadır. Adaletli dağıtım için alınan kararların

adil olmasına odaklanan içerik teorileri ile karar vermek için kullanılan işlemlerin ya da süreçlerin eşitliğine odaklanan süreç teorileri arasında yakın ilişki mevcuttur. Reaktif süreç teorileri hukuki metinlerin yorumlanmasından doğmuştur. Bu kapsamda yapılan araştırmalarda (Thibaut & Walker, 1978), hukuki ihtilafı çözmek için kullanılan deliller süreç kontrolü, anlaşmazlıkların sonucunun delillere göre belirlemesi ise karar kontrolü olarak ifade edilmiştir. Teori özetle, karar verme süreçlerinde insanların birbirlerine nasıl tepki vereceğini ele almaktadır.

*Proaktif süreç teorileri (proactive process theory)'*nin temeli, Leventhal vd., (1980)'ın *proaktif bölüştürme tercihi teorisi (proactive process allocation preference theory)*'ne dayanmaktadır. Reaktif süreç teorilerinde eşitsizlik ve adaletsizliğin çözümüne ya da anlaşmazlığın giderilmesindeki yönteme odaklanmasından ziyade bu teori dağıtım prosedürünün nasıl yapıldığına odaklanmaktadır. Bu bağlamda, insanların adaletli bir dağıtım kanalına ulaşabilmek için hangi işlemleri tercih edeceğini açıklamaya çalışmaktadır. Kişinin amacına ulaşmasında en fazla yararlanacağına inandığı yöntem, insanların en çok tercih edecekleri yol olacaktır.

Örgütsel Sinizm

Örgütsel sinizm kavramı, davranış bilimleri üzerine çalışan araştırmacıların son yıllarda özellikle eğildiği bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. *Cynic* kelimesi kinik ya da kötümser olarak tanımlanmıştır. "*Kinik*"in kelime kökeni itibariyle antik yunan zamanında sinik (kinik) kelimesinden türediği ve bireylerin sosyal düzen kurallarını reddederek doğanın kuralları içinde istedikleri gibi yaşama arzusunu ifade etmektedir (Andersson ve Bateman, 1997).

Yapılan ilk çalışmalarda, örgütsel sinizmin ne olduğu, kavramsal açıklamalar ve örgütü nasıl etkilediği değerlendirilmiştir (Andersson ve Bateman, 1997, Dean vd., 1998, Reichers vd., 1997). Sinizm ile ilgili bu çalışmaların temel taşı, çalışanların kendi çıkarlarını her şey ve herkesten üstün tutma arayışı, örgüte karşı her türlü olumsuz tavır ve davranış gibi tanımlamaları oluşturmuştur. Dean vd. (1998)'e göre, bireyde sinizm duygusunu oluşturan üç temel neden bulunmaktadır. Çalışanlar, işletmenin dürüst ve adil olmamasından yakınmaktadır. Yaşanan olumsuzluklar nedeniyle bireyin çalıştığı işletmeye sinirlenme, gerilim hissetme, sürekli eleştirme ve kabullenememe duyguları yükselmektedir. Netice itibariyle işgörenler, saygısızlık, başka kimseleri küçümseme, işyerine karşı hayal kırıklığı yaşama gibi hissiyata kapılmaktadır.

Sinizm, bireylerin kişisel ya da örgütsel durumlarından kaynaklanabilmektedir. Dean vd. (1998)'e göre bilişsel, duyuşsal ve davranışsal eğilimler, örgütün dürüstlükten yoksun olarak bütünleştirici bir duru-

munun olmamasını vurgulamaktadır. Bilişsel boyut, dürüstlük ile doğrudan ilişkilidir. Bu boyuttaki sinik bireyler, ilke ve kuralları hiçe sayan, yalan ve aldatıcı söylemleri benimseyen, kişisel çıkarları ön planda tutan davranışlar sergilediği söylenebilir . Duyuşsal boyut, örgüte karşı hissedilen negatif duygulardır. Bu boyuttaki sinik birey, saygısızlık, öfke, nefret etme, zarar verme gibi davranışları sergileyebilir (Abraham, 2000). Davranışsal boyut, bireylerin küçümseme davranışlarını yansıtmaktadır. Örgüte karşı alaycı olma ve zarar verme davranışı izlenebilmektedir (Özgener vd. 2008).

Örgüt içerisinde sinizm duygusuna neden olan çok sayıda unsur yer almaktadır. Yanlış yönetilen, kişisel beklentilerin gözardı edilmesi, terfilerin liyakat dışı olması, aşırı stres ve iş yükü, örgüt içerisindeki karmaşa, iletişimsizlik, işten çıkarma (Wanous vd., 1994), düşük liderlik, şüphecilik gibi nedenler bunlardan bazılarıdır. İşgörenlerin, çalıştıkları örgüte karşı kendilerini mutlu hissetmemesi, bilhakis olumlu tutum geliştirememesinin en önemli nedenlerinden biri de nepotizmdir. Araştırmalara göre, nepotizm (kayırmacılık), örgüt içerisindeki sinik davranışı tetikleyen önemli bir unsurdur (Abraham, 2000).

İşyerindeki sinik çalışanlar, yöneticilerin adalet, eşitlik ve dürüstlük konularındaki söylemlerine inanmamaktadır. Çalışanlar arasındaki gizli güdüler ve olumsuz his, tutum ve davranışlar içten içe büyümektedir. Çalışanlar için çalışanların ilgisizlik, işi sahiplenmeme, mutsuzluk, tükenmişlik, işi bırakma gibi sonuçlar çıktı olarak gözlenebilir (Ribbers, 2009). Örgütlere yönelik çıktılar ise, hedefleri gerçekleştirememe, üretimde zayıflık, karlılığın kaybedilmesi, çalışma düzeninin bozulması, gider kalemlerinde anlamsız yükselişler olabilir.

Örgütsel sinizm, birtakım kuramlarla doğrudan ilintilidir. Beklenti kuramı (expectancy theory), bireyin seçili davranışın sonucundan umdukları fayda nedeniyle belirli bir davranışı seçmeye motive olduğunu ifade etmektedir. Yükleme teorisi (attribution theory), insanların olay ve davranışlarının sebeplerini açıklarken, bunu bazı nedenlere atfetmelerine odaklanmaktadır. İşlevsel tutum teorisi (functional attitude theory), insanların bir tutum ve davranışı nasıl değerlendirdiklerini açıklamaktadır. Tutum içerisindeki bireyin olumlu ya da olumsuz değerlendirme eğilimi bulunmaktadır. Sosyal değişim teorisi (social exchange theory), risk ve faydaları belirlemek için maliyet ve fayda analizi uygulayan iki tarafın etkileşimini incelemektedir (Brannon & Gawronski, 2018, Chacko & Conway, 2019, Kelly & Michela, 1980).

Literatürde çok yer almamak ile birlikte, Bandura (1977)'nin sosyal öğrenme teorisinin de sinizmin açıklanmasında faydalı olabileceği değerlendirilmektedir. *Sosyal öğrenme teorisi (social learning theory)*,

toplumda rol model olan kimselerin düşünce, tutum ve davranışlarından etkilenerek herhangi bir iş, eylem ya da durum karşısında olumlu ya da olumsuz tutumların sosyal iletişim ile öğrenilmesidir. Örgüt içerisinde bir konu, kişi, olay ya da durum hakkında sinizm içeren tutum ve söylemlerde bulunan ve kişilerin rol model olarak benimsediği kişilerin bu davranışları başkalarını da etkileyerek sinizmin yayılmasına neden olabilir.

Sinizm, çalışanların kendiliğinden fark ettikleri değil, sosyal iletişim kanalları içerisinde bulunulan ortamda öğrenilen bir fenomendir. Örgüt içerisinde pozisyonu itibariyle etkin kişiler, düşünce ve söylemleri ile kitleleri heyecanlandıran kimseler, akran grupları sinizm için enformasyon kaynağı ya da rol model olabilirler. Sosyal öğrenme teorisi altında ele alınan etkileşim yaklaşımı, toplumda çok önemli yer tutan aile ve kişilerin yakın çevresinin tutum ve davranışlarının bireyi doğrudan etkilediğini ifade etmektedir (İçli, 2007). Bu nedenle aile içerisinde çocukluktan itibaren belirli iş, meslek ya da çalışma yaşamına ilişkin olumsuz tutum ve düşünceler öğrenilmektedir.

3. METHODOLOGY

Çalışmaya havayollarında çalışmakta olan uçak pilotları dahil edilmiştir. 21.10.2020 ile 15.12.2020 tarihleri arasında Türkiye'de faaliyet gösteren bir özel havayolu şirketinde çalışmakta olan pilotlara eposta, sektörde çalışan pilotların dahil oldukları telefon haberleşme uygulamaları vasıtasıyla araştırmaya katılmaya davet edilmiştir. Örneklem kolayda yöntemi ile seçilmiştir. Anketlere toplam 249 kişi dönüş yapmış, 237 tanesinin araştırma için uygun şekilde tanzim edilmiş olduğu tespit edilmiştir. Araştırma materyalinin birinci bölümünde sosyodemografik anket, ikinci bölümünde 20 soru ve 3 alt boyutu bulunan Niehoff ve Moorman (1993) tarafından geliştirilen 5'li likert örgütsel adalet ölçeği ve üçüncü bölümünde ise Brookes ve Vance vd. (1991) tarafından geliştirilmiş 5'li likert ve 6 olumlu, 3 olumsuz olmak üzere toplam 9 maddeden oluşan sinizm ölçeği yer almıştır. Sinizm ölçeği alt boyutları açısından tek boyutludur. Elde edilen sonuçlar SPSS 20.0 ver. paket programı vasıtasıyla analiz edilmiştir.

4. BULGULAR

Araştırmaya katılanların en küçüğü 24 yaşında ve tamamı erkektir. Örneklemin %62.4 (n:148)'ü evli ve %37.6 (n:89)'sı bekardır. %79.7 (n:189)'si lisans ve %20.3 (n:20.3)'ü lisansüstü öğrenim seviyesine sahiptir. %54 (n:128)'ü 18-30 yaş arası, %31.2 (n:74)'si 31-40 yaş arası ve %14.8 (n:35)'i 41 yaş üzeridir. Kaç yıldır pilot olduklarına dair soru kapsamında %35.8 (n:85)'i 1-5 yıl arası, %41.3 (n:98)'ü 6-10 yıl arası ve %22.9 (n:54)'u 10 yılın üzerinde pilotluk yapaktadır.

Pilotlara aldıkları ücret ile ilgili olarak "pilotluk ile elde ettiğiniz gelirin adil olduğunu düşünüyor musunuz?" sorusuna %58.6 (n:159)'sı ücret dağılımının adaletsiz olduğunu ifade etmiştir. Dağılım incelendiğinde meslek yılı ve genç yaş grubundaki pilotların aldıkları maaştan tatmin olmadıkları anlaşılmaktadır.

Çalışanlara örgütsel adalet ile ilgili olarak "işyerinizde herhangi bir konudan dolayı adaletsizlik duygusu yaşıyor musunuz?" sorusuna yönelik, katılımcıların %43 (n:102)'ü evet, %19.4 (n:46)'ü hayır ve %37.6 (n:89)'sı kimi zaman şeklinde yanıt vermiştir. Örgütsel adaletsizlik yaşadığını belirten toplam 191 kişiye adaletsizliğin kaynağı sorulduğunda %45'i (n:86) görevlendirmedeki adaletsizliği, %20.9 (n:40)'u ücret ve primlerin adaletsiz olduğunu, %19.3 (n:37)'sı çalışma koşulları ve %14.8 (n:28)'i kayırmacılığın olduğunu ifade etmiştir.

Çalışanlara doğrudan "sinizm" kelimesi kullanılarak sorulan "meslek hayatınızda sinizm yaşıyor musunuz?" sorusuna %23.2 (53)'si evet, %8.8 (n:21)'i hayır ve %68 (n:163)'i fikrim yok cevabını vermiştir.

Tablo 1: Ölçek ve alt boyutların güvenirlik analizi, sayı, ortalama ve standart sapma

Ölçekler ve alt boyutları	n	Cronbach Alpha	Xmean	StD.	İfade sayısı
Sinizm	237	.832	3.76	1.02	9
Örgütsel adalet	237	.756	3.07	1.37	20
Dağıtımsal Adalet	237	.889	3.14	1.42	5
İşlemsel Adalet	237	.735	3.12	1.69	6
Etkileşimsel Adalet	237	.725	3.01	1.44	9

Ölçeklerin güvenirlik analizi yapıldığında her iki ölçek ve alt boyutların güvenirlik seviyelerinin yüksek olduğu anlaşılmıştır. Bu nedenle düzeltilmesi gereken herhangi bir soru olmadığı ve ölçeğin kapsayıcı olduğu değerlendirilmiştir. Ölçek ortalamaları incelendiğinde, pilotlar arasında örgütsel adalet algısının ortalamanın üzerinde ancak oldukça düşük seviyede olduğu tespit edilmiştir. Sinizm ölçeğinin ise örgütsel adalet ölçeğine göre çok daha yüksek seviyede olduğu anlaşılmıştır (Tablo-1).

Tablo 2: Medeni duruma göre ölçeklerin ve alt boyutların t testi sonuçları

Değişkenler	Medeni durum	N	*Xmean*	StD	df	t	p
Örgütsel Adalet	Evli	148	3.03	0.842	237	-0.143	0.872
	Bekar	89	3.01	0.856			

Dağıtımsal Adalet	Evli	148	3.21	0.821	237	-0.329	0.682
	Bekar	89	3.17	0.642			
İşlemsel Adalet	Evli	148	3.06	0.674	237	-0.102	0.912
	Bekar	89	3.09	0.632			
Etkileşimsel Adalet	Evli	148	3.03	0.743	237	0.087	0.934
	Bekar	89	3.12	0.713			
Örgütsel Sinizm	Evli	148	3.59	0.321	237	0.283	0.312
	Bekar	89	4.07	0.083			

Pilotların medeni durumlarına göre sinizm, örgütsel adalet ve alt boyutları arasında yapılan *t* testi sonuçlarına göre istatistiksel anlamlı fark tespit edilememiştir (Tablo 2).

Tablo 3: Medeni duruma göre ölçeklerin ve alt boyutların t testi sonuçları

Değişkenler	Yaş	N	*Xmean*	StD	df	t	p
Örgütsel Adalet	<30	128	2.66	0.362	237	2.753	0.041
	>30	109	3.09	0.541			
Dağıtımsal Adalet	<30	128	3.01	0.512	237	3.421	0.018
	>30	109	3.24	0.434			
İşlemsel Adalet	<30	128	3.03	0.713	237	2.964	0.027
	>30	109	3.31	0.585			
Etkileşimsel Adalet	<30	128	3.08	0.542	237	2.864	0.036
	>30	109	3.27	0.705			
Örgütsel Sinizm	<30	128	4.34	0.032	237	3.832	0.013
	>30	109	3.67	0.153			

Pilotların yaş durumlarına göre sinizm, örgütsel adalet ve alt boyutları arasında yapılan *t* testi sonuçlarına göre aralarında istatistiksel anlamlı fark tespit edilmiştir ($p<0.05$). Farklılıkların yönünü tespit edebilmek amacıyla Tukey HSD testi uygulandığında, bütün ölçek ve alt boyutları için farklılığın yönü 30 yaş altı çalışanlar için tespit edilmiştir (Tablo 3).

Tablo 4: Çalışma yılına göre ölçeklerin ve alt boyutların Anova testi sonuçları

Değişkenler	Çalışma yılı	N	*Xmean*	StD	p
Örgütsel Adalet	1-5 yıl	85	3.01	0.731	0.041
	6-10 yıl	98	3.19	0.627	
	+10 yıl	54	3.15	0.412	
Dağıtımsal Adalet	1-5 yıl	85	3.04	0.921	0.018
	6-10 yıl	98	3.21	0.721	
	+10 yıl	54	3.34	0.823	

İşlemsel Adalet	1-5 yıl	85	2.98	1.132	0.027
	6-10 yıl	98	3.17	0.638	
	+10 yıl	54	3.35	0.583	
Etkileşimsel Adalet	1-5 yıl	85	2.89	1.201	0.036
	6-10 yıl	98	3.42	0.564	
	+10 yıl	54	3.17	0.657	
Örgütsel Sinizm	1-5 yıl	85	4.21	0.022	0.013
	6-10 yıl	98	3.24	0.323	
	+10 yıl	54	3.03	0.432	

Yapılan Anova testi sonrasında (Tablo 4), çalışma yılı ile örgütsel sinizm, örgütsel adalet ve alt boyutları arasında istatistiksel olarak anlamlı farklılık tespit edilmiştir. Bu farkın yönünün tespitine yönelik yapılan Tukey HSD testi sonrasında 1-5 yıl arasında çalışma kıdemi olanlar farklılığı oluşturmuştur.

Örgütsel adalet ve örgütsel sinizm arasında yapılan korelasyon analizi sonrasında, adalet ve sinizm arasında ters yönlü doğrusal bir ilişki olduğu ifade edilebilir ($r= -0.738$, $p<0.01$). Bu bağlamda örgütteki adalet algısı arttıkça çalışanların sinizm düzeyi düşmektedir.

Tablo 5: Çalışma yılına göre ölçeklerin ve alt boyutların Anova testi sonuçları

R^2: 0.439 F: 153,459 VIF: 1,00	β	St. Hata	St. β	t	p
Sabit	4.632	0.163		25.646	0.000
Örgütsel Adalet	-0.563	0.038	-0.519	-11.620	0.000

$p<0.05$

Yapılan çoklu regresyon analizi sonuçlarına göre, sinizm algısı örgütsel adaletin %43.9'unu açıklamaktadır. (Talob 5)

5. TARTIŞMA

İşletmeler ve kurumlar, bünyesinde çalışan işgörenlerin tutum ve davranışları ile hedeflerine ulaşabilirler. Sinizm, işgörenlerin çalıştıkları işyerine olan bağlılıklarını ve aidiyetlerini ciddi düzeyde yaralamaktadır.

Bu araştırmada, pilotlara doğrudan meslek hayatınızda sinizm yaşayıp yaşamadıklarına dair soruya sadece %23.2'si bu soruya "evet" yanıtı vermiş olsa da ölçek doğrultusunda pilotların örgütsel sinizm düzeylerinin ortalama değerin üzerinde olduğu ifade edilebilir. Bu bağlamda, pi-

lotların örgütsel olarak sinizm duygusunu yaşadıkları ancak bu durumu ifade etme yöntemine aşina olmadıkları değerlendirilmektedir.

Örgütsel adalete olan kuramsal yaklaşımlardan olan *süreç teorileri* örgütteki ücret ya da ödüllendirmenin çalışanlar üzerindeki etkisine odaklanmaktadır. Ana fikri ödüllerin örgüt içerisinde adil bir şekilde dağıtımına atıf yapan süreç teorileri kapsamında pilotların hemen hemen yarısının (%58.6) ücret dağılımının adil olmadığını ifade etmesi bu kapsamda önemlidir. Yapılan kapsam analizinde ise, örgüt içerisinde elde edilen ücretlerin adil dağıtılmadığını ifade eden pilotların ise meslek yaşantısında yeni yaşlarının ise genç olması dikkat çekicidir. Bu durum, havayollarında çalışan pilotların kaptan ya da yardımcı pilot olma statüsü ile açıklanabilir. Kaptan pilotların, yeni ve genç pilotlara göre daha az uçup daha çok kazanması bu adaletsizlik algısının açıklanmasında yardımcı olabilir. A*dalet yargılama teorisinde (justice judgment theory)*, yöneticilerin çoğu zaman adil bir ödül dağılımı için çaba harcadıklarını, dağıtılan ödüllerin kişilerin örgüte katkıları ile orantılı hesaplandığını, çünkü bu yöntemin işletmenin bütün paydaşları için en doğru ve yararlı olduğunu ifade etmekte ise de, bu çalışmada genç pilotların ücret dağılımının adil olmadığını belirtmesi dikkat çekicidir.

Araştırma katılanlar arasında kadın bulunmamaktadır. Ancak yapılan bazı çalışmalarda (Andersson ve Bateman,1997, Reichers vd., 1997, Yavuz ve Bedük, 2016, Yılmaz vd., 2016, Polatcan ve Titrek, 2014) çeşitli sektörlerde çalışan işgörenlerin erkek ya da kadın olması ile sinizm düzey arasında istatistiksel olarak farklılık olmadığı ifade edilmektedir. Nitekim, pilotların medeni durumu da sinizm, örgütsel adalet ve alt boyutları açısından istatistiksel olarak farklılık göstermemektedir. Bu bağlamda sinizm ile ana sosyodemografik unsurlar arasında farklılık yaratacak etkileşimin olmadığı değerlendirilmektedir.

Örgütsel adalet ve sinizm açısından pilotların yaş kriterleri karşılaştırıldığında gruplar arasında istatistiksel olarak farklılık tespit edilmiştir. 30 yaşından küçük pilotların örgütsel adaletsizliği ve sinizm algısını daha yüksek ifade ettikleri görülmektedir. Bu durum, genç pilotların idealleri ile mevcut kazanımları arasındaki eşitsizlik algısı ile açıklanabilir. Diğer yandan *sosyal öğrenme teorisi* bağlamında bir tutum ya da davranış için akran gruplarının etkisinin büyük olduğu ifade edilebilir. Genç pilotların sektör içerisinde rol model olarak alabilecekleri deneyimli kaptanların ya da mentor pilotların varlığı genç pilotların sinizm ya da adalet duygusunun artırılması için bir çözüm önerisi olabilir. Diğer yandan genç pilotların adaletsizlik ve sinizm duygusunun yüksek, eski ve tecrübeli pilotların ise adalet duygularının yüksek olmasının bir nedeni elde edilen gelir, itibar ve gösterilen saygınlık farklılığı olabilir. Bu durumu destekleyen husus, 1 ile 5 yıl arasında çalışan pilotların çok

yüksek düzeyde adaletsizlik ve sinizm algısı içerisinde olmasıdır. Bu farklılığın araştırılması bir başka araştırmanın problemi olarak diğer araştırmacılara yol gösterebilir.

Araştırma bulgularına göre, örgütsel adalet ile sinizm arasında ters korelasyon bulunmaktadır. Pilotların sinizm duygularını azaltmak için örgüt içerisinde adalet algısını artırıcı düzenlemelerin yapılması bu duruma katkı sağlayabilir. Örneğin, pilotluk eğitimi için harcanan eğitim masraflarının yıllara sari olarak mezun olan pilotların maaşlarından kesen işletmeler genç pilotların iş tatmini ve adalet duygusunu istemsiz bir şekilde olumsuz etkiliyor olabilir. Diğer yandan kaptan pilotlara gösterilen saygının genç pilotlara da gösterilmesi sinizm duygusunun azaltılmasında küçük ancak etkili bir yaklaşım olacaktır. Bazı çalışmalarda da (Akram vd., 2020, Karam vd., 2019, Lim & Loosemore, 2017, Novitasari vd., 2020, Singh & Singh, 2019) ifade edildiği üzere yeni pilotların motivasyon, iş tatmini ve verimliliklerinin artırılması için örgütsel adalet algılarının artırılması önemlidir.

Dağıtımsal adalet teorisi ve *eşitlik teorisi* yapıları gereği reaktiftir. Bu bağlamda, bu çalışma verilerine göre adaletsizlik algısı yüksek olan genç pilotların dışavurum tepkilerinin yöneticiler tarafından izlenmesinde fayda görülmektedir. Araştırmacılar, bu durumdaki kişilerin tepki olarak reaktif bir eylem sergilemek yerine kimi zaman kaçınma ya da tepkisizlik davranışı sergilemesinin dahi bir gösterge olduğunu ifade etmektedirler (Altınöz vd., 2020, Eroğlu vd., 2011). Bunun tersi olarak, *göreceli yoksunluk teorisi (theory of relative deprivation)'*ne göre, tatminsizlik duygusunun şiddet içerikli eylemlere de neden olabileceği gözardı edilmemelidir.

Sosyal değişim teorisi (social exchange theory), faydacılık üzerine odaklanmıştır. Bu çalışmadaki sonuçlar açısından çalışanların elde edilen fayda kadar örgüt içerisinde adalet duygusu hissettikleri çıkarımı yapılabilir. Özellikle alınan ücret kapsamında örgütün adalet boyutunun sorgulandığı ifade edilebilir.

SONUÇ

Örgütsel adalet ve sinizm, küresel rekabet ortamı içerisinde işletmelerin hedeflerine ulaşması için oldukça önemli iki farklı araştırma alanıdır. Örgütsel adaletsizlik ortamında yaşam alanı bulan sinizm, yaşayan örgütleri kemiren bir virüs gibidir. Zamanında fark edilip müdahale edilmediği zaman örgüt içerisinde pandemi gibi yayılarak büyük zararlar verebilir.

İnsan, işletmelerin en önemli sermayesidir. Personelin nitelik ve kabiliyetlerinden yararlanmayı başarabilen örgütler için kazanım çok da

uzak değildir. Ancak sinizmin tüketmeye başladığı personel ile birlikte aslında tükenenin işletme olduğunun da farkında olmak gerekir.

Havacılık, dikkat, sabır ve oryantasyon gerektiren bir alandır. Bu sektörde çalışan her bireyin iletişime açık ve yönlendirilebilir olması önemlidir. Sinizm düzeyi yüksek personelin, uçuş görevlerinde yer alacak olması tehlikenin boyutlarını artırabilir. Tamamı kural ve kaideler üzerine kurulu olan havacılık endüstrisinde adaletsizliğin doğurduğu sinizme yakalanan pilotların tutum, düşünce ve davranışlarında farklılıklar görülebilmektedir. Bu nedenle, bu ve benzeri araştırmalarda yer alan sorunların çözümüne yönelik önerilerin sektörde dikkat ile incelenmesi faydalı olacaktır. Özellikle sinizm hastalığı içerisindeki personelin alınan kararlara katılımının sağlanması, görüş ve önerilerine değer verilmesi, çalışanların yeniden örgüt içerisinde kazanımı için önemlidir.

Örgütlerde sinik çalışanların neden olacağı öncül ve artçı sonuçların iyi tahlil edilmesi gerekmektedir. Sinik personelin yoğun olduğu işyerlerinde üretim ve hizmet sektöründe başarıdan söz etmek çok mümkün değildir. Bu bağlamda, sağlıklı iletişim kanallarının varlığı sinizmin en büyük ilacı olduğu ifade edilebilir.

KAYNAKÇA

Abraham, Rebecca, (2000). Organizational Cynicism: Bases and Consequences, Genetic Social and General Psychology Monographs 126(3):269-292.

Abukhait, R., Bani-Melhem, S., & Mohd Shamsudin, F. (2020). Do employee resilience, focus on opportunity, and work-related curiosity predict innovative work behaviour? the mediating role of career adaptability. *International Journal of Innovation Management*, *24*(07), https://doi.org/10.1142/S136391962050070X.

Adams, J. S. (1965) *Inequity in social exchange*. In L. Berkowitz (Ed.), Advances in experimental social psychology (Vol. 2, pp. 267-299). New York: Academic Press.

Akar, H., & Çelik, O. T. (2019). Organizational Justice and Cynicism: A Mixed Method Study at Schools. *International Journal of Evaluation and Research in Education*, *8*(1), 189-200.

Akram, T., Lei, S., Haider, M. J., & Hussain, S. T. (2020). The impact of organizational justice on employee innovative work behavior: Mediating role of knowledge sharing. *Journal of Innovation & Knowledge*, *5*(2), 117-129.

Al-Quraan, A. B., & Khasawneh, H. I. (2017). Impact of organizational justice on Organizational Citizenship Behavior: Case study at Jordan national electric power company. *European Journal of Business and Management*, *9*(15), 215-229.

Altınöz, M., Başpınar, N. Ö., & Orkun, Ş. E. N. (2020). Örgütsel Sessizlik ve Toplantılara Yansıması Üzerine Bir Araştırma. *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, *22*(3), 785-804.

Andersson, L. M., & Bateman, T. S. (1997). Cynicism in the workplace: Some causes and effects. *Journal of Organizational Behavior, 18*(5), 449–469.

Bandura, A. (1969). Social-learning theory of identificatory processes. *Handbook of socialization theory and research*, *213*-262.

Berger, J., Zelditch, M., Anderson, B., & Cohen, B. P. (1972) *Structural aspects of distributive justice: A status-value formulation*. In J. Berger, M. Zelditch, & B. Anderson (Eds.), Sociological theories in progress (Vol. 2, pp. 21-45). Boston: Houghton Mifflin

Bies, J.B. & Shapiro D.L., (1987). Interactional Fairness Judgments: The Influence of Causal Accounts, *Social Justice Research*, Vol. 1, 199-218.

Biswas, S., & Kapil, K., (2017), Linking perceived organizational support and organizational justice to employees' in-role performance and organizational cynicism through organizational trust: A field investigation in India, Journal of Management Development, 36(5), 696-711

Brannon, S. M., & Gawronski, B. (2018). In search of a negativity bias in expectancy violation. *Social Cognition*, *36*(2), 199-220.

Brass, D. J., Galaskiewicz, J., Greve, H. R., & Tsai, W. 2004. Taking stock of networks and organizations: A multilevel perspective. *Academy of Management Journal*, 47: 795-817

Brooks, S. M., & Vance, R. J. (1991). Organizational cynicism: Initial investigation of a construct. Unpublished manuscript, Ohio State University

Chacko, S., & Conway, N. (2019). Employee experiences of HRM through daily affective events and their effects on perceived event-signalled HRM system strength, expectancy perceptions, and daily work engagement. *Human Resource Management Journal*, *29*(3), 433-450.

Cropanzano, R., Prehar, C. A., & Chen, P. Y. (2002). Using social exchange theory to distinguish procedural from interactional justice. *Group & organization management*, *27*(3), 324-351.

Crosby, F. (1976) A model of egoistical relative deprivation. *Psychological Review*, 83, 85-113.

Czinkota, M. R., & Ronkainen, I. A. (2013). *International marketing*. Cengage Learning.

Dean W. James, Pamela Brandes and Ravi Dharwadkar (1998), Organizational cynicism. *Academy of Management Review*, 23(2): 341–352.

Eroğlu, A. H., Adigüzel, O., & Öztürk, A. G. U. C. (2011). Sessizlik Girdabı ve Bağlılık İkilemi: İşgören Sessizliği ile Örgütsel Bağlılık İlişkisi ve Bir Araştırma. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, *16*(2), 97-124.

Greenberg, J., (1990). Looking Fair versus being Fair: Managing Impressions of Organizational Justice, *Research in Organizational Behavior*, 12(1), 11-157.

Gross, N. (2009). A pragmatist theory of social mechanisms. *American Sociological Review*, *74*(3), 358-379.

İçli, T. (2007). *Kriminoloji*, Seçkin Yayınları, Ankara.

Jasso, G. (1980) A new theory of distributive justice. *American Sociological Review*, 45, 3-32.

Karam, E. P., Hu, J., Davison, R. B., Juravich, M., Nahrgang, J. D., Humphrey, S. E., & Scott DeRue, D. (2019). Illuminating the 'face' of justice: A meta-analytic examination of leadership and organizational justice. *Journal of Management Studies*, *56*(1), 134-171.

Kelley, H. H., & Michela, J. L. (1980). Attribution theory and research. *Annual review of psychology*, *31*(1), 457-501

Konovsky, M. A. 2000. Understanding procedural justice and its impact on business organizations. *Journal of Management*, 26: 489-513.

Lawler, E. J., Thye, S. R., & Yoon, J. (2014). The emergence of collective emotions in social exchange. *Collective emotions*, 189-203.

Lerner, M. J. (1977) The justice motive: Some hypotheses as to its origins and forms. *Journal of Personality*, 45, 1-52.

Leventhal, G. S. (1976) *Fairness in social relationships.* In J. W. Thibaut, J. T. Spence, & R. C. Carson (Eds.), Contemporary topics in social psychology (pp. 211-239). Morristown, NJ: General Learning Press.

Leventhal, G. S. (1980) *What should be done with equity theory?* In K. J. Gergen, M. S. Greenberg, & R. H. Willis (Eds.), Social exchange: Advances in theory and research (pp. 27-55). New York: Plenum.

Leventhal, G. S., Karuza, J., & Fry, W. R. (1980) *Beyond fairness: A theory of allocation preferences*. In G. Mikula (Ed.), Justice and social interaction (pp. 167-218). New York: Springer-Verlag.

Liden, R. C., Sparrowe, R. T., & Wayne, S. J. 1997. *Leader-member exchange theory: The past and potential for the future*. In G. R. Ferris (Ed.) Research in personnel and human resources management, Vol. 15: 47-119: Greenwich, CT: JAI.

Lim, B. T., & Loosemore, M. (2017). The effect of inter-organizational justice perceptions on organizational citizenship behaviors in construction projects. *International Journal of Project Management*, *35*(2), 95-106.

Littig, B., & Griessler, E. (2005). Social sustainability: a catchword between political pragmatism and social theory. *International journal of sustainable development*, *8*(1-2), 65-79.

Niehoff, B. P., & Moorman, R. H. (1993). Justice as a mediator of the relationship between methods of monitoring and organizational citizenship behavior. *Academy of Management journal*, *36*(3), 527-556.

Novitasari, D., Asbari, M., Wijaya, M. R., & Yuwono, T. (2020). Effect of Organizational Justice on Organizational Commitment: Mediating Role of Intrinsic and Extrinsic Satisfaction. *International Journal of Science and Management Studies (IJSMS)*, *3*(3), 96-112.

Özgener, Ş., Öğüt, A. ve Kaplan, M. (2008). *İşgören-İşveren İlişkilerinde Yeni bir Paradigma: Örgütsel Sinizm*, 53-72. (M. Özdevecioğlu, H. Kaplan, & M. Görmen, Derleyici) İlke Yayınevi, Ankara.

Peljko, Ž., Jeraj, M., Săvoiu, G., & Marič, M. (2016). An empirical study of the relationship between entrepreneurial curiosity and innovativeness. *Organizacija*, *49*(3), 172-182.

Polatcan, M. ve Titrek, O. (2014). The relationship between leadership behaviors of school principals and their organizational cynicism attitudes. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*. 141,1291-1303.

Reichers, A., Wanous, J., & Austin, J. 1997. Understanding and managing cynicism about organizational change. *Academy of Management Executive*, 11 (1): 48–59.

Ribbers, I.L., (2009). *Trust, Cynicism, and Organizational Change: The Role of Management*. Tilburg University: Faculty of Economics and Business Administration Press.

Rousseau, D. M. 1995. *Psychological contracts in organizations: Understanding written and unwritten agreements*. Thousand Oaks, CA: Sage.

Scandura, T.A. (1999). Rethinking Leader-Member Exchange: An Organizational Justice Perspective, *Leadership Quarterly*, Vol. 10, 25-40.

Schwinger, T. (1980) *Just allocations of goods: Decisions among three principles*. In G. Mikula (Ed.), Justice and social interaction (pp. 95-125). New York: Springer-Verlag.

Searle, M. S. (2000). Is leisure theory needed for leisure studies?. *Journal of Leisure Research*, *32*(1), 138-142.

Sheehan, J. (2003). *Business and Corporate Aviation Management*, McGraw-Hill Publication, USA

Singh, S. K., & Singh, A. P. (2019). Interplay of organizational justice, psychological empowerment, organizational citizenship behavior, and job satisfaction in the context of circular economy. *Management Decision*.57(4), 937-952.

Thibaut, J., & Walker, L. (1975) *Procedural justice: A psychological analysis*. Hillsdale, NJ: Erlbaum.

Unterhitzenberger, C., & Bryde, D. J. (2019). Organizational justice, project performance, and the mediating effects of key success factors. *Project Management Journal*, *50*(1), 57-70.

Van Avermaet, E., McClintock, C., & Moskowitz, J. (1978) Alternative approaches to equity: Dissonance reduction, pro-social motivation and strategies accommodation. European *Journal of Social Psychology*, 8, 419-437.

Vanderstraeten, R., & Biesta, G. (2006). How is education possible? Pragmatism, communication and the social organisation of education. *British Journal of Educational Studies*, *54*(2), 160-174.

Walker, L., Lind, E. A., & Thibaut, J. (1979) The relation between procedural justice and distributive justice. *Virginia Law Review*, 65, 1401-1420.

Wanous, J. P., Reichers, A. E. ve Austin, J. T. (1994), Organizational Cynicism: An Initial Study, *Academy of Management Best Papers Proceedings*, 269-273.

Yavuz A., & Bedük, A.. (2016). Örgütsel Sinizm ve Örgütsel Bağlılık Arasındaki İlişki: Bir Kamu Bankasının Konya Şubelerinde Örnek Uygulama, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. (35): 301-313

Yılmaz, F., İşeri, İ. & Çolak, M. Y. (2016). Ankara'da özel hastanelerde çalışanların sinizm ve örgütsel sinizm düzeyleri. *Akademik bakış dergisi*. Sayı:54, 429-444

Bölüm 21

6769 SAYILI SINAİ MÜLKİYET KANUNU'NA GÖRE TEKNİK FONKSİYONUN ZORUNLU KILDIĞI TASARIMLARIN KORUMA KAPSAMI DIŞINDA KALMASI[1]

Salih POLATER[2]

1 Bu çalışma Salih Polater'in "Designschutz nach dem deutschen, europäischen und türkischen Geschmacksmusterrecht" adlı doktora tezinden üretilmiştir.

2 Dr. Öğr. Üyesi, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, Hukuk Bilimleri Anabilim Dalı Öğretim Üyesi, spolater@erzincan.edu.tr, ORCID: 0000-0001-5272-5079.

GİRİŞ

Gelişen teknoloji ile birlikte ürünlerin içerdiği teknik özellikler birbirlerine yakınlaşmıştır. Bunun bir sonucu olarak şirketlerin rakiplerine karşı rekabet üstünlüğü sağlayabilmeleri ve benzer ürünler arasında karar vermek durumunda kalan müşterilerin ilgisini çekebilmeleri bakımından söz konusu teknik özellikler dışında tasarım etkili bir unsur haline gelmiştir (Brouër & Bockmair, 1988: 9; Eck, 1993: 1; Er, 2009; Schack, 2009: pn. 819). Bir başka ifadeyle iyi bir tasarımla teknik alandaki yenilik, ticari başarıya dönüştürülebilmekte ve rakip ürünlerden farklılaşma sağlanarak pazar payının artırılması hedeflenmektedir (Eck, 1993: 1; Memişoğlu, 2019: 19; Schack, 2009: pn. 819). Bu bakımdan Amerika Birleşik Devletleri ve Avrupa'daki şirketlerin tasarım bütçelerini %8'den %20'ye yükseltmeleri tasarımın firmaların küresel pazardaki rekabet güçleri üzerindeki etkisinin artan önemini kanıtlar niteliktedir (Eryılmaz, 2020: 92; Suluk & Orhan, 2008: 75).

Uzun ve zahmetli araştırma geliştirme çalışmaları sonucu meydana getirilen ve şirketlerin varlıkları arasında önemli bir yere sahip olan tasarımların koruma altına alınması büyük bir öneme sahiptir. Zira tasarımların meydana getirilmesi için yapılan yatırımların karşılığının alınabilmesi ve yeni yatırımların teşvik edilebilmesi, bu tür fikri ürünlerin etkin bir şekilde korunması ile mümkündür. Bu sebeple modern hukuk sistemlerinde, tasarımlara yönelik araştırma ve geliştirme faaliyetlerini özendirmek, yatırımları desteklemek, rekabeti arttırmak, ekonomik ve sosyal ilerlemenin gerçekleştirilmesini sağlamak için tasarımlar yasal düzenlemelerle koruma altına alınmıştır (Krş. Polater, 2015: 396; Saraç, 2003: 149).

Tasarımlar, Türk hukukunda 1995 yılına kadar ayrı bir kanuni düzenleme ile değil, genel hükümlerle, özellikle fikir ve sanat eserleri ve haksız rekabet hukukuyla korunmuşlardır (Suluk & Orhan, 2008: 75 vd.). Tasarımların özel bir kanuni düzenleme ile korunması, 1995 yılında çıkarılan 554 sayılı "Endüstriyel Tasarımların Korunması Hakkında Kanun Hükmünde Kararname" (EndTasKHK – RG., T. 27.06.1995, S. 22326) ile mümkün olmuştur. Böylece tasarımlar için daha etkin bir koruma sağlanması amaçlanmıştır (Suluk & Orhan, 2008: 75 vd.). Ancak Anayasa m. 35 anlamında mülkiyet hakkı kapsamında korunan patentlerde (551 sayılı Patent Haklarının Korunması Hakkında Kanun Hükmünde Kararname – RG., T. 27.06.1995, S. 22326) ve markalarda (556 sayılı Markaların Korunması Hakkında Kanun Hükmünde Kararname – RG., T. 27.06.1995, S. 22326) olduğu gibi tasarımların da KHK ile

koruma altına alınmasının sebep olduğu anayasal problemlerin bertaraf edilmesi, uluslararası anlaşmalar ve Avrupa Birliği (AB) mevzuatı ile uyumun artırılması ve daha nitelikli ve etkin işleyen çağdaş bir sınai mülkiyet sistemine geçişin sağlanması için (Sınai Mülkiyet Kanunu Tasarısı, 2016: s. 84) 6769 sayılı Sınai Mülkiyet Kanunu (SMK) 22.12.2016 tarihinde kabul edilmiş ve 10.01.2017 tarihinde (RG., T. 10.01.2017, S. 29944) yürürlüğe girmiştir (Bkz. Açıklama-1). SMK'nın 2017 yılında yürürlüğe girmesi ile birlikte EndTasKHK yürürlükten kalkmış ve tasarımlar SMK kapsamında koruma altına alınmıştır. SMK'daki tasarımlara ilişkin düzenlemeler, "Tasarımların Hukuki Korunması Hakkında 13 Ekim 1998 tarih ve 98/71/EC sayılı Avrupa Parlamentosu ve Konsey Yönergesi" (98/71/EC sayılı Yönerge – Bkz. Açıklama-2) ve "Topluluk Tasarımları Hakkında 12 Aralık 2001 Tarih ve 6/2002/EC Sayılı Konsey Tüzüğü" (Bu çalışma kapsamında "Tüzük" olarak nitelendirilecektir – Bkz. Açıklama-3) dikkate alınarak hazırlanmıştır.

SMK ile sağlanan tasarım koruması ile patent ve faydalı model korumasından farklı olarak ürünlerin teknik özellikleri değil görünümleri koruma altına alınmaktadır. Bunun bir sonucu olarak SMK m. 58/IV-b'de "*ürünün teknik fonksiyonunun zorunlu kıldığı görünüm özellikleri*"nin tasarım koruması dışında kalacağı hükme bağlanmıştır. Bu düzenleme ile patent veya faydalı model olarak korunması gereken teknik alandaki buluşların tasarım hukuku ile korunmasının önüne geçilmesi ve bu tür fikri ürünlerin yaygın kullanılabilmesine ilişkin toplumsal menfaatin korunması amaçlanmıştır (Bulling *et al.*, 2011: pn. 130; Gottschalk, 2005: 80; Şehirali Çelik, 2014: 281).

Ancak bu kural, teknik ve işlevsel özelliklere sahip fikri ürünlerin SMK'ya göre tasarım korumasından istifade edemeyeceği anlamına gelmemektedir. Zira özellikle üç boyutlu tasarımlar ile benzer teknik ve işlevsel özelliklere sahip ürünlere görsel öğelerin de katılarak kullanıcılar ile ürün arasında bağ kurulabilmesi, ürüne olan ilginin artırılması, ürüne katma değer katılması ve rekabet gücünün artırılması amaçlanmaktadır (Şık, 2020; 32). Bu da göstermektedir ki birçok tasarımda patent ve faydalı model hukuku ile korunan teknik özellikler ile tasarım hukuku ile koruma altına alınan ürünün görünüm özellikleri iç içe geçmiş durumundadır (Eichmann & Jestaedt, 2019: § 3 DesignG pn. 4 vd.; Ruhl, 2010: Art. 8 GGV, pn. 23; BGH, GRUR, 1966: 97, 99 – *Zündaufsatz*; Krş. BGH, GRUR, 1981: 269, 271 – *Haushaltsschneidemaschine II*). Bu kapsamda ortaya çıkan tartışmalardan biri ise bir ürünün teknik özelliklerden kaynaklanan görünüm özelliklerinin hangi şartların varlığı halinde SMK m. 58/IV-b'ye göre tasarım koruması dışında kalacağı-

dır. Bu konu, doktrinde ve mahkeme kararlarında çok yoğun bir şekilde tartışılmış ve halen de tartışılmaya devam etmektedir. Zira, SMK m. 58/IV-b'nin yorumlanış şekli önemli hukuki ve iktisadi sonuçların ortaya çıkmasına sebep olmaktadır. Bir ürünün tasarım koruması dışında kalıp kalmayacağı tespit edilirken SMK m. 58/IV-b'de aranan şartların geniş yorumlanması çok sayıdaki fikri ürünün tasarım korumasından yararlanamamasına ve tasarımlar için yapılan yatırımların büyük ölçüde karşılıksız kalmasına sebep olacaktır. Bu hükmün dar yorumlanması ise teknik alandaki birçok yeniliğin patent hukukuna göre değil amacı ürünlerin görünüm özelliklerini koruma altına almak olan tasarım hukukuna göre korunması sonucunu doğuracaktır. Söz konusu sonuçlar; SMK'nın amaçlarından biri olan teknolojik, ekonomik ve sosyal ilerlemenin gerçekleştirilmesinin önünde büyük bir engel teşkil edecektir.

Bu çalışmada ilk olarak SMK'ya göre tasarım korumasının konusu, şartları ve kapsamı genel olarak ele aldıktan sonra SMK m. 58/IV-b'de "*ürünün teknik fonksiyonunun zorunlu kıldığı görünüm özellikleri*"nin koruma dışı kalma konusu, ülkemizde bu alanda yaşanan gelişmelere ve uyuşmazlıklara ışık tutması amacı ile AB hukuku ile karşılaştırmalı olarak incelenecektir.

TASARIM KORUMASININ KONUSU

SMK m. 55/I'e göre tasarım, "*ürünün tümü veya bir parçasının ya da üzerindeki süslemenin çizgi, şekil, biçim, renk, malzeme veya yüzey dokusu gibi özelliklerinden kaynaklanan görünümüdür*". Buna göre tasarım, bir ürünün tümü veya bir parçası üzerinde somutlaşmış olmalı ve söz konusu ürünün tümünün veya bir parçasının görünümünü teşkil etmelidir; bu sebeple soyut haliyle tasarım düşüncesi korunmamaktadır (Memişoğlu, 2020: 30 vd.; Polater, 2013: 40 vd.; Stolz, 2002: 41; Suluk & Orhan, 2008: 29).

SMK m. 55/II'ye göre ürün; "*endüstriyel yolla veya elle üretilen herhangi bir nesnenin yanı sıra birleşik bir ürün veya bu ürünü oluşturan parçaları, ambalaj gibi nesneleri, birden çok nesnenin bir arada algılanan sunumlarını, grafik sembolleri ve tipografik karakterleri ifade eder*" (Bkz. Memişoğlu, 2020: 34; Nirk & Kurtze, 1997: § 1 GeschmMG pn. 93; Ruhl, 2010: Art. 3 GGV pn. 35). Bu kapsamda mobilyalar, mutfak gereçleri, bina iç dekorasyon tasarımları, taşıtlar, vitrin tasarımları, elbiseler, süs eşyaları, logolar ürün kavramına örnek olarak gösterilebilir. Bilgisayar programlarının ürün olmadığı ise SMK m. 55/II'de açıkça belirtilmiştir (Bulling *et al.*, 2011: pn. 8 vd.; Eichmann & Jestaedt, 2019: § 1 DesignG pn. 15 vd.; Suluk & Orhan, 2008: 33; Tekinalp, 2012: 671;

Zentek, 2008: 123). Ancak bilgisayar programlarının kullanıcı tarafından çalıştırılmasını sağlayan bilgisayar kullanıcı arayüzlerinde yer alan resimler, grafikler veya semboller ürün olarak kabul edilip tasarım olarak korunabilecektir (Eichmann & Jestaedt, 2019: § 1 DesignG pn. 23, 26; Kur, 2002: 663; Memişoğlu, 2020: 38 vd.; Ruhl, 2010: Art. 3 GGV pn. 101; Suluk & Orhan, 2008: 30; Wandtke & Ohst, 2005: 94).

SMK ile ürünün veya parçasının bizzat kendisi değil, ürünün 'görünümü' korunmaktadır. Bu görünüm, tasarımın tümünü kapsayabileceği gibi ürünün bir parçasını da kapsayabilir. Ürünün görünümü üzerinde, SMK m. 55/I'de örnek sayıldığı üzere, süslemeler, çizgiler, şekiller, biçimler, renkler, malzemeler ve yüzey dokusu etkili olabilir (Eichmann & Jestaedt, 2019: § 1 DesignG pn. 12; Polater, 2013: 35 vd.; Suluk & Orhan, 2008: 38 vd.; Tekinalp, 2012: 670; Krş. BGH, GRUR, 1962: 144, 146 – *Buntstreifensatin I*; BGH, GRUR, 1967: 376, 377 – *Kronleuchter*; BGH, GRUR, 1980: 235, 236 – *Playfamily*). SMK m. 55/I'de tasarımın görünümü üzerinde etki edecek faktörlerden birinin de 'yüzey dokusu' olduğu ifade edilmiştir. Buna göre tasarım hukuku ile ürünlerin görme duyusu ile algılanabilen özellikleri ile birlikte dokunma duyusu ile algılanabilen özellikleri de korunabilecektir (Eichmann & Jestaedt, 2019: § 1 DesignG pn. 47; Memişoğlu, 2020: 68 vd.; Suluk & Orhan, 2008: 38 vd.; Şehirali Çelik, 2017: 257). Örneğin bir kapı kolunun metalden yapılmasının ya da bir ürünün yüzeyinin pürüzlü yapısının tasarıma katkısı görünüm özelliğini oluşturabilir (Eichmann & Jestaedt, 2019: § 2 DesignG pn. 11, 34; Suluk & Orhan, 2008: 122).

TASARIM KORUMASININ ŞARTLARI

SMK m. 56/I'e göre, "*tasarım yeni ve ayırt edici niteliğe sahip olması şartıyla bu Kanunla sağlanan haklar kapsamında korunur*". Buna göre bir tasarımın SMK'ya göre korunabilmesi için yeni ve ayırt edici olması yeterli olup kaliteli olması, işlevsel olması, müşteri üzerinde belli bir etki bırakması veya estetik niteliğe sahip olması gerekli değildir (Eichmann & Jestaedt, 2019: § 2 DesignG pn. 14; Stelzenmüller, 2007: 83; Polater, 2013: 53 vd.; Suluk & Orhan, 2008: 122; Tekinalp, 2012: 674; Zenner, 2008: 18 vd.). SMK m. 56/II'ye göre sökülüp takılma yoluyla değiştirilebilen veya yenilenebilen parçalardan oluşan birleşik bir ürüne ait parça tasarımının korunabilmesi için SMK m. 56/I'deki yenilik ve ayırt edicilik şartlarının dışında birleşik ürün parçasının ürünün normal kullanımı sırasında görülebilir olması da şarttır (Eichmann & Jestaedt, 2019: § 4 DesignG pn. 5 vd.; Kerl, 2011: 103; Koschtial, 2003: 981; Memişoğlu, 2020: 59 vd.; Suluk, 2002: 214 vd.; Stelzenmüller, 2007, s. 83).

SMK m. 56/IV'e göre "*bir tasarımın aynısı (...) dünyanın herhangi bir yerinde kamuya sunulmamış ise o tasarım yeni kabul edilir*". Yeniliğin tespitinde karşılaştırma yapılacak tasarımın kamuya sunulma zamanı, SMK'ya göre korunmak istenen tasarımın tescilli ve tescilsiz tasarım olması bakımından farklılık arz etmektedir. Tescilli tasarımların yeni olup olmadığı, başvuru veya rüçhan tarihinden önce kamuya sunulmuş tasarımlarla karşılaştırılarak; tescilsiz tasarımların yeni olup olmadığı ise tasarımın kamuya ilk sunulduğu tarihten önce kamuya sunulmuş olan tasarımlarla karşılaştırılarak tespit edilir (Memişoğlu, 2020: 88 vd.; Krş. Ruhl, 2010: Art. 5 GGV pn. 8). Ayrıca yenilik unsurunun tespitinde sadece Türkiye'de kamuya sunulan tasarımlar değil dünyanın herhangi bir yerinde kamuya sunulmuş olan tasarımlar dikkate alınacaktır. Ancak SMK m. 57/II'ye göre "*koruma talep edilen tasarım, başvuru tarihinden veya rüçhan talebi varsa rüçhan tarihinden önceki on iki ay içinde tasarımcı veya halefi ya da bu kişilerin izni ile üçüncü bir kişi tarafından veya tasarımcı ya da halefleri ile olan ilişkinin kötüye kullanımı sonucu kamuya sunulması hâlinde bu açıklama tasarımın yeniliğini ve ayırt edici niteliğini etkilemez*" (Bkz. Memişoğlu, 2020: 106 vd.; Suluk & Orhan, 2008: 129; Tekinalp, 2012: 675 vd.; Krş. Yargıtay, 11. HD., T. 21.02.2000, E. 2000/309, K. 2000/1322; Yargıtay, 11. HD., T. 09.03.2000, E. 1999/8616, K. 2000/1995; Yargıtay, 11. HD., T. 22.01.2001, E. 2000/9438, K. 2001/348).

SMK 56/IV c. 2'ye göre, "*tasarımlar sadece küçük ayrıntılarda farklılık gösteriyorsa aynı kabul edilir*". Buna göre bir tasarımın yeni kabul edilebilmesi için kendinden önceki tasarımlara nazaran büyük değişikliklere sahip olması gerekli olmamakla birlikte, küçük veya önemsiz ayrıntılardaki farklılıklar da bir tasarımın yeni kabul edilebilmesi için yeterli sayılmamıştır (Eichmann & Jestaedt, 2019: § 2 DesignG pn. 5; Memişoğlu, 2020: 115 vd.; Ruhl, 2010: Art. 6 GGV pn. 12; Suluk, 2020: 320; Krş. Yargıtay, 11. HD., T. 09.03.2000, E. 1999/8616, K. 2000/1995; Yargıtay, 11. HD., T. 20.03.2000, E. 2000/1228, K. 2000/2113; Yargıtay, 11. HD., T. 22.1.2001, E. 2000/9438, K. 2001/348; BGH, GRUR, 1966: 681, 683 – *Laternenflasche*).

Tasarım korumasının şartlarından ayırt edicilik şartı ise SMK m. 56/V'te hükme bağlanmıştır. Buna göre; "*bir tasarımın bilgilenmiş kullanıcı üzerinde bıraktığı genel izlenim (...) kamuya sunulmuş herhangi bir tasarımın aynı kullanıcı üzerinde yarattığı genel izlenimden farklı ise bu tasarımın ayırt edici niteliğe sahip olduğu kabul edilir*". Yenilikte olduğu gibi ayırt ediciliğin tespitinde karşılaştırma yapılacak tasarımın kamuya sunulma zamanı, tasarımın tescilli ve tescilsiz olarak korunma-

sına göre farklılık arz etmektedir. Tescilli tasarımlar, başvuru veya rüçhan tarihinden önce kamuya sunulmuş tasarımlarla; tescilsiz tasarımlar ise tasarımın kamuya ilk sunulduğu tarihten önce kamuya sunulmuş tasarımlarla karşılaştırılarak ayırt edici niteliğe sahip olup olmadıkları tespit edilir (Memişoğlu, 2020: 137 vd.; Krş. Ruhl, 2010: Art. 5 GGV pn. 21). SMK m. 56/VI'ya göre ayırt edici niteliğin değerlendirilmesinde, tasarımcının tasarımı geliştirmede sahip olduğu seçenek özgürlüğünün derecesinin dikkate alınması gereklidir (Eichmann & Jestaedt, 2019: § 2 DesignG pn. 34; Eck, 1993: 178; Koschtial, 2003: 977; Lorenzen, 2002: 43; Memişoğlu, 2020: 192 vd.; Suluk & Orhan, 2008: 147 vd.; Tekinalp, 2012: 678; Krş. OLG-Frankfurt, GRUR-RR, 2009: 16, 17 – *Plastik-Untersetzer*; BGH, GRUR, 2011: 1117 – *ICE*; BGH, GRUR, 2012: 512 – *Kinderwagen*; CJEU, 20.10.2011, C-281/10 P, pn. 43 – *PepsiCo*; EuG, GRUR Int., 2012, s. 66, pn. 31 vd. – *Verbrennungsmotor*; BGH, GRUR Int., 2013: 280 – *Kinderwagen II*).

SMK'ya göre birleşik ürün, "*sökülüp takılma yoluyla değiştirilebilen veya yenilenebilen parçalardan oluşan üründür*" (Krş. Eichmann & Jestaedt, 2019: § 1 DesignG pn. 38 vd.; Memişoğlu, 2020: 47 vd.; Polater, 2013: 48 vd.; Ruhl, 2010: Art. 3 GGV pn. 164; Suluk, 2001: 198 vd.; Şehirali Çelik, 2017: 264 vd.). SMK m. 56/II'ye göre birleşik ürünün parçasının tasarım korumasından faydalanabilmesi için "*parça birleşik ürüne takıldığında, birleşik ürünün normal kullanımında görünür durumda olmalı*" ve "*parçanın görünür durumda olan özellikleri, yenilik ve ayırt edici nitelik şartlarını karşılamalıdır*". SMK m. 56/III'e göre ürünün normal kullanımı "*bakım, servis veya onarım işleri hariç olmak üzere, son kullanıcı tarafından kullanımı ifade eder*" (Kerl, 2011: 103; Koschtial, 2003: 981; Memişoğlu, 2020: 59 vd.; Suluk, 2002: 214 vd.; Yargıtay, 11. HD., T. 24.03.2008, E. 2007/2337, K. 2008/3817; Ankara, FSHM, T. 12.7.2007, E. 2006/6, K. 2007/174). Bu sebeple, örneğin, bir arabanın motorunun tamir sırasında görülebilen parçaları normal kullanım sırasında görülebilen parçalar değillerdir ve tasarım korumasından faydalanamazlar (Eichmann & Jestaedt, 2019: § 4 DesignG pn. 1, 3; Stelzenmüller, 2007: 83; Zenner, 2008: 22).

KORUMA DIŞI HALLER

SMK m. 58/IV'e göre "*kamu düzenine ve genel ahlaka aykırı tasarımlar*" (Bkz. Eichmann & Jestaedt, 2019: § 2 DesignG pn. 109; Nirk & Kurtze, 1997: § 7 GeschmMG pn. 15; Polater, 2013: 101 vd.; Suluk & Orhan, 2008: 193; Krş. Tekinalp, 2012: 680; BGH, GRUR, 2003: 705, 706 –*Euro-Billy*); "*tasarımın kullanıldığı veya uygulandığı ürünün, baş-*

ka bir ürüne mekanik olarak monte edilmesi veya bağlanması için belirli biçim ve boyutlarda üretilmesi zorunlu ürünlerin görünüm özellikleri" ("*must-fit*" parçalar – Bkz. Açıklama-4) ve Paris Sözleşmesinin 2. mükerrer 6. maddesi kapsamında yer alan işaretlerin, armaların, nişanların veya adlandırmaların uygunsuz kullanımını içeren tasarımlar da koruma dışında tutulmuştur.

Bu kapsamda değinilmesi gereken bir diğer konusu ise SMK m. 59/IV ve V'te düzenlenen birleşik ürünün görünümüne bağımlı olan "*must-match*" parçalar ve "*eşdeğer parçalardır*". SMK m. 59/IV'e göre, birleşik ürünün görünümüne bağımlı olup birleşik ürüne orijinal görünümünü yeniden kazandırmak üzere belirli bir biçimde yapılması zorunlu olan "*must-match*" parçaların (örneğin otomobilin kapısı, çamurluğu) "*onarım amacıyla ve bu parçaların kaynağı konusunda yanıltıcı olmamak şartıyla tasarımın piyasaya ilk sürüldüğü tarihten üç yıl sonra kullanılması tasarım hakkının ihlali*" sayılmayacaktır (Bulling *et al.*, 2011: pn. 175; Suluk, 2001: 197 vd.; Şehirali Çelik, 2014: 288). Ayrıca SMK m. 59/V'e göre Sanayi ve Teknoloji Bakanlığınca (Bkz. Açıklama-5) yayımlanan eşdeğer parçalar listesinde "*must-match*" parça niteliğinde olan eşdeğer parçaların tasarımının piyasaya ilk sürüldüğü tarihten itibaren üç yıl içinde kullanımı tasarım hakkının ihlali oluşturmayacaktır (Şehirali Çelik, 2017: 273 vd.; Sınai Mülkiyet Kanun Tasarısı, 2016: 113).

Ürünün teknik fonksiyonunun zorunlu kıldığı görünüm özellikleri de tasarım koruması dışında tutulmuştur. Bu konu aşağıda ayrıntılı olarak incelenecektir.

KORUMA SÜRESİ VE KAPSAMI

SMK ile EndTasKHK'dan farklı olarak AB hukukuna benzer şekilde tasarımların tescilsiz korunması imkânı getirilmiştir. SMK'ya göre tasarım korumasının kapsamı ve koruma süresi tescilli ve tescilsiz tasarımlar bakımından farklılık arz etmektedir.

Tescilli tasarımların koruma süresi SMK m. 69/I'e göre, "*başvuru tarihinden itibaren beş yıldır. Bu süre beşer yıllık dönemler hâlinde yenilenmek suretiyle toplam yirmi beş yıla kadar uzatılabilir*". SMK m. 59/I'e göre, "*tasarımdan doğan haklar münhasıran tasarım sahibine aittir*". Üçüncü kişilerin koruma kapsamındaki tasarım veya tasarımın uygulandığı ürünü üretebilmeleri, piyasaya sunabilmeleri, satabilmeleri, ithal edebilmeleri, ticari amaçlı kullanabilmeleri veya bu amaçlarla elde bulundurabilmeleri ya da bu tasarım veya tasarımın uygulandığı ürünle ilgili sözleşme yapabilmeleri için tasarım sahibinin iznini almaları ge-

reklidir (Suluk & Orhan, 2008: 167 vd.; Tekinalp, 2012: 684 vd.).

Tescilsiz tasarımların koruma süresi, tescilli tasarımlara göre daha kısa ve koruma kapsamı daha dardır. SMK m. 69/II'ye göre, "*tescilsiz tasarımların koruma süresi, koruma talep edilen tasarımın kamuya ilk sunulduğu tarihten itibaren üç yıldır*". SMK m. 59/II'ye göre tescilsiz tasarım sahibi, üçüncü kişilere karşı tasarımdan doğan haklarını sadece "*tasarımın aynısının veya genel izlenim itibarıyla ayırt edilemeyecek kadar benzerinin kopyalanarak alınması hâlinde*" ileri sürebilecektir. Ancak tescilsiz bir tasarımın aynısını veya genel izlenim itibarıyla ayırt edilemeyecek kadar benzerini yapan bir başka tasarımcının söz konusu tasarımın kendi tasarımından önce kamuya sunulduğunu makul yollarla bilmesi mümkün değilse, "*bağımsız olarak yapılan tasarımın koruma kapsamındaki tasarımdan kopyalanmış olduğu kabul edilmez*" (Güneş, 2017: 116-119, s. 118; Şehirali Çelik, 2017: 291 vd.; Krş. Ruhl, 2010: Art. 19 GGV pn. 71 vd.; Bulling *et al.*, 2011: pn. 153; Gottschalk & Gottschalk, 2006: 462).

Ürünün teknİk fonksİyonunun zorunlu kıldığı görünüm özellİklerİ

6/2002 sayılı Tüzük m. 8/I'e göre "*topluluk tasarımı koruması bir ürünün yalnızca teknik fonksiyonu tarafından belirlenmiş olan görünüm özelliklerini kapsamaz*" (Eichmann & Jestaedt, 2019: § 3 DesignG pn. 3 vd.; Ruhl, 2010: Art. 8 GGV pn. 17 vd.; Krş. BGH, GRUR, 1966: 97, 99 – *Zündaufsatz*; BGH, GRUR, 1981: 269, 271 – *Haushaltsschneidemaschine II*). SMK m. 58/IV-b'de 6/2002 sayılı Tüzük m. 8/I'e benzer şekilde "*ürünün teknik fonksiyonunun zorunlu kıldığı görünüm özellikleri*" tasarım koruması dışında tutulmuştur (Bozbel, 2015: 614; Eichmann & Jestaedt, 2019: § 3 DesignG pn. 3 vd.; Memişoğlu, 2020: 206 vd.; Ruhl, 2010: Art. 8 GGV pn. 17 vd.; Suluk & Orhan, 2008: 185 vd.; Tekinalp, 2012: 680; Krş. BGH, GRUR, 1966: 97, 99 – *Zündaufsatz*; BGH, GRUR, 1981: 269, 271 – *Haushaltsschneidemaschine II*).

Bu düzenlemelerde yer alan 'teknik fonksiyon' kavramının hangi anlama geldiği hususunda doktrinde çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Bir görüşe göre 'teknik' kelimesi teknik alana ait demektir. Ancak teknik kelimesinin patent hukukundaki anlamı ile yorumlanmaması gereklidir. Bir diş fırçası veya mantar çeker de teknik fonksiyona sahip kabul edilmelidir. Bir başka ifadeyle *"teknik"* kelimesi, *"bir 'ihtiyaca cevap veren' şeklinde manalandırılmalıdır*" (Tekinalp, 2012: 681). Doktrindeki diğer bir görüşe göre teknik fonksiyon kavramı "*tasarımın ve tasarımın uygulandığı ürünün iş görme yetisine sahip olması*" anlamına gelmek-

tedir (Memişoğlu, 2019: 113). Doktrindeki savunulan ve kanaatimizce yerinde olan bir başka görüşe göre ise 'teknik fonksiyon' kavramı "*teknik alana ait anlamına gelir. Yani teknik fonksiyon, patent hukuku anlamında kabul edilmelidir. Çünkü bu kuralın, tasarım korumasını sınırlayarak, tasarım ve patent (ve faydalı model) koruması arasındaki sınırı belirleme işlevi bulunmaktadır*" (Suluk & Orhan, 2008: 186).

Bir ürünün teknik fonksiyonunun zorunlu kıldığı görünüm özellikleri ürünün bütün esaslı unsurları üzerinde etkili ise ürünün tümü; sadece ürünün görüm özelliklerinden bir kısmı üzerinde etkili ise ürünün sadece ilgili görünüm özellikleri tasarım koruması kapsamı dışında kalacaktır (Krş. Eichmann & Jestaedt, 2019: § 3 DesignG pn. 7). Bu sebeple teknik fonksiyonunun zorunlu kıldığı görünüm özelliklerinin ve bunların tasarımın hangi unsurları üzerinde etkili olduğunun her bir somut olayda tespit edilmesi büyük bir önem taşımaktadır.

SMK m. 58/IV-b'de ve Tüzük m. 8/I'de ürünün teknik fonksiyonunun zorunlu kıldığı görünüm özellikleri, tasarım koruması dışında bırakılmış; ancak hangi şartların varlığı hâlinde bir ürünün görünümünün teknik fonksiyonunun zorunlu kıldığı özelliklerden kaynaklandığı hükme bağlanmamıştır. SMK'daki '*teknik fonksiyonunun zorunlu kıldığı*' ibaresi *ve* Tüzük'teki '*yalnızca teknik fonksiyon tarafından belirlenmiş olan*' ibaresi şu tartışmaya sebep olmuştur: Görünüm özellikleri teknik fonksiyondan kaynaklanan bir ürünün sahip olduğu teknik fonksiyon, alternatif tasarımlarla da gerçekleştirilebiliyorsa söz konusu ürünün tasarımı SMK m. 58/IV-b'ye ve Tüzük m. 8/I'e göre tasarım koruması kapsamı dışında kalacak mıdır?

Bu kapsamda ileri sürülen görüşlerden biri, 'form çeşitliliği teorisi'dir (multiplicity of forms theory). Buna göre bir ürünün görünüm özelliklilerinin SMK m. 58/IV-b'ye ve Tüzük m. 8/I'e göre tasarım koruması dışında kalması için söz konusu ürünün teknik fonksiyonunun gerçekleşmesinde farklı tasarım alternatiflerinin bulunmaması gereklidir. Bir başka ifadeyle ürünün görünüm özelliğinin teknik fonksiyonun gerçekleşmesini mümkün kılan yegâne unsur olması halinde ürünün ilgili görünüm özellikleri tasarım koruması dışında kalacaktır. Ancak bir tasarımın sahip olduğu teknik fonksiyon alternatif tasarımlarla da gerçekleştirilebiliyor ve teknik özellikler ürünün görünümü bakımından tasarımcıya seçenek özgürlüğü bırakıyorsa teknik fonksiyonunun zorunlu kıldığı görünüm özelliklerinden bahsedilemeyecek ve söz konusu ürün gerekli şartların varlığı halinde tasarım korumasından faydalanabilecektir (Berlit, 2004: 637; Bulling *et al.*, 2011: pn. 130; Kerl, 2011: 97

vd.; Koschtial, 2003: 979; Kur, 2002: 664; Lorenzen, 2002: 184; Ruhl, 2010: Art. 8 GGV pn. 27; Wandtke & Ohst, 2005: 97; Zenner, 2008: 17; Suluk, 2002a: 650; Krş. Tekinalp, 2012: 681). 554 sayılı EndTasKHK m. 10/I'e göre: "*Teknik fonksiyonunun gerçekleştirilmesinde, tasarımcıya, tasarıma ilişkin özellik ve unsurlarda hiçbir seçenek özgürlüğü bırakmayan tasarımlar koruma kapsamı dışındadır*". Söz konusu düzenlemenin yürürlükte olduğu dönemde doktrinde teknik bir fonksiyona sahip bir ürünün tasarım koruması dışında kalıp kalmayacağı tespit edilirken özellikle madde metnindeki "*seçenek özgürlüğü bırakmayan tasarımlar*" ibaresi dikkate alınarak form çeşitliliği teorisine uygun bir şekilde söz konusu istisnanın kapsamı tespit edilmekteydi (Krş. Karaaslan, 2019: 495 vd.).

"Nedensellik teorisi" (causative theory) olarak da bilenen başka bir görüş, ürünün görünüm özelliklerinin hangi saikten kaynaklandığını dikkate alarak SMK m. 58/IV-b ve Tüzük m. 8/I hükümlerinin uygulama bulup bulmayacağını cevaplandırmaktadır (Müller-Broich, 2018: 5). Bu görüşe göre bir ürünün görünüm özelliklerinin teknik işlevin zorunlu kıldığı özelliklerden kaynaklandığının kabulü için tasarımın sadece teknik bir çözümün geliştirilmesi amacıyla meydana getirilmesi, ürünün görünüm özelliklerinin sadece teknik fonksiyonun yerine getirilebilmesi ihtiyacından kaynaklanması ve tasarım meydana getirilirken estetik unsurların herhangi bir katkısının bulunmaması gereklidir. Bir tasarımın sahip olduğu teknik fonksiyonun gerçekleştirilebilmesi için farklı tasarım alternatiflerinin var olması, SMK m. 58/IV-b ve Tüzük m. 8/I hükümlerinin uygulanması bakımından tek başına karar verici bir role sahip değildir (Krş. Karaaslan, 2019: 496; Memişoğlu, 2019: 118 vd.).

ABAD, Doceram/CeramTec kararı (ABAD, 08.03.2018, C-395/16) ile söz konusu bu tartışmaları ele alarak uygulama bakımından yol gösterici nitelikte bir sonuca ulaşmıştır. ABAD kararına konu olan olayda davacı Doceram 'seramik montaj pimi' üretimi yapan ve özellikle otomobil, tekstil ve makine endüstrisine kaynak merkezleme pimleri tedarik eden bir şirkettir. Doceram, merkezleme pimlerine ilişkin birçok topluluk tasarımı üzerinde de hak sahibidir.

Davalı CeramTec de merkezleme pimleri üretip pazarlamaktadır. Ancak CeramTec, Doceram'ın hak sahibi olduğu tasarımların aynısını üretmektedir.

Doceram, topluluk tasarımlarından doğran hakların CeramTec tarafından ihlal edildiği gerekçesi ile Düsseldorf Eyalet Mahkemesi'ne müdahalenin meni davası açmıştır. CeramTec de karşı dava açarak Doce-

ram'a ait olan ürünlerin görünüm özelliklerinin yalnızca ürünün teknik fonksiyondan kaynaklandığını ileri sürmüş ve tasarımın hükümsüzlüğüne karar verilmesini talep etmiştir.

Düsseldorf Eyalet Mahkemesi Doceram'ın açmış olduğu davayı reddetmiş ve Doceram'a ait olan tasarımların Tüzük m. 8/I'e göre hükümsüz kılınmasına karar vermiştir.

Doceram, bu karara karşı Düsseldorf Yüksek Eyalet Mahkemesi'ne itiraz etmiştir. Düsseldorf Yüksek Eyalet Mahkemesi ise davayı bekletici sorun yaparak, ön karar davası yoluyla ABAD'a şu soruları yöneltmiştir:

1. Tüzük m. 8/I hükmü, bir ürünün tasarımında görsel etkinin hiçbir önem taşımadığı; teknik fonksiyonun tasarımı belirleyen tek etken olduğu durumlarda da uygulama bulur mu?

2. İlk sorunun olumlu cevaplandırılması durumunda, sadece teknik fonksiyonun ürünün görünüm özelliklerini belirleyip belirlemediği hangi bakış açısına göre tespit edilecektir? Bu tespit objektif bir gözlemcinin bakış açına göre mi yapılmalıdır? Eğer bu soru olumlu cevaplandırılırsa objektif gözlemci nasıl tanımlanmalıdır?

ABAD'ın ilk soruya verdiği cevap şu şekilde özetlenebilir:

ABAD, ilk olarak Düsseldorf Yüksek Eyalet Mahkemesi'nin yukarıda yöneltmiş olduğu soru ile asıl olarak cevabını aradığı hususu açıklığa kavuşturmuştur. ABAD, Mahkeme'nin ilk olarak şu hususu öğrenmek istediğini belirtmiştir: Bir ürünün görünüm özelliklerinin belirlenmesinde yalnızca teknik fonksiyonun göz önünde bulundurulup bulundurulmadığı tespit edilirken; alternatif tasarımların varlığı mı yoksa teknik fonksiyonun ürünün görünüm özelliklerini belirleyen yegâne unsur olup olmadığı mı dikkate alınmalıdır?

Tüzük m. 8/I'e göre bir ürünün tasarım koruması dışında kalıp kalmayacağına sadece uyuşmazlık konusu tasarımla aynı teknik fonksiyonu yerine getiren alternatif tasarımların varlığı dikkate alınarak karar verilemez.

Tüzük'ün 10. giriş maddesine göre bir ürünün bu Tüzük'e göre tasarım olarak korunabilmesi için mutlaka estetik bir niteliğe sahip olması gerekli değildir. Bu Tüzük kapsamında bir ürünün tümü veya bir parçasının ya da üzerindeki süslemenin çizgi, şekil, renk, biçim, yüzey dokusu veya malzeme gibi özelliklerinden kaynaklanan 'görünüm özellikleri' koruma altına alınmaktadır. Bu sebeple bir üründe görsel etki uyandıran herhangi bir unsur bulunmamakta ise ve ürünün teknik bir fonksiyonu

yerine getirme ihtiyacı, söz konusu ürüne görünümün verilmesinde dikkate alınan yegâne etkense bu fonksiyonun gerçekleşebileceği alternatif tasarımlar bulunsa dahi ürünün görünüm özellikleri tasarım koruması dışında kalacaktır.

Tüzük'ün 10. giriş maddesinde belirtildiği üzere yalnızca teknik işlevin zorunlu kıldığı görünüm özelliklerinin tasarım koruması dışında tutulması ile teknolojik yeniliklerin sekteye uğratılması engellenmek istenmiştir. Teknik fonksiyonun ürünün görünümünü belirleyen tek etken olmasına rağmen aynı fonksiyonu yerine getiren alternatif tasarımların varlığının o ürünün tasarım hukukuna göre korunması için yeterli kabul edilmesi şu sonuçları doğurabilecektir: Sadece teknik fonksiyonun ürünün görünüm özelliklerini belirlediği alternatif tasarımlar, bir teşebbüs tarafından tasarım olarak tescil edilebilecektir. Bu da bu teşebbüse patente ilişkin koruma şartlarını sağlamadan söz konusu ürünler üzerinde patent korumasına benzer bir şekilde inhisari nitelikte haklar verilmesine sebep olacaktır. Bunun sonucunda rakipler, benzer fonksiyonel özelliklere sahip ürünleri piyasaya sunamayacaklar veya muhtemel teknik çözümler sınırlanacak ve Tüzük m. 8/I hükmü önemini yitirecektir.

Bu sebeplerle, bir tasarımın Tüzük m. 8/I dolayısıyla koruma dışında kalıp kalmayacağına karar verilirken, teknik fonksiyonun tasarımın görünümüne etki eden yegâne etken olup olmadığı dikkate alınmalıdır. Alternatif tasarımların varlığı bu kapsamda belirleyici niteliğe sahip değildir.

Mahkeme, ikinci soru ile şu hususu öğrenmek istemiştir: Tüzük m. 8/I'e göre bir ürünün münferit görünüm özelliklerinin yalnızca ürünün teknik fonksiyonu dikkate alınarak belirlenip belirlenmediği objektif bir gözlemcinin bakış açına göre mi tespit edilecektir?

ABAD bu soruyu ise şu şekilde cevaplandırmıştır:

Tüzük m. 6/I'e ve 10/I'e göre bir tasarımın ayırt edici niteliğe sahip olup olmadığı tasarımın bilgilenmiş kullanıcı üzerinde bıraktığı genel izlenime göre tespit edilecektir. Buna rağmen Tüzük m. 8/I'de öngörülen şartların varlığının hangi bakış açısına göre tespit edileceğine ilişkin herhangi bir düzenleme söz konusu değildir.

Tüzük m. 8/I'e göre bir tasarımın koruma kapsamı dışında kalıp kalmayacağı tespit edilirken özellikle ürünün görünümüne etki eden objektif olarak belirlenebilen unsurlar, ürünün kullanımı hakkındaki bilgiler veya aynı teknik fonksiyonu yerine getirebilen alternatif tasarımların mevcut olup olmadığı dikkate alınmalıdır. Söz konusu objektif şartlar,

bilgiler veya alternatiflerin tespiti güvenilir kanıtlarla ispat edilebilir bir niteliğe sahip olmalıdır. Tüzük m. 8/I'de öngörülen şartların varlığının objektif bir gözlemcinin bakış açına göre tespit edilmesi gerektiği Tüzük'te hükme bağlanmamıştır.

Bu sebeplerle Tüzük m. 8/I'e göre bir tasarımın koruma dışı kalıp kalmayacağı tespit edilirken somut olaydaki bütün objektif şartların dikkate alınması gerekli olup bu kapsamda objektif bir gözlemcinin bakış açısına göre karar verilmesi gerekli değildir.

Sonuç

Bir fikri ürünün gerekli şartların varlığı halinde tasarım ve patent veya faydalı model hukukuna göre kümülatif olarak korunabilmesi mümkündür. SMK m. 82 ve 142'ye göre bir patentten veya faydalı modelden bahsedilebilmesi için bir buluşun varlığı gereklidir. Patent ve faydalı model hukuku ile koruma altına alınan buluş, beşerî bir gereksinim olarak ortaya çıkan bir soruna, teknik alana giren ve uygulanabilir bir öğreti ile çözümler üretilmesi anlamına gelmektedir. Buluş ile bir probleme teknik bir çözüm getirilmektedir. Buluşların patent ve faydalı model hukukuna göre korunabilmesi için SMK'da aranan gerekli şartların yerine getirilmesi gereklidir. SMK m. 82/I'e göre bir buluşun patent olarak korunabilmesi için yeni olması, buluş basamağı içermesi ve sanayiye uygulanabilir olması gereklidir. SMK m. 142/I'e göre bir buluşun faydalı model olarak korunabilmesi için yeni ve sanayiye uygulanabilir olması yeterli olup tekniğin bilinen durumunu aşması gerekli değildir (Baş, 2013: 57 vd.; Karaaslan, 2019: 493 vd.; Öztürk, 2008: 59 vd.; Suluk, 2002b: 27-46, s. 28 vd.; Tekinalp, 2012: 731 vd.; Tüzüner, 2011: 79 vd.). Tasarım hukuku ise ürünlerin 'görünümleri'ni koruma altına almaktadır. Bir ürünün SMK'ya göre tasarım olarak korunabilmesi için yeni ve ayırt edici olması gerekli olup estetik niteliğe sahip olması tasarım koruması kapsamında aranan şartlardan biri değildir.

Patent ve faydalı model hukuku ile tasarım hukuku; bir fikri ürünü koruma şekilleri, fikri ürüne sağlanan korumanın kapsamı ve koruma süresi bakımından da birbirinden farklılaşmaktadır. Mesela, tescilli tasarımlar, beşer yıllık sürelerle yenilenmek kaydıyla toplam yirmi beş yıl süreyle; tescilsiz tasarımlar ise üç yıl korunmaktadır (SMK m. 69). Patent ve faydalı modellerin SMK'ya göre korunabilmesi için tescil edilmeleri gerekli olup koruma süreleri de tasarımlara göre daha kısadır. Patentler için koruma süresi yirmi yıl ve faydalı modeller için on yıldır (SMK m. 101).

Söz konusu koruma sistemleri arasındaki bu farklılıklar dolayısıyla kanun koyucu SMK m. 58/IV-b'de bir ürünün teknik fonksiyonunun zorunlu kıldığı görünüm özelliklerini tasarım koruması dışında tutmuştur. Böylece patent ve faydalı model hukukun öngörmüş olduğu şartları sağlamayan fikri ürünlerin tasarım hukuku ile tekel altına alınması engellenmek istenmiştir.

SMK m. 58/IV-b'ye göre bir ürünün teknik fonksiyonunun zorunlu kıldığı görünüm özelliklerinin tasarım koruması dışında kalıp kalmayacağı tespit edilirken 'form çeşitliliği teorisi'nin tek başına dikkate alınması, patent ve faydalı model hukukunun ve tasarım hukukunun koruma amaçları ile çelişen sonuçların ortaya çıkmasına da sebep olacaktır. Zira sadece teknik fonksiyonun bir ürünün görünüm özelliklerini şekillendirmesine rağmen aynı teknik sonucu veren alternatif tasarımların varlığı dolayısıyla ürüne ait görünüm özelliklerinin tasarım hukukuna göre korunması, patent ve faydalı model hukuku ile koruma altına alınan teknik çözümlerin daha hızlı ve kolay koruma sağlayan tasarım hukuku ile korunmasına sebep olacaktır. Bu ise bilimsel ve teknolojik gelişimin önünde büyük bir engel teşkil edecektir. Bu kapsamda şu sonucun ortaya çıkması da ihtimal dairesindedir: Aynı teknik sonucu veren alternatif tasarımlar, tek bir kişi tarafından tasarım olarak tescil edilerek koruma altına alınabilir; söz konusu teknik çözümler üzerinde tasarım hukuku dolayısıyla inhisari haklar tanınarak üçüncü kişilerin bu fikri ürünleri kullanması yasaklanabilir. Ayrıca 'form çeşitliliği teorisi'nin tek başına dikkate alınması SMK m. 58/IV-b hükmünün uygulama alanını önemli ölçüde daraltacaktır. Zira birçok ürün bakımından aynı teknik fonksiyonun gerçekleşmesini sağlayan alternatif tasarımların meydana getirilmesi mümkündür. Bu sebeple sadece söz konusu alternatifler ispat edilerek SMK m. 58/IV-b hükmü birçok durumda uygulanamayacak ve bu hükmün fiilen uygulama imkânı önemli ölçüde ortadan kaldırılmış olacaktır.

Bu kapsamda ABAD'ın Doceram kararında da belirtildiği gibi SMK m. 58/IV-b'ye göre ürünlerin görünüm özelliklerinin koruma dışında kalıp kalmayacağı tespit edilirken sadece aynı teknik sonucu veren alternatif tasarımların bulunması tek başına belirleyici bir niteliğe sahip olmayıp alternatif tasarımların varlığı sadece ürünün görünüm özelliklerinin teknik bir zorunluluktan kaynaklanıp kaynaklanmadığının tespitinde dikkate alınması gereken bir unsur olmalıdır. Bir ürünün görüm özelliklerinin SMK m. 58/IV-b'ye göre tasarım koruması kapsamı dışında kaldığının kabulü için söz konusu görünüm özelliklerini belirleyen yegâne etkenin ürünün teknik fonksiyonu olması ve ürünün görüm

özelliklerinin görsel etki uyandıran herhangi bir unsur barındırmaması gereklidir.

Ancak bu tasarımların sadece görsel etki uyandıran ürünleri koruyacağı manasına gelmemelidir. Bir ürünün belirli bir kullanım amacına hizmet etmesi veya görünümünde belirli ölçüde teknik gerekliliklerin etkili olması, tek başına bu ürünün tasarım koruması dışında kalmasına sebep olmaz. Çünkü bir ürünün tasarımı yapılırken sadece görsel etki uyandıran unsurlar değil aynı zamanda kullanışlılığı, güvenirliliği ve ergonomisi de büyük bir önem taşımaktadır (Eichmann & Jestaedt, 2019: § 3 DesignG pn. 4 vd.; Ruhl, 2010: Art. 8 GGV, pn. 23; BGH, GRUR 1966: 97, 99 – *Zündaufsatz*; Krş. Suluk, 2020: 324). Bu sebeplerle tasarım hukuku ile 'fonksiyonel' değil 'salt teknik fonksiyonun zorunlu kıldığı' tasarımlar koruma dışında tutulmalıdır (Krş. Memişoğlu, 2019: 131).

Açıklamalar

Açıklama-1: SMK m. 192'ye göre:

"(1) Bu Kanunun;

a) 26 ncı maddesi yayımı tarihinden itibaren yedi yıl sonra,

b) 23 üncü maddesinin ikinci fıkrası ve 69 uncu maddesinin dördüncü fıkrasında düzenlenen yenileme taleplerinin yapılması gereken süreye ilişkin hükümleri ile 46 ncı maddesinde düzenlenen amblem kullanım zorunluluğuna ilişkin hükümleri yayımı tarihinden itibaren bir yıl sonra,

c) Diğer hükümleri yayımı tarihinde,

yürürlüğe girer".

Açıklama-2: Directive 98/71/EC of the European Parliament and of the Council of 13 October 1998 on the legal protection of designs.

Açıklama-3: Council Regulation (EC) No 6/2002 of 12 December 2001 on Community designs.

Açıklama-4: "Must-fit" parçalar için ön görülen koruma istisnasının uygulanabilmesi için iki ürün bulunmalı ve bu iki ürünün birbirine mekanik olarak monte edilmesi ve bağlanabilmesi için orijinaliyle aynı şekilde yapılması gereklidir. Örneğin bir otomobil egzozunun bağlantı kısmı "must-fit" parça tasarımı sayılabilecektir (Eichmann & Jestaedt, 2019: § 3 DesignG pn. 11 vd.; Ruhl, 2010: Art. 8 GGV pn. 49 vd.; Suluk, 2001: 78; Şehirali Çelik, 2014: 285; Tekinalp, 2012: 682; Zenner, 2008: 19). SMK m. 58/V'e göre, yeni ve ayırt edici olmak üzere, "*farklı veya eş birimlerden oluşan modüler bir sistemde bu birimlerin birbirleriyle*

sonlu veya sonsuz olarak çeşitli biçimlerde bağlantı kurmasını sağlayan tasarımlar korumadan yararlanır". Modüler sistem, farklı şekillerde bağlantı kurulabilen ürünlerin bir araya gelmesiyle oluşan sistemdir. Modüler özellikteki mobilyalar, modüler raylar, konteynerler veya Lego tuğlası olarak bilinen oyuncaklar modüler sisteme örnek olarak gösterilebilir (Bulling *et al.*, 2011: 137; Eichmann & Jestaedt, 2019: § 3 DesignG pn. 15; Ruhl, 2010: Art. 8 GGV pn. 60 vd.; Suluk, 2001: 130; Tekinalp, 2012: 683).

Açıklama-5: SMK m. 59/V'de kullanılan "Bilim, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı" ismi 09.07.2018 tarihli 703 sayılı Kanun Hükmünde Kararname ile değiştirilerek "Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı" olmuştur, RG. T. 09.07.2018, S. 30473.

KAYNAKÇA

Baş E., "Buluşun Faydalı Model Belgesi İle Korunması", Yetkin Yayınları, Ankara, ISBN: 9789754647563, 2013.

Berlit W., "Das neue Geschmacksmusterrecht", GRUR, 8:635-642, 2004.

Bozbel S., Fikri Mülkiyet Hukuku, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul, ISBN: 9786051522708, 2015.

Bulling A., Langöhrig A., Hellwig T., "Geschmacksmuster, Designschutz in Deutschland und Europa mit USA, Japan, China und Korea", Carl Heymanns Verlag, Köln, München, ISBN: 9783452270160, 2011.

Brouër D., Bockmair B., "Geschmacksmuster", Bundesanzeiger, Köln, 1988.

Eck M., "Neue Wege zum Schutz der Formgebung", Carl Heymanns Verlag, Köln, ISBN: 3452225119, 1993.

Eichmann H., Jestaedt D., "Designgesetz", Ed. H. Eichmann, V. von Falckenstein, M. Kühne, C.H. Beck Verlag, München, ISBN: 9783406710285, 2015.

Er. A., Tasarım, Teknoloji ve İnovasyon, 8. Teknoloji Ödülleri ve Kongresi, TÜBİTAK-TTGV-TÜSİAD, 25 Haziran 2009, İstanbul, https://tusiad.org/en/reports/item/download/56_592f83cec49a766749a0230b5c22e44c (Erişim Tarihi: 02.01.2020).

Eryılmaz S., "Tasarımla Rekabet Avantajı: Türkiye'deki İşletmeler Üzerine Bir İnceleme", Haliç Üniversitesi Fen Bilimleri Dergisi, 3(1): 85-107, 2020.

Gottschalk S., "Der Schutz des Designs nach dem deutschen und europäischen Recht", Nomos Verlag, Baden-Baden, ISBN: 3832912754, 2005.

Gottschalk E., Gottschalk S., "Das nicht eingetragene Gemeinschaftsgeschmacksmuster: eine Wunderwaffe des Designschutzes?", GRUR-Int., 6: 461-468, 2006.

Güneş İ., "Sınai Mülkiyet Kanunu'nda Tasarım Tescili Konusundaki Yenilikler", Terazi Hukuk Dergisi, 128: 116-119, 2017.

Karaaslan P., "Teknik Buluşlar İle Tasarım Koruması Arasında Sınır Çizgisi: Teknik İşlevin Tasarımı Şekillendirmesi", İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 10(2): 489-503, 2019.

Kerl F. M., "Die geschmacksmusterrechtliche Ersatzteilfrage, Notwendigkeit und Rechtmäßigkeit einer Reparaturklausel", Carl Heymanns Verlag, Köln, ISBN: 9783452275738, 2011.

Koschtial U., "Das Gemeinschaftsgeschmacksmuster: Die Kriterien der Eigenart, Sichtbarkeit und Funktionalität", GRUR-Int., 12:973-982, 2003.

Kur A., "Die Auswirkungen des neuen Geschmacksmusterrechts auf die Praxis", GRUR, 8: 661-670, 2002.

Lorenzen B., "Designschutz im europäischen und internationalen Recht: zur Anwendung und Auslegung internationalen und europäischen Designschutzrechts, insbesondere der materiellen Geschmacksmustervorschriften der Richtlinie 98/71/EG und der Verordnung (EG) Nr. 6/2002 über das Gemeinschaftsgeschmacksmuster", LIT Verlag, Münster, ISBN: 3825860019, 2002.

Memişoğlu Ö. S., "Avrupa Birliği Hukukunda Tescilli Tasarımların Korunması Açısından Teknik İşlevsellik Sınırlaması", İstanbul Kültür Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 18 (1): 111-133, 2019.

Memişoğlu Ö. S., "Tescilli Tasarımlarda Yenilik ve Ayırt Edicilik Unsurları", Seçkin Yayıncılık, Ankara, ISBN: 9789750260018, 2020.

Müller-Broich J. D., "Technische Bedingtheit im Recht des Gemeinschaftsgeschmacksmusters", GRUR-Prax, 1:5-7, 2018.

Nirk R., Kurtze H., "Geschmacksmustergesetz", Carl Heymanns Verlag, Köln, 1997.

Öztürk Ö., "Türk Hukuku'nda Türk Hukukunda Patent Verilebilirlik Şartları", Arıkan Yayıncılık, İstanbul, ISBN: 9789944716406, 2008.

Polater S., "Designschutz nach dem deutschen, europäischen und türkischen Geschmacksmusterrecht", Doktora Tezi, Universität Konstanz, 2013, https://kops.uni-konstanz.de/bitstream/handle/123456789/26693/Polater_266934.pdf?sequence=1&isAllowed=y (Erişim Tarihi: 02.01.2020).

Polater S., "Patent Hakkının Birden Fazla Kişi Tarafından İhlali ve Açılabilecek Davalar", Türkiye Barolar Birliği Dergisi, 119: 395-428, 2015.

Ruhl O., "Gemeinschaftsgeschmacksmuster", Carl Heymanns Verlag, Köln, ISBN: 9783452272027, 2010.

Saraç T., "Patentten Doğan Hakka Tecavüz ve Hakkın Korunması", Seçkin Yayıncılık, Ankara, ISBN: 9789753475563, 2003.

Sauer K. M., "Neue Wege im Designschutz: Plädoyer für die Öffnung des Urheberrechts für Designleistungen", Oldenburger Verlag für Wirtschaft, Informatik und Recht, Edewecht, ISBN: 9783939704096, 2007.

Schack H., "Kunst und Recht", Mohr Siebeck Verlag, Tübingen, ISBN: 9783161498893, 2009.

Stelzenmüller U., "Von der Eigentümlichkeit zur Eigenart – Paradigmenwechsel im Geschmacksmusterrecht?", Nomos Verlag, Baden-Baden, ISBN: 9783832929091, 2007.

Stolz E., "Geschmacksmuster- und markenrechtlicher Designschutz", Nomos Verlag, Baden-Baden, ISBN: 378907716X, 2002.

Suluk C., "Yedek Parça Tasarım Hakkının Korunması", Yargı Yayınevi, Ankara, ISBN: 9789758380404, 2001.

Suluk C., "Topluluk ve Türk Hukukunda Görünmeyen Tasarımlar", İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, 60(l-2): 205-219, 2002.

Suluk C., "Tasarımcıya Seçenek Bırakmayan Tasarımların Hukuki Durumu (Seçenek)", Prof. Dr. Ömer Teoman'a 55. Yaş Günü Armağanı – Cilt 1, Beta Yayınevi, İstanbul, ISBN: 9789755041070, 2002a.

Suluk C., "AB ve Türk Hukukunda Faydalı Modellerin Korunması II", Ankara Barosu Fikri Mülkiyet ve Rekabet Hukuku Dergisi, 2(1): 27-46, 2002b.

Suluk C., "Fikri Mülkiyet Hukuku", Ed. C. Suluk, R. Karasu, T. Nal, Seçkin Yayıncılık, Ankara, ISBN: 9789750263552, 2020.

Suluk C., Orhan A., "Uygulamalı Fikri Mülkiyet Hukuku – Cilt III – Tasarımlar", Seçkin Yayıncılık, Ankara, ISBN: 9789750207020, 2008.

Şehirali Çelik F. H., "Tasarımların Haksız Rekabet Hükümlerine Göre Korunması", Banka ve Ticaret Hukuku Araştırma Enstitüsü, Ankara, ISBN: 9789755372211, 2014.

Şehirali Çelik F. H., "Sınai Mülkiyet Kanunu'nun Tasarım Hukukuna Getirdiği Temel Yenilikler", 6769 Sayılı Sınai Mülkiyet Kanunu Sempozyumu, Ed. Feyzan Hayal Şehirali Çelik, Bankacılık Enstitüsü Yayınları, 255-302, ISBN: 9789755372594, 2017.

Şık A., "Endüstriyel Tasarım ve Üretim", Mühendis ve Makina Güncel, 37: 32-35, 2020.

T.C. Başbakanlık Kanunlar ve Kararlar Genel Müdürlüğü, Sınai Mülkiyet Kanunu Tasarısı, S. 31853594-101-1249-1184, T. 06.04.2016.

Tekinalp Ü., "Fikri Mülkiyet Hukuku", Vedat Kitapçılık, İstanbul, ISBN: 9786054446230, 2012.

Tüzüner Ö., "Faydalı Modelin Korunması ve Faydalı Modelin Korunmasına Uygulanacak Hukuk", Vedat Kitapçılık, İstanbul, ISBN: 9786054446131, 2011.

Wandtke A., Axel O., "Zur Reform des deutschen Geschmacksmustergesetzes", GRUR-Int., 2: 91-102, 2005.

Zenner H., "Designschutz ohne Registereintragung in Deutschland", Verlag Dr. Kovac, Hamburg, ISBN: 9783830034827, 2008.

Zentek S., "Designschutz: Fallsammlung zum Schutz kreativer Leistungen in Europa", Lelesken Verlag, Dortmund, ISBN: 9783981232608, 2008.

Bölüm 22

BULGARİSTAN'DAKİ MÜSLÜMANLARIN TÜRKİYE'YE 1930 YILI GÖÇÜ VE TÜRK VATANDAŞLIĞINA ALINMALARI

Nurhan AYDIN[1]
Handan KAYA[2]

1 Doç.Dr. Kafkas Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, z.nurhanaydin@hotmail.com
2 Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Master Öğrencisi, haandankaya@gmail.com

GİRİŞ

19. yüzyılın ilk çeyreğinde 1804 yılında Sırpların ve 1821 yılında Rumların isyanı, Balkanlarda var olan dengeleri önemli ölçüde alt üst etmişti. Bu zaman zarfında Osmanlı Devleti ve toplumu için en acı gelişmelerden biri hiç şüphesiz Balkanlarda bağımsız bir Yunanistan Devleti'nin ortaya çıkışı olmuştur (Örenç 2011: 6). Osmanlı Devleti Rusya ile gerçekleştirdiği 1828-1829 tarihli savaşı kaybedince Rusya ile Edirne Antlaşması'nı imzalamak zorunda kalmıştır. Anlaşmanın ardından milliyetçi akımların etkisiyle Yunanistan bağımsızlığını ilan etmiştir (Yılmaz 2019: 254). Yunanistan bağımsızlığını kazandıktan sonra bölgede azınlık durumunda kalan Müslüman halka zulmetmeye başlamıştı. Aynı durum Batı Trakya toprakları içinde yaşayan Müslüman halkın da önündeydi.

1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı'nın ardından Batı Trakya Rusların eline geçmişti. Ruslar kendilerine bağlı Bulgar Komitecilerini Batı Trakya'ya yerleştirmişti(Toprak 2014: 44). Bulgarlar I. Balkan Savaşı sırasında Gümülcine, Dedeağaç ve İskeçe başta olmak üzere Batı Trakya topraklarını işgal etmişti. Bulgar işgaline karşı Batı Trakya'yı savunma görevini üstlenen Kırcaali[1] Müfrezesi Doğu Trakya'ya çekilmek zorunda kalmıştır. II. Balkan Savaşı'ndan faydalanan Osmanlı Devleti kaybetmiş olduğu Dedeağaç'ı Bulgarlardan geri almış fakat 29 Eylül 1913 tarihli İstanbul Antlaşması ve Bükreş Antlaşması'nın imzalanmasıyla Batı Trakya'nın tamamı Bulgarlara bırakılmıştı. Balkan Savaşları'nın ardından Gümülcine, İskeçe ve Rumeli'den Anadolu topraklarına gerçekleştirilen göçler hız kazanmıştır. Bölge hakimiyetinin Türk idaresinden ayrılması, Balkanlarda bulunan Türk tebaa için zorlu yaşam şartlarının başlaması anlamına gelmekteydi. 1913 yılından 1919 yılına kadar Batı Trakya'daki Türkler Bulgar zulmü altında hayatlarını devam ettirmeye çalışırken 1920 yılından sonra Batı Trakya Yunanistan topraklarına dahil edilince bölgedeki Türkler bu sefer Yunan zulmüne maruz kalmıştır. Olaya yalnızca Bulgaristan ve Yunanistan nezdinde bakmamak gerekmektedir. Bu süreçte Türkler yaşadıkları ülkelerde azınlık durumuna düştükleri için diğer devletler tarafından da aynı baskılara uğramışlardı. Bulgaristan ve Romanya devletleri istedikleri biçimde etnik yapı oluşturmak amacıyla azınlık durumundaki toplulukları kaçırmaya yönelik politikalar belirleyip uygulamaya koyulmuş, azınlıklara yapılan faşist hareketlere mani olmayıp göz yummuşlardır. Buralarda yaşayan Türklerin

1 Güneydoğu Bulgaristan'da bulunan Kırcaali bölgesi, Arda ırmağının kıyısında ve doğu Rodop dağlarında yer almaktadır. Hasköy ve Gümülcine'ye şose yolları vardır. Bkz. Sinan Koçak, "Bulgar Yazar İvan Lesiçkof'un Gözünden Balkan Harbinde Kırcaali Müfrezesi ve Mehmed Yaver Paşa'nın Esareti", **Journal of Universal History Studies**, 2(1), 2019, s.160.

yaşam şartlarının kötüye gitmesi, can ve mal güvenliklerinin kalmaması durumlarından dolayı Türkiye'ye göç etmekten başka bir çözüm noktası kalmıyordu. Türkiye'nin bu göçleri teşvik etmesiyle de Balkan Türkleri Anadolu'ya göç edip Türkiye'ye sığınmıştır(Duman 2009: 474).

Bilal Şimşir'in tespitlerine göre 1893-1902 yılları arasında Bulgaristan'dan Anadolu'ya 70.606 göçmen gelmiştir. Bulgaristan Türklerinin ikinci büyük göç dalgası Balkan Savaşları'ndan sonra olmuş ve yaklaşık 200.000 kişi göç etmiştir. Bu savaşın sonunda büyük bölümü Bulgaristan'dan olmak üzere Balkan ülkelerinden göç edenlerden 115.883 kişi Hicret ve Muhacirûn Müdiriyet-i Umumiyesi'ne müracaat ederek iskan istemiştir(Çolak 2013: 117). 1923 yılına kadar toplam 500.000 civarında Türk, Bulgaristan'dan Türkiye'ye göç etmek zorunda kalmıştır(Halaçoğlu 1993: 63). 1923'ten 1938 yılına kadar 111.273 göçmen Yugoslavya'dan, 113.760 göçmen Romanya'dan ve 180.979 göçmen Bulgaristan'dan Türkiye'ye gelmiştir (Duman :474). İltica ve göçler dönemsel olarak farklılık göstermekle birlikte bazı dönemlerde durağın bazı dönemlerde ise patlama noktasına ulaşmıştır. Bulgaristan'dan Türkiye'ye 1930 yılı göçleri, Bulgaristan hükümetinin etnik yapıya dayalı politikaları, 1929 dünya ekonomik krizinin olumsuz etkilerini göstermesi, Bulgaristan'daki Türklerin kitleler halinde Türkiye'ye göç etmelerine neden olmuştur.

Çeşitli Kaynaklara Göre 19. Yüzyıl'dan Buyana Türkiye'ye Yapılan Bulgar Göçleri		
ÖZBAY VE YÜCEL	TEKELİ	KARPAT
1893-1902 Bulgaristan İle Anlaşma Sonucu 72.500 Müslüman ve Yahudi	1893-1902 Bulgaristan İle Anlaşma Sonucu 72.500 Müslüman ve Yahudi	**1893-1902:** 72.524 göçmenden 70.603'ü Türkiye'ye yerleşti (Bulgar kaynaklarına göre)
1913 Bulgaristan İle Anlaşma Sonucu 47.000 göçmen Bulgaristan'a; 49.000 göçmen Anadolu'ya göç etmiş.	**1913 Bulgaristan İle Anlaşma Sonucu (Edirne Anlaşması)** 46.764 göçmen Bulgaristan'a; 48.570 göçmen Anadolu'ya göç etmiş.	**1951-1952** 152.000 Türk
	1923-1933: 101.507 **1923-1950:** 121.339 **1950-1970:** 154.000 **1969-1978:** 116.204 **1989: (+)**300.000 (50.000'i geri dönmüş)	(İçduygu vd. 2014: 92)

Dönemlere ve Geldikleri Ülkelere Göre Göçmenler (İçduygu vd. 2014: 140-141)							
Dönem	Bulgar.	Yugos.	Yunan.	Roman.	Diğer	TOPLAM	Yüzde
1923-49	220.085	117.212	394.753	121.339	10.109	825.022	52,1
1950-59	154.473	138.585	14.787	5	4.222	312.072	18,9
1960-69	2.582	42.512	2.081	259	1.047	48.481	2,9
1970-79	113.562	2.940	-	147	139	16.788	7,1
1980-89	225.892	2.550	4	686	4.457	233.589	14,2
1990-99	74.564	2.159	-	126	773	77.622	4,7
2000-07	138	1.548	-	2	49	1.731	0,1
TOPLAM	791.296	307.506	408.625	122.564	20.796	1.650.787	100,0
Yüzde	47,9	18,6	24,8	7,4	1,3	100,0	

1930 Yılı Göçleri Öncesi Yapılan Hazırlıklar

İstiklal Harbi'nin başarıya ulaşması ve TBMM'nin açılması ile siyasi ilişkilerin artırılması amacıyla dış politikada hızlı şekilde adımlar atılmıştır. Bu adımların bir tanesi 18 Ekim 1925 tarihinde Bulgarlarla yapılan Dostluk antlaşmasıdır. Dostluk antlaşmasında Türk-Bulgar görüşmelerinin merkezinde göçmenler ve onların taşınmaz malları, azınlık hakları ve onların himayesi gibi konuların çözümü yer almıştır (Sarıkoyuncu 2005: 148). Görüşmelerde azınlık ve göçmenler sorunu konusunda tıkanmalar olmuştur. Türk tarafı ile Bulgar tarafının talepleri zıtlık göstermiştir. Türk temsilciler, göçmenlerin doğdukları yerlere yerleşmeleri gerektiğini savunurken Bulgar temsilciler buna karşı çıkmıştır (Hakov 1996: 1278) Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras Bulgar Elçisi Simoen Radev'e; *"Gerçek nüfus mübadelesi Balkan Savaşı esnasında yapılmış bulunuyor. Bu gerçek, bir anlaşma ile kanunlaştırılmalıdır. Türkiye kapılarını Bulgar tebaasından olanlara geniş olarak açıyorsa da bu Türkiye'den kaçanlar için geçerli değildir"* demiştir(Sarıkoyuncu 2005: 149). Simoen Radev Hem Tevfik Paşa'nın hem de Mustafa Kemal Atatürk'ün memnuniyetsizliğinden dolayı yapmış olduğu açıklamada Trakya'daki göçmenlerin gayrimenkullerine karşılık tazminat talebinde bulunmuştur.

İmzalanan Dostluk Anlaşması'nda, azınlık ve göçmen sorunu dışında azınlıkların vatandaşlığa geçişleri konusu da çözüme kavuşturulmaya çalışılmıştır. Vatandaşlık konusunda antlaşmada *"Bulgaristan'da doğmuş ve Türkiye'ye göç edip Türk vatandaşlığını almış olan bütün Müslümanları Bulgar Hükümeti Türk Vatandaşları olarak tanır. Aynı şekilde Türkiye'den göç etmiş ve Bulgar Vatandaşlığını almış olan bütün Bulgarları da Türk Hükümeti Bulgar vatandaşları olarak tanır"* maddesi yer almaktadır (Ulukan 2008: 62). 31 Mayıs 1926 tarihinde kimlerin göçmen olarak Türkiye'ye kabul edileceğinin, kimlerin Türkiye'ye alınmayacağının belirlenmesi amacıyla İskan Kanunu çıkarılmıştır.

Dostluk Antlaşması ve Ek Protokolü ile Oturma Sözleşmesi 17 Ağustos 1926 tarihinde yürürlüğe girmiştir (Sarıkoyuncu 2005: 151). Oturma (İkamet) Sözleşmesiyle *"Türk vatandaşları Bulgaristan'da, Bulgaristan vatandaşları Türkiye'de oturma ve yaşama hakkına sahip olacaklardı"* (Özlem 2010: 47). Ayrıca Bulgaristan Türkleri ve Türkiye'deki Bulgarların gönüllü göçlerine hiçbir engelleme yapılmayacaktır. Yapılan bir diğer hazırlık ise 1927 yılı bütçe tasarılarında göçmenlerin yerleştirilmesi için 2.575.859 lira harcama miktarının belirlenmesi olmuştur.

Bulgaristan'dan Türkiye'ye gerçekleştirilecek göçler sırasında sıkıntıların boy göstermemesi amacıyla daha önceden iki ülke arasında gerçekleştirilmiş olan ikamet mukavelesinin 2. maddesi baz alınarak, 03.07.1929 tarihinde alınan kararla göç eden bölgelere bir Türk Heyeti gönderilecekti. Göç sırasında Bulgarlar tarafından da sıkıntıların çıkarılmaması amacıyla Bulgaristan'ın belirlemiş olduğu Bulgar üyelerin de heyetin içinde yer alması kararlaştırılmıştı(BCA, 30-18-1-2/4.39.6). Sofya'da bulunan Türk elçiliği Yunanlıların böyle bir duruma sıcak bakmayacağı, Yunanlıların bu durumu kullanıp Türklerle, Bulgarların arasını açma faaliyetlerinde bulunabileceği, bundan dolayı bu sıkıntının giderilmesi amacıyla Türk-Bulgar Hakem ve Uzlaşma komisyonunda bu problemlerin çözülmesi gerektiğini açıklamıştır(BCA, 30-18-1-2/6.57.9). Bu olaylardan yaklaşık kırk gün önce yani 25.05.1929 tarihinde Türkiye ile Bulgaristan arasında akit ve imza edilen "Bitaraflık, Uzlaşma, Adlî Tesviye ve Hakem Muahedesinin" tasdiki hakkında kanun kabul edilmişti. Bu kanunda *"Maamafih diğer taraf bu meselenin hakimiyet sahasına girdiğine itiraz ettiği takdirde mezkûr meselenin hakkı hakimiyete taalluku olup olmadığını tayin ettirmek için hakeme müracaat edebilecektir"* maddesi yer almaktaydı(T.C. Resmi Gazete 1929: 7415).

Atina Elçiliği ve Gümülcine Konsolosluğu Batı Trakya'daki Türklerin baskı altında sefalet içinde oldukları bundan dolayı Türkiye'ye göç etmelerine müsaade edilmesini talep etmişlerdir(BCA, 30-10-0-0/254.712.16). Bakanlar kurulu bu teklifi değerlendirmeye almıştır.

Suçluların iadesi için Türkiye ve Bulgaristan arasında "iadei mücrimin mukavelenamesi" imzalanmıştır. Mukavelenin 1. maddesi gereğince iki taraf kendi halkı hariç, diğerinin toprakları üzerinde bulunan kişileri talep halinde diğer tarafa teslim etmeyi taahhüt etmiştir(T.C. Resmi Gazete 1930: 9033). Bu madde ile Bulgaristan'da tutuklu halde bulunan Türkler talep karşılığında Türkiye'ye getirtilebilinecekti. TBMM'de 205 kişinin evet oyu vermesi ile mukavele kanun şeklini almıştır(TBMMZC 1930: 233). Herkesin iadesi söz konusu olamazdı. Mukavelede aşağıdaki

suçları işlemiş olanların iadesinin yapılmayacağı açıklanmıştı. Bu suçlar şu şekildedir; Devlet reisinin şahsına, ailesi, azasına, Hükümet Reisine karşı suikast girişimde bulunanlar ve bunlarla irtibat içinde olanlar, siyasî suçlar işleyenler. Askerî suçlar ve ona bağlı olarak faaliyet yürütmüş olanlar. Basın suçu işlemiş olanlar. Bir suçtan dolayı takip edilen, alıkoyulması gereken suçlular. Davaları devam eden kişiler iade edilmeyecektir(T.C. Resmi Gazete 1930: 9034).

Bulgaristan ile 1925 yılında yapılan antlaşma gereği Türkler hiçbir kısıtlamaya tabi tutulmadan Anadolu'ya serbest şekilde göç edebilecekti. Anadolu'ya gelen göçmenler mutlaka yanlarında bir miktar para bulundurma zorunluluğu getirilmişti(BCA, 272-14-0-0/77.40.6). Uygulama gereği göçmenlerden ilk aşamada iskân yardımı talebinde bulunmadıklarına dair bir taahhütname alınmakta ve bundan sonra kendilerine yerleşme hakkı verilmekteydi. Hükümet çoğunlukla iskân mıntıkasının neresi olacağına karışmamakta, göçmenlere bu noktada serbestlik tanınmış (Duman :476) olsa bile göçmenlerin üretici hale gelmelerini sağlamak amacıyla büyük bir kısmı Edirne'ye iskan ediliyordu (BCA, 272-00-012/52.120.9). Edirne Mebusu Hasan Hayri Bey ve arkadaşları İskan Kanunun düzenlenmesi hakkında 1929 yılında meclise önerge sunmuştur. Önergeyle muhacir olarak dışarıdan Türkiye'ye gelenlerin gümrük vergilerinden muaf tutulması kanun şeklini almıştır(TBMMZC 1929: 3). Bu uygulamada asıl amaç üreticilikten tüketici duruma geçmiş olan göçmenlerin daha fazla sıkıntı çekmelerini önlemektir. Bulgaristan ve diğer Balkan ülkelerinden Türkiye'ye göç edenler listeler dahilinde Türk vatandaşlıklarına alınmaya başlanacaktı(BCA, 30-18-1-2/8.5.9).

Bulgar Göçmenlerinin Yerleştirilmesi

Göçmenler Anadolu'da iskân edilirken dikkat edilen belirli hususlar bulunmakta idi. Bunların başında da göçmenlerin göç ettikleri bölgelerin iklimi ile uyumlu olması gelmekte idi. Ancak süreç içerisinde yoğun göç dalgaları ile karşı karşıya kalındığında yeni iskân bölgeleri belirlenmiştir(Yıldırım 2020: 203). Gelen göçmenler belli guruplara bölünerek Türkiye'de şehirlere yerleştirilmiştir. Şehirlerdeki göçmen dağılımlarına bakıldığında Edirne, Adapazarı, Lüleburgaz, İstanbul ve Kırklareli yoğun olarak göçmenlerin yerleştirildi şehirlerdi. Bu şehirlerin dışında Türkiye'nin dört bir yanına göçmenler yerleştirilmiştir. Konya, Yozgat, Niğde, Kayseri, Bilecik, Bolu, Tokat, Çorum, Muğla, Aydın, İçel, Balıkesir, Sivas, Diyarbakır, Elazığ, Muş, Van, Ağrı, Kars göçmenlerin yerleştirildiği başlıca şehirlerdir.(Emgili 2006: 517-518)

Göçmenlerden yardıma muhtaç olanların masrafları hem iskelelerde hem de iskan yerlerinden karşılanmaktaydı. Trakya'dan gelen göçmenlerden iskan yerleri belli olanlar kayıt altına alınmış, tarımsal alanda üretici hale gelmeleri amacıyla büyük çoğunluğu Edirne'ye iskan edilmiştir (BCA, 272-00-012/52.120.9).

Göçmenlerin yerleştirilmesi konusunda sonraki süreçlerde de problemler baş gösterecek. Bu problemlerin çözüme kavuşması amacıyla TBMM'ye teklifler verilecektir. Muğla Milletvekili Şükrü Kaya Bey ve Manisa Milletvekili Refik Şevket Bey'in İskan Kanunu ile ilgili vermiş oldukları demeçler önem teşkil etmektedir. Şükrü Kaya Bey'in; *"Bu itibarla dahildeki yerli vatandaşların kesafetine nazaran daha az nüfuslu yerlere sevk etmek ve kendilerine suhulet göstermek çok faydalı bir tedbirdir. Malûmu âliniz iki türlü muhaceret vardır. Biri cebrî ve zor muhacerettir. Diğeri istekli muhacerettir ki, nüfusu taşıp ta başka yerlere giden halkın muhaceretidir. Cebir sureti ile gelen muhacirler, vaktin idareleri tarafından iyi yerleştirilmemişlerdir veyahut yanlış iskân edilmişlerdir. Bu muhacirler, bu zorlukları bugüne kadar çekmektedirler. Bu kanun bunların tashihini icap ettirecek bir çok hükümleri havidir"*(TBMMZC 14.06.1934: 141) diyerek İskan Kanunu'na tepki gösterenlerin tepkilerini düşürmeye çalışmıştır.

Şükrü Kaya Beyin açıklamalarının ardından iskân bakımından üç çeşit bölge oluşturulacak. 1 numaralı bölge Türk kültürlü nüfusun toplanması istenilen yerlerdir. 2 numaralı bölge Türk kültürüne temsili istenilen nüfusun nakil ve iskânına ayrılan yerlerdir. 3 numaralı bölge yer, sıhhat, iktisat, kültür, siyaset, askerlik ve inzibat sebeplerinden boşaltılması istenilen, iskân ve ikametin yasak olduğu yerlerdir. İskan bölgelerinin tasdikli haritasında, zamanla ortaya çıkacak ihtiyaca göre değişiklikler yapılması Dahiliye Vekilliği'nin teklifi üzerine İcra Vekilleri Heyeti kararına bağlanmıştır(TBMMZC 14.06.1934: 142)

Göçmenlerin yerleştikleri bölgelerde sıkıntı çekmemeleri amacıyla TBMM'de Şükrü Kaya Bey'in talepleri olmuştur. "Muhacirlere, mültecilere, göçebelere Hükümet tarafından iskan sebebiyle verilmiş veya verilecek olan yapı ve topraklar hiç bir sebeple geri alınamaz; haklarında istirdat, mülkiyet ve refiyet davası dinlenemez. Bu yapı ve toprakların mülkiyetine veya dağıtımına önceki her hangi bir hukukî durumuna karşı çıkan davalarda durum zarara bağlı olup basit muhakeme usulüne bağlı tutulur. (TBMMZC 14.06.1934: 156)

Vatandaşın elinden toprakları alınıp göçmenlere verileceği düşüncesi içinde olup Şükrü Kaya Bey'e karşı tepki gösterenlere cevaben

Şükrü Bey şu açıklamada bulunmuştur *"Arkadaşlar; maksat vatandaşın malını hariçten getirilecek muhacirlere yağma ettirmek değildir. Memleketin toprağını, memleketin çocuğuna verip işlettirmektir. Mal sahibine haiz olduğu tasarrufun kıymeti de verilecektir. Arada muhacir, yerli farkı diye bir şey yoktur. Verilecek tarlanın içerisinde yabancı adamların da mevcuttur"*(TBMMZC 14.06.1934: 156). Şükrü Bey'in İskan Kanunu ile ilgili yapmış olduğu açıklamalardan da anlaşılacağı üzere göçmenlerin sıkıntılar çekmemesi amacıyla Türkiye eldeki imkanları son noktaya kadar kullanıp, sorunsuz şekilde göçmenleri yerleştirmeyi amaçlamıştır.

1930 Yılı Göçleri

Balkanlardan Türkiye'ye yapılan 1930 yılı göçleri ve göç edenlerin Türk vatandaşlığına alınması ile ilgili Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Cumhuriyet Arşivinde 21.06.1930 tarihli 1 klasör mevcut olup belirtilen klasör incelendiğinde toplam 1254 kişinin (iki çizelge el yazısı ile sonradan eklenmiş olup biri 29 diğeri 28 kişinin bilgilerini içermektedir) 1928-1929 yıllarında Türkiye'ye geldiği ve 1930 yılında vatandaşlığa alındığı anlaşılmaktadır. Klasörde yer alan 3 ve 5 sıralı çizgelerde sayının aynı olması şüpheler ortaya çıkarmıştır. Fakat klasörler incelendiğinde rakamlar her ne kadar aynı olsalar bile isimlerin farklı olduğu anlaşılmıştır.

Türkiye Cumhuriyeti Hariciye Vekaleti Müdürlüğü başka devletlerin vatandaşlığında olup Türk vatandaşlığına kabul edilmeleri yönünde talepleri olanların gerekli şartları taşıyıp taşımadıklarını fena hallerde bulunup bulunmadıklarını araştırdıktan sonra Dahiliye Vekaleti'ni bilgilendirip bu kişilerin Türk vatandaşlığına alınması için İcra Vekilleri Heyetinin karar almasını talep etmekte, İcra Vekillerinin bu yönde karar almasıyla Türk vatandaşlığına geçilmekteydi.

İlk aşamada Bulgaristan, Romanya ve Yugoslavya'dan 121 Müslüman Türkiye'ye göç etmiş ve vatandaşlığa alınmaları için hiçbir sakınca görülmediğinden dolayı 21.06.1930 tarihinde Türk vatandaşlığına alınmışlardır. Belirtilen 121 Müslümanın ilticaları sırasında birçoğunun pasaportu olmamasına rağmen Türk Hükümeti sıkıntı çıkarmayıp Müslümanları yurda almıştır. Bu göç sırasında bireysel ve hane bazlı başvurular olmuştur. 27 aile hane bazlı göç etmiştir. Belirtilen tarihte Türk vatandaşlığına alınan kişilerin çoğu amele, çiftçi olarak çalışmaktaydı(-BCA, 30-18-1-2/12.45.3).

Aynı gün vatandaşlık kanunun 6. maddesi gereğince 188 Müslüman daha Türk vatandaşlığına alınmıştır. Üç kişi tekrardan listelere yazıldı-

ğından dolayı listelerde bu sayı 191 olarak görülmektedir. Vatandaşlığa alınan kişilerin çoğu aileleriyle birlikte İstanbul, Çanakkale, İzmir ve Kırklareli şehirlerinde ikamet etmeye başlamışlardır. 42 ev hane bazlı diğerleri bireysel Türkiye'ye göç etmiştir. Türk vatandaşlığına alınan kişilerin çoğu amele ve çiftçi olmanın dışında bu listede aşçılık, şoförlük, berberlik işiyle uğraşanlarda mevcuttur(BCA, 30-18-1-2/12.45.4).

Diğer bir listede 1929 yılının sonlarında Balkanlardan Türkiye'ye gelip 21.06.1930 tarihinde Türk vatandaşlığına giren 121 Müslüman vatandaşın çoğunun işsiz olduğu ve bunların büyük bir kısmının Edirne, Uzunköprü ve Elmalı'da ikamet ettiği bilgileri verilmiştir. Listede sadece Bulgar ve Sırp kökenli vatandaşların olduğu bunlardan 23 ailenin haneleriyle birlikte geldiği belirtilmiştir. Ayrıca aile reisi olmasına rağmen tek başlarına Türkiye'ye gelenlerin neden tek geldikleri hakkında bilgilerde mevcuttur. Örneğin listenin 72. sırasında yer alan ve Edirne'de ikamet eden 1890 doğumlu Ramazan oğlu Zeynullah eşinin beş sene önce öldüğünden dolayı tek başına geldiğini açıklamıştır(BCA, 30-18-1-2/12.45.5).

İcra Vekillerinin vermiş olduğu 1577/440 nolu tezkere ile Rumeli'den gelen 136 vatandaş aynı tarihte Türk vatandaşlığına girmiştir. Bunun yanında el yazısı ile yazılmış şekilde biri 29 kişilik diğeri 28 kişilik iki çizelge belgeye eklenmiştir. Ekli olan iki çizelgede Türk Vatandaşlığına alınanların çoğu Rus kökenlidir. 26 aile hane halkı ile birlikte Türkiye'ye gelmiş olup bu haneler içinde en kalabalık nüfusa sahip olan aile çiftçilikle uğraşan Ropcoz doğumlu Osmanoğlu Hüseyin reisliğindeki 14 kişilik ailedir. Bunun yanında hane nüfus sayısı olarak İstanbul Eyyüp'te oturan 12 kişilik Mehmetoğlu Osman reisliğindeki ailenin nüfusu da diğer hanelerden fazladır. Listede yer alan vatandaşların büyük çoğunluğu Vize, Lüleburgaz ve Kırıkkale'de ikamet etmektedir(BCA, 30-18-1-2/12.45.6). Dördüncü listede Türk vatandaşlığına alınan 107 kişinin çoğu Edirne'de ikamet etmekte olup 23 hane halkı ailecek göç etmişlerdir(BCA, 30-18-1-2/12.45.7). 132 kişilik liste incelendiğinde bu listede yer alan çoğu vatandaşın Bulgaristan'ın Şumnu Kasabasından göç ettiği, göçün ardından çoğunlukla Biga, Adapazarı ve Eskişehir'de ikamet etmeye başladıkları anlaşılmaktadır. Bu listede 5 İtalyan kökenli vatandaşında göç ettiği ve Türk vatandaşlığına alındığı belirtilmiştir(BCA, 30-18-1-2/12.45.8).

Türk vatandaşlığına geçmek için başvuranlardan oluşan 392 kişilik liste incelendiğinde bunların büyük çoğunluğunun Adapazarı ve Tekirdağ'da ikamet ettiği çoğunluğunun aslen Bulgar vatandaşı olduğu

görülmektedir. Bu listede Suriye'den üç kişinin Türkiye'ye iltica ettiği ve Türk vatandaşlığı aldığı bilgilerine de yer verilmiştir(BCA, 30-18-1-2/12.45.9).

21.06.1930 Tarihinde Türk Vatandaşlığa Alınanların Asıl Uyrukları								
Asıl Uyruğu	**Kişi Sayısı**							**Toplam**
Bulgaristan	41	103	83	110	59	100	371	867
Yugoslavya	56	33			5	7	8	109
Romanya	19	8						27
Sırbistan	4	46	38	26	43	20	8	185
Arnavutluk	1	1						2
İtalya						5		5
Toplam	121[2]	191[3]	121[4]	136[5]	107[6]	132[7]	387[8]	1195

02.07.1930 yılında Türk vatandaşlığına alınan 219 kişinin 8 kişisi bireysel olarak Türkiye'ye gelmiş olup geriye kalan 211 kişi aileleriyle birlikte göç etmiştir. 211 kişiden oluşan 44 hane Gelibolu, Biga, Manisa, Adapazarı, Eskişehir, Bozöyük, Fatih ve Çatalca'ya yerleşmişlerdir. Manisa'ya yerleşen toplamda 72 kişilik 13 hanenin tamamı Sırp kökenli olup iki aile 8 kişi ile en kalabalık nüfusa sahiptir. 8 kişilik nüfusuyla Satifoğlu Muhtar reisliğindeki aile 28.02.1930 tarihinde Türkiye'ye giriş yapmış olup, 20.03.1930 tarihinde Türk vatandaşlığına geçmek amacıyla başvuruda bulunmuşlardır. Rıfatoğlu Şaban reisliğindeki 8 kişilik bir diğer aile 31.03.1930 tarihinde Türkiye'ye giriş yapmış olup 10.04.1930 tarihinde vatandaşlığa başvurmuşlardır. Manisa'nın ardından toplamda 42 kişiden oluşan 10 hane Gelibolu'ya, 38 kişiden oluşan 8 hane Adapazarı'na, 25 kişiden oluşan 5 hane Biga'ya, 19 kişiden oluşan 5 hane Bozöyük'e, 10 kişiden oluşan 2 hane ise Eskişehir'e yerleştirilmiştir. Geriye kalan haneler ise İstanbul'a yerleştirilmiştir. Gelibolu, Adapazarı, Biga ve Bozöyük'e Bulgar kökenliler, Manisa'ya Sırp kökenliler, Eskişehir'e Yugoslav kökenliler yerleştirilmiştir. 02.07.1930 tarihinde 126 Bulgar, 72 Sırp, 18 Yugoslav ve 3 Yunan kökenli vatandaş Türk vatandaşlığına alınmıştır. (BCA, 30-18-1-2/12.46.11).

05.07.1930 tarihinde Türk vatandaşlığına alınan Sırp ve Bulgar kökenli 150 kişiden yalnızca 4 tanesi bireysel başvuru olup diğer kalan 146

2 BCA, 30-18-1-2, Kutu 12, Gömlek 45, Sıra 3
3 BCA, 30-18-1-2, Kutu 12, Gömlek 45, Sıra 4
4 BCA, 30-18-1-2, Kutu 12, Gömlek 45, Sıra 5
5 BCA, 30-18-1-2, Kutu 12, Gömlek 45, Sıra 6
6 BCA, 30-18-1-2, Kutu 12, Gömlek 45, Sıra 7
7 BCA, 30-18-1-2, Kutu 12, Gömlek 45, Sıra 8
8 BCA, 30-18-1-2, Kutu 12, Gömlek 45, Sıra 9

kişi hane bazlı başvurmuştur. 31 hanenin 8 hanesi Sırp kökenli vatandaşların, 23 hane ise Bulgar kökenli vatandaşların başvuruları olmuştur. Sırp kökenli vatandaşlardan Türk vatandaşlığına başvuruda bulunan 32 kişinin tamamı hane bazlı başvuruda bulunmuşlardır. Bulgar kökenli vatandaşlardan 118 kişinin 114 kişisi hane bazlı başvurmuş olup diğerleri bireysel başvurudur. Listedekilerin Türkiye'ye göçlerinin ardında ikamet ettiği yerler, Sırplar genellikle Kırıkkale ve Demirciköy'e, Bulgarlar ise Lüleburgaz ve Vize'ye yerleşmişlerdir. Nüfus bakımından en kalabalık aile Demirciköy'de ikamet eden 10 kişilik Sırp kökenli İsmailoğlu Murat'ın idaresindeki ailedir(BCA, 30-18-1-2/12.46.18).

Balkanlardan Türkiye'ye bu süreç içerisinde yoğun şekilde göçler olmuştur. 1930 yılının sekizinci ayına ait vatandaşlığa alınan kişilerin listelerine yer verilip bazı belgelerde yalnızca sayıları belirtilmiştir. Sekizinci ayda Türk vatandaşlığa alınanların listelerine bakıldığında 13 listede toplam 2596 kişinin ismine ulaşılmaktadır.

Birinci listede 10.08.1930 tarihinde vatandaşlığa alınanlar ilgili bilgiler şu şekildedir; toplam 171 kişi Türk vatandaşlığına alınmıştır. Belgenin açıklamasında her ne kadar dokuz parçalık listeden bahsetse bile toplamda sekiz parça bulunmakta, bu durumdan dolayı vatandaşlığa alınanların sayısı 171 olarak açıklanmış olsa bile bir listenin eksikliğinden dolayı ulaşılan sayı 152'dir. Yapılan başvuruların 131'i hane bazlı olup diğer kalanlar bireysel başvurudur. Hane bazlı başvuruda Bulgarlar 21 hanelik 78 kişi, Sırplar 7 hanelik 33 kişi, Yugoslavlar 3 hanelik 12 kişi ve Arnavutlar 1 hane 8 kişi ile başvurmuşlardır. Tek hanelik Arnavut aile 30.04.1930 tarihinde Türkiye'ye göç etmiş olup 23.06.1930 tarihinde vatandaşlığa başvuran Abdurrahmanoğlu Haşim idaresindeki ailedir. Bu listede nüfus bakımından en kalabalık aile 1278 Koşikavak doğumlu olup Edirne'de ikamet eden ve 21.04.1928 tarihinde vatandaşlığa başvurmuş olan İsmailoğlu Mehmet Çavuş idaresindeki ailedir. Listedeki aileler çoğunlukla Edirne olmak üzere, Edremit, Çanakkale, Bolu, Eskişehir'de ikamet etmektedirler. Toplamda ise 96 Bulgar, 35 Sırp, 13 Yugoslav ve 8 Arnavut asıllı vatandaşlar Türk vatandaşlığına alınmıştır(BCA, 30-18-1-2/14.63.4).

Daha önceden Türkiye'ye göç edip 10.08.1930 tarihinde ikinci listede vatandaşlığa alınanların bilgileri; Yugoslavya, Bulgaristan, Romanya ve İtalya'dan göç ve iltica yoluyla gelen 210 Müslümanın Türk vatandaşlığına alındığı, bunların 88'si Bulgar, 62'si Sırp, 45'i Yugoslav, 8'i Romanya ve 7'si İtalyan kökenlidir. Bulgarlar toplam 85 kişiden oluşmuş 18 hane, Sırplar 56 kişiden oluşmuş 15 hane, Yugoslavlar 44 kişi-

den oluşmuş 10 hane, Romanlar 8 kişiden oluşmuş 1 hane ve İtalyanlar 7 kişiden oluşmuş 1 hane şeklinde vatandaşlığa başvurmuş olup geri kalanlar bireysel başvurudur. Vatandaşlığa başvurmuş olan Yugoslavlar genellikle İzmir'de ikamet etmekte olup, Bulgarlar Balıkesir, Edirne ve Gönen, Sırplar Uzunköprü, İzmir civarlarında ikamet etmekteydiler. Aile fert sayısı bakımından incelendiğinde 1280 Piroşova doğumlu olup 22.06.1930 tarihinde Türkiye'ye göç etmiş olan Yugoslav kökenli 9 kişiden oluşan Kadiroğlu Salim reisliğindeki aile en kalabalığıdır. Bunun dışında 1285 Osmanpazarı doğumlu olup 02.06.1930 yılında Türk vatandaşlığına başvurmuş olan Mustafaoğlu Mehmet Reisliğindeki 8 kişilik ailede ve 1288 Köstence doğumlu olup 24.06.1930 tarihinde Türkiye'ye göç etmiş olan Numanoğlu Ali reisliğindeki 8 kişilik aile nüfus bakımından diğerlerine göre fazladır(BCA, 30-18-1-2/14.63.5).

Üçüncü listede toplam 139 kişi Türk vatandaşlığına alınmıştır. Bunların 77'si Bulgar, 29'u Sırp, 25'i Yugoslav, 8'i ise Romen kökenlidir. Türk vatandaşlığına alınmalarına hane bazlı bakıldığında Bulgarlar 17 hanede 70 kişi, Sırplar 4 hanede 28 kişi, Yugoslavlar 6 hanede 25 kişi ve Romanlar 2 hanede 8 kişilik başvuruda bulunmuşlardır. Geriye kalan 8 kişi ise bireysel şekilde başvuruda bulunmuşlardır. Bulgarlar genellikle Silivri ve Bilecik Gölpazarı'nda, Sırplar İstanbul'da Yugoslavlar Samsun'un Bafra İlçesi ve Aydın'da ikamet etmekteydiler. Aile fert sayısı bakımından bakıldığında Manastır doğumlu olup 08.02.1930 tarihinde Türkiye'ye giriş yapmış olan ve 05.05.1930 tarihinde Türk vatandaşlığına başvurmuş olan Mehmetoğlu Şemsettin reisliğindeki 14 kişilik aile bunların içinde en kalabalığıdır. Bunun dışında 25.06.1930 tarihinde vatandaşlığa başvurmuş olan Ömeroğlu Ali reisliğinde 10 kişilik ailede kalabalık aileler arasında yer almaktadır(BCA, 30-18-1-2/14.63.6).

Bir diğer listeye bakıldığında ise bu listenin 58. sıradan başlandığı bundan dolayı Türk vatandaşlığına başvurmuş olan 57 kişinin bilgileri bilinmemektedir. Türk vatandaşlığına alınanlarının çoğunun Yugoslav kökenli olduğu 34 hanenin 3'ü Bulgar, 1'i Sırp geri kalan 30 hanenin tamamı Yugoslav hanesidir. Yugoslavlar 30 hanede 147 başvuru, Bulgarlar 3 hanede 11 başvuru, Sırplar ise 1 haneden 5 kişilik başvuruda bulunmuşlardır. Toplam başvurulara bakıldığında ise Yugoslavlar 149, Bulgarlar 12, Sırplar 5 kişilik başvuruda bulunmuşlardır. Petriç doğumlu Bulgar kökenli Hasanoğlu İsmail bireysel başvuruda bulunmuştur. Nüfus bakımından en kalabalık aile 12 kişilik Akhisar'da ikamet eden Yugoslav kökenli Hasanoğlu Mustafa Reisliğindeki ailedir. Bu listede Türk vatandaşlığına başvurmuş olanların tamamı Manisa ve Akhisar'da ikamet etmektedir(BCA, 30-18-1-2/14.63.7).

İki kişi haricinde tamamının Bulgar kökenli olduğu 294 kişilik listede Türk vatandaşlığına yapılan başvuruların 275 tanesi hane bazlı olup toplam 45 hanelik başvuru yapılmıştır. Tüm başvurular Karamürsel'de ikamet eden Bulgar kökenli vatandaşların başvurusudur. Bulgar kökenli vatandaşlardan Pirovadi doğumlu olup 26.05.1930 tarihinde Türkiye'ye giriş yapmış olan ve 23.03.1930 tarihinde Türk vatandaşlığına başvuruda bulanan Numanoğlu Rıfat ve 23.04.1930 tarihinde ülkeye giriş yapmış olup 14.08.1930 tarihinde vatandaşlığa başvurmuş olan Alioğlu Ahmet'in başvuruları bireysel şekildedir. Bunun dışında Sırp kökenli iki vatandaş da bireysel başvuruda bulunmuşlardır. Bunlar; Pireşeva doğumlu Ankara'da ikamet eden Feyzullah kızı Gülsüm ve Bozöyük'de ikamet eden Kazım kızı Bahriye'dir. Belgede listenin ilk sayfası bulunmadığından sıralama olarak 15. sıradan başlanmış olduğundan ilk 14 kişinin bilgilerine ulaşılamamıştır. Toplamda 277 Bulgar, 2 Sırp kökenli vatandaş Türk vatandaşlığına başvurmuşlardır. Rusçuk doğumlu olup 22.04.1930 tarihinde Türkiye'ye göç etmiş olan ve 24.05.1930 tarihinde vatandaşlık başvurusunda bulunan Haliloğlu Beytullah reisliğindeki 17 kişilik aile listenin en kalabalık ailesidir. Bunun dışında Rusçuk doğumlu Hüseyinoğlu Ali'nin reisliğindeki 14 kişilik ailede sayı bakımından diğer ailelerden kalabalıktır (BCA, 30-18-1-2/14.63.8).

Aynı gün vatandaşlığa alınmış olan 217 kişilik liste incelendiğinde toplamda 48 hane bazlı başvuru yapıldığı 48 hane içinde 29 hane ile Bulgar vatandaşlarının başvurduğu bunların hane kişi sayısı olarak 134 kişi olduğu bilgilerine ulaşılmaktadır. Sırp kökenli vatandaşlardan 66 başvuru yapılmış olup bunların biri bireysel diğerleri hane bazlı başvurudur. Yugoslav kökenli vatandaşların 15'i hane bazlı başvuru yapmış olup ikisi bireysel başvuruda bulunmuştur. Listede nüfus bakımından en kalabalık aile ise 24.07.1930 tarihinde Türkiye'ye giriş yapmış ve Bakırköy'de ikamet eden 14 kişilik Ömeroğlu Destan reisliğindeki ailedir. Türk vatandaşlığına geçmiş olan 217 kişinin ikamet yerlerine bakıldığında İstanbul ağırlıklı olmak üzere, Kocaeli'nin Kandıra ilçesi, Yalova ve Balıkesir'in Gönen ilçesi ağırlık kazanmıştır(BCA, 30-18-1-2/14.63.9).

Genellikle Tekirdağ ve Çorlu'da ikamet etmekte olup Türk vatandaşlığına başvuruda bulunan Bulgar, Yugoslavya ve Sırp kökenli vatandaşların yer almış olduğu 266 kişilik listede toplamda 180 Bulgar, 83 Sırp ve 3 Yugoslav uyruklu vatandaş Türk vatandaşlığına kabul edilmiştir. Toplamda 57 hanelik başvurularda Bulgarlar 39, Sırplar 17, Yugoslavlar 1 hanelik başvuruda bulunmuşlardır. Mestan doğumlu Furgutoğlu Sadullah reisliğindeki 12 kişilik aile nüfus bakımından diğer ailelerden kalabalıktır(BCA, 30-18-1-2/14.63.10). Diğer listeler incelendiğinde Bul-

gar kökenli vatandaşların Akhisar, Çatalca, Akmeşe, Kandıra ve Adapazarı'nda, Yugoslavların Turgutlu ve çevresinde, Sırpların ise Adapazarı ve Akhisar çevresinde ikamet ettikleri görülmektedir(BCA, 30-18-1-2/14.63.11- BCA, 30-18-1-2/14.63.12).

10.08.1930 Tarihinde Türk Vatandaşlığa Alınanların Asıl Uyrukları											
Asıl Uyruğu	Kişi Sayısı										Toplam
Bulgaristan	96	88	77	12	277	134	180	63	132	22	1081
Yugoslavya	13	45	25	149		17	3	19		90	361
Romanya		8	8								16
Sırbistan	35	62	29	5	2	66	83	92	18	134	526
Arnavutluk	8										8
İtalya		7									7
Toplam	152[9]	210[10]	139[11]	167[12]	279[13]	217[14]	266[15]	174[16]	150[17]	246[18]	1999

Aynı günlerde Yugoslavya ve Bulgaristan'dan göç ve iltica yoluyla 490 Müslümanın Türk vatandaşlığına alınmıştır(BCA, 30-18-1-2/14.63.13- BCA, 30-18-1-2/14.63.14). Belirtilen 490 kişinin isim listeleri mevcut olmadığından dolayı ne kadarının Bulgar kökenli vatandaşlar olduğu belli değildir.

30.11.1930 tarihinde daha önceden Balkanlardan göç etmiş olup Türk vatandaşlığına 288 kişi alınmıştır. Bunların 206'sı Bulgar kökenli vatandaşlar olup genellikle Adapazarı ve çevresinde ikamet etmektedirler(BCA, 30-18-1-2/15.79.3- BCA, 30-18-1-2/15.79.4).

31.12.1930 tarihinde Yugoslavya, Bulgaristan ve Romanya'dan 217(BCA, 30-18-1-2/16.85.16), 126(BCA, 30-18-1-2/16.85.17) ve 210(BCA, 30-18-1-2/16.85.20) kişi Türk vatandaşlığına alınmış olup son listenin açıklamasında kişi sayısı 2100 verilmiş olmasına rağmen liste incelendiğinde bu sayının 210 olduğu anlaşılmaktadır. 31.12.1930 tarihinde Türk vatandaşlığına alınmış olan 553 kişinin 399'u Bulgar asıllı vatandaşlardır. Türk vatandaşlığına geçen Bulgarlar Kırklareli, Çanakkale, Balıkesir, Adapazarı, İstanbul, Ankara, Bandırma, Bozöyük, Demirköy, Pınarhisar, Vize, Biga, Gölpazarı, Kandıra'da ikamet etmektedir.

9 BCA, 30-18-1-2, Kutu 14, Gömlek 63, Sıra 4
10 BCA, 30-18-1-2, Kutu 14, Gömlek 63, Sıra 5
11 BCA, 30-18-1-2, Kutu 14, Gömlek 63, Sıra 6
12 BCA, 30-18-1-2, Kutu 14, Gömlek 63, Sıra 7
13 BCA, 30-18-1-2, Kutu 14, Gömlek 63, Sıra 8
14 BCA, 30-18-1-2, Kutu 14, Gömlek 63, Sıra 9
15 BCA, 30-18-1-2, Kutu 14, Gömlek 63, Sıra 10
16 BCA, 30-18-1-2, Kutu 14, Gömlek 63, Sıra 11
17 BCA, 30-18-1-2, Kutu 14, Gömlek 63, Sıra 12
18 BCA, 30-18-1-2, Kutu 14, Gömlek 63, Sıra 15

Sonuç

İstiklal Harbi'nin başarıya ulaşmasının ardından Türkiye'nin Balkanlara yönelik dış politikasına bakıldığında, burada Türkiye'yi en çok etkileyen olay Balkanlardan özellikle Bulgaristan'dan gerçekleşen göçler olmuştur. 18 Ekim 1925 tarihinde Bulgaristan ile Dostluk Anlaşması imzalanmış ve bu anlaşmayla beraber karşılıklı olarak yapılacak olan göçlerin ana hatları belirlenmeye çalışılmıştır.

Göçmenler önceleri geldikleri yerlerin iklimlerine uygun yerlere yerleştirilmeye çalışılsa da yoğun göç dalgası olduğundan dolayı zaman içinde Anadolu'nun farklı şehirlerine de yerleştirilmelerinin yapıldığı görülmektedir. Bu göçler esnasında Türk Hükümeti göç öden vatandaşların zorda kalmaması için büyük çabalar göstermiştir.

1930 yılı içerisinde yapılan göçler incelendiğinde İlk aşamada Bulgaristan, Romanya ve Yugoslavya'dan 121 Müslümanın Türkiye'ye göç ettiği görülmüştür. Türk vatandaşlığına giren Müslüman vatandaşların çoğunun işsiz olduğu işçi olarak çalışabilecekler ise genellikle çiftçilik işi ile uğraş vermekteydi. Balkanlardan Türkiye'ye bu süreç içerisinde yoğun şekilde göçler olmuştur. 1930 yılına ait arşiv belgeleri incelendiğinde vatandaşlığa alınan kişilerin listelerine yer verilip bazı belgelerde yalnızca sayıları belirtilmiştir. Arşiv belgelerinde göç edenlerin adı, baba adı, anne adı, hangi yıl doğduğu, nerede doğdu, uyruğu, hangi tarihte göç ettiği, göç ettikten sonra nerede ikamet ettiği ve ne zaman vatandaşlığa başvurduğu bilgilerine yer verilmektedir. Göç edenlerin problem yaşamamaları için belli ölçüde malzemeleriyle birlikte göç etmelerine olanak verilmiştir. İlk aşamada ikamet edecek yerlere karışılmayıp ikamet edecek yerleri göçmenlerin kendileri belirlemiştir.

KAYNAKÇA

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlık Cumhuriyet Arşivi

BCA, 272-00-012, Kutu 52, Gömlek 120, Sıra 9

BCA, 272-14, Kutu 77, Gömlek 40, Sıra 6

BCA, 30-10-0-0, Kutu 254, Gömlek 712, Sıra 16

BCA, 30-18-1-2 Kutu 12, Gömlek 46 Sıra 18

BCA, 30-18-1-2 Kutu 15, Gömlek 79, Sıra 4

BCA, 30-18-1-2, Kutu 12, Gömlek 45, Sıra 3

BCA, 30-18-1-2, Kutu 12, Gömlek 45, Sıra 4

BCA, 30-18-1-2, Kutu 12, Gömlek 45, Sıra 5

BCA, 30-18-1-2, Kutu 12, Gömlek 45, Sıra 6

BCA, 30-18-1-2, Kutu 12, Gömlek 45, Sıra 7

BCA, 30-18-1-2, Kutu 12, Gömlek 45, Sıra 8

BCA, 30-18-1-2, Kutu 12, Gömlek 45, Sıra 9

BCA, 30-18-1-2, Kutu 14, Gömlek 63, Sıra 10

BCA, 30-18-1-2, Kutu 14, Gömlek 63, Sıra 11

BCA, 30-18-1-2, Kutu 14, Gömlek 63, Sıra 12

BCA, 30-18-1-2, Kutu 14, Gömlek 63, Sıra 13

BCA, 30-18-1-2, Kutu 14, Gömlek 63, Sıra 14

BCA, 30-18-1-2, Kutu 14, Gömlek 63, Sıra 15

BCA, 30-18-1-2, Kutu 14, Gömlek 63, Sıra 4

BCA, 30-18-1-2, Kutu 14, Gömlek 63, Sıra 5

BCA, 30-18-1-2, Kutu 14, Gömlek 63, Sıra 6

BCA, 30-18-1-2, Kutu 14, Gömlek 63, Sıra 7

BCA, 30-18-1-2, Kutu 14, Gömlek 63, Sıra 8

BCA, 30-18-1-2, Kutu 14, Gömlek 63, Sıra 9

BCA, 30-18-1-2, Kutu 15, Gömlek 79, Sıra 3

BCA, 30-18-1-2, Kutu 16, Gömlek 85, Sıra 16

BCA, 30-18-1-2, Kutu 16, Gömlek 85, Sıra 17

BCA, 30-18-1-2, Kutu 16, Gömlek 85, Sıra 20

BCA, 30-18-1-2, Kutu 4, Gömlek 39, Sıra 6

BCA, 30-18-1-2, Kutu 6, Gömlek 57, Sıra 9

BCA, 30-18-1-2, Kutu 8, Gömlek 5, Sıra 9

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Cerideleri

TBMMZC, Devre 3, Cilt 14, 05.12.1929

TBMMZC, Devre 3, Cilt 19, 26.05.1930

TBMMZC, Devre 4, Cilt 23, 7.12. 1934

Kitap-Makale-Tezler

ÇOLAK Filiz, (2013).“Bulgaristan Türklerinin Türkiye’ye Göç Hareketi (1950-1951)”, **Tarih Okulu**, Sayı XIV, İlkbahar-Yaz

DUMAN Önder, (2009). “Atatürk Döneminde Balkan Göçmenlerinin İskân Çalışmaları (1923-1938)”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, Sayı 43

EMGİLİ Fahriye, (2006). “Cumhuriyet Döneminde Balkanlardan Türkiye’ye Yönelik Göçler ve Bu göçlerin Toplumsal Ekonomik ve Siyasal Yönden Etkileri”, **Dokuzuncu Askeri Tarih Semineri Bildirileri II**, Türkiye Cumhuriyeti’ni İlgilendiren Genel Konular İle XIX. Ve XX. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti’nin Balkanlar’daki Askeri, Siyasi, İktisadi ve Toplumsal İlişkileri (İstanbul 22-24 Ekim 2003), Ankara

HAKOV Cengiz, (1996) “Atatürk ve Bulgaristan İle Türkiye Arasında Yeni Siyasal-Diplomatik Münasebetler”, **Uluslararası İkinci Atatürk Sempozyumu**, C.2, Atatürk Kültür Dil Ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara

HALAÇOĞLU Ahmet, (1993). **Balkan Harbi Sırasında Rumeli’den Türk Göçleri (1912–1913)**, Ankara

İÇDUYGU Ahmet, ERDER Sema, GENÇKAYA Ömer Faruk, (2014). **TÜRKİYE’NİN ULUSLARARASI GÖÇ POLİTİKALARI, 1923-2023: Ulus-devlet Oluşumundan Ulus-Ötesi Dönüşümlere**, Koç Üniversitesi Göç Araştırmalar Merkezi, İstanbul

KOÇAK Sinan, (2019). “Bulgar Yazar İvan Lesiçkof’un Gözünden Balkan Harbinde Kırcaali Müfrezesi ve Mehmed Yaver Paşa’nın Esareti”, **Journal of Universal History Studies**, 2(1)

ÖRENÇ Ali Fuat, (2011). "Yunanistan'ın Bağımsızlığı Sürecinde Yok Edilen Mora Türkleri", **Uluslararası Suçlar ve Tarih Dergisi**, Sayı 11-12

ÖZLEM Kader, (2010). Soğuk Savaş Sonrası Dönem Türk-Bulgar İlişkilerinde Türk Azınlığın Durumu, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Bursa

SARIKOYUNCU Ali, (2005). "Mustafa Kemal ATATÜRK Döneminde Türk-Bulgar Siyasi İlişkileri(1920-1938)", XX. Yüzyılın İlk Yarısında Türk-Bulgar Askeri-Siyasi İlişkileri, Genelkurmay Basım Evi, Ankara

TOPRAK Serap, (2014). "Türk-Yunan Siyasi İlişkileri Çerçevesinde Batı Trakya Sorunu", **Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt3, Sayı 1

ULUKAN N. C. (2008). Göçmenler ve İşgücü Piyasası: Bursa'da Bulgaristan Göçmenleri Örneği, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul

YILDIRIM Hatice, (2020). "Bulgaristan Göçmenlerinin Çorum'da İskânı (1938)", **Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi**, Cilt 9, Sayı 1, Temmuz

YILMAZ Eren Alper, (2019). "Batı Trakya Türklerinin Sorunları Üzerine Bir Değerlendirme", **Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi**, Cilt 6, Sayı 3

Resmi Gazete

T.C. Resmi Gazete, 1 Haziran 1929 Pazartesi, Sayı 1204, s.7415

T.C. Resmi Gazete, 9 Haziran 1930 Pazartesi, Sayı 1515, s.9033

Bölüm 23

KAYALIPINAR TOPLUMUNUN AĞIZ SAĞLIĞINA DAİR BİYOARKEOLOJİK BİR YAKLAŞIM*

İbrahim SARI[1]
Mehmet SAĞIR[2]

1 Dr., Bağımsız Araştırmacı, ORCID İD: 0000-0002-3346-0105
2 Prof. Dr., A.Ü. DTCF, Antropoloji Bölümü, ORCID İD: 0000-0003-3057-0648
*Bu çalışma "Kayalıpınar İskelet Populasyonunun Çene ve Diş Patolojileri" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

Giriş

Tarım ve tarımsal faaliyetler oldukça kısa denilebilecek bir süre içerisinde insan yaşamı üzerinde derin etkileri olan bir geçim kaynağı olmuştur. Neolitik dönemde insan yaşamının ayrılmaz bir parçası olarak yer edinmiş, bu ise beraberinde olumlu ve olumsuz sonuçların ortaya çıkmasına yol açmıştır (Larsen, 1995). Tarımın benimsenmesi ile gözlenen en dikkat çekici değişikliklerden birisi karbonhidratlı besinlerin diyette artan oranına bağlı olarak ağız ve diş sağlığındaki kötüleşmedir (Larsen, 1995), bunun sonucunda diş hastalıkları insan iskelet kalıntılarında en yaygın görülen patolojiler olarak karşımıza çıkmaktadır (Hillson, 2008).

Dişler arkeolojik kalıntılarda çok iyi korunmakta ve destek dokularını yitirmesine rağmen uzun bir süre varlığını muhafaza etmektedir (Langsjoen, 1998). Besinin işlenmesi sırasında anahtar rol üstlenen dişler, antik insan topluluklarının diyetleri hakkında bazı önemli bilgileri sağlamaktadır (Scott, 2014). Çünkü diğer organlarla karşılaştırıldığında, dişlerin hastalıklara olan kırılgan yapısının arttığı görülmektedir (Langsjoen, 1998). Dişler bir yandan aşınma, çiğneme ve travmatik faktörlere karşı savunmasız kalmakta, diğer yandan da postmortem süreçten minimum düzeyde etkilenmektedir (Ogden, 2008). Kültürel uygulamalar, geçim ekonomisi, diyet, ağız sağlığı, alet olarak kullanım ve stres hakkında bilgiler sağlaması açısından dental çalışmalar önemli bir yere sahiptir (Roberts ve Manchester, 1995; Freeth, 2000; Ogden, 2008). Ayrıca evrimsel ilişkiler, biyolojik bağlar, morfolojik farklılıklar, demografik veriler, sosyal yapı, adli odontoloji ve kimliklendirme çalışmalarında da göz önünde tutulan materyallerden biri olmaktadır (Alt ve diğ., 1998).

Bu çalışmanın konusunu oluşturan dental paleopatolojilerin birçoğu, tüketilen besinler ve objelerle olan temas kaynaklı olarak meydana gelmektedir (Mays, 1998). Bu çalışmada, Hellenistik-Erken Bizans dönemleri arasında yaşamış olan Kayalıpınar insanlarına ait dental bulgulardan hareketle toplumun ağız sağlığı hakkında (yaş, cinsiyet, diş dizileri ve gruplarına göre) bir fikir edinmek, antik Anadolu toplulukları ile bağlantısını benzerlikler ve farklılıklar açısından ortaya çıkarmak ve olası sebeplerini belirlemek amaçlanmıştır. Yine sonuçları bakımından bu eski insan topluluğunun sosyal, kültürel ve ekonomik yaşamları hakkında bütüncül bir değerlendirme yapmaktır.

Gereç ve Yöntem

Çalışmanın materyalleri Sivas İli Yıldızeli İlçesi'ne bağlı Kayalıpınar Köyü sınırları içerisinde yer alan ve aynı isimle anılan arkeolo-

jik yerleşim biriminden elde edilmiştir. İskeletler kazı alanının "Tabaka 1" adı verilen en üst seviyesinden açığa çıkarılmıştır (Müller-Karpe ve Müller-Karpe, 2012). Topluluk insanları basit toprak, lahit, taş ve çömlek gibi farklı mezarlara gömülmüşlerdir (Müller-Karpe, 2006; Müller-Karpe ve Müller-Karpe, 2009). Kayalıpınar arkeolojik alanının güneydoğu tepesi 1. Tabaka'da Hellenistik'ten Erken Bizans'a kadar mezarlık olarak kullanılmıştır (Müller-Karpe ve Müller-Karpe, 2012).

Topluluk insanları 0-2,5 yaş bebek, 2,5-18 yaş çocuk, 18-30 yaş genç erişkin, 30-45 yaş orta erişkin ve 45 yaş ve üzeri ileri erişkin olmak üzere yaş gruplarına ayrılmıştır (Sarı ve Sağır, 2020). Topluluk süt ve daimi dişlerinin diş dizilerine göre ayrımı White ve Folkens (2005) çalışması temel alınarak yapılmıştır.

Gelişimsel mine kusurları FDI (1982) skalasına, mine kusurlarının derecelendirilmesi ise Brothwell (1981)'e göre değerlendirilmiştir. Goodman ve Rose (1990) çalışmasındaki matematiksel denklemler dikkate alınarak mine kusurlarının ortaya çıkış yaşları hesaplanmıştır. Apse, periyodontal hastalık ve diş taşı için Brothwell (1981)'den yararlanılmıştır. Diş aşınmasında Brothwell (1981)'in büyük azılar için oluşturduğu aşınma tablosu, sonrasında ise Bouville ve ekibinin (1983) tüm diş dizilerine uyarladığı aşınma örüntüsü kullanılmıştır. Antemortem diş kayıpları için çene alveolleri ve alveollere ait dişler incelenmiştir. Diş çürükleri için Buikstra ve Ubelaker (1994) ve Brothwell (1981) standartlarından yararlanılmıştır. Doğrulanmış çürük oranı hesaplanırken Duyar ve Erdal (2003) çalışması referans alınmıştır.

Bulgular

1-Paleodemografik Dağılım

Topluluk 211 bireyden oluşmakta ve demografik dağılımda fetüs hariç her yaş grubundan birey yer almaktadır. Kadınlar sayısal olarak erkeklerden öndedir (Tablo 1). Kadın erkek oranı 1,15'tir. 172 erişkin bireyin %30,23'ü (52 birey) genç erişkin, %51,16'sı (88 birey) orta erişkin, %10,47'si (18 birey) ileri erişkin ve %8,14'ü de (14 birey) cinsiyeti belirsiz erişkindir. Orta erişkinler her iki cinsiyette sayıca fazladır (Sarı ve Sağır, 2020).

Tablo 1: *Topluluk insanlarının paleodemografik dağılımı (Sarı ve Sağır, 2020)*

Demografik Dağılım	Birey Sayısı	%	%
Bebek (0-2,5 yaş)	10	4,74	18,48
Çocuk (2,5-18 yaş)	29	13,74	

Kadın (18+ yaş)	90	42,65	81,52
Erkek (18+ yaş)	78	36,97	
Erişkin Belirsiz (18+ yaş)	4	1,90	
Toplam	211	100	100

2-Çene ve Dişlerin Dağılımı

İnsan iskelet kalıntıları dolaylı ve/veya doğrudan gelişen olaylardan olumsuz etkilenir, bu ise iskelet bütünlüğü üzerinde olumsuz yönde bir etki yaratır. Şöyle ki toplumun bazı üyelerinde çok az sayıda iskelet materyali bulunmaktadır. Bu anlamda 61 bireyde (2 bebek, 8 çocuk, 23 kadın, 25 erkek, 3 cinsiyeti belirsiz erişkin) diş bulunmamaktadır. Ayrıca toplumun her bir ferdinde dört çene yarımı yoktur ve sadece 26 erkek ve 37 kadında bir bütün olarak korunmuştur.

Kadınlara ait 1149, erkeklere ait 769 ve belirsiz erişkinlere ait 1 diş olmak üzere toplam 1919 daimi diş sayılmıştır. Bununla beraber 5 süt dişi de erişkin çenelerinde korunmuştur. Kadınlarda P2, erkeklerde ise P1 dişi en çok karşılaşılan dişlerdir. Erişkinler arasında orta erişkinlerde, çenelerde ise alt çenedeki diş sayısı daha fazladır. Bebek ve çocuklardaki 430 dişin 296'sını daimi, 134'ünü ise süt dişleri oluşturmaktadır.

3-Kayalıpınar Topluluğunda Dental Patolojiler

I-Diş Çürükleri: Erişkinlerde incelenebilen dişlerin %11,71'ine çürük teşhisi konmuştur. Tüm diş dizilerinde çürük vardır ve en fazla M1 dişindedir ($p<0,05$). Diş grupları özelinde ise, çürükler kesicilerde en az, büyük azılarda ise en çoktur ($p<0,05$) (Tablo 2). Çürükler çoğunlukla dişlerin boyun bölgesindedir (%52,27). Topluluk için doğrulanmış çürük oranı %12,98 olarak hesaplanmıştır.

Çürük oranı kadınlarda %11,41 ve erkeklerde ise %12,18'dir (Tablo 2). 67 kadının 42'sinde, 53 erkek bireyin 40'ında en az bir diş çürüğü bulunmaktadır. Kadınlarda üst sağ çene yarımına ait, erkeklerde ise alt çeneye ait dişler çürük lezyonundan daha çok etkilenmiştir ($p<0,05$). Cinsiyetlerde diş dizileri arasında M1, diş gruplarında ise büyük azılar çürük sıklığı açısından en yüksek orana sahiptir ($p<0,05$) (Tablo 2).

Tablo 2: *Toplum erişkinlerinde diş çürüklerinin diş gruplarına göre dağılımı*

Diş Grupları	Kadın			Erkek			Erişkin Toplam		
	B	G	%	B	G	%	B	G	%
Kesiciler	270	4	1,48	157	3	1,91	427	7	1,64
Köpek Dişleri	152	9	5,92	106	4	3,77	258	13	5,04
Küçük Azılar	311	27	8,68	213	21	9,86	524	48	9,16
Büyük Azılar	398	89	22,36	271	63	23,25	669	152	22,72
Toplam	1131	129	11,41	747	91	12,18	1878	220	11,71

B: Bakılan, G: Gözlenen

Orta erişkin kadınlarda ve ileri erişkin (yaşlı) erkeklerdeki çürük sıklığı artış göstermektedir ($p<0,05$) (Tablo 3). Boyun ve arayüzey diş çürükleri cinsiyetlerdeki en yaygın çürük oluşum alanlarıdır. Kadınlarda kesici ve köpek dişlerinde distal, küçük azılarda distal ve diş köküne kadar gelişim gösteren, büyük azılarda ise mesial ve distal diş yüzeyleri; erkeklerde ise küçük azılarda distal, büyük azılarda ise mesial yüzeyler çürüğün sayısal olarak en fazla yer aldığı bölgelerdir.

Tablo 3: *Erişkinlere göre cinsiyetler arasında çürük dağılımı*

Erişkinler	Kadın			Erkek			Erişkin Toplam		
	B	G	%	B	G	%	B	G	%
Genç Erişkin	415	25	6,02	192	13	6,77	607	38	6,26
Orta Erişkin	653	100	15,31	422	54	12,80	1075	154	14,33
İleri Erişkin	63	4	6,35	119	18	15,13	182	22	12,09
Erişkin Belirsiz	-	-	-	14	6	42,86	14	6	42,86
Toplam	1131	129	11,41	747	91	12,18	1878	220	11,71

B: Bakılan, G: Gözlenen

II-Gelişimsel Mine Kusurları: Erişkinlerde incelenebilen dişlerin %7,87'sinde lineer mine hipoplazisi vardır (Tablo 4). Diş dizilerinde sırasıyla C, P1 ve I2 dişlerindeki kusur oranı yüksektir. Köpek dişleri kusurun en çok gözlendiği diş grubudur ($p<0,05$) ve toplamda %33,81'ine karşılık gelmektedir. Mevcut hipoplaziler %68,34 hafif/az, %30,22 orta ve %1,44 oranında ileri derecede gelişim göstermektedir.

Kadınlarda incelenebilen dişlerin %7,88'inde, erkeklerde ise %7,84'ünde mine hipoplazisi saptanmıştır (Tablo 4). Kadınlarda diş dizileri içinde C, P1 ve P2; erkeklerde ise C, P1 ve I2 kusurdan en çok etkilenen dişlerdir. Cinsiyetlerde büyük azılar kusurun en az, köpek dişleri ise kusurun en fazla yer aldığı diş grubudur ($p<0,05$). Kadınlarda 85 dişteki kusurun %60'ı, erkeklerde ise 54 dişteki kusurun %52'si kesici ve köpek

dişlerindedir. Her iki cinsiyetteki hipoplazilerin gelişimleri ağırlıklı olarak hafif/az derecesindedir.

Tablo 4: *Toplum erişkinlerinde mine hipoplazilerinin diş gruplarına göre dağılımı*

Diş Grupları	Kadın			Erkek			Erişkin Toplam		
	B	G	%	B	G	%	B	G	%
Kesiciler	252	23	9,13	140	9	6,43	392	32	8,16
Köpek Dişleri	147	28	19,05	100	19	19	247	47	19,03
Küçük Azılar	293	26	8,87	196	15	7,65	489	41	8,38
Büyük Azılar	386	8	2,07	253	11	4,35	639	19	2,97
Toplam	1078	85	7,88	689	54	7,84	1767	139	7,87

B: Bakılan, G: Gözlenen

Mine hipoplazilerinin ortaya çıkış yaşları: Korunma durumu iyi ve ölçüm için elverişli olan 107 adet daimi dişteki çizgisel hipoplazilerin ortaya çıkış yaşlarına ilişkin sonuçlar Tablo 5 ve Grafik 1'de yer almaktadır. Kusur yüzdesel olarak 1-2 yaş aralığında en düşük, 4-5 yaş aralığında ise en yüksek orandadır ve 2 yaşından 5 yaşına kadar oranlarda hızlı bir artışın olduğu göze çarpar. Ayrıca dişlerde ortalama olarak 1,67 yaşında görülmeye başlanan kusur, 6 yaşından kısa bir süre sonra dişlerde artık görülmemektedir.

Kadınlarda 54, erkeklerde ise 40 daimi dişte ölçüm alınabilmiştir. Her iki cinsiyette 1-2 ve 6-7 yaşlarında en düşük olan oran, kadınlarda 4-5, erkeklerde ise 3-4 ve 4-5 yaşlarında en yüksek seviyeye çıkmakta, sonrasında her ikisinde de hızlı bir gerilemeyle sonuçlanmaktadır. Ortalama olarak kadınlarda 1,79 ve erkeklerde 1,61 yaşlarında kusur dişlerde lineer izler bırakmıştır. 6 yaşın ilk birkaç ay sonrasında ise dişlerde hipoplazi ile karşılaşılmaz (Tablo 5).

Tablo 5: *Daimi dişler üzerindeki mine kusurlarının gelişim yaşı*

Yaş Aralığı	Ortalama	$\Sigma_{max.}$	$\Sigma_{min.}$	Ss	Diş Sayısı	%
0-0,9	-	-	-	-	0	0
1-1,9	1,67	1,85	1,36	0,27	3	2,80
2-2,9	2,47	2,86	2,1	0,27	14	13,08
3-3,9	3,53	3,89	3	0,29	32	29,91
4-4,9	4,53	4,94	4	0,26	45	42,06
5-5,9	5,52	5,89	5,06	0,29	9	8,41
6-6,9	6,11	6,15	6,04	0,05	4	3,74

$\Sigma_{max.:}$ Yaş aralığındaki en büyük değer Ss: Standart Sapma

$\Sigma_{min.:}$ Yaş aralığındaki en küçük değer

Grafik 1: *Mine hipoplazilerinin daimi dişler üzerindeki ortaya çıkış yaşları*

III-Diş Taşı (Tartar): Erişkinlerde incelenebilen dişlerin %64,80'inde diş taşı çökeltisi vardır (Tablo 6). Diş dizilerindeki diş taşı frekansları yüksektir. Çeneler arasında alt çenede, çene yarımlarında ise alt sağ çene yarımında diş taşı frekansı anlamsal bir farklılık gösterir (p<0,05). Çeneler bir aradayken P2, M3 ve P1 dişlerinde en az, merkezi ve lateral kesicilerde ise en yüksek diş taşı frekansı saptanmıştır. Kesici dişler diş taşı sıklığının en fazla olduğu diş grubudur (p<0,05) ve çeneler arasında alt çene kesici ve köpek dişlerindeki diş taşı oranları üst çeneye göre farklılık gösterir (p<0,05). Topluluk orta erişkinlerindeki genel diş taşı oranı yüksektir (p<0,05) (Tablo 7). Bununla birlikte yaşlı bireylerin alt çene dişlerinde üst çeneye göre daha fazla diş taşı ile karşılaşılmıştır (p<0,05). Mevcut diş taşı birikimleri, diş dizilerinde ve diş gruplarında çoğunlukla hafif/az sınıfında dağılmaktadır.

Kadınlarda incelenebilen dişlerin %64'ünde, erkeklerde ise %66,02'sinde diş taşı vardır (Tablo 6). Kadın ve erkeklerdeki diş dizilerinde diş taşı sıklıkları yüksektir ve merkezi ve lateral kesicilerde yaygın olarak gözlenir (p<0,05). Her iki cinsiyette kesici dişler diş taşının en çok gözlendiği diş grubunu temsil etmektedir (p<0,05).

Tablo 6: *Toplum erişkinlerinde diş taşının diş gruplarına göre dağılımı*

Diş Grupları	Kadın			Erkek			Erişkin Toplam		
	B	G	%	B	G	%	B	G	%
Kesiciler	263	191	72,62	153	117	76,47	416	308	74,04
Köpek Dişleri	147	103	70,07	104	71	68,27	251	174	69,32
Küçük Azılar	299	176	58,86	204	108	52,94	503	284	56,46
Büyük Azılar	391	234	59,85	257	178	69,26	648	412	63,58
Toplam	1100	704	64	718	474	66,02	1818	1178	64,80

B: Bakılan, G: Gözlenen

Orta erişkin kadınlar diş taşı sıklığının en yüksek olduğu yaş grubudur (p<0,05). Erişkin erkekler arasında diş taşı sıklığı açısından bir farklılık yoktur (Tablo 7). Kadınlarda diş taşı oranları genç erişkinlerde kesicilerde, orta erişkinlerde küçük azılarda ve ileri erişkinlerde ise köpek dişlerinde artış göstermiştir. Benzer şekilde genç ve orta erişkin erkeklerde en çok kesicilerde, ileri erişkinlerde ise büyük azılarda diş taşı oranları artış gösterir. Her iki cinsiyette diş taşı birikim yoğunlukları ağırlıklı olarak hafif/az düzeyindedir. Benzer bir tespit diş grupları içinde geçerlidir.

Tablo 7: *Erişkinlere göre cinsiyetler arasında diş taşı dağılımı*

Erişkinler	Kadın			Erkek			Erişkin Toplam		
	B	G	%	B	G	%	B	G	%
Genç Erişkin	405	176	43,46	189	132	69,84	594	308	51,85
Orta Erişkin	637	496	77,86	403	263	65,26	1040	759	72,98
İleri Erişkin	58	32	55,17	112	76	67,86	170	108	63,53
Erişkin Belirsiz	-	-	-	14	3	21,43	14	3	21,43
Toplam	1100	704	64	718	474	66,02	1818	1178	64,80

B: Bakılan, G: Gözlenen

IV-Apse: Erişkinlerde incelenebilen diş soketlerinin %5,06'sında apse vardır (Tablo 8). M1 diş alveolü en fazla olmak üzere (p<0,05) tüm diş dizilerinde apse saptanmıştır. Çenelerde üst çene, çene yarımlarında ise üst sol çenede apse ile karşılaşma olasılığı daha fazladır (p<0,05). Büyük azılara ait diş soketleri lezyondan fazlasıyla etkilenmiştir (p<0,05). Topluluk ileri erişkinlerindeki apse değeri yüksektir ve önemlidir (p<0,05) (Tablo 9).

Kadınlarda incelenebilen diş soketlerinin 52'sinde, erkeklerde ise 60'ında apse görülür (Tablo 8). Kadın ve erkeklerde her iki çenede ve çeneler bir aradayken en fazla M1 diş soketinde apse yer alır. Kadınlarda üst çenede ve üst sağ çene yarımında apse görülme olasılığı daha fazladır (p<0,05). Erkeklere gelince çene yarımları ve çeneler arasında apse oranları açısından bir farklılık yoktur. Toplulukta 62 kadının 28'inde, 52 erkek bireyin 29'unda minimum bir apse lezyonu vardır. Her iki cinsiyette büyük azılardaki apse oranları yüksektir ve anlamlıdır (p<0,05) (Tablo 8). Kadın ve erkeklerde kesici ve köpek diş gruplarındaki apse oranları ise düşüktür.

Tablo 8: *Toplum erişkinlerinde apsenin diş gruplarına göre dağılımı*

Diş Grupları	Kadın			Erkek			Erişkin Toplam		
	B	G	%	B	G	%	B	G	%
Kesiciler	330	9	2,73	275	13	4,73	605	22	3,64
Köpek Dişleri	175	2	1,14	147	4	2,72	322	6	1,86
Küçük Azılar	326	13	3,99	270	14	5,19	596	27	4,53
Büyük Azılar	397	28	7,05	294	29	9,86	691	57	8,25
Toplam	1228	52	4,23	986	60	6,09	2214	112	5,06

B: Bakılan, G: Gözlenen

Erişkin kadınlar arasında oransal dağılım farklılık göstermez, fakat ileri erişkin erkeklerde apse oranı yüksektir ve önemlidir ($p<0,05$) (Tablo 9). Genç erişkin kadın ve erkeklerin kesici ve köpek diş soketlerinde apse bulunmaz. Apse oranı erkeklerde kadınlara göre fazladır, bu ise istatistiksel olarak anlamlıdır ($p<0,05$).

Tablo 9: *Erişkinlere göre cinsiyetler arasında apse dağılımı*

Erişkinler	Kadın			Erkek			Erişkin Toplam		
	B	G	%	B	G	%	B	G	%
Genç Erişkin	423	11	2,60	192	4	2,08	615	15	2,44
Orta Erişkin	726	36	4,96	601	41	6,82	1327	77	5,80
İleri Erişkin	79	5	6,33	183	15	8,20	262	20	7,63
Erişkin Belirsiz	-	-	-	10	0	0	10	0	0
Toplam	1228	52	4,23	986	60	6,09	2214	112	5,06

B: Bakılan, G: Gözlenen

V-Diş Kaybı (Antemortem/AMTL): Erişkinlerdeki diş kaybı oranı %7,87'dir ve 209 diş yaşam sırasında çeneden düşmüştür (Tablo 10). Değerlendirmeye alınan 122 erişkin bireyin yarısında en az bir adet diş kaybı ile karşılaşılmıştır. Bütün diş dizilerinde diş kaybı vardır; en az C, en çok ise M1 dişindedir ($p<0,05$). Diş kaybından kesici ve köpek dişleri minimum, büyük azılar ise azami seviyede etkilenen diş gruplarıdır ($p<0,05$). Toplumda ileri erişkinlerin çenelerinde diş kaybı olma ihtimali diğer erişkinlere göre yüksektir ($p<0,05$) (Tablo 11).

Kadınlarda 116, erkeklerde ise 93 diş yaşam sırasında çeneden düşmüştür (Tablo 10). 68 kadının 33'ünde, 54 erkek bireyin 28'inde en az bir adet diş kaybı vardır. Cinsiyetlerdeki diş kaybı diş dizileri içinde en az C, en çok ise M1 dişindedir ($p<0,05$). Diş kaybı kadınlarda alt çenede

daha fazladır (p<0,05), erkeklerde ise tam tersidir. Her iki cinsiyette diş gruplarında büyük azılar, erişkinlerde ise ileri erişkinler diş kaybının en yoğun gözlendiği yaş grubudur (p<0,05).

Tablo 10: *Toplum erişkinlerinde diş kaybının diş gruplarına göre dağılımı*

Diş Grupları	Kadın			Erkek			Erişkin Toplam		
	B	G	%	B	G	%	B	G	%
Kesiciler	388	25	6,44	298	13	4,36	686	38	5,54
Köpek Dişleri	204	5	2,45	157	0	0	361	5	1,39
Küçük Azılar	394	26	6,60	304	21	6,91	698	47	6,73
Büyük Azılar	527	60	11,39	385	59	15,32	912	119	13,05
Toplam	1513	116	7,67	1144	93	8,13	2657	209	7,87

B: Bakılan, G: Gözlenen

Tablo 11: *Erişkinlere göre cinsiyetler arasında diş kaybı dağılımı*

Erişkinler	Kadın			Erkek			Erişkin Toplam		
	B	G	%	B	G	%	B	G	%
Genç Erişkin	511	12	2,35	237	5	2,11	748	17	2,27
Orta Erişkin	868	75	8,64	686	59	8,60	1554	134	8,62
İleri Erişkin	134	29	21,64	207	29	14,01	341	58	17,01
Erişkin Belirsiz	-	-	-	14	0	0	14	0	0
Toplam	1513	116	7,67	1144	93	8,13	2657	209	7,87

B: Bakılan, G: Gözlenen

VI-Periyodontal Hastalıklar: Erişkinlerde periyodontal hastalık oranı %87,49'dur ve toplum üyelerinin büyük bir kesiminde karşılaşılan bir patolojidir. Çenelerde ve çene yarımlarında alveolar kemik tahribatı %85-90 aralığındadır. Alveolar çekilme genellikle orta seviyededir. Topluluk genç erişkinlerinde hakim olan hafif/az düzeyindeki alveolar çekilme, orta erişkin ve yaşlı bireylerde artma yönelimindedir ve kemik kaybı açıkça çenelerde görülebilmektedir. Kemik tahribatının olmadığı çenelerde olmakla birlikte bunlar genç erişkin bireylere aittir.

Kadınlarda hastalık oranı %85,65 ve erkeklerde ise %90,34'tür. Cinsiyetlerde diş kökünün belirgin olarak açığa çıktığı, dişin oynamasına ve/veya çeneden düşmesine sebebiyet verecek derecede ilerleme kaydetmiş örneklere çenelerde rastlanmıştır. Benzer şekilde her iki cinsiyette orta erişkin ve yaşlı bireylerde ilk olarak orta, sonrasında ise ileri derecede kemik yıkımı belirgin iken, genç erişkin kadın ve erkeklerde alveo-

lar kemik kaybının olmadığı ve hafif/az seviyedeki alveolar geri çekilme çene serisinde yer almaktadır.

VII-Diş Aşınmaları: Erişkinlerde 1854 daimi dişte diş aşınması incelenmiştir. 31 dişte (1 derecesinde) aşınma yoktur. 4 ve 3 derecesindeki aşınmalar en çok karşılaşılan aşınma örüntüsüdür. Dişlerin çok az bir bölümünde diş tacının tamamını etkileyen, diş kökü seviyesine kadar inmiş aşınmalar da göze çarpmaktadır. Çeneler arasındaki aşınmalar benzer eğilimlerdedir. Diş dizilerinde I1, C, P1 ve P2'de 4 ve 3, I2'de 3 ve 4, M1'de 4 ve 5, M2'de 2 ve 3-, M3'de ise 2 ve 2+ derecesindeki aşınmalar oransal olarak artış gösterir. Erişkinlerde orta derecedeki aşınmalar çoğunluktadır (Tablo 12).

Kadınlarda 1120 diş incelenmiştir (Tablo 12). Sadece 19 dişte (1 derecesinde) aşınma izi yoktur. 4 ve 3 derecesindeki aşınmalar yaygınlık gösterirken, diş bütünlüğünün kaybolduğu, köke kadar ilerlemiş aşınmalar oransal olarak düşük değerlerdedir. Aşınmalar diş grupları açısından ele alınacak olursa, aşınma dereceleri çeşitlilik göstermekle beraber daha çok orta (3 ve 4) derecede dağılım sergiler. Kesici ve köpek dişlerinde düşük oranlarda olan ileri derecedeki aşınmalar küçük ve büyük azılarda oransal artış gösterir.

Erkeklerde 734 diş incelenmiştir. 12 dişte (1 derecesinde) aşınma gözlenmez. Aşınmalar sıklıkla hafif ve orta düzeydedir. İleri derecedeki diş aşınmaları sınırlı sayıdadır (Tablo 12). Aşınmalar diş gruplarında değerlendirildiğinde, kesici, köpek ve küçük azılarda 4, büyük azılarda ise 2+ aşınmalar yaygındır.

Tablo 12: *Topluluk erişkinlerindeki diş aşınması derecelerinin dağılımı*

Diş Aşınmaları	Kadın		Erkek		Erişkin Genel	
	N	%	N	%	N	%
1	19	1,70	12	1,63	31	1,67
2	160	14,29	92	12,53	252	13,59
2+	102	9,11	99	13,49	201	10,84
3-	57	5,09	33	4,50	90	4,85
3	212	18,93	97	13,22	309	16,67
3+	26	2,32	32	4,36	58	3,13
4	303	27,05	183	24,93	486	26,21
4+	45	4,02	49	6,68	94	5,07
5	115	10,27	91	12,40	206	11,11
5+	27	2,41	11	1,50	38	2,05
5++	31	2,77	26	3,54	57	3,07
6	4	0,36	7	0,95	11	0,59
7	19	1,70	2	0,27	21	1,13
Toplam	1120	100	734	100	1854	100

Kayalıpınar iskelet serisinde dişlerin farklı kullanımına işaret edecek örnekler de bulunmaktadır. Bunlardan en belirgin olanı 204 mezar numaralı orta erişkin erkek bireyin dişlerinde gözlemlenmiştir. Alt sol çene M1 ve M2 ve üst sol çene M2 (üst çenedeki tek diştir) dişlerindeki aşınmalar kök seviyesine kadar inmiştir. Aşınmalar lingual-bukkal doğrultuda ve distale doğrudur. Ayrıca mevcut alt çene dişlerinde çürük, diş alveollerinde ise apse bulunmaktadır. Aşınma açısından diğer alt çene dişlerine göre bariz bir şekilde farklılaşan bu dişler, hangi amaçla kullanıldığı kesin olarak bilinmese de dişlerin bir alet gibi kullanılmasına örnek oluşturmaktadır.

Kayalıpınar toplumu erişkinlerine dair dental patoloji bulguları Tablo 13'de yer almaktadır.

Tablo 13: *Kayalıpınar toplumu erişkinlerinde dental patolojiler*

Patolojiler	Erişkin Genel	Cinsiyet		Yaş (Erişkin Genel)			Çeneler (Erişkin Genel)	
		Kadın	Erkek	18-30	30-45	45+	Üst Çene	Alt Çene
Çürük	**11,71**	129/1131 **11,41**	91/747 **12,18**	38/607 **6,26**	154/1075 **14,33**	22/182 **12,09**	94/818 **11,49**	126/1060 **11,89**
Apse	**5,06**	52/1228 **4,23**	60/986 **6,09**	15/615 **2,44**	77/1327 **5,80**	20/262 **7,63**	61/940 **6,49**	51/1274 **4,00**
AMDK	**7,87**	116/1513 **7,67**	93/1144 **8,13**	17/748 **2,27**	134/1554 **8,62**	58/341 **17,01**	80/1166 **6,86**	129/1491 **8,65**
Diş Taşı	**64,8**	704/1100 **64,00**	474/718 **66,02**	308/594 **51,85**	759/1040 **72,98**	108/170 **63,53**	480/784 **61,22**	698/1034 **67,50**
Hipoplazi	**7,87**	85/1078 **7,88**	54/689 **7,84**	139/1767 **7,87**			66/763 **8,65**	73/1004 **7,27**
Periyodontal Hastalık	**87,49**	782/913 **85,65**	533/590 **90,34**	284/469 **60,55**	892/895 **99,66**	132/132 **100**	537/609 **88,18**	778/894 **87,02**
Diş Aşınması Derecesi	**4 ve 3**	4	4	4 ve 3			4	4

Bebek-çocuk süt ve daimi dişlerindeki dental patolojiler: Süt dişlerinde çürük %5,65, diş taşı %9,68, aşınma 2 ve 3 derecesinde, hipoplazi ise yoktur (%0); daimi dişlerinde ise çürük yoktur (%0), diş taşı %22,07, aşınma 2 derecesinde, hipoplazi ise %7,86 oranındadır.

Tablo 14: *Dental patolojilerin topluluklara göre dağılımı***

Araştırmacı	Dönem	Toplum	Çürük	Apse	Diş Taşı	Alveol K.	Diş Kaybı	Hipoplazi
Gözlük-K. ve Sevim-E., 2017	Roma	Aziz Mercurius	9,09		21,21	40 (B)		1,52
Acar, 2018	Roma	Midyat Aktaş Mevkii	6,19	9,29			42,95	
Şarbak ve diğ., 2015	Roma	Kerti Höyük	12,67		54,92	97,56	1,78	70,42
İlbey, 2018	Roma	Domaniç	19,57	2,78	35,38	67,33	13,39	17,19
Uzel ve diğ., 1988	Geç Roma	Arslantepe	9,52		80 (B)		14	
Şarbak, 2017	Geç Roma	Dara	13,63	3,71	68,32	69,36	7,15	34,48
Bu Çalışma	**Hellenistik-E. Bizans**	**Kayalıpınar**	**11,71**	**5,06**	**64,80**	**87,49**	**7,87**	**7,87**
Alpaslan ve Uz, 2017	Erken Bizans	Kirazlıdere	7,8	9,21	67,37	56,81	35,23	38,29
Alkan ve diğ., 2014	Erken Bizans	Çiçekdağı	5,66	yok	1,88	33	9,09	22,64
Erdal, 2010	M.S.1020-1077±20	Oluz	8,1					
Erdal ve diğ., 2015	Bizans	Komana	12,7					65
Ay, 2014	Ortaçağ	Müslümantepe	5,7	2,1	79,1	90,2	9,5	36,7
Gözlük, 2004	Ortaçağ	Van Karagündüz	6,36	1,86	25,90	40,64	18,73	24,91
Erkman, 2008	Ortaçağ	Van Dilkaya	8,86	3,79	37,63	65,88	23,15	12,98
Yaşar, 2007	Ortaçağ	Güllüdere	3,63		10,23	80	9,51	11,88
Yaşar, 2007	Ortaçağ	Minnetpınarı	7,6		15,6	75,5	5,68	21,25
Gözlük ve diğ., 2004	Ortaçağ	Van Kalesi	11,75	1,72	47	39,74	18,28	30,42

**B: "Birey bazında" yapılan hesaplamadır.*

***Tablo daha çok İç Anadolu, Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu toplulukları ile sınırlı tutulmuştur.*

Tablo 15*: Diş aşınması derecelerinin topluluklara göre dağılımı***

Araştırmacı	Dönem	Yer	Toplum	Aşınma
Gözlük-K. ve Sevim-E., 2017	Roma	Aksaray	Aziz Mercurius	4
Şarbak ve diğ., 2015	Roma	Karaman	Kerti Höyük	4, 4+, 5
İlbey, 2018	Roma	Kütahya	Domaniç	3 ve 4
Uzel ve diğ., 1988	Geç Roma	Malatya	Arslantepe	1 ve 2
Şarbak, 2017	Geç Roma	Mardin	Dara	3
Bu Çalışma	**Hellenistik-E. Bizans**	**Sivas**	**Kayalıpınar**	**4 ve 3**
Alpaslan ve Uz, 2017	Erken Bizans	Amasya	Kirazlıdere	4
Alkan ve diğ., 2014	Erken Bizans	Kırşehir	Çiçekdağı	4
Erdal, 2010	M.S.1020-1077±20*	Amasya	Oluz	2-4-3
Ay, 2014	Ortaçağ	Diyarbakır	Müslümantepe	3
Gözlük, 2004	Ortaçağ	Van	Van Karagündüz	4
Erkman, 2008	Ortaçağ	Van	Van Dilkaya	3 ve 4
Yaşar, 2007	Ortaçağ	Erzurum	Güllüdere	4 ve 5
Yaşar, 2007	Ortaçağ	Kahramanmaraş	Minnetpınarı	4 ve 5
Gözlük ve diğ., 2004	Ortaçağ	Van	Van Kalesi	4

**Erdal ve diğ., 2015 çalışmasında iki bireyden elde edilen ve kalibre edilmiş C14 tarihlendirme sonucudur.*

***Tablo daha çok İç Anadolu, Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu toplulukları ile sınırlı tutulmuştur.*

Tartışma

Avcı toplayıcılıktan tarıma geçiş ve sonrasında tarımın insan yaşamında yerini alması, insan topluluklarında önemli ve yaygın biyolojik değişikliklerin ortaya çıkmasına neden olmuştur (Larsen, 1995). Yapılan çalışmalar sonucu ortaya çıkan ve genel kabul gören görüş, tarıma geçişle birlikte ağız sağlığında bir gerilemenin -pirince bağlı Güneydoğu Asya toplulukları istisnadır- meydana geldiği yönündedir (Lukacs, 2012).

Diş çürüğü, karbonhidratlı besinlerin (özellikle şeker) bakteriyel fermantasyonu ile üretilen organik asitler tarafından dişin sert dokularının bölgesel yıkımını içeren bir hastalık sürecidir (Larsen, 1995; Lukacs, 2012). Farklı geçim ekonomilerine sahip topluluklar diş çürüğü frekansları açısından değişkenlik göstermektedir. Birçok topluluğun dahil edildiği ve farklı beslenme modellerinin gözlendiği topluluklar üzerinde gerçekleştirilen dental çalışmalar, avcı ve toplayıcılarda %1,3, karma/karışık ekonomilerde %4,84 ve tarım topluluklarında ise %10,43 oranında diş çürüğünü yansıtır (Turner, 1979). Avcı-toplayıcılardaki çürük oranı düşüktür, bu ise ağız florası için güvenli bir alan sağlayan çukur ve olukların diş aşınmaları sonucunda yok edilmesi ile bağlantılıdır (Scott, 2014). Diş çürükleri şüphe götürmez bir şekilde tarımla birlikte artmıştır. Tüketilen besin, besinin hazırlanış biçimi ve beslenme alışkanlıkları daha yüksek çürük sıklığı ile ilişkilendirilmiştir (Scott ve Turner, 1988; Larsen, 1995; Lukacs ve Largaespada, 2006). Yapılan çalışmalar karbonhidrat tüketimindeki artışın çürük oranında da bir artışı beraberinde getirdiği sonucunu doğrular niteliktedir (Formicola, 1987; Sledzik ve Moore-Jansen, 1991; Kelley ve diğ., 1991). Eski Anadolu topluluklarında ise karbonhidratlı, nişastalı, şekerli ve yapışıcı besinlerin çürük oluşumundaki ana etken olduğu görüşü hakimdir (Erdal, 2000, 2003; Gözlük-Kırmızıoğlu ve Sevim-Erol, 2017; Şarbak, 2017).

Kayalıpınar topluluğu için hesaplanan %11,71'lik oran, yukarıda belirtilen ve tarım ekonomileri için hesaplanan oranın da üzerindedir. Bu sonuç ise Kayalıpınar insanlarının açıkça tarım toplumu olabileceğini göstermektedir. Yine 120 erişkin bireyden %68,33'ünde en az bir diş çürüğünün olması şekerli, karbonhidratlı, yapışıcı ve dişlerde çürümeye neden olabilecek besinlerin topluluk insanları tarafından sıklıkla tüketilmiş olduğunu mümkün kılmaktadır. Yapılan çalışmalar ağız sağlığında özellikle çürük sıklığında cinsiyetler arasındaki farklılığı yansıtır (Lukacs, 2012). Bazı istisnai örnekler hariç kadınlarda erkeklere göre çürük değerleri yüksek çıkmaktadır (Larsen, 1995; Lukacs ve

Largaespada, 2006; Hillson, 2008). Bu sonuç antropologlar tarafından genel olarak besin üretiminde kadının ev içerisindeki rolü, cinsiyetler arasındaki iş bölümü (besine ulaşmadaki farklılık, besinin hazırlaması için ayrılan zaman ve besinlerin tadılması) ile açıklanmasına karşın, yapılan çalışmalar gebelik, tükürük akış hızı ve biyokimyasal bileşimi, hormonal dalgalanmaların da etkili olduğunu göstermektedir (Lukacs ve Largaespada, 2006). Ayrıca literatür çalışmalarında mine oluşumunu kontrol eden gen lokuslarındaki varyasyonun mine tabakasında mikroyapısal değişikliklere yol açtığı ve bununda çürüğe karşı olan duyarlılığı etkilediği vurgulanmaktadır (Lukacs, 2012).

Oransal değer Kerti Höyük (%12,67), Van Kalesi ve Eski Van Şehri (%11,75), Arslantepe (%9,52) ve Komana (%12,7) toplulukları ile benzerlik gösterir (Tablo 14).

Kayalıpınar ile çağdaş olan antik Anadolu topluluklarının önemli bir bölümü deniz kenarında ve/veya yakınında, küçük bir bölümü ise iç kesimlerde yer almaktadır. Çağdaşı topluluklara dair eser element analizi ve faunal çalışmalar, toplumların besin çeşitliliği hakkında önemli verilere ulaşmamızı sağlamaktadır (Çırak, 2010; Onar; 2010; Silibolatlaz-Baykara, 2012; Karaöz-Arıhan, 2013; İzci ve diğ., 2013; Silibolatlaz, 2016; Karaöz-Arıhan ve diğ., 2017; Yılmaz-Usta ve diğ., 2019). Denize kıyısı olan alanlarda deniz ürünlerinin öğün içerisinde çok kez yer aldığı ve ek olarak tarımsal ürünlerin de diyete dahil edildiği ifade edilmektedir. İç kesimlerde ise hayvansal (bazı topluluklarda kısmen balık) ve tarımsal içerikli besinlerin, omnivor bir beslenme yapısının, tüketilen besinleri oluşturduğu vurgulanmaktadır. Faunal çalışmalar hayvan türünün çeşitliliğini, satır izlerinin varlığı ise insanlar tarafından bu canlıların tüketilmiş olabileceği düşüncesini akla getirmektedir.

Tüm bu veriler ışığında Kayalıpınar insanlarının geçim ekonomisini tarım ve tarımsal girişimlerin oluşturduğunu düşünmekteyiz. Bölge coğrafyası hayvancılık için elverişli olmasına karşın, Kayalıpınar ile ilgili herhangi bir faunal çalışma olmadığı için ayrı bir değerlendirme yapmaktan kaçınılmıştır. Çürük değerlerinin cinsiyetler arasında benzerlik göstermesi, çürüğe neden olan besinlere ulaşmada bir sorun yaşanmadığını gösterir. Ancak burada üzerinde durulması gereken bir konu vardır: Kayalıpınar mezarlık alanındaki kazı çalışmaları henüz tamamlanmamış olup, değerlendirmemiz eldeki verilere göre yapılmıştır.

Enamel hipoplaziler, ağız sağlığı komisyonunda gelişimsel mine kusurları olarak ifade edilir (Hillson, 2008), mine kalınlığındaki kusurlar olarak tanımlanır ve diş minesinin gelişme evresinde yaşanılan ra-

hatsızlıklara bağlı olarak oluşur (Goodman ve Rose, 1991; Larsen, 1995). Bu süreçte diş tacında daha az matriks oluşmakta, sonuçta da diş minesi daha ince bir görünüm kazanmaktadır (Mays, 1998). Oluşumunda birçok faktör etkili olsa da, sistemik metabolik stres, lokalize travma ve kalıtımsal anomali temel başlıca sorunlardır (Goodman ve Rose, 1990).

Genel yaygın görüş tarım topluluklarında avcı-toplayıcılara göre daha fazla hipoplazik kusurların görüldüğü şeklindedir ve bu da fizyolojik stresteki bir artışın göstergesi olarak yorumlanmıştır (Larsen, 1995). Hipoplazi odaklı çalışmalar toplumun sağlık yapısı ve yaşam biçimi arasında paralel yönelimli bir ilişkiyi yansıtmaktadır (Büyükkarakaya, 2014). Benzer şekilde düşük sosyo-ekonomik yapıya sahip ve beslenme açısından riskli bireylerde hipoplazi sıklığında bir artış bulunmaktadır (Larsen, 1995). Kayalıpınar toplumu erişkinlerindeki hipoplazi oranı %7,87'dir, lineer şeklindedir ve ağırlıklı olarak hafif derecesindedir. Mevcut oran Dilkaya (%12,98) ve Güllüdere (%11,88) topluluklarına yakındır, fakat birçok topluluğa göre de oldukça düşük görünmektedir (Tablo 14).

Lineer mine hipoplazileri büyüme ve gelişme sürecinde yaşanılan bir stresin kronolojik zamanının belirlemesi açısından önemlidir (Lukacs, 2012). Kayalıpınar topluluğunda kusurun ortaya çıkış yaşı açısından 2 ila 5 yaş arasında artarak devam eden eğriler göre çarpar (Grafik 1). Antik Anadolu topluluklarında aynı metot kullanılarak yapılan çalışmalar, 2-6 yaş aralığını kapsayan süreçte kusurun dişlerde yer almaya başladığını göstermektedir (Erkman, 2008; Çırak, 2009; Çırak ve diğ., 2013; Gökkurt, 2019). Kayalıpınar topluluğunda 39 bebek ve çocuğun 0-5 yaş aralığındaki ölüm oranı %46,15'tir. Ayrıca ölümler sırasıyla 4-5, 2-3 ve 0-1 yaş aralıklarında artmıştır (Sarı ve Sağır, 2020). Erken yaşlarda gözlenen ölümlerde beslenme, doğum komplikasyonları, enfeksiyon, salgınlar, çevresel stres, bulaşıcı ve solunum sistemi hastalıkları, anemi, hijyen, doğum sıklığı, annenin bebek bakımındaki yanlış tutum ve davranışları ve sosyo-ekonomik etkenler sıralanabilir (Güleç, 1988; Özbek ve Erdal, 2006; Demirel, 2013; Büyükkarakaya, 2017). Tüm bu etkenlerin yanı sıra annenin bebeğini sütten kesmesi ve tamamlayıcı/ek besinlerin diyete dahil edilmesi, 2-5 yaş grubunda çevre ile olan etkileşimin artması, hareket alanını kısmen genişletmesi gibi durumlar bebek ve çocukları patojenlere karşı savunmasız bırakabilmektedir (Sarı ve Sağır, 2020).

Kayalıpınar iskelet topluluğunun paleopatolojik açıdan incelenecek olması, erken yaşlarda gözlenen ölümler ve olası sebepleri hakkında

daha doyurucu sonuçları vereceği düşünülmektedir. Tüm bu veriler Kayalıpınar insanlarının erken yaşlarda büyüme ve gelişimine etki edecek bazı problemleri yaşadığının kanıtıdır. Topluma ilişkin bebek ve çocuk ölümleri ve kusurun ortaya çıkış yaşlarının çakışıyor olması ilk beş yaş üzerinde durulması gerektiğini ortaya koymaktadır.

Proteince zengin besinler ağızda bazik artışı hızlandırır, bu ise ağız sıvısındaki minerallerin çökelmesine ortam sağlar. Yine karbonhidratlı tüketim ve ağız temizliğinin iyi olmaması diş taşı oluşumuna yol açar (Belcastro ve diğ., 2007). Avcı toplayıcılara göre besin içeriği açısından şekerli, yapışıcı, işlenmiş besinleri tüketen topluluklarda diş taşı ile daha çok karşılaşılmaktadır (Erdal, 1996). Kayalıpınar topluluğundaki diş taşı oranı %64,80'dir. Mevcut oran Dara (%68,32), Kerti Höyük (%54,92) ve Kirazlıdere (%67,37) topluluklarına yakındır (Tablo 14).

Literatür çalışmaları Kayalıpınar ile çağdaş topluluklardaki tarımsal ve hayvansal kaynaklı besin çeşitliliğini ortaya koymaktadır. Buğday, arpa, pirinç, mercimek, nohut, fasulye, ceviz, kiraz, armut, badem ve benzeri; koyun, keçi, sığır olarak sıralanabilir (Gürbüz, 1993; Oybak-Dönmez, 2006; Bourbou ve Richards, 2007; Onar, 2010; Silibolatlaz, 2016). Kayalıpınar ve coğrafyası dikkate alındığında, verimli tarım toprakları ve hayvancılık faaliyetleri açısından elverişli bir alan karşımıza çıkmaktadır. Köy sakinlerinden biri ile yapılan görüşmede günümüzde inek, koyun, keçi ve manda besiciliğinin, şeker pancarı, patates, üzüm, elma, çilek, vişne, ayçiçeği ve daha birçok meyve ve sebzenin ekiminin yapıldığı aktarılmıştır. Aynı şekilde köy yakınından geçen Kızılırmak nehrinden (çevresi verimli tarım toprakları ile çevrilidir) de alabalık ve yayın gibi balıkların avlandığı belirtilmektedir. Tüm bu verilere göre Kayalıpınar insanlarının beslenme açısından zorluk yaşamadığı söylenebilir. Benzer şekilde çürük oranının yüksek olması ve 120 bireyin %68,33'ünde en az bir çürüğün olması topluluk insanlarının dişlerde çürümeye neden olabilecek besinlere ulaşmada güçlük yaşamadığının kanıtı olarak düşünülebilir. Öyle ki Sivas'ın tarihi itibariyle, Osmanlı ordusunun buğday ve arpa gibi tarım ürünlerini Sivas İli'nden karşıladığı, Evliya Çelebi ise buğday, arpa, nohut ve mercimek gibi besin kaynaklarının Sivas İli'ndeki çeşitliliğinden bahsetmektedir (Demirel, 2019).

Apse, pulpanın kronik enfeksiyonundan kaynaklanan düzgün yapılı bir sinüs boşluğudur ve kortikal kemikteki (periapikal/alveolar) bir çıkış ile sonuçlanır (Lukacs, 2012). Çürük, travma, periyodontal hastalık, ileri derecedeki diş aşınmaları ve diş tacı kırıkları apseye sebebiyet vermektedir (Scott ve Turner, 1988; Kelley ve diğ., 1991; Scott, 2014).

Apse değerleri birkaç örnek dışında tarım topluluklarında düşük, deniz ürünlerinin tüketildiği topluluklarda ise yüksek çıkmaktadır (Kelley ve diğ., 1991).

Kayalıpınar topluluğunda apse oranı %5,06'dır ve 114 erişkin bireyin %50'sinin çenelerinde en az bir adet apse lezyonu saptanmıştır. Yaş arttıkça çenelerde de apsenin oluşması önemli bulunmuştur. En çok üst çenede, diş dizileri içinde ise M1 diş alveolünde apse lezyonu yaygındır. Dahası bu diş dizisinde çürüğün, diş taşının ve diş kaybının oransal olarak yüksek olması, dental patolojiler arasında doğrusal yönelimli bir bağıntıyı sergilemektedir. Ayrıca toplulukta diş çürüğünün ve ileri derecesindeki diş aşınmalarının apseye yol açtığı istatistiksel olarak da doğrulanmıştır. Oransal değer Dara (%3,71) ve Dilkaya (%3,79) toplulukları ile benzerdir (Tablo 14).

Ölüm öncesi diş kaybından birçok etken sorumludur (Larsen, 1995). Travma, apse, çürük, periyodontal hastalıklar, kültürel ve ritüel uygulamalar, beslenme yetersizliğinden kaynaklanan hastalıklar ve spesifik olmayan nedenler diş kaybına yol açabilir (Hall ve diğ., 1986; Scott, 2014; Tritsaroli ve Karadima, 2017).

Kayalıpınar topluluğundaki diş kaybı oranı %7,87'dir ve 122 erişkin bireyin %50'sinde en az bir diş yaşam sırasında yitirilmiştir. Toplumda ileri erişkin kadın ve erkeklerde diş kaybı sıklaşmaktadır. Diş kaybına ortam sağlayan etkenler düşünüldüğünde, diş çürükleri başta olmak üzere apse, periyodontitis ve yoğun diş taşı birikimleri yaşam sırasında dişlerin düşmesinden sorumlu olan aktörlerdir. Toplulukta diş çürükleri ve ileri derecedeki diş aşınmaları apsenin oluşmasına (istatistiksel açıdan anlamlıdır) zemin oluşturmuş, bu da alveolar bölgede nekroza yol açmış ve sonuçta da dişin çeneden düşmesini kolaylaştırmıştır. Mevcut oran Dara (%7,15), Çiçekdağı (%9,09) ve Güllüdere (%9,51) toplulukları ile benzerdir (Tablo 14).

Alveolar çekilme, periyodontal dokuların iltihaplanması nedeniyle alveolar krestin yüksekliğindeki azalmadır (Lukacs, 2012). Diş çürüğünde olduğu gibi yumuşak karbonhidratlı besinlerin tüketimi periyodontal hastalıklara davetiye çıkarmaktadır (Larsen, 1995). Yine diş plağındaki mikroorganizmaların uzun süreli varlığı, çenelerdeki destek yapının kaybına ve diş dokularının zarar görmesine yol açacak periyodontal hastalık ve çürük gibi patolojilere uygun bir zemin sağlayabilir (Hillson, 2008). Kayalıpınar toplumundaki periyodontal hastalık oranı %87,49'dur, çenelerde orta derecede alveolar kemik yıkımının varlığı belirlenmiştir. Toplulukta bireylerin yaşı ile alveolar çekilme arasında

paralellik vardır. Genç erişkinlerde kemik yıkımı çok az ve/veya yoktur, ancak orta ve ileri erişkinlerde (özellikle yaşlılarda) yıkım derecesi artmış, bu ise dişin sallanmasına ve yuvasından düşmesine yol açabilecek örneklerle karşılaşmamızı sağlamıştır. Kayalıpınar insanlarındaki diş taşı birikimi genel olarak hafif/az olmakla birlikte genel diş taşı oranı yüksektir. Genel olarak bakıldığında diş taşının ve yaş faktörünün alveolar yıkımdan sorumlu olduğu düşünülmektedir. Tablo 14'te antik Anadolu topluluklarındaki oransal dağılımın çeşitlilik gösterdiği ve toplulukların önemli bir bölümünün periyodontal hastalıktan şikâyetçi oldukları çıkarımı yapılabilir.

Aşınma fizyolojik bir süreçtir ve çiğneme ve yutma sırasında dişin dişe temasının bir sonucu olarak dişlerin oklüzyal, kesici ve proksimal yüzeylerinin aşınmasıdır. Dişin sert dokularındaki birkaç gerileyici değişikliklerden biri olan diş aşınması, yaş ile olan korelasyonundan dolayı arkeolojik iskeletlerde iyi bilinen bir olgudur (Langsjoen, 1998). Diş aşınmaları önemli ölçüde besinin dokusu ve yoğunluğundan (hazırlanış şekli veya besinin yapısı) etkilenmektedir (Larsen, 1995). Beslenme ve günlük uğraşlardaki çeşitlilik farklı diş aşınması örüntülerine neden olabilir. Böyle bir durum beslenme, besin hazırlama ve günlük çalışma faaliyetlerinin değişkenlik gösterdiği avcı-toplayıcı ve tarım topluluklarında açıkça gözlenmektedir. Avcı-toplayıcılar tarım topluluklarına kıyasla daha yüksek oranda diş aşınması değerlerine sahiptir. Bu ise dişlerde aşınmayı artırıcı bir diyet ve farklı iş aktiviteleriyle ilgilidir (Deter, 2009). Besin içerisindeki taş parçacıkları, bitkinin sert selüloz yapısı, hayvansal besinin kollejen dokusu (Hillson, 1979), çiğneme hareketinin gücü ve süresi, diş gıcırdatması (bruksizm) (Scott ve Turner, 1988), gelenekler, kültürel uygulamalar ve alışkanlıklar (Isler ve diğ., 1985) dişlerde aşınmaya neden olmaktadır.

Diş dizilerinin çenede sürmesi ve fonksiyonel işlevini kazanmasıyla birlikte dişlerde aşınmalar da başlamaktadır. Daha geç süren dişler aşınma derecesi yönünden erken çıkan dişlere göre daha az aşınmaktadır (Deter, 2009). Kayalıpınar erişkinlerinde dişlerin neredeyse tamamında farklı düzeylerde aşınma örüntüleri görülebilir. Merkezi ve lateral kesiciler ile birinci büyük azılarda diğerlerine göre aşınma değerleri açısından bir miktar artışın olması yukarıda ifade edilen düşünceyi doğrular niteliktedir. En yaygın aşınma skorları 4 ve 3'tür. Bu ise tüberküllerin lokal ve/veya bütünüyle silindiğini, fissurların kaybolmaya başladığını ve yer yer dentin adacıklarının oluştuğu izlenimini vermektedir.

Çürük oranının yüksek olması Kayalıpınar insanlarının tarım toplumu olabileceğini düşündürmektedir. Tarım toplulukları ise besinlerini rafine etmekte, öğütmekte veya belli bir işlemden geçirmektedir. Bu süreçte besinlerin içerisine yabancı maddelerin karışma olasılığı artmakta, bu da aşınmanın kuvvetine ivme kazandırmaktadır. Yine bir miktarda olsa sert ve lifli besinlerde dişlerde aşınmanın şiddetini artırıcı bir unsur olmalıdır. Antik Anadolu topluluklarında birbirinden farklı diş aşınmaları gözlenmekle birlikte ağırlıklı olarak 4 ve 3 derecesindedir (Tablo 15). Tüm bu sonuçlar aynı dönem içerisinde yer alan topluluklarda aşınma açısından çok fazla farklılığın olmadığını göstermektedir.

Sonuç

Kayalıpınar arkeolojik yerleşim alanında sürdürülen kazıların günümüzde devam ediyor olması ve mezarlık kazılarının tümüyle tamamlanmamış olmasına karşın bizlere önemli sonuçlar kazandırmıştır. Ağız sağlığına dair baştan sona anlatılanlar Kayalıpınar toplumu insanlarının yaşamlarına dair değerli bilgiler elde etmemizi sağlamıştır. Genel olarak anlatılanlar doğrultusunda aşağıdaki çıkarımları yapabiliriz:

1. Dental veriler tarım toplumunun genel karakteristik özelliklerini taşımaktadır.

2. Her iki cinsiyette birey özelinde çürük ve apse değerlerinin %50'nin üzerinde olması, patolojiler arasındaki ilişkiyi ve çürük yapıcı besinlere ulaşmada zorluk yaşanmadığını düşündürmektedir.

3. Çürük ve ileri derecedeki diş aşınmaları apseye yol açmıştır (istatistiksel açıdan anlamlı). Ölüm öncesi diş kaybından çürük ve apse sorumlu tutulmuştur.

4. Diş taşı oranı ve birikim dereceleri, topluluk insanlarının dişeti problemleri yaşadığını açıklar.

5. Diş aşınmaları orta derecededir. İleri derecedeki aşınmalar ise sınırlı sayıdadır. Bu veriler besinlerin tüketilmeden önce belli bir işleme alındığı şeklinde yorumlanabilir.

6. Mine hipoplazileri topluluk insanlarının ilk beş yılda özellikle 2-5 yaş aralığında büyüme ve gelişmeye etki edecek bazı önemli sağlık sorunları yaşadığını gösterir. İskelet serisinin paleopatolojik açıdan incelenecek olması bazı soru işaretlerinin ortadan kalkmasına katkı sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

Acar, A. (2018). Mardin Midyat Aktaş Mevkii İnsan İskeletlerinde Diş ve Çene Patolojileri, *Mukaddime, 9 (1)*, ss.151-172.

Alkan, Y., Erkman, A.C., Kaplan, İ. (2014). Çiçekdağı İskeletlerinin Paleoantropolojik Analizi, *29. Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, ss.77-82.

Alpaslan, F.S. ve Uz, B. (2017). Kirazlıdere İskelet Topluluğunun Çene ve Diş Patolojisi Açısından İncelenmesi, *C.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi, 41 (2)*, ss.1-19.

Alt, K.W., Rösing, F.W., Teschler-Nicola, M. (1998). "Dental Anthropology-An Introduction", *Dental Anthropology: Fundamentals, Limits, and Prospects* (in), (ed. Alt, K.W., Rösing, F.W., Teschler-Nicola, M.), Austria: Springer-Verlag/Wien, ss.1-3.

Ay, N. (2014). *Müslümantepe İskeletlerinin Paleopatolojik Açıdan Analizi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara: A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Belcastro, G., Rastelli, E., Mariotti, V., Consiglio, C., Facchini, F., Bonfiglioli, B. (2007). Continuity or Discontinuity of the Life-Style in Central Italy During the Roman Imperial Age-Early Middle Ages Transition: Diet, Health, and Behavior, *American Journal of Physical Anthropology, 132*, ss.381-394.

Bourbou, C. ve Richards, M.P. (2007). The Middle Byzantine Menu: Paleodietary Information from Isotopic Analysis of Humans and Fauna from Kastella, Crete, *International Journal of Osteoarchaeology, 17*, ss.63-72.

Bouville, C., Constandse-Westermann, T.S., Newell, R.R. (1983). "Les Restes Humains Mésolithiques de L'abri Cornille, Istres (Bouches-du-Rhône)", In: *Bulletins et Mémoires de la Société d'anthropologie de Paris, XIII*, ss.89-110.

Brothwell, D.R. (1981). *Digging up Bones: Excavations, Treatment and Study of Human Skeletal Remains,* (3. Basım), Oxford: Oxford University Press.

Buikstra, J.E. ve Ubelaker, D.H. (1994). *Standarts: For Data Collection From Human Skeletal Remains*, Arkansas Archaeological Survey Research Series, No: 44.

Büyükkarakaya, A.M. (2014). Tepecik-Çiftlik Neolitik İnsanlarında Genel ve Cinsiyet Yönelimli Çocuk Sağlığı, *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 7 (2)*, ss.379-402.

Büyükkarakaya, A.M. (2017). Tepecik-Çiftlik Neolitik Topluluğunun Demografik Özellikleri, *Folklor ve Edebiyat, 23 (92)*, ss.79-98.

Çırak, A. (2009). *Kelenderis İskeletlerinin Paleoantropolojik Analizi ve Anadolu Toplumları Arasındaki Yeri*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara: A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Çırak, A., Çırak, M.T., Erkman, A.C. (2013). Kelenderis Halkının Diş ve Çene Paleopatolojileri, *OLBA XXI*, ss.1-25.

Çırak, M.T. (2010). *Minnetpınarı Ortaçağ Toplumunda Eser Element Analiziyle Paleodiyetin Belirlenmesi*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara: A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Demirel, F.A. (2013). Amorium Aşağı Şehir Kilisesi Bebek ve Çocuk İskeletleri, *A.Ü. DTCF Dergisi, 53 (1)*, ss.349-364.

Demirel, Ö. (2019). "Osmanlı Dönemi Sivas'ta Yemek Kültürü (Food Culture in Ottoman Period Sivas)", *Sivas Kongresi'nin 100. Yılında Her Yönüyle Sivas Uluslararası Sempozyumu* 1.Cilt (içinde), (ed. Yekbaş, H., Yüksel, A.), Sivas, ss.211-232.

Deter, C.A. (2009). Gradients of Occlusal Wear in Hunter-Gatherers and Agriculturalists, *AJPA, 138 (3)*, ss.247-254.

Duyar, İ. ve Erdal, Y.S. (2003). A New Approach for Calibrating Dental Caries Frequency of Skeletal Remains, *Homo 54* (1), ss.57-70.

Erdal, Y.S. (1996). *İznik Geç Bizans Dönemi İnsanlarının Çene ve Dişlerinin Antropolojik Açıdan İncelenmesi*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara: H.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Erdal, Y.S. (2000). Antandros İnsanlarında Ağız Sağlığı, *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi, (1)*, ss.45-55.

Erdal, Y.S. (2003). Büyük Saray-Eski Cezaevi Çevresi Kazılarında Gün Işığına Çıkarılan İnsan İskelet Kalıntılarının Antropolojik Analizi, *18. Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, ss.15-30.

Erdal, Y.S. (2010). "Oluz Höyük Kazılarından Ele Geçen İnsan İskeletlerine Ait Antropolojik Araştırmanın İlk Sonuçları", *Kăsku Ülkesi'nin Önemli Kenti Amasya-Oluz Höyük: 2007 ve 2008 Dönemi Çalışmaları Genel Değerlendirmeler ve Ön Sonuçlar*, (ed. Dönmez, Ş.), Ankara: T.C. Amasya Valiliği Yayın No:48, ss.111-120.

Erdal, Y.S., Erdal, Ö.D., Koruyucu, M.M. (2015). "Ortaçağ'da Nüfus Değişimi Öncesine Ait Bir Bizans Topluluğu: Komana İnsan Kalıntılarının Antropolojik Analizi", (ed. Erciyas, D.B. ve Tatbul, M.N.), *Komana Ortaçağ Yerleşimi (The Medieval Settlement At Komana), Yerleşim Arkeolojisi Serisi 5*, ss.83-114.

Erkman, A.C. (2008). *Van Dilkaya Erken Demir Çağı ve Ortaçağ Toplumunda Ağız ve Diş Sağlığı*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara: A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü.

FDI, (1982). An Epidemiological Index of Developmental Defects of Dental Enamel (DDE Index), *International Dental Journal, 32 (2)*, ss.159-167.

Formicola, V. (1987). Neolithic Transition and Dental Changes: The Case of An Italian Site, *Journal of Human Evolution, 16*, ss.231-239.

Freeth, C. (2000). "Dental Health in British Antiquity", *Human Osteology: Archaeology and Forensic Science* (in), (ed. Cox, M. ve Mays, S.), ss.227-237.

Goodman, A.H. ve Rose, J.C. (1990). Assessment of Systemic Physiological Perturbations from Dental Enamel Hypoplasias and Associated Histological Structures. *AJPA, 33 (S11),* ss.59-110.

Goodman, A.H. ve Rose, J.C. (1991). "Dental Enamel Hypoplasias as Indicators of Nutritional Status", *Advances in Dental Anthropology* (in), (ed. Kelley, M.A. ve Larsen, C.S.), New York: Wiley-Liss, Inc, ss.279-293.

Gökkurt, S.T. (2019). *Domaniç Anıtsal Tonozlu Roma Dönemi İskeletlerine Ait Dişlerin Lineer Mine Hipoplazilerinin Değerlendirilmesi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kırşehir: Ahi Evran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Gözlük, P., Yiğit, A., Erkman, A.C. (2004). Van Kalesi ve Eski Van Şehri İnsanlarındaki Sağlık Sorunları, *19. Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, ss.51-62.

Gözlük, P. (2004). *Van-Karagündüz Populasyonunun Dişlerinin ve Çenelerinin Paleopatolojik Açıdan İncelenmesi*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara: A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Gözlük-Kırmızıoğlu ve Sevim-Erol, A. (2017). The Skeletons of Saint Mercurius (Aziz Mercurius İskeletleri), *Social Sciences Studies Journal, 3 (6)*: ss.859-872.

Güleç, E. (1988). Topaklı Populasyonunun Demografik ve Paleoantropolojik Analizi, *V. Araştırma Sonuçları Toplantısı II*, ss.347-357.

Gürbüz, A. (1993). *Toprak-Vakıf İlişkileri Çerçevesinde XVI. Yüzyılda Amasya Sancağı*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara: A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Hall, R.L., Morrow, R., Clarke, J.H. (1986). Dental Pathology of Prehistoric Residents of Oregon, *American Journal of Physical Anthropology, 69*, ss.325-334.

Hillson, S.W. (1979). Diet and Dental Disease, *World Archaeology, 11 (2)*, ss.147-162.

Hillson, S. (2008). "Dental Pathology", *Biological Anthropology of the Human Skeleton* (second edition) (in), (ed. Katzenberg, M.A. ve Saunders, S.R.), New Jersey: Wiley-Liss, ss.301-340.

Isler, R., Schoen, J., İşcan, M.Y. (1985). Dental Pathology of A Prehistoric Human Population in Florida, *Florida Scientist, 48 (3)*, ss.139-146.

İlbey, S. (2018). *Domaniç Anıtsal Tonozlu Mezar İskeletlerinde Ağız ve Diş Sağlığı*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kırşehir: Ahi Evran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

İzci, Y., Kaya, S., Erdem, O., Akay, C., Kural, C., Soykut, B., Başoğlu, O., Şenyurt, Y., Kılıç, S., Temiz, Ç. (2013). Paleodietary Analysis of Human Remains from a Hellenistic-Roman Cemetery at Camihöyük, Turkey, *Journal of Anthropology*, ss.1-7.

Karaöz-Arıhan, S. (2013). *Beybağ Mevkii (Muğla) Bizans Dönemi Toplumunda Beslenmeye Bağlı Gelişen Paleopatolojik Rahatsızlıklar*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara: A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Karaöz-Arıhan, S., Akyol, A.A., Özer, İ., Arıhan, O. (2017). Elemental Analysis of Beybağ-Muğla (Turkey) Byzantine Skeletons, *TÜBA-AR, 21*, ss.147-161.

Kelley, M.A., Levesque, D.R., Weidl, E. (1991). "Contrasting Patterns of Dental Disease in Five Early Northern Chilean Groups", *Advances in Dental Anthropology* (in), (ed. Kelley, M.A. ve Larsen, C.S.), New York: Wiley-Liss, Inc, ss.203-213.

Langsjoen, O. (1998). "Diseases of the Dentition", *The Cambridge Encyclopedia of Human Paleopathology* (in), (ed. Aufderheide, A.C. ve Rodriguez-Martin, C.), Cambridge University Press, ss.393-412.

Larsen, C.S. (1995). Biological Changes in Human Populations with Agriculture, *Annual Review of Anthropology, 24*, ss.185-213.

Lukacs, J.R. ve Largaespada, L.L. (2006). Explaining Sex Differences in Dental Caries Prevalence: Saliva, Hormones and "Life-History" Etiologies, *American Journal of Human Biology, 18*, ss.540-555.

Lukacs, J.R. (2012). "Oral Health in Past Populations: Context, Concepts and Controversies", *A Companion to Paleopathology* (in), (ed. Grauer, A.L.), Wiley-Blackwell, ss.553-581.

Mays, S. (1998). *The Archaeology of Human Bones*, Simultaneously published in the USA and Canada by Routledge New York.

Müller-Karpe, A. (2006). Untersuchungen in Kayalıpınar 2005, *Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft, 138*, ss.211-247.

Müller-Karpe, A. ve Müller-Karpe, V. (2009). Untersuchungen in Kayalıpınar und Umgebung 2006-2009, *Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft, 141*, ss.173-238.

Müller-Karpe, V. ve Müller-Karpe, A. (2012). Kayalıpınar'da Yapılan Araştırmalar, *Araştırma Sonuçları Toplantısı, 29 (2)*, ss.407-418.

Ogden, A. (2008). "Advances in the Paleopathology of Teeth and Jaws", *Advances in Human Paleopathology* (in), (ed. Pinhasi, R., Mays, S.), West Sussex: John Wiley & Sons, Ltd, ss.283-307.

Onar, V. (2010). "Oluz Höyük Kazısı 2008 Dönemi Arkeozoolojik Sonuçları", *Kăsku Ülkesi'nin Önemli Kenti Amasya-Oluz Höyük: 2007 ve 2008 Dönemi Çalışmaları Genel Değerlendirmeler ve Ön Sonuçlar*, (ed. Dönmez, Ş.), Ankara: T.C. Amasya Valiliği Yayın No:48, ss.111-120.

Oybak-Dönmez, E. (2006). Prehistoric and Medieval Plant Remains from Two Sites on the Euphrates, South-eastern Turkey, *Turkish Journal of Botany, 30*, ss.11-38.

Özbek, M. ve Erdal, Ö.D. (2006). Anadolu'nun Bazı Neolitik ve Kalkolitik Topluluklarında Bebek Ölümleri ve Olası Nedenleri, *Türk Arkeoloji Dergisi, 6*, ss.41-52.

Roberts, C. ve Manchester, K. (1995). *The Archaeology of Disease* (second edition), Cornell University Press, New York.

Sarı, İ. ve Sağır, M. (2020). Orta Anadolu'nun Doğusunda Bir Topluluk: Kayalıpınar İnsanları, *Antropoloji (39)*, ss.18-28.

Scott, G.R. ve Turner, C.G.II. (1988). Dental Anthropology, *Annual Review of Anthropology, 17*, ss.99-126.

Scott, G.R. (2014). "Dental Anthropology", *Encyclopedia of Global Archaeology* (in), (ed. Smith, C.), Springer, New York, ss.2107-2113.

Silibolatlaz-Baykara, D. (2012). Faunal Studies on Byzantine City of The Amorium, *A.Ü. DTCF Dergisi, 52 (1)*, ss.73-83.

Silibolatlaz, D. (2016). Faunal Results from Salat Tepe in The Upper Tigris Region; Southeast-Turkey, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 32*, ss.11-26.

Sledzik, P.S. ve Moore-Jansen, P.H. (1991). "Dental Disease in Nineteenth Century Military Skeletal Samples", *Advances in Dental Anthropology* (in), (ed. Kelley, M.A. ve Larsen, C.S.), New York: Wiley-Liss, Inc, ss.215-224.

Şarbak, A., Çırak, A., Çırak, M.T. (2015). Kerti (Derbe) Höyük 2013 Kazılarından Elde Edilen İnsan İskelet Kalıntılarının Paleoantropolojik Analizi, *30. Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, ss.129-146.

Şarbak, A. (2017). Dara Geç Roma Dönemi Antik Kenti Toplumunun Ağız ve Diş Sağlığı Üzerine Bir Araştırma, *Eurasian Art & Humanities Journal, 7*, ss.10-35.

Tritsaroli, P. ve Karadima, C. (2017). The People of Early Byzantine Maroneia, Greece (5th-6th c. AD), *Bioarchaeology of the Near East, 11*, ss.29-62.

Turner, C.G.II. (1979). Dental Anthropological Indications of Agriculture Among the Jomon People of Central Japan, *American Journal of Physical Anthropology, 51*, ss.619-636.

Uzel, İ., Alpagut, B., Kofoğlu, S. (1988). Arslantepe (Malatya) Geç Roma Dönemi İskeletlerinde Diş Çürüğü Aşınmaları ve Periodontal Hastalıklar, *III. Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, ss.31-53.

White, T.D. ve Folkens, P.A. (2005). *The Human Bone Manuel*, Academic Press.

Yaşar, Z.F. (2007). *Adli Dental Antropoloji: (Dental Antropoloji Açısından Minnetpınarı ve Güllüdere Toplumlarının Dişlerinin Karşılaştırmalı Analizi)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara: A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Yılmaz-Usta, N.D., Başoğlu, O., Erdem, O., Kural, C., İzci, Y. (2019). Iasos (Erken Bizans) ve Camihöyük (Helenistik-Roma) Kazıları İskelet Toplulukları Üzerinde Karşılaştırmalı Element Analizi, *Antropoloji, 37*, ss.7-14.

Resim 1: Diş çürükleri (mezar no:27/kadın/43 yaş)

Resim 2: Mine hipoplazisi (mezar no:147/erkek/25-29 yaş)

Resim 3: Diş taşı (mezar no:39 sk1/erkek/18-30 yaş)

Resim 4: Apse, diş aşınması, alveolar çekilme (mezar no:136/erkek/34 yaş)

Resim 5: Diş kaybı (mezar no:221/kadın/45+ yaş)

Resim 6: Periyodontal hastalık (mezar no:116a/kadın/30-34 yaş)

Resim 7: Diş aşınması, hipoplazi, çürük, apse (mezar no:204/erkek/33-45 yaş)

Bölüm 24

AB VE TÜRK HUKUKUNDA REKLAM UYGULAMA ESASLARI BAKIŞ AÇISIYLA TÜKETİCİLERİN REKLAMA KARŞI TUTUMU VE SATIN ALMA DAVRANIŞI ARASINDAKİ İLİŞKİ[1]

Ali Sedat ULUĞ[2]

1 Bu eser, Haliç Üniversitesi, Sosyal Bilimler Üniversitesi, İşletme Anabilim Dalı, İşletme Programı'nda 2015 yılında savunulan "AB ve Türk Hukuku'nda Reklam Uygulama Esasları Bakış Açısıyla Tüketicilerin Reklama Karşı Tutumu ve Satın Alma Davranışı Arasında İlişki" başlıklı doktora çalışmasından üretilmiştir.

2 Dr., Ankara 20. Noteri, ali.sedat.ulug.2020@gmail.com, Haliç Üniversitesi, https://orcid.org/0000-0002-7399-8209

1.GİRİŞ

Günümüzdeki rekabet ortamında çok çeşitli mal ve hizmetlerin varlığı, tüketicinin seçim yapmasını zorlaştırmakta, tüketiciyi adeta kararsız kılmaktadır. Üretilen ürün ve hizmetler hakkında tüketicinin bilgilendirilmesi ve onlarda satın alma istek ve motivasyonu yaratması bakımından reklam büyük önem taşımaktadır.

Reklam toplumun hem üretim hem de tüketim gücünü yükseltir. Ekonomik kalkınmayı ve toplumsal gelişmeyi sağlar. Ayrıca reklam, tüketicilere bilgi verici ve uyarıcı bir özelliğe sahiptir ve insanların yaşam seviyesini yükseltir. Ancak hiç kimse istediği şekilde ve hiç bir kısıtlama olmadan reklam yapma özgürlüğüne sahip değildir.

Bu araştırmada, reklamların toplum üzerindeki ekonomik, sosyal, etik ve hukuki etkileri Avrupa Birliği ve Türk Hukuk sistemindeki düzenlemeler ışığı altında incelenmeye çalışılmış ve reklamın tüketicilerin satın alma davranışları üzerine nasıl etki ettiği araştırılmıştır.

2.KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Rekabet ortamının sürekli geliştiği günümüzde firmaların içinde bulundukları piyasa koşullarında kendilerine yer bulabilmeleri için uyguladıkları en etkili pazarlama yöntemlerinden birisi reklamdır. Bütün işletmeler satış amaçlarını gerçekleştirebilmek ya da geliştirebilmek amacıyla reklam faaliyetlerinde bulunurlar.

Pazarlama Terimleri Sözlüğü'ne (Dictionary of Marketing Terms) göre reklam; tam zamanında ve yerinde ikna edici ve bilgilendirici mesajların firmalar kâr amacı gütmeyen kuruluşlar ve kamu kurumlarının ürünleri, hizmetleri, organizasyonları ve fikirleri hakkında izleyicileri ya da hedef pazar üyelerini ikna etmek ve/veya bilgilendirmek için kitle iletişim araçlarının herhangi birinde yerleştirmelerin veya düzenlemelerin satın alınmasıdır (Tayfur, 2013: 6).

Bir başka tanıma göre reklam, yaşadığımız dünyanın değer yargılarını, kültürel, ekonomik, sosyal ve politik gelişmelerini en hızlı biçimde yansıtan bir ayna konumundadır. Bazı reklamlar sadece satış rakamlarını yükseltmek amacıyla yani ekonomik endişeleri gidermek için yapılırken, bazıları da sosyal değişime ve gelişime katkıda bulunmak amacıyla yapılır (Nurluoğlu, 2005: 26).Reklamın bir işletme için kazancı arttırmanın yanında birçok amacı daha vardır (Hacıman, 2012: 26).

Reklam; bir ürün veya hizmeti satın almak için tüketicide istek uyandırarak onun dikkatini çekmektir. Reklamda; bilginin sunuluş biçimi, içeriği ve tarzı kazancı arttırmak için dizayn edilmektedir (Yaman, 2009: 4).

Reklam, tüketicilere ürün ve markalar hakkında gerekli bilgileri ulaştırarak zaman ve emekten tasarruf etmelerine yardımcı olan, yaşam standartlarının yükselmesine ve yeniliklere açık hale gelmelerini sağlayan ve üretici ile tüketici arasında diyalog kuran bir iletişim aracıdır (Taşyürek, 2010: 7).

Bir iletişim aracı olan reklamın hem reklamı düzenleyen, yapan ve yayımlayanlarla ilgili, hem de reklama maruz kalanlarla ilgili olarak hukuk düzeni tarafından getirilmiş ve uyulması zorunlu birtakım düzenlemeleri vardır. Bu düzenlemeler hem reklamı yapan-yaptıran tarafın hem de reklama maruz kalan tarafın hak ve özgürlüklerini güvence altına almaya yöneliktir. Hiçbir kişi, kurum veya kuruluş reklam yaparken tamamen sınırsız ve sorumsuz olmayıp; tamamen hukuk kurallarıyla bağlıdır. Reklam yaparken mutlaka kanun ve yönetmeliklerle düzenlenmiş bulunan ve uyulması zorunlu hukuk kurallarına uymak zorundadırlar. Hatta burada uyma zorunluluğu sadece yazılı kurallarla sınırlı olmayıp toplumun yazılı olmayan, etik kurallarına uyma zorunluluğu da vardır. Hak ve özgürlüklerin kullanılması ve korunabilmesi ancak hukuk sınırları içerisinde kalmakla mümkündür.

Hukuk düzeninde, bir yandan temel hak ve özgürlükleri koruyan ve geliştiren kurallar getirilirken, diğer yandan hak ve özgürlüklere yönelen tehdit ve ihlallere karşı gerekli güvenlik mekanizması da oluşturulmak zorundadır. Hak ve özgürlüklerin korunması ve güçlendirilmesine yönelik düzenlemeler kaçınılmaz olarak hak ve özgürlükler arasında bir denge kurulmasını gerektirecektir. Bilgi edinme, düşünce ve kanaat hürriyeti, düşünceyi açıklama özgürlüğü, basın özgürlüğü, bilim sanat özgürlüğü ve benzeri özgürlükler güçlendirilerek koruma altına alınırken, kitle iletişim alanında sürdürülen bu faaliyetler sırasında kişilerin diğer hak ve özgürlüklerinin de bu faaliyetlere karşı korunmasının sağlanması gerekmektedir (Çolak, 2013: VII).

Özellikle tüketicinin reklama karşı korunması gereği 20. yy'ın ikinci yarısında reklamlara ilişkin hukuki düzenlemelere gidilmesi gereğini doğurmuş ve gerek ABD'de gerekse Avrupa'da tüketicinin korunması hareketine paralel olarak reklam hukuku dalı da gelişmiştir. Böylece, o zamana kadar sadece haksız rekabetin önlenmesine yönelik olarak gerçekleştirilen reklam denetimi, tüketicinin korunması mecrasına oturmuştur. Gerçekten de tüketicilere seslenen ve onların belli bir mal ya da hizmeti satın alma konusundaki kararlarını etkilemeye çalışan reklâmların, aldatıcı olmamalarının sağlanması da, tüketicinin korunması hareketinin hedefleri arasındadır (Bozbel, 2006: 26).

Tüm dünyada gelişen tüketici hukuku çerçevesinde bugün tüketicinin beş temel hakkı bulunduğu kabul edilmektedir. Bunlar tüketicinin

(Bozbel, 2006: 26);

- Sağlık ve güvenliğinin korunması hakkı,
- Aydınlatılma hakkı,
- Ekonomik çıkarlarının korunması hakkı,
- Zararlarının süratle tazmin edilmesi hakkı,
- Örgütlenme ve temsil edilme hakkı şeklinde sıralanabilir.

6502 Sayılı Tüketicinin Korunması Hakkında Kanun (TKHK) m. 61 reklamlara ilişkin genel düzenlemeyi teşkil etmektedir. Bu maddede, öncelikle ticari reklamın (61/1) tanımı yapılmış, reklamların nasıl olması gerektiği (61/2) belirtilmiş, daha sonraki bentlerde de genel esaslara aykırılık teşkil eden durumlar düzenlenmiştir.

TKHK. m. 61'de belirtilen genel esaslar;

- **Hukuka Uygunluk:** Reklamların kanunlara, Reklam Kurulunca belirlenen ilkelere, kamu düzenine, kişilik haklarına uygun olması gereği ifade edilmiş olmakla birlikte, tüm bu durumları 'hukuka uygunluk' başlığı altında ifade etmek yerinde olacaktır. Reklamın kanunlara uygunluğu ile hukuk düzenindeki tüm emredici hukuk kaidelerine uygunluk anlaşılır. Bu bakımdan reklamın herhangi bir emredici hukuk kaidesine aykırılığı hukuka aykırı sayılmasını gerektirir (Eren, 2006; Hatemi, 1976: 56, aktaran: İnal-Baysal, 2008:18).

- **Genel Ahlaka Uygunluk:** Ahlak anlayışı, kişiden kişiye, genel ahlak anlayışı da toplumdan topluma değişiklik gösterir. Ahlaka uygunluğun ölçüsü, içinde bulunulan zamana göre, aydın, vicdanlı, normal zekaya sahip, dürüst ve aklı başında kişilerin ahlak anlayışı esas alınarak belirlenmelidir. Bu hususta belli ve sınırlı bir toplum kesiminin değil, tüm aydın kişiler çevresinin ahlaki eğilim ve kanaatini esas almak zaruridir. Ahlaka uygunluğun ölçüsü, ne kadar yaygın olursa olsun, geri kalmış zihniyet, inanç ve kanılarda aranamaz. Ahlaka uygunluğun tespitinde şu iki hususun bir arada değerlendirilmesi gerekmektedir. Reklamın, içeriği, yani reklamda kullanılan ifade veya görüntüler itibariyle ahlaka uygun olması gerektiği gibi yöneldiği, yani hizmet ettiği amaç itibariyle de ahlaka uygun olması gerekir (Tekinay vd., 1993: 398).

- **Doğruluk ve Dürüstlük:** Reklam yapma hakkı, rekabet / sözleşme özgürlüğüne dayanır. Ancak bu hak sınırsız değildir. Bu hakkın sınırı dürüstlük kuralı ile çizilmiş durumdadır (TMK. m. 2, TTK m. 55). İşte bu kural TKHK. m.16/I (6502 S. TKHK m. 61)'de ifade edilmiştir. Dürüstlük kuralı iki ayrı yönden bu hakkın sınırını teşkil eder; tüketiciler karşısında doğruluk ve dürüstlük ve rakipler karşısında doğruluk ve dürüstlük. Dürüstlük kuralı, bir kimseden namuslu, dürüst bir insan

olarak beklenen davranışı ifade eder. Bir davranışın bu nitelikte olup olmadığı topluma hakim ahlaki ölçülere, cari adetlere, hakları sağlayan ilişkilerin amacına göre tayin edilir (Oğuzman vd., 2007: 193).

2.1. Reklamın İşlevleri

Milletlerarası Ticaret Odası'nın yayınladığı 'Uluslararası Reklam Uygulama ve Esasları'nın giriş bölümünde;

"Sorumlu Reklam ve Pazarlama İletişimi Faaliyetleri: Reklam ve diğer pazarlama iletişim araçları, reklam verenlerle tüketiciler arasındaki iletişimi sağlayan en önemli unsurların başında gelir. Her türlü pazarlama iletişimi, hemulusal hem uluslararası verimli pazarların doğmasına; tüketicilere, firmalara ve en genel anlamıyla topluma somut faydaların sağlanmasına aracılık eder" denilmektedir.

1982 Anayasası'nın 48. ve 167. maddeleri serbest piyasa ekonomisini ülkemiz için kabul etmekte ve bu maddeler devlete serbest piyasa ekonomisini ve serbest rekabeti (rekabet özgürlüğünü) koruma görevini yüklemektedir (Özden, 2002: 84). Girişimciler, rekabet özgürlüğü ile ürettikleri mal ve hizmetleri rakiplerinden daha iyi ve daha ucuza piyasaya sürmek ve reklam aracılığıyla bu faaliyetlerini duyurarak daha fazla satış ve daha fazla kar elde etme imkânını bulurlar.Bu sayede, üretilen mal ve hizmetlerin kalitesi artmakta, fiyatlar düşerek daha geniş bir kitleye ulaşmak imkânı doğmaktadır.

2.2.Reklamın Hukuki Tanımı

Değişik kanunlarda reklamın hukuki tanımı ile ilgili açıklamalar bulunmaktadır. 195 sayılı Basın İlan Kurumu Teşkiline Dair Kanun'un m. 40/II hükmü, bu kanunun uygulanması bakımından reklamı "Satışı artırmak gibi ticari gayelerle veya bir şeye veya bir fikre rağbet sağlamak gibi maddi veya manevi bir menfaat temini maksadıyla gazete ve dergilerde yazı, resim veya çizgilerle yapılan ilanlar, reklam sayılır" şeklinde tanımlamaktadır.

6112 sayılı Radyo ve Televizyonların Kuruluş ve Yayınları Hakkında Kanun m.3-ş hükmünde ise 'Radyo ve televizyon reklamı: Taşınmazlar, hak ve yükümlülükler dâhil olmak üzere mal veya hizmetlerin teminini teşvik etmek, bir amaç veya düşünceyi yaymak veya başka etkileri oluşturmak amacıyla ticaret, iş, zanaat veya bir meslekle bağlantılı gerçek ve tüzel kişi tarafından, bir ücret veya benzeri bir karşılıkla yapılan her türlü duyuru veya öz tanıtım yayını' şeklinde bir tanım getirmektedir.

Radyo ve Televizyon Yayınlarının Esas ve Usulleri Hakkında Yönetmelik m. 4 hükmünde, reklam hakkında bu Yönetmelik açısından oldukça detaylı bir tanım verilmiştir.

‘Reklam: Bir ürün veya hizmetin, alım, satım veya kiralanmasını geliştirmek, bir amaç veya düşünceyi yaymak veya reklamcının istediği başka etkileri oluşturmak amacıyla ücret veya benzer bir karşılık ile iletim zamanı tahsis edilen kamuya yönelik duyuruları’ ifade eder şeklindedir.

Türk hukuk sisteminde ve Avrupa Birliği ülkelerinde reklam ve uygulamaları ile ilgili çeşitli düzenlemeler getirilmiştir.

Radyo ve Televizyon Yayınlarının Esas ve Usulleri Hakkında Yönetmelik m. 4 hükmünde, reklam hakkında bu Yönetmelik açısından oldukça detaylı bir tanım verilmiştir:‘Reklam: Bir ürün veya hizmetin, alım, satım veya kiralanmasını geliştirmek, bir amaç veya düşünceyi yaymak veya reklamcının istediği başka etkileri oluşturmak amacıyla ücret veya benzer bir karşılık ile iletim zamanı tahsis edilen kamuya yönelik duyuruları’ ifade eder şeklindedir.

Ayrıca, Medya Hizmet Sağlayıcı Kuruluşlarının Elde Ettiği Ticari İletişim Gelirlerinin Denetimi ve Bu Gelirler Üzerinden Alınacak Üst Kurul Paylarının Beyan ve Ödenmesine İlişkin Usul ve Esaslar Hakkında Yönetmelik’de bir tanım yapılmıştır:

Ticari iletişim geliri

MADDE 4 – (1) Medya hizmet sağlayıcı kuruluşların radyo ve televizyon reklâmları, program desteklemesi, tele-alışveriş ve ürün yerleştirmeyi de kapsamak üzere, ekonomik bir faaliyette bulunan gerçek veya tüzel kişinin, ürün, hizmet veya imajını, doğrudan veya dolaylı olarak tanıtmak amacıyla tasarlanmış sesli veya sessiz görüntülerin bir ücret veya benzeri bir karşılıkla ya da öz tanıtım amacıyla bir programla birlikte ya da bir program içine yerleştirilerek yayımlanması sonucu elde ettikleri gelirler ticari iletişim gelirleridir. Yurtdışından yapılan yabancı kaynaklı yayınların, platform işletmeleri ve kablo ortamından yurtiçine yapılması ve bu yayınlara Türkçe ticari iletişim girişi yapılması sonucu elde edilen gelirler de ticari iletişim geliri kapsamındadır.

2.3. Reklamlara İlişkin Hukuki Düzenlemeler

Uluslararası Organizasyonlarca Getirilen Düzenlemeler

AB ülkelerinde, reklama ilişkin olarak çeşitli organizasyonlarca düzenlemeler getirilmiş, reklamla ilgili uyulması zorunlu sınırlar çizilmiştir.

Uluslararası Ticaret Odası Reklam Uygulama Esasları

Uluslararası Ticaret Odası (International Chamber of Commerce, ICC) Uluslararası Reklam Uygulama ve Esasları, yüksek ahlaki (etik) standartların, ulusal ve uluslararası yasalar ve düzenlemeler dikkate alı-

narak, öz denetim yoluyla geliştirilmesi ve uygulanması için düzenlemeler getirmiş, ister pazarlamacı, ister reklam veren olsun, ister reklamcılıkla uğraşan kişi veya reklam ajansları ya da mecralar olsun, reklamla ilgili herkesin uyması ve geçerli yasalar çerçevesinde de uygulaması gereken ahlaki standartları belirlemiştir.

Uluslararası reklam kuralları şu şekildedir (Ekici vd., 2013: 67):

- Reklamlar adaba aykırı olmamalıdır,
- Dürüst olmalı, tüketicinin güvenini, tecrübe ve bilgi noksanlığını istismar etmemelidir,
- Korku, anarşi, hurafe, ırk ve din konuları işlenmemeli ve bu konulara destek olunmamalıdır,
- Takdim ve pazarlama bileşenlerinin özellikleri gerçeğe uygun olmalıdır,
- Mukayeseler reel verilere ve dürüst rekabet ilkelerine dayanmalıdır,
- Yetkililerce verilmeyen takdirname ve geçerliliği sona eren berat, belge ve beyanlar kullanılmamalıdır,
- Başkaları doğrudan veya ima yoluyla kötülenmemeli, kişilik haklarına ve mahremiyete saygı gösterilmelidir,
- Başkalarına ait marka, sembol ve değerler izinsiz kullanılmamalıdır,
- Başkalarının reklam, slogan, müzik, metin, efekt, vb. şeyler taklit edilmemelidir,
- Reklamın, reklam olduğunun teşhis ettirilmesi gerekir,
- Kişinin sağlık ve güvenliğini koruyucu, ayrıntılı açık ve anlaşılabilir tanım ve uyarılar içermelidir,
- Çocukların ve gençlerin doğal gelişimini engellememeli, onların zihinsel, ahlaki, fiziki özelliklerini olumsuz yönde etkilememelidir,
- Reklamcı, yayıncı, ajans uygulamacısı, üstlenici ve medya sahibi reklamlardan bütünüyle sorumlu olmalı, aykırı durumlarda uygulamacı ve ajans gerekli dikkat ve özeni göstermeli ve incelemeyi yapmalıdır,
- Reklamlarda yer alan öğelerin orijinalliği, diğer kaynaklardan kontrol edilmelidir,
- Tüketiciye doğru, tam ve yanlışsız bilgi verilmelidir,
- Reklamcı, reklamlarının içeriğinin doğruluğunu ispat edebilmeli ve yanıltıcı reklamların sonradan düzeltilmesi dürüstlük sayılmamalıdır,

• Kendi kendine sınırlamayı düzenleyen mekanizmaların denetimi esnasında, reklam ve diğer reklam ilgililerinin kabul edilmeyen mesajları (reklamları) reklam ortamlarınca kabul edilmemelidir. Bu kurallar, Uluslararası Ticaret Odası (ICC) tarafından gönüllü, ulusal ve uluslararası uygulamaları düzenlemek amacıyla konulmuştur.

Avrupa Sınır Ötesi Televizyon Konvansiyonu

Üye Devletlerde televizyon yayıncılığı faaliyetleri ile ilgili yasa, yönetmelik veya idari işlemlerde öngörülen Avrupa Konseyi Tavsiyelerine dahil olan, kamuoyu oluşturmak ve medya ile işbirliği halinde sigara, alkol ve uyuşturucu madde bağımlılığı ile mücadele stratejilerinin oluşturulması, büyük olayların münhasır televizyonda yayınlanma haklarının sınır ötesi bağlamda alındığı durumlarda bunlarla ilgili kısa rapor verme hakkı ve şiddetin elektronik medyada gösterilmesi ile ilgili, Avrupa Konseyi çerçevesinde kabul edilen ilkeleri daha fazla geliştirmek arzusuyla düzenlemeler yapmıştır.

Sınır Tanımayan Televizyon Direktifi

Bu Direktif çerçevesinde:

• Televizyon yayını, kamu tarafından alınması amaçlanan televizyon programlarının şifreli veya şifresiz şekilde, uydu yayını da dahil olmak üzere kablodan veya havadan ilk iletimi demektir. Bu iletim, programların taraflar arasında kamuya yayınlanması amacıyla nakledilmesini de kapsamaktadır. Tele – kopyalama, elektronik veri bankaları ve diğer benzer hizmetler gibi kişisel talebe dayalı olarak bilgi unsurlarını veya diğer mesajları sağlayan iletim hizmetlerini ise kapsamaz;

• Yayıncı, (a) bendi kapsamındaki televizyon program hizmetlerinin oluşturulmasında editoryal sorumluluğa sahip olan ve bunları ileten veya üçüncü kişiler tarafından iletimini sağlayan gerçek veya tüzel kişiyi ifade eder;

• Televizyon reklamı, ücret karşılığı veya benzeri mülahazayla yayınlanan her türlü duyuru veya ticaret, iş, zanaat veya meslekle ilgili bir kamu veya özel teşebbüsün tanıtımı sebebiyle taşınmaz malların, hak ve yükümlülüklerin dahil olduğu, mal veya hizmet teminini geliştirmek amacıyla ücret karşılığı yapılan yayınlar demektir.

• Aldatıcı reklam, yayıncı tarafından reklam yapma maksadıyla ve kamuyu yanlış yönlendirebilecek şekilde, malların, hizmetlerin, ismin, ticari markanın veya bir mamul üreticisinin veya hizmet sağlayıcısının faaliyetlerinin programlarda kelimelerle veya resimlerle tanıtımı anlamına gelir. Bu tanıtımın özellikle para karşılığı veya benzer sebeplerle bir maksada yönelik yapıldığı kabul edilir.

• Sponsorluk, televizyon yayıncılığı faaliyetlerinde veya görsel – işitsel eserlerin üretiminde yer alamayan bir kamu girişimcisi veya özel bir girişimcinin, kendi adını, markasını, imajını, faaliyetlerini veya ürünlerini tanıtmak amacıyla bir programın doğrudan veya dolaylı finansmanına katılımı anlamına gelmektedir.

• Tele – alış veriş, taşınmaz mallar, hak ve yükümlülüklerin de dahil olduğu ürün ve hizmetlerin temini için bir ücret karşılığında doğrudan kamuya yönelik yapılan yayınları ifade eder denilmekle amacı ve çerçeveyi belirlemiştir.

Tüketicinin Korunması Hakkında Kanun (6502 S.)

Kanunun 1. maddesinde;

'Bu Kanunun amacı, kamu yararına uygun olarak tüketicinin sağlık ve güvenliği ile ekonomik çıkarlarını koruyucu, aydınlatıcı, eğitici, zararlarını tazmin edici, çevresel tehlikelerden korunmasını sağlayıcı önlemleri almak ve tüketicilerin kendilerini koruyucu girişimlerini özendirmek ve bu konudaki politikaların oluşturulmasında gönüllü örgütlenmeleri teşvik etmeye ilişkin hususları düzenlemektir' denilerek düzenlemenin amacı ortaya konmuştur.

Radyo ve Televizyonların Kuruluş ve Yayınları Hakkında Kanun (6112 S.)

1983 yılında 2954 sayılı Türkiye Radyo ve Televizyon Kanunu ile radyo ve televizyon yayınlarının düzenlenmesi, Radyo ve Televizyon Yüksek Kurulunun ve Türkiye Radyo-Televizyon Kurumunun kuruluş, görev yetki ve sorumluluklarına ilişkin esas ve usuller belirlenmiştir. Bu amaçla; Radyo ve Televizyon yayınlarının düzenlenmesi ile yurt içine ve yurt dışına yayın yapılması, Devletin tekeline verilmiştir. Daha sonra teknolojik gelişmeler ve özel sektörün iletişim alanına girmesiyle 1994 yılında, radyo ve televizyon yayınlarının düzenlenmesini ve bu alanı düzenleyecek Radyo ve Televizyon Üst Kurulunun kurulmasını sağlayan 3984 Sayılı Kanunla devlet tekeli kaldırılarak, her türlü teknik, usul ve araçlarla ve her ne isim altında olursa olsun elektromanyetik dalga ve diğer yollarla yurt içinde ve dışında yapılan radyo ve televizyon yayınları ile ilgili iletişim alanı genişletilmiş ve kapsamı belirlenmiştir.

Daha sonra 15.02.2011 tarihinde 6112 Sayılı Radyo ve Televizyonların Kuruluş ve Yayın Hizmetleri Hakkında Kanun kabul edilmiş ve 34. maddesinde RTUK.'nun kuruluşu düzenlenmiştir.

Hukukumuzda birçok kanunda reklamlara ilişkin hükümlere rastlamak mümkündür. Bu konuda, 1136 sayılı Avukatlık Kanunu m. 55, 1593 sayılı Umumi Hıfzıssıhha Kanunu m. 187, 1262 sayılı İspençiyari

ve Tıbbi Müstahzarlar Kanunu m. 13, 4207 sayılı Tütün Mamullerinin Zararlarının Önlenmesine Dair Kanun m. 3, 4389 Sayılı Bankalar Kanunu m. 19 ve m. 22/I, 1219 sayılı Tababet ve Şuabatı Sanatlarının Tarzı İcrasına Dair Kanun, 195 sayılı Basın İlan Kurumu Teşkiline Dair Kanun m. 40-45, 625 sayılı Özel Öğretim Kurumları Kanunu m. 30, 2499 sayılı Sermaye Piyasası Kanunu m. 6 ve m. 47/ A-3, 2954 sayılı Türkiye Radyo ve Televizyon Kanunu m. 26, 298 sayılı Seçimlerin Temel Hükümleri ve Seçmen Kütükleri Hakkında Kanun, Türk Tabipler Birliği Kanunu, Özel Hastaneler Yönetmenliği, örnek olarak gösterilebilir. Ancak bu hükümler, tek başlarına reklamların tabi olduğu genel hukuki rejimi oluşturmamakta, sadece kendi konularında reklamlara ilişkin özel düzenlemeler getirmektedir.

2.4. Reklamlarda Uyulması Gereken Genel Esaslar

Reklamlara ilişkin genel düzenlemeyi teşkil eden 6502 Sayılı TKHK.'un 61. maddesinde, reklamlarda uyulması gereken genel esaslar belirlenmiş, ne şekilde reklam yapılması gerektiği belirtilmiştir. Bu esaslara aykırılık teşkil eden bazı özel durumlar sayılarak bu şekilde reklam yapılamayacağı belirtilmiştir. Burada sayılan özel durumlar sınırlayıcı olmayıp, burada sayılmamakla birlikte maddenin özüne aykırı şekilde reklamların yapılması da hukuka aykırılık teşkil eder.

Madde 61. '(1) Ticari reklam, ticaret, iş, zanaat veya bir meslekle bağlantılı olarak; bir mal veya hizmetin satışını ya da kiralanmasını sağlamak, hedef kitleyi oluşturanları bilgilendirmek veya ikna etmek amacıyla reklam verenler tarafından herhangi bir mecrada yazılı, görsel, işitsel ve benzeri yollarla gerçekleştirilen pazarlama iletişimi niteliğindeki duyurulardır.

(2) Ticari reklamların Reklam Kurulunca belirlenen ilkelere, genel ahlaka, kamu düzenine, kişilik haklarına uygun, doğru ve dürüst olmaları esastır.

(3) Tüketiciyi aldatıcı veya onun tecrübe ve bilgi noksanlıklarını istismar edici, can ve mal güvenliğini tehlikeye düşürücü, şiddet hareketlerini ve suç işlemeyi özendirici, kamu sağlığını bozucu, hastaları, yaşlıları, çocukları ve engellileri istismar edici ticari reklam yapılamaz.

(4) Reklam olduğu açıkça belirtilmeksizin yazı, haber, yayın ve programlarda, mal veya hizmetlere ilişkin isim, marka, logo veya diğer ayırt edici şekil veya ifadelerle ticari unvan veya işletme adlarının reklam yapmak amacıyla yer alması ve tanıtıcı mahiyette sunulması örtülü reklam olarak kabul edilir. Her türlü iletişim aracında sesli, yazılı ve görsel olarak örtülü reklam yapılması yasaktır.

(5) Aynı ihtiyaçları karşılayan ya da aynı amaca yönelik rakip mal veya hizmetlerin karşılaştırmalı reklamı yapılabilir.

(6) Reklam verenler ticari reklamlarında yer alan iddiaların doğruluğunu ispatla yükümlüdür.

(7) Reklam verenler, reklam ajansları ve mecra kuruluşları bu madde hükümlerine uymakla yükümlüdür.

(8) Ticari reklamlara ilişkin getirilecek sınırlamalar ile bu reklamlarda uyulması gereken usul ve esaslar yönetmelikle belirlenir'.

2.4.1. Aldatıcı Reklamlar

Aldatıcı reklam ile ilgili Avrupa Birliği'nin Aldatıcı ve Karşılaştırmalı Reklamlara İlişkin Yönergesi'nin 2. maddesine göre, '*Aldatıcı reklam, sunulması da dahil olmak üzere herhangi bir şekilde yöneltildiği veya ulaştığı kişileri yanıltan veya yanıltması muhtemel olan ve bu yanıltıcı niteliği dolayısıyla onların ekonomik davranışlarını etkilemesi muhtemel olan veya bu nitelikleri dolayısıyla bir rakibe zarar veren veya zarar vermesi muhtemel olan reklamlar'* olarak açıklanmıştır.

Önemli, yani tüketicilerin ekonomik davranışlarını etkileyebilecek nitelikte yanlış, yanıltıcı veya eksik bilgi içererek hitap ettiği kitlede orta seviyedeki (makul) tüketiciyi aldatan veya aldatma ihtimali bulunan reklamlar aldatıcı reklamlardır (İnal vd., 2008: 25).

Ayrıca, Ticari Reklam ve Haksız Ticari Uygulamalar Yönetmeliği'nin 6. maddesinde;

Doğruluk ve dürüstlük

MADDE 6 - *(1)Reklamlar doğru ve dürüst olmalıdır.*

(2) Reklamlar, ekonomik ve sosyal sorumluluk bilinci içinde, iş hayatında ve kamuoyunda kabul gören dürüst rekabet ilkelerine uygun olmalıdır.

(3) Reklamlar, ortalama reklam izleyicisinin algılama düzeyi ile reklamın tüketici üzerindeki olası etkisi göz önünde bulundurularak hazırlanmalıdır.

(4) Reklamlar, tüketicinin güvenini kötüye kullanacak ya da onun tecrübe ve bilgi eksikliklerini istismar edecek biçimde olamaz.

(5) Reklamlar, özellikle aşağıda belirtilen konularda, eksik bilgi vererek, anlam karışıklığına yol açarak veya abartılı iddialar ileri sürerek yanlış izlenimler yaratmak suretiyle tüketiciyi doğrudan ya da dolaylı olarak yanıltabilecek ifadeler ya da görüntüler içeremez. Bunlar;

a) Malın; yapısı, bileşimi, tedariki, faydası, riski, aksesuarları, üretim yöntemi ve tarihi, amaca uygunluğu, kullanım şekli ve alanları, teknik özellikleri, verim ve performansı, miktarı, menşei, çevreye etkisi gibi özelliklerini,

b) Hizmetin niteliklerini,

c) Mal veya hizmetin değerini ve ödenecek gerçek toplam fiyatını,

ç) Kiralama yoluyla satış, kiralama, taksitle satış ve kredili satış gibi diğer ödeme şartlarını,

d) Teslim, değiştirme, geri alma, garanti, satış sonrası hizmetleri, yedek parça veya bakım ve onarım şartlarını,

e) Telif hakları ile patent, marka, faydalı model, endüstriyel tasarım, coğrafi işaretler gibi sınai mülkiyet haklarını ve ticaret unvanlarını,

f) Resmi tanınma ya da onay, madalyalar, ödüller, diplomalar ve benzeri belgeleri,

g) Sosyal amaçlı yardımları,

ğ) Tüketicilerin yasal haklarını veya karşılaşabileceği riskleri kapsar, denilerek reklamların tüketiciyi aldatmaması, aldatıcı reklam yapılmaması için uyulması zorunlu birtakım kurallar getirmiştir.

Reklamın aldatıcı olduğunun kabul edilebilmesi için, (1) Reklamın yanlış veya yanıltıcı olması ya da eksik bilgi içermesi, (2) Reklamın hitap ettiği orta seviyedeki tüketiciyi aldatması veya aldatma ihtimalinin bulunması, (3) Reklamdaki aldatıcılığın önemli derecede olması, yani tüketicinin kararını etkileyebilecek olması gerekmektedir.

2.4.2. İstismar Edici Reklamlar

İstismar edici reklamların yasaklanması, hem reklamların ahlaka uygun olması ilkesinin, hem de doğruluk ve dürüstlük ilkesinin bir gereğidir. İstismar edici reklamlar, hislerin istismar edilmesi veya zayıf kişilerin istismar edilmesi şeklinde karşımıza çıkabilir. Tüketicilerin merhamet (acıma), yardımseverlik, dindarlık gibi hislerini gereksiz yere tahrik (suistimal) ederek ürünün satılmasını sağlamayı hedefleyen reklamlar, hisleri istismar eden reklamlar olarak nitelendirilmektedir (Kırca, 1998:336).

Hisleri istismar eden reklamları önlemekle ulaşılmak istenen amaç, sosyal amaçlı yardımları veya bu yardımlarla ilgili ifade ve görüntülere yer veren reklamları engellemek değildir. Amaç, aşırıya kaçılarak bu tür reklamlarla toplumun acıma ve yardımseverlik gibi suistimale açık hislerinin istismarını engellemektir. Bu sebeple tüketicinin hislerine hitap eden reklamların, tüketicinin hislerini gereksiz yere tahrik edici ol-

maması gerekmektedir. Bunu gerçekleştirmek için tüketicinin hislerine yönelik ifade veya görüntülerde ölçülülük prensibine uyulması gerekir (Yıldız, 2013: 186).

Reklamlarda, çocuk, hasta, yaşlı, özürlü gibi zayıf kişilerin kullanılması ve bu kişilerin zayıflıklarından, toplumun onlara karşı olan hassasiyetlerinden yararlanılarak malların ve hizmetlerin sürümünün arttırılmaya çalışılması hem hislerin istismarı hem de zayıf kişilerin istismarı anlamına gelir. Elbette bu kişiler reklamlarda yer alabilirler.Ancak bu reklamlar istismar edici nitelikte olmamalıdırlar.Diğer bir ifadeyle, 'her olayın somut koşuluna göre, bu kişilerin kullanıldığı reklamlarda, zayıflıklarının vurgulanarak bu durumdan yararlanma kastının olup olmadığı veya reklamın reklâmın böyle bir etkisinin olup olmadığı araştırılmalıdır (Aslan, 2004: 259).

2.4.3. Tüketicinin Can ve Mal Güvenliğini Tehlikeye Düşürücü Reklamlar

Tüketicinin mal ve can güvenliğini tehlikeye düşürücü nitelikte reklam yapılamaz. Bu durum TKHK.m. 61/3'te '*…can ve mal güvenliğini tehlikeye düşürücü, şiddet hareketlerini ve suç işlemeyi özendirici, kamu sağlığını bozucu… reklâm yapılamaz'* şeklinde açıkça belirtilmiştir.

Reklamların tüketicinin can ve mal güvenliğini tehlikeye düşürücü nitelikte olmaması gereği iki ayrı hususu kapsamaktadır. Birincisi, reklamdaki ifadenin, bilginin veya görüntünün tüketici tarafından kullanılması veya icra edilmesi durumunda tehlike yaratmaması gereğidir. Reklam Kurulunun kararı buna örnek olabilir. 'Ford Otomotiv Sanayi A.Ş tarafından çeşitli televizyon kanallarında yayınlanan (Haydi maça gidelim) temalı reklamlarda, seyahat esnasında bir grup gencin aracın yan camlarından dışarı çıkarak bayrak salladığı ve bu esnada dahi ani fren yaparak otomobil kullandığı şeklinde, tüketicilerin can ve mal güvenliği açısından tehlikeli olabilecek görüntüler yer aldığı…'.İkincisi, doğrudan doğruya reklamı yapılan ürünün kendisinin, tüketicinin can ve mal güvenliğini tehdit edici nitelikte bulunmaması gereğidir. Örneğin bir silah reklamında reklamı yapılan ürün niteliği gereği tüketicinin can ve mal güvenliğini tehlikeye düşürücüdür(Yıldız, 2013: 188).

2.4.4. Örtülü Reklamlar

Örtülü reklam yapılamayacağına dair düzenleme TKHK. m. 61/4'te yapılmıştır. Buna göre;

(*4) Reklam olduğu açıkça belirtilmeksizin yazı, haber, yayın ve programlarda, mal veya hizmetlere ilişkin isim, marka, logo veya diğer ayırt edici şekil veya ifadelerle ticari unvan veya işletme adlarının reklam yapmak amacıyla yer alması ve tanıtıcı mahiyette sunulması örtülü*

reklam olarak kabul edilir. Her türlü iletişim aracında sesli, yazılı ve görsel olarak örtülü reklam yapılması yasaktır.

Reklam hukukunun temel prensiplerinden birisi, biçimi ve yayınlandığı mecra ne olursa olsun, bir reklamın reklam olduğunun açıkça anlaşılması gerektiğidir.

Danıştay 13. Dairesi'nin E. 2005/ 7449, K. 2005/ 4856 s. 04.10.2005 tarihli kararında belirtildiği üzere; 'Program akışı içinde, belirgin ve herkesçe anlaşılabilir görsel ve işitsel unsurlarla reklam yayınının belirginleştirilmemesi, reklam yayınlarının programların içine sızması suretiyle, öncelikle programa odaklanmış izleyicinin reklamı hazırlıksız algılamasına yol açacağı gibi, reklamlar için öngörülen ayrıntılı düzenlemelerin ihlali sonucunu yaratacaktır. Bu durumda, dava konusu işleme neden olan reklam yayınlarının öncesi ve sonrasında görsel ve işitsel olarak algılanabilecek tarzda 'REKLAM' ibaresine ve reklam müziğine yer verilmeksizin yapılan yayınlarda, program hizmetinin diğer unsurlarından açıkça ve kolaylıkla ayırt edilebilecek nitelikte, görsel ve işitsel bakımdan ayrılığı fark edilebilecek şekilde yayın yapıldığı sonucuna varılamayacağından, anılan gerekçe ile dava konusu işlemi iptal eden İdare Mahkemesi kararında isabet görülmemiştir'.

2.4.5. Karşılaştırmalı Reklamlar

TKHK. m. 61/5'te karşılaştırmalı reklam ile ilgili düzenleme yapılmıştır:

(5) Aynı ihtiyaçları karşılayan ya da aynı amaca yönelik rakip mal veya hizmetlerin karşılaştırmalı reklamı yapılabilir.

Ancak, her ne kadar karşılaştırmalı reklamlara izin verilmiş ise de genellikle karşılaştırmalı reklam aracılığıyla haksız rekabet teşkil edecek şekilde hukuka aykırı uygulamalar yapılmaktadır. Bu nedenle, karşılaştırmalı reklamın hukuka aykırı olup olmadığının dikkatlice incelenmesi gereklidir.

Hukuka aykırılığın tespitinde dört temel unsura dikkat edilmelidir:

- **Karşılaştırılabilirlik:** Buna göre karşılaştırmanın aynı ihtiyacı karşılayan ya da aynı amaca yönelik ürünler arasında yapılması, yani karşılaştırma konuları arasında karşılaştırılabilirlik bulunması şarttır. Ayrıca fiyat karşılaştırmaları için, ürünler arasında nitelik ve nicelik bakımından da denklik bulunması gerekir. Yoksa kalite veya miktar bakımından birbirine denk olmayan ürünler arasında fiyat karşılaştırması yapılamaz. Bu şart, bir karşılaştırmadan bahsedebilmek için işin doğasından kaynaklanmaktadır. Karşılaştırılabilirliğin bulunmaması, çoğu zaman reklamın aldatıcı olmasına da sebebiyet verecektir (İnal vd., 2008: 60).

• **Aldatıcı Olmama:** Karşılaştırmalı reklamlarda da, tüm reklamlarda olduğu gibi, hukuka uygunlukları aldatıcı olmamalarına bağlıdır.

Karşılaştırmalı reklamlarda verilen bilgilerin doğru olması ilkesi, karşılaştırmalı reklamla verilmek istenen mesajların, bilgi ve iddiaların gerçek olması gerektiğini ifade eder. Doğru olmayı bu bağlamda muhteva bakımdan doğru olmak ile bir tutmamak gerekir. İçerik bakımından doğru, ancak reklamın bütününe bakıldığında ters bir resim karşımıza çıkartan karşılaştırmalı reklamlar da 'doğru olma' ilkesini ihlal eder ve hukuka aykırıdırlar (Kohler vd., Aktaran: Bozbel, 2006: 48).

• **Gereksiz Kötüleme Teşkil Etmeme:** Belirtmek gerekir ki, üstünlük belirttiği sürece her karşılaştırma katı bir yaklaşımla kötüleme olarak görülebilir. Zira açıkça 'o kötü' demese de 'ben daha iyiyim' demek, o benden daha kötü şeklinde anlaşılabilir. Bu mantıktan hareketle, üstünlük belirten her karşılaştırma kötüleme gerekçesiyle hukuka aykırı kabul edilebilir ve surette karşılaştırmalı reklam yapma imkânı ortadan kaldırılabilir. Bu durumun kabul edilebilir olmadığı açıktır. İşte bu anlamdaki her türlü kötüleme değil, sadece 'gereksiz kötüleme' hukuka aykırıdır (İnal vd., 2008: 61).

Bir rakibin eleştirilmesi söz konusu olduğunda bu eleştirinin mutlak ve doğrulanabilir, yani objektif esaslara dayanması gerekir. Aksi takdirde kötüleme gereksizdir, yani hukuka aykırılık teşkil eder (Yıldız, 2013: 194).

• **Ticari İtibardan Gereksiz Yararlanma Teşkil Etmeme:** Karşılaştırmalı reklam, rakibin piyasada veya tüketiciler nezdinde sahip olduğu itibarından faydalanma şeklinde de yapılmış olabilir.

Ürünün özelliklerinin tüketicilere tanıtılabilmesi, yani tüketicilerin daha iyi aydınlatılabilmesi için rakibin belirtilerek karşılaştırma yapılması daha elverişli ise ticari itibardan gereksiz şekilde yararlanma söz konusu olmaz. Mesela bir kimse, piyasaya yeni sürdüğü bir ürününün, uzun yıllardan beri piyasada tutunmuş olan rakibinin ürününe kıyasla farklı özelliklerini ya da en azından onunla aynı özellikleri taşıdığını, ancak reklamda rakibini belirterek karşılaştırma yapmak suretiyle tüketicilere duyurabilir ve bu caizdir.Ancak, rakibin belirtilerek karşılaştırılması, tüketicilerin bilgilendirilmesi bakımından hiçbir fonksiyon ifa etmiyorsa gereksizdir ve ticari itibardan parazit şekilde yararlanma teşkil edebilir.Ancak bir karşılaştırmanın ticari itibardan gereksiz yararlanma teşkil edebilmesi için, reklamda rakibin veya ürününün çoğu zaman açıkça belirtilmesi gerekir. Oysa Tic. Rek.Yön. m. 11/a hükmüne göre açık karşılaştırmalar yasaklanmış bulunmaktadır. Açık karşılaştırmalar Tic.Rek.Yön. m. 11/a yasaklandığı için, uygulamada bu tip karşılaştırma içeren reklamlara nadiren rastlanmaktadır (İnal vd., 2008: 63).

2.5. Reklamların Hukuka Uygunluğu ile İlgili Denetim

Türk Hukukunda bugün için reklamların hukuka uygunluğunun denetimi esas olarak idari denetim organları tarafından yapılmaktadır. Reklamlarla ilgili idari denetim çok önemli bir boşluğu ve ihtiyacı karşılamakta olup, özel hukuk davaları ya da özdenetim yoluyla hukuka uygunluk denetimi yapılamayacak pek çok reklamın hukuka uygunluğunun denetimini sağlamaktadır.

2.5.1. Reklam Kurulu Tarafından Yapılan Denetim

Reklam Kurulu ile ilgili düzenleme 6502 S. TKHK.'un 63. maddesinde yapılmıştır.

MADDE 63 – *(1) Ticari reklamlarda uyulması gereken ilkeleri belirleme ve haksız ticari uygulamalara karşı tüketiciyi korumaya yönelik düzenlemeleri yapma, bu hususlar çerçevesinde inceleme ve gerektiğinde denetim yapma, inceleme ve denetim sonucuna göre durdurma veya aynı yöntemle düzeltme veya idari para cezası veya gerekli görülen hâllerde de üç aya kadar tedbiren durdurma cezası verme hususlarında görevli bir Reklam Kurulu oluşturulur. Kurul tedbiren durdurma kararı verme yetkisini Reklam Kurulu Başkanına devredebilir.Kurulun kararları Bakanlıkça uygulanır.*

Reklam Kurulu'nun verdiği kararlara karşı itiraz İdare Mahkemelerine yapılır, ancak İdare Mahkemelerince verilen kararlara karşı ise temyiz yolu kapalı olup kesindir.

Reklam Kurulu'nun vermiş bulunduğu kararlarla ilgili olarak, kurulun yapısında fazla sayıda hukukçu bulunmadığından ve verilen kararlar yeteri kadar gerekçelendirilemediğinden, kararların hukuka uygunluk denetimini tam olarak yerine getirdiğini söylemek mümkün bulunmamaktadır.

2.5.2. Radyo ve Televizyon Üst Kurulu Tarafından Yapılan Denetim

RTÜK ile ilgili mevzuatta reklam ile ilgili çok fazla hüküm bulunmaktadır.

RTÜK, 3984 S. kanunla kurulmuş ve 2002 yılında 4756 sayılı kanunla değişikliğe uğramıştır.1. maddede, '*Bu Kanunun amacı, radyo ve televizyon yayınlarının düzenlenmesine ve Radyo ve Televizyon Üst Kurulunun kuruluş, görev, yetki ve sorumluluklarına ilişkin esas ve usulleri belirlemektir'* denilmektedir.

RTÜK yayınlarda hukuka uygunluk denetimi yapmakta ve gördüğü hukuka aykırılıklarla ilgili yayın durdurma ve idari para cezaları uygulamaktadır.

2.5.3. Reklam Öz Denetimi Yoluyla Yapılan Denetim

Reklamlarla ilgili özdenetim işlevi 1994 yılında kurulan Reklam Özdenetim Kurulu (RÖK) tarafından yerine getirilmektedir.

Ancak bir taraftan başta TRKGM. ve Reklam Kurulu olmak üzere ilgili kamu otoritesinin RÖK'ü reklam denetiminde yardımcı bir oluşum olarak tanımaması ve fiilen de olsa herhangi bir görev paylaşımına yanaşmaması, diğer taraftan ise RÖK'ün tüm çabalara rağmen henüz etkinliğini göstermede istenilen düzeye ulaşamaması, Türkiye'de reklam özdenetiminin benimsenmemesine ve etkisiz kalmasına yol açmıştır (İnal vd., 2008: 101).

3. REKLAMA KARŞI TUTUM

Tüketicinin reklama karşı tutumu, bir reklamın ve markanın değeriyle doğrudan ilintili olmakta ve o şirketi önemli biçimde etkileyebilmektedir. Yapılan çalışmaların çoğuen basit anlamıyla göstermektedir ki, belirli bir reklama karşı olan tutum, markaya karşıolan tutuma tesir eder ve sonuç olarak satın alma davranışı üzerinde etkili olur. (Guo vd., 2012). Başka bir deyişle, eğer tüketicilerin herhangi bir reklam lehinde olunlu bir tutumu varsa, bu tutum reklamı yapılan ürüne de aktarılır; böylece tüketicinin ürün hakkında olumlu bir yaklaşımı olur. Bu sayede uygulanmış olan verimli reklamcılık, talebi arttırmış olur.

3.1. Ekonomik Açıdan

Tüketicinin reklama karşı olan tutumu ele alınırken ekonomik boyut en öncelikli gelen boyut olarak düşünülebilmektedir. Bunun başlıca sebebi, kurumların gerçekleştirdikleri aktivitelerin altında yatan en temel unsurlardan birinin ekonomik kaygı ve kendilerine fayda sağlamak olduğudur. Yine de her kurum ve tüketicinin ekonomik yaklaşım ve beklentisi birbirinden farklı olabilmektedir. Yapılan çalışmalarda bunu gösteren sonuçlara rastlamak mümkündür. Guo vd'nin (2012) çalışmasında ele alınan tüketici grubu kümesinde, farklı kültürlerin farklı ekonomik yaklaşımlar gösterebildiği görülmüştür.

3.2. Sosyal Açıdan

Tüketicinin reklama karşı tutumunun en belirleyici unsurlarından bir diğeri de sosyal boyuttur. Reklamların tüketici üzerindeki sosyal açıdan etkileri, tüketicinin o reklam ve ürün hakkında bir fikir oluşturmasına yardımcı olmaktadır. Yukarıda bahsi geçen sosyo-kültürel ve sosyo-ekonomik durumlar, bireyin bir reklamı nasıl algıladığı ve bundan kaynaklı olarak ona karşı nasıl bir tutum içerisinde olacağını belirgin biçimde etkileyen unsurlardandır.

3.3. Etik Açıdan

Reklamların etik ve/veya ahlaki boyutu, tüketicinin tutumunda oldukça önemli bir belirleyicidir. Kurumların oluşturduğu değer ve imajın tüketiciye yansıma biçimi ve onların oluşturduğu ahlaki boyut, o reklamın ve aynı zamanda kurumun değerine belirgin bir şekilde etki etmektedir. Bu bakımdan reklam sektörü açısından etik anlayış düşünüldüğünde; *reklam sürecinde yer alan ve reklamı oluşturan tüm unsurların birlikte ele alındığı bir bakış açısıyla değerlendirilmelidir* (Aktuoğlu, 2006: 8). Özellikle bu alanda bahsi geçen etik ve ahlak kavramları; doğru-yanlış, iyi-kötü, erdemli-kusurlu gibi öbeklerle tanımlanmış davranış, düşünce ve seçimlerle ilişkilendirilmektedir. Buna göre bireyler – ve bu noktada konuya uygun olarak kurumlar –buna uygun ilkeler içerisinde davranış ve tutumlarını şekillendirmektedir.

3.4.Hukuki Açısından

Tüketicinin reklama karşı tutumunda, "regülasyon" (düzenlemeler) açısından bahsedilen durumlarda vurgulanmak istenen başlıca unsurlar; devletin düzenlemeleri ve tüketiciye ulaşan reklamlardaki müdahalenin seviyesidir. Bu bağlamda özellikle reklamların içeriğinin belirli bir regülasyona (hukuki düzenlemeye) maruz kalıp kalmaması konusu araştırılmış ve kültürel etmenlerle birlikte değerlendirilerek önemli sonuçlar ortaya çıkmıştır. Farklı sosyal ve kültürel yapıya sahip bireylerin verdiği cevapların belirleyici unsurları arasında yaş ve cinsiyet bulunurken, bunun yanı sıra reklamın biçimi de regülasyon konusundaki görüşleri etkilemektedir (Guo vd., 2012).

4.ARAŞTIRMA METODOLOJİSİ

Bu araştırmanın amacı, reklamların toplum üzerindeki etkileri, ahlaki etkileri ve ekonomik etkilerinin Avrupa Birliği ve Türk Hukuk sistemindeki düzenlemeler ışığı altında inceleyerek tüketicilerin, demografik özelliklerini de göz önünde bulundurarak reklama karşı nasıl bir tutum içerisinde olduğunu araştırmaktır.

İşletmeler, varlıklarını sürdürebilmek için, reklamların gerek toplum gerek ekonomi gerek ahlaki ve gerekse hukuki düzenlemeler açısından birtakım etkilerini incelemek ve bu etkilerin tüketici davranışlarına nasıl yansıdığını bilmek zorundadır.

4.1. Araştırmanın Türü

Mal ve hizmetlerin her geçen gün çeşitlenmesi nedeniyle günümüz rekabet ortamında tüketicinin seçim yapması zorlaşmaktadır. Bu nedenle, üretilen mal ve hizmetlerin tanıtımı, tüketicilerin bilgilendirilmesi ve onlarda satın alma istek ve motivasyonu yaratılması bakımından reklam

büyük önem taşımaktadır.

Yapılan çalışmada kabul edilebilir hata (e) ve anlamlılık düzeyi (α) 0,05 olarak; p değeri 0,50 olarak alınmış ve minimum örneklem büyüklüğü 384 ve daha fazla kabul edilmiştir.

Ankete cevap veren herkesin örneğe dahil edilebilmesi için olasılığa dayalı olmayan tekniklerden 'kolayda örnekleme' yöntemi seçilerek toplam 411 kişiden oluşan bir anket düzenlenmiştir.

Çalışma için veriler toplanmadan önce; soru kâğıdının uygunluğunun değerlendirilmesi, anlaşılabilirliğinin test edilmesi ve ankete son şeklinin verilebilmesi amacıyla uygulamaya başlarken öncelikle bir ön test yapılmıştır. Testin güvenilirliği ölçülmüş, ön testten elde edilen analizler sonucunda anketin uygulanabilirliği görülmüş ve 411 kişilik örneklem uygulanmıştır.

Araştırmada veri toplama yöntemi olarak soruların önceden hazırlandığı, elektronik posta yoluyla iletilen anket yöntemi kullanılmıştır. Anket iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde; demografik özellikleri belirlemek amacıyla; cinsiyet, medeni durum, yaş aralığı, eğitim durumu, aylık gelir aralığı olmak üzere toplam 8, ikinci bölümde ise reklama karşı tutumu ölçen 33 soru ve satın alma kararını ölçen 6 soru olmak üzere toplam 39 soru mevcuttur. Katılımcılardan, 5'li Likert ölçeği kullanarak (1= Kesinlikle Katılmıyorum, 2= Katılmıyorum, 3= Kararsızım, 4= Katılıyorum, 5= Kesinlikle Katılıyorum) cevap vermeleri istenmiştir.

Araştırmaya ilişkin ölçek oluşturulurken Larkin'in (1977) tutumsal kategorilerin beyanlarını içeren modelinden, Uluslararası Reklam Uygulama Esasları'ndan, Tüketicinin Korunması Hakkında Kanun'dan ve Radyo ve Televizyonların Kuruluş ve Yayınları Hakkında Kanun'dan faydalanılmıştır. Anket soruları hazırlanırken literatur taraması yapılmış ve ekonomik değişkenleri ölçmede toplam 6, sosyal değişkenleri ölçmede toplam 11, etik değişkenleri ölçmede toplam 8, hukuki değişkenleri ölçmede toplam 8 ifade belirlenmiş, satın alma kararı değişkenlerini ölçmede ise toplam 6 ifade belirlenmiştir.

Araştırma modeli doğrultusunda bağımsız değişkenlerin bağımlı değişken olan satın alma kararı üzerindeki etkisini ölçmek üzere geliştirilen hipotezler aşağıda gösterilmiştir

Araştırma Modeli

***H1*:** Ekonomik açıdan tüketicinin reklama karşı tutumunun, satın alma davranışı üzerinde olumlu etkisi vardır.

***H2*:** Sosyal açıdan tüketicinin reklama karşı tutumunun, satın alma davranışı üzerinde olumlu etkisi vardır.

***H3*:** Etik açıdan tüketicinin reklama karşı tutumunun, satın alma davranışı üzerinde olumlu etkisi vardır.

***H4*:** Hukuki açıdan tüketicinin reklama karşı tutumunun, satın alma davranışı üzerinde olumlu etkisi vardır.

4.2.Araştırmada Kullanılan Ölçeklerin Testi

Anket yardımıyla elde edilen verilere faktör analizinden önce güvenirlilik testi yapılmıştır. İlk olarak 39 ifadeye ilişkin güvenirlilik testi uygulanmış daha sonra da güvenirliliği bozduğu düşünülen 8 ifade analizden çıkarılmıştır.Geriye kalan 31 ifade ile tekrar analizler yapılmış ve analiz sonucunda, Croncbachs'Alpha değeri 0,914 olarak elde edilmiş ve testin oldukça yüksek güvenilirliği sağladığı görülmüştür.Kalan 31 ifade faktör analizine tabi tutulmuştur.Faktör analizi uygulayabilmek için Bartlett sınaması ve KMO ölçütüne bakılmıştır. Bartlett sınaması değeri=6904,756; p= 0.000 olarak hesaplanmıştır ($p<0,01$). KMO değeri=0,928 ve p=0.000 olarak hesaplanmıştır ($p<0,01$). Elde edilen bu istatistikler ışığında, verilerin faktör analizineuygun olduğuna karar verilmiştir.

Ankette yer alan ifadelerin faktör analizine uygunluğunun tespitinden sonra bu ifadelerin toplanacağı faktörlerin ve söz konusu faktörlere ilişkin istatistiklerin elde edilmesi amacıyla faktör analizi uygulanmıştır. Faktör yüklerinin hesaplanmasında Maksimum Olabilirlik Tahmin Yöntemi ve faktörlerin daha iyi yorumlanabilmesi için Varimax döndürmesi yapılmıştır. İlk faktör toplam varyansın %30,19'unu, ikinci faktör %11,34'ünü, üçüncü faktör %7,32'sini, dördüncü faktör %6,54'ünü, beşinci faktör %4,33'ünü açıklamaktadır. Özdeğerlerin açıkladıkları

birikimli varyans miktarı, toplam varyansın yaklaşık %60'ıdır.Varimax döndürmesi sonucunda da 31 maddenin 5 faktör altında toplandığı görülmektedir.Bu faktörler toplam varyansın yaklaşık %60'ını açıklamaktadır.

Reklam Değerini Belirleyen Dört Temel Faktör

REKLAM DEĞERİ Reklam değerlidir Reklam kullanışlıdır Reklam önemlidir
BİLGİLENDİRİCİLİK: • **Reklamlar, ürünler hakkında ilgili bilgilendirmeyi sağlar.** • **Reklam yapmak, ürünler hakkında vakitli bilgilendirme sağlar.** • **Reklamlar, insanlara bilgiye ihtiyaçları olduğunda üründen bahseder.**
ALDATICILIK: • **Reklamlar aldatıcıdır.** • **Reklamlar yalan söyler.** • **Reklamlarda ürünler hakkındaki önemli gerçekler dışarıda bırakılır.**
EĞLENDİRİCİLİK: • **Reklamlar eğlendiricidir** • **Reklam yapmak zevkli ve eğlencelidir.** • **Reklamlar memnuniyet vericidir.**
RAHATSIZ EDİCİLİK: • **Reklam yapmak rahatsız edicidir.** • **Reklamlar insanların zekasına hakaret eder.** • **Ortada fazla miktarda reklam mevcuttur.**

Kaynak: *DuCoffe, R.H. (1995). How Consumers Assess the Value of Advertising. Journal of CurrentIssues&Research in Advertising (CTC Press), 17, (1), 1-18.*

Değişkenlerin faktör yükleri 0,49 ile 0,82 arasında değişmektedir. Sosyal değişkenlerde en düşük faktör yükü 0.49, en yüksek faktör yükü ise 0.72'dir. Etik değişkenlerde en düşük faktör yükü 0.54, en yüksek faktör yükü 0.68'tür. Hukuki değişkenlerde en düşük faktör yükü 0.53, en yüksek faktör yükü ise 0.72'dir. Ekonomik değişkenlerde en düşük

faktör yükü 0.75, en yüksek faktör yükü0.82'dir. Satın alma kararında ise, en düşük faktör yükü 0.66, en yüksek faktör yükü ise 0.78 olarak gerçekleşmiştir. Sosyal Bilimlerde eşik değer faktör yükü 0.30 olarak kabul edilmektedir. Çalışmadan elde edilen sonuçlardan tüm faktörlerin 0.30'dan büyük olduğu görülmektedir.

Sonuç olarak çalışmadaki toplam varyansın yaklaşık %60'ını açıklayan 5 faktörlü ölçeğin geçerliliği sağlanmış olmaktadır.

Ölçeklerin Cronbach Alfa değerleri: sosyal değişkenler için 0.75; ekonomik değişkenler için 0.69; hukuki değişkenler için 0.85; etik değişkenler için 0.71; satın alma kararı için 0.88 olarak bulunmuştur. Hair v.d., (2006) ölçek güvenilirliğinin "iyi" olarak nitelendirilebilmesi için güvenilirliğin 0.70'e yakın olması gerektiğini belirtmişlerdir. Bu bağlamda tüm ölçeklerin güvenilirliği kabul edilmiştir.

5. VERİLERİN ANALİZİ VE BULGULAR

5.1.Katılımcıların Demografik Özellikleri

Katılımcıların; %49.4'ü kadın; %50.6'sı erkektir. %40.4'ü evli, %59.6'sı bekârdır.%30.7'si 36-45 yaş aralığında, %36.2'si 3001-4500 TL gelir aralığında, %31.1'i üniversite mezunu ve %53.5'i özel sektörde çalışmaktadır.

Araştırma Grubunun Genel Profili

Katılımcıların demografik özelliklerinin dağılımı aşağıdaki tabloda sunulmuştur.

Araştırma Grubunun Genel Profili

Değişkenler	n	%	Değişkenler	n	%
Cinsiyet			**Medeni durum**		
Kadın	203	49,4	Evli	166	40,4
Erkek	208	50,6	Bekar	245	59,6
Toplam	**411**	**100**	Toplam	411	100
Yaş aralığı			**Eğitim durumunuz**		
18-25	64	15,6	İlköğretim	28	6,8
26-35	111	27,0	Lise	103	25,1
36-45	126	30,7	Yüksekokul	116	28,2
46-55	79	19,2	Üniversite	128	31,1
56 ve üzeri	31	7,5	Lisansüstü	36	8,8
Toplam	411	100	Toplam	411	100
Aylık gelir aralığınız			**Aylık aile gelir aralığı**		

1000TL'den az	21	5,1	1500TL'den az	27	6,6
1000TL-2000TL	127	30,9	1500TL-3000TL	128	31,1
2001TL-3000TL	168	40,9	3001TL-4500TL	149	36,2
3001TL-4000TL	58	14,1	4501TL-6000TL	64	15,6
4000Tl'den fazla	37	9,0	6001TL'den fazla	43	10,5
Toplam	411	100	Toplam	411	100
Mesleğiniz			**Yaşadığınız şehir**		
Özel Sektör	220	53,5	Ankara	127	30,9
Kamu	126	30,7	İstanbul	87	21,2
Emekli	44	10,7	İzmir	69	16,8
Diğer	21	5,1	Diğer	128	31,1
Toplam	411	100	Toplam	411	100

5.2.Çoklu Regresyon Analizi Sonuçları

Çalışmada tüketicinin reklama karşı tutumunu ekonomik, sosyal, etik ve hukuki değişkenler açıklamaktadır. Bunlar arasındaki ilişkiler tespit edildikten sonra, ekonomik, sosyal, etik ve hukuki değişkenler tarafından açıklanan bağımsız değişkenin, bağımlı değişken olan satın alma kararına etkisini belirlemek amacıyla çoklu regresyon analizi uygulanmıştır.

Çoklu regresyon analizinden elde edilen sonuca göre F istatistik değeri 100,695; p=0,000; R^2=0,498 ve düzeltilmiş R^2 yaklaşık olarak %49,8'dir. Tüketicinin reklama karşı tutumu satın alma kararının %49,8'lik kısmını açıklamaktadır. Bu durum oranın açıklayıcılık gücünün orta derecede iyi olduğu anlamına gelmektedir.

Çoklu regresyon analizinden elde edilen sonuçlara göre değişkenler arasındaki β katsayıları, standart hata, t ve p değerleri Tablo 1'de sunulmuştur.

Tablo 1: *Tüketicinin Reklama Karşı Tutumu ile Satın Alma Kararı Arasında Oluşturulan Modelin β, Standart Hata, t ve p değerleri*

Değişkenler	B	Standart Hata	t	P
Ekonomik Değişkenler- Satın Alma Kararı	0,195	0,042	4,580	0,000<0,01
Sosyal Değişkenler – Satın Alma Kararı	0,388	0,092	4,239	0,000<0,01
Etik Değişkenler – Satın Alma Kararı	0,595	0,088	6,737	0,000<0,01
Hukuki Değişkenler– Satın Alma Kararı	0,164	0,064	2,570	0,011<0,01

Elde edilen değerler incelendiğinde; ekonomik değişkenler ile satın alma kararı; sosyal değişkenler ile satın alma kararı; etik değişkenler ile satın alma kararı; hukuki değişkenler ile satın alma kararı ilişkisinde ($p<0,01$ olduğundan) istatistiksel açıdan anlamlı ilişki bulunmuştur. Modeldeki β katsayıları pozitif değerli bulunmuş, bu da tüm değişkenlerin satın alma kararı üzerinde pozitif (arttırıcı) yönde bir etkisinin olduğunu göstermektedir. Bu sonuçlar çerçevesinde araştırmanın tüm hipotezleri desteklenmiştir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Tüketicinin satın alma kararı üzerinde oldukça önemli olan reklamın ekonomik, sosyal, etik, ve hukuki güvenceler bakımından oldukça büyük önem taşıması, reklamın hem tüketiciler, hem toplum, hem de işletmeler açısından çok fazla önemli olduğu sonucunu doğurmuştur.

Ekonomik açıdan tüketicinin reklama karşı tutumunun satın alma davranışı üzerinde olumlu etkisinin olup olmadığının belirlenebilmesi için yapılan analizler sonucunda; katılımcıların büyük bir çoğunluğunun reklamların ekonomiye katkıda bulunduğunu, ekonomi için gerekli olduğunu düşündüğünü, ekonomik hayatın canlandırılabilmesi için reklamların gerekli olduğunu, reklamlar için yapılan harcamaların gerekli olduğunu, reklamlar için yapılan harcamaların ürün ve hizmet fiyatlarına yansımadığını, bu nedenle ürün ve hizmet fiyatlarında bir artış meydana gelmediğini, ürün ve hizmetlerin tanıtımı için reklamların gerekli olduğunu düşündüğünü göstermiştir.

Sosyal açıdan tüketicinin reklama karşı tutumunun, satın alma davranışı üzerinde olumlu etkisi olup olmadığını belirlenebilmesi için yapılan analizler sonucunda, tüketicilerin reklamlarda insan saygınlığına çok fazla önem verdiğini, ırk, din, dil, ulusal köken, yaş, cinsiyet gibi ayrımların yapılmaması gerektiğine inandığını, daha çok korunmaya muhtaç durumdaki çocukların ve gençlerin reklamlarda daha çok ve daha dikkatlice gözetilmesi gerektiği, onlara zarar verebilecek reklamların yapılmaması gerektiği, reklamların topluma katkı sağladığına inandıkları, reklamların toplumsal bilinçle hazırlanması gerektiği, işletmelerin reklam yapmadan önce yapılacak reklamların toplumsal etkilerini araştırmalarının zorunlu olduğu sonucuna varılmıştır.

Etik açıdan tüketicinin reklama karşı tutumunun, satın alma davranışı üzerinde olumlu etkisi olup olmadığını belirlemek amacıyla yapılan analiz sonucunda, reklamlarda çevre ve insan sağlığının önemli olduğu, çevre ve insan sağlığını tehlikeye düşürecek reklamların yapılmaması gerektiği, reklamların toplumun insani duygularını istismar etmemesi gerektiği, tüketicileri aldatıcı ve yanıltıcı reklamların yapılmaması gerektiği, şirketlerin yapmak zorunda oldukları işlerle ilgili olarak reklam

yapıp kendilerini övmekten kaçınmaları gerektiği, bu durumun toplum tarafından kabul görmediği sonucuna varılmıştır.

Hukuki açıdan tüketicinin reklama karşı tutumunun, satın alma davranışı üzerinde olumlu etkisi olup olmadığını belirlemek amacıyla yapılan analiz sonucunda; çocukların toplum için çok önemli olduğu ve korunması gerektiği, reklamlarda çocukların korunmasına yönelik olarak devlet tarafından daha çok düzenleme yapılması gerektiği, reklamların kanunlara uygun, dürüst ve ahlaki olması gerektiği, toplumsal düzeni bozacak şekilde şiddet hareketlerine yol açacak reklamların yapılmaması gerektiği, reklamların tüketiciye gerçek dışı ve aldatıcı bilgiler vermekten kaçınması gerektiği, devletin reklamlarla ilgili koruyucu ve düzenleyici kurallar getirmesi gerektiği sonucuna varılmıştır.

Ekonomik değişken ile ilgili yapılan analizler sonucunda; cinsiyetin ekonomik değişken üzerinde etkisinin olmadığı (p=0,642>0,05), medeni durumun ekonomik değişken üzerinde etkisinin olmadığı (p=0,795>0,05), yaşın ekonomik değişken üzerinde etkisinin olmadığı (p=0,192>0,05), eğitim durumunun ekonomik değişken üzerinde etkisinin olmadığı (p=0,432>0,05), aylık gelirin ekonomik değişken üzerinde etkisinin olmadığı (p=0,441>0,05) belirlenmiştir.

Sosyal değişken ile ilgili yapılan analizler sonucunda; cinsiyetin sosyal değişken üzerinde etkisinin olmadığı (p=0,061>0,05), medeni durumun sosyal değişken üzerinde etkisinin olmadığı (p=0,232>0,05), yaşın sosyal değişken üzerinde etkisinin olmadığı (p=0,081>0,05), eğitim durumunun sosyal değişken üzerinde etkisinin olduğu **(p=0,00<0,05),** aylık gelirin sosyal değişken üzerinde etkisinin olmadığı (p=0,149>0,05) belirlenmiştir.

Etik değişken ile ilgili yapılan analizler sonucunda; cinsiyetin etik değişken üzerinde etkisinin olmadığı (p=0,219>0,05), medeni durumun etik değişken üzerinde etkisinin olmadığı (p=0,757>0,05), yaşınetik değişken üzerinde etkisinin olmadığı (p=0,317>0,05), eğitim durumunun etik değişken üzerinde etkisinin olduğu **(p=0,00<0,05),** aylık gelirin etik değişken üzerinde etkisinin olmadığı (p=0,495>0,05) belirlenmiştir.

Hukuki değişken ile ilgili yapılan analizler sonucunda; cinsiyetin hukuki değişken üzerinde etkisinin olmadığı (p=0,697>0,05), medeni durumun hukuki değişken üzerinde etkisinin olmadığı (p=0,235>0,05), yaşınhukuki değişken üzerinde etkisinin olmadığı (p=0,072>0,05), eğitim durumunun hukuki değişken üzerinde etkisinin olduğu **(p=0,00<0,05),** aylık gelirin hukuki değişken üzerinde etkisinin olmadığı (p=0,227>0,05) belirlenmiştir.

Reklam bütünleşik pazarlama iletişimi yaklaşımında tutundurma karmasının en önemli ögesidir. Bu nedenle reklam geniş kitlelere ulaşabilmek anlamında en önemli iletişim aracıdır.Bir tek televizyon reklamı ile milyonlarca kişiye aynı anda ulaşmak mümkündür.Birçok benzer ürün ve hizmete ait markanın aynı anda tüketiciler tarafından tercih edilmesini sağlamak üzere mücadele ettiği pazar yapılarında marka adının bilinmesi de büyük önem taşımaktadır.Marka adının bilinmesi ve akıllarda kalmasının yolu da reklamlardan geçmektedir.

İşletmelerin reklam yaparken uyulması gereken hukuki düzenlemelere uymasının toplumda o işletmelere daha farklı bir yer edindireceği, işletmelerin bu davranışından dolayı daha fazla akılda kalacağı, böylece daha fazla marka bilinirliği ile daha fazla satış rakamlarına ulaşılacağı tartışmasızdır.

Bununla birlikte, reklamlarla ilgili hukuki düzenlemelere bakıldığında A.B ülkelerinde çeşitli organizasyonlarca düzenlemeler getirilmiş, Uluslararası Ticaret Odası Reklam Uygulama Esasları ile pazarlamacılar, reklamcılar ve reklam ile uğraşan kişi ya da kurumların ulusal ve uluslararası yasalar ve düzenlemeler çerçevesinde uyması gereken yüksek ahlaki standartlar belirlenmiştir. Ayrıca Avrupa Sınır Ötesi Televizyon Kanvansiyonu ile üye devletlerin yayınlarda uymaları gereken sınırlar çizilmiş, şiddet içeren reklamlarla insan sağlığına zarar veren ürünlerin reklam anlamında yayınlarının yapılamayacağı yolunda düzenlemeler getirilmiştir. Bu yolla hem sosyal hayat hem de ekonomik hayat, etik kurallar ve yasal düzenlemelerle kontrol altına alınmıştır.

Türk hukuk sistemine bakıldığında, dağınık şekilde birçok kanunda reklam ile ilgili özel düzenlemeler olduğu görülmektedir. Ancak, reklamlarla ilgili tüketicilerin korunmasına yönelik temel yasa olarak 6502 S. TKHK karşımıza çıkmaktadır. Bu kanunla, tüketicilerin sağlık ve güvenliği ile ekonomik çıkarlarını korumak amacıyla düzenlemeler getirildiği, Radyo ve Televizyonların Kuruluş ve Yayınları Hakkında Kanun ile reklamlarda uyulması gereken usul ve esasların ahlaki, sosyal ve ekonomik ilkeler doğrultusunda AB. standartlarında belirlendiği görülmektedir. TKHK ve RTKYHK.'a dayanılarak kurulan RTUK ve R.K. ile reklamlarda uyulması gereken düzenlemelere uyulmaması halinde ne şekilde yaptırımlar uygulanacağı belirtilmiş, reklamların ekonomik, sosyal,etik ve hukuki boyutları ile ilgili AB standartlarına uygun düzenlemeler getirilmiştir.

KAYNAKÇA

Altunışık, R., Coşkun, R., Bayraktaroğlu, S., Yıldırım, E. (2010). *Sosyal Bilimlerde Ararştırma Yöntemleri,* Sakarya Yayıncılık, Sakarya.

Bozbel, S. (2006). *Mukayeseli Hukukta ve Türk Hukukunda Karşılaştırmalı Reklam Hukuku,* Seçkin Yayınları, Ankara.

Güleç, S.B. (2004). *Otel İşletmelerinde Reklam Faaliyetleri ve Reklam Satın Alma Tercihleri İlişkisi(Örnek Bir Uygulama)*. Yüksek Lisans Tezi. Balıkesir: B.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Hacıman, M. (2012). *Turizm Sektöründe Reklam ve Halkla İlişkiler Faaliyetlerinin Tüketici Satın Alma Davranışına Etkisi(Ayvalık'ı Ziyaret Eden Yerli Turistler Üzerine Bir Alıştırma).* Yüksek Lisans Tezi. Balıkesir: B.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü

Kara, M. (2012). *Kobi'lerin Reklam Tercihleri*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: F.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Kocabaş F.- Elden M. (2011). *Reklamcılık Kavramlar, Kararlar, Kurumlar,* İletişim Yayınları, İstanbul.

Kocabaş F.-Elden M.-Yurdakul N., (1999). *Reklam ve Halkla İlişkilerde Hedef Kitle*, İletişim Yayınları, İstanbul.

Kotler, P. (1991). *Marketing Management: Analysis, Planning, Implenentation and Control,Englewood Cliffs, 7th Edition*, NJ: Prentice Hall.

Kotler, Philip- Lee, Nancy (2006). *Kurumsal Sosyal Sorumluluk*. Çeviren: Sibel Kaçamak., Mediacat Yayınları, İstanbul.

Larkin, E.F. (1977). A Factor Analysis of College Student Attitudes Toward Advertising.*Journal of Advertising*, 6, (2), 42-46.

Oğuzman, Kemal M./Barlas, N., (2007). *Medeni Hukuk,* İstanbul.

Özden, Y. G, (2002). *Önsözüyle TC Anayasası,* Seçkin Yayıncılık, Ankara, 84,179-180.

Taşyürek, N. (2010). *Reklam ve Reklamın Tüketicilerin Satın Alma Davranışları Üzerindeki Etkisi: Bir Alan Araştırma*sı. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tekinay, S. Sulhi/ Akman, S./Burcuoğlu, H./Altop, A., (1993). *Borçlar Hukuku*, İstanbul.

Tosun, N.B. (2014*). Marka Yönetimi*, Beta Yayınları, İstanbul.

Yaman, F. (2009). *Reklamcılık Sektöründe Reklam Etiği Algılamasının Değerlendirilmesi.* Doktora Tezi. Afyonkarahisar: A.K.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü

Yıldız, S. (2013). *Medya ve Hukuk*, Nobel, Ankara.

Yılmaz, M. ve Can, M. Y. E. (2013). *Billboard Reklamlarında Tüketicilerin Demografik Değişkenleriyle Satın Alma Kararı Arasındaki İlişki.* Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 15/1, 141-164.

Bölüm 25

CUMHURİYETİN İLK DÖNEMLERİNDE HALKÇILIK İLKESİNİN TARIM POLİTİKASI ÜZERİNDEKİ YANSIMALARI

Enes ÖZ[1]

1 Öğretim Görevlisi Doktor, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, ORCID ID: 0000-0001-5626-5516

GİRİŞ

Tarih dönemleri boyunca Türk milletinin kimliği ile birlikte, beraberinde getirdiği birikimler bir takım ilkelerin doğmasına sebep olmuştur. İçerisinde yaşanılan çağın ihtiyaçlarını karşılayabilmek ve yüksek Türk medeniyetinin devamını sağlamak için belirli düşünceler etrafında doğal fikir gelişimleri kendisini göstermiştir. Türk milletinin kendine özgü en önemli ilkelerinden olan istiklaline düşkün olması, Milli Mücadele'de bir kez daha ağırlığını hissettirmiş, bağımsızlık arzusu ile Mustafa Kemal Atatürk öncülüğünde bir kurtuluş destanı ortaya çıkmıştır. Kurtuluş Savaşı'nın yönetilebilmesi adına demokratik bir anlayış ile kurulan Türkiye Büyük Millet Meclisi aynı zamanda yeni bir devletin de temellerinin atıldığı yer olmuş ve aynı zamanda da ilkelerin vücut bulacağı bir kuruma dönüşmüştür. Bu aşamadan sonra artık Türk toplumunun birikimi olan ilkeler Atatürk öncülüğünde vücut bulmaya başlamıştır.

Meclisin açılışından bir süre sonra, 13 Eylül 1920 tarihinde Atatürk, 1921 Anayasanın ve daha sonra kurumsallaşacak olan ilkelerin de temelini oluşturacak, "*Halkçılık Programı*" adı ile meclise bir önerge sunmuştur. Bu programda Atatürk, ulus egemenliği anlayışından söz ederek, "*halkın marûz bulunduğu avâmil-i sefâleti, izâle ile esbâb ve vesâit-i saâdet ve refâhını temin etmeyi umde-i esâsiye ve binâen-aleyh toprak, maârif, adliye, mâliye iktisâd ve ale'l-umûm ictimâi mesâilinde asrın îcâbına ve halkın hakîkî ihtiyâcına göre muktezi teceddüdât ve tesîsâtı vücûda getirmeyi başlıca vazife add eder*" (Şahinkaya, 2019: 190) demiş ve programın halk yararına bir program olduğunu açıklamıştır. Bu program ile birlikte yeni Türk Devletinin de ilkeleri olacak kurumsal sürecin somut temelleri atılmıştır.

Atatürk ilkelerin benimsenmesine giden süreçte temel oluşturan gelişmelerden biri de Halk Fırkasının kuruluşunda da önemli bir yer tutan "*Dokuz Umde (İlke)*" olmuştur. Atatürk'ün 8 Nisan 1923 tarihinde yayımladığı bu bildiri ile egemenliğin kayıtsız şartsız millette olduğu, milletin kendini yöneteceği ve milleti temsil edecek kurumun TBMM olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca bu programda adalet, güvenlik, devletin yapısı, eğitim, sağlık, demiryolları ve askerlik ile ilgili düzenlemelere de yer verilmiştir. Bu umdede halkçılık ilkesinin tarım kemindeki yansımaları ve gelecek dönemlerde izlenecek olan tarım politikası üzerinde de durulmuştur. Umdede yer alan beşinci maddedeki şu kararlar tarım ve çalışma hayatında halkçılığın yansımaları olmuştur.

"Aşar usulünde halkın şikayet ve mağduriyetlerini mucip olan nıkat esaslı bir surette ıslah edilecektir. Tütün ziraat ve ticaretini milletin azami nef'ine göre temin edici tedbirler alınacaktır. Müessesatı mali-

ye çiftçilere, sanayi ve ticaret erbabına vesair bilcümle erbabı mesaiye kolaylıkla para ikraz edecek surette ıslah ve teksir olunacaktır. Ziraat Bankası'nın sermayesi arttırılacak, çiftçilere daha kolay ve daha geniş yardım edilebilmesi sağlanacaktır. Memleketimiz çiftçilerine ziraat makineleri vasi mikyasta ithal olunacak ve çiftçilerimizin alet ve edevatı ziraiyeden kolaylıkla istifade etmeleri temin kılınacaktır. Ham maddeleri ülkemizde bulunan mal ve sanat ürünlerinin ülke içinde yapılabilmesini, koruma ve teşvikte bulunulması ve ödüller verilmesi için her türlü önlem alınacaktır."(Tunaya, 1952: 581)

Dokuz umde sonrası Atatürk ilkelerinin tam anlamı ile uygulanma sürecinin hızlandığı görülmüş, kurumsal kimliği belirginleşmiştir.

29 Ekim 1923 tarihinde ülkenin rejimi ile ilgili tüm soru işaretlerinin giderildiği ve yönetim biçiminin cumhuriyet olarak adlandırıldığı günden itibaren, Mustafa Kemal Atatürk öncülüğünde her alanda hızlı bir yapılanma sürecine gidilmiştir. Amacın "*muasır medeniyetler seviyesinin üzerine çıkmak*" olduğu bu süreçte, içerisinde yaşanılan çağın gereklerini elde etmek adına bir yol haritası ortaya konulmuş ve tarihe "*Türk İnkılabı*" adı ile de geçecek olan gelişmeler yaşanmıştır. Yeni Türkiye'de siyasi, eğitim, ekonomi, hukuk ve sosyal alanlarda inkılaplar gerçekleştirilirmiş, gerçekleştirilen inkılaplar belirli ilkeler etrafında şekillenmiş, daha sonra bu ilkeler toplu olarak "*Atatürk İlkeleri*" adı ile anılmaya başlamıştır. Atatürk ilkeleri, Türk inkılabının temelini teşkil etmiş ve hatta da inkılapların şekillendiricisi olmuştur. Zira inkılaplar belirli ilkeler doğrultusunda yapılmış, her inkılabın bağlı olduğu ve ilham aldığı bir veya birkaç ilke olmuştur.

Atatürk ilkeleri Türk İnkılabı içerisinden doğmuş ve inkılaplara da yön vermiştir. İlkeler, inkılapların temelini oluşturmuş, bir ifadeyle; Atatürk inkılapları, Atatürk ilkelerinin eser haline dönüşmüş şekilleri olarak kabul edilmiştir. (Kocatürk, 2004: 2) 1937 yılında çıkarılan kanun ile "*Cumhuriyetçilik, Milliyetçilik, Halkçılık, Laiklik, Devletçilik ve İnkılapçılık*" 1924 anayasasına girmiştir. İlkeler doğrultusunda birçok inkılap gerçekleştirilmiştir. Bu ifadeden hareket ile çalışmamızda Atatürk ilkelerinden halkçılık ilkesinin tarım politikası üzerindeki yansımaları ele alınacaktır. Zira halkçılık ilkesinin çekirdeğini oluşturan "*eşitlik*" kavramı her alanda kendisini gösterdiği gibi, tarım alanında yapılan inkılap hareketlerinde de hissedilmiştir.

1. İLKE OLARAK HALKÇILIK

Halk kelimesi farklı dillerde farklı kelimelerle ifade edilmiş olup, Fransızca'da "*Peuple*", İngilizce'de "*People*", Almanca'da "*Volk*", İtalyanca'da "*Popolazione*" ve Osmanlıca'da ise "*Millet, Avam, Eşhas, Nas, Amme*" kelimeleri ile karşılanmıştır. Esas itibariyle Arapça kökenli "*El-*

Halk" sözcüğünden gelen "*Halk*" kelimesi, yaratma anlamı ile kullanılmıştır. Farklı sözlüklerde, "*yaratılmış olanlar, insanlar, insanlardan bir bölük, aynı yerde toplanmış insanlar aydın ve memur topluluğu dışında kalanlar*" şeklinde de kullanılmıştır. (İlgazi, 2002) Halk kelimesinin farklı disiplinlerde farklı karşılıkları olsa da sözlük anlamına göre, bir ülke içerisinde yaşayan çeşitli uyruklardan olan insanlara verilen isim, yöneticilere göre bir ülkede yaşayan vatandaşların bütünü (Türkçe Sözlük, 1998: 933) halk olarak tanımlanmıştır. Atatürk'e göre halk " *Irken, dinen, kültür bakımından birbirine saygılı, özveri duygularıyla dolu, geleceği ve çıkarları ortak olan toplumsal bir heyet*" diye tanımlanmıştır. (Yalçın vd, 2011: 281)

Avrupa'da yaşanan İngiliz Devrimi, Sanayi İnkılabı ve Fransız ihtilali gibi süreçler ile halkçılık kavramına giden yol açılmış ve şekillenmiştir. Özellikle Sanayi İnkılabı ile Avrupa'da rasyonel düşünce ortaya çıkmış, insanların doğumundan itibaren belirli kategorilere ayıran aristokratik görüş yıkılmış ve bunun yerine yasa önünde eşitlik kavramı geliştirilmiştir. Sanayi İnkılabı, yalnızca teknolojik bir gelişme getirmekle kalmamış, yeni anlayışlarla donatılmış bir felsefe ve insan yapısının çıkmasına sebep olmuştur. Öyle ki insanlar artık orta çağın baskıcı mutlak monarşi anlayışını reddetmişler, eşit rekabet koşulları ile eşitlikçi bir anlayışı savunmuşlardır. Bu düşünceler, en fazla sayıda vatandaşın mutluluğu ve kamu yararı ilkeleri ile hareket eden "*faydacılık akımı*" olarak kavramlaşmıştır. 19. Yüzyılda faydacılık akımı bir adım ileri gitmiş ve "*pozitivizm*" olarak kendini göstermiştir. Siyasal düşüncenin bireyden topluma kaymasını sağlayan bu anlayış ile toplum parçaların bir bütünü olarak kabul edilmiş, bu parçaların ancak iş bölümü aracılığı ile birbirinden ayırt edilebileceğini ortaya konulmuştur. (Tünay, 1986: 505) Avrupa'da, Atatürk ilkelerindeki karşılığı halkçılık olan kavramın temeli bu şekilde atılmıştır.

Halkçılık ile ilgili Türkiye'deki ilk gelişme Osmanlı Devleti'nde Tanzimat döneminde başlamıştır. Bu dönemde gerçekleşen kültürel değişiklikler, eğitim ve okul hayatında kendini göstermiştir. Tanzimat ile birlikte açılan batılı anlamdaki eğitim kurumlarında yabancı diller öğrenilmiş ve batılı düşüncelerden etkilenilmiştir. Bu etkilenmelerden biri de halkçılık fikri olmuş, özellikle Rusya Petersburg Üniversitesi'nden gelen Hüseyinzade Ali Bey, Petersburg'da tartışılan halkçılık fikrini, Tıbbiye'de okuyan öğrenciler arasında yaymıştır. Aynı dönemlerde köycülük fikirlerinin gelişim kaydetmesi halkçılık fikir akımını beslemiştir. 1908 yılında II. Meşrutiyet'in ilan edilmesi ile Osmanlı aydınları "*Yeni Felsefe*" ve "*Genç Kalemler*" adı ile iki dergi üzerinden düşüncelerini halka aktarmışlardır. Genç Kalemler halkçı fikirleri savunmuş, halka ulaşabilmek için onların, aydınları anlayabilecekleri sade bir dil ile

halka seslenmeyi zorunlu görmüş, bu sayede "*Halka Doğru*" akımını başlatılmıştır. Bu dönemde Ziya Gökalp, halkçılık fikirlerine yeni bir boyut kazandırmış, Emile Durkheim'in sosyolojisinden etkilenen Gökalp, halkçı düşünceyi dayanışmacılık niteliğine sokmuş ve halkçılık düşüncesinin Türkiye'ye girmesini ve yaygınlaşmasını sağlamıştır. Ziya Gökalp, halkçılık ile ilgili "*Bir cemiyetin dahilinde bir takım tabakaların yahut sınıfların bulunması, dahili musavatın bulunmadığını gösterir. Binanaleyh, halkçılığın gayesi tabaka ve sınıf farklarını kaldırarak, cemiyetin birbirinden farklı zümrelerini yalnız iş bölümünün doğurduğu meslek zümrelerine hasretmektir. Yani halkçılık felsefesini düsturda icmal eder, sınıf yok meslek yok*" sözlerini dile getirmiştir. Milli Mücadele döneminde benimsenen halkçılık düşüncesi, milli bir devletin kurulması amacı taşıyan ve milli egemenlik anlayışını benimseyen, siyasal yönü ağır basan bir halkçılık anlayışı olmuştur. Bir taraftan emperyalizme karşı milli bağımsızlık düşüncesini savunan, diğer taraftan da İstanbul hükümeti ve saltanata karşı milli egemenlik ilkesini esas kabul eden bu anlayış, (İlgazi, 2002) cumhuriyetin ilanı ile birlikte toplumsal bir boyut kazanarak yeni kurulan Türk devletinin tüm kurumlarına ve inkılap hareketlerine şekil veren bir yapıya bürünmüştür.

Buradan itibaren Atatürkçü düşünce sistemi içerisinde halkçılık ilkesi ele alınacak olunursa; halkçılık, halkın kendi kendini idaresi ve geleceğine kendi iradesini hâkim kılarak, mutlu ve refah içinde yaşaması şeklinde ifade edilebilmektedir. (Kafesoğlu ve Saray, 1983: 74) Bir diğer ifade ile Halkçılık, bireyler arası hiçbir fark ayrılığı görmeden, toplum içerisinde ayrıcalık kabul etmeden, halk adı ile eşit bir varlık tanınması görüşüdür. (Özkaya, 2004: 67) Kanunlar karşısında tam bir eşitlik olması hiçbir sınıfa, aileye ve ferde ayrıcalık tanınmaması(Selek, 2010: 753) anlayışı genel geçer tabir ile halkçılığın tanımı olmuştur.

Halkçılıkta, hiçbir sınıf, zümre veya şahıs topluma egemen olamaz, egemenliğin toplumun tamamına verilen bir husus olması esas ilke olarak kabul edilmiştir. Toplum içerisinde bulunan kişi veya grupların ulusal birlik ve bütünlük içinde kaynaşarak yaşaması yine halkçılığın benimsediği esaslardan olmuştur. Burada amaç olarak kişi ve toplumun bir bütün olarak gelişip kalkınması ve yükselmesi hedeflenmiştir. Devletin, bu kalkınma amacına hizmet etmek adına çalışması, en başta eğitim ve kültür alanlarında olmakla beraber, diğer tüm alanlarda milli birlik ve bütünlüğü pekiştiren girişimlerde bulunması birinci görev olarak görülmüştür. Halkçılık ilkesi, tüm antidemokratik düşünce ve oluşumlara da karşı olarak ortaya çıkmıştır. (Akandere vd., 2006: 431) Halkçılık ilkesinde egemenlik anlayışının milletin kendisinde olduğunu vurgulayan Atatürk "*bizim itikadımıza göre, milletimizin temin-i hayat ve tealisi kendi kabiliyet-i hazmiyesiyle mütenasip olan nokta-i nazarlardır. Fakat*

esas itibariyle tetkik olunursa bizim nokta-i nazarlarımız -ki halkçılıktır- kuvvetin, kudretin, hâkimiyetin, idarenin doğrudan doğruya halka verilmesidir, halkın elinde bulundurulmasıdır" ifadelerini kullanmıştır. (Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, C. I, 1997: 102) Zira Türk milleti, halkçılık ilkesini tanımış ve benimsemiştir. Atatürk buna yönelik yaptığı bir başka konuşmasında "*Zannederim bugünkü mevcudiyetimizin mahiyet-i asliyesi, milletin temayülât-t umumiyesini ispat etmiştir, o da halkçılıktır ve halk hükûmetidir*" (Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, C. I, 1997: 91) diyerek milletin, halka dayanan yönetim sistemini ve halkçılık ilkesini özümsediğini açıklamıştır.

Halkçılık ilkesi ile birlikte, toplumu oluşturan vatandaşlar içerisinde üstün bir güç kabul edilmemekte olup, temel kavram olarak eşitlik anlayışı benimsenmiştir. Atatürk bu durumu *"...işte ben milletimizi böyle görüyorum. Binaenaleyh mesaliki muhtelife erbabının menafii yekdiğerine memzuç olduğundan, onları sınıflara ayırmak imkânı yoktur ve heyeti umumiyesi halktan, ibarettir*" (Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, C. II, 1997: 102) sözleri ile ifade etmiştir. Bu cümleden olmak üzere, halkçılık ilkesinde Türkiye Cumhuriyeti'ni oluşturan ulusun içerisinde bir kişinin, grubun, zümrenin veya iş sınıfının, bir başka taraf üzerinde egemen olması anlayış reddedilmiştir. Zira halkçılıkta tam bir eşitlik söz konusu olup, birey ayrımı gözetmeyen bir yaklaşım temel amaç olarak belirlenmiştir. Halkçılık kavramında toplumda sosyal bölünme tehlikesine alan bırakılmamış, aydın ve avam arasında bulunan ayrım kaldırılmış, milletin birlik ve beraberliği sağlanmıştır. Türk toplumunu sınıfsal ayrışmalar üzerinden bölme düşüncesine karşı halkçılık, sağlam bir savunma aracı olmuştur. (Uca, 2017: 154)

Atatürk'ün halkçılık anlayışında sınıf kavramından söz edilmemiş olup toplumda mesleklere göre iş bölümünün olduğu vurgusu yapılmıştır. Çünkü toplumu oluşturan insanlar farklı meslekleri icra etmekte olup, her mesleğin birbiri ile doğrudan veya dolaylı olarak bir bağlantısının varlığı kabul edilmiştir. Herkesin ülke menfaati ve kendi geçimini temin etmek adına çalışmasından dolayı, halkçılık ilkesinde her meslekten saygın olarak bahsedilmiştir. (Uca, 2017: 154.)

Halkçılık ilkesinin uygulanmasına büyük önem veren Atatürk "*Halkçılık teşkilâtı en ufak daireye kadar genişletildiği takdirde sonucunun daha büyük ve bol olacağına şüphe yoktur. Memleket ve milletin içinde bulunduğu müşkülâtı ve hal-i harbi de düşünürsek Meclisin muhassala-i faaliyetini ve oradaki muvaffakiyetini takdir etmemek mümkün değildir*" (Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, C. III, 1997: 49) cümlelerini dile getirerek ülkenin içinde bulunduğu durumdan, halkçılığın uygulanması suretiyle kurtulabileceğini söylemiştir. Atatürk bu ifadeyi destekler nitelikte yapmış olduğu başka bir konuşmasında "*Memleket ve milletin*

geleceğinden asıl emin olabilmesi, bir defa halkçılık esasına istinat eden teşkilât-ı idariyesinin hakkıyla genişletmek ve teşkilatlandırmak ve tatbik olunmasıyla beraber ekonomik durumumuzun milli refahımızı temin edecek tarzda ıslah ve ihyasına bağlıdır" (Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, C. III, 1997: 49) diyerek, memleketin kalkınabilmesi için halkçılığın tam anlamı ile teşkilatlandırılmasının gerekliliği üzerinde durmuştur.

Atatürkçü düşünce sisteminde bulunan halkçılık ilkesi, Sovyet Rusya'da bulunan Bolşevizm ile eş tutulmamıştır. Zira bu konuya açıklık getiren Atatürk, "*Bizim nokta-i nazarlarımız, bizim prensiplerimiz cümlece malûmdur ki, Bolşevik prensipleri değildir ve Bolşevik prensiplerini milletimize kabul ettirmek için de Şimdiye kadar hiç düşünmedik ve teşebbüste bulunmadık. Fakat esas itibariyle tetkik olunursa bizim nokta-i nazarlarımız -ki halkçılıktır-... ...Yine şüphe yok ki, bu dünyanın en kuvvetli bir esası, bir prensiptir. Elbette böyle bir prensip Bolşevik prensipleriyle bir araya gelmez*"(Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, C. I, 1997: 102) diyerek, Bolşevizm ile halkçılık ilkesinin karıştırılmaması gerektiğinin üzerinde durmuştur. Atatürk, Türk inkılap hareketlerinin tamamen milli olduğunu, yabancı etkisi altında olmadığını, hiçbir doktrine bağlı bulunmadığını konuşmalarında ilan etmiştir. (İnan, 1978: 104, 105)

Atatürkçü düşünce sisteminde halkçılık ilkesinin genel itibariyle özellikleri şu şekildedir:

- Halkçılık ilkesi ayrıştırıcı değil bütünleştiricidir.
- Halkçılık ilkesi sınıf kavgasına karşıdır.
- Halkçılık ilkesi halkın refah düzeyinin arttırılmasını hedeflemektedir.
- Halkçılık ilkesi demokratik bir anlayışa sahip olup, egemenliğin halkta olması gerektiğini savunmaktadır.
- Halkçılık ilkesi kanunlar karşısında her bireyin eşit olması anlayışını benimsemektedir.
- Halkçılık ilkesi sınıf ayrışmasına karşı olup toplumu eşit olarak kabul etmektedir.
- Halkçılık ilkesi vatandaş ile devlet arasındaki bağı kuvvetlendirmeyi amaç edinmektedir.
- Halkçılık ilkesi toplumun her yönden gelişmesini hedeflemektedir. (Erdoğan, 2016: 275)

Halkçılık ilkesi, Türkiye Cumhuriyeti'nin temel taşlarından olmuş ve Atatürk dönemi yaşanan gelişmelerin anlaşılmasında önemli bir yere

sahip olmuştur. Atatürk ve yakın çevresi, çok partili demokratik hayattan ekonomik açıdan kalkınmaya, siyasi rejim sorunlarından çalışma hayatına kadar farklı konulara halkçılık çerçevesinden de bakmışlardır. (Tünay, 1986: 505) Halkçılık ilkesi birçok farklı inkılap hareketi üzerinde doğrudan, bazı inkılaplarda ise dolaylı olarak etki etmiştir. Halk egemenliğinin tezahür ettiği TBMM'nin açılması, egemenliği ulusa veren cumhuriyetin ilan edilmesi, kıyafetten dolayı ortaya çıkan eşitsizliğin giderilmesini de sağlayan kılık kıyafet düzenlemesi, kadın ve erkeği hukuksal anlamda eşit kabul eden medeni kanunun ilanı halkçılık ilkesi doğrultusunda yapılan inkılap hareketleri olmuştur. Buna ek olarak, kadın ve erkek arasındaki siyasal anlamdaki eşitsizliği giderdiği için kadınlara verilen seçme-seçilme hakkı, yeni alfabenin kabul edilmesi ve Millet Mekteplerinin açılması ile eğitimde fırsat eşitliğinin sağlanması, Soyadı Kanunu ile lakap ve unvanlardan dolayı ortaya çıkan eşitsizliğin giderilmesi yine halkçılık ile ilgili inkılaplardan olmuşlardır. Bu inkılapların yanında, tarım kesiminde halkçılık ilkesinin yansımaları olarak kabul edilebilecek bir takım gelişmeler yaşanmıştır.

2. HALKÇILIK KAVRAMININ TARIM ALANINDA YAPILAN İNKILAPLARA ETKİSİ

Ülke çapında her alanda gerçekleştirilen yatırım ve kalkınma hamlesinde tarıma önemli bir yer ayrılmıştır. Öyle ki bu durum cumhuriyet henüz ilan edilmeden başlamış, Milli Mücadele'nin kazanılmasından önce Atatürk, 1 Mart 1922 tarihli TBMM konuşmasında "*Türkiye'nin gerçek sahibi ve efendisi, gerçek üretici olan köylüdür. O hâlde, herkesten daha çok refah, mutluluk ve servete hak kazanmış ve layık olan köylüdür*" ifadelerini kullanmış ve köylü milletin efendisidir anlayışından hareket ederek, tarım ile uğraşan kırsal kesimin sorunlarına yönelmiştir. (Kaştan, 2007: 1766) Yine Atatürk, "*Millî ekonominin temeli ziraattır. Bunun içindir ki, ziraatta kalkınmaya büyük önem vermekteyiz. Köylere kadar yayılacak programlı ve pratik çalışmalar, bu maksada erişmeyi kolaylaştıracaktır*" (Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, C. I, 1997: 412) sözlerini kullanarak tarımın Türkiye ekonomisi için öneminden bahsetmiştir.

Yeni kurulacak olan Türkiye Cumhuriyeti'nin ekonomi özelinde yol haritasını belirleyecek olan ve 17 Şubat 1923'te toplanan İzmir İktisat Kongresi'nde tarım alanını ilgilendiren ciddi kararlar alınmıştır. Atatürk kongrenin açış konuşmasında "*Kılıç kullanan kol yorulur, nihayet kılıcını kınına koyar ve belki kılıç o kında küflenme, paslanmaya mahkûm olur. Lakin saban kullanan kol daha ziyade kuvvetlenir ve daha çok toprağa malik ve sahip olur...*" sözlerine yer vererek bu aşamadan sonra ekonomik kalkınmanın, kazanılan zaferleri taçlandıracağını ifade etmiştir. İzmir İktisat Kongresi'nde "*Misak-ı İktisadi (Ekonomik Ant)*" kararları

alınmış ve özelliklede tarım ile ilgili de genel bir kanaat ortaya çıkmıştır. Buna göre tarımda vergi sisteminde reform yapılması, topraksız çiftçilere toprak dağıtılması, kredi kuruluşlarında düzenleme yapılması, tarımda eski usullerin terk edilerek (Kaştan, 2007: 1766-1767) modern bir sisteme geçilmesi kabul edilmiştir.

Cumhuriyetin ilanı ile birlikte çeşitli alanlarda gerçekleştirilen inkılaplar tarım kesiminde de kendini hissettirmiştir. Reji idaresinin kaldırılması, aşar vergisinin kaldırılması, çiftçilere verilen kredi desteğinin arttırılması, Tarım-Kredi Kooperatiflerinin kurulması, Yüksek Ziraat Enstitüsü kurulması, topraksız çiftçiye toprak dağıtılması, Toprak Mahsulleri Ofisinin kurulması, çiftçiye tohum ve gübre desteğinin sağlanması gibi cumhuriyetin ilk yıllarında tarım alanında inkılaplar yapılmıştır.

Cumhuriyetin temel dayanak unsurlarından biri sınıfsız, imtiyazsız ve kaynaşmış bir kitle düşüncesi olmuştur. Cumhuriyet sonrası Türkiye'de sınıf imtiyazı olmamasına rağmen, ekonomik hayatta yaşanan istikrarsızlıklar sonucu bazı imtiyazlı zümreler ortaya çıkmıştır. Ancak bunların ortadan kaldırılması adına sosyal reformlar gerçekleşmiştir. Örneğin 1925'de aşar vergisinin kaldırılması, topraksız çiftçiye toprak dağıtılması ve buna benzer yeniliklerde imtiyazsız sınıf sistemi oluşturulma yoluna gidilerek, herkesin refaha ulaştırılması amaçlanmıştır. (Özkaya, 2004: 70) Bu ifadeden olmak üzere çalışmamızda, halkçılık ilkesinin özellikleri olan halkın refah düzeyinin arttırılması, birey eşitliği, fırsat eşitliği, toplumun her yönden gelişmesinin hedeflenmesi gibi kıstaslar çerçevesinde tarım politikası ele alınmıştır.

Tarım alanında halkçılık ilkesi doğrultusunda atılan ilk adım aşar vergisinin kaldırılması olmuştur. Osmanlıcada "*öşr*" olarak da kullanılan aşar vergisi, toprak mahsulünden 1/10 oranında alınan bir vergi türüdür. Aşar vergisinde alınması gereken miktar genel itibariyle 1/10 oranında olsa da mahsulün çeşidine, üretim bölgelerine ve kullanılmakta olan üretim tekniğine göre bu vergi oranı değişim göstermiştir. Örneğin, Rumeli'de 1/8 olan ölçü, Basra ve Halep'te 1/3 veya 1/2 arasında uygulandığı görülmüştür. Bölgelere göre değişimden başka, sulama imkanlarından yararlanma yolu ile gerçekleştirilen üretimde, vergi oranı yüksek, yapay yollar ve insan emeği ile sulamanın gerçekleştirildiği üretimde vergi oranı düşük olmuştur. Vergi oranlarındaki bu farklılıklar ise tam ve yarı öşür terimlerinin kullanılmasına sebep olmuştur. (Palamut, 1987: 70)

Genel itibariyle iltizam usulüne göre toplanan bu verginin, toplanış biçiminde yaşanan usulsüzlüklerden dolayı şikayetler yaşanmıştır. Dönemle, tahsil ve uygulamasında büyüyen haksızlıklar, bu verginin halk

üzerinde baskı ve zulme dönüşmesine sebep olmuştur. Milli Mücadele döneminde TBMM'ye aşar vergisi konusunda şikayetler yapılmış ancak bu konunun köklü bir biçimde çözülmesi dönem şartları gereği mümkün olmamıştır. Milli Mücadele sonrası çözülmesi gereken sosyal ve ekonomik konuların başında da aşar konusu gelmiştir. Zira aşar vergisinin kaldırılması konusu sosyal ve ekonomik bir konu olmakla birlikte aynı zamanda yeni kurulan rejimin ideolojisi doğrultusunda da bir adım olmuştur. (Coşar, 1996: 22)

Aşar vergisinin kaldırılacağına dair ilk somut gelişme 17 Şubat 1923 tarihinde başlayan İzmir İktisat Kongresi ile gerçekleşmiştir. Osmanlı Devleti döneminden kalan, tarım kesimi üzerindeki bu vergi türünün, çiftçilerin baskı ve şikayetleri sonucu kaldırılmasına karar verilmiştir. (Okçuoğlu ve Önder, 1987: 263) Aşar vergisi, mülkiyeti devlete ait bulunan arazinin kullanılması karşılığında alınan bir kira gibi düşünüldüğünde, Osmanlı Devleti'nin mülkiyet rejimini temsil eden bir vergi olmuştur. Ancak İzmir İktisat Kongresi'nde ön plana çıkan liberal ekonomi modelinin temelde özel mülkiyete dayanması, aşar vergisinin de tartışılmasına sebep olmuştur. (Demirbaş, 2010: 27) Kongreden sonra aşar vergisinin kaldırılması yönünde tartışmalar devam etmiş, aşarın kaldırılmasına yönelik bir karar alınmış olmasına rağmen, önce bu verginin kaldırılmaktan çok iyileştirilmesi görüşü gündeme gelmiştir. Devam eden dönemde, aşar vergisinin kaldırılması Halk Fırkasının ilk programı olan dokuz umde arasına da girmiş, halkın şikayet ve mağduriyetine sebep olan aşarın kaldırılması burada da kabul edilmiştir. Devam eden süreçte cumhuriyetin ilanından hemen önce aşarın kaldırılması teklifi gelmiştir. 17 Ekim 1923 tarihinde Diyarbakır Mebusu Zülfi Bey aşar vergisinin kaldırılması için ilk teklifi "*Aşar Vergisinin İlgasıyla Arazi Vergisinin Tatbiki Hakkında Bir Kanun Teklifi*" adı ile yapmıştır. Bu teklif Kavanin ve Muvazene-i Maliye Encümenlerine gönderilmiş olsa da daha sonra görüşülmek için gündeme alınmamıştır. Aşar vergisinin kaldırılması ile ilgili 20 Ekim 1924 tarihinde meclise "*Aşarın İlgası Hakkında Kanun Tasarı*" adı ile bir tasarı sunulmuş, bu tasarı 10 Şubat 1925 tarihinde görüşülmeye başlanmıştır.(Coşar, 1996: 23, 24) TBMM genel kurulunda yapılan görüşmeler sonucunda "*Âşârın İlgası, Yerine İkame Edilecek Mahsûlat-ı Arziye Vergisi Hakkındaki Kanun*" adı ile aşar vergisi kaldırılmıştır. (TBMM ZC., 1925: 96., Resmi Gazete, 1925: 7) Aşar vergisinin kaldırılmasındaki ekonomik amaç, kanunun gerekçesinde "*Bu yasa tasarısında izlenen amaç; tarım ürünlerinin safi hasılatının vergiye tabi tutulması ilkesine ve aşarın serbest tarımı kısıtlayan ilkelerinin ortadan kaldırılması ile halkın gereksinmelerini baskı altına almayacak bir şekilde tahsiline yönelik olmasıdır*" (Demirbaş, 2010: 27) şeklinde açıklanmıştır. Bu ifadeden olmak üzere aşar vergisinin, orijinal

oranının çok üzerinde uygulanması çiftçi kesimin üzerine bir yük bindirmiş ve bu yük halkın üzerinde bir baskı unsuru oluşturmuştur.

Normal şartlar altında ağır olmamasına rağmen hazinenin ihtiyacından dolayı git gide fazlalaşan ve tahsil edilme tarzında yaşanan keyfi tutumlar ile ağırlaşan bu vergi türü tarım kesimini ezmeye başlamıştır. Bu verginin özellikle iltizam ile toplanması tarım kesiminde ekstra bir yüke sebep olmuştur. Milli Mücadele sürecinde yükün büyük çoğunluğunun kırsal kesimin üzerine binmesi aşar vergisinin kaldırılmasında önemli bir rol oynamıştır. Öyle ki kırsal kesim Kurtuluş Savaşı esnasında tüm birikimlerini tüketmiş, tüm birikimi ile savaşa destek olan kırsal kesim üzerinde bulunan aşar yükünün daha fazla devam ettirilmemesi uygun görülmüştür. Ayrıca aşarın tarım üretim artışını engellediği konusunda yaygın bir kanı oluşmuştur. Çünkü aşar nedeniyle çiftçilerin çalışmaktan kaçındığı, parası çok olandan daha çok para alınacağının bilinmesinin, açlıktan ölmeyecek kadar ekimin gerçekleştirilmesine sebep olduğu, bunun sonucunda da arazilerin boş kaldığı tespiti yapılmıştır. Aşar vergisinin esasını oluşturan 1/10 vergisinin, esasından uzak kalınarak (Coşar, 1996: 24-26) bu oranın çok üzerinde vergilendirme yapılmasından dolayı tarımı geliştirmenin, üretimi arttırmanın mümkün olmadığı belirlenmiştir.

Toplumda eşitsizliğin ortaya çıkmasına karşı olan halkçılık ilkesi özelinde ele alınacak olunursa aşar vergisinin, oranından yüksek miktarlarda alınması çiftçilikle uğraşan köy halkı ile tarım üretimi yapmayan kent halkı arasında vergi eşitsizliğine de sebep olmuştur. Aşar vergisinin kaldırılması ile ülkedeki vergi yükü köy halkının sırtından alınarak, kent halkı üzerine de yayılmıştır. Böylece vergide adalet sistemi tesis edilmeye bu yönde ortaya çıkan eşitsizlik giderilmeye çalışılmıştır.

Aşar vergisinin kaldırılmasına yönelik hükümetin teklifi komisyon tutanağında "*halkçı bir ülkenin temel prensibi olan yüce bir amaç namına komisyon böyle bir fedekarlığa cesaretle katlanma gereğine inandığı*" ifadeleri ile yer almıştır. Bu ifadeden de aşar vergisinin kaldırılması devletin vatandaş yararına yaptığı bir fedakarlık olarak görülmüştür. Zira bu vergi yüzyıllardır Osmanlı Devleti'nin, daha sonrada Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında önemli bir gelir kalemi olmuştur. Ancak yüzyıllardır ezilen köylülere halkçılık ilkesi ile yakın bakılmasından dolayı aşarın kaldırılması, küçük çaplı faaliyet yürüten köylülerin gözetilmesi açısından önemli düzenlemelerden birisi olarak kabul edilmiş

(Coşar, 1996: 28) Türk köylüsünün bir beklentisi gerçekleşmiş[1] ve halkçılığın bir yansıması tezahür etmiştir.

Çalışmamızda aşarın kaldırılmasının iktisadi olarak olumlu veya olumsuz getirileri değil, yalnızca halkçı yönü ele alınmıştır. Zira aşar vergisinin kaldırılması sonrası bunun yerine yeni bir vergi sisteminin getirilemediği ve bu durumun iktisadi kayıplara yol açtığına dair fikirler ortaya atılmıştır. Ancak bu durum bizim çalışmamızın içeriğini oluşturmadığından ve başka bir çalışma konusunu teşkil ettiğinden dolayı, aşarın iktisadi olarak değerlendirilmesi kısmına değinilmemiştir. Yalnızca sosyal açıdan bir değerlendirme ile yaklaşılarak varılan kanıda, aşar verisinin kaldırılmasının halkçı bir uygulama olduğu kabul edilmiştir.

Cumhuriyetin ilk yıllarında tarım alanında gerçekleştirilen halkçı uygulamalardan biri de topraksız çiftçiye toprak dağıtılması olmuştur. Her ne kadar 1945 yılında "*Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu*" kabul edilinceye kadar verimli bir biçimde uygulanamamış olsa da topraksız kesime toprak dağıtılması adına cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren halkçı bir girişim sergilenmiştir.

Çiftçiyi topraklandırma adına 1925 yılında alınan bir karar ile sınırlı bir biçimde olsa da devlet topraklarının köylü kesime satılması uygulamasına gidilmiştir. (Çamurcuoğlu, 2009: 169) Bu süreç içerisinde, ülkenin bazı bölgelerinde gerçekleşen isyanlardan mütevellit 1927 yılında 1.500 aileye zorunlu iskan uygulanmış, 1929 ise "*Şark Menatıkı Dâhilinde Muhtaç Zürraa*" adlı altında toprak dağıtımı için kanun yapılmıştır.(İnci, 2010: 352) Bu yasa sayesinde ülkenin doğu kısımlarında bulunan toprak sahiplerinin 20.000 dönüm toprağı, 1914 yılında kayde-

---

1 Türk köylüsüne ve çiftçisine verilen destek halk tarafından bir beklenti konumuna gelmiştir. 1928 yılında Hamdullah Suphi Tanrıöver'in Türk Yurdu'nda yayımlanan "*beş altı sene evvel ihtiyar bir köylü lisanından işittiğim sözleri size tekrar edeceğim...*" diye başlayan yazısında şu ifadeler yazılmıştır: "*.... Köylüye sordum:*

Hükümetin Ankara'ya gelmesinden memnun musun? "Evet" dedi.

- Niçin?

- Eşeğin sırtına ne koysam, tavuk, bulgur yahut çalı, Ankara'ya gidince hepsi para oluyor. Tekrar sordum:

- Yalnız bunun için mi memnunsun?

Bir şey demedi. Ben iyi anlatmak istedim:

Bugünkü hükümetin vergi memuru, jandarması, mahkemesi ve diğer adamlarıyla senin için eskisinden daha iyi midir? Daha kötü müdür?

Köylü bana din kitaplarına mahsus bir veciz lisanla şu cevabı verdi:

- Abdülhamid zamanında bize paşalar "Ver!" dediler, verdik. "Öl!" dediler, öldük. Onlar gitti, yerine başka paşalar geldi. Onlar da bize "Ver!" dediler, verdik. "Öl!" dediler, öldük. Bunlar da gitti, yerine siz geldiniz. Siz de "Ver!" dediniz, verdik. "Öl!" dediniz, öldük. Şimdi merakla bekliyoruz. Bize ne zaman "Al!" diyeceksiniz." (Sarıkoyuncu ve Kayıran, 1998: 229)

dilmiş olan değerinin 8-10 katı civarı ödenerek kamulaştırılmıştır. Bu araziler ile birlikte devlete ait toplam 110.000 dönüm tarım toprağı, toprağı olmayan köylü kesimine dağıtılmıştır. (Yedek ve Sertel: 2019, 219)

1 Kasım 1928 tarihinde TBMM'yi açış konuşmasında Atatürk, "*Şark vilayetlerimizin bir kısmında ihdas edilen umumi müfettişlik isabetli ve faydalı olmuştur. Cumhuriyet kanunlarının emniyetle sığınılacak yegane yer olduğunun anlaşılması bu havalide huzur ve inkişaf için esaslı bir mebdeydir. Yeni faaliyet devremizde gerek bu havalide, gerek memleketin diğer kısımlarında toprağı olmayan çiftçilere toprak tedarik etmek meselesiyle ehemmiyetli olarak iştigal buyuracaksınız*" (TBMM ZC. 1928: 2) ifadeleri kullanmış ve bu konunun üzerine gidilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Atatürk yapmış olduğu bir başka konuşmasında, "*çiftçiye, arazi vermek de, Hükümetin mütemadiyen takip etmesi lâzım gelen bir keyfiyettir. Çalışan Türk köylüsüne işleyebileceği kadar toprak temin etmek, memleketin istihsalâtını zenginleştirecek başlıca çarelerdendir*" diyerek, toprak dağıtımının üretimi arttıracağını söylemiştir. (TBMM ZC. 1929: 3)

Toprak dağıtımı üzerine yapılan çalışmalar, mülkiyet dağılışının adil bir hale getirilmesi, tarımsal arazilerin parçalanmasının önlenmesi, işçi kesiminin durumunun iyi hale getirilmesi ve sosyal güvenlikte hakları sağlamak prensibi ile hareket etmiştir. Özellikle tarımsal üretimde çalışan ancak topraksız veya az topraklı çiftçilere devlet arazilerinin dağıtılması yolu ile kişilerin aile işletmelerini kurmalarına destek verilmiştir. Toprak reformu üzerine yapılan çalışmalar ile başlamış olan süreçte, arzu edilen bir seviyeye ulaşılamamasına rağmen, 1923-1934 yılları arasında, ülke dışından göç eden ailelere dağıtılmış olan araziler hariç 22.000 civarı köylü aileye 73.000 hektar hazine arazisi dağıtılmıştır. (Yedek ve Sertel, 2019: 220) 14 Haziran 1934 tarihinde "*İskan Kanunu*" (Resmi Gazete, 1934) kabul edilmiş ve bu kanun ile toprak dağıtımı daha sistemli bir hale getirilmiştir. Bu kanun sonrası 1935'te kabul edilen Halk Fırkasının parti programında "*Her Türk çiftçisini yeter toprak sahibi etmek, partimizin ana gayelerinden biridir. Topraksız çiftçiye toprak dağıtmak için özgür istimlâk kanunları çıkarmak lüzumludur*" ifadesine yer verilerek, toprak reformunun yapılması ihtimali güçlendirilmiştir. Atatürk 1936 yılında TBMM'de yapmış olduğu konuşmasında "*Her Türk çiftçi ailesinin geçineceği ve çalışacağı toprağa malik olması behemahal lazımdır. Bundan fazla olarak büyük araziyi modern vasıtalarla işleyip vatana fazla istihsal temin edilmesini teşvik etmek lazımdır*" sözlerini kullanarak, çiftçinin topraklandırılması konusunda bir an önce harekete geçilmesini istemiştir. Bunun için 1937 yılında "*Zirai Islahat Kanunu*" adına yapılan çalışmalar hızlandırılmış ancak II. Dünya Savaşı'nın başlaması toprak reformunun askıya alınmasına sebep olmuştur.

(İnci, 2010: 554-356) Bu dönemde toprak reformu üzerine kapsamlı bir kanun olmamasına rağmen 1934-1938 yılları arası, 48.411 toprağı olmayan veya az topraklı yerli çiftçi aileye toprak dağıtımı işlemine devam edilmiştir.

Halkçılık ilkesinin tarım üzerindeki yansıması "*Türkiye'nin arazi mülkiyet bünyesinde köylü mülklerinin geniş temeli teşkil etmesi*" (Kaya, 2015: 92) olarak değerlendirilmiştir. Bu bağlamda çiftçinin topraklandırılması halkçılık ilkesi doğrultusunda atılmış adımlardan sayılmıştır. Zira ekonomik sorunları süren köylü kesimin rahatlatılması ve refah seviyesinin arttırılması halkçılığın önemli gereklilikleri olarak kabul edilmiştir. Toprak dağıtımındaki esas sebep olan çiftçinin gelir durumunun iyileştirilmesi ve sosyal açıdan haklarının tesis edilmesi halkçılık ilkesinin yansıması olarak görülmüştür. Buna ek olarak topraksız veya az topraklı köylüye toprak dağıtılması, ailelerin kendi geçimlerini sağlamasına yardımcı olunması, vatandaşın çalışma ve emeğinin karşılığını yeteri bir seviyede alması halkçılık ilkesinin bu alandaki tezahürü olmuştur.

Tarımda halkçılık ilkesinin önemli yansımalarından biri de çiftçilerin kooperatifleşmesi adına yapılan çalışmalar olmuştur. Türkiye'de kooperatifleşme adına atılan ilk adım 19. Yüzyılda görülmüş, Mithat Paşa Niş valisi olduğu dönemde Pirot kasabasında "*Memleket Sandığı*" adında, çiftçilere kısa vadede düşük faizli kredi sağlamak amacı ile deneme niteliğinde bir girişim başlatmıştır. Daha sonrasında kooperatifçilik adına bazı küçük gelişmeler yaşanmış olsa da bu konuda en ciddi adımlar cumhuriyetin ilanından sonra gerçekleşmiştir. Cumhuriyet kurulduktan sonra, halkın %85'inin gelirini sağladığı tarım alanında, yüksek verimlilik adına kooperatifleşme yoluna gidilmiştir. Buna yönelik önemli gelişmelerden biri 1924 yılında "*İtibari, Zirai Birlikler Kanunu*" adı ile yapılan düzenleme olmuştur. Bu kanun, tarım kredi ve satış kooperatiflerinin ihtiyaçlarının tek bir elden karşılanabilmesi amacı taşıyan bir kanun olarak tanımlanmıştır. (Bilgin ve Tanıyıcı, 2008: 142) Devam eden süreçte kooperatifleşmenin sistemleşebilmesi için daha kapsamlı adımlar atılmıştır. Atatürk tarım ile ilgili yaptığı konuşmalarının bir bölümünde sık sık kooperatifleşmenin önemine vurgular yapmış, örneğin 1925 yılında Kastamonu konuşmasında "*Ben de çiftçi olduğumdan biliyorum. Makinesiz ziraat olmaz. El emeği güçtür. Birleşiniz. Birliklerle makin alırsınız*" (Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, C. II, 1997: 215) ifadelerini dile getirerek, tarımda birlikte hareket etmenin önemi üzerinde durmuştur.

Tarımda kooperatifleşme adına yaşanan gelişmelerden biri de 1929 yılında 1470 sayı ile "*Zirai Kredi Kooperatifleri Kanunu*" çıkarılması sayesinde gerçekleşmiştir. Bu kanun ile tarımsal alanda faaliyet gösterecek olan kredi kooperatifleri ve örnek çiftlikler kurulmuştur. (Altuncuoğlu,

2019: 285) Ayrıca çiftçilik yapanların kısa vadedeki kredi ihtiyaçlarını karşılamaları adına küçük yerleşim yerlerinde de kooperatif kurulabilmesinin önü açılmıştır. (TBMM Kanunlar Dergisi, 1929: 743) Böylece küçük ve ücra köyler, kooperatif etrafında birleştirilmek suretiyle ürettikleri ürünleri satabilecekleri bir yapılanmaya kavuşmuşlardır. TBMM üçüncü dönem üçüncü toplantı yılını açış konuşmasında kanun özelinde konuşan Atatürk "*Zirai Enstitülerin bir an evvel vücuda getirilmesine ehemmiyet veriyoruz. Bu sene zirai kooperatif teşkilâtına başlanmış olması bilhassa memnuniyetimizi mucip oluyor. Bu kooperatifleri memleketin her tarafına teşmil etmeyi ziyade iltizam ediyoruz*" (Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, C. I, 1997: 380) cümlelerini kullanarak kooperatifleşmeyi bir kez daha dile getirmiş ve bu yapılanmanın ülkenin her bölgesine yayılması için çalışılacağını ifade etmiştir.

Türkiye kooperatifçilik adına 1935 yılında çıkarılan "*Tarım Kredi Kooperatifleri Kanunu*" da önemli gelişmelerden biri olmuştur. (TBMM Kanunlar Dergisi, 1935: 764) Bu kanun ile birlikte çiftçilere düşük faizli kredilerin sağlanması işi, tarım kooperatiflerine verilmiştir. Ayrıca köylülerin ürettikleri ürünleri aracısız bir biçimde doğrudan tüketiciye ulaştırmasının önü, tarım kredi kooperatifleri aracılığı ile açılmıştır. Çiftçinin korunması amacını taşıyan kooperatif yapılanması, tarım alanında yatırım yapmak isteyen kişilerin makine, tohum ve gübre desteğinin sağlanmasına yardımcı olmuştur. Kurulan kooperatifler, Ziraat Bankası'nın denetimi altına alınmış ve bu kooperatiflere üretim yapmayanların ortak olması engellenmiştir. 1929 yılına kadar, Ziraat Bankası tarafından verilen zirai krediler, bu aşamadan sonra tarım kredi kooperatifleri aracılığıyla verilmeye başlamıştır. Yine bu kanun ile Ziraat Bankası'nın köylerde şube açamaması, verilen kredilerin nasıl kullanıldığının denetlenememesi ve küçük çiftçilerin kredi alabilmek için garanti gösterememesi gibi sorunlar giderilmiştir. Tarım kooperatiflerin en önemli faaliyet alanı kamu tarafından sağlanan kredilere aracılık etmek olmuş, bunun yanında ayni desteklerden yem, gübre, tohumluk, ilaç ve fide gibi yardımlar sağlanmıştır. (Reyhan, Tarım Kredi Kooperatifleri, 2020) Tarım Kredi Kooperatifleri Kanunu ile ülkenin ve çiftçinin kalkınmasının amaçlandığını vurgulayan Atatürk "*Ziraatta kalkınmayı kolay ve çabuk yapmak için şartlar, çok ilerlemiş ve hazırlanmıştır. Yeni usulde ve yeni makineler kullanmakta, iyi teşkilâtla yapılacak yardımların süratle semere vereceğini görüyoruz. Kooperatif teşkilâtı her yerde sevilmiştir. Kredi ve satış için olduğu kadar, istihsâl vasıtalarını öğretip kullandırmak için de, kooperatiften istifadeyi mümkün görüyoruz*" (Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, C. I, 1997: 406, 407) diyerek, kooperatifleşmenin önemine değinmiştir. 1935 yılında çıkarılmış olan kanun ile birlikte Türkiye'de kooperatifleşme daha da hızlanmıştır. 1938 yılı rakamları in-

celendiğinde Türkiye'de 586 tarım kredi kooperatifinin bulunduğu tespit edilmiştir. (Reyhan, Tarım Kredi Kooperatifleri, 2020)

Tarımda kooperatifleşmeye gidilmesi usulü halkçılık ilkesinin tarım politikaları üzerindeki tezahürlerinden biri olmuştur. Zira kooperatifleşme sayesinde küçük çaplı tarım faaliyeti yürüten çiftçilerin yararına hamleler yapılmıştır. Buna ek olarak çiftçilere kredi, makine, tohum ve gübre sağlamak gibi destekler bu kooperatifler aracılığı ile daha da kolaylaşmıştır. Ayrıca çiftçilerin piyasada ezilmemesi, ürettiği ürünü doğrudan tüketiciye ulaştırabilmesi ve böylece piyasadaki gelir dağılımından eşit bir şekilde yararlanılması da kooperatifleşme ile güçlenmiştir. Bu durum tarımda kooperatifleşmenin halkçılığı ilgilendiren yönleri olmuştur.

Tarım alanındaki halkçılık ilkesi yansımalarından bir diğeri de tarımda bilimsel araştırmaların yapılabilmesi için Yüksek Ziraat Enstitüsü'nün kurulması olmuştur. Tarımsal faaliyetlerin daha bilimsel yollar ile yapılabilmesinin temellerinin atıldığı bu gelişme için ilk olarak 1927 yılında Alman Prof. Dr. Oldenburg başkanlığında 11 kişilik bilim adamı heyeti Türkiye'ye gelmiştir. Heyet, incelemelerinden sonra Türkiye'de modern anlamda bir ziraat okulu açılmasını tavsiye etmiştir. (Yaşar, 2015: 136) Bu tavsiyeler ile 20 Haziran 1927'de "*Ziraat ve Baytar Enstitüleri ile Ali Mekteplerin Tesisine ve Ziraat Tedrisatının Islahına Ait Kanun*" (TBMM Kanunlar Dergisi, 1927: 447) kabul edilmiştir. Böylece çiftçi kesiminin bilimsel tarım yapabilmesi ve bu sayede veriminin arttırılabilmesi için yükseköğretim kurumlarının açılması yoluna gidilmiştir. Bu kanunun devamında 1930 yılında "*Ankara Yüksek Ziraat Mektebi*" açılmış ve 10 Haziran 1933 tarihinde de "*Yüksek Ziraat Enstitüsü Kanunu*" (TBMM Kanunlar Dergisi, 1933: 951) kabul edilmiştir. Kanundan kısa bir süre sonra okul açılmış ve eğitim-öğretime başlamıştır. Konu ile ilgili Atatürk "*Bütün fakülteleriyle beraber açılmış olan Yüksek Ziraat Enstitüsünün yetiştireceği yüksek mühendislerin, ileride, memlekete faydalı olacaklarına şüphe yoktur*" (Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, C. I, 1997: 391) cümlesini kullanarak bu gelişmenin tarımsal alanda ülkenin kalkınması adına atılan önemli adımlardan biri olduğunu vurgulamıştır. Tarımsal kalkınma ve çağdaş anlamda tarım metotlarının uygulanması yönünde önemli bir adım olan bu kurum sayesinde, teknik anlamda gelişmeler kurslar sayesinde çiftçilere ulaştırılmıştır. Tarımın, bilimden yararlanılarak daha da geliştirilecek olması çiftçinin veriminin arttırılması adına önemli bir husus olduğundan dolayı, bu alanda bir yükseköğretim kurumunun açılması halkçı bir gelişme olarak kabul edilmiştir.

Tütün Rejisinin kaldırılması ile bu alandaki tekele son verilmesi ve Rejinin devlet tarafından satın alınması devletçi bir uygulama olsa da,

üreticinin üzerindeki baskının kaldırılması yönü ile halkçı bir uygulama olmuştur. Bunun yanında Ziraat Bankası'nın çiftçiye verdiği imkanların arttırılması, düşük faizle kredi imkanlarının sağlanması ve makine, tohum gübre desteklerinin arttırılması çiftçilerin işlerini kolaylaştırma ve verimlerinin arttırılması açısından ele alındığında halkçı gelişmelerden diğerleri olarak görülmüştür.

SONUÇ

Türkiye'de cumhuriyetin ilanından önce başlamak üzere her alanda inkılap hareketleri yaşanmıştır. İlk dönemde olmasa da daha sonrasında "*Atatürk İlkeleri*" adı ile anılmaya başlayan ilkeler, yapılan inkılapları şekillendirmiştir. Öyle ki altı ilke, Türk inkılabının temelini teşkil etmiş ve inkılapların yön vericisi olmuştur.

Atatürk ilkelerinden Halkçılık ilkesi siyasi, ekonomik ve sosyal alanlarda birçok farklı konuyu etkilediği gibi, tarım politikalarını da etkilemiş, ilkenin çekirdeğini oluşturan "*eşitlik*" kavramı her alanda kendisini gösterdiği gibi, tarım alanında yapılan bazı inkılaplarında temelini teşkil etmiştir. Halkçılık ilkesinin genel özelliklerinden olan halkın refah düzeyinin arttırılması, toplumun her yönden gelişmesinin hedeflemesi, bireylere eşit fırsatlar sunulması gibi esaslar, cumhuriyetin ilk yıllarında tarım alanında atılan adımlarda da hissedilmiştir.

Halkçılık ilkesinin yansımalarının görüldüğü tarım kesimindeki ilk gelişme aşar vergisinin kaldırılması olmuştur. Aşar vergisinin, oranından yüksek miktarlarda alınması çiftçilikle uğraşan köylü kesim ile üretim gerçekleştirmediği için bu vergiden muaf olan kent halkı arasında bir eşitsizliğe sebep olmuştur. Bu verginin kaldırılması vergi adaletinin tesis edilmesine ve dolayısıyla halkçılığın vücut bulmasına ortam hazırlamıştır. Aşar vergisi yüzyıllardır Osmanlı Devleti'nin, ilk yıllarında ise Türkiye Cumhuriyeti'nin önemli bir gelir kalemi olmasına rağmen bu vergi türünün kaldırılması devlet tarafından yapılmış bir fedakarlık olarak kabul edilmiştir. Zira normal şartlar altında 1/10 oranında toplanması gereken bu vergi oranının, zamanla çok üzerinde ve baskı ile toplanması, aşarın amacını aşmasına sebebiyet vermiştir. Bu durum aşar vergisinin çiftçi üzerinde bir baskı unsuru olmasını beraberinde getirmiştir. Aşarın kaldırılması, kendi çapında küçük üretim yapıp bu ürettiğini de nakde dönüştürerek günü kurtarmaya çalışan köylülerin gözetilmesi açısından önemli bir düzenleme olarak kabul edilmiştir. Topraksız çiftçiye toprak dağıtılması da halkçılık doğrultusunda tarım kesiminde atılmış adımlardan olmuştur. Zira toprak dağıtımı ile çiftçilerin gelir durumlarının iyileştirilmesi ve kırsal kesimdeki vatandaşın emeğinin karşılığını yeteri bir seviyede alması, halkçılık ilkesinin buradaki yansıması olarak görülmüştür. Tarımsal alanda kooperatifleşmeye gidilmesi yine

halkçı bir adım olmuştur. Kooperatifleşme ile çiftçilere kredi, makine, tohum ve gübre desteği sağlama işi kolaylaşmıştır. Bu sayede küçük çaplı çiftçi kesiminin piyasada ezilmemesi, ürettiği ürünü doğrudan tüketiciye ulaştırabilmesi ve gelir dağılımından eşit bir şekilde yararlanılması amaçlanmıştır. Ayrıca bilimsel tarıma geçilmesi için açılan Yüksek Ziraat Enstitüsü çiftçinin veriminin arttırılması adına faaliyetler yürütmüş bir kurum olduğundan halkçı politikaların tarımdaki yansımalarından diğeri olmuştur. Halkçılık ilkesinin tarım alanında yansıması, "*halk için, halk yararına, halk merkezli*" politikalar üretilmesinin önünü açan önemli bir etmen olmuştur.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri ve Resmi Yayınlar

Resmi Gazete, 23 Şubat 1925.

Resmi Gazete, 21 Haziran 1934.

TBMM Kanunlar Dergisi, Cilt 5, Dönem 2, 20 Haziran 1927.

TBMM Kanunlar Dergisi, Cilt 7, Dönem 3, 1 Haziran 1929.

TBMM Kanunlar Dergisi, Cilt 12, Dönem 4, 10 Haziran 1933.

TBMM Kanunlar Dergisi, Cilt 15, Dönem 5, 21 Ekim 1935.

TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt 14, Devre 2, İçtima 58, 17 Şubat 1925.

TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt 5, Devre 3, İçtima 2, 1 Kasım 1928.

TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt 13, Devre 3, İçtima 3, 1 Kasım 1929

Kitaplar ve Makaleler

Altuncuoğlu N. (2019). Atatürk'ün Söylev ve Demeçlerinde Tarım Politikası, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 12(62), 283-289.

Akandere O. vd. (2006). *Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi*, Konya: Eğitim Kitabevi.

Bilgin N. Ve Tanıyıcı Ş. (2008). Türkiye'de Kooperatif ve Devlet İlişkilerinin Tarihi Gelişimi *KMU İİBF Dergisi*, 15, 136-159

Çamurcuoğlu G. (2009). Türkiye Cumhuriyeti'nin Toprak Reformu ve Milli Burjuvazi Yaratma Çabası, *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 13(1-2), 161-178.

Coşar N. (1996). Aşar Vergisinin Kaldırılma Nedenleri, *Toplumsal Tarih Dergisi*, 7, 21-29.

Demirbaş C. (2010). *1929 Ekonomik Bunalım Sonrası Türkiye'deki Siyasal ve İktisadi Düzenlemeler*, T.C. Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Fen Edebiyat Anabilim Dalı Tarih Bilim Dalı, YL. Tezi, Bursa.

Erdoğan H. (2016). *Atatürk İlkeleri*, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi, Kayseri: Not Yayınevi.

Hazırlayan: Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı. (1997). *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Hazırlayan: Türk Dil Kurumu. (1998). *Türkçe Sözlük I*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

İnan Y. Z. (1978). *Atatürk İlkeleri Bakışlar*, İstanbul: Bayramaşık Yayınevi.

İnci İ. (2010). Atatürk Dönemi Türkiye'sinde Toprak Mülkiyet Dağılımı İle İlgili Bazı Düzenlemeler, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 44, 345-359.

Kafesoğlu İ. ve Saray M. (1983). *Atatürk İlkeleri ve Dayandığı Tarihi Temeller*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.

Kaştan Y. (2007). Atatürk Dönemi'nde Tarım Alanında Yapılan Yenileşme Hareketleri, *38. ICANAS*, 1763-1783.

Kaya S.Y. (2015). İskân ve Toprak Dağıtımı Politikaları Işığında Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu, *Journal of Life Economics*, 2(3), 77-105.

Kocatürk U. (2004). *Atatürkçülük ve Atatürk İlkeleri*, Atatürkçü Düşünce El Kitabı I, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.

Okçuoğlu G. ve Önder İ. (1987). Aşarın Kaldırılması, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 45(1-4), 261-276.

Özkaya Y. (2004). *Atatürk ve Halkçılık*, Atatürkçü Düşünce El Kitabı I, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.

Palamut M.E. (1987). Aşar ve Düşündürdükleri, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 43, Prof. Dr. S. F. Ülgener'e Armağan.

Sarıkoyuncu A. ve Kayıran M. (1998). Atatürk, Cumhuriyet ve Türk Tarımı: Atatürk'ün Tarım Politikası ve Sonuçları, *Erdem Dergisi*, 11(31), 215-242

Şahinkaya S. (2019). Mustafa Kemal Paşa'nın Halkçılık Programı (13 Eylül 1920), *Memleket Siyaset Yönetim Dergisi*, 14(32), 183-194.

Selek S. (2010). *Anadolu İhtilali II*, İstanbul: Kastaş Yayınevi.

Tunaya T.Z. (1952). *Türkiye'de Siyasi Partiler 1859-1952*, İstanbul: Arba Yayınları.

Tünay M, (1986). Atatürk'ün Halkçılık İlkesi ve Çalışma Hayatı, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 2(5), 505-518.

Uca A. (2017). Atatürk İlkeleri Türk Milletine Neler Kazandırdı? *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 19(33), 151-162.

Yalçın D., Akbıyık Y., Özkaya Y., Bozkurt G., Akbulut D. A. ve diğerleri. (2011). *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi II*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.

Yaşar S. (2015). Yüksek Ziraat Enstitüsü'nün Kuruluşu ve Alman Bilim Adamlarının Çalışmaları, *Türk İslam Medeniyeti İlmi Araştırmalar Dergisi*, 19, 135-148.

Yedek Ş. ve Sertel S. (2019). Toprak Reformu ve Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu Uygulamalarının Türk Tarımına Etkisi, *Türkiye'de Tarım Politikaları ve Ülke Ekonomisine Katkıları Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*,

Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları. 215-229.

Ansiklopediler

Reyhan C. (2020). Tarım Kredi Kooperatifleri Maddesi, *Atatürk Ansiklopedisi*, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu - Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı, Elektronik Materyal.

Bölüm 26

ÜRETİM FONKSİYONLARI TEMELİNDE BİLGİ ÜRETİM FONKSİYONU ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Ferhat ÖZBAY[1]

1 Dr., Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesi, Isparta, Türkiye. E-posta: ferhatozbayy@hotmail.com / ORCID ID: 0000-0002-7756-3835.

GİRİŞ[1]

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra teknoloji ve bilgi temeline dayalı üretimin hızlı artışı (Şen ve Pehlivan, 2018: 199) üretim fonksiyonlarına daha önemli bir işlev yüklemiştir. Stolper ve Samuelson, teknolojik değişimin üretim fonksiyonunu değiştireceği söylerken yine aynı dönemde Baldwin, üretim fonksiyonunun teknolojik yapısının ekonomik gelişme için uyaranları etkileyebileceğini belirtmiştir (Özbay vd., 2020: 3877). Brozen (1953: 288-289) ekonomik teoride genellikle kullandığımız teknolojik değişimin, daha önce bilinen tüm teknikleri içeren bir üretim fonksiyonunda değişiklik anlamına geldiğini ve teknolojik değişiminin tanımındaki bu operasyonel zorluk nedeniyle, teknolojik değişimi bir işletmede veya sektördeki üretim yöntemlerinde herhangi bir değişiklik olarak tanımlamıştır. Üretim fonksiyonları, geçmişten günümüze teknolojik değişimin (içsel ve dışsal olarak[2]) uzun ve kısa vadeli etkilerini incelemede kullanılmıştır.

Artan teknolojik gelişim; işletmeleri, dolayısıyla ülkeleri daha yenilikçi ve daha verimli olmaya zorlamaktadır. Değişimi yönetebilmek, rekabet ortamında rakiplerden bir adım önde olmak için de inovasyonu[3] temel almak ülkelerin ve işletmelerin rekabet avantajı sağlamaktadır (Oğuztürk ve Sarıçoban, 2013: 101). Üretim fonksiyonları temelinde Bilgi Üretim Fonksiyonu (KPF), inovatif girdi ve çıktı arasındaki ilişkiyi incelemektedir - Hali hazırda da üretim fonksiyonları temelde girdiler ve çıktılar arasındaki ilişkiyi incelemektedir - bu bağlamda, bilgi üretim fonksiyonunu açıklamadan önce üretim fonksiyonlarını açıklamak gerekir. Üretim fonksiyonlarını açıklamadan önce ise ikame esneklik kavramının açıklanması, konunun daha rahat kavranabilmesi açısından önemlidir.[4]

Üretim teorisinde ikame esneklik kavramı, girdi bileşimindeki nispi değişimin marjinal teknik ikame oranındaki nispi değişmeye oranı ile hesaplanır.

$$\sigma_{KL} = \frac{\frac{K}{L}\text{Oranındaki \% değişim}}{\text{MTİO \% değişim}_{K,L}} = \frac{\%\Delta K/L}{\%\Delta \text{MTİO}_{K,L}} \quad (1)$$

1 Bu çalışma, Ferhat ÖZBAY'ın Süleyman Demirel Üniversitesi SBE İktisat Anabilim Dalında Prof. Dr. Bekir Sami OĞUZTÜRK danışmanlığında tamamladığı doktora tezinin bir kısmından üretilmiştir.

2 Daha fazlası ve içsel büyüme teorilerinin gelişimi için Bakınız: Özbay, F., Oguzturk, B.S. & Sezgin, A . (2020). Gelişmiş ve Gelişmekte Olan G20 Ülkelerinin İnovasyon Çıktılarını Etkileyen Faktörlerin Bilgi Üretim Fonksiyonu ile Analizi. İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, 9 (5), 3874-3900.

3 İnovasyon kavram olarak bir fikrin icada dökülmesi ve bunun ticari faaliyetlerle sonuçlandırılması olarak ifade edilmektedir (Oğuztürk 2003: 270; Oğuztürk ve Özbay: 2018: 568).

4 Tüketim teorisinde ikame esneklik kavramı: bir malın fiyatında meydana gelen bir değişim tüketici tercihlerinde önemli değişikliklere sebep olmaktadır. Tüketici tercihlerinde meydana gelen değişim Marjinal teknik ikame oranına bağlıdır. (MTİO bize tüketicinin malları ikame etme arzusunu yansıtır).

σ_{KL}= İkame esneklik katsayısını verir. Üretim faktörlerinden emek (L) ve sermaye (K) arasındaki değişiminin, yani bir K girdisinin miktarındaki artış/azalışında L girdisinin ne kadar artış/azalış olması gerektiğini marjinal teknik ikame oranı (MTİO) belirler. Girdi oranındaki değişim (K/L) MTİO üzerindeki etkisi de ikame esneklik katsayı ile açıklanır. Kısaca üretim faktörlerin arasındaki ikame derecesini yansıtmaktadır.

Bu çalışmada ilk olarak üretim fonksiyonu türlerine yer verilmiştir. Ardından Bilgi Üretim Fonksiyonu (KPF) açıklanmış ve hangi üretim fonksiyonu temelinde kullanıldığı gösterilmiştir.

1. ÜRETİM FONKSİYONLARI

Bu bölümde üretim fonksiyonları toplamda altı başlık altında incelenmiştir.

1.1. Doğrusal Üretim Fonksiyonu

Sermaye ve işgücü gibi üretim faktörleri arasında eğer bir birim sermayeden vazgeçip bir birim işgücü artırarak aynı üretim sonucunu elde ediliyorsa[5] tam ikame söz konusudur. Bu durumda üretim faktörleri arasındaki ilişki doğrusal formda açıklanır. Tam ikame esnekliğine sahip üretim faktörleri için ikame esnekliği sonsuz olacaktır (∞). Burada İkame esneklik katsayısının sonsuz olma nedeni MTİO yüzdesel değişiminin sıfıra eşit olmasından kaynaklanmaktadır.

Doğrusal üretim fonksiyonu 2 nolu eşitlikteki gibi ifade edilir.

$$Q= f(K,L) = aK + bL \tag{2}$$

1.2. Leontief Üretim Fonksiyonu

Eğer üretim mallarında tam tamamlayıcılık varsa bu durumda mallar arasında ikame esneklik katsayısı sıfıra eşit olacaktır. Başka bir ifadeyle bazen üretim faktörlerinden birini üretime koşarak üretim gerçekleştirmek mümkün olmamaktadır. Üretim için iki üretim faktöründe belirli bir oranda üretime sokulması gerekmektedir. Bu üretim fonksiyonu Leontief üretim fonksiyonu olarak da bilinen *sabit oranlı üretim fonksiyonudur*. Leontief üretim fonksiyonunda MTİO yani K/L deki yüzdesel değişme sıfırdır. İkame esneklik katsayısı formülünde payın sıfır olması sonucu sıfır yapacağından ikame esneklik katsayısı da sıfıra eşit olacaktır. Bu durum ancak tam ikame mallar için geçerlidir.

Bu üretim fonksiyonu 3 nolu eşitlikteki gibi ifade edilebilir:

5 Bu tür bir fonksiyonda üretim girdileri arasında homojenlik dereceleri bire eşittir. Bu bağlamda doğrusal üretim fonksiyonunda sabit getiri söz konusudur.

Q= min $f(aK, bL)$ (3)[6]

1.3. Cobb-Douglas Üretim Fonksiyonu

1899-1922 ABD imalat sanayisine yönelik yaptıkları çalışmada Cobb-Douglas, emeğin ve sermayenin ürün üzerindeki göreceli etkisini ölçebilecek bir formül geliştirmişlerdir. Geliştirilen formül ile emek ve sermayenin ABD ekonomisinin gayri safi milli hasılaya olan katkısını belirlenmesi amaçlanmıştır (Cobb ve Douglas, 1928: 4). Cobb'un önerisinde, üslerin toplamı, geçici olarak bire eşit olarak verilmiş ve aşağıdaki formül ortaya çıkmıştır (Douglas, 1948: 6). Bu Formül Cobb-Douglas üretim fonksiyonun ilk formudur:

$$P = b\ L^{K}\ C^{1-k} \quad (4)$$

Burada Cobb ve Douglas üzerinde durduğu konu *b ve k* değerlerinin bulunması gerektiğidir ve bunun için de en küçük kareler yöntemini kullanmışlardır.

Douglas (1948) k ve 1-k fonksiyonunun kullanılması, gerçek sabit getirilerin varsayılmasını test etmek için bir ekonomik yasanın varlığını varsaydığını ifade etmiştir. Sermayenin üssünün bağımsız olarak belirlenmesine izin verilirse, o zaman üslerin toplamının birden daha büyük ya da daha az olması ve dolayısıyla gerçek ölçeklenmenin yanı sıra gerçek artış ve azalış göstermesi de mümkün olacağını ifade etmiştir. Bu nedenle, David Durand'ın (1937)[7] önerisinin kabul edilmesi ve değerleri aşağıdaki 5 nolu formüle göre bulmaya çalışılması gerektiğine karar vermişlerdir (Douglas, 1948: 8):

$$P = b\ L^{K}\ C^{j} \quad (5)$$

Cobb-Douglas üretim fonksiyonu sınırlı ikame esnekliğinin bire eşit olduğu varsayımı altında aşağıdaki şekilde ifade edilir.

$$Q = A\ K^{\alpha} L^{\beta} \quad (6)$$

Q: üretim düzeyi;

K: fiziksel sermaye

L: işgücüdür;

α: sermaye yoğunluğu/ üretimin sermaye esnekliğini ifade eder

6 Burada bir birim çıktı (ekmek) üretmek icin 1 birim sermaye ve 2 birim emek kullanılması gerektiği varsayılıyorsa Q= min $f(1K, 1/2L)$ 2 birim çıktı için mutlaka 2 birim sermaye ve 4 birim emek kullanılması gerektiğini ifade etmektedir. Burada K/L oranı değişmemektedir. Buradaki MTİO yüzdesel değişimin 0 olmasının ispatıdır.

7 Bkz: David Durand, "Some Thoughts on Marginal Productivity with Special Reference to Professor Douglas' Analysis," Jour. Pol. Econ., Vol. XLV (Dec., 1937), pp. 740-58

β: emeğin yoğunluğunu veren parametrelerdir/ üretimin emek esnekliğini ifade eder.

A: Teknolojik katsayı ya da Hicksgil yansız teknolojik büyüme katsayısıdır.

Ayrıca bu formül

$\alpha + \beta > 1$ ise, ölçeğe göre artan getiri,

$\alpha + \beta < 1$ ise, ölçeğe göre azalan getiri,

$\alpha + \beta = 1$ ise, ölçeğe göre sabit getiri anlamına gelmektedir.

1.4. Sabit İkame Esnekliği (CES) Üretim Fonksiyonu

CES üretim fonksiyonu Arrow vd. (1961) tarafından geliştirilmiştir.

$$\gamma = \gamma[\delta X - \rho + (1 - \delta)]^{-1/\rho} \quad (7)$$

$$V = \gamma[\delta K^{-p} + (i - \delta)L^{-p}]^{-1/\rho} \quad (8)$$

Yukarıda yer alan 7 ve 8 nolu eşitlik üretim fonksiyonun ilk versiyonudur. Farklı göreceli faktör maliyetine sahip ülkeler arasında üretim ve ticaret yapısında öngörülebilir bir dizi farklılığa (Leontief paradoksuna atıfta bulunarak) işaret (Arrow vd., 1961: 226) ettiğini vurgulamışlardır.

Fonksiyon parametreleri orijinal formda aşağıda ifade edilmiştir (Arrow vd., 1961: 231):

V: Binlerce ABD doları cinsinden katma değer (Diğer bir ifade ile çıktıyı işaret etmektedir.)

γ (etkinlik) parametresindeki bir değişiklik, aynı kısımdaki herhangi bir giriş seti için çıkışı değiştirir. Bu nedenle (yansız) verimlilik parametresi olarak adlandırılır.

p parametresi ikame esnekliğinin bir dönüşümüdür ve ikame parametresi olarak adlandırılır,

δ gelirin fonksiyonel dağılımını belirleyen, dağılım parametresidir.

Kmenta (1967) Arrow, Okun, Chenery, Minhas ve Solow'a atıfta bulunarak CES üretim fonksiyonunun orijinal özellikleri, ölçeğe sürekli dönüş durumunda kısıtlandığını belirtmiştir. Bu kısıtlamayla, işçi başına üretimin ücret oranı (logaritma cinsinden ölçülen her iki değişken) üzerindeki değerinin gerileyerek marjinal üretkenlik koşulundan ikame esnekliğini tahmin etmek mümkündür. Bununla birlikte, CES üretim fonksiyonu, sabit olmayan geri dönüşlerin ölçeklenmesi olasılığına izin vermek için genelleştirilirse, bu tahmin yöntemi artık mümkün değildir. Bu bağlamda CES üretim fonksiyonu 9 nolu eşitlikteki gibi ifade edilmesi gerekir.

[8] $Q = \gamma[\delta K^{-P} + (i - \delta)L^{-P}]^{-v/\rho}$ (9)

Ayrıca bu formül[9]

v > 1 ise, ölçeğe göre artan getiri,

v < 1 ise, ölçeğe göre azalan getiri,

v= 1 ise, ölçeğe göre sabit getiri anlamına gelmektedir.

Doğrusal, Cobb-Douglas ve Leontief üretim fonksiyonları CES üretim fonksiyonun özel durumudur.

1.5. Translog Üretim Fonksiyonu

Translog üretim ve fiyat olanakları sınırları ilk kez Christensen vd., (1971) tarafından tanıtılmıştır. Griliches ve Ringstad (1971) ve Sargan (1971)[10], translog üretim fonksiyonu olan translog üretim sınırını açıklarken translog üretim işlevi yalnızca tek bir çıktıya sahip olduklarını belirtmişlerdir (akt: Christensen vd., 1973: 29)

Christensen vd. (1973: 33) Translog üretim sınırını sunarken, iki çıktı ve iki girdi durumunda uzmanlaşmak faydalı olacağını ifade etmişlerdir. Bu temel yaklaşım kolayca herhangi bir sayıda çıktı ve girdi ile genişletilebilir.

Bu fonksiyon: İki çıktı, tüketim (C) ve yatırım (I); iki girdi, sermaye (K) ve emek (L). Karşılık gelen fiyatlar qC, qI, qK, qL'dir. Üretim olasılığı sınırı F, 10 nolu denklem ile gösterilebilir:

F (C, I, K, L, A) = 0 (10)

Burada A: teknoloji endeksi olarak verilmiştir.

Üretim imkanı sınırının, çıktı ve girdilerden oluşan iki grupta grup halinde eklenmesi, sınır kutusunun formda temsil edildiği anlamına gelir (Christensen vd., 1973: 36):

Y (C, I, A) = X (K,l,A) (11)

Ölçeğe sabit getiri, [Y (C, I, A), X (K, L, A)} işlevlerinin, çıktı ve

8 LOG$X_i = Log\gamma - \frac{v}{p}\log[\delta K_i^{-P} + (i - \delta)L_i^{-P}] + u_i$: orijinal formdan türetilmiştir.

9 P: girdiler arası ikame derecesini ifade eder. İkame esneklik katsayısı $\sigma = \frac{1}{1-p}$ (Songur ve Elmas, 2017).

10 Daha fazlası için Bkz: Griliches, Z., and V. Ringstad, Economies of Scale and the Form of the Production Function (Amsterdam: North-Holland Publishing Company, 1971) Sargan, J. D., "Production Functions," part V of P. R. G. Layard, J. D. Sargan, M. E. Ager, and D. J. Jones, Qualified Manpower and Economic Perfor- mance (London: The Penguin Press, 1971), 145- 204.

girdilerde sırasıyla bir derece homojen olabileceği anlamına gelir. Girdi ve çıktılarda grup bazında katkı olması için translog üretim imkanı sınırının yeterli koşullar ve gerekli standartlaştırma altında aşağıdaki 12 nolu eşitlikte verilmiştir (Christensen vd., 1973: 36).

$$\beta_{CK} = \beta_{CL} = \beta_{IK} = \beta_{IL} = 0.^{11} \quad (12)$$

Bunları grup bazında katkı kısıtlamaları olarak adlandırılmaktadır. Bu kısıtlamaların sadece üçü bağımsızdır. Üretim olasılığı sınırının girdi ve çıktılara grup halinde katkı sağlaması ve teknik değişimin faktör artırıcı olması halinde yazabilecek fonksiyon:

$$Y (C, I) = X (A * K, A * L) . \quad (13)$$

Ölçeğe göre sabit getiri altında fonksiyon, Y (C, I) = AX (K, L), şeklinde yazılabileceği anlamına gelir, buradaki Y (C, I), toplam çıktının bir endeksidir, X (K, L), toplam girişin bir endeksidir ve fonksiyonlar (Y (C, I)), X (K, L)) bir derece homojendir (Christensen vd., 1973: 36).

Translog Üretim Fonksiyonu farklı üretim düzeyleri için ayrı ayrı ikame esneklikleri hesaplamaya imkân tanımaktadır. Ayrıca, çıktı esneklikleri de benzer şekilde ayrı ayrı hesaplanabilmektedir (Songur ve Elmas, 2017: 240). Diğer bazı üstel fonksiyonlarda olduğu gibi, translog üretim fonksiyonu en çok logaritmik biçiminde yazılmıştır (Boisvert, 1982: 5). Aşağıda verilen bir üretim fonksiyonun tranlog üretim fonksiyonu olarak genişletilmesidir (Binswanger, 1974: 379):

$$lnY = w_0 + \sum_i w_i lnX_i + \frac{1}{2} \sum_i \sum_j \tau_{ij} lnX_i lnX_j \quad (14)$$

w_0= Verimlilik parametresi,

w_i ve τ_{ij}= Bilinmeyen parametreler.

1.6. Ves Üretim Fonskiyonu

Revankar (1971), İkame parametresinin, birliğin kesişme süresi etrafındaki sermaye-emek oranı ile doğrusal olarak değiştiği değişken ikame esnekliği (VES) üretim fonksiyonlarının ileri süren ilk kişidir. VES işlevi, CES işlevinin daha önemli özel durumlarını içerir. Bazı bilinen ekonomik ilişkiler açısından, VES, CES işlevinin gösterdiği log-lineer görüntünün

11 Translog stokastik üretim sınırında ölçek denkleminin varsayımına geri dönmesi, aşağıdaki parametrelerde bir dizi doğrusal kısıtlama getirir:

ß1 + ß2 + ß3 = 1,

ß11 + ß12 + ß1,3 = 0,

ß 1 2 + 2ß22 + ß23 = 0,

ß13 + ß23 + 2ß33 = 0 (Matematiksel detaylar için bkz. Boisvert, 1982).

aksine, dünyaya doğrusal bir bakış açısı verir (Revankar, 1971: 61).

VES Üretim Fonksiyonunda ikame esnekliği CES Üretim Fonksiyonundan farklı olarak sabit olmayıp, girdi kullanım oranlarına bağlı olarak değişmektedir. Revankarın geliştirdiği emek ve sermaye üretim faktörlerini içeren VES Üretim Fonksiyonu 15 numaralı eşitlikte sunulmuştur (Songur ve Elmas, 2017: 239-240[12]):

$$V = \gamma K^{a(1-\delta p)}[L + (P-1)K]^{a\delta p} \tag{15}$$

γ, bir etkinlik parametresidir.

α, getiri parametresidir.

δ, gelirin fonksiyonel dağılımını belirleyen dağıtım parametresi olup sıfırla bir arasında bir değer almaktadır.

ρ, ikame esnekliğinin bir dönüşümü olan ikame parametresidir. İkame parametresi ile dağıtım parametresinin çarpımı sıfır ile bir arasında yer almalıdır ($0 \leq \delta p \leq 1$).

Sonuç olarak Cobb-Douglas üretim fonksiyonu girdiler arasındaki çıktı esnekliğini verirken ikame ilişkileri hakkında bilgi vermediği anlaşılmaktadır (Songur ve Elmas, 2017: 240). İkame esnekliğinin hesaplanmasına izin veren üretim fonksiyonları CES, VES ve translog olduğu anlaşılmaktadır.

2. BİLGİ ÜRETİM FONKSİYONU

Dünya ekonomileri, 1970"li yıllara kadar kalkınmanın odak noktası olarak uluslararası ticareti temel almış ve bu doğrultuda politikalar izlemişti. Schumpeter (1934) ve onun öncülüğünde yapılan teorik çalışmalar 1970'li yıllarda etkisini göstermiştir. 1970"li yıllardan itibaren kalkınmanın anahtarının uluslararası ticaret olmadığı anlaşılmaya başlanmış ve 1970"li yılların akabinde inovasyon ve bilgi üretiminin kalkınmanın temel belirleyicisi olarak görülmüş dünya politikaları da bu yönde şekillenmiştir (Oğuztürk vd., 2017: 1219).

Arrow (1961), bilgiyi her zaman üretim fonksiyonunun altında yatan bir kavram olduğunu ve bu kavramın analiz edilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Burada, üretim fonksiyonlarındaki zamanlar arası ve uluslararası kaymaların altında yatan bilgideki değişikliklerin içsel bir teorisini önermiştir: Bilgi edinme genellikle "öğrenme" olarak adlandırılan şeydir. Teknik değişimin, içinde bulunulan ortamla ilgili geniş ve uzun bir öğrenme süreci olarak görülebilir. Bu durumun hiçbir şekilde uzak bir analoji olmadığını ifade etmiştir. Arrow (1969), Üretim fonksiyonlarının analizi,

12 Daha fazla matematiksel işlem için bkz: Songur, M. & Saraç Elmas, F. (2017). Cobb-Douglas, CES, VES ve Translog Üretim Fonksiyonlarının Tahminleri Üzerine Genel Bir Değerlendirme. Bulletin of Economic Theory and Analysis, 2(3), 235-278.

(a) kişi başına düşen gelirdeki artışın büyük bir kısmının, sermaye-emek oranındaki artışlarla açıklanamayacağını ve (b) üretim işlevlerinin ülkeler ve bölgeler arasında güçlü bir şekilde farklılık gösterdiğini açıkça ortaya koymuştur. Bir üretim fonksiyonu belirli bir teknolojik bilgi birikimine göre tanımlandığından, (a) teknolojik bilginin zamanla arttığını ve (b) teknolojik bilginin ülkelere göre değiştiğini ima eder.

Belki de "teknolojik değişim" ve "buluş ve yenilik" alanındaki ampirik çalışmaların karşılaştığı en ciddi görev, bilgi alanındaki ilerlemelerin önlemlerinin (endekslerinin) oluşturulması ve yorumlanmasıdır (Pakes ve Griliches, 1980: 1). Bu bağlamda patent verileri teknolojik değişimin önemli bir kaynağıdır ve inovasyon girdisi olarak Ar-Ge harcamalarının bir çıktısı olarak kullanılabilir. Aynı zamanda Ar-Ge, pazar değeri ve patent arasında bir ilişki vardır (Griliches, Pakes ve Hall, 1987). Teknolojik değişimin ölçütleri tipik olarak yenilikçi sürecin üç ana yönünden birini içermiştir: (1) Ar-Ge harcamaları gibi inovasyon sürecine girdilerin bir ölçümü; (2) patentli buluşların sayısı gibi bir ara ürün veya (3) doğrudan bir yenilikçi çıktı ölçüsü (Acs vd., 2002: 1069).

Araştırma ve geliştirme yoğun endüstrilerde çıktı ölçümü, KPF'nin çıkış noktası aşağıda verilmiştir (Griliches, 1979: 100).

Endüstriyel Ar-Ge'nin katkısına odaklanarak, K'nın tanımı şöyledir:

$$K_t = \alpha_0 [W(B)R_t]^n e^{ut+v} \tag{16}$$

W (B) R, geçmiş Ar-Ge yatırımlarının gecikmeli bir fonksiyonudur, 'ut' bilgi durumu üzerindeki diğer tüm etkilerin trend bileşenidir ve v, bunun rastgele geçici bileşenidir ve biriken bilgi düzeyinde ölçülmeyen bir başka etki kümesidir.

Pakes ve Griliches (1980: 377), ABD patent ofisinin veri tabanı bilgisayarlaştırılması üzerine, firmaların yaratıcı çıktısının kolayca erişilebilir ve doğrudan bir göstergesi olarak gördüğü patenti, 8 yıllık bir süre zarfında 121 firmanın Ar-Ge harcamaları ile ilişkilendirilerek, yaratıcı faaliyetin 'iyi' bir göstergesi olarak aldıklarını ifade etmektedirler.[13]

Pakes ve Griliches (1980: 379), K'nın bir göstergesi olarak patent sayısının kalitesini ölçmenin bir yolu çok basit bir şematik model belirlemektir: Patentler ve Ar-Ge: Denklemi tahmin etmeyle kurulan model orijinal formuyla 17'de verilmiştir:

13 Pakes and Griliches (1980: 378), bir yandan patent sayımları muhtemelen mevcut endüstriyel yaratıcı faaliyeti çıktısının en doğrudan göstergesi olduğunu kabul ederken, diğer yandan, patentler bu çıktının hatalı bir ölçüsü olduğunu ifade etmişlerdir "özellikle de yeni yeniliklerin tümü patentli olmadığından ve patentlerin ekonomik etkileri bakımından büyük farklılıklar gösterdiğinden"

$$\ln P_{it} = \sum_{i=0}^{5} \beta_j \ln R_{it-j} + u_{it} \quad (17)$$

K, ekonomik olarak değerli teknolojik bilgi seviyesi ve $\dot{K}$= dK/dt değerini birim zaman başına net edinimi olarak tanımlarsa; araştırmanın ilk amacı, özellikle patentlere ve firmanın değerine odaklanan $\dot{K}$ göstergelerinin faydasını değerlendirmektir (Pakes ve Griliches, 1980: 1)

Şekil 1. *Genel Modelin (KPF) Basitleştirilmiş Bir Yol Analizi Diyagramı*[14]

[15]**Kaynak:** *Pakes ve Griliches, 1980: 2.*

$\dot{K}$'nın geçmiş araştırma harcamalarını (R) ve bir hata terimi (u) icatlara çeviren bir KPF tarafından üretildiğini görülmektedir. Hata terimi, diğer resmi olmayan Ar-Ge girdilerinin ve icatların üretimindeki içsel randomluğun birleşik etkisini yansıtmaktadır. Patent (P), yeni buluşların sayısının

14 Kareler gözlemlenemeyen büyüklükleri, daireler gözlemlenebilir olanları belirtir.
15 R = araştırma harcamaları. $\dot{K}$ = ekonomik olarak değerli bilgiye ilave. P = patentler, buluş sayısının nicel bir göstergesidir. Z'ler = buluştan beklenen veya gerçekleşen faydaların göstergeleri. X'ler = Z'leri etkileyen diğer gözlenen değişkenler. u, v = rastgele ve karşılıklı olarak ilişkili olmayan varsayılan gözlenmeyen etkiler.

kusurlu bir göstergesidir; v_0, P ve $\dot{K}$ arasındaki ilişkideki noise/gürültüyü temsil eder. Patent denkleminin, patentleri geçmiş araştırma harcamalarına bağlayan denklemin hem KPF'nin hem de P ve $\dot{K}$ ile ilgili gösterge fonksiyonunun özelliklerini birleştirdiği şekilden açıkça anlaşılmaktadır (Pakes ve Griliches, 1980).

K'nın ek göstergeleri olmadan bir kişi iki tür etkiyi ayıramaz. Örneğin, hem u hem de v, R ve P arasındaki ilişkiyi etkiler ancak yalnızca u, Z'leri etkiler. Daha büyük bir model bağlamında, patent denklemindeki artık maddenin Z'ler üzerindeki etkisini hesaplayarak u 'nun v_0 'dan elde ettiği etkileri ayırılabilir, ancak bu tek başına patent denkleminden yapılamaz. Büyük olasılıkla olduğu gibi, eğer zaman içinde U'nun korelasyonu varsa, o zaman herhangi biri, herhangi bir gerçekleştirmenin araştırma kaynaklarına olan talebi geri beslemesini bekler (Pakes ve Griliches, 1984: 56).

Sonuç olarak Pakes ve Griliches (1980), iki konunun öncüsü olmuşlardır (4)[16]:

1- Patent miktarı, bilgi artışlarının bir göstergesi olması,

2- Zaman ile araştırma harcamaları ve patentlenebilir sonuçlar arasındaki gecikmenin şekli.

Bir patent başvurusu yapmanın faydalarının, patent işleminin maliyetlerinden ağır basıp, P ve K arasındaki ilişkiye daha fazla yapı ekleyen koşullar (ekonomik, teknolojik ve yasal) belirtilmesi gerekmektedir. Patent sayımlarının diğer bilgi üretim göstergelerine göre başka bir avantajı vardır. Patentler, araştırma girdisini bilgi çıktısından elde edilen faydalara dönüştürme sürecinde ara bir aşamada uygulanır. Bu nedenle, bu süreçte ortaya çıkan gecikmeleri iki bölüme ayırmak için kullanılabilir: biri mevcut ve geçmiş araştırma yatırımlarından patent üreten, diğeri ise daha fazla araştırma harcamasının eklenmesiyle, patentleri faydalara dönüştürendir. Bu analiz oldukça basit bir patent denklemini desteklemektedir: zaman trendinin (t) bir fonksiyonu olarak patentlerin logaritması, araştırma harcamalarının logaritmasının (r) mevcut ve beş gecikmeli değeri ve firmaya özgü bir kukla değişkenler. Patent denkleminin, mevcut bilgi artışlarının logaritmasını ($\dot{k}$) ve $\dot{k}$ ile p'yi geçmişe ilişkin basit bir model açısından yorumlanmıştır (Pakes ve Griliches, 1984[17]: 56-58).

Pakes ve Griliches (1980: 7), KPF'nin Cobb-Douglas üretim fonksiyonu formunda olduğunu varsayarak sabit (Firma sabitleri) ve zamana

16 Bu analiz oldukça basit bir patent denklemini desteklemektedir: bir zaman trendinin (t) bir fonksiyonu olarak patentlerin logaritması, araştırma harcamalarının logaritmasının (r) mevcut ve beş gecikmeli değeri ve bir dizi firmaya özgü kukla değişken.

17 1980 yılında yayınlanan makalenin Griliches editörlüğünde yeniden gözden geçirilmiş baskısıdır.

dayalı bir eğilim sergileyen aşağıdaki fonksiyon şeklinde ifade etmişlerdir:

$$\dot{k}_{i,t} = a_i + bt + \sum_{t=0}^{5} \theta_T r_{i,t-\tau} + u_{i,t} \quad (18)$$

$u_{i,t}$, r ile ilişkili olmayan ve KPF'deki rastgeleliği temsil eden bağımsız ve aynı şekilde dağıtılmış hatadır.[18]

Pakes ve Griliches (1980: 9) patentleri, bilgi artışlarının göstergesi olarak kabul etmiştir ve eğer p ve k arasındaki ilişkide bir zaman eğilimine izin verilirse, bu ilişki aşağıdaki şekilde yazılacağı ifade etmiştir:

$$p_{i,t} = dt + \beta \dot{k}_{i,t} + v^*_{i,t} \quad (19)$$

Bu şekilde, indirgenmiş form β, patentlerin bilgi artışlarına göre esnekliğidir ve d, patent alma eğilimini belirleyen faktörlerdeki eğilimin bir ölçüsüdür.

Öte yandan, $v^*_{i,t}$, bilgi artışlarındaki (azalmış) hareketlerle muhasebeleştirilemeyen patentlerdeki (aşağılanmış) varyansın bir parçası; yani, $v^*_{i,t}{}'$ deki sapma, patent ölçüsündeki "noise/parazit" dür. v*, yapı itibariyle k ve t ile ilişkili değildir.

Sonuç olarak, fonksiyonel form analizimizde tercih edilen denklemi, yani denklemi yorumlaya bilinmesi için aşağıdaki KPF yazmışlardır:

$$p_{i,t} = a + \gamma t + \sum_{t=0}^{5} w_T r_{i,t-\tau} + \sum_{t=0}^{5} \phi_T r_{i,t-\tau} + n_i + \varepsilon_{i,t} \quad (20)$$

$$w_\tau = \beta\theta_\tau \quad , \quad \gamma = \beta b + d$$

$$n_i = v_i + \beta u_i, \qquad ve\ \varepsilon_{i,t} = \beta u_{i,t} + v_{it}$$

İ= 1,…….,N (Birim) ve t= 1,…..,T(Zaman).[19]

$$\dot{k}_{i,t} = a_i + bt + \sum_{t=0}^{5} \theta_T r_{i,t-\tau} + u_{i,t}$$

18 Burada Ui, t, r ile ilişkili olmayan ve KPF'deki rastlantısallığı temsil eden bağımsız ve aynı şekilde dağılmış bir hata terimidir. Uygunluk ortamlarındaki, fırsatlardaki veya yönetim becerisindeki farklılıklardan kaynaklanan araştırma çabalarının özel verimliliğindeki firmaya özgü farklılıkları temsil eder. Bu farklılıklar genel olarak araştırma harcamalarındaki farklılıklara aktarılacaktır; Daha verimli araştırma departmanlarına sahip şirketler araştırmaya daha fazla yatırım yapıyorlar. Bu nedenle, sonraki analizde iki role sahiptir. Birincisi, 'da farklılıklara neden olurlar ve bu, p'deki varyansın belirleyicilerinin analizinde göz önünde bulundurulmalıdır.

19 Tahmini gecikme katsayılarının toplamı, $w^* = \sum_{T=0}^{5} \theta_T$, $\sum_{T=0}^{5} \theta_T$, K.P.F.'de ölçek ekonomisi derecesinin ürününü tahmin etmektedir. β patentlerin bilgi artışlarına göre esnekliği. Bu iki parametre, yalnızca bilgi üretme faaliyetlerinden elde edilen faydaların ek göstergeleri dahil edilerek büyük bir modelde ayrı ayrı tanımlanabilir. Daha fazlası için bkz: Pakes, A and Griliches, Z., (1980) Patents And R & D At The Firm Level: A First Look. Nber Workıng Paper Serıes Working Paper No. 561, Cambridge MA 02138.

Pakes ve Griliches (1980), yukarıda sundukları inovasyon ölçümü fonksiyonun özeti Ar-Ge (girdi) ve Patent (çıktı) ilişkisidir. Griliches (1990), KPF'yi genişleterek aşağıda üç alternatif fonksiyon sunmuştur:

$$\dot{K} = R + u \tag{21}$$

$$P = a\dot{K} + v = aR + au + v \tag{22}$$

$$Z = b\dot{K} + e = bR + bu + e \tag{23}$$

21 nolu denklemin gözlemlenemeyen k'nin R birimi cinsinden ölçüldüğü "bilgi üretim fonksiyonu" olduğunu; 22 nolu denklem P ile k arasındaki ilişkinin gösterge fonksiyonunu; 23 nolu denklem k'nin sonraki ilgi değişkenleri üzerindeki etkisini, gösterir. Burada yapılacak önemli varsayım, u, v ve e gibi çeşitli rastgele bileşenlerin birbirinden bağımsız olduklarıdır. Bununla birlikte, P'nin "k" göstergesi olarak miktarı/kalitesi "v" nin boyutuna bağlıdır, gösterge ilişkisindeki hataya bağlı olduklarını belirtmek gerekmektedir (Grliches 1990: 1672).[20]

SONUÇ

Stolper ve Samuelson, teknolojik değişimin üretim fonksiyonlarının yapısını değiştireceğini söylerken yanılmadığı anlaşılmaktadır. Üretim fonksiyonlarının gelişiminin kısa bir sonucunu vermek gerekirse: Leontief üretim fonksiyonu bir malın üretimi için iki üretim faktöründe belirli bir oranda üretime sokulması gerekmektedir. Bu üretim fonksiyonu tamamlayıcı (Tam tamamlayıcılık) malların bir fonksiyonunu sunmaktadır. Doğrusal üretim fonksiyonu ise tam ikame ilişkisini açıklamaktadır. Cobb-Douglas üretim fonksiyonu, emeğin ve sermayenin ürün üzerindeki göreceli etkisini ölçebilecek bir formüldür. Bu üretim fonksiyonunun ilk amacı emek ve sermayenin ABD ekonomisinin gayri safi milli hasılaya olan katkısını belirlenmesidir. Cobb-Douglas üretim fonksiyonu sınırlı ikame esnekliğinin bire eşit olduğu varsayılır. Yani bu üretim fonksiyonunda sınırlı bir ikame vardır. Sonuç olarak Doğrusal, Cobb-Douglas ve Leontief üretim fonksiyonları CES üretim fonksiyonun özel durumudur.

Cobb-Douglas üretim fonksiyonu girdiler arasındaki çıktı esnekliğini verirken ikame ilişkileri hakkında bilgi vermediği anlaşılmaktadır (Songur ve Elmas, 2017). İkame esnekliğinin hesaplanmasına izin veren üretim fonksiyonların CES, VES ve translog olduğu görülmektedir. CES üretim fonksiyonunda sabit olan ikame esnekliği, VES üretim fonksiyonunda girdi kullanım oranlarına bağlı olarak değiştiği fark edilmiştir. Translog üretim fonksiyonu ise üretim imkânları sınırlarını göstermektedir yani farklı üretim düzeylerinde ikame esneklikleri(buna çıktı esneklikleri de dâhil) hesaplayabilmektedir.

20 Bu üç fonksiyon inovasyon girdisi, inovasyon çıktısı ve verimlilik denklemleri şeklinde özetlenebilir.

KPF'yi[21] üretim fonksiyonları temelinde kısaca açıklamak gerekirse bilgi üretim fonksiyonları üretim fonksiyonlarını temel alıp ve araç olarak kullanıp inovasyon girdileri incelemektedir. Pakes ve Griliches (1980) inovatif girdi ve çıktı arasındaki ilişkiyi incelerken Cobb-Douglas üretim fonksiyonu formunu kullandığı anlaşılmaktadır.

Pakes ve Griliches (1980), sundukları KPF'nin özeti Ar-Ge (girdi) ve Patent (çıktı) ilişkisidir. Bu bağlamda inovasyon üretim fonksiyonu olarak da adlandırılmaktadır. İnovasyon çalışmalarında inovatif girdilerin etki derecelerini ölçmede ve görmede çok önemli bir misyona sahiptir.

KPF, inovasyon girdilerini belirlemede hala önemini korumaktadır. Sonuç olarak Pakes ve Griliches, KPF'nin ölçümüyle iki konunun öncüsü olmuşlardır: 1-Patent miktarı, bilgi artışlarının bir göstergesi olması, 2- Zaman ile araştırma harcamaları ve patentlenebilir sonuçlar arasındaki gecikmenin şekli.

21 Bilgi üretim fonksiyonu, üretim fonksiyonlarının bir türü değildir. Üretim fonksiyonları temelinde işlevi değerlendirilmiştir. Son olarak KPF bu fonksiyonlarını kullanıp inovasyon çıktılarını belirleyen bir araçtır.

KAYNAKÇA

Acs, Z. J.- Anselin, L. - Varga, A., (2002), *Patents and innovation counts as measures of regional production of new knowledge,* Research policy, 31(7) ss: 1069-1085.

Arrow, K. J. - Chenery, H. B. - Minhas, B. S. & Solow, R. M., (1961), *Capital-labor substitution and economic efficiency*. The Review of Economics and Statistics, 43(3), ss: 225-250.

Arrow, K. J., (1961), *The Economıc Implıcatıons Of Learnıng By Doıng* (No. Tr-101), Stanford Unıv Ca Applıed Mathematıcs And Statıstıcs Labs.

Arrow, K. J., (1969), *Classificatory Notes On The Production And Transmission Of Technological Knowledge,* The American Economic Review, 59(2), ss: 29-35.

Binswanger, H. P., (1974)*, A Cost Function Approach To The Measurement Of Elasticities Of Factor Demand And Elasticities Of Substitution.* American Journal of Agricultural Economics, 56(2), ss: 377-386.

Boisvert, R., (1982), *The Translog Production Function: İts Properties, İts Several İnterpretations And Estimation Problems*, A.E. Res. 82-28. Cornell University, Ithaca, N.Y.

Brozen, Y., (1953), *Determinants Of The Direction Of Technological Change*, The American Economic Review, 43(2), ss: 288-302.

Christensen, L. R. - Jorgenson, D. W. - Lau, L. J., (1971), *Conjugate Duality and the Transcendental Logarithmic Production Function*, Econometrica, 39(4), ss: 225-256.

Christensen, L. R. - Jorgenson, D. W. - Lau, L. J., (1973), *Transcendental Logarithmic Production Frontiers*. The Review Of Economics And Statistics, 55(1), ss: 28-45.

Cobb, C. W. - Douglas, P. H. (1928), *A Theory Of Production*, The American Economic Review, 18(1), ss: 139-165.

David Durand, "Some Thoughts on Marginal Productivity with Special Reference to Professor Douglas' Analysis," Jour. Pol. Econ., Vol. XLV (Dec., 1937), pp. 740-58

Douglas, P. H., (1948), *Are There Laws of Production?*, The American Economic Review, 38(1), ss: i-ii+1-41.

Griliches, Z. Pakes A. – Hall, B.H., (1987), "The Value Of Patents As İndicators Of İnventive Activity", In P. Dasgupta And P. Stoneman, (Eds*.), Economic Policy And Technological Performance* (ss. 97-124.). Cambridge: Cambridge University Press.

Griliches, Z., (1979), *Issues in Assessing The Contribution of Research and Development to Productivity Growth*. Bell Journal of economics, 10(1), ss: 92-116.

Griliches, Z., (1990), *Patent Statistics as Economic Indicators: A Survey. Journal of Economic Literature,* American Economic Association, 28(4), ss: 1661-1707.

Griliches, Z., (1998), "Issues İn Assessing The Contribution Of Research And Development To Productivity Growth", In Zvi Griliches (Eds), *R&D And Productivity: The Econometric Evidence* (ss. 17-45). University of Chicago Press.

Kmenta, J., (1967), *On estimation of the CES Production Function,* International Economic Review, 8(2), ss: 180-189.

Oğuztürk, B. S. - Özbay, F. - Pehlivan, C., (2017), *Güney Kore'nin Büyüme Sürecinde İnovasyonun Rolü: Ekonometrik Bir Analiz 1984-2015*, Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 22(4), 1203-1222.

Oğuztürk, B. S. - Özbay, F., (2018), *Güdümlü Ekonomiler Kapsamında G20 Ülkeleri,* Journal of Academic Researches and Studies, *10*(19), 459-571.

Oğuztürk, B. S. - Sarıçoban, K. (2013). Küresel rekabette kümelenme ve inovasyonun rolü. Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi, 5(1), 94-104.

Oğuztürk, B.S., (2003), Yenilik Kavramının Teorik Temelleri, Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 8(2), 253-273.

Özbay, F. - Oguzturk, B. S, - Sezgin, A. (2020). Gelişmiş ve Gelişmekte Olan G20 Ülkelerinin İnovasyon Çıktılarını Etkileyen Faktörlerin Bilgi Üretim Fonksiyonu ile Analizi. İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, 9(5), 3874-3900. Retrieved from http://www.itobiad.com/tr/pub/issue/57287/797186.

Pakes, A. - Griliches, Z., (1984), Patents and R&D at The Firm Level: A first look. R&D, Patents, and Productivity. Editör Griliches, Z. İn R&D, Patents and Productivity. (Chicago, IL: The University of Chicago Press), ss: 55-72.

Pakes, A., - Griliches, Z., (1980a), Patents and R&D at The Firm Level: A First Report, Economics Letters, 5(4), 377-381.

Pakes, A., - Griliches, Z., (1980b), Patents and R&D at the Firm Level: A First Look, NBER Workıng Paper Serıes. Working Paper No. 561. 1050 Massachusetts Avenue Cambridge MA.

Revankar, N.S, (1971), A Class of Variable Elasticity of Substitution Production Functions Econometrica, Published by: The Econometric Society, 39(1), ss: 61-71.

Songur, M. – Saraç, Elmas, F., (2017), Cobb-Douglas, CES, VES ve Translog Üretim Fonksiyonlarının Tahminleri Üzerine Genel Bir Değerlendirme, Bulletin of Economic Theory and Analysis, 2(3), ss: 235-278.

Şen, A. - Pehlivan, C. (2018). Türkiye ve Brics ülkelerinde teknoloji ve beşeri sermayenin ekonomideki etkinliği: Panel veri analizi''. Fiscaoeconomia Dergisi, 2(3), 198-225.

Bölüm 27

COVID-19 PANDEMİSİNDE BÜYÜK VERİ KULLANIMI: KÜRESELDEN ULUSALA BİR DENETİM PERSPEKTİFİ

Hacı Hasan SAF[1]

1 Hacı Hasan SAF, Dr. Öğr. Üyesi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi İletişim Fakültesi Halkla İlişkiler ve Tanıtım Bölümü Araştırma Yöntemleri Anabilim Dalı, ORCID: 0000-00002-7778-0258.

GİRİŞ

İnsanlık tarihi kadar eski olan gözetim, disiplin, kontrol ve denetim mekanizmaları; siyasal iktidarca değişim ve dönüşüm geçirse de günümüze devasa boyutlara ulaşarak gelmiştir. Başlarda sadece hapishane, hastane gibi siyasal iktidar tarafından inşa edilmiş kurumlar üzerinden gerçekleşen gözetim ve disiplin, daha sonraları iyice yayılarak toplumsallaşmıştır. Hapishane içerisine yerleştirilmiş ışıklı bir kuleyi ifade eden ve bu ışık sayesinde görünmeden bütün mahkûmları ve onların hücrelerini gören bir mimari yapı olan panoptikon, gözetim ve denetimin felsefesini oluşturmuştur. Bütün siyasal kurumlar, gözetim ve denetimi amaçlamış birer iktidar erki olarak karşımıza çıkmaktadır. Yeni iletişim teknolojilerinin yaşamın her alanına girmesi, onu gözetim ve denetim için gerekli verilerin sağlanması için kullanılan bir unsur haline getirmiştir. Yeni iletişim teknolojilerinden olan büyük veri ise üzerinde tartışmaların yürütüldüğü, ortak ve kesin yargıların bulunmadığı bir alan olarak karşımıza çıkmaktadır.

2019 yılının son çeyreğinde Çin'de ortaya çıkan yeni tip koronavirüs (Covid-19), ulusal bir salgın olmaktan çıkarak tüm ülkelere yayılmış ve Dünya Sağlık Örgütü tarafından pandemi olarak ilan edilmiştir. Bu süreçte ülkelerin büyük veriyi kullanarak salgının yayılmasına yönelik geliştirdikleri gözetim ve denetim politikaları, kişisel verilerin korunması, mahremiyetin ihlâli, özel yaşamın gizliliği gibi konularda çeşitli tartışmalara yol açmıştır. Literatür taraması yönteminin kullanıldığı ve temel amacı Covid-19 pandemisi çerçevesinde büyük verinin kullanımı ile uygulanan gözetim ve denetim politikalarının incelenmesi olan çalışmada İngiltere, Almanya, Polonya, İsrail, Amerika, İran, Hong Kong, Güney Kore, Tayland, Çin, Singapur ve Türkiye'deki uygulamalar araştırılmıştır.

1. GÖZETİM VE DENETİM ARACI OLARAK BÜYÜK VERİNİN KULLANILMASI

Her geçen gün yenilenen gözetim ve denetim teknolojileri, kitle kontrolünü iktidarlar açısından kolay hale getirmektedir. Toplumsal disiplin ve denetimi sağlamak amacıyla araçsallaştırılan büyük veri (big data) kavramı, günümüze değin sıkça tartışılsa da tam anlamıyla toplumlara fayda mı yarar mı sağladığı konusunda üzerinde mutabakatın sağlanamadığı bir kavramdır. Bu başlık altında da böylesi bir tartışma yürütülecek ve gözetim ve denetim için kullanılan büyük veri kavramı incelenecektir. Öncelikle gözetim ve disiplin kavramları açıklanarak bu süreçlerde büyük verinin yeri tasvir edilecektir.

"Toplumsal denetime yönelik uygulamalar bağlamında gözetim, modernite öncesi dönemlerde kabilelerin, imparatorlukların, monarşilerin ve dinlerin başlıca egemenlik mekanizması olarak işlev görmüştür" (Dolgun, 2008, s. 21). Örneğin Avrupa'da yer alan feodal düzende nüfusun denetim ve gözetimi hastanelerde gerçekleşmiştir. O dönem hastanelerin temel amacı tedavi etmekten çok siyasiler tarafından kurulan düzeni ortadan kaldırabilecek, toplumdan dışlanan bireyleri denetlemek ve gözetlemekti (Tekelioğlu, 2003, s. 218-219). Hastane, hapishane gibi toplumsal kurumlarla başlayan gözetim ve disiplin çalışmaları, daha sonraları iktidarlar tarafından yine bu amaçla inşa edilmiş diğer kurumlara da yayılmıştır. Aile, okullar, askeriye bu kurumların yalnızca birkaçıdır. Gözetim ve disiplin, bu kurumların eş güdümlü ve zamanlı çalışmasıyla toplumsal denetimin sağlanmasına neden olmuştur.

Toplumsal denetim ve iktidar ilişkileri perspektifinde ele alınması gereken gözetim kavramının tarihi, insanlık tarihi kadar eskidir. "Gözetim toplumu kavramı ise modernite, kapitalizm, sanayi devrimi ve enformasyon teknolojileri çerçevesinde daha yeni bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır" (Dolgun, 2008, s. 21). Kavramı, literatürde ilk kez Garry T. Marx ortaya atmıştır. "Gözetim toplumu, öncelikle, yeni iletişim teknolojileriyle total (entegre) denetimin önündeki engellerin yıkıldığı bir durumu ifade eder. Ne var ki bu tür bir gözetim, günümüzde bizatihi yeni iletişim teknolojilerinin yaygınlık kazanmasına koşut olarak tüm toplumsal yaşamı denetim altında tutmaktadır" (Köse, 2011, s. 200-201). Ancak yeni iletişim teknolojileri ile günümüzde ileri bir düzeye ulaşan gözetim toplumunun miladı, panoptikonun başta mimari açıdan daha sonra da toplumsal açıdan inşa edilmesi ile başlamıştır.

Panoptikon merkezinde ışıklı gözetleme kulesinin, çevrede ise dairesel olarak sıralanmış hücreleri içeren bir mimari yapıyı işaret etmektedir. Böylece kulede yer alan gardiyan ya da benzer işi yürüten kişi aynı anda birden çok mahkûmu denetleyebilmektedir (Bentham, 2002, s. 25). "Panoptikon teması aynı anda hem gözetim hem de gözlem altında tutma; hem güvenlik hem de bilgi; hem bireyselleştirme hem toplumsallaştırma; hem soyutlama hem de şeffaflık en ayrıcalıklı gerçekleşme yerini hapishanede bulmuştur" (Foucault, 2006, s. 361).

18. Yy.'da görme eylemini gözetim ve denetim için bir iktidar tekniği olarak konumlandıran Bentham'ın panoptik modeli aslında mimari bir yapısal temele dayanmaktadır. Zamansal süreçte bu mimari modelin sosyo-politik yapıya da etki ettiği görülmektedir. Var

olan statükonun korunması, kapitalist ekonomik sistem ve sistemin içselleştirilmesi, günlük yaşam pratikleri üstünde iktidarın gözetim ve denetim fonksiyonunun küresel anlamda da gerçekleştirilebilmesinde panoptik akıl taşıyan bilgi ve veri sağlama sistemlerinin önemi artmıştır (Özarslan, 2008, s. 139).

"Panoptik sistemde iktidarın görünmeden gözetleyen yapısı, mistifikasyon yaratır. İktidarı bir fetişe dönüştürür, toplum için ulaşılmaz, parçalanmaz kutsal bir yapı olarak toplumsal bilince yansıtılan iktidarın kendisini koruması sürecine yardımcı olur. Devletin Kafkaesk yapısı belirsizliği, merkezsizliği, görünmezliği, sızdırmazlığı ve bunun karşısında tanrısal biçimde her toplumsal pratiği görmesi ve denetlemesi iktidarın toplum tarafından içselleştirilmesine neden olur" (Çoban, 2008, s. 119).

Panoptikon bireylerde ve toplumda görünmeden görebilen bir iktidar belirsizliği hissi yaratmaktadır. Bireyin ve toplumun günlük yaşamını koşullandırırken zihinsel süreçlerini zayıflatmakta ve bedenini korkuyla kuşatmaktadır (Köse, 2011, s. 206). "Gözetim, iktidarın temel denetim biçimlerinden birisi haline gelirken, göz önemli bir iktidar organına dönüşmüştür. İktidarın gözü yaşamı bir hapishaneye dönüştürür. Özellikle, üretim süreçlerinde işçilerin denetim altına alınması ve sonrasında tüm yaşam alanları iktidarın gözü için görünür kılınır" (Çoban ve Özarslan, 2008, s. 7). İnsanın modern dünya ile karmaşık ilişkisini sokaktaki insanın tüketim pratikleri bağlamında da değerlendirmek gerekmektedir (Tekelioğlu, 2003, s. 215):

"En salaş lokantalarda masalara silah gibi yerleştirilen cep telefonlarında, açılan cüzdanlardan bir anda fırlayan saçılan kredi kartlarında, güvenlik sistemleriyle donatılan yüksek duvarlı ve kameralı konutlar, gündelik konuşmalara hızla eklemlenen anlaşılmaz bilgisayar jargonunda, bu tuhaf ve şaşırtıcı moderni yakalama hezeyanı kolayca gözlemlenebilir"

Görüleceği üzere başlarda yalnızca suçluların gözetlenmesi için birer iktidar kurumu olan hapishanelerde inşa edilen mimari bir yapı, daha sonraları diğer iktidar kurumlarıyla da entegre hale getirilmiştir. Bu anlayış ve felsefe bir iktidar politikası haline dönüştürülerek toplumsal gözetim ve denetim mekanizmaları kurulmuştur. İktidarların her kurum, kuruluş ve mekânı gözetim ve denetim aracı olarak kullandığı bir süreçte yeni iletişim teknolojilerinin de bu amaçla kullanılması kaçınılmazdır.

Temelde devletin uzmanlaşmış kurumlarla başlattığı gözetim olgusu, daha sonraları toplumsal yaşamın tüm alanlarına nüfuz ederek onu adeta işgal eden bir özneye dönüşmektedir. Bu özne, herkes ve her şey hakkında sürekli ve istikrarlı bir şekilde veri toplayan, bu verileri işleyen ve daha sonra bilgi üreten bir sistem haline gelerek gözetim altında tuttuklarını da gözetleme sürecine mecbur kılmaktadır (Tekelioğlu, 2003, s. 227). "Küresel panoptikon yeni emperyal iktidarın yeni dünya düzenidir. Toplumlar, küreselleşme süreciyle birlikte gözün iktidarı tarafından teslim alınmıştır" (Çoban ve Özarslan, 2008, s. 7). "Gelişen yeni iletişim teknolojileri ve medya araçları, bu sistemin devamı ve güvenliğinin sağlanması adına bireysel mahremiyetlerin kamusal alana dahil edilmesi misyonunu üstlenmiş durumdadır" (Uğurlu, 2011, s. 253). Artık veri gözetim ve disiplinin sağlanması için temel bir unsur haline gelmiş, iktidarlar tarafından elde edilmesi gereken bir araç olarak görülmektedir. Gözetim ve denetim için kullanılan veriler, süreçlerin şekillenmesindeki temel kavramdır.

Gözetim ve denetim toplumunda bireyler, kodlanmış birer numara ve harf dizilerine dönüşmüştür. Şahsi bilgiler, kategorik olarak ulusal ve küresel şirketlerin ve devletin büyük data tabanları içerisinde depolanarak önceden belirlenmiş amaçlar dahilinde işlenmekte ve gerektiğinde kullanılmaktadır. Egemen ve baskın güçler enformasyon ve yeni teknolojilerini kullanarak bütün dünyayı kontrol altına alarak onu "küresel panoptikon" haline getirmektedir. "Enformasyon artık toplumsal ilişkiler üzerinden değil, bireyler ve toplumsal etkinlik ve iletişimlerinin gözlenmesiyle üretilmeye başlanmıştır" (Dolgun, 2008, s. 28). Günümüz dünyasında gözetim çift yönlü bir yapıya sahip olmuştur. Görünen kısmı günlük pratiklerin alışkanlıkları içine gizlenmiş, sıradan eylemlerimizle bütünleşmiş haldedir. Ancak arka plandaki kısmı ise bu görünen normalin ruhunu besleyen dijital bir örüntüdür. "Dijital gözetimin odağında olan birey, çoğu zaman bu gözetimin farkında değildir ya da boyutları hakkında ciddi bir fikri yoktur" (Lyon, 1997, s. 17-18). "Görünen her şeyin denetlenebileceği düşüncesi, gözetim ve görme metaforunun önemini artırmaktadır "(Dolgun, 2008, s. 29). Panoptikon metaforundaki gözetim altındakiler, özne-nesne ilişkisinin bir tezahürü olarak tek taraflı olarak görünmeden tüm yönleriyle görme iktidarına sahip bir gözetim eyleminin nesneleri haline gelmiştir (Lyon, 1997, s. 292). Enformasyon toplumunda gözetimin ileri teknolojiye ve daha önceki dönem ve pratiklere kıyasla daha fazla otoriter bir nitelik kazanan iktidara dayandığı söylenebilir (Dolgun, 2008, s. 40-41).

"Enformasyon teknolojilerinin yaygınlaşması sosyal teori içerisinde bedenin yitimi, zaman ve mekân, cemaat, kamusal alan, mahremiyet, demokrasi ve siyaset gibi kavramları farklı bir boyuta taşımıştır" (Dolgun, 2008, s. 193). Foucault'a göre; "Bedenin, gayet açık bir şekilde hatırlatılan kasaplık biçimi içinde sonsuz parçalara bölünerek yok edilmesi burada seyir unsuruna eklenmektedir: her parça sergiye konulmaktadır" (2006, s. 97).

"Coğrafi alanın sömürgeleştirilip, kapitalist mübadele sistemi içinde bir üretim ve tüketim bölgesine dönüştürüldüğü yerde siber-uzay, kapitalizm bağlamında geliştirilmiş enformasyon teknolojilerinin bir ürünü olarak kendini ortaya koyar. Bu anlamda kapitalist sistem, değişimle bağımlı, perspektifsel ve panoptik anlayışa göre örgütlenmiş bir alan örgütlenmesi doğurur. Siber-uzay içinde zamanın ve mekânın kişilere bağlı olarak görece şekilde ortadan kalkmasıyla doğal çevrelerinden koparak 'bedensiz enformasyona' dönüşen bireyler, panoptik karakteristikler taşıyan 'kapalı' ve 'gözetime tabi' bir sanal dünya içinde etkileşime girerler" (Dolgun, 2008, s. 193-194).

Yeni iletişim teknolojileri, hem bir denetim için kullanılan kile iletişim aracı hem de mekândan kopuk sanal bir ortamdır. Hafıza ve kimlik, sanal mekânda küresel anlamda dolaşıma girmekte, enformasyon tabanlı ilişkiler yoluyla bu alanda birey olmanın anlamı yeniden inşa edilmektedir (Dağtaş ve Dağtaş, 2009, s. 372). Bu durumu Dolgun (2008, s. 195) şu şekilde açıklamaktadır:

"Panoptik sistemle amaçlanan, bireyleri olmadıkları ve/veya olmayı hiç düşünmedikleri bir şeye dönüştürmektir. Aynı şekilde internet de içindeki sınırsız seçme imkânları ve alternatifler doğrultusunda kişileri kendi iradeleri ile iradesizleştirerek; titiz bir şekilde oluşturduğu enformasyonu - ve dezenformasyonu - ya da popüler kültür içinde kutsayarak ikonalaştırdığı "imajlar"ı, herhangi bir zorlama olmaksızın bireyler bizzat kendileri isteyecekleri şekilde sunarak, bir süre sonra onları daha önce düşünmedikleri veya olmayı amaçlamadıkları kişiliklere/tüketicilere dönüştürme gücünü taşımaktadırlar"

Yeni iletişim teknolojileri toplumsal ve bireysel gözetimin gücüne güç katarken dünyayı hiç olmadığı kadar özgürleştirme iddiasında da bulunmuştur. Temelde bireyleri kendi rızalarıyla daha görünür hale getiren yeni teknolojiler, özel yaşamın her türlü detayına nüfuz ederek mahrem ve özgürlük alanlarını işgal etmektedir (Gücüyener, 2001, s. 108).

Böylesi bir durumda enformasyon ve yeni iletişim teknolojileri ile elde edilen büyük verinin konumu sorgulanmalıdır. Yeni teknolojilerin yaşamın her alanında var olduğu bir ortamda bu teknolojilerle elde edilerek ortaya çıkarılan büyük verinin tartışılması, onun gözetim ve denetim perspektifinden sorgulanmasını sağlayacaktır. Son dönemlerde sıkça çalışılan büyük verinin tanımlanması, faydaları ve zararları konusunda tam anlamıyla bir birlik sağlanamamıştır. Bu durumu Beyer ve Laney (2012) şu şekilde açıklamaktadır: Bu alanda araştırmalar yapan bilim insanları (Hoy, 2014; Schönberger ve Cukier, 2014), büyük veri (big data) konusunda ortak bir tanımın olmadığına vurgu yaparak alanda farklı tanımlamaların olduğunu vurgulamıştır. Kavramı yönetimsellik ve uygulama bakımından ele alan Rubinstein (2013, s. 74)'a göre büyük veri "İşletme, devlet ve organizasyonların dijital farklı veri setlerini bütünleştirerek istatistik ve veri madenciliği teknikleriyle gizli kalmış bilgileri ve sürpriz korelasyonları kullanmalarını tanımlar". Diğer bir tanıma göre "içgörü ve karar vermeyi artırmak için verinin süreçlenmesinin yenilikçi formları olan ve maliyet etkinlik gerektiren yüksek hacim, yüksek hız, büyük çeşitliliğe sahip bilgi varlıklarıdır."

Dumbill (2013) ise daha geniş bir perspektifle "Büyük veri, geleneksel veri tabanı sistemlerinin işlenme kapasitesini aşan veridir. Bu veri çok büyüktür, çok hızlı hareket eder veya veri tabanınızdaki altyapı alanına uygun değildir. Bu veriden değer elde etmek ve onu işlemek için alternatif bir yol bulmanız gerekir" ifadelerini kullanmıştır.

Açıkça ortada olduğu üzere büyük veri; kişilerin, kitlelerin, yurttaşların bilgilerinin elde edildiği, depolandığı, paylaşıldığı bir sistemi işaret etmektedir. Büyük veriyi elinde bulunduran siyasal iktidarlar onu gözetim ve denetim perspektifinde işlevsel hale getirebilmektedirler. Bu başlığın bundan sonraki kısımları, büyük verinin gözetim ve denetim perspektifindeki olumsuz yanlarından oluşacaktır.

Büyük verinin zararları konusundan birçok çalışma yapılmıştır. McCann Worldgroup'un bu alanda yürüttüğü bir çalışmaya göre bireyler, günümüzde kişisel gizliliğin ihlâl edilmesinden, terör ve iklim değişikliği gibi konulardan daha fazla endişe etmektedir (Snoad, 2011). Yurttaşlar şahsi verilerinin elde edilip kullanılmasından kaygı duymaktadır. Bu kaygıyı artıracak gelişmeler aslında tüm dünyanın yakından izlediği olaylardır.

Konuyla ilişkili olması açısından son zamanlarda ortaya çıkan ve sansasyon yaratan haberlerden biri, eski NSA (Amerika Ulusal Güvenlik Ajansı) büyük veri analisti ve Rusya'ya kaçıp sığınan Edward Snowden'ın

sızdırdığı PRISM programına ait bilgi ve belgelerdir. "Snowden, bu belgeler ile NSA'nın Yahoo, Google ve Facebook gibi milyonlarca insanın en gizli bilgilerine kadar birçok bilgiyi veri tabanlarında saklayan küresel şirketlerin, bütün veri tabanlarına eriştiğini ve ulusal güvenliği sağlamak bahanesi altında tüm kişisel verilerin gizlilik haklarını ihlâl ettiğini ileri sürmektedir" (Kelion, 2013). "Huftingtonpost'ta yer alan başka bir yazıya göre Google'ın CEO'su Larry Page ve Facebook'un kurucusu Mark Zuckerberg olayı yalanlasa da böyle bir ihtimalin gündeme gelmiş olması, büyük veri ile ilgili durumu gözler önüne sermektedir" (Snoad, 2011).

Bahsedilen konuyu destekleyen bir diğer makale de Marketing Week'te ticari yönü ele alarak yer almıştır (Snoad, 2011). "Birleşik Krallık hükümeti, MIDATA isimli bir proje ile bireylerin şirketlerin büyük veri analizleri konusunda bilgi edinmeleri adına verdikleri bilgi sonuçlarının kullanıcılar için ulaşılabilir hale getirmeye çalışmıştır". Aynı makaleye göre, bireyler internet üzerinden kendilerine ait bilgi ve banka hesaplarının elde edilmesinin (%33), evlerine bir hırsız girip bilgisayarlarını çalmasından (%30) daha mümkün olduğunu düşünmektedir (Snoad, 2011).

Örneklerden de çıkarılacağı gibi hem küresel şirketlerin ifşa olan politikaları hem de yurttaşların endişeleri büyük verinin gözetim ve denetim için kullanılmasını engelleyememektedir. Böylesi çok ve işlevsel verinin iktidarlar tarafından kontrol edilmemesi ise neredeyse imkânsız olarak görülmektedir.

Büyük veriyle ilgili diğer bir endişe de bireylerin çevrimiçi ortamlara daha fazla kanalize oldukça ve "çevrimiçi yaşadıkça", vermedikleri bilgilerin dahi tahmin edilebilir hale gelebileceğiyle ilgilidir. Benzer biçimde sosyal ağlardaki arkadaşların alışkanlıklarından kullanıcının alışkanlıkları arasında bağlantı kurulabilir. Bütün bu yaklaşımlar büyük verinin bireysel ve toplumsal anlamda çok sayıda risk taşıdığını ortaya koymaktadır (Snoad, 2011).

Işıklı'ya göre büyük verinin mahremiyeti yok etme riski, internete kıyasla iki kat daha fazladır. Çünkü dijital cihazlar ile bireylerin her hareketi takip edilir ve kaydedilir hale gelmiştir (2014, s. 108). Kullanıcı olan bireyler, bizatihi verinin kendisi haline gelmiştir (Slate.com, 2013). Teknolojik cihazlar gözetim ve denetimin kusursuz birer aracı olmuş, bu cihazlardan faydalanma kullanıcıdan üreticiye geçmiştir. Nazife Şişman'ın Vizontele filmini işaret ederek söylediği gibi, artık Zeki Müren de bizi görmektedir (2019, s. 9). Ayrıca ulusal devletler ülke

içi güvenliği sağlama gerekçesiyle bireylerin elektronik postalarına ulaşılması gerektiğiyle ilgili teknoloji sağlayıcısı şirketlere baskı yapmaktadır (Craig ve Ludloff, 2011, s. 22). Julian Assange'a göre "cep telefonu aslen bir izleme cihazıdır, ara sıra görüşme yapmamıza da izin verir". Gözetleme ve denetim, istihbarat amacı olmaksızın yasa çerçevesinde gerçekleştirilirse kanıt toplamaya hizmet eder ve yargı sürecine dâhil olduğunda kamuya açık hale gelmektedir. Dolayısıyla denetime de tabi olabilir. Ancak stratejik gözetimin olduğu, yani herkesin gözetlendiği durumda hiçbir yasal çerçeve uygulanabilir olamamaktadır. Bu türden istihbarat işlemleri için yapılan "hukuka uygun dinlemeler" bir tür güzelleme tabiridir, yani denetim ve gözetlemenin yumuşatılmış ifadesidir. Başına "hukuka uygun" kelimesi geldiği anda cinayet de işkence de meşruiyete kavuşmaktadır. Daha önceki usullerde bireyler sadece makul şüphe durumunda gözetim altına alınırken günümüzde gerekli durumlarda ortaya çıkarılmak üzere herkesin kaydı tutulmaktadır (Assange, 2012, s. 41, 50-123).

Büyük verinin siyasal ve toplumsal boyutlarının yanında ekonomik bağlamı da bulunmaktadır. Gözetim ve denetim yalnızca siyasal iktidar tarafından değil ekonomik egemenler için de elzem bir durumdur.

Cenap Baydar Facebook'un 19 milyar dolara satın aldığı WhatsApp'ı herhangi bir reklam geliri olmadan sunmasını bir tehlike çanı olarak görmüş ve okuyucularına şu soruyu sormuştur (2019):

"Bir teknoloji mağazası, çok şık, çok kaliteli, çok pahalı kol saatlerini tamamen ücretsiz olarak dağıtsa sanırım hepimiz nasıl oluyor da bunlar bedavaya dağıtılıyor diye sorgulardık. Sorduğumuzda "Bu saatler bedava ama bunların her birinde sürekli açık bir mikrofon var. Sizi evinizde, işinizde, yatak odanızda, tuvaletinizde, gece gündüz dinleyeceğiz. Elde ettiğimiz bilgileri kim çok para verirse ona satarak para kazanacağız" diye cevap alsak o "bedava" saatleri alıp kolumuza takar mıydık?"

Yaşanılan ev artık yıkılmaz bir kale değildir. İnternetin dev şirketleri (Google, Facebook ve Apple gibi) tarafından yürütülen tüm dijital izlemelerin varlığı fark edilse bile dünya çapındaki bilgisayarlar ve internet bağlantısı olan cihazların neredeyse % 40'ı, bilgi alışverişi yapabilecek bir çeşit kötü amaçlı yazılımdan etkilenmiş durumdadır. Ayrıca bahsedilen bu durum endişelerimizin en basiti olabilir (Craig ve Ludloff, 2011, s. 70). Zira bilgilerin nasıl kullanılacağı sorusu yanıtlanmayı beklemektedir (D. Boyd ve Crawford, 2012, s. 673).

Siyasal iktidarlar gözetim ve denetim için gerekli bilgileri elde edecekleri büyük veri için devasa bütçeler belirlemektedir. Bu bütçeler gizli devlet bütçesi değil açıkça yıllık bütçelerin içerisinden çıkarılmaktadır.

The Washington Post gazetesi kamuya olabildiğince fazla veri sağlamak amacıyla veri analizi ve sağlayıcılarına 200 milyon dolar yatırım yapan ABD Başkanı Barack Obama'ya "Büyük Veri Başkanı" adını koymuştur. Bununla beraber Snowden ve WikiLeaks vasıtasıyla Obama'nın başkanlığı tarihe büyük veri temelli gizli izlemenin boyutunun deşifre olduğu dönem olarak tarihe geçmiştir. Gizli dinleme ve izlemenin yanı sıra Obama döneminde "data.gov" gibi herkesin kolayca erişebildiği şeffaf veriler ortaya konulsa da bu süre büyük veriyle ilgili pek çok sırrın ortaya çıkmasını sağlamıştır (Marr, 2016, s. 233).

Arizona Üniversitesi'ndeki gerçekleştirilen bir araştırmada yer alan Amerikan İç Güvenlik Bakanlığı (DHS) AVATAR38 adında bir sistem geliştirmiştir. Bu sistem ile gümrüklerdeki kabinlere yerleştirilen biri gözleri birisi jest ve mimikleri diğeri de sesi kontrol eden üç algılayıcı aktif hale gelmektedir. Yakın tarihe kadar yalnızca birey gözetimi ile uygulanan bu işlemler, sanal ajanların kullanımı ile daha objektif ve nesnel, hata payını en aza indiren sonuçlar elde edilmesini sağlamıştır. Elde edilen verileri artıran bu sistem; Romanya ve Bükreş gibi Avrupa ülkelerinin sınırlarında da kullanılmaktadır (Marr, 2016, s. 119-121).

"Devlet ve ekonomik egemenler, gözetim ve denetimin seyrinde önemli rol oynamaktadır. Bu açıdan bakıldığında siber suçlar önemli bir mesele olarak tekrar teknoloji ve hukuk yoluyla önlenmesi gereken bir konu olarak bilinirliğini kaybetmemektedir". Örnek vermek gerekirse güvenlik şirketi olan Norton, siber suçların dünya çapındaki yıllık ortalama maliyetinin 388 milyar dolar olduğunu ifade etmektedir. "Bu rakamında marihuana, kokain ve eroin gibi maddelerin yıllık toplam küresel piyasasından çok daha yüksek bir rakama karşılık geldiği bilinmektedir" (Norton, 2011). Fakat bu durumlar her ne kadar istilacı yollardan olsa da teknoloji sosyal yaşamın sınırlarını aşan bir şekilde hayatın her alanına nufüz etmektedir. Sosyal ilişkilerin sürekli bir şekilde baskın hale gelmesiyle birlikte kısmen teknoloji tarafından araçsallaştırıldığı için yaşamın egemen aracı haline gelmiştir (Lyon, 2006, s. 231).

Tüm dünyada sürdürülen ve gözetim ve denetim için kullanılan büyük veri politikaları ülkemizde de sürdürülmüştür. Özellikle 2000 yılından sonra kurulan altyapı ile toplumsal gözetim ve denetim için gerekli büyük verinin elde edilme süreci başlatılmıştır.

2000 yılında başlayan çalışmalar, 2010 yılından sonra hız kazanmıştır. Bu tarihten sonra çalışmaları Kalkınma Bakanlığı yürütmüştür. Büyük veriyle ilgili olarak 2015-2018 Bilgi Toplumu Stratejisi ve Eylem Planı, 193. Maddesinde şu ifadeler yer almaktadır (2015-2018 Bilgi Toplumu Stratejisi ve Eylem Planı, 2015, s. 56):

"Türkiye'de büyük veri alanında çalışmalara başlanmış olmakla beraber, hayata geçen büyük veri uygulama örnekleri sınırlıdır. Haberleşme, perakende, bankacılık gibi müşteri davranışlarının yakından takip edildiği alanlarda faaliyet gösteren şirketler veri analizi çalışmaları yapmaktadır. Kamu kurumlarında ise vergi, sosyal güvenlik, emniyet gibi bazı alanlarda büyük miktardaki veriler üzerinde çeşitli analizler yaparak verimliliği artırmak, kayıp-kaçak oranlarını düşürmek ve hizmet kalitesini yükseltmek için çalışmalara başlanmıştır."

Görüleceği üzere yalnızca yurttaşa hizmet çalışmaları olarak tanıtılan büyük veri politikalarının devlet kurumları ile özel sektör tarafından eşgüdümlü olarak başladığı belirtilmiştir. Bununla birlikte emekleme sürecinde olan çalışmaların teşvik edileceği, ilgili devlet kurumlarınca yaygınlaştırılacağı vurgulanmıştır (2015-2018 Bilgi Toplumu Stratejisi ve Eylem Planı 2015, s. 72):

"Büyük verinin ekonomik değere dönüşmesi sağlanacaktır. Bu amaçla sosyal güvenlik, sağlık, vergi, güvenlik, istatistik gibi alanlar başta olmak üzere kamuda büyük veri uygulamaları geliştirilecektir. M2M kullanımına dayalı yenilikçi uygulamaları teşvik etmek amacıyla gerekli tedbirler alınacaktır."

Büyük verinin ülkemizde yaygınlaştırılması için yapılan teşvikler çerçevesinde üniversiteler de çalışmalarını genişletmiştir. Sabancı üniversitesi, Amerikan Massachusetts Institute of Technology (MIT) ile çeşitli protokoller yaparak çalışmalara katılmıştır (GazeteSu, 2015):

"2015 Mayıs ayında Sabancı Üniversitesi ve Massachusetts Institute of Technology (MIT)'nin ortaklığıyla Türkiye'nin ilk ve tek büyük veri Davranışsal Analiz ve Görselleştirme Laboratuvarı kurulmuştur. İnsanların günlük davranışlarını birçok farklı kaynaktan elde ederek bu davranışları büyük verinin analizi ile açıklamaya çalışan bu laboratuvarda bunu farklı matematiksel modeller ışığında gerçekleştirerek söz konusu davranışlar hakkında tahminler üretilmektedir."

Akademik yaşamdaki çalışmalara özel sektör de dahil olmuştur. Özellikle teknoloji şirketleri hem büyük veri politikalarını geliştirmek hem de kendi müşteri hizmetleri için kullanmak adına girişimlerde

bulunmuşlardır. Bu duruma bir örnek de Turkcell'dir (Duyuru, 2016):

"Büyük veri kavramı Türkiye için her ne kadar da yeni olduğu söylense de 2011 yılından beri yapılan köklü çalışmalar bu alana verilen önemini ortaya koymaktadır. Türkiye'nin büyük telekomünikasyon şirketlerinden biri olan Turkcell'in 2 Haziran 2016 tarihinde resmi web sitesinde duyurduğu üzere Gebze'de açtığı Türkiye genelinde en büyük veri merkezini inşa etmiştir. Bununla birlikte Türkiye'nin verisi Türkiye haricinde başka ülkelerde saklanmayacak düşüncesi bu alana olan ilgi ve önemin boyutlarından bahsetmektedir."

Kısaca özetlemek gerekirse başlarda toplumu disiplin altına almak adına gerçekleştirilen ve toplumsal kurumlar olan hastane, hapishane gibi mekânlarla başlayan gözetim ve denetim daha sonra toplumun tüm alanlarına kanalize olmuş ve içerisinde yayılmıştır. Teknolojik gelişmelerle yeni boyutlar kazanan gözetim ve denetim, bünyesine yeni iletişim teknolojilerinden büyük veriyi de eklemiştir. Yurttaş, kullanıcı ve bireylere ait bilgilerin sağlanması, depolanması, paylaşılması ve işlenmesi gibi süreçleri ifade eden büyük veri hem devlet kurumları hem de özel sektör tarafından kullanılmaktadır. Bu da gözetim ve denetim adına iktidarlara büyük avantajlar sağlamaktadır. Mahremiyetin, özel hayatın tahrip edilip bireylerin sadece bir kodlanmış numaralar olduğu bir toplumsal ortamda yaşamın kendisi ise bir sorun haline gelmiştir. Ülkemizde de özellikle 2000 yılından sonra başlayan büyük veri çalışmaları, 2010 yılından sonra büyük politikalara dönüşmüştür. Çalışmanın bundan sonraki başlığında Covid-19 pandemisi sürecinde ülkelerin büyük veriyi gözetim ve denetim için nasıl araçsallaştırdığı ortaya koyulacaktır.

2. COVID-19 PANDEMİSİ ÖZELİNDE BÜYÜK VERİ KULLANIMI: FARKLI ÜLKELER BENZER POLİTİKALAR

2019 yılı sonlarında Çin'de ortaya çıkan Covid-19, yeni tip koronavirüs olarak adlandırılmıştır. Başlarda Çin'de görülen vakalar, daha sonra komşu ülkelere oradan da tüm dünyaya yayılmış ve Covid-19 Dünya Sağlık Örgütü tarafından dünya çapında salgın olarak bilinen pandemi olarak ilan edilmiştir. Virüsün yüz yüze ve temasla bulaşıyor olması, tedavi çabalarıyla birlikte toplumu oluşturan bireylerin gözetim ve denetimine yönelik çalışmaları da beraberinde getirmiştir. Bu başlık altında siyasal iktidarların hem temas hem de hasta kontrolü için uyguladıkları gözetim ve denetim politikaları büyük veri perspektifinden ortaya koyulacaktır.

Privacy International adlı kuruluş tarafından dünya genelinde siyasal iktidarların gözetim, denetim ve izolasyon takip uygulamalarına dair haberler takip edilip derlenip yayınlanmıştır. Bu derleme okuyucuların, yurttaşların ve takipçilerin deneyim ve görüşlerine göre teyit edilerek yenilenmektedir (Privacy International, 2020).

GDPRHub, küresel sorun haline gelen yeni koronavirüsle mücadele adına kişisel verileri araçsallaştıran çalışma ve projelerin bir listesini hazırlamıştır. "Liste, merkezi olmayan yurttaş izleme uygulamaları ve çerçeveleri gibi özelliklerine göre ayırıcı kategorilere ayrılmıştır. Listede merkezi temaslı izleme sistemleri, kilit uygulamalar, yurttaşların kendilerini değerlendirme uygulamaları, harita ve konum projeleri ve istatistiksel analizler de yer almaktadır" (Gdprhub, 2020). Temel felsefesi gözetim ve denetim olan bu uygulamalarda ülkeden ülkeye değişen az miktarda farklılıklar bulunsa da genel olarak benzer yollar izlenmektedir.

"İngiliz Ulusal Sağlık Hizmetleri (NHS)'nin dijital ayağı olan NHSX, Oxford Üniversitesi'nden bir çalışma grubuyla Covid-19'un yayılma durumunu takip etmek adına bir izleme uygulaması geliştirmiştir" (Digitalhealth, 2020). Uygulama yurttaşın kaydolması prensibine bağlı olarak çalışmakta ve bireyleri çevrelerindeki yeni vakalara karşı uyarmaktadır. The Guardian'ın yaptığı habere göre, "İngiltere'deki en önemli telefon operatörleri hükümetle kullanıcı konumu ve kullanım verilerinin, evde kalma durumunun etkinliğini ölçmek için kullanılıp kullanılmayacağıyla ilgili görüşmeler yapmıştır" (The Guardian, 2020). Görüşmeler sonunda siyasal iktidarla operatör şirketleri işbirliği gerçekleştirmiş ve konum bilgileri büyük veri çerçevesinde işlenmiştir.

Benzer uygulamalar diğer Avrupa ülkelerinde de mevcuttur. Der Tagesspiegel'in yaptığı habere göre, "Almanya'da faaliyet gösteren mobil operatör Deutsche Telekom, 17 Mart'ta, kullanıcılarının kimlikten arındırılmış konum verilerini hastalık yayılımının kontrolü ve önlenmesinden sorumlu bir çalışma enstitüsü ve devlet kuruluşu olan Robert-Koch Enstitüsü'yle paylaşmıştır" (Der Tagesspiegel, 2020). "Almanya'nın temas izleme merkezi olan Pan-Avrupa Gizlilik Koruma Proximity İzleme (PEPP-PT) standartlarını kabul edeceğini bildirdikten sonra, Sağlık Bakanı Jens Spahn'ın bunun yerine Apple ve Google gibi Avrupa devletleri tarafından desteklenen merkezi olmayan yaklaşımları kullanacaklarını" ifade etmiştir (En24.News, 2020). Salgının yayılmasına yönelik gözetim ve denetimin sağlanması için devlet kurumları ve özel sektör arasında büyük veri bağlamında veri alışverişi de sağlanmaktadır.

Polonya ise 19 Mart 2020'de vatandaşların toplumdan izole olmasını sağlamak için "konum bilgileri, zaman bilgisi içeren fotoğraflar ve yüz ile kimlik tanıma sistemlerini içeren bir ev karantina uygulamasını" başlatmıştır. Uygulama, sıradan bir şekilde kullanıcılardan konumlarıyla eşleşmesi gereken mekânları paylaşmasını istemektedir. Bu duruma ek olarak, devlet kurumlarından mesaj aldıktan sonra 20 dakika içerisinde bulundukları bölgede bir fotoğraf çekmeleri ve "görevi" başarıyla tamamlamaları talep edilmektedir. Bu işlemler ve prosedürler gerçekleşmezse, yetkililer tarafından bireye karşı önlem çalışmaları başlatılabilmektedir. Kullanıcı yurttaş, uygulama vasıtasıyla herhangi bir belirti ve semptomu veya konum ve mekân değişikliğini yetkili mercilere bilgilendirmekle yükümlüdür. Bu bilgiler polis merkezleri ve Sağlık Bilgi Sistemleri Merkezi'ne gönderilmektedir (Gov.pl, 2020). Burada ise daha katı bir disiplin politikası yürütülmektedir. Büyük veri üzerinden elde edilen bilgilerle yurttaştan karantina kurallarına uyduğunu ispat etmesi istenmiş, gözetim ve denetim adeta karşılıklı bir etkileşim çerçevesine bağlanmıştır.

The Washington Post; Google, Facebook ve diğer teknoloji firmalarının Covid-19 pandemisinin yayılmasını engellemede bireylerin konum verilerini kullanmak adına Amerika Birleşik Devletleri hükümetiyle görüşmeler gerçekleştirdiğini bildirmiştir (Washingtonpost, 2020). Özel sektör şirketleri daha önceden sağladıkları büyük veriyi uygulama pratikleri bağlamında devlet kurumlarının önüne sermektedir.

17 Mart 2020'de İsrail devleti, "İsrail iç güvenlik kurumu olan Shin Bet'e Covid-19 bulaştığı şüphelenilen veya onaylanan yurttaşların cep telefonlarını izlemek adına acil durum yetkisi vermeyi onaylamıştır". 22 Mart 2020'de ise İsrail Sağlık Bakanlığı, hastalık bulaşan yurttaşları ve temasta oldukları çevreyi bulmak için İsrail'de terörle mücadele için geliştirilen Hamagen (kalkan) projesini kullanmaya başlamıştır (Times of Israil, 2020). Olağanüstü bir durumda uygulanan politikalar adeta terör saldırısı muamelesi görmektedir. Sıradan bir durum olmasa da salgın döneminde kişisel verilerin gizliliği ihlal edilmiştir.

İran'da ise hastalık belirtileri ve bulunulan konumun talep edilen en yakın merkeze iletilmesini öneren bir uygulama geliştirilmiştir. Fakat aslen bu uygulama yurttaşların konumlarını izlemeye bu aşamadan sonra da devam etmekte ve kullanıcıların oturma, yürüme ve adım atma gibi fiziksel aktivitelerini de kayıt altına almaktadır. Bu durumların doğruluğu daha sonra siber güvenlik şirketi olan Avast tarafından da teyit edilmiştir (Avast, 2020). Gözetim ve denetim sonucunda elde edilen

verilerle de büyük veriye bilgi akışı devam etmektedir.

Hong Kong zorunlu olarak uyguladığı 14 günlük karantinanın sağlıklı işlemesini sağlamak için 19 Mart 2020'de adaya gelen tüm yolculara elektronik bileklikler takmıştır. Uygulamanın bireylerin izole olacağı yerlerin koordinatlarını izleyebilmesi için, karantinaya alınan yerin uç köşelerine yürümeleri ve evin kullanılabilir alanını bildirmeleri istenmiştir. Elektronik bileklik çalışmazsa ya da akıllı telefon konumu belirtilen konumun dışında ise Sağlık Bakanlığı ve polise bildirim gönderilmiştir (CNBC, 2020). Bir siyasal iktidar, kurumları aracılığıyla sadece kendi yurttaşlarını değil, ülkeye giriş yapan yabancı bireyleri de gözetim altına almaktadır. Böylece büyük veri, sadece ülke yurttaşı değil yabancılardan elde edilen verileri de içermektedir.

Science Magazine, 2020 yılının Mart ayında, Güney Kore İçişleri Bakanlığı'nın izole olanları takip etmek ve hastalık semptomları ile ilgili data oluşturmak için bir çalışma başlattığını bildirmiştir (Sciencemag, 2020). Straits Times'ın haberine göre ise "hastalar ile temaslıların takibi için Güney Kore Hastalık Kontrol ve Önleme Merkezleri hastalarla görüşmekte, kapalı devre kameralar (CCTV), kredi kartı işlemleriyle cep telefonu konum verilerini kullanarak bulundukları yerleri doğrulamaktadır" (Straitstimes, 2020). Ayrıca bu çalışmalara ek olarak hastaların karantinadaki konum verilerini devlet kurumlarına aktaran bir bileklik de kullanılmaktadır (Yenimedya, 2020). Böylece gözetim ve denetim için gerekli büyük veri kullanımı birçok araçla koordine edilmiştir.

"Tayland Ulusal Yayın ve Telekomünikasyon Komisyonu (NBTC); Çin, Makao, Hong Kong, Güney Kore, İtalya ve İran gibi hastalığın yayıldığı ve bulaştırma riski yüksek bazı ülkelerden seyahat eden her yurttaş ve yabancı ülke vatandaşına bir SIM kart vermektedir" (Nationalthailand, 2020).

"Çin hükümeti, yurttaş kullanıcıların seyahat geçmişlerine ve hastalık durumlarına göre renk kodları (kırmızı, sarı veya yeşil) belirlemek adına AliPay veya WeChat uygulamaları aracılığıyla kategorileştirilebilecekleri bir uygulama (Sağlık Kodu) ile tüm ülkede tek bir sistem kullanmaktadır" (Yenimedya, 2020). Sağlık durumuna göre belirlenen kodlar, bireyin özgürlüğünün kısıtlanıp kısıtlanmayacağını ya da ne ölçüde kısıtlanacağını belirlemektedir. Uygulama aracılığıyla polis ile konum bilgileri paylaşılmaktadır. Yeşil kod kategorisi, atandığı bireyin kısıtlamasız hareket etmesini sağlamakta, sarı kod bireyin yedi gün izole olacağını bildirmekte, kırmızı ise iki haftalık bir karantinayı

işaret etmektedir (Cgdev, 2020). Bundan hareketle takip ve denetim için gerekli büyük verinin analiz edilerek kategorileştirildiği söylenebilir.

21 Mart 2020'de Singapur hükümeti, Covid-19 vakası enfekte bireylerin gözetim ve denetiminde kullanılacak olan TraceTogether uygulamasını yayınladı (Gov.sg, 2020). Bu uygulama, birey ile yakın çevresindekilerin telefonlarını tanımak adına bluetooth teknolojisini kullanmaktadır. Böylece hasta ve çevresindekilerin konum bilgilerine ulaşılıp bu bilgiler dahilinde politikalar gerçekleştirilmektedir (Medianama, 2020).

Bu çalışmaya ek olarak Singapur'da hükümet, her bir pozitif vaka hakkında ayrıntılı bilgi akışına yarayan çevrimiçi bir kontrol paneli de kullanmaktadır (Covid.sg, 2020). Örneğin 199 numaralı vaka, 26 Şubat-2 Mart arasında Malezya'ya seyahat eden ve birçok Covid-19 vakasının da bulunduğu bir camide bulunmuş olan 37 yaşındaki bir hastaya atıfta bulunmaktadır. Site aynı zamanda bireyin bulunduğu sokağın adını da vermektedir. GrabFood adlı şirkette yemek dağıtım servisinde çalıştığını ve Singapur'daki camiyi de ziyaret ettiği notunu düşmektedir (Covid.sg, 2020).

Görüleceği üzere yukarıda belli başlı ülkelerin büyük veriyi araçsallaştırarak salgının yayılmasını önlemek adına kişisel verilerin gizliliğini ihlal ederek, sert ve proaktif çalışmalar gerçekleştirdiği görülmektedir. Buradaki temel amaç pandemi çerçevesinde gözetim ve denetimi sağlamaktır. Türkiye'de de pandemi ülkemize girmeden önce ve yayıldığında çeşitli çalışmalar gerçekleştirilmiş, büyük veri kullanılmıştır.

"T.C. Sağlık Bakanlığı Covid-19 ile mücadelede üç farklı uygulamayı hayata geçirmiştir. Bu uygulamalardan ikisi olan Korona Virüs Kontrolü Uygulaması (19 Mart 2020) ve Pandemi İzolasyon Takip Projesi (09 Nisan 2020) uygulamaları, Hayat Eve Sığar (18 Nisan 2020) uygulaması çatısında birleştirilmiştir". "Hayat Eve Sığar (HES) uygulaması Sağlık Bakanlığı, Bilgi Teknolojileri ve İletişim Kurumu (BTK) ve GSM operatörleri (Turkcell, Türk Telekom ve Vodafone) ortak çalışması olarak karşımıza çıkmaktadır. Uygulama ile cep telefonu kullanan yurttaşların konum verilerine göre hareketleri, hareket alanları ve yerleri izlenmektedir" (hayatevesigar.saglik.gov.tr, 2020).

Sağlık Bakanlığı uygulama ile MERNİS (Merkezi Nüfus Sistemi) bilgileri, E-Nabız sistemleri ile veri alışverişi yapmaktadır. Covid-19 testi pozitif olan hasta yurttaşlar, hasta yurttaşların temas ettiği

kişiler, sokağa çıkma yasağı getirilen yaş grupları uygulama içeriğini oluşturmaktadır (hayatevesigar.saglik.gov.tr, 2020).

Öncelikle gözetim ve denetimi tek elden sağlamak adına dağınık halde bulunan uygulamalar, farklı yönleri diğerleri ile eklemlenerek tek çatı altında birleştirilmiştir. Telekomünikasyon şirketleri ile ortak bir çalışma yürütülerek eldeki büyük veri genişletilmiştir. Son olarak diğer kamu kurumları ile koordinasyon sağlanarak gözetim ve denetimin kapsamının genişletilmesi amaçlanmıştır.

HES, izole bireylerin izolasyon yerlerinden ayrıldıklarında kısa mesaj gönderilmesi, uyarıların işlevsiz kaldığı durumlarda emniyet ile iletişime geçilmesi, emniyet mensuplarının tespit ettiği izole olması gereken bireyleri tespiti gibi durumlarda işlevlik kazanmaktadır (hayatevesigar.saglik.gov.tr, 2020).

Uygulama bölümleri şu şekildedir (hayatevesigar.saglik.gov.tr, 2020):

Anket: Bugün kendinizi nasıl hissediyorsunuz? Sorusu ve yanıt seçenekleri görülmektedir.

Harita: Hastane, eczane, market zincirleri, metro ve duraklar işaretlenmiştir.

Yoğunluk: Enfekte insan yoğunluğuna göre salgın riskinin bulunulan çevre açısından derecesi yer almaktadır.

Ailem: Temaslı ya da enfekte aile bireyleri bu bölümdedir.

Açıkça belirtildiği üzere HES ile kullanıcıların konum verilerine, etrafta bulunan sağlık temelli işletmelere, ulaşım unsurlarına, çevrede bulunan enfekte oranına ve ailedeki hastalara ulaşılabilmektedir. Bu durum ise kişisel verilerin gizliliği ve mahremiyetle ilgili sorunları beraberinde getirmektedir. Yasal durumlar ise uygulamanın aydınlatma metninde yer almaktadır.

HES uygulamasının aydınlatma metninde şu ifadeler yer almıştır (saglik.gov.tr, 2020):

Veri Sorumlusunun Kimliği: Bu uygulamada veri sorumlusu T.C. Sağlık Bakanlığıdır.

Kişisel Verilerin İşlenme Amaçları: Kişisel verileriniz, pandemiyle mücadele süresiyle sınırlı olmak üzere şu amaçlarla işlenmektedir:

- "*Kimlik verisi:* T.C. Kimlik Numarası, baba adı ve doğum tarihi bilgileriniz, kimliğinizin doğrulanması amacıyla işlenmektedir. Bu verileri

girmeksizin de uygulamayı bazı kısıtlamalarla kullanabilmektesiniz. Eğer T.C. kimlik Numarasını girmek istemezseniz, Covid-19 riskinizin hesaplanabilmesi için yaşınızı girmeniz gerekmektedir."

- "*İletişim verisi:* Uygulamayı ilk yüklediğinizde SMS ile gönderilecek olan kodu girmek ve telefonunuzu doğrulamak amacıyla GSM numaranız işlenmektedir. Her bir GSM numarası ile uygulamaya yalnızca bir kez kaydolunabilmekte; aynı GSM numarası ile birden fazla kişinin uygulamayı kullanma imkânı bulunmamaktadır. Ayrıca, uygulamanın Aile sekmesinde takip etmek istediğiniz sevdiklerinize davetiye göndermek için, onların GSM numaralarını girmeniz veya kişi listesinden seçmeniz gerekmektedir."

- "*Konum verisi:* Konum bilginiz, harita üzerinde konumuzun gösterilmesi, bulunduğunuz bölgede Covid-19 pozitif ve risk yoğunluğunun harita üzerinden gösterilmesi, izolasyon altında bulunduğunuz lokasyonun belirlenmesi, bu lokasyonu terk etmeniz durumunda tarafınıza bildirim gönderilmesi ve ilgili makamlara bilgi verilmesi amaçlarıyla işlenmektedir."

- "*Sağlık verisi:* Sağlık bilgileriniz, Covid-19 riskinizin belirlenmesi amacıyla işlenmektedir. Yöneltilen sorulara vereceğiniz yanıtlara göre yakın sağlık tesisini ziyaretiniz istenebilecek veya periyodik aralıklarla hastalık belirtileriniz hakkında tarafınıza devam sorular yöneltilecektir."

- "*Meslek verisi:* Sağlık çalışanı olup olmadığınız ve eğer sağlık çalışanıysanız hastalarla temasınızın olup olmadığı bilgisi, hastalık riski seviyesini belirlemek amacıyla işlenmektedir."

Kişisel Verilerin Aktarımı: İzole olunması gereken bölgenin terk edilmesi halinde kimlik, iletişim ve konum verileri, kamu sağlığının korunması ve salgının yayılmasını önlemek amacıyla İçişleri Bakanlığı ve kolluk güçleri ile paylaşılmaktadır.

Bu başlık altında sıkça tartışıldığı üzere çeşitli ülkelerden verilen örneklerden de çıkarılabileceği gibi siyasal iktidar yeni iletişim teknolojileri ile devasa bir boyuta ulaşan büyük veriyi amaçları doğrultusunda kullanmıştır. Pandeminin yayılmasını engellemeye yönelik olarak uygulanan politikalar açıkça gözetim ve denetimi sağlamak adına yapılan çalışmalardır. Bu durum da çokça ortaya atılan disiplin ve kontrol mekanizmalarını gündeme getirmektedir. Kişisel verilerin gizliliğinin yok edilmesi, özel yaşamın ihlali, mahremiyetin yok oluşu; olağanüstü bir durum olan pandemi döneminde karşımıza çıkmaktadır.

SONUÇ

Yöneten ve yönetilen ilişkisinin belirdiği ilk günden bugüne var olan gözetleme, disiplin altına alma, kontrol etme ve denetleme arzusu ve eylemi; zaman içerisinde değişim ve dönüşüm yaşasa da bu değişim ve dönüşüm gelişim odaklı olmuştur. Bugünkü anlamıyla gözetim ve denetim çalışmalarının başlangıcı sayılabilecek hapishane ve hastane gözetimi, ilerleyen zamanda bu çalışmaların ana felsefesini oluşturmuştur. Hapishanedeki mahkûmları gözetim altında tutup, disipline etmek adına ortada bulunan bir kule ve onun etrafında konumlanmış hücreleri yeğleyen panoptikon, kuleye yerleştirilen ve kuvvetli bir ışık saçan fenerle görünmeden görmeyi elde etmiştir. İktidarlar tarafından büyük kazanımlar elde edilen bu mimari yapı daha sonraları yaşamın her alanına kanalize olan ve toplumsallaştırılan gözetim ve denetim politikalarına temel oluşturmuştur.

Yaşamın her unsurunun gözetim ve denetim adına araçsallaştırıldığı bir ortamda yeni teknolojilerin de bu sürece dahil edilmesi kaçınılmazdır. Özellikle son yıllarda sıkça karşımıza çıkan yeni iletişim teknolojileri, gözetim ve denetim politikalarında kullanılan unsurlardan olmuştur. Üzerinde tartışmaların devam ettiği ve toplumlara zarar mı fayda mı sağladığı konusunda farklı bakış açılarını barındıran büyük veri, bu yeni iletişim teknolojilerinden biridir.

Yaşamın her alanında görülen ve yeni iletişim teknolojilerini de kullanarak her geçen gün yayılan gözetim ve denetim politikaları, tüm dünyayı saran yeni tip koronavirüs (Covid-19) salgınında da karşımıza çıkmıştır. 2019 yılının son aylarında Çin'de görülen ve bireylerin teması ile yayılan Covid-19, daha sonra tüm dünyaya yayılmış ve Dünya Sağlık Örgütü tarafından pandemi olarak duyurulmuştur.

Salgının yayılmasını önlemeye yönelik çalışmalar ulusal olarak başlasa da genelde benzer politikalar geliştirilmiştir. Çalışmada gözetim ve denetim çalışmalarının büyük veriyi kullanarak nasıl uygulandığını incelemek amacıyla çeşitli ülkelerin salgın döneminde uyguladığı politikalar ortaya koyulmuştur. Buradan hareketle İngiltere, Almanya, Polonya, Amerika Birleşik Devletleri, İsrail, İran, Hong Kong, Güney Kore, Tayland, Çin, Singapur ve Türkiye gibi ülkelerdeki çalışmalar incelenmiştir. Yapılan literatür taramasında yeni vakalara karşı uyarı, telekomünikasyon şirketleri ile ortak çalışma, uygulama geliştirme, yurttaşların konumlarını ispat etme, özel sektör şirketleriyle koordineli çalışma, terörle mücadele programlarının uygulamaya konulması, ülkeye giren yabancıların gözetlenmesi, kredi kartı ve cep telefonu

takibi ve hastalık durumuna göre renkler yardımıyla kategorileştirme gibi gözetim ve denetim çalışmalarının yapıldığı görülmüştür. Bütün bu çalışmaların merkezinde ise büyük veriden elde edilen, saklanan, paylaşılan ve depolanan bilgilerin olduğu söylenebilir.

Açıkça ortada olduğu üzere salgın döneminde gerçekleşen gözetim ve denetim politikaları, büyük veriyi de araçsallaştırarak inanılmaz boyutlara ulaşmıştır. Bu gözetim ve denetim politikaları kişisel verilerin korunması, özel yaşamın gizliliği, mahremiyetin sağlanması konularında ise birçok sakıncayı barındırmaktadır. Özel bir durum olan salgın döneminde uygulanan çalışmaların bu dönemle mi sınırlandırılacağı yoksa genel olarak mı sürdürüleceği ise yurttaşlar tarafından bilinmeyecek durumdadır.

KAYNAKÇA

Assange, J. (2012). Şifrepunk. (A. D. Temiz, Çev.). İstanbul: Ayrıntı.

Avast. Erişim: 15.08.2020, https://blog.avast.com/iranian-coronavirus-app-collecting-sensitive-information-avast

Baydar, S. C. (12 Şubat 2019) Cebimizde dinleme cihazı taşıyoruz. Karar. Erişim: 10 Aralık 2019, https://www.karar.com/yazarlar/salih-cenap-baydar/cebimizde-dinleme-cihazi-tasiyoruz9233.

Bentham, J. (2008). Mektup II: Hapishane Gözetim-Evi İçin Bir Plan, Barış Çoban ve Zeynep Özarslan (Der.) içinde, Panoptikon: Gözün İktidarı (s. 14-16). İstanbul: Su.

Beyer, M.A. ve Laney, D. (2012). The importance of "big data': A definition. Gartner Report. https://www.gartner.com/doc/2057415/importance-big-data-def-initiom

Boyd, D. ve Crawford, K. (2012). Critical questions for big data: Provocations for a cultural, technological, and scholarly phenomenon. Information, Communication & Society, 15(5), 662-679.

Cgdev. Erişim: 13.05.2020, https://www.cgdev.org/blog/covid-19-information-problems-and-digital-surveillance

CNBC, Erişim: 01.08.2020, https://www.cnbc.com/2020/03/18/hong-kong-uses-electronic-wristbands-to-enforce-coronavirus-quarantine.html

Covid19.sg, Erişim: 15.08.2020, https://co.vid19.sg/singapore/cases/singapore-case-199-37-year-old-male-singapore-citizen

Craig, T., & Ludloff, M. E. (2011). Privacy and big data: The players, regulators, and stakeholders. O'Reilly Media, Inc.

Çoban, B. (2008). Gözün İktidarı Üzerine, Çoban B. ve Özarslan Z. (Der.) içinde, Panoptikon: Gözün İktidarı (s. 111-137), İstanbul: Su.

Dağtaş, B. ve Dağtaş, E. (2009). Medya, Tüketim Kültürü ve Yaşam Tarzları, Ankara: Ütopya.

Digitalhealth, Erişim: 19.07.2020, https://www.digitalhealth.net/2020/03/nhsx-coronavirus-contact-tracking-app/

Dolgun, U. (2008). Şeffaf Hapishane Yahut Gözetim Toplumu. Ankara: Ötüken.

Dumbill, E. (2013). Making sense of big data. Big Data: 1-2.

Duyuru, Türkiye'nin İletişim Liderinden Türkiye'nin En Büyük Veri Merkezi, Erişim:16.05.2017, http://www.turkcell.com.tr/tr/hakkimizda/duyurular/turkcell-veri-merkezi

En24.News, Erişim: 12.07.2020, https://en24.news/e/2020/04/corona-app-jens-spahn-is-said-to-have-opted-for-controversial-pepp-pt-model.html

Foucault, M. (2006). Hapishanenin Doğuşu. (M. A. Kılıçbay Çev.). Ankara: İmge.

Gov.sg, Erişim: 11.05.2020, https://www.gov.sg/article/help-speed-up-contact-tracing-with-tracetogether

Sabancı Üniversitesi ve MIT Media Lab'den "Büyük Veri"de Ortaklık, Erişim: 15.05.2017, http://gazetesu.sabanciuniv.edu/tr/2015-05/sabanci-universitesi-ve-mit- media-labden-buyuk-veride-ortaklik-3

Gdprhub, Erişim: 18.09.2020. https://gdprhub.eu/index.php?title=Projects_using_personal_data_to_combat_SARS-CoV-2

Gov.pl, Erişim: 08.08.2020, https://www.gov.pl/web/cyfryzacja/pokonajmy-razem-koronawirusa–poznaj-protego-safe

Hayatevesigar.saglik.gov.tr, Erişim: 09.09.2020, hayatevesigar.saglik.gov.tr

Hoy, B. (2014). Big data: An introduction for librarians". Medical Reference Services Quarterly, 33(3): 320-326.

Işıklı, Ş. (2014). Büyük veri, epistemoloji ve etik tartışmalar. Academic Journal of Information Technology, 5(17), 89-122.

Kelion, L. (2013). Q&A: NSA's Prism internet surveillance scheme. Erişim: http://www.bbc.com/news/technology-23051248

Kleinman, A. (2014). NSA: Tech Companies Knew About PRISM The Whole Time. Huftington Post, Erişim: http://www.huffingtonpost.com/2014/03/20/nsa-prism-tech-companies_n_4999378.html

Köse, Hüseyin (2011). Synopticon Evresindeki İletişim ya da Küresel Gözetim Toplumunda "İktidar Görünmezliği"nin Sonu, Hüseyin Köse (Der.) içinde. Medya Mahrem (s. 199-222), İstanbul: Ayrıntı.

Lyon, D. (2006). Günlük Hayatı Kontrol Etmek özetlenen Toplum. İstanbul: Kalkedon Yayıncılık.

Lyon, D. (1997). Elektronik Göz Gözetim Toplumunun Yükselişi. (H. Dilek Çev.). İstanbul: Sarmal.

Marr, B. (2016). Büyük Veri İş Başında: 45 Yıldız Şirket Büyük Veri'yi Nasıl Kullandı? (B. Gündüz, Çev.) İstanbul: Mediacat Kitapları.

Medianama, Erişim: 12.06.2020, https://www.medianama.com/2020/03/223-surveillance-coronavirus/

Nationalthailand, Erişim: 06.06.2020, https://www.nationthailand.com/news/30384226

Norton, (2011). Norton Study Calculates Cost of Global Cybercrime: 114 Billion Dolar Annually, Erişim 01: 03:2016 http://www.nortoninternetsecurity.cc/2011/09/norton-study-calculates-cost-of-global.html

Özarslan, Z. (2008). Gözün İktidarı: Elektronik Gözetim Sistemleri", Çoban B. ve Özarslan Z. (Der.) içinde, Panoptikon Gözün İktidarı (s. 139-158), İstanbul: Su.

Privacyinternational, Erişim: 20.08.2020, https://privacyinternational.org/examples/tracking-global-response-covid-19

Rubistein, I.S. (2013). Big Data: The end of privacy or a new beginning?. International Data Privacy, 3 (2): 74-86.

Sağlık.gov.tr, Erişim: 21.08.2020. https://hesapp.saglik.gov.tr/hayat_eve_sigar_aydinlatma.pdf

Satell, G. (2014). Why Most Marketers Will Fail In The Era Of Big Data. Forbes: http://www.forbes.com/sites/gregsatell/2014/01/03/why-most-marketers-will-fail-in-the-era-of-big-data/

Schönberger, V.M. ve Cukier, K. (2014). Big Data: A Revolution That Will Transform How We Live, Work, and Think. London: John Muray Publishers.

Sciencemag, Erişim: https://www.sciencemag.org/news/2020/03/coronavirus-cases-have-dropped-sharply-south-korea-whats-secret-its-success

Slate.com, Erişim: 10.12.2019, https://slate.com/technology/2013/11/quantified-self-self-tracking-data-we-need-a-right-to-use-it.html

Snoad, L. (2011). Is data safe in brands' hands?. Marketing Week, Erişim: http://www.marketingweek.co.uk/analysis/data-strategy/is-data-safe-in-brands-hands/3032564.article

Straitstimes, Erişim: 04.06.2020, https://www.straitstimes.com/asia/east-asia/how-china-s-korea-and-taiwan-are-using-tech-to-curb-outbreak

Şişman, N. (2019). Mahremiyet: Hayatın sırları ve sınırları. İstanbul: İnsan.

Vinod, B. (2013). Leveraging big data for competitive advantage in travel. Journal of revenue and pricing management. 12(1): 96-100.

Tagesspielgel, Erişim: 10.08.2020, https://www.tagesspiegel.de/wissen/wie-breitet-sich-dascoronavirus-aus-rki-bekommt-handydaten-von-deutscher-telekom/25655144.html

Tekelioğlu, O. (2003). Foucault Sosyolojisi. Bursa: Alfa Aktüel.

The Guardian, Erişim: 15.06.2020, https://www.theguardian.com/world/2020/mar/19/plan-phone-location-data-assist-uk-coronavirus-effort

Times of İsrail, Erişim: 15.07.2020, https://www.timesofisrael.com/health-ministry-launches-phone-app-to-help-prevent-spread-of-coronavirus/

T.C. Kalkınma Bakanlığı, 2015, 2015-2018 Bilgi Toplumu Stratejisi ve Eylem Planı, Erişim: 15.05.2017, http://www.kalkinma.gov.tr/Lists/EylemVeDigerPlanlar/Attachments/25/Bilgi%20Toplumu%20Stratejisi%20ve%20Eylem%20Plani08092015.pdf

Uğurlu, Ö. (2011). Postmodern Pazarlama Stratejisi Olarak Dönüşen Mahremiyet: 'Fulya'nın İntikamı' Viral Kampanyası Örneği", Hüseyin Köse (Der.) içinde. Medya Mahrem (s. 173-199), İstanbul: Ayrıntı.

Yenimedya.Workpress, Erişim: 05.05.2020, https://yenimedya.wordpress.com/2020/04/24/guney-korede-karantinayi-ihlal-edenler-27-nisandan-itibaren-bileklik-takacak/

Washingtonpost, Erişim: 02.08.2020, https://www.washingtonpost.com/technology/2020/03/17/white-house-location-data-coronavirus/

Bölüm 28

SEÇİLİ ÜLKELERİN GELİŞMİŞLİK DÜZEYLERİNİN FAKTÖR ANALİZİ VE KÜMELEME ANALİZİ İLE İNCELENMESİ[1]

Metin BAŞ[2]

Merve Akdağ YÜNEY[3]

1 Bu çalışma Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde Merve Akdağ tarafından 2019 yılında tamamlanan "Avrupa Ve Asya Ülkelerinin İnsani Gelişmişlik Düzeylerinin Çok Değişkenli İstatistiksel Tekniklerle İncelenmesi" başlıklı Yüksek Lisans Tez çalışmasından türetilmiştir.

2 Doktor Öğretim Üyesi, metin.bas@dpu.edu.tr, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, İ.İ.B.F. İşletme Bölümü, ORCID ID: 0000-0003-4533-4103

3 Bilim Uzmanı, merrveakddag@gmail.com, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, ORCID ID:0000-0002-5122-6312

GİRİŞ

Ekonomik büyüme, kalkınma ve gelişme kavramlarına baktığımızda birbiriyle yakın anlamlı oldukları görülmektedir. Büyüme; ülkelerin sayısal reel artışı olarak ifade edilirken kalkınma ise büyüme ile birlikte ülkelerin yaşam standartlarının alt ve üst sınırlarının olumlu yönde değişim göstermesi olarak tanımlanabilmektedir. Gelişme ise büyüme ve kalkınmaya bağlı olarak hareket eden görsel bir olgu olmaktadır. Bu süreçte gelişmeyi bir ölçütle ifade etmek ve göstermek oldukça zor olmaktadır. Bunun sebebi ülkelerin birçok açıdan yapısal farklılıklar göstermesi olarak düşünülmesidir.

Bir ülkenin ekonomik performansı ile beşeri kalkınma performansı birbirinden farklı olabilmektedir. Bu nedenle kalkınmanın ölçüt olarak sadece gelir boyutuyla değerlendirilmesi yeterli görülmemektedir. Ulusların gelişmişlik seviyelerini ölçmek için de birçok ölçüt kullanılmaktadır. Bu ölçütler ekonomik, sosyal, kültürel ve farklı boyutlarda kendini gösterebilmektedir. Sanayi devriminden sonra ülkelerin gelişmişliğini belirleyen ve etkileyen bazı faktörler netleşerek oluşturulmuştur. Bu belirleyen faktörler; kişi başına düşen milli gelir, dengeli gelir dağılımı, yatırımlar vb. olaylardan oluşurken; etkileyen faktörler ise, ülkenin yeraltı ve yerüstü kaynakları, ekonomi politikaları, ülkeler arasındaki ilişkiler olarak gösterilebilmektedir. Uzun bir dönem boyunca gelişme ve kalkınma ekonomik büyümeyle özdeşleştirilmiş fakat ekonomik büyümenin toplumların işsizlik, yoksulluk, gelir dağılımı sorunlarına çözüm olmadığı zamanla fark edilmeye başlanmıştır. Kalkınmada insan odaklı yaklaşımların ön plana çıkmasıyla birlikte ülkelerin gelişmişlik düzeylerini ölçebilmek amacıyla 1970'li yıllardan itibaren sosyal, ekonomik ve kültürel göstergeler kullanılmaya başlanmıştır. İnsan boyutunun göz ardı edildiği yöntemlerden farklı olarak günümüzde ise gelişme göstergesi olarak araştırmaların merkezine insanı alan ve insana yatırımı öngören İnsani Gelişme Endeksi (İGE) büyük önem kazanmıştır. Birleşmiş Milletler Dünya Kalkınma Programı (UNDP) 1990'dan beri ülkelerin İnsani Gelişme Raporlarını (İGR) hazırlamaktadır.

İnsani gelişme insanların seçeneklerini arttırma süreci olarak tanımlanmakta ve insan refahını gelir kavramının ötesinde değerlendirmektedir (UNDP, 1990: 10). Ülkelerin gelişmişlik düzeylerinin yanı sıra bireylerin refah düzeylerini de ölçmekte olan İGE üç gösterge altında dört boyutta toplanmaktadır. Eğitim göstergesi altında, beklenen okullaşma yılı ve ortalama okullaşma yılı bulunmaktadır. Sağlık göstergesi altında, doğuşta beklenen yaşam süresi, gelir göstergesi altında ise kişi başına gayri safi milli gelir boyutu bulunmaktadır.

Günümüzde kalkınmanın, devletler, toplumlar ve bireyler için oldukça önemli olduğu görülmektedir. Küreselleşen dünyanın sistemi dâhilinde kalkınma çabaları da dünya devletlerini bir yarış haline sokmuştur. Ülkelerin birbiriyle rekabet halinde olduğu konulardan biri olan insani gelişme kavramı da araştırmanın konusunu oluşturmaktadır.

İnsani gelişme üzerine yapılan güncel araştırmalara bakıldığında, Erdem ve Çelik (2019) yaptıkları çalışmada, 33 Afrika ülkesini ele alıp 1995-2014 yılları arasına ait verileri kullanarak insani gelişme ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemişler ve insani gelişme ile gelir arasında pozitif ve anlamlı bir ilişki tespit etmişlerdir.

Tekin ve Gör (2019) çalışmalarında, finansal gelişmişlik ile insani gelişme arasındaki ilişkiyi incelemek için 1990-2015 yılları arasına ait verileri kullanarak Toda-Yamamoto analizi sonucunda finansal gelişmeden insani gelişmeye doğru bir nedensellik ilişkisi tespit etmişlerdir.

Güzel (2019) çalışmasında, sosyal sermayeyi insani gelişim açısından değerlendirmiş ve sosyal sermayenin gelişmesinin insani gelişimi de olumlu yönde etkilediği ayrıca sosyal sermayenin ülkelerin kişi başına düşen gelir düzeyiyle de pozitif ilişki içinde olduğunu belirlemiştir.

Zor (2019) çalışmasında, Türkiye'de 1990 sonrasında yaşanan krizlerin insani gelişme endeksine etkisini araştırmış ve insani gelişme bileşenleri üzerinde varsayımlar yaparak endeks rakamının değişiminde tahminler ve karşılaştırmalar yapmıştır.

Duyan (2018) çalışmasında, 2015 yılı için Türkiye'deki 7 bölgeyi insani gelişme endeksi kriterlerine göre karşılaştırmıştır.

Çınar (2012) çalışmasında, 2011 yılı için 187 dünya ülkesini incelemiş ve veri zarflama analizini kullanarak insani gelişmeyi ölçmeye ve çeşitli kriterleri araştırmaya çalışmıştır.

1. YÖNTEM

1.1. Faktör Analizi

Temelleri 1900'lü yıllarda atılan faktör analizi tekniği doğrulayıcı ve açıklayıcı olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Açıklayıcı faktör analizi değişkenlerden hareketle en uygun faktör bulma işlemini yaparken doğrulayıcı faktör analizi değişkenler arasında bulunan ilişkilere dair önceden belirlenen bir teoriyi ya da kuramı test etmektedir. Açıklayıcı ve doğrulayıcı faktör analizleri benzer varsayımlar gerektirmelerinin yanında birbirlerinden farklı süreç adımları içeren çok değişkenli istatistiksel tekniklerden olmaktadırlar (Koyuncu ve Kılıç, 2019: 3; Yıldız vd., 2012:261).

Faktör analizinde faktörlerin mümkün olduğunca az sayıda ve bağımsız olması tercih edilmekte ve istenmektedir. Bu duruma temeli "varlıklar gereksiz olarak çoğaltılmamalı" doğrultusunda Ockham'lı William'ın tutumluluk ilkesi denilmektedir(Korkmaz, 2000: 9). Faktör analizinin en temel amacı, şekiller ve grafiklerle de sıkça belirtildiği gibi çok sayıda ilişkili değişken kümesinin az sayıda bağımsız faktöre indirgemesi olmaktadır (Çokluk vd., 2016: 177; Özdamar, 2016: 133; Tatlıdil, 1992: 167).

Her analizde olduğu gibi faktör analizinde de bazı temel aşamalar vardır. Bunlardan ilki uygulama için ilgili görülen verilerin elde edilmesi ve kullanılacak olan varyans, kovaryans veya korelasyon matrisi için seçim yapılmasıdır. Hangisinin seçileceğine değişkenlerin ölçü birimlerine göre karar verilmektedir. İkincisi, değişkenlerin faktör analizine uygulanabilirliğidir. Üçüncüsü ise faktör sayısının belirlenmesidir. Bu aşamada gözlenen değişkenler arasındaki kovaryansları ya da korelasyonları uygun seviyede açıklayan faktör sayısı bulunmaktadır. Dördüncü işlem ise faktörlerin döndürülmesidir. Orijinal faktör yüklerinden bilgi elde etmesi zor olduğunda faktör yapısını basitleştirmek için belirli açılar ile döndürme işlemi uygulanabilmektedir. Sonuçta uygun adlandırma ve yorumlanabilme imkanı sağlayan faktörler oluşturulmaktadır (Tavşancıl, 2002: 154).

Faktör analizinin uygulanabilirliğinde, değişkenler arasındaki korelasyon katsayılarının büyüklüğü önemli olmaktadır. Değişkenlerin homojen kümelerde gruplanabileceğini yüksek korelasyon katsayıları göstermektedir. Yüksek korelasyonun varlığı ortak faktörün etkilerinin bir göstergesi kabul edilmekte ve analizde istenilen bir durum olmaktadır. Korelasyon matrisinde 0,30 dan küçük değerler olması, araştırmanın faktör analizi için uygun olmadığını söylemektedir. Kısmi korelasyon katsayılarının da yüksek olması istenilen bir durum olmamaktadır. Kısaca değişkenler arasındaki korelasyon katsayılarının yüksek olması fakat kısmi korelasyon katsayılarının düşük olması faktör analizini uygulanabilir hale getirmektedir (Özdamar, 2016: 141; Bektaş, 2017: 54).

Korelasyon matrisinin değerlendirilmesi amacıyla kullanılan kriterlerden biri Bartlett küresellik testidir. Bu test, korelasyon matrisinin istatistiksel olarak anlamlılığına bakmaktadır. H_0 sıfır hipotezi "Korelasyon matrisi birim matristir." şeklindedir ve reddedilmesi faktör analizinin uygulanabilir olduğunu göstermektedir. Bartlett küresellik testi bir ki-kare testi olup test istatistiği aşağıdaki gibi hesaplanır. Eşitlikte yer alan N:örneklem büyüklüğünü, p:değişken sayısını, $|R|$ ise korelasyon matrisinin determinantını göstermektedir.

$$x^2 = -\left[(N-1) - \left[\frac{2p+5}{6}\right]\right]\log_e|R|$$

Faktör analizinin uygulanabilirliğine karar verilmesinde diğer kriter ise Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) ölçütüdür. Bu ölçüt kısmi korelasyon katsayısının büyüklüğü ile korelasyon katsayısının büyüklüğünü karşılaştırarak örneklemin yeterliliğine bakmaktadır. KMO indeksi istatistiksel olarak aşağıdaki gibi hesaplanır.

$$KMO = \frac{\sum_{i \neq j}\sum r_{ij}^2}{\sum_{i \neq j}\sum r_{ij}^2 + \sum_{i \neq j}\sum a_{ij}^2}$$

r_{ij}: i. ve j. gözlenen değişkenler aralarındaki basit korelasyon katsayısını ifade etmektedir.

a_{ij}: i. ve j. gözlenen değişkenler aralarındaki kısmi korelasyon katsayısını ifade etmektedir.

KMO indeksi 0 ile 1 değerleri arasında yayılım göstermektedir. KMO değerinin 1'e yaklaşması değişkenlerin birbirlerini çok iyi bir şekilde tahmin edebileceğini göstermektedir. Bu değerin 0.50'ye yakın olması da kötü, kabul edilmeyebilir olarak yorumlanmasını sağlamaktadır (Bektaş, 2017: 57). KMO ölçütünden başka her değişken için örneklem yeterliliği hakkında bilgi veren örneklem yeterlilik (Measure of Sampling Adequacy-MSA) indeksi de vardır. Bu indekste KMO formülündeki yer alan katsayılar ile aynı olup bulunan sonucun yorumlanması da aynı şekilde olmaktadır. MSA değeri düşük olan değişkenlerin analizden çıkarılması gerekmektedir. MSA indeksi istatistiksel olarak aşağıdaki gibi hesaplanabilmektedir (Bektaş, 2017: 57).

$$MSA(i) = \frac{\sum_{j \neq i}^{n} r_{ij}^2}{\sum_{j \neq i}^{n} r_{ij}^2 + \sum_{j \neq i}^{n} a_{ij}^2}$$

Faktörlerin sayısına karar verilirken, değişkenler arasındaki korelasyonu en iyi seviyede temsil edecek az sayıda faktör oluşturulması amaçlanmaktadır. Araştırmadaki veri setimizde yer alan "k" tane değişkenin varyansını yeterli oranda açıklayan "m" tane faktör belirlenmesi gerek-

mektedir. Faktör sayısı çok fazla veya çok az belirlendiğinde araştırmadaki veri setini temsil etmede yeterli özelliği bulunmayan sahte çözümler oluşabilmektedir. Bu nedenle faktör sayısının belirlenmesine yönelik farklı teknikler bulunmaktadır. Faktör sayısı belirlemede yaygın olarak kullanılan bu teknikler aşağıda verildiği gibi olmaktadır (Özdamar, 2016: 141).

Kaiser Kriteri: En yaygın kullanılan öz değer katsayısı dikkate alınarak belirlenen teknik olmaktadır. Öz değerler faktör yüklerinin karelerinin toplamıdır. Öz değerin artmasıyla, faktörlerin açıkladığı varyanslar da artmaktadır. Kaiser normalleştirmesine göre öz değeri 1'in üzerinde olan faktörler anlamlı olarak değerlendirilmektedir (Çolakoğlu ve Büyükekşi, 2014: 61-62; Özdamar, 2016: 141, Tavşancıl, 2002: 152).

Scree Plot: Grafik yöntemlerinden yararlanılarak geliştirilmiş bir çizgi grafiği tekniğidir. Dikey eksende öz değerlerin, yatay eksende faktörlerin yer aldığı bu grafikte yüksek ivmeli hızlı düşüşlerin olduğu faktör, en uygun faktör sayısını göstermektedir. Grafikte yer alan yatay çizgiler faktörlerin getirdikleri ek varyansların katkılarının birbirlerine yakın olduğunu göstermektedir. Bu nedenle eğimin kaybolmaya başladığı ya da eğimi gösteren çizginin düzleşmeye başladığı noktada faktör sayısına karar verilmektedir (Bayram, 2015: 201; Özdamar, 2016: 141). Seçilecek faktör sayısı ile açıklanan yığılımlı varyans yüzdesini de dikkate alınması gerekmektedir. Bu iki kriter birlikte değerlendirildiğinde seçilecek faktör sayısına karar vermek daha kolay hale gelmektedir (Özdamar, 2016: 142; Tabachnick ve Fidell, 2015: 649).

Varyans Yüzdesi Kriteri: Yöntem, toplam varyansın ardışık faktörler tarafından açıklanan belirlenmiş birikimli yüzdesine dayanmaktadır. Bu kriterde birikimli yüzde için kabul edilmiş mutlak bir değer bulunmamakla birlikte sosyal bilimlerde toplam açıklanan varyansın %60 olduğu kabul edilmektedir. Bu oranı bazı yazarlar %70 kabul ederken bazıları %80 olarak kabul etmektedir (Bektaş, 2017: 78).

Faktör analizinin uygulanabilirliğine karar verdikten sonra sıra uygun faktör modelinin seçilmesine gelmektedir. Bu aşamada faktörlerin belirlenmesi için birçok yöntem bulunmaktadır. Her yöntemin arkasındaki modelin aynı olduğu varsayılmaktadır. Hangi yöntem seçilirse seçilsin yöntemler arasında temel farklılık ortak faktör parametrelerinin tahmin edilmesinde kullanılan hesaplama yöntemi olmaktadır. Bu sebeple yöntemlerin hesaplama sonuçları da birbiriyle benzerlik göstermektedir. Fakat bazı yöntemlerin sahip olduğu avantajlar ve dezavantajlar sebebiyle bazı durumlarda farklı sonuçlara ulaşılabilmektedir (Bektaş, 2017: 59-60). Bu yöntemler kullanım sıklığına göre; ana bileşenler yöntemi, en büyük

benzerlik yöntemi, ağırlıklandırılmamış en küçük kareler yöntemi, genelleştirilmiş en küçük kareler yöntemi, ana eksen faktörizasyonu yöntemi ve imge faktörizasyonu yöntemi olmaktadır. Bu yöntemler arasında en çok kullanılarak kabul gördüğü düşünülen ana bileşenler ve en büyük benzerlik yöntemidir (Özdamar, 2016: 137).

Faktörler belirlendikten sonra, döndürülmesi ile adlandırılabilir ve yorumlanabilir faktörler ortaya çıkarılmaktadır. Orijinal faktör yüklerinden bilgiye ulaşmanın zor olduğu durumlarda faktör yapısını basitleştirmek için faktör yüklerini belirli bir açı ile döndürme işlemi uygulanabilir. Analiz sonucunda yorumlanması zor olan çok sayıda birbiri ile ilişkili orijinal değişkenlerden bağımsız, kavramsal olarak anlamlı ve az sayıda faktörün çıkarılması istenmektedir. Eksenlerin döndürülmesiyle değişkenlerin bir faktördeki yükünde artma görülürken diğer faktörlerdeki yüklerinde azalma görülmektedir. Böylelikle faktörler, kendileriyle yüksek korelasyon değeri veren değişkenleri bulmakta ve faktörlerin yorumlanması kolaylaştırmaktadırlar (Büyüköztürk, 2010: 126; Tavşancıl, 2002: 154). Döndürme işlemi dik ve eğik olarak iki şekilde yapılabilir. Bu aşamada araştırmacının hangi döndürme şeklini kullanacağına karar vermesi gerekmektedir. Varimax, Quartimax ve Equimax olmak üzere üç çeşit dik döndürme yöntemi vardır (Çokluk vd., 2016: 202-204; Nakip, 2003: 413). Direct Oblimin ve Promax olmak üzere de iki çeşit eğik döndürme yöntemi bulunmaktadır (Çokluk vd., 2016: 204-205).

Bir faktörü oluşturan değişkenlerin yapısına bakarak faktörlere ad verilebilir. Faktörlere ad verme işi her zaman bu kadar kolay olmayabilir. Bazen ilgisiz değişkenler de bir faktör altında toplanabilmektedir. Böyle durumlarda faktör yükü en yüksek olan değişkenler temel alınarak adlandırma yapılmalıdır (Nakip, 2003: 415-416).

Faktör analizinin son aşamasında faktör skorları elde edilmektedir. Her değişken için ayrı ayrı faktör skorları hesaplanırken değişkenlerin değerleri ile faktör skor katsayıları toplanır. Faktör skorlarının hesaplanmasında SPSS paket programında ise üç yöntem bulunmaktadır. Bunlar Regresyon, Barlett ve Anderson-Rubin yöntemleridir. Faktör skorlarının hesaplanmasında kullanılan regresyon yöntemi en küçük kareler tahmincisi ile hesaplama yapmaktadır. Barlett yönteminde skorlar, ortalaması sıfır ve eşsiz faktörlerin kareleri toplamı değişkenlerin değişim genişliğine göre minimize edilmiş biçimde hesaplanmaktadır. Korelasyonsuz faktör skorları isteniyorsa bu durumda en iyi seçenek Anderson-Rubin olmaktadır (Bektaş, 2017: 94-95; Özdamar, 2016: 153).

1.2. Kümeleme Analizi

Kümeleme analizi, gruplandırılmamış verileri benzeyip benzemediklerine göre kümelere ayırmak için kullanılan çok değişkenli istatistik tekniklerinden biridir. Analiz temelde, ortaya çıkan kümelere ve gruplara odaklanmaktadır. Elde edilen kümelerin kendi içinde homojen, diğer küme gruplarla heterojen yapıda olması beklenmektedir. Kısaca kümeyi oluşturan birey ya da nesneler birbirleri ile benzerken, diğer kümelerin bireyleri ya da nesneleri ile benzeşmeyecektir (Nakip, 2003: 417-418; Sharma, 1996: 185). Diğer taraftan kümeleme analizi değişkenleri bağımlı ya da bağımsız değişkenler şeklinde ayırmamaktadır. Bu yönüyle faktör analizine benzetilmektedir. Faktör analizine benzeyen bir diğer yönü ise sınıflandırma özelliğinin olmasıdır. Kümeleme analizini faktör analizinden ayıran temel unsur ise faktör analizi gruplandırmayı varyanslara ve kovaryanslara bakarak yaparken, kümeleme analizi yakınlıklara bakarak yapmaktadır (Nakip, 2003: 419).

Aldenderfer ve Blasfield (1984) kümeleme analizinin bazı hedeflere ulaşmak için önemli olduğunu belirlemişlerdir. Bunlar; veri keşfi yoluyla hipotez oluşturmak, bir sınıflama geliştirmek, birimleri veya nesneleri gruplamak amacıyla kavramsal sınıflama cetvelleri geliştirmek, hipotezleri test etmek veya başka yöntemlerle başka verilerle yapılmış gruplamaların varlığını belirlemektir (Çokluk vd., 2016: 140). Kümeleme analizi de diğer çok değişkenli analizlerde olduğu gibi belli aşamalardan geçerek uygulanmaktadır. Bu aşamalar; Problemin tanımı, Uzaklık ölçüsünün seçimi, Kümeleme sürecinin seçimi, Küme sayısının belirlenmesi, Kümelerin adlandırılması ve Kümelerin geçerliliğidir (Nakip, 2003: 419).

Kümeleme analizinde araştırmacı amaçlarını belirleyerek değişkenlerini seçtikten sonra; Örneklem yeterli büyüklükte midir?, Veri setinde uç değerler var mı?, Varsa bu uç değerler kaldırılabilir mi?, Gözlemlerin benzerlik ve uzaklıkları hangi yöntemle belirlenmelidir?, Veri setinde standartlaştırılmaya gidilmeli midir? sorularına cevap bulmalıdır. Araştırmacı bu sorularına yanıt bulmak için farklı yöntemler kullanabilmektedir. Kümeleme analizine öncelikle yakınlık veya uzaklık matrisi oluşturularak başlanır. Fakat bu ölçümler farklı ölçeklere ve değişkenler arasındaki büyüklük farklarına duyarlı olduğu için bu uzaklık hesaplamalarını yapmadan önce verilerin standartlaştırılmasının gerekli olup olmadığına bakılmalıdır (Çokluk vd., 2016: 147-148).

Kümeleme analizinin ana teması, gözlenen nesne ya da bireyler arasındaki benzerlik ya da uzaklık-yakınlıkları belirlemektir. Gözlemler arası uzaklıklar veya kümeler arası benzerlikler ve uzaklıklar için kullanılan

birçok yöntem bulunmaktadır. Değişkenlerin nicel veya karışık olmaları, benzerlik ölçümlerinin seçilmesinde önemlidir. Nicel verilerin kullanıldığı araştırmalar için farklı matematiksel formüller bulunmaktadır. Bunlar Minkowski uzaklığı, Manhattan uzaklığı, Öklid Uzaklığı ve Mahalanobis uzaklığıdır. Araştırmalarda en sık kullanılan uzaklık fonksiyonu öklid uzaklığıdır. Karışık veriler için de benzerlik ve uzaklık ölçümleri hesaplanabilmektedir (Tatlıdil, 1992: 254-255). Hangi uzaklık ölçüsünün kullanılacağına karar verildikten sonra kümeleme işleminin nasıl yapılacağına karar verilmesi gerekmektedir. Birimlerin benzerliklerine bakılarak kümelere atanmasında kullanılacak pek çok farklı yöntem bulunmaktadır. Yöntemlerden ilki en çok benzeyen iki birimi bir gruba atamakla başlayıp sonra bu kümeden aykırı olan gözlemleri ayırarak farklı kümelere atanmasını sağlayan hiyerarşik kümeleme yöntemidir. Kümeleme analizinin diğer yaklaşımı ise tüm verilerin ortalama değerlerine en yakın değerlere sahip olan birimleri bir kümede toplayan hiyerarşik olmayan kümeleme yöntemidir. Küme sayısının önceden belirlenmiş olduğu durumlarda ya da araştırmacının küme sayısı hakkında ön bilgisi olduğu durumlarda kullanılan bir yöntem olmaktadır (Dinler, 2014: 16; Nakip, 2003: 424). Bu kümeleme yöntemleri n sayıda birime sahip olan veri setini k küme sayısı olmak üzere k<n olacak şekilde k sayıda küme oluşturmak için kullanılmaktadır. Hiyerarşik olmayan kümeleme yöntemleri daha büyük veri kümelerine uygulanabilir ve dendogramlar bu yöntemde hiçbir şey ifade etmemektedirler (Çokluk vd.,2016:153; Dinler, 2014: 23). Hiyerarşik olmayan kümeleme yönteminde pek çok teknik kullanılmaktadır fakat en sık kullanılan teknik Mac Queen tarafından geliştirilen k-ortalamalar tekniğidir. Bu teknikte araştırmacı öncelikle var olan ön bilgisiyle ve tecrübesiyle küme sayısını belirlemektedir. Burada her küme için tipik bir gözlem değeri seçilerek değer etrafında birbirine benzeyen gözlemler birer birer kümelendirilir. (Çam, 2014: 56-58)

Küme sayısını belirlemekte bazı yöntemlerden yararlanılsa da bu konuda araştırmacının sahip olduğu bilgi, tecrübe ve analizdeki sonuçların anlamlı sonuçlar verip vermemesi en önemli etken olarak görülmektedir (Tatlıdil, 1992: 260-261).

2. UYGULAMA VE BULGULAR

Çalışmada insani gelişmeyi hedef aldığı varsayılarak belirlenen değişkenlere göre ülkelerin gelişmişlik düzeyleri karşılaştırılması amaçlanmıştır. Bu bağlam da Türkiye'nin de yerine görmek amacıyla verilerine tam ulaşılabilen Asya ve Avrupa ülkelerinden toplamda 52 ülke seçilmiş ve İGE'yi daha iyi yansıtacağı düşünülen ekonomik, eğitim, sağlık, bilim

ve teknoloji alanlarından 14 değişken belirlenerek SPSS paket programı ile faktör analizi ve kümeleme analizi uygulanmıştır.

Kullanılan değişkenlere ilişkin toplanan veriler, ülkeler bazında yayımlanmış en son yıl olan 2017 yılına ait verilerden oluşmuştur. Veri setinin oluşturan yılda verilerine ulaşılamayan bazı ülkelerde bir önceki yılın verisine gidilmiştir. Asya-Avrupa ülkeleri içinde bazı ülkelerin verilerine ulaşmak mümkün olmadığından çalışma 52 ülkeyle sınırlı kalmıştır. Çalışmada verilerine ulaşılabilen Asya-Avrupa ülkelerinden toplamda 52 ülkenin İGE'yi daha iyi yansıtacağı düşünülen ekonomik, eğitim, sağlık, bilim, teknoloji alanlarından 14 değişken World Bank'den alınmıştır. Analizlerde kullanmak için oluşturulan veri setine ilişkin değişken kısaltma kodları ve tanımlamaları da Tablo 1'de olduğu biçimde oluşturulmuştur.

Tablo 1. *Çalışmada kullanılan Değişkenler*

Değişken Kodu	Değişken Tanımı
D1	Yükseköğretimde kadın akademik personel oranı
D2	GSYH'den sağlığa ayrılan payın oranı
D3	Kişi başına düşen ekilebilir tarım alanı (ha)
D4	Kentleşme Oranı
D5	Nüfus artış oranı
D6	Hastanelerdeki 1.000 kişiye düşen yatak sayısı
D7	Kadınların parlamentodaki oranı
D8	Üst ve orta yönetimdeki kadın istihdam oranı
D9	1 milyon kişi başına düşen güvenli internet sunucuları
D10	Kişi başına düşen yenilenebilir tatlı su kaynakları (m^3)
D11	Kişi başına düşen net milli gelir (dolar)
D12	Bilimsel ve teknik alanlarda yazılan makale sayısı
D13	1.000 kişi başına düşen doktor sayısı
D14	GSYH'den eğitime ayrılan payın oranı

Çalışmada kullanılan veri setine ilişkin betimleyici istatistikleri Tablo 2'de verilmiştir.

Tablo 2. *Değişkenlere İlişkin Betimleyici İstatistikler*

Değişken	**Ortalama**	**Standart Sapma**
D1	47,1530	10,838
D2	6,9878	2,661
D3	0,2645	0,2777
D4	65,5855	19,841
D5	0,6507	1,066
D6	4,300	2,3070
D7	24,329	10,3163
D8	31,8519	9,3793
D9	177,748	247,59268
D10	177,1981	719,054419
D11	179,6396	179,544185
D12	164,4021	277,335819
D13	6,9001	4,4548
D14	4,5946	1,5763

Tablo 2'ye göre ülkelerin değişkenler bazında yerini göstermesi açısından önemlidir. Örneğin yükseköğretimde kadın akademik personel oranı (D1) değişkeninin ortalaması 47,15 standart sapmasının ise 10,83 olduğu görülmektedir. Bu iki bilgi kullanılarak yükseköğretimde kadın akademik personel oranının hangi merkezde toplandığı ve ne kadarlık bir sapma içerinde yoğunlaştığı hakkında bilgi elde edilebilmektedir.

2.1. Faktör Analizi Sonuçları

Açıklayıcı faktör analizine başlamadan öncelikle veri grubunun faktörleştirmeye uygun olup olmadığını ve seçilen değişkenlerin evreni temsil edip etmediğini öğrenmek için Kaiser- Meyer-Olkin (KMO) ve verilerin normal dağılıma yakın bir dağılım gösterip göstermediğini test etmek için de Bartlett küresellik testi sonuçlarına bakılmıştır. KMO ve Bartlett testi sonuçları Tablo 3'de verilmiştir.

Tablo.3 *Kaiser-Mayer-Olkin (KMO) ve Barlett Test Sonuçları*

Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) Örneklem Yeterlilik Ölçütü		0,738
Bartlett Küresellik Testi	Ki-Kare Test İstatistiği	345,189
	Serbestlik Derecesi	91
	Test İstatistik Olasılık Değeri	0,000

Analiz sonuçlarına bakıldığında KMO ölçütü 0,738 olarak bulunmuş ve bu sonuç faktör analizi çalışmalarında en düşük 0,50 olarak kabul edilen değerin üzerindedir. Bu değere göre örneklem büyüklüğünün iyi düzeyde olduğunu söylenebilir.

Değişkenler üzerinde korelasyon matrisinin birim matrise eşit olup olmadığını gösteren Bartlett testi sonuçlarına bakıldığında da $p<0.001$ olup temel hipotezi reddetmektedir. Buradan korelasyon matrisinin birim matrise eşit olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Bu sonuçlar bir arada değerlendirildiğinde çalışmada yapılan faktör analizine geçiş için varsayımların sağlandığını ve faktör analizinin anlamlı olduğu görülmektedir.

Teorik kısımda da belirtildiği gibi faktör çıkarma yöntemlerinin arkasındaki modelin aynı olduğunun varsayıldığı bilinmektedir. Bahsedilen metotlar, sadece ortak faktör parametrelerinin tahmin edilmesinde kullandıkları hesaplama yöntemleri ile farklılık göstermektedir. Bu sebeple de metodlar benzer sonuçlar çıkarmaktadır. Yöntemler içerisinde genel kabul gören ve en yaygın kullanılan ve değişkenler arasındaki ortak varyansı dikkate alan ana bileşenler tekniği olduğu için bu çalışmada da ana bileşenler tekniği kullanılmıştır.

Faktör analizinde faktörlerin belirlenmesi için sıklıkla uygulanan yöntemlerden birisi olan temel bileşenler analizi kullanılmıştır ve analiz korelasyon matrisi üzerinden gerçekleştirilmiştir. Tablo 4'de ortak varyans sonuçları, Tablo 5'de ise temel bileşenlerin öz değerleri ve varyans açıklama oranları verilmiştir.

Tablo 4. *Ortak Varyans Tablosu*

Değişken	Başlangıç	Açıklanan
Yükseköğretimde kadın akademik personel oranı	1,000	0,580
GSYH'den sağlığa ayrılan payın oranı	1,000	0,709
Kişi başına düşen ekilebilir tarım alanı (ha)	1,000	0,566
Kentleşme Oranı	1,000	0,547
Nüfus artış oranı	1,000	0,659
Hastanelerdeki 1.000 kişiye düşen yatak sayısı	1,000	0,658
Kadınların parlamentodaki oranı	1,000	0,651
Üst ve orta yönetimdeki kadın istihdam oranı	1,000	0,579
1 milyon kişi başına düşen güvenli internet sunucuları	1,000	0,553
Kişi başına düşen yenilenebilir tatlı su kaynakları (m^3)	1,000	0,476
Kişi başına düşen net milli gelir (dolar)	1,000	0,845
Bilimsel ve teknik alanlarda yazılan makale sayısı	1,000	0,489
1.000 kişi başına düşen doktor sayısı	1,000	0,864
GSYH'den eğitime ayrılan payın oranı	1,000	0,525

Tablo 4'de, her değişkenin ortak bir faktördeki varyansı birlikte açıklama oranları gösterilmektedir. Birinci değişken varyansın %58'sini ikinci değişken varyansın %70'ini açıklamaktadır. Bu tablodan değişkenlerin ortak faktör varyanslarının genelde yüksek olduğu görülmektedir. Değişkenlerin faktörlerce açıklanan ortak varyansının 0,10 dan küçük olduğu durumlarda değişkenler ile ilgili problem vardır denebilir. Ancak bunu sadece ortak varyans tablosuna bakarak değerlendirmek yeterli olmamaktadır. Böyle bir durumla karşılaşıldığında diğer tablolarında yorumlanması yerinde olabilecektir.

Tablo 5. *Açıklanan Toplam Varyans Tablosu*

İlk Öz Değerler				Döndürme Sonucu Oluşan Öz Değerler		
Bileşen	Öz değer	Varyans %	Kümülatif %	Öz değer	Varyans %	Kümülatif %
1	4,539	32,420	32,420	4,425	31,610	31,610
2	2,703	19,310	51,730	2,749	19,637	51,247
3	1,457	10,405	62,125	1,524	10,889	62,135
4	,929	6,634	68,769			
5	,813	5,806	74,575			

6	,768	5,483	80,058			
7	,564	4,030	84,088			
8	,505	3,609	87,697			
9	,484	3,457	91,154			
10	,450	3,214	94,367			
11	,369	2,639	97,006			
12	,187	1,338	98,344			
13	,161	1,150	99,494			
14	,071	,506	100,000			

Tablo 5'e bakıldığında öz değeri 1'den büyük çıkan üç temel bileşen elde edilmiştir. Söz konusu üç temel bileşen varyansın yüzde 62'sini birinci temel bileşen ise tek başına toplam varyansın yüzde 31'ini açıklamaktadır.

Faktör sayısına karar vermede üzerinde durulması gereken bir diğer önemli nokta, her bir faktörün toplam varyansa yaptığı katkının önemi olmaktadır. Açıklanan varyansın yüzde değerlerine bakıldığında üçüncü temel bileşenden sonrasının toplam varyansa yaptıkları katkının öneminin giderek azaldığı gözlenmektedir. Bu yüzden faktör sayısı 3 olarak belirlenebilir. Fakat bu karar verilmeden önce "yamaç-birikinti" grafiğini incelemek gerekmektedir.

Şekil 1. *Yamaç-birikinti Grafiği*

Şekil 1'de görüldüğü gibi Y eksenindeki bileşenler X eksenine doğru bir iniş yapmaktadır. Bu eğilim varyansa yapılan katkı çerçevesinde noktalarla gösterilmektedir. İki nokta arasındaki her bir aralığa da faktör denilmektedir. İlk faktörün öz değerinin 4'ün üzerinde olduğu ve en önemli kırılmanın üçüncü faktörden sonra olduğu görülmektedir. Üçüncü noktadan sonra faktörlerin varyansa yaptıkları katkı gittikçe küçülmektedir. Bu durumda hem açıklanan varyans tablosu hem de yamaç-birikinti grafiği dikkate alınarak faktör sayısının 3 olmasına karar verilmiştir.

Teorik kısımda anlatıldığı gibi döndürme işlemi yorumlamayı kolaylaştırması sebebiyle gereklidir. Çalışmada da sonuçların kolay yorumlanabilmesi ve bilimsel yararı geliştirmek için sosyal bilimlerde en sık kullanılan dik döndürme yöntemlerinden biri olan varimax seçilmiş ve döndürme işlemi yapılmıştır. Döndürme işlemi sonucu değerlendirilmesi Tablo 6'da verilmiştir.

Tablo 6. *Döndürülmüş Bileşenler Matrisi*

	Faktörler		
Değişkenler	1	2	3
1.000 kişi başına düşen doktor sayısı	0,908		
Kişi başına düşen net milli gelir (dolar)	0,879		
1 milyon kişi başına düşen güvenli internet sunucuları	0,740		
Kentleşme Oranı	0,734		
GSYH'den eğitime ayrılan payın oranı	0,711		
Kadınların parlamentodaki oranı	0,704		
GSYH'den sağlığa ayrılan payın oranı	0,665		
Hastanelerdeki 1.000 kişiye düşen yatak sayısı		0,771	
Üst ve orta yönetimdeki kadın istihdam oranı		0,754	
Kişi başına düşen ekilebilir tarım alanı (ha)		0,731	
Nüfus artış oranı		-0,629	
Yükseköğretimde kadın akademik personel oranı		0,619	
Bilimsel ve teknik alanlarda yazılan makale sayısı			-0,656
Kişi başına düşen yenilenebilir tatlı su kaynakları (m^3)			0,531

Tablo 6'da görüldüğü üzere bileşenler üç ayrı boyut altında toplanmaktadır. Faktörler arasında binişiklik veya faktör yük değeri karşılamama problemleriyle karşılaşılmamıştır. Faktör yük değeri ise 0,30 kabul edilmiştir. Birinci faktörde 7 gözlenen değişken anlamlı ilişki göstermiştir. Bu faktörün içerdiği değişkenler refah kavramıyla ilişkili görüldüğü için birinci faktöre sosyal refaha erişim göstergesi denilmiştir. İkinci faktörde 5 değişken anlamlı ilişki göstermiş ve bu faktöre demografik fırsat göstergesi denilmiştir. Üçüncü faktörde 2 değişken anlamlı ilişki göstermiş ve bu faktöre de bilimsel araştırma ve su varlığı adı verilmiştir.

2.2. Faktör Skor Değerlerine Göre Ülkelerin Sıralanması

Tanımlanan faktörlere göre ülkelerin faktör skor değerleri hesaplanmış ve ülkeler bu endekslere göre sıralanmıştır. Faktör skor tahmini için ise regresyon yöntemi kullanılmıştır. Elde edilen yeni göstergelere göre ülkelerin gelişmişlik düzeyleri Tablo 7, Tablo 8 ve Tablo 9'da gösterilmiştir.

Tablo 7. *Sosyal Refaha Erişim Göstergesine Göre Ülkelerin Sıralaması*

Sıra	Ülkeler	Endeks	Sıra	Ülkeler	Endeks
1	İzlanda	2,97177	27	Yunanistan	0,29868
2	Danimarka	2,33096	28	Kırgızistan	-0,30609
3	Norveç	1,96335	29	Brunei	-0,32662
4	İsviçre	1,91248	30	Rusya	-0,33096
5	İsveç	1,57884	31	Slovakya	-0,33583
6	Finlandiya	1,46106	32	Sırbistan	-0,34697
7	Almanya	1,20766	33	Hırvatistan	-0,35966
8	Belçika	1,16293	34	Moldova	-0,36386
9	Lüksemburg	1,11441	35	Letonya	-0,38166
10	Fransa	0,95565	36	Malezya	-0,48563
11	İngiltere	0,80249	37	Türkiye	-0,56572
12	Singapur	0,69481	38	Kazakistan	-0,58941
13	Avusturya	0,61917	39	Ermenistan	-0,60348
14	İspanya	0,26572	40	Moğolistan	-0,6454
15	Estonya	0,19899	41	Romanya	-0,66288
16	İtalya	0,1711	42	Gürcistan	-0,70163
17	Slovenya	0,16398	43	Azerbaycan	-0,71519
18	Belarus	0,14788	44	Vietnam	-0,75424
19	Portekiz	0,12195	45	Arnavutluk	-0,79603
20	Katar	0,0147	46	Endonezya	-0,9906
21	Bulgaristan	-0,09845	47	Laos	-1,10808
22	Kıbrıs	-0,09997	48	Hindistan	-1,22836
23	Polonya	-0,19437	49	Kamboçya	-1,30515
24	Umman	-0,2163	50	Bangladeş	-1,47035
25	Litvanya	-0,24547	51	Sri Lanka	-1,53799
26	Macaristan	-0,25618	52	Myanmar	-1,5387

Tablo 7'de görüldüğü gibi sosyal refaha erişimde ilk sırayı İzlanda almaktadır. Daha sonra Danimarka, Norveç, İsviçre ve İsveç onu takip etmektedir. Türkiye sosyal refaha erişimde 37. Sırayı almıştır. Son sırada ise Myanmar'ın olduğu görülmektedir.

Tablo 8. *Demografik Fırsat Göstergesine Göre Ülkelerin Sıralaması*

Sıra	Ülkeler	Endeks	Sıra	Ülkeler	Endeks
1	Belarus	2,22276	27	Gürcistan	0,05987
2	Kazakistan	2,17157	28	Arnavutluk	-0,00522
3	Litvanya	1,7374	29	Norveç	-0,008
4	Rusya	1,54982	30	Almanya	-0,0577
5	Letonya	1,49073	31	İsveç	-0,12623
6	Moldova	1,35228	32	İspanya	-0,22104
7	Bulgaristan	0,96121	33	Yunanistan	-0,28248
8	Macaristan	0,82625	34	İzlanda	-0,29238
9	Estonya	0,74858	35	Danimarka	-0,33887
10	Sırbistan	0,70989	36	Vietnam	-0,41192
11	Romanya	0,70315	37	Sri Lanka	-0,42417
12	Polonya	0,63919	38	İngiltere	-0,51515
13	Moğolistan	0,61271	39	İsviçre	-0,53717
14	Hırvatistan	0,50728	40	İtalya	-0,55474
15	Finlandiya	0,448	41	Brunei	-0,73179
16	Kırgızistan	0,44737	42	Kıbrıs	-0,8058
17	Myanmar	0,4428	43	Endonezya	-0,88189
18	Azerbaycan	0,35872	44	Singapur	-0,9383
19	Slovakya	0,30836	45	Malezya	-1,00513
20	Ermenistan	0,29189	46	Lüksemburg	-1,00519
21	Slovenya	0,26264	47	Kamboçya	-1,13175
22	Belçika	0,24876	48	Türkiye	-1,1348
23	Avusturya	0,21559	49	Hindistan	-1,69913
24	Laos	0,17604	50	Bangladeş	-1,86105
25	Fransa	0,12971	51	Katar	-2,27691
26	Portekiz	0,07348	52	Umman	-2,44924

Tablo 8'e göre ilk sırayı Belarus almaktadır. Kazakistan, Litvanya, Rusya da ilk sıralarda kendini göstermektedir. Türkiye demografik fırsatlara göre 48. sırada yer alırken Umman'ın ise son sırada olduğu görülmektedir.

Tablo 9. *Bilimsel Araştırma ve Su Varlığı Göstergesine Göre Ülkelerin Sıralanması*

Sıra	Ülkeler	Endeks	Sıra	Ülkeler	Endeks
1	İzlanda	3,5588	27	Rusya	-0,05032
2	Umman	1,79204	28	İsveç	-0,08338
3	Kazakistan	1,57982	29	Arnavutluk	-0,12726
4	Myanmar	1,43287	30	Slovakya	-0,14464
5	Lüksemburg	1,16805	31	Ermenistan	-0,16987
6	Brunei	1,11387	32	Macaristan	-0,17124
7	Kırgızistan	1,05676	33	Singapur	-0,20856
8	Moğolistan	1,032	34	Romanya	-0,22404
9	Katar	0,96686	35	Slovenya	-0,34785
10	Malezya	0,68443	36	Bulgaristan	-0,39283
11	Sri Lanka	0,633	37	Bangladeş	-0,4261
12	Laos	0,58975	38	Kamboçya	-0,46754
13	Azerbaycan	0,51768	39	Hırvatistan	-0,47
14	Norveç	0,39145	40	Belçika	-0,50295
15	Letonya	0,36818	41	Avusturya	-0,61757
16	Belarus	0,34084	42	Polonya	-0,67797
17	Endonezya	0,31287	43	İsviçre	-0,7188
18	Estonya	0,21854	44	Yunanistan	-0,73406
19	Vietnam	0,19736	45	Portekiz	-0,79232
20	Kıbrıs	0,15918	46	Sırbistan	-0,83588
21	Türkiye	0,10085	47	İspanya	-1,30389
22	Moldova	0,08629	48	Hindistan	-1,42837
23	Gürcistan	0,08186	49	İngiltere	-1,64621
24	Finlandiya	0,0792	50	Fransa	-1,75829
25	Litvanya	-0,01196	51	İtalya	-1,87765
26	Danimarka	-0,01826	52	Almanya	-2,25471

Tablo 9'a göre İzlanda birinci sırayı almaktadır. Umman ve Kazakistan onu takip etmektedir. Türkiye ise kendini 21. sırada göstermektedir. Son sırada ise Almanya yer almaktadır.

2.3. Hiyerarşik Olmayan Kümeleme Analizi Sonuçları

Çalışmada küme sayısının önceden belirli olduğu durumlarda kullanılan hiyerarşik olmayan kümeleme yöntemlerinden k-ortalamalar tekniği kullanılmıştır. Faktör analizi bulgurlarına dayanarak ve İGE'nin 3 temel grupta incelendiği bilindiğinden küme sayısının 3 olmasına karar verilmiştir. K-ortalamalar tekniğinde küme sayısının belirlemesi araştırmacının elinde olduğu için değerlendirilmesi gereken bazı önemli noktalar olmaktadır. Bunların başında analizde işlemlerin tekrarlanma sayısı ve yakınsama kriteri gelmektedir. K-ortalamalar tekniğinde diğer önemli nokta, gözlemlerin küme üyeliği ile gözlemlerin küme merkezine olan

uzaklıklarıdır. Bu iki veri gözlemlerin dengeli dağılımlarını ve birbirleri ile olan yakınlığını göstermektedir (Nakip, 2003: 440). Üç kümenin olduğunu önceden belirlediğimize göre değişkenlerin bu kümeler itibariyle merkezleri bulunmuş, en fazla 10 tekrarlama seçilmiş ancak program iki tekrarlamada üç kümenin oluştuğunu göstermiştir. 14 değişkenin üç kümedeki ortalaması ve küme merkezleri arasındaki uzaklıklar incelenmiş ve final küme merkezleri Tablo 10'da verilmiştir.

Tablo 10. *Final Küme Merkezleri*

Değişkenler	Küme		
	1	**2**	**3**
D1	47,8450	48,1296	42,6644
D2	6,706	8,609	8,529
D3	,262	,360	,264
D4	64,0449	93,7730	71,2429
D5	,6673	1,7275	,3930
D6	4,3	3,2	4,7
D7	23,2	38,1	29,3
D8	32,111	32,3800	30,1471
D9	16439,99	66404,07	19026,14
D10	8161,139	519264,7	6153,628
D11	16496,59	52292,77	2283,35
D12	6653,65	651,80	80211,23
D13	6,568	15,176	7,806
D14	4,5312	7,7110	4,5488

Tablo 10'a göre D4 (Kentleşme oranı), D7 (Kadınların parlamentodaki oranı), D9 (1 milyon kişi başına düşen güvenli internet sunucuları), D10 (Kişi başına düşen yenilenebilir tatlı su kaynakları (m^3), D11 (kişi başına düşen net milli gelir), D13 (1.000 kişi başına düşen doktor sayısı) ve D14 (GSYH'den eğitime ayrılan payın oranı) en çok 2. kümede en az ise 1. kümede yer almaktadır. D12 (Bilimsel ve teknik alanlarda yazılan makale sayısı), D7(Kadınların parlamentodaki oranı), D6'nın (Hastanelerdeki 1.000 kişiye düşen yatak sayısı) ise en çok 3. kümede yer aldığı görülmektedir.

Tablo 11'de ise kümeler arasındaki mesafeler verilmiştir. Bu tablodan en çok 1. kümeyle 2. kümenin birbirine yakın olduğu, en çok da 1. küme ile 3. kümenin birbirine uzak olduğu görülmektedir.

Tablo 11. *Küme Merkezleri Arasındaki Uzaklıklar*

Küme	1	2	3
1		514821,0	73857,447
2	514821,0		522262,3
3	73857,447	522262,3	

Kümelere düşen gözlem sayılarına bakıldığında ise her kümede kaç birim olduğu önemlidir. Fakat her kümeye düşen birim sayısının eşit olması gerekli değildir (Nakip, 2003: 444). Tablo 12'de her kümeye düşen gözlem sayısı verilmiştir.

Tablo 12. *Kümelere Düşen Gözlem Sayısı*

Kümeler	**1**	44
	2	1
	3	7
Geçerli		52

2.4. Kümeleme Analizi Sonuçlarına Göre Ülkelerin Kümelere Atanması

Hiyerarşik olmayan kümeleme yönteminin en önemli sonucu küme üyeliğidir. Tablo 13'de ülkelerin ait oldukları kümeler listelenmiştir.

Tablo 13. *Ülkelerin Kümelere Atanması*

Ülke	Küme	Ülke	Küme	Ülke	Küme	Ülke	Küme
Arnavutluk	1	Gürcistan	1	Macaristan	1	Sri Lanka	1
Avusturya	1	Hırvatistan	1	Malezya	1	Türkiye	1
Azerbaycan	1	İsveç	1	Moğolistan	1	Umman	1
Bangladeş	1	İsviçre	1	Moldova	1	Vietnam	1
Belarus	1	Kamboçya	1	Myanmar	1	Yunanistan	1
Belçika	1	Katar	1	Norveç	1	İzlanda	2
Brunei	1	Kazakistan	1	Polonya	1	Almanya	3
Bulgaristan	1	Kıbrıs	1	Portekiz	1	Fransa	3
Danimarka	1	Kırgızistan	1	Romanya	1	Hindistan	3
Endonezya	1	Laos	1	Sırbistan	1	İngiltere	3
Ermenistan	1	Letonya	1	Singapur	1	İspanya	3
Estonya	1	Litvanya	1	Slovakya	1	İtalya	3
Finlandiya	1	Lüksemburg	1	Slovenya	1	Rusya	3

Kümeleme analizi sonuçlarına göre birçok Asya ve Avrupa ülkesi küme 1'de yer almaktadır. Küme ikide ise yalnızca İzlanda'nın olduğu görülmektedir. Küme üçte ise Fransa, Hindistan, İngiltere, İspanya, İtalya ve Rusya yer almaktadır.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Sosyal bilimlerde ölçek geliştirmek ve uyarlama çalışmalarında yapı geçerliliğine dair kanıt elde etmek amacıyla ve fenomenin alt boyutlarını ortaya çıkarmak için en sık kullanılan çok değişkenli istatistik tekniklerinden birisi faktör analizidir. Faktör yapısını ortaya koymak ya da daha ön-

ceden tahmin edilen faktör yapısını doğrulamak için de kullanılmaktadır. Temel olarak iki amacı vardır. İlki değişken sayısını azaltarakveriyi indirgemektir. İkincisi ölçekte yer alan değişkenler arasındaki korelasyonlara bakarak faktör adı verilen yeni yapıları ortaya çıkarmaktır. Faktör analizi birbiri ile ilişki içerisinde olan değişkenleri bir araya getirerek daha az sayıda, anlamlı ve birbirinden bağımsız yeni değişkenler elde etme yöntemi olarak kullanılmaktadır.

Kümeleme analizi, gruplandırılmamış verileri benzeyip benzemediklerine göre kümelere ayırmak için kullanılan çok değişkenli istatistik tekniklerinden biri olmaktadır. Analiz tamamen ortaya çıkan kümelere ve gruplara odaklanarak çözümleme yapmaktadır. Elde edilen kümelerin kendi içinde homojen, diğer küme gruplarla heterojen yapıda olması beklenmektedir. Sınıflandırma özelliğinin olması faktör analizine benzeyen bir yönü olmaktadır. Faktör analizi gruplandırmayı varyanslara ve kovaryanslara bakarak yaparken, kümeleme analizinin ise yakınlıklara bakarak yapması ise kümeleme analizini faktör analizinden ayıran bir yönü olmaktadır.

Çalışma da insani gelişme endeksi kapsamında olan Asya ve Avrupa ülkeleri insani gelişmişlik düzeyleri açısından incelenmiştir. Uygulamada çok değişkenli istatistiksel tekniklerden olan faktör analizi ve kümeleme analizi kullanılmıştır. Faktör analizinin seçilme sebebi İGE'ye yönelik yapılan eleştiriler çerçevesinde, değişkenler çeşitlendirilerek boyut indirgeme yoluyla yeni sıralamalar elde edilmesi olmuştur. Varsayımların test edilmesi sonucu faktör analizi uygun görülmüştür. Bu bağlamda da çalışma kapsamında 14 değişken seçilerek 52 ülke üzerinde faktör analizi yapılarak, oluşan yeni faktörlerle faktör skor yükleri hesaplanarak yeni sıralamalar elde edilmiştir. Daha sonra ülkeler hiyerarşik olmayan kümeleme analiziyle kümelendirilerek, faktör ve kümeleme analizi sonuçları yorumlanmıştır.

Yapılan faktör analizi sonuçlarına göre değişkenler üç gösterge altında toplanmış bunlara sosyal refaha erişim göstergesi, demografik fırsat göstergesi ve bilimsel araştırma ve su varlığı adı verilmiştir. Bu göstergeler altında ülkelerin skor yük değerleri hesaplanmış ve ülkeler sıralanmıştır. Sosyal refaha erişim göstergesinde ilk sırayı İzlanda alırken kümeleme sonuçlarında İzlanda'nın tek başına 2. kümede yer aldığı görülmüştür. Yine sosyal refaha erişimde İzlanda'yı Danimarka ve Norveç takip ederken kümeleme sonuçlarında Danimarka ve Norveç'in 1. kümede yer aldığı tespit edilmiştir. Sosyal refaha erişimde son sıralarda yer alan Kamboçya, Bangladeş, Sri Lanka ve Myanmar gibi ülkelerin kümeleme analizi sonuç-

larında 1. küme de yer almaları oldukça dikkat çekici olmaktadır.

Demografik fırsat göstergesine göre ilk sırayı Belarus, Kazakistan ve Litvanya'nın aldığı, kümeleme sonuçlarına göre bu ülkelerin 1. kümeye atandığı belirlenmiştir. Son sıralarda yer alan Bangladeş, Katar ve Umman, kümeleme analizi sonucu 1. kümede yer almıştır

Bilim ve su varlığı göstergesine bakıldığında İzlanda, Umman ve Kazakistan'ın ilk sıralarda Fransa, İtalya ve Almanya'nın son sıralarda olduğu belirlenmiştir. Kümeleme sonuçlarında Umman, Kazakistan 1. kümede yer alırken, İzlanda 2. kümede, Fransa, İtalya ve Almanya'nın 3. kümede yer aldığı tespit edilmiştir.

Çok yüksek insani gelişim gösteren ülkeler kümeleme ve faktör analizleri sonucu ile aynı performansı gösterememiştir. Bunun sebebi UNDP'nin belirlediği göstergelerin analizde kullanılan değişkenlere oranla daha az ve daha basit yapıda olması olarak ifade edilebilirken analiz sonuçlarının birbirini desteklememesi kullanılan yöntemlerde seçilen alt tekniklerin farklılığı olarak da ifade edilebilir.

Zamana ve gelişen teknolojiye bağlı olarak insani gelişmişlik düzeyini etkileyebileceği düşünülen değişkenlerin değişebileceği öngörüsünden dolayı, ülkelere, yaşam bölgelerine ve çeşitli birim kriterlerine göre ilgili çalışmaların sürekli tekrarlanması önerilebilir. Çalışmanın insani gelişmişlik düzeyine uygun olan sadece bizim belirlediğimiz değişkenlere ve Türkiye'nin de içinde bulunduğu Asya ve Avrupa ülkelerinin seçilmiş olması, dolayısıyla ülkeler bazında genelleme yapılamayacaktır. Bu nedenle birim farklılaşmasına gidilebileceği gibi, farklı etken ve faktörler belirlenerek insani gelişmişlik düzeyleri incelenebilir. Ayrıca çalışmada, istatistiksel analizlere odaklanıldığından insani gelişmişlik düzeyi ve indeksine ait yorumlamalara da yeterince yer verilememiştir. Standardizasyon ve normalizasyon kullanılan tekniklerde önemli bir husus olduğu için farklı dönemler, farklı ülkeler veya farklı istatistik teknikleri kullanılarak tekrar incelenebilir.

KAYNAKÇA

ALDENDERFER, M., ve BLASFIELD, R., (1984). "Cluster Analysis", Sage University Paper Series On, Quantitative Applications İn The Social Sciences New York, 7, 44.

BEKTAŞ, H., (2017), Açıklayıcı Faktör Analizi. İstanbul: Beta Yayıncılık.

BÜYÜKÖZTÜRK, Ş., (2010), Sosyal Bilimler İçin Veri Analizi El Kitabı. Ankara: Pegem Akademi,.

ÇAM, S., (2014), "Veri Madenciliğinde Kümeleme Analizi Ve Sağlık Sektöründe Bir Uygulaması", Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas.

ÇINAR, S., (2012), "İnsani Gelişmenin Veri Zarflama Analizi İle Ölçülmesi", Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

ÇOKLUK, Ö., ŞEKERCİOĞLU, G., ve BÜYÜKÖZTÜRK, Ş., (2016), Sosyal Bilimler İçin Çok Değişkenli İstatistik SPSS Ve Lisrel Uygulamaları. Ankara: Pegem Akademi.

ÇOLAKOĞLU, Ö. M., ve BÜYÜKEKŞİ, C., (2014), "Açımlayıcı Faktör Analiz Sürecini Etkileyen Unsurların Değerlendirilmesi", Karaelmas Eğitim Bilimleri Dergisi Zonguldak, 2, 58-64.

DİNLER, M., (2014), "Kümeleme Analizi Yöntemlerinin Hayvancılık Verilerinde Karşılaştırmalı Olarak İncelenmesi", Yüksek Lisans Tezi, Bingöl Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Bingöl.

DUYAN, M., (2018), "2015 Yılı İçin Türkiye'deki 7 Bölgenin İnsani Gelişme Endeksi Kriterlerine Göre Karşılaştırılması", Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Eskişehir.

ERDEM, E., ve ÇELİK, B.,, (2019), "İnsani Gelişme Ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Bazı Afrika Ülkeleri Üzerine Bir Uygulama", Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 9(17),13-36.

GÜZEL, S., (2019), "Sosyal Sermayenin İnsani Gelişim Açısından Değerlendirilmesi", XI. International Balkan And Near Eastern Social Sciences Congress Series, Tekirdağ-Turkey, 803-811.

KORKMAZ, A., (2000), "Faktör Analizi Ve Parametrik Olmayan Teknikler İle Ceza Yargılama Sürecinin Son Oluşturma Sürecinin İncelenmesi", Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

KOYUNCU, İ., ve KILIÇ, A. F., (2019), "Açımlayıcı Ve Doğrulayıcı Faktör Analizlerinin Kullanımı: Bir Doküman İncelemesi", Eğitim Ve Bilim,1-28.

NAKİP, M., (2003), Pazarlama Araştırmaları Teknikler Ve (Spss Destekli) Uygulamalar, Ankara: Seçkin Yayıncılık.

ÖZDAMAR, K., (2016), Eğitim, Sağlık Ve Davranış Bilimlerinde Ölçek Ve Test Geliştirme Yapısal Eşitlik Modellemesi. Eskişehir: Nisan Kitabevi.

SHARMA, S., (1996), Applied Multivariate Techniques, A John Wiley & Sons, Inc. Publication, Usa.

TABACHNICK, B. G., ve FIDELL L. S., (2015), Çok Değişkenli İstatistiklerin Kullanımı, Baloğlu, Mustafa, (Çeviri Editörü), Nobel Akademik Yayıncılık, 6. Baskı, Ankara.

TAVŞANCIL, E., (2002), Tutumların Ölçülmesi Ve Spss İle Veri Analizi. Ankara: Nobel Yayıncılık.

TATLIDİL, H., (1992), Uygulamalı Çok Değişkenli İstatistiksel Analiz. Ankara: Hacettepe Yayınları.

TEKİN, B. ve GÖR, Y., (2019), "Finansal Gelişmişlik İle İnsani Gelişmişlik Arasındaki Eşbütünleşme Ve Nedensellik İlişkileri", Uluslararası İktisadi Ve İdari İncelemeler Dergisi Özel Sayı, 1-16.

UNDP, (1990), "1990 Human Development Report" Published Fort He United Nations Development Programme, Oxford University Press.

YILDIZ, Z., YILMAZ, V., KAŞKIR, F., ve BAŞ, M., (2012). "Çok Değişkenli İstatistiklerle Tüketicilerin Sıvı Yağ Ambalaj Tercihlerine Göre Bölümlendirilmesi", Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 32, 255-272.

ZOR, G. E., (2019), "Türkiye'de 1994 Ve Sonrasında Yaşanan Krizlerin İnsani Gelişme Endeksine Etkisi", Yüksek Lisans Tezi. Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Manisa.

Bölüm 29

SAĞLIK YÖNETİMİNDE POİSSON REGRESYON MODELİNİN UYGULANMASI

Abdulkadir ATALAN[1]

1 Dr. Öğr. Üyesi, Gaziantep İslam Bilim ve Teknoloji Üniversitesi, Mühendislik ve Doğa Bilimleri Fakültesi, Endüstri Mühendisliği Bölümü, Gaziantep, Türkiye. abdulkadiratalan@gmail.com , ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0924-3685

GİRİŞ

İstatistik doğada meydana gelen olayların bilimsel olarak açıklama sanatıdır. Kısaca istatistik bir veri bilimi olarak tanımlanmaktadır. İstatistik, verileri tanımlamamıza, özetlememize, yorumlamamıza ve analiz etmemize yardımcı olan bir yöntem koleksiyonudur. İstatistikte veri türlerine göre ve elde edilecek sonuçlara göre birçok yöntem kullanılmaktadır. Regresyon analizi istatistik yöntemlerinin en başında gelmektedir. Araştırmacıların deneysel, gözlemsel veya anket aracılığıyla elde ettikleri verileri kategorize ederken iki tip değişken olarak tanımlarlar. Veri setlerinde bağımlı (çıktı, sonuç) ve bağımsız olarak iki tür değişken vardır (McIntosh, Sharpe, and Lawrie 2010). Regresyon analizleri, bağımsız değişkenlerin bağımlı değişkenler üzerinde etkisinin olup olmadığını, eğer etkisi var ise etki gücünün hangi seviyede olduğunu tespit etmek için kullanılır (Montgomery 2012). Bu tanımla regresyon analizleri birçok bilimsel alanda veya kurumsal açıdan kullanılmıştır.

Bir çalışmada ile sağlık yönetiminde yer alan sağlık kaynaklarının ve bileşenlerinin tedavi edilen hasta sayısı ve hastaların bekleme süreleri üzerindeki etkilerini regresyon analizi ile incelemiştir (Atalan and Dönmez 2020). Fan ve arkadaşları mikro sulama sistemleri altında verim-su kullanım ilişkilerini araştırarak su kullanım verimliliğinde maksimum verime ulaşmak için regresyon analizi kullanılmıştır (Fan, Wang, and Nan 2018). Başka bir çalışmada Türkiye'de mevcut rüzgar enerji tesislerine ait üretilen elektrik miktarına etki eden faktörlerin etkisi deney tasarımı içerisinde yer alan Box-Behnken deney tasarımı yöntemi ile regresyon analizi yapılmıştır (Ayaz Atalan et al. 2020). Regresyon analizi yöntemi ile sağlıktan, enerjiye; ekonomiden eğitime birçok alanda araştırmacılar tarafından kullanılmıştır (Carides, Heyse, and Iglewicz 2000; Malehi, Pourmotahari, and Angali 2015; Montgomery, Peck, and Vining 2012). Bu alanlarda kullanılan genellikle doğrusal regresyon analizi yöntemidir. Doğrusal regresyon analizinde genellikle bir veya birkaç bağımsız değişkenin tek bir bağımlı değişken üzerindeki etkisini doğrusal olarak analiz edilmesidir (Eriksson et al. 2001). Yani bağımsız değişkenlerin sabit katsayıları ile etkileşimi sonucunda ve bağımsız değişkenlerin birbirleri ile etkileşimsiz bir şekilde doğrusal bir regresyon denkleminin oluşmasını sağlar (Montgomery, Peck, and Vining 2012).

Basit doğrusal regresyon denklemi, kullanılan verilerin rasyonel veya tam sayılı olması ve normal dağılım varsayımları üzerine oluşturulur. Ancak araştırmacılar tarafından elde edilen verilerin belli varsayımlar üzerine kısıtlamalar yapıldığında kullanılan regresyon çeşidinin değiştiği göz-

lemlenebilir. Kitabın bu bölümünde ele alınan regresyon çeşidi ise Poisson Regresyon analizi yöntemidir. Bu yöntem de birçok alanda kullanılmıştır. Örneğin, sigorta sektöründe müşterilere yapılan ücret teklif verilerinin analizi için poisson regresyon analiz yöntemi kullanılmıştır (Chen et al. 2019).

Poisson regresyon analizi için bazı varsayımlar dikkate alınmalıdır. Poisson regresyon metodu, yapılacak olan deneylerde veya gözlemlerde elde edilecek olan verilerin sınıflandırılmasında bağımlı değişkenlere ait değerlerin (0, 1, 2, …, n) tamsayı olması durumunda kullanılmaktadır (Tamar 2013). Bağımsız değişkenlere ait veriler kategorisel (evet, hayır, kadın, erkek, yaşlı, genç, vs.), tam sayılı ve pozitif (3,10, 100, vs.) veya rasyonel değerler (0,005, 1,24, -12,45, vs.) olabilir. Bu bölümde sağlık çalışanlarının tedavi edilen hasta sayısı üzerindeki etkisini ölçmek için Poisson regresyon analizi kullanılmıştır. Poisson regresyon analizi için JMP 15 istatistiksel bilgisayar programı kullanılmıştır.

2. POİSSON REGRESYON YÖNTEMİ

Poisson regresyon metodunda bağımlı değişkenin genellikle pozitif ve tam sayılı değer almaktadır. Poisson dağılımda bağımlı değişkene ait tanımlayıcı istatistik verilerinde aritmetik ortalama değer, mod ve medyan değerden büyük olması ile pozitif çarpıklık ortaya çıkmaktadır (Durmuş and İşçi Güneri 2019). Aşağıdaki şekil 1 bir veri setinin Poisson dağılıma göre grafiksel gösterimidir.

Şekil 1: *Poisson Dağılımı*

Klasik bir Poisson dağılımına ait denklemde bağımlı değişken y ile ifade edilirken bağımsız değişkenler x olarak tanımlanmaktadır. Bağımlı

değişkene göre poisson dağılım denklemi;

$$f(y_i) = \frac{e^{-\lambda}\lambda_i^{y_i}}{y_i!}$$

şeklinde ifade edilir (Tamar 2013). Bu denkleme göre bağımlı değişken olan y_i'nin alabileceği pozitif değerler $i = (0, 1, 2, \dots, n)$ olmak kaydıyla olayların oluşma sayısı λ olarak ifade edilir. Bu sayı aynı zamanda bağımlı değişkene ait verilerin ortalama ve varyans değeri olarak dikkate alınmaktadır.

Basit doğrusal regresyon yönteminde tek bağımlı ve birden fazla bağımsız değişkenler arasındaki ilişki aşağıdaki formül ile gösterilir.

$$y = \alpha_0 + \alpha_1 x_1 + \alpha_2 x_2 + \cdots + \alpha_n x_n$$

Yukarıdaki basit regresyon denkleme göre α değerleri bağımsız değişkenlerin sabit katsayıları olarak tanımlanmaktadır. Bu çalışmada regresyon denklemlerin sonunda ifade edilen hata terimi (ϵ) yok sayılmıştır.

Poisson Regresyon modeli, log-lineer model olarak tanımlanır. Bazen bu tanım doğrusal olmayan regresyon denklemlerinin doğrusal denklem haline döndürmek içinde kullanılır. Böylelikle bilinmeyen parametreler doğrusal bir formda modellenerek beklenen değerlerin (ortalama) logaritmasını oluşturur. Tek bağımlı ve birden fazla bağımsız değişkenli poisson regresyon modelinin genel matematiksel formülü aşağıdaki gibi ifade edilir:

$$\log(y) = \alpha_0 + \alpha_1 x_1 + \alpha_2 x_2 + \cdots + \alpha_n x_n$$

Yukarıdaki denklem aşağıdaki denkleme dönüştürülür:

$$y = (e^{\alpha_0 + \alpha_i x_i}), i = (1, 2, \dots, n)$$

Son olarak formül aşağıdaki son halini alır:

$$y = e^{\alpha_0} + e^{\alpha_i x_i}, i = (1, 2, \dots, n)$$

Poisson regresyon yöntemlerinde bağımsız değişkenler sayısal değerlerin yanı sıra kategorik veri türleri (bay-bayan, yaşlı-genç, pozitif-negatif, … vs.) ile de formülize edilebilir.

3. NUMERİK ANALİZ

Poisson regresyon yöntemi için bir hastanenin acil servisine ait kaynak sayılarının tedavi veya muayene edilen hasta sayısı üzerindeki etkileri incelenmiştir. Bu örneğin seçilmesindeki temel neden poisson regresyon modelinin en önemli varsayımı olan bağımlı değişkene ait verilerin tamsayı olma özelliğidir. Tedavi edilen hasta sayıları rasyonel bir değer olamayacağından bu yöntemin kullanılması gerekmektedir.

Araştırmada tedavi edilen hasta sayısı bağımlı değişken olarak tanımlanırken bağımlı değişkene ait histogram grafiği şekil 2'de verilmiştir. Bağımlı değişken için elde edilen veri sayısı 108 olarak belirlenmiştir. Şekil 2'de verilerin histogram grafiğine göre gruplandırılarak her grupta ne kadar sayının olduğu ve bu dağılımların olasılık ve yoğunluk dereceleri verilmiştir. Kullanılan verilerin %63,58'i günlük tedavi edilen hasta sayısının 60 ve aşağısı olarak hesap edilmektedir.

Şekil 2: *Bağımlı Değişkene ait Histogram Grafiği*

Bağımlı değişken için oluşturulan histogram grafiğine göre verilerin normal dağılımdan ziyade poisson dağılımına göre şekillendiği gözlemlenmektedir. Ayrıca bağımlı değişken verilerine ait tanımlayıcı istatistiğe göre pozitif (sağ) yönde bir çarpıklığın (skewness, 0,359) olduğunu gözlemlenmektedir.

Tablo 1: *Bağımlı Değişkene ait Tanımlayıcı İstatistik Verileri*

Parametreler	Veriler
Aritmetik Ortalama	66.425926
Standart Sapma	47.229645
Ortalamanın Standart Hatası	4.5446747
%95 Güven Aralığı Üst Limit	75.435213
%95 Güven Aralığı Alt Limit	57.416638
Örneklem Sayısı	108.00000
Varyans	2230.6393
Çarpıklık	0.3591047
Basıklık	-1.5170290
Minimum Değer	9.0000000
Maksimum Değer	149.00000
Örneklemin Medyan Değeri	48.000000
Örneklemin Mod Değeri	12.000000
Aralık Değer	140.00000

Poisson regresyon analizi için bağımlı değişkeni etkileyen (veya etkilemesi düşünülen) üç bağımsız değişken tanımlanmıştır. Bağımsız değişkenler ise acil servis kaynakları olan doktor sayısı (P), hemşire sayısı (N) ve kayıt işlemlerini gerçekleştiren memur sayısı (C) olarak tanımlanmıştır. Poisson regresyon analizine göre bağımsız değişkenlerin bağımlı değişken üzerinde etkisini gösteren istatistiksel veriler **Tablo 2**'de verilmiştir.

Tablo 2: *Poisson Regresyon Analizi Sonuçları*

Term	Estimate	Std Error	Chi Square	Prob> Chi Sq	Lower CL (%95)	Upper CL (%95)
Model	2.21845	0.06197	1151.2109	<.0001*	2.09667	2.3396
Doktor	0.52213	0.01545	1220.4381	<.0001*	0.49192	0.5524
Hemşire	0.38674	0.01501	689.52636	<.0001*	0.35740	0.4163
Memur	0.01449	0.02361	0.3769199	0.5393	-0.03179	0.0608

**İstatistiksel olarak bağımsız değişkenlerin önemli olduğunu gösterir.*

Tablo 2'ye göre iki bağımsız değişken (istihdam edilen doktor ve hemşire sayısı) bağımlı değişken olan acil serviste tedavi edilen hasta sayısı üzerinde önemli derecede etkili olduğu analiz edilmiştir. Ancak acil serviste hastaların kayıt işlemlerini takip etmek için istihdam edilen memur sayısının tedavi edilen hasta sayısı üzerinde etkisinin olmadığı tespit edilmiştir. Yani, memur sayısında yaşanacak olan bir değişikliğin bağımlı değişken üzerinde etkisinin olmayacağını ya da çok az bir etkisinin olacağını söyleyebiliriz.

Bu numerik örnek için yapılan poisson regresyon analiz modelinin geçerli olduğunu uyum iyiliği testleri (**Goodness of Fit Statistic**) ile **Tablo 3**'te gösterilmiştir. Ayrıca poisson regresyon modelinin R^2 değeri 0.8895 ve düzeltilmiş R^2 değeri ise 0.8862 olarak elde edilmiştir.

Tablo 3: *Poisson Regresyon Analizin Geçerliliğine Dair Veriler*

Model	-Log Likelihood Olabilirlik oran Testi	ChiSquare Ki-Kare Testi	DF Serbestlik derecesi	İstatistiksel önemlilik derecesi
Difference	955.170679	1910.341	3	<.0001*
Full	1229.2466	---	---	---
Reduced	2184.41728	---	---	---
Pearson	---	1775.956	104	<.0001*
Deviance	---	1841.032	104	<.0001*

**İstatistiksel olarak bağımsız değişkenlerin önemli olduğunu gösterir.*

Poisson regresyon analiz modellerinin sağlık yönetiminde uygulanabilirliğini bu numerik örnek ile gösterilmiştir. Bu modelin sağlık yöneticilerinin tercih etmesinin birçok sebebi bulunmaktadır. Başlıca sebep olarak sağlık kurumlarının en temel elementi hasta faktörüdür. Tedavi edilen hasta sayısının rasyonel olamayacağı, negatif bir değer alamayacağından dolayı poisson regresyon modelinin tercih edilmesi gerekmektedir. Ayrıca bu model ile elde edilen sonuçların basit doğrusal regresyon modeline göre daha tutarlı olmaktadır. Çünkü poisson dağılımında varyans (değişkenlik) değeri ile değil ortalama değerler ile işlem yapılmaktadır.

4. SONUÇ

Bu bölümde birçok alanda araştırmacılar, yöneticiler tarafında uygulanan regresyon analiz yöntemlerinden olan poisson regresyon yöntemi ele alınmıştır. Poisson regresyon yönteminin uygulanması için bağımlı değişkenin tamsayı değerlerinin aldığı bir hastanenin acil servisinde tedavi edilen hasta sayısı dikkate alınmıştır.

Numerik örnek için bağımlı değişken üzerinde etkisi ölçülmek istenen üç bağımsız değişken incelenmiştir. Böylelikle, tek bağımlı değişken ile birden fazla bağımsız değişkenlerin birbiri ile etkileşimleri analiz edilmiştir. Yapılan istatistiksel analiz sonucunda doktor ve hemşire sayısı tedavi edilen hasta sayısı üzerinde etkisi görülürken kayıt işlemlerini

gerçekleştiren memur sayısının tedavi edilen hasta sayısı üzerindeki etkisinin az veya hiç olmadığı tespit edilmiştir.

Sonuç olarak, poisson regresyon modelinin bağımlı değişkenlere ait verilerin tamsayı değer alan çalışmalarda özellikle sağlık yönetiminde kullanılması gerektiği bu çalışma ile vurgulanmıştır.

KAYNAKÇA

Atalan, Abdulkadir, and Cem Cağrı Dönmez. 2020. "Optimizing Experimental Simulation Design for the Emergency Departments." *Brazilian Journal of Operations & Production Management* 17(4): 1–13. https://bjopm.emnuvens.com.br/bjopm/article/view/854.

Ayaz Atalan, Yasemin, Mete Tayanç, Kamil Erkan, and Abdulkadir Atalan. 2020. "Development of Nonlinear Optimization Models for Wind Power Plants Using Box-Behnken Design of Experiment: A Case Study for Turkey." *Sustainability* 12(15): 6017. https://www.mdpi.com/2071-1050/12/15/6017.

Carides, George W, Joseph F Heyse, and Boris Iglewicz. 2000. "A Regression-Based Method for Estimating Mean Treatment Cost in the Presence of Right-Censoring." *Biostatistics* 1(3): 299–313. +.

Chen, Kun, Rui Huang, Ngai Hang Chan, and Chun Yip Yau. 2019. "Subgroup Analysis of Zero-Inflated Poisson Regression Model with Applications to Insurance Data." *Insurance: Mathematics and Economics* 86: 8–18. https://linkinghub.elsevier.com/retrieve/pii/S0167668718300593.

Durmuş, Burcu, and Öznur İşçi Güneri. 2019. "Sansürlü Ve Sansürsüz Poisson Regresyon Modellerinin Karşılaştırılması." *Karadeniz Fen Bilimleri Dergisi* 9(2): 359–76. https://dergipark.org.tr/tr/doi/10.31466/kfbd.644229.

Eriksson, L et al. 2001. *Design of Experiments: Principles and Applications*. Umetrics Academy.

Fan, Yubing, Chenggang Wang, and Zhibiao Nan. 2018. "Determining Water Use Efficiency of Wheat and Cotton: A Meta-Regression Analysis." *Agricultural Water Management* 199: 48–60. https://linkinghub.elsevier.com/retrieve/pii/S0378377417303918.

Malehi, Amal Saki, Fatemeh Pourmotahari, and Kambiz Ahmadi Angali. 2015. "Statistical Models for the Analysis of Skewed Healthcare Cost Data: A Simulation Study." *Health Economics Review* 5: 11. http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC4442782/.

McIntosh, Andrew M., Michael Sharpe, and Stephen M. Lawrie. 2010. "Research Methods, Statistics and Evidence-Based Practice." In *Companion to Psychiatric Studies*, Elsevier, 157–98. https://linkinghub.elsevier.com/retrieve/pii/B9780702031373000097.

Montgomery, Douglas C. 2012. *Design and Analysis of Experiments*. 8th ed. Wiley.

Montgomery, Douglas C, Elizabeth A Peck, and G Geoffrey Vining. 2012. *Introduction to Linear Regression Analysis*. 5th ed. Wiley.

Tamar, Mehmet. 2013. "POİSSON REGRESYONU." Fırat University.